हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य—

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः—

११०

योगविभागे (३) तृतीयं पुष्पम्।

॥ श्री ॥

साङ्गं योगदर्शनम्

अर्थात्—

पातञ्जलदर्शनम्

भगवत्पतञ्जलिविरचितं राघवानन्दसरस्वतीकृत "पातञ्जलरहस्या"ख्य-
टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रविरचितया
"तत्त्ववैशारद्या" व्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित-
"योगवार्त्तिक" समुद्भासितेन सांख्ययोगाचार्यश्री
हरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन
भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनोपज्ञ "सांख्यप्रवचन" भाष्येणोद्योतितं प्रदेश-
विशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना-
द्याचार्य्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा
टिप्पन्याऽलंकृत्य संशोध्य सम्पादितम्,

भास्वतीकृतः सटीकयोगकारिकाभिः सानुक्रमाभ्यां योगसूत्रपाठ-
पञ्चशिखादिसूत्रपाठाभ्यां पारिभाषिकशब्दविषयसूचिभ्यां-
शुद्धिपत्रैर्भूमिकया च संयोजितम्।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस।

१९३५

व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः,(१) तथा च सूत्रम्—
"एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमि(२)ति",

भास्वती।

तादृशो भवति पुरुष , अत्रेदं पञ्चशिखाचार्यसूत्रम्—"एकमेव दर्शनं चैतन्य ख्यातिर्बुद्धि-
रेव दर्शनमिति, चिद्रूप पुरुषोपदर्शन तथा बुद्धिरूपा ख्यातिश्च, एकमविभागापन्नं वस्त्विव-

तत्त्ववैशारदी।

च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयाऽनुभाव्यस्तथाऽपि बुद्धे पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवा-
वभासते, तथा चायमविपर्य्ययोऽप्यात्मा विपर्य्ययवानिवाभोक्ताऽपि भोक्तेव विवेकख्याति-
रहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यात्या प्रकाशते, एतच्च "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
स्वबुद्धिसंवेदनम्" पा०४सू० २२ इत्यत्र "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयो प्रत्ययाविशेषो भोग"—
३ पा० ३५ सू० इत्यत्र चोपपादयिष्यते, एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह—"तथा । च"(३)
इति । पञ्चशिखाचार्य्यस्य सूत्रम्—"एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्" इति ।

ननु कथमेक दर्शनं यावता बुद्धे शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्ति प्राकृततया जड-
त्वेनानुभाव्या दर्शन, ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—"ख्यातिरेव
दर्शनम्" इति ।

उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्येतदुक्तम्—"एकमेव" इति । चैतन्यन्तु
पुरुषस्य स्वभावो न ख्याति , चैतन्यं तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थ ,
तदनेन व्युत्थानावस्थाया मूलकारणमविद्या दर्शयता तद्धेतुक संयोगो भोगहेतु स्वस्वामि-

पातञ्जलरहस्यम्।

र्त्मानमिति । समारोपोऽपि बुद्धिवृत्तिश्चेत परिणामित्वादिति भाव , पुम्प्रकृत्योर्जलदुग्धयोरि-

वार्त्तिकम्।

"वृत्तिसारूप्यमितरत्र" इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टृवृत्तौ सारूप्यमित्यर्थ , व्युत्थाने
हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्यो सारूप्य, तदेतद्व्याचष्टे—व्युत्थानेति । इतरत्र व्यु-
त्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामा मूषानिषि-
क्तद्रुतताम्रवत् स्वसंयुक्तार्थाकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुखदु खमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढाख्या-
भवन्ति ताभिरविशिष्टा अविलक्षणा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा, वृत्तिश्च गुणो न भवति
'भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्ति संबन्धार्थं सर्पत'ति साङ्ख्यसूत्राद् , भागो विभक्तांशोऽ-
प्यविस्फुलिङ्गवदिति, कुत पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्रोक्त—दर्शितविषयत्वादित्यर्थ , बुद्ध्या
निवेदितविषयत्वादित्यर्थ , निवेदनं च स्वारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम्,

"गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने य प्रयच्छति ।
अन्त करणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नम"—

इति विष्णुपुराणादिभ्य ,

एतदुक्तं भवति—यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रोऽविकारी तथाऽपि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां पुरुषे यानि
प्रतिबिम्बानि तान्येव पुरुषस्य वृत्तय , न च ताभिरवस्तुभूताभि परिणामित्वं, स्फटिकस्ये-
वातत्त्वतोऽन्यथाभावादिति, तदुक्तं साङ्ख्ये,—जपास्फटिकयोरिव नोपराग किं त्वभिमान-"

(१) अयमर्थ —वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वाद् योगलक्षणसूत्रघटकचित्तवृत्तिनिरोधे
ज्ञाते चित्तज्ञानस्यावश्यकत्वेन तल्लक्षणपरत्व राजमार्त्तण्डे तृतीयतुरीयसूत्रयोरुक्त—यस्मिन्नेकाग्रतया-
ऽपवर्गाभिमुखे शुद्धे चित्ते स्वरूपावस्थिति , व्युत्थिते च सा तच्छाया भवति तच्चित्तमिति तात्पर्यविशेष-
सन्देन (२) वार्त्तिके सूत्रत्वेनैतदस्योक्ता ।

(३) इदमत्र सूत्रमसतेऽपि ।

॥ श्रीः ॥

पातञ्जलप्रभाऽऽख्या—

भूमिका—

श्रीमद्धनुमद्भीमभध्वान्तर्यामिरामकृष्णवेदव्यासात्मकसच्चिदानन्दविग्रह-
पूर्णतमाह्लादिनीशक्त्यभिन्नीकृतस्वरूपप्रेमावतार-
भगवच्छ्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

पतञ्जलिमुनेरुक्तिः काऽप्यपूर्वा जयत्यसौ ।
पुम्प्रकृत्योर्वियोगोऽपि योग इत्युच्यते यया ॥

इह किल चेतनाचेतनात्मकत्वेन परिचीयमाने वैरिञ्चे प्रपञ्चे चेतनस्यै-वेष्टावेप्सयाऽनिष्टनिरसिसिषया च साक्षात्परम्परासाधारण्येनाचेतनप्रवर्त्तकताऽऽजानिकतयाऽऽनुभविकीत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः,

किन्तु चेतनप्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्यान्यतरव्याप्यत्वनियमेन प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेन क्लृप्तज्ञानस्येष्टसाधनत्वविषयकतायामप्यविवादादावश्यके प्रवर्त्तकज्ञानीयविषयताऽऽपन्नेष्टस्य प्रवर्त्तमानप्रयोजनस्वरूपत्वे फलस्य चेच्छाऽन्तरानधीनेच्छाविषयत्वेच्छाऽन्तराधीनेच्छाविषयत्वाभ्यां मुख्यगौणभेदतो-द्वैविध्यात् सुखतत्साधनरूपस्य पुनरपि नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां मुख्यस्य दृष्टत्वादृष्टत्वाभ्यां च गौणस्य प्रत्येकं द्विरूपतया तत्रादृष्टगौणस्य धर्मत्वेन दृष्ट-गौणस्यार्थत्वेनानित्यमुख्यस्य कामत्वेन नित्यमुख्यस्य मोक्षत्वेन व्यवहाराद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुमर्थत्वेन चातुर्विध्यं पर्यवस्यति,

यद्यपि नितान्तसम्पाद्यसर्वसमन्वयसिद्धान्तदिशोक्तैव सरणिः श्रेयसितमेति निर्विचिकित्सं, तथाऽप्यान्तरालिकप्रस्थानभेदभिन्नप्रतितन्त्रसिद्धान्तानुयायिनामस्ति मोक्षस्वरूपमवलम्ब्य महान् मतभेद —

तथा हि-मोक्षाध्वनीनानामस्ति तावत् सार्थद्वयी केचिन्मोक्षं भावात्मकमाचक्षते, परे त्वेनमभावरूपमाहुः,

प्रथमेष्वपि केचनाखण्डसच्चिदानन्दात्मकब्रह्मणि सायुज्यमेवायमिति सङ्गिरन्ते, परे तु मुमुक्षोः स्वरूपघटकोऽप्यानन्दोऽनादिकालादनभिव्यक्तोऽपि स्वाभिव्यञ्जकनिबन्धनानन्तकालावच्छिन्नाभिव्यक्तिरूप एवैष इति वदन्ति, अपरे पुनरप्राकृतसच्चिदानन्तविग्रहस्य भगवतोऽनन्तसमयस्थायिसामीप्यादिकमसाविति सिद्धान्तयन्ति,

एतास्वेव तिसृषु विधासु तद्भावत्वमभिप्रयत्स्वन्तर्भवन्तोऽन्येऽपि गतार्थाः,

चरमेषु चेतरे किलात्मत्वेनोपगतस्य कायस्य करणनिकरस्य चेतसो

ध्यासनमुपयुज्यते, आम्नातं च—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" अर्थात् श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारात्मक दर्शनं भावयेत्, कथमित्याकाङ्क्षायामभियुक्तैरुक्तं—

"श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्वा च सतत ध्येय एते दर्शनहेतवः" ॥

तथा च श्रवणेनासम्भावनां मननेन विपरीतभावनां निदिध्यासनेन पारोक्ष्यं विधूयात्मनि साक्षात्कृते तदज्ञाननिबन्धनदुःखस्यात्यन्तिको निवृत्तिर्मुक्तिरप्रत्यूहा,

इत्थमेव मोक्षस्याभावरूपतावादिभिर्बहुभिर्मन्यते, पातञ्जलं तु कैवल्यंपरमपुमर्थव्यपदेश्यताभागितोऽपि परस्ताद्, यत्र ह्यात्मसाक्षात्कृतिरूपाऽपि वृत्तिर्मानसी गुणत्वेन हेयैव, सा किलासम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाऽत्रैवात्मनः स्वरूपमात्रावस्थितिरात्यन्तिकी,

एव स्थितौ—यत्तु केनापि काश्यां मुद्रितचरस्य सभाष्यादिकपातञ्जलदर्शनभूमिकायामद्वैतसिद्धान्तमुक्त्या सममेतदीयाया मुक्तेरभेदसुसूचयिषयाऽदभ्रमतनि प्रयासः सोऽपसिद्धान्त एव प्रकृतदर्शनमपेक्ष्य,

यद्यपि शाङ्करदर्शनेऽपि साक्षात्कारस्यावैधिकतया हेयतैव, तथाऽपि तत्र ब्रह्माद्वैतमिह तु तादृशता नास्ति ब्रह्मत्वेन परैः प्रसेधितस्य,

यस्त्वस्ति षड्विशः पदार्थ ईश्वरस्तत्र च सर्वज्ञताऽनुकम्पताऽऽदयो वास्तवाः शाश्वतिका अप्राकृतसत्त्वरूपाः सन्ति,

न त्वेवमद्वैतप्रस्थाने, यत्रेश्वरत्वमपि कल्पितमत एव सम्भावितवाध्यत्वं,—किं चात्रेश्वरेण न सायुज्यं शेषपुमर्थो न वा सम्भवत्यपि तत्, केवलं तदीयाभिध्यानस्यापि योगसम्पादकत्वमित्येव,

एवं तत्रैव भूमिकाया प्रकृतयोगशब्दस्य पर्य्यायतां संयोगशब्दे कल्पयित्वा स्वाभीष्टसाधनाय यत् प्रयतितं तदपि शास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव,

यतोऽत्रत्यो योगशब्दः समाध्यर्थकयुजधातुनिष्पन्नः,

"संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरि"—

त्यादियोगियाज्ञवल्क्यादिवचनघटकयोगशब्दस्य संयोगार्थकयुजिर्धातुनिष्पन्नत्वाद्,

न हि समानानुपूर्वीकत्वेन पर्य्यायता भवेदपि तु समानशक्यताऽवच्छेदकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन, प्रकृते च समाधित्वं योगशब्दशक्यताऽवच्छेदकं तत्र तु संयोगत्वं तद्, अतो नानाऽर्थकतैव योगशब्दस्योपगन्तव्या, भिन्नशक्यताऽवच्छेदकत्वे सति समानानुपूर्वीकत्वस्यैव तत्त्वाद्,।

यत्तु-तत्रैव संयोगार्थकयोगपदार्थस्य तदेवार्थमात्रनिर्भासेत्यादिसौत्र-

कालिकसत्तामास्थाप्य प्रसङ्गतः सौगतसमयं निराकृत्य चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं वस्त्वन्तरस्य ज्ञाताज्ञातत्वमाख्याय चित्तसंसृष्टं विविधविचारं विधाय धर्ममेघसमाधिं तत्प्रभावमवबोध्य क्रमस्वरूपं विविच्य शास्त्रमुख्याभिधेयं परमपुरुषार्थं कैवल्यं लक्षयित्वा चतुस्त्रिंशता सूत्रैः पादेन समं शास्त्रमुपसमहार्षीद् भगवान् पतञ्जलिः ।

एवमिह—पातञ्जलसूत्रवैयासिकभाष्यवाचस्पत्यतत्त्ववैशारदीविज्ञानभिक्षुयोगवार्त्तिकराघवानन्दीयपातञ्जलरहस्यहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीनिबन्धेषु पूर्वेषां चतुर्णां मुमुद्रयिषा काशीस्थविद्याविलासयन्त्रालयाधिपतेश्चिररूढैवासीत् किन्तु तत्त्ववैशारद्याष्टीकात्वेन ख्यापितस्य पातञ्जलरहस्यनामकस्य क्षोदिष्ठपुस्तकस्यैकैव प्रतिलिपिरनेकसंस्कृतग्रन्थसञ्जिघृक्षामात्ररसिकेन काशिकेष्वन्यतमाढ्येन बाबूगोविन्ददासगुप्तेन प्रतिपङ्क्ति पञ्चषा शुद्धिसहिता कुतोऽप्यासाद्य मुद्रणाय दत्तोकाधिपतेः सग्रहेऽवर्त्ततादभ्रसमयात्,

प्राप्ते च मुद्रणावसरे निर्दिष्टसमष्टेरिदमपि संपिपादयिषुणा प्रकाशकेनानुरोरुध्यमानोऽहं जानन्नप्युक्तपुस्तकस्य नितान्ताकर्मण्यता तदीयदाक्षिण्यवशंवदतयैनत् समावीविशम्,

भास्वती तु मुद्रणायाधिकाशि तत्कर्त्तृप्रहितशिष्यैः सङ्गतेन प्रकाशकेन योगसस्वच्छतया प्रविविक्षुच्छात्राणामुपचिकीर्षया चात्र समयोजि,

एवमेकत्र षड्निबन्धीं सम्पादयितुमुपक्रममाणमेव मां प्रकाशकः "क्वचित् क्वचित् परिचिच्चीर्षितव्यविषये टिप्पन्यपीह भवेन्नूनमहं कृतकृत्यंमन्यः स्यामिति व्यजिज्ञपद्" मयाऽपि तदुदिनमुचितं मन्वानेन साधनपादान्त तथयितुमयतिः परस्तान्नानाविधान्तरायैर्विदेशयातायातशरीरासुस्थताऽऽदिजातीयैः कथमपि मुद्रणकार्यं समाप्नुयादितिमनीषैवानिशमजागरीदतो नाग्रन्थान्तमटिप्पनयं, यथा वाञ्छितं तथा नीतं च पूर्णता भगवत्कृपया सकुशलमेतद् महत् कार्य्यम्,

अवशिष्टवक्तव्यमेतद् बहुग्रन्थघटितत्वेनास्य पुस्तकस्य बृहदाकारे सति पठतां पाठयतां परिशीलयतामसुविधा भवेदतोऽनेकग्रन्थानां मुद्रणं सूक्ष्माक्षरैः कृतं किन्तु तेषामतिलघुत्वाद् म्रदिम्नाऽऽशु घृष्टत्वाद् विकृतावयवत्त्वेन प्रायो रेफानुस्वारेकारैकारौकारादीनामयथात्वनिबन्धनास्तथा मानुष्यकनान्तरीयकानवधानजाश्च त्रुटीरुपेक्ष्य कलहंसनिसर्गाः पण्डिता एकत्र साङ्ख्ययोगदर्शनवेक्षणावाप्तसम्मदाः फलेग्रहितामश्नुवीरंस्तदा सर्वेऽपि वयं सम्पादकप्रकाशकादयः सफलश्रमा भवेम, अन्यादृशाशुद्धिज्ञानाय च शेषे शुद्धिपत्रमपि समावेशि ततोऽपि शुद्ध्यशुद्धिविवेकः सुकरो भावी,

ग्रन्थान्ते दिदृक्षुसौकर्य्याय कतिपयपरिशिष्टानि निवेशितानि तेषु चाद्यं भास्वतीकारेण रचिता सरलटीकयाऽन्विता योगकारिका, द्वितीयं पातञ्जल-

पातञ्जलदर्शनविषयसूची ।

इति ।

श्रीः ।

भास्वतीसरहस्यतत्त्ववैशारदीवार्त्तिकसहितभाष्योपेतं—

सर्वत्रत्यापेक्षितांशटिप्पनीयुक्तं च

पातञ्जलदर्शनम् ।

तत्र प्रथमः समाधिपादः

भास्वती ।

मैत्रीद्रवान्त करुणाच्छरण्यं कृपाप्रतिष्ठाकृतसौम्यमूर्त्तिम् ।।
तथा प्रशान्त मुदिताप्रतिष्ठ त भाष्यकृद्व्यासमुनि नमामि ॥ १ ॥
अयोगिना दुरुह यद् योगिनामिष्टकामधुक् ॥
महोज्ज्वलमणिस्तूपो यच्छ्रेय सत्यसविदाम् ॥ २ ॥
रत्नाकर प्रवादानां भाष्य व्यासविनिर्मितम् ॥
शिष्याणा सुखबोधार्थं टीकेय तत्र भास्वती ॥ ३ ॥
उपोद्घातप्रधानेय सङ्क्षिप्ता पदबोधिनी ॥
शङ्काविकल्पहीनाऽस्तु मुदाये योगिना सताम् ॥ ४ ॥

इह खलु भगवान् हिरण्यगर्भो योगस्यादिमो वक्ता,
स्मर्यते च—"हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्य पुरातन" इति,
हिरण्यगर्भोऽत्र परमर्षे कपिलस्य संज्ञाभेद, यथोक्त—

"विद्यासहायवन्तमादित्यस्थ समाहितम् ।
कपिल प्राहुराचार्या साङ्ख्यनिश्चितनिश्चिता ॥
हिरण्यगर्भो भगवानेष च्छन्दसि सुस्तुत" । इति,

हिरण्यम् = अत्युज्ज्वल प्रकाशशील ज्ञान, गर्भ = अन्त सारो यस्य स हिरण्यगर्भः पूर्वसिद्धो विश्वाधीश, भगवत कपिलस्यापि धर्मज्ञानादीनां सहजातत्वात् स श्रद्धावद्भिर्ऋषिभिर्हिरण्यगर्भाख्यया पूजित इति तस्यापि हिरण्यगर्भसंज्ञा, भगवता कपिलेनैव प्रवर्त्तित साङ्ख्ययोग, तत्र साङ्ख्ये पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सम्यग् विवृतानि, योगे च तत्त्वानामुपलब्ध्युपायो विवृत, अत उक्त—

"साङ्ख्ययोगौ पृथग्बाला प्रवदन्ति न पण्डिता" इति ।

कालक्रमेण बहुसवादादिषु वर्त्तमाना योगविद्या दुरधिगमा बभूव तत परमकारुणिको भगवान् पतञ्जलिर्योगविद्या सूत्रोपनिबद्धा कृत्वा सुगमा चकार,

सूत्रलक्षणं यथा—

"स्वल्पाक्षरसमन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्र सूत्रविदो विदु" ।। इति ।

एवंलक्षणानि पातञ्जलयोगसूत्राणि भगवान् व्यासो गम्भीरोदारेण सारप्रवादमयेन साङ्ख्यप्रवचनभाष्येण व्याचचक्षे,

तत्त्ववैशारदी ।

नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेद(१)व्यासेन भाषिते ।
सङ्क्षिप्तस्पष्टबह्वर्था (२)भाष्ये व्याख्या विधास्यते ॥ २ ॥

इह हि भगवान् पतञ्जलिः प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य सङ्क्षेपतस्तात्पर्य्यार्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्ग(३)श्रोतुश्च सुखाववोधार्थमाचिख्यासुरिदं सूत्रं रचयाञ्चकार—

"अथ योगानुशासनम्", तत्र प्रथमावयवमथशब्दं व्याचष्टे—"अथेत्ययमधिका-

पातञ्जलरहस्यम् ।

फलेभ्यो व्रजतीतिवत्,

(४)"सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्" इत्युक्ते

तत्राधिकारसूत्रम्—"अथ योगानुशासनम्" इति,

तद् व्याचष्टे—संक्षिप्तेति । सङ्क्षिप्तो ग्रन्थपरिमाणेन, स्पष्ट उपनागरादिशब्दैः, बह्वर्थता सूत्रादयर्थवत्त्वेन,

"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरि"ति भाष्यलक्षणम्,
"पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्या पञ्चविधा स्मृता" ॥ २-३ ॥

युक्तिमाश्रित्याह—अथेति । क्वाप्यधिकारार्थोऽथशब्दो न दृष्ट इति चेत् तत्राह—नेष्टे

वार्त्तिकम् ।

श्रीपातञ्जलभाष्यदुग्धजलधिर्विज्ञानरत्नाकरो-
वेदव्यासमुनीन्द्रबुद्धिखनितो योगीन्द्रपेयामृतः ।
भूदेवैरमृतं तदत्र मथितुं विज्ञानविज्ञैरिह
श्रीमद्वार्त्तिकमन्दरो गुरुतरो मन्थानदण्डोऽर्प्यते ॥ २ ॥
सर्ववेदार्थसारोऽत्र वेदव्यासेन भाषितः ।
योगभाष्यमिषेणातो मुमुक्षूणामिदं गतिः ॥ ३ ॥
गङ्गाऽऽद्याः सरितो यद्वदब्धेरंशेषु संस्थिताः ।
साङ्ख्यादिदर्शनान्येवमस्यैवांशेषु कृत्स्नशः ॥ ४ ॥

---

(१) नामोल्लेखेन परमाप्तोक्तत्वेनोपादेयत्वमतोऽत्र सूचितम्,

(२) यत्तु ब्रह्मसूत्रेण योगनिराकृतेरेतद्भाष्यमपि न तदीयमिति, तत्तुच्छम्, तत्र प्रधानकारणतावादस्यैव तात्पर्याविषयत्वेन तन्मात्रनिरासोऽभिमतोऽत एव तत्रत्यभामत्या "नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते" इति समर्थितम्,

एतेन—

"व्यासो निराचष्ट न भावनाऽऽख्यं योगं स्वयं निर्मितब्रह्मसूत्रे"रिति

नारायणतीर्थीयोक्तिर्व्याख्याता ।

(३) हानोपादानविवेकप्रतिप्रवृत्त्यङ्गम् = शास्त्रविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयात्मकानुबन्धचतुष्टयरूपम्, अवान्तरफलयोगप्रतिपादनसहितमुख्यप्रयोजनकैवल्येन योगस्य साध्यसाधनता, व्युत्पाद्यसाधनफलोपेतयोगरूपविषयेण शास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकता, मुतरां तद्बुभुत्सुरधिकारीति ।

(४) अत्र शक्तिनियामकत्वं = सञ्ज्ञासूत्रत्वम्, विधिशास्त्रैकवाक्यतया बोधजनकत्वं = परिभाषात्वम्, मानान्तरानधिगतार्थप्रापकत्वं = विधित्वम्, अन्यनिवृत्तिफलकत्वे सति सिद्धार्थप्रतिपादकत्वं = नियमत्वम्, तदिच्छाजन्यज्ञानबोधकत्वम् = अतिदेशत्वम्, स्वदेशे प्रयोजनशून्यत्वे सत्येव विधिशास्त्रैकवाक्यत्वेन बोधकत्वम् = अधिकारत्वम्, इति विवेचनीयम्,

वार्त्तिकम् ।

प्रतिबन्धं तत एव प्रार्थयते—(१)यस्त्यक्त्वेति । य स्वस्याद्यरूप शेषाख्यं त्यक्त्वा स्वांशैस्ततो विभक्तो भूत्वा लोकानुग्रहार्थं बलरामादिरूपेणाविर्भवति स वो युष्मान् शिष्यान् पालयेत् शास्त्रार्थग्रहणादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थ, शेष सुगमम् ।

"अध्यात्मयोगाधिगमेन मत्वा देवं धीरो हर्षशोकौ जहाति"
"यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
यतो निर्विषयं नित्य मन कार्यं मुमुक्षुणा"
"तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गत क्षयम् ।
एतज् ज्ञानं च ध्यान च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तर" इत्यादिश्रुतिषु,
"मुक्तिर्योगात्तथा योग सम्यग्ज्ञानान्महीयते"
"तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक"—

इत्यादिस्मृतिषु च योगो मोक्षहेतुतया विहित, तत्र योग किंस्वरूप किमुपाय केन वा द्वारेण ज्ञानमोक्षयो कारणमित्यादिक मुमुक्षुणा विविदिषित भवति, ब्रह्ममीमांसासांख्यादिषु च ज्ञानमेव विचारितं बाहुल्येन ज्ञानसाधनमात्रस्तु योग सङ्क्षेपत, ज्ञानजन्ययोगस्तु सङ्क्षेपतोऽपि तेषु नोक्तोऽतोऽतिविस्तरेण द्विविध योग प्रतिपिपादयिषुर्भगवान्

---

(१) इह किल तावत्प्राचीनतमेषु योगभाष्यपुस्तकेषु "यस्त्यक्त्वे"तिमङ्गलपरपद्यस्यानुपलम्भादेव द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्ववैशारद्या लेशतोऽपि नासूच्येतद्, ततोऽनु केनाप्यर्वाचीनेन योगसूत्रकृत्कमन्येन वैयासिकभाष्यारम्भे प्राक्षेपि, सुतरां तत्पराचीनेन विज्ञानभिक्षुणा योगवार्त्तिके व्याचचक्षे चैनद्, न च तावतैतदीया योगभाष्यघटकता भवति प्रामाणिकी दर्शितयुक्तेरस्य प्रकृतभाष्यकृदकृतत्वप्रमिते, न च श्रुतिस्मृतिसदाचारानुमोदितत्वेन ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्यैतद्रूपत्वादस्याप्यौचित्यमेवायातीति शङ्क्यम्?

अल्पज्ञस्य भविष्यदनाकलनेन प्रारब्धग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकान्तरायसंभावनया तत्तिरोभावाय तदावश्यकत्वेऽपि त्रिकालज्ञाना तदनभिव्यक्तिनिश्चये तदाचरणानावश्यकत्वात्,

न च लोकशिक्षार्थं तदनुष्ठेयता दुर्निवारेति साप्रतम्,

तस्या प्रारब्धग्रन्थादिमाथपदेनापि लाभाद्, व्यक्तश्चायमर्थस्तत्त्ववैशारद्याम् "अधिकारार्थस्य चेत्यादिना, तस्मात्पद्यस्यास्य प्रक्षिप्तेनेति निर्विवादम्, अत एवास्माभिर्मा नाम लोका विपर्यास्यन्निति भाष्यस्थत्वेन न न्यवेश्यद., पूर्ण च पद्यमित्थम्—

"यस्त्यक्त्वा रूपमाद्य प्रभवति जगतोऽनेकधाऽनुग्रहाय
प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्र सुभोगी ।
सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकर प्रीतये यस्य नित्य-
देवोऽहीश स वोऽव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्त" ॥

एतेन पातञ्जलरहस्येऽपि तदुल्लेखो निर्युक्तिक एव, तत्कर्तुरपि पद्यप्रक्षेपादर्वाचीनत्वाद्,

एतेनैतेन तत्र तत्त्ववैशारदी व्याख्यातुकामेन तदाद्यत्वेन तद्व्याख्यायीत्येष महांस्तद्भ्रम, तत्र हि "न मामा "त्यादेव मङ्गलाद्यपद्य सर्वेष्वपि पुस्तकेषु तथोपलम्भाद्,

न च तत्स्याद्यपद्यस्थ "व्यासमुने"रित्युक्त्या भाष्यीयतयामपि तस्य व्याख्यान सभवदुक्तिकमिति शङ्कनीयम्?

सर्वदृत्वाद् व्यासाख्यर्दृनमेव नास्ति, तत्पूर्त्तस्वल्पदद्धाग दुराशा सुदूरपराहता, वस्तुतस्तु व्यासमुनिपदार्थस्य न्यूनार्थनान्वय एव नास्ति किन्तु पतञ्जलेर्व्यासमुनेरित्युभयोरपि "वाचस्पते" रित्येतस्यादिमत्त्वेनोपवर्णीयस्य "निबन्धयोर्व्याख्याता"रीदृशाशस्य घटकीभूतनिबन्धार्थेनैवान्वयस्यौचित्याद्, पादरजासीत्य त्रैनयोरप्यन्वय इति कश्चिदित्यलम् ।

र्वभौमश्चित्तस्य धर्मः,

क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धम्, इति चित्तभूमयः,

भास्वती।

धानम्, सार्वभौम =वक्ष्यमाणक्षिप्ताऽऽदिसर्वभूमिसाधारणश्चित्तधर्मं, क्षिप्तमिति। चित्त-

तत्त्ववैशारदी।

इति, वस्त्वर्योऽङ्गाङ्गिनं भिनत्ति, सार्वभौम =भूमयोऽवस्था वक्ष्यमाणा —मधुमती-मधुप्रतीका-विशोका-संस्कारशेषास्ताश्चित्तस्य; तासु सर्वासु विदित सार्वभौमश्चित्तनिरोधलक्षणो-योग, तदङ्गन्तु समाधिर्नैवम्भूत, व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्—"योग समाधि" इति, अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षामात्रेण, प्रवृत्तिनिमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति परमार्थं, वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयाण्यतस्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यन्ति तन्निरा-सायाह—"चित्तस्य धर्म" इति, चित्तशब्देनान्तःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति, न हि कूटस्थनि-त्या चितिशक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति, बुद्धिस्तु भवेदिति भाव, स्यादेतत्—सार्वभौमश्चेद् योगो हन्त भो क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमय, अस्ति च परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधोऽप्यास्विति तत्रापि योगप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेयोपादेयभूमीरुपन्यस्यति—"क्षिप्त-म्" इत्यादि, क्षिप्त=सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम्, मूढं तु तम स-मुद्रेकान्निद्रावृत्तिमद्, विक्षिप्त क्षिप्ताद्विशिष्टम्, विशेषोऽस्थेमबहुलस्य कादाचित्क स्थेमा, सा चास्यास्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा, एकाग्रम्=एकतानम्, निरुद्धसकलवृत्तिक संस्कारमात्रशेष चित्तं निरुद्धम्, तत्र क्षिप्तमूढयो सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे पारम्पर्य्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाभावात् तदुपघातक-

पातञ्जलरहस्यम्।

सदेह इति। वर्णानुपूर्व्या समानत्वात्, सपूर्वाङ्पूर्वस्य दधाते रूपम्, "उपसर्गे घो. कि" इति धाधातो किप्रत्ययात् समाधिरिति, अङ्ग संप्रज्ञातसमाधि, अङ्ग्यसप्रज्ञातसमाधि, तत्र मधुमत्यादिचतुष्टये वर्त्तेत इति सार्वभौम, तासु वृत्तेर्विद्यमानत्वाद्, ज्ञानाश्रय आत्मेति नैयायिकादय, निर्गुणश्चेति श्रुतिमाश्रित्य तान्निराह—चित्तस्य धर्म इति। यस्मिन् परिणममाने तदेवेऽमिति बुद्धिर्न विहन्यते तत्परिणामिनित्यं यथा पृथिव्यादीति, भेदमाश्रित्याह—कूटस्थ-नित्येति। विपरिणममानधर्मानाश्रय इत्यर्थ, अस्थेमा=चाञ्चल्यम्, सांसिद्धिकी=स्वा-भाविकी, तर्हि कदा चिद् व्युत्थान नास्याद्? अत्राह—संस्कारेति। क्षिप्तत्वम्=उद्दिष्टविषयाति-रिक्तविषयत्वम्, मूढत्व=विषयमात्रग्राहकत्वम्, सत्यपीति। तदधिकारे चेतसीति शेष.

वार्त्तिकम्।

तथानार्थवत्त्व सूचितं,योगस्य च फल सूत्रभाष्ययो स्थाने स्थाने वक्ष्यमाणं, सयोत्तरसूत्रावता-रिकायामपि सङ्क्षेपाद्वक्ष्यते.योगलक्षणपरतया द्वितीयसूत्रमवतारयिष्यति, तत्र युज समाधाविति योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वाल्लक्षणान्तराकाङ्क्षैव नास्तीत्याशङ्क्य तस्यातिव्याप्तत्वेनादावपाकरोति-"योग समाधि स ।च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्म" इति, युज समाधावित्यनुशासनत प्रसिद्धो-योग समाधि चित्तवृत्तिनिरोध, स च सार्वभौम सर्वासु वक्ष्यमाणासु क्षिप्ताद्यवस्थासु साधा-

---

परेण ब्रह्मणा सार्धमेकत्व यन्नृपात्मन ।
स एव योगी विख्यात "
"जलसैन्धवयो साम्य यथा भवति योगत ।
तथाऽऽत्ममनसोरैक्य समाधिरिह भण्यत"—

इत्याद्यार्षवचनैर्जीवपरयोर्योगस्य साध्यत्वमात्ममनसोरैक्यात्मकसमाधे साधनत्वमुक्तमतश्च योगसमा-ध्यो स्पष्टभेदप्रतीते कथ ताद्रात्म्येन निर्देश इति चेद ? न—औपचारिक ईदृशव्यवहारे दाधकाभावाद।

योगानुशासन शास्त्रमधिकृत वेदितव्यम् , योगः=समाधिः, स च सा-

भास्वती।

नाम योगशास्त्र तद्द्वारा योगोऽपीत्यर्थ , अधिकृतम् = आरब्धमिति वेदितव्यम् , योग = समाधि , न च संयोगाद्यर्थकोऽयं योग "युज-समाधौ" इति शाब्दिका , तेषाञ्च समाधिश्चित्तसमाधानार्थक , न च तदेवार्थमात्रादिसूत्रलक्षित पारिभाषिक समाधि , सम्यगाधानमेव शाब्दिकाना समाधानमेतद् , युज्धातुनिष्पन्नोऽय योगशब्द , स च योग = समा-

तत्त्ववैशारदी।

नम्—"अनुशासनम्" इति, शिष्टस्य शासनमनुशासनमित्यर्थ ,

यदाऽयमथशब्दोऽधिकारार्थस्तदैव वाक्यार्थ सम्पद्यत इत्याह—"योगानुशासन शास्त्रमधिकृतम्" इति,

ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोऽत्राधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह—"वेदितव्यम्" इति, सत्य व्युत्पाद्यमानतया योग प्रस्तुत, स तु तद्विषयेण शास्त्रेण करणेन व्युत्पाद्यः करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो, न कर्मगोचर इति कर्तृव्यापारविवक्षया योगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्व वेदितव्यम्, शास्त्रव्यापारगोचरतया तु योग एवाधिकृत इति भाव , अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानोऽकुम्भदर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायोपकल्पत इति मन्तव्यम् , शब्दसन्देहनिमित्तमर्थसन्देहमपनयति—"योग (१) समाधिरिति, "युज समाधावि"त्यस्माद् व्युत्पन्न समाध्यर्थो न तु "युजिर् योग" इत्यस्मात् संयोगाथ इत्यर्थ ,

ननु समाधिरपि वक्ष्यमाणस्याङ्गिनो योगस्याङ्गं, न चाङ्गमेवाङ्गीत्यत आह—"स च"

पातञ्जलरहस्यम्।

अन्यथा—"अथैष ज्योति ", "अथ शब्दानुशासनम्" इत्याद्यसिद्धि , अतस्तदुपलक्षणमयमिति, शिष्टस्येति। शिष्यहिताय हिरण्यगर्भादिना शासितस्य, तमनुसृतवानिति, यत्तक्षादे कुठारादौ व्यापारो न तु छिदादौ फल इत्याह—"सत्यमित्यादिना भाव" इत्यन्तेन, मङ्गलार्थता त्वार्थीत्याह—अधिकारार्थस्येति,

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा।
कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभावि"ति,

दध्यादिदर्शनवन्मङ्गलप्रयोजनकौ, न तु मङ्गलवाचकाविति वेदितव्यमिति ध्वनि , शब्द-

वार्त्तिकम्।

पतञ्जलि शिष्यावधानायादौ योगानुशासन शास्त्रमारभ्यतया प्रतिज्ञातवान्—

"अथ योगानुशासनम्", तदिदं सूत्रमारभ्य समग्र शास्त्रं सर्वलोकहिताय भगवान् बादरायणो व्याचष्टे—"अथेत्ययमधिकारार्थ"इत्यादिना, अधिकारशब्दो योगरूढतया आरम्भण एव मुख्य इति शास्त्रस्याधिकार्यत्व मुख्यमेवास्ति, यत्र चार्थस्याधिकार्यत्वमुच्यते यथा-"अथैष ज्योतिरि" त्यादौ तत्राधिकार्यशास्त्रविषयतया गौण तदित्याशय , एतेन शास्त्रस्यानधिकार्यत्वमनित्यत्वादित्यास्त प्रकृतभाष्यविरोधादिति, प्रश्नाद्यर्थकत्वमथशब्दस्य किं कुत्रापि नास्तीत्याशङ्कानिरासायोक्तमयमिति, अधिकारार्थोऽधिकारवाचक इत्यर्थ , अथ शब्दस्य चोच्चारणमात्रेण मङ्गलत्वमपि बोध्यम् , शिष्टस्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया सूत्रस्य प्रामाण्य दर्शित—

"हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्य पुरातन" इति—

योगियाज्ञवल्क्येन हिरण्यगर्भस्यादिगुरुत्वस्मरणादिति, सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति—योगस्यानुशासन शास्त्रमधिकृत वेदितव्यमिति, शिष्येरिति शेष , वेदितव्यमितिपूरणेन सूत्रस्य शिष्या-

(१) ननु—"समेत्य योग युञ्जीत जीवात्मपरमात्मनो "

र्वभौमश्चित्तस्य धर्मः,

क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धम्, इति चित्तभूमयः,

भास्वती ।

धानम्, सार्वभौमः = वक्ष्यमाणक्षिप्ताऽऽदिसर्वभूमिसाधारणश्चित्तधर्मः, क्षिप्तमिति । चित्त-

तत्त्ववैशारदी ।

इति, यस्त्वर्थोऽङ्गादङ्गिनं भिनत्ति, सार्वभौमः = भूमयोऽवस्था वक्ष्यमाणा —मधुमती-मधुप्र-
तीका-विशोका-संस्कारशेषास्ताश्चित्तस्य, तासु सर्वासु विदितः सार्वभौमश्चित्तनिरोधलक्षणो-
योग, तदङ्गन्तु समाधिर्नैवम्भूत, व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्—"योगः समाधिः"
इति, अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षामात्रेण. प्रवृत्तिनिमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति
परमार्थ, वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयाण्यतस्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यन्ति तन्निरा-
सायाह—"चित्तस्य धर्मः" इति. चित्तशब्देनान्तःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति, न हि कूटस्थनि-
त्या चितिशक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति, बुद्धिस्तु भवेदिति भाव, स्यादेतत्—
सार्वभौमश्चेद् योगो हन्त भो क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमय, अस्ति च परस्परापेक्षया
वृत्तिनिरोधोऽप्यास्वित्ति तत्रापि योगप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेयोपादेयभूमीरुपन्यस्यति—"क्षिप्त-
म्" इत्यादि, क्षिप्तं = सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम्, मूढं तु तमः स-
मुद्रेकान्निद्रावृत्तिमद्, विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टम्, विशेषोऽस्थेमबहुलस्य कादाचित्कः स्थेमा,
स चास्यास्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा,
एकाग्रम् = एकतानम्, निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धम्, तत्र क्षिप्तमूढयो
सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे पारम्पर्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाभावात् तदुपघातक-

पातञ्जलरहस्यम् ।

सन्देह इति। वर्णानुपूर्व्या समानत्वात्, संपूर्वाङ्पूर्वस्य दधाते रूपम्, "उपसर्गे घोः किः" इति
धाधातोः किप्रत्ययात् समाधिरिति, सङ्गः संप्रज्ञातसमाधि, अङ्ग्यसंप्रज्ञातसमाधि, तत्र
मधुमत्यादिचतुष्टये वर्तत इति सार्वभौम, तासु वृत्तेर्विद्यमानत्वाद्, ज्ञानाश्रय आत्मेति
नैयायिकादय, निर्गुणश्चेति श्रुतिमाश्रित्य तान्निराह—चित्तस्य धर्म इति। यस्मिन् परिणममाने
तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तत्परिणामिनित्यं यथा पृथिव्यादीति, भेदमाश्रित्याह—कूटस्थ-
नित्येति । विपरिणममानधर्मानाश्रय इत्यर्थ, अस्थेमा = चाञ्चल्यम्, सांसिद्धिकी = स्वा-
भाविकी, तर्हि कदा चिद् व्युत्थानं नास्याद्? अत्राह—संस्कारेति। क्षिप्तत्वम् = उद्दिष्टविषयाति-
रिक्तविषयत्वम्, मूढत्व = विषयमात्रग्राहकत्वम्, सत्यपीति । तदधिकारे चेतसीति शेष,

वार्त्तिकम् ।

प्रथानार्थकत्वं सूचितं, योगस्य च फलं सूत्रभाष्ययो स्थाने स्थाने वक्ष्यमाणं, मयोत्तरसूत्रावता-
रिकायामपि सङ्क्षेपाद्वक्ष्यते, योगलक्षणपरतया द्वितीयसूत्रमवतारयिष्यति, तत्र युज समाधाविति
योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वाल्लक्षणान्तराकाङ्क्षैव नास्तीत्याशङ्क्य तस्यातिव्याप्तत्वेनादावपाकरोति-
"योगः समाधिः स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः" इति, युज समाधावित्यनुशासनतः प्रसिद्धो-
योगः समाधिः चित्तवृत्तिनिरोध, स च सार्वभौमः सर्वासु वक्ष्यमाणासु क्षिप्ताद्यवस्थासु साधा-

परेण ब्रह्मणा सार्धमेकत्वं यन्नृपात्मनः ।
स एव योगो विख्यातः"
"जलसैन्धवयोः साम्यं यथा भवति योगतः ।
तथाऽऽत्ममनसोरैक्यं समाधिरिह मण्यते"—

इत्याद्यार्षवचनैर्जीवपरयोर्योगस्य साध्यत्वमात्ममनसोरैक्यात्मकसमाधेः साधनत्वमुक्तमतश्च योगसमा-
ध्यो स्पष्टभेदप्रतीते कथं तादात्म्येन निर्देश इति चेद्? न—औपचारिके ईदृशव्यवहारे बाधकाभावात् ।

तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते,

भास्वती।

भूमयः = चित्तस्य सहजा अवस्था, संस्कारवशाद् यस्यामवस्थायां चित्तं प्रायशः सन्तिष्ठते सैव चित्तभूमिः, पञ्चविधाश्चित्तभूमयः—क्षिप्ता मूढा विक्षिप्ता एकाग्रा निरुद्धा चेति, क्षिप्तचित्तं क्षिप्ता भूमिः, तथा मूढाऽऽदयः, तत्र यदा संस्कारप्रत्ययधर्मकं चित्तं तत्त्वसमाधानचिकीर्षाहीनं सदैवास्थिरं भ्रमति तदाऽस्य क्षिप्ता भूमिः, तादृशस्यापि च प्रबलरागादिमोहवशस्य चित्तस्य या मूढाऽवस्था सा मूढा भूमिः, क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तभूमिकं चित्तम् तत्र कादाचित्कं चित्तसमाधानं, समाधानचिकीर्षा च तत्त्वज्ञानसमाधानञ्च दृश्यते, अभीष्टविषये सदैव स्थितिशीला चित्तावस्था एकाग्रभूमिः, सर्ववृत्तिनिरोधप्राया चित्तावस्था निरुद्धभूमिः, चित्तसमाधानमेव योगः, तस्य सार्वभौमत्वात् पञ्चस्वपि भूमिषु योगसम्भवः स्यात् तत्र प्रबललोभमोहादिवशात् कदाचित् क्षिप्तमूढयोर्भूम्योः किञ्चित्समाधानं भवति न च तत् कैवल्याय भवति, यथा—जयद्रथस्य प्रबलद्वेषाधीनस्य, यस्तु विक्षिप्ते विक्षिप्तभूमिष्ठे चेतसि जातो विक्षेपोपसर्जनीभूतः उपसर्जनभावेन = गौणभावेनोदित्वरसंस्काररूपेण यत्रानष्टो विक्षेपसंस्कारः स्थितः; तादृशस्य चित्तस्य विक्षिप्तभूमिकस्य समाधिरपि न सम्यग् योगपक्षे = कैवल्यपक्षे वर्त्तते, विक्षिप्तभूमिकस्य समाधानं सोपप्लवं, ततश्च तादृशः साधको यदा विक्षेपाभिभूतो भवति तदा प्रमत्तस्तत्त्वज्ञानहीनः पृथग्जन इवाचरति,

तत्त्ववैशारदी।

त्याच्च योगपक्षाद् दूरोत्सारितत्वमिति न तयोर्योगत्वं निषिद्धम्, विक्षिप्तस्य तु कादाचित्कसद्भूतविषयस्थेमशालिनः सम्भाव्येत योगत्वमिति निषेधति—"तत्र" इति। विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयस्य चित्तस्य स्थेमा न योगपक्षे वर्तते, कस्मात्? यतस्तद्विपक्षविक्षेपोपसर्जनीभूतः, विपक्षवर्गान्तर्गतस्य स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव कार्यकरणम्, न खलु दहनान्तर्गतं बीजं चिरतरक्षणावस्थितमप्यङ्कुराय कल्पत इति भावः, यदि विक्षेपो-

पातञ्जलरहस्यम्।

उपसर्जनत्वाद् = एकाग्रनिरोधयोर्नाशकत्वाद्, उपसर्जनीभूतता = विक्षेपबहुलता, न खल्विति।

वार्त्तिकम्।

ननु क्षिप्तस्य धर्मः स्वाभाविको नत्वस्य द्रवत्ववत् क्षिप्ताद्यवस्थायामपि हि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधोऽस्त्येवेति तथा चान्यास्ववस्थासु तल्लक्षणमतिव्याप्तमिति शेषः, कास्ताः सर्वाश्चित्तभूमय इत्याकाङ्क्षायामाह—क्षिप्तमित्यादि।

यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्म-बन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्या-ख्यायते,

भास्वती ।

यस्त्विति । एकाग्रभूमिके चेतसि जात समाधि सद्भूतमर्थं=पारमार्थिकं तत्त्वं प्रद्योतयति=प्रख्यापयति, यत्प्रज्ञया पारमार्थिकहानोपादानविषयेऽव्यर्थाध्यवसायो जायत इत्यर्थ, तथा च क्षिणोति क्लेशान्=तत्त्वज्ञानस्य चेतस्युपस्थानादविद्याऽऽदीन् क्लेशान्, स योग क्रमतो वन्ध्यप्रसवान् करोति, क्लेशमूलानाञ्च कर्मणा निवर्त्यमानत्वात् कर्मबन्धन-श्लथयति, किञ्च-निरोध सर्ववृत्तिहीनतामभिमुखं करोति, एष सम्प्रज्ञातो योग =एकाग्रभूमिकस्य चेतसस्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा सम्प्रज्ञानम्, तदा ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता भवति, तादृशसम्प्रज्ञानवान् योग सम्प्रज्ञात इत्यर्थ ।

तत्त्ववैशारदी ।

पसर्जनीभूत समाधिर्न योग कस्तर्हीत्यत आह—"यस्त्वेकाग्रे चेतसि" इति, "भूतम्" इति समारोपितमर्थं निवर्त्तयति, निद्रावृत्तिरपि स्वालम्बने तमसि भूते भवत्येकाग्रेत्यत उक्त—"सद्" इति, शोभनं नितान्ताविर्भूतसत्त्वम्, तम समुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति, द्योतनं हि तत्त्वज्ञानमागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतया न साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति, द्विचन्द्रदिङ्मोहादिष्वनुच्छेदकत्वादत आह—"प्रे"ति, प्रशब्दो हि प्रकर्षं द्योतयन् साक्षात्कार सूचयति, अविद्यामूलत्वादस्मिताऽऽदीना क्लेशानां, विद्यायाश्चाविद्योच्छेद-रूपत्वाद्विद्योदये चाविद्याऽऽदिक्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वात् कारणविनाशाच्चेत्याह—"क्षिणोति च" इति, अत एव कर्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति, कर्म चात्रापूर्वमभिमतं, कार्ये कारणोपचारात्, श्लथयति=स्वकार्य्यादवसादयति, वक्ष्यति हि—"सति मूले तद्विपाक" इति, किंच, निरोधमभिमुखं करोति=अभिमुखीकरोति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

दग्धवेग्रबीजस्य यत्कदलीकाण्डजनकत्वमुदाहरणं तद् दाहसहकृतभूविकार स न नैलबीजविकार, तत्तरसाद्यप्रत्यभिज्ञानाद्, भूते=पारमार्थिक तमस्येव, न विवर्त्ते इत्यर्थ, एकाग्रम्=एकमीगमासमन्ताद् गच्छद्भवत् निश्चलीभवति, एकतत्त्वाभ्यासादिति वक्ष्यते, कार्ये=अपूर्वे, कारणं=यागादि, तत्र योगशब्दप्रयोगात्,

"श्रुतार्थापत्तिरेवैका प्रमाण तस्य चेष्यते ।
शब्दैकदेशभावात्तु स्वार्थेष्वागम एव च", इति भट्टोक्ते,।

अपूर्वं श्रुतार्थापत्तिगम्यम्, एवं "सति मूले" अपूर्वे सति, तद्विपाका =जात्यायुर्भोगा,

वार्त्तिकम् ।

यस्यालक्ष्यत्वमुक्त्वाऽन्त्यभूमिद्वयमेव लक्ष्यमित्याह—यस्त्वेकाग्र इति । यस्तु समाधिरेकाग्रे चेतसि वर्त्तमानोऽर्थं ध्येयं वस्तु सद्भूत परमार्थभूत प्रकर्षेण द्योतयति साक्षात्कारयति ततश्च क्लेशानविद्याऽऽदीन् पञ्च क्षिणोति ततोऽपि च कारणोच्छेदाद्धर्माधर्मरूपाणि बन्धनानि बुद्धिपुरुषयोर्बन्धकारणानि श्लथयति=अदृष्टोत्पादनाक्षमाणि करोति तथा निरोधमसंप्रज्ञातयोगमभिमुखं प्रत्यासन्नं करोति परवैराग्यजननेनेति शेष, स समाधि सम्प्रज्ञातो योग इति कथ्यत इत्यर्थ, सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्निरोधविशेषरूप योग इति सम्प्रज्ञातो योग, यद्यपि समाधिशब्देनैकाग्रताऽतिशयरूपं निरोधद्वयरूपयोगद्वयस्याङ्गमेव परिभाषिष्यते तथाऽपि योगद्वयमङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षयैव समाधिशब्देनोक्तमेवमुत्तरोत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम्, स च सम्प्रज्ञातश्चतु-

स च वितर्कानुगतो, विचारानुगत, आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत, इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्याम , सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रज्ञात समाधिः ॥ १ ॥

भास्वती।

स इति। वक्ष्यमाणलक्षणकवितर्कादिपदार्थानुगत सम्प्रज्ञात इत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्याम'=वक्ष्याम ,

सर्वेति—सम्प्रज्ञातसिद्धौ सम्प्रज्ञानस्यापि निरोधे य सर्ववृत्तिनिरोध स ह्यसम्प्रज्ञातो-योग इति ॥ १ ॥

तत्त्ववैशारदी।

स च सम्प्रज्ञातश्चतुष्प्रकार इत्याह—"स च" इति। असम्प्रज्ञातमाह-"सर्ववृत्ति" इति। रजस्तमोमयी किल प्रमाणादिवृत्ति , सात्त्विकीं वृत्तिमुपादाय सम्प्रज्ञाते निरुद्धा, असम्प्रज्ञाते तु सर्वासामेव निरोध इत्यर्थ , तदिह भूमिद्वये समासा या मधुमत्यादयो भूमयस्ता सर्वास्तासु विदित सार्वभौम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

निरुद्धेति कृत्वा सम्प्रज्ञातोऽप्युपादेयो, भूमिद्वये=सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातरूपे, या इति प्रथमाबहुवचनम् ॥ १ ॥

वार्त्तिकम्।

विध इत्याह—स चेति। न च वितर्कानुगतादित्रिके साक्षात्कारजनकत्वादिकं साक्षात्कारस्य-विषयासंस्पर्शकादिति वाच्यम्? सवितर्कादिक्रमेणैव साक्षात्कारवृत्त्या चरमभूमिकायामृतम्भरप्रज्ञोदयेन भूमिकाचतुष्टय एव साक्षात्कारसंबन्धादिति, निरुद्धभूमेरपि लक्ष्यत्वमाह—सर्ववृत्तीति। सम्प्रज्ञातकालीना साक्षात्काररूपिणी या वृत्ति तस्या अपि वक्ष्यमाणपरवैराग्येण निरोधे जायमाने त्वसम्प्रज्ञातयोग इत्यर्थ , वृत्तिनिरोधश्च चित्तस्य वृत्तिसंस्कारशेषावस्था, अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वाद् , निरुध्यन्तेऽस्यामवस्थायामिति व्युत्पत्तेर्वा, सा चावस्था संस्कारमात्रपरिणामधारा निरोधकाले संस्कारतारतम्यरूपस्यैव चित्तपरिमाणस्य सूत्रभाष्याभ्यां वक्ष्यमाणत्वादिति,

ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेकाग्रताविशेषो वा? निरोधस्याभावमात्रत्वे वक्ष्यमाणसंस्कारलक्षणत्वानुपपत्तेरेकाग्रतामात्ररूपत्वे समाधिरूपादङ्गात् सम्प्रज्ञाताच्च भेदानुपपत्ते ,

"उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत्।
बोधेन ज्ञानमालोक्य तथा बोधं परित्यजे—"

इत्यादिस्मृतिषु 'यावद्वृत्ति गतं क्षय'मिति पूर्वोक्तश्रुतौ चासम्प्रज्ञातस्य सकलवृत्तिशून्यत्वश्रवणाच्च,

ननु सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातयोर्योगयोर्निरोधरूपयो किं प्रयोजनं "योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते"रिति सूत्रेण योगाङ्गस्यैव ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् संप्रज्ञातयोगकाले ज्ञानस्योत्पन्नत्वेनैव तत्कार्यावगमाद् न तु तद्धेतुताया एककालत्वेन हेतुहेतुमद्भावासम्भवाद् अस्तु वा विषयान्तरसंचारप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं सम्प्रज्ञातयोगस्य [illegible] तस्यैव [illegible] ज्ञानतामसमापत्ति"रित्यागामिसूत्राच्च, न त्वसम्प्रज्ञातयोगस्यापि तस्य ज्ञानहेतुत्वाद्, न च ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं साक्षात्कारत्वासम-[illegible] तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इत्यादिश्रुतिभिस्तत्त्वनिरपेक्षज्ञानस्य [illegible] पुन [illegible]श्च,

[illegible]—[illegible] प्रारब्ध[illegible]स्यावश्यकत्वेन [illegible] योगद्वयस्य [illegible], तथा हि [illegible] भाष्य-

तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

भास्वती ।

तस्येति—अभिधित्सया = अभिधानेच्छया, "योगश्चित्तवृत्तिनिरोध" इति योगलक्ष-

तत्त्ववैशारदी ।

द्वितीयं सूत्रमवतारयति । "तस्य लक्षणेति । "तस्य" इति पूर्वसूत्रोपात्तं द्विविधं योगं परामृशति—"योगश्चित्तवृत्तिनिरोध.", निरुध्यन्ते यस्मिन् प्रमाणादिवृत्तयोऽवस्थाविशेषे चित्तस्य सोऽवस्थाविशेषो योग, ननु सम्प्रज्ञातस्य योगस्याव्यापकत्वादलक्षणमिदम्, अनिरुद्धा हि तत्र सात्त्विकी चित्तवृत्तिरित्यत आह—"सर्वशब्दाग्रहणाद्"। इति, यदि सर्ववृत्ति निरोधो योग इत्युच्येत भवेदव्यापकं सम्प्रज्ञातस्य, क्लेशकर्माशयपरिपन्थी चित्तवृत्तिनिरोधस्तु तमपि सङ्गृह्णाति, तत्रापि राजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधात् तस्य चातद्भावादित्यर्थ,

कुत पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्ध ? किमर्थं चैवमवस्थस्य चित्तस्य वृत्तयो-

पातञ्जलरहस्यम् ।

तमपि—संप्रज्ञातमपि, सगृह्णाति परिपन्थित्वाविशेषात्,

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था ।

वार्त्तिकम् ।

कार —"सर्वाश्चैता वृत्तय सुखदुःखमोहात्मिका अत एता सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्या" इति, किंच ज्ञानस्य यथा कर्मक्षयहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि,

"विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिराद्"

इत्यादिवाक्यशतेभ्य, तथा च कर्मक्षयद्वारा ज्ञानस्येवासंप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वसिद्ध, तत्र चासंप्रज्ञातयोगेनाखिलसंस्कारदाहकेन प्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्यत इति ज्ञानाद्विशेष, ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्वे बाधिकाऽस्ति "तस्य तावदेव चिर"मित्यादिश्रुतिर्जीवन्मुक्तिश्रुतिस्मृतयश्च, योगस्य प्रारब्धनाशकत्वे बाधकं नास्ति प्रत्युत "दग्धकर्मचयोऽचिरादि"त्येव स्मर्यते, अत प्रारब्धमपि कर्म कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तादिवदेवातिक्रम्य झटिति,मोचनमेव योगस्य फलम्, अन्यच्च योगद्वयेनाखिलसंस्कारक्षये भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावात् प्रारब्धं कर्मापि यत्फलाक्षम भवति, इदमपि योगफलम्, तदुक्तं मोक्षधर्मे—

"नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमि"ति,

बलं प्रारब्धस्याप्यतिक्रमेण स्वेच्छया शीघ्रमोक्षहेतु, अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग एव दुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षे साक्षाद्धेतु, पुरुषे दुःखस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकत्वाद्, उपाधिनिवृत्तिश्चौपाधिकनिवृत्तौ चरमकारणमतो ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धि, ज्ञानवैराग्यकर्मक्षयादीना वृत्तिनिरोधाख्यचरमकारणद्वारैव दुःखात्यन्तोच्छेदहेतुत्वाद्, वृत्त्यत्यन्तनिरोधस्तु चरमासंप्रज्ञाते भवति, यत्र संस्कारस्यात्यन्तक्षयेण चित्तस्य विलयान्मोक्षो भवति, तथा च द्वारद्वारिभावेनापि ज्ञानस्येव संप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धम्, असंप्रज्ञातयोगस्य च साक्षान्मोक्षहेतुत्व "तदा द्रष्टु स्वरूपेऽवस्थान"मिति सूत्रकार स्वय वक्ष्यति,

"मुक्तिर्हित्वाऽन्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थिति"-

रित्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्वरूपावस्थानस्यैव मोक्षत्वादिति दिक् ॥१॥

तदेवं चित्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविवेकपूर्वकं प्रसिद्धस्य योगलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रदर्श्य योगलक्षणाकाङ्क्षोपपादिता, अत पर लक्षणपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—"तस्य लक्षणाभिधित्सये"ति । तस्य द्विविधस्य योगस्य, उक्तातिव्याप्तिनिराकरणान्यथाऽनुपपत्त्या सूत्रद्वयेनैव लक्ष-

(२) सर्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोऽपि योग इत्याऽऽख्यायते, चित्तं हि

भास्वती।

पम्, अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसिद्धिदोषहीनं न्याय्यम्=अनवद्यम् प्रस्फुटञ्च, सर्वेति—सर्वशब्दाग्रहणात्=सर्वचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यकथनात् सम्प्रज्ञातोऽप्युक्तयोगलक्षणान्तर्गतो भवति, सम्प्रज्ञाते योगे तत्त्वज्ञानरूपा वृत्तिर्न निरुद्धा भवेत्, तदन्याश्च निरुद्धा भवन्तीति. चित्तमिति-प्रख्या=प्रकाशस्वभावा प्रकाशाधिका सर्वे बोधा, सा सत्त्वगुणस्य लिङ्गम्, प्रवृत्तिः=इच्छाऽऽदयः सर्वाश्चेष्टा, सा च क्रियाशीलस्य रजसो लिङ्गम्, स्थितिः=धारणस्वरूपाः सर्वे संस्कारा सा हि स्थितिशीलस्य तमसः स्वालक्षण्यम्, चित्तं पुनरा-

तत्त्ववैशारदी।

निरोद्धव्यम्? इत्यत आह—प्रथमं तावदवस्थासम्बन्धे हेतुमुपन्यस्यति—"चित्तं हि" इति। प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वगुणं प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणं स्थितिशीलत्वात् तमोगुणम्, प्रख्याग्रहणेनाऽपि सात्त्विकाः प्रसादलाघवप्रीत्यादयः सूच्यन्ते, प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः, प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः, स्थितिग्रहणाद् गौरवावरणदैन्यादयः उपलक्ष्यन्ते।

एतदुक्तं भवति—एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानां च वैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्याच्चित्रपरिणामं सदनेकावस्थामुपपद्यत इति क्षिप्ताद्या एव चित्तस्य भूमयो यथासम्भवमवगन्तव्याः।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः—

इति साङ्ख्यसिद्धान्तमाह—

वार्त्तिकम्।

प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम्, प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्य्यविषयप्रियं भवति,

तदेव तमसाऽनुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्योपगं भवति, तदेव

भास्वती ।

त्रिविधगुणधर्माणां लाभाच्चित्तं त्रिगुणम्, प्रख्येति । प्रख्यारूपं चित्तसत्त्वं चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं यदा रजस्तमोभ्यां संसृष्टं=सम्प्रयुक्तं विक्षेपमोहबहुलमित्यर्थः भवति, तदा तच्चित्तमैश्वर्यविषयप्रियम्, ऐश्वर्यं लौकिकी प्रभुता तच्च शब्दादिर्विषयश्च प्रियो यस्य तादृशं भवति, तदिति । चित्तसत्त्वं यदा तमसाऽनुविद्धं=तामसकर्मसंस्काराभिभूतं भवति तदाऽधर्मादीनाम् उपगम्=उपगतम्, अधर्मादीनां संस्कारविपाकवदित्यर्थः भवति, तदेव चित्तसत्त्वं यदा प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानं सम्प्रज्ञातवदित्यर्थः, तथा च रजोमात्रया रजसो मात्रा=कार्यकरं परिमाणं तयाऽनुविद्धं चित्तसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं

तत्त्ववैशारदी ।

वमवान्तरावस्थाभेदवतीरादर्शयति—"प्रख्यारूपं हि" इति । चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वम्, तदेवं प्रख्यारूपतया सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम्, तत्र चित्ते सत्त्वात् किंचिदूने रजस्तमसी यदा मिथः समे च भवतस्तदैश्वर्य्यञ्च विषयाश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्त्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वं प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तमसाऽपिहितत्वादणिमादिकमैश्वर्य्यमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति, प्रणिधत्ते च क्षणमथ रजसा क्षिप्यमाणं तत्राप्यलब्धस्थिति तत्प्रियमात्रं भवति, शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसवाही प्रेमा निरूढ एव, तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम्, क्षिप्तं चित्तं दर्शयन् मूढमपि सूचयति—"तदेव तमसा" इति । यदा हि तमो रजो विजित्य प्रवृत्तं तदा चित्तसत्त्वावरकतमः समुत्सारणेऽशक्तत्वाद्रजसस्तमःस्थगितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति, अज्ञानं च विपर्य्ययज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनं च निद्राज्ञानमुक्तम्, ततश्च मूढावस्थाऽपि सूचितेति, अनैश्वर्य्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीघातः, अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः, यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति

पातञ्जलरहस्यम् ।

चित्तं हीति । प्रख्या=प्रकाशः, ऐश्वर्यम्=अणिमादि, स्वरसवाही=जलस्येव निम्नगामिता, अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति मतं निराह—विपर्ययज्ञानमिति । सत्प्रतियोगिकाभावकल्पनाद् वरं भावकल्पनं।लब्धिवत्यसुरामित्रादिवद्,

"भावान्तरमभावो हि कया चित्तु व्यपेक्षया"

इति भट्टोक्तेश्च, अपगततमःपटलम्=अनावरकम्, विशेषाः=शान्तघोरमूढशब्दाद्यन्विताः पृथिव्यादयः, तत्र शान्तो विरञ्च्यादिशब्दः, घोरो व्याघ्रादिशब्दः, मूढो मेघादिध्वनिः, एवं स्पर्शः पुत्रवक्षिपवनादिषु, एवं रूपं चन्द्रसूर्यस्त्र्यादिषु, एवं रसो मधुरकटुकषायादिषु, एवं गन्धः कर्पूरलशुनकस्तूरिकाऽऽदिषूह्येयम्, अविशेषास्तन्मात्राणि भूतमात्राणि भूतमात्रतामा-

वार्त्तिकम् ।

आह—"प्रख्यारूपं ही"ति । हिशब्दो वाक्यालङ्कारेऽवधारणे वा, चित्तसत्त्वमिति चित्तस्य सत्त्वप्राधान्यप्रतिपादनाय पुनरुक्तं, प्रख्यारूपमिति च तेजःसत्त्वव्यावर्त्तनायोक्तं, तथा च प्रख्यास्वभावं चित्तरूपं सत्त्वं स्वोपसर्जनभूताभ्यां रजस्तमोभ्यां संसर्गेण क्षिप्तावस्थायामणिमाद्यैश्वर्ये शब्दादिविषये चानुरक्तं भवतीत्यर्थः, अतः क्षिप्तावस्थस्य वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपावस्थानाहेतुत्वाद् रागादिक्लेशापरिपन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः, क्षिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहृत्य मूढावस्थायामपि तां परिहरति—तदेव तमसेति । उपगमुन्मुखं तत्प्रियमि-

प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यै-श्वर्योपगं भवति, तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्या-तिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति, तत्परं प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः,

---

भास्वती ।

भवति, धर्मः =अहिंसाऽऽदिः, ज्ञानं =योगजा प्रज्ञा, वैराग्यं =वशीकाराख्यम्, ऐश्वर्यं = विभूतिः, एतद्धर्मकं भवति चित्तम्, तदेव चित्तसत्त्वं रजोलेशमलापेतं =रजोलेशकृतात् मलात् विक्षेपरूपात् अपेतं =निर्मुक्तम्, न हि त्रिगुणं चित्तं कदाऽपि रजोगुणहीनं भवति, तस्मात् सत्त्वैकाग्रगमनं विवक्षितं न रजस इति, रजस्तु तदा मन्दप्रवाहरूपं विवेकख्यातिगतविकारं जनयति, न च तदन्यां विषयख्यातिमुत्पाद्य सत्त्वस्य विकारं मालिन्यञ्च सङ्घटयतीति विवेचनम्, स्वरूपप्रतिष्ठं =सत्त्वमात्रप्रतिष्ठम्, सत्त्वस्योत्कर्षकाष्ठैव विवेकख्यातिस्त-न्मात्रप्रतिष्ठत्वात् रजोमालिन्यहीनत्वाच्च सत्त्वं स्वरूपप्रतिष्ठमित्यर्थः, एवम् बुद्धिस-

तत्त्ववैशारदी ।

चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च,

भास्वती ।

स्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तसत्त्वं धर्ममेघध्यानोपग भवति, तत् परं प्रसङ्ख्यानमित्याख्यायते योगिभि, विवेकजसिद्धिस्तु–अपरं प्रसङ्ख्यानम् ,

बुद्धिपुरुषयोर्विवेकस्य स्वरूपमाह–चितीति । चितिशक्ति =पौरुषचैतन्यम् , अपरिणामिनी =सर्वविकारहीना, अप्रतिसङ्क्रमा =कार्यजननाय प्रतिसञ्चारहीना, दर्शितवि-

तत्त्ववैशारदी ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्र चित्त धर्ममेघपर्यन्तं पर (१)प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिन, चित्तसामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्, विवेकख्यातेर्हानहेतु चितिशक्तेश्चोपादानहेतु निरोधसमाधिमवतारयितु चितिशक्ते साधुतामसाधुताञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति—"चितिशक्तिरि"त्यादिना । सुखदु खमोहात्मकत्वमशुद्धि , सुखमोहावपि हि विवेकिन दु खाकुलतोऽतो दु खवद् हेयौ, तथा चातिसुन्दरमप्यन्तवद् दुनोति, तेन तदपि हेयमेव विवेकिन , सेयमशुद्धिरन्तश्च चितिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्यत उक्त—"शुद्धा चानन्ता च" इति, ननु सुखदु खमोहात्मकशब्दादीनियं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा ? तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तं—"दर्शितविषया" इति, दर्शितो विषय शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता, भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत, किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती, अतदाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति; तत पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते, ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढायाश्चितिशक्तेः कथं विषयवेदन विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरित्यत उक्तम्–अप्रतिसक्रमेति । "प्रतिसङ्क्रम. =सचार स चितेर्नास्तीत्यर्थ , स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम्—"अपरिणामिनी" इति । न चितेस्त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थालक्षण परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण परि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मि चित्तम् , प्रसङ्ख्यान वैराग्यम् , अतिसुन्दरं स्वर्गादिसुखम् , "तद्यथेह कर्मजितो लोक क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुते स्वर्गादेरन्तवत्त्वश्रवणाद् , "यजन्यं तदनित्यम्" इति न्यायाश्च, "अपाम सोमम्" इत्यादि किञ्चित्कालस्थपरम् , शुद्धा =क्लेशकर्मादिधर्मात्यन्ताभावाधिकरणम्, अनन्ता =प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगिनी, अशुद्धिरन्तश्च पुरुषे नास्तीति,

"पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति " इति श्रुते , तस्यामपीति ।

"त्यज धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यजे"—

ति श्रुते , उक्तं त्यक्त्वा ज्ञानमपि त्यजेत्यर्थ , त्रिविधेति । धर्मपरिणामो नाम मृत्सुवर्णादेर्घ-

वार्त्तिकम् ।

प्रख्यानेव परा काष्ठेति योगिनो वदन्तीत्यर्थ , तथा चेयमेकाग्रता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपिणी द्रष्टृस्वरूपावस्थाने हेतु क्लेशकर्मादिपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्रान्तेति भाव , धर्ममेघसमाधिश्च सूत्रकारेणैव वक्ष्यते, यद्यप्यस्मितानुगत एव संप्रज्ञातयोगे सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरस्ति न वितर्कानुगतादौ तथाऽप्यनेनैव तेऽप्युपलक्षणीया एतदङ्गभूतत्वात्तेषामिति, निरुद्धावस्थायामपि लक्षण योजयन्नेव सकारणस्य निरो धस्यस्वरूपमाह–चितिशक्तिरित्यादिना । सम्प्रज्ञातकाले संसारहेतुत्वादिदोषदर्शनादेरितरवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धायां विवेकख्यातिनिष्ठायां विवेकख्यातेरप्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्फलसिद्धेश्च तत्रापि वैराग्यं भवति तत स्तद्वृत्तिनिरोध इति प्रक्रिया, तत्र यादृशी विवेकख्यातिनिष्ठा विवेकख्यातिवैराग्ये हेतुस्ता-

(१) "प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधिरिति" ४ पा० २९ सूत्रेण ।

सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिरिति, अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि, तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति, स-

[illegible]

भास्वती।

[illegible]=दर्शित [illegible] ज्ञानं बुद्धिरूप प्रकाश्यविषयो यया सा, शुद्धा=गुणमलरहिता, अन-न्ता=अनन्तत्वारोपणायोग्या च, इयं=विवेकख्यातिः सत्त्वगुणात्मिका, सत्त्वं प्रकाशशील-तया चितोऽवभास्योपग्रहणयोग्यं न तु स्वप्रकाशम्, तद्रूपा विवेकख्यातिः परिणामिनी जडा चेति अतश्चितो विपरीता हेयेति, परेण वैराग्येण तामपि ख्यातिं निरुणद्धि चित्तम्, [illegible] हि चित्तं संस्कारोपगं=संस्कारमात्रशेषं प्रत्ययहीनम् भवति, सोपप्लवं तु निरोधे

तत्त्ववैशारदी।

[illegible] सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चितिशक्तिः, असङ्क्रान्ताया अपि विषयसंवेदनमुपपा-दयिष्यते, तस्मिद् चितिशक्तिः शोभनेति, विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिकाऽशोभनेत्यु-क्तम् "[illegible]=चितिशक्तेः, "विपरीता" इति। यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः, ततस्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यत-इत्याह-"[illegible]" इति। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरु-[illegible] [illegible] निरोधवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह—"तदवस्थम्" इत्यादि। स—

[illegible]

निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः, द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद् बुद्धिबोधात्मा(१) पुरुषः किंस्वभावः(२) ? इति-

भास्वती ।

व्युत्थानसंस्कारास्तिष्ठन्ति, तत एव निरोधभङ्गः, तस्माद् निरोधावस्थायां प्रत्ययहीनत्वेऽपि चेतः संस्कारमात्रेणावतिष्ठते, कैवल्ये तु सर्वसंस्काराणां प्रविलयस्तदा चित्तं स्वकारणे प्रधाने विलीयते न च पुनरावर्त्तते, सम्प्रज्ञानं लब्ध्वा तदपि निरुध्य यदा प्रत्ययहीना निरुद्धावस्थाऽधिगम्यते तदा सोऽसम्प्रज्ञातयोग इति, ध्येयविषयरूपस्य बीजस्याभावाद् निरोधः समाधिर्निर्बीज इत्युच्यते ॥ २ ॥

तदिति—सूत्रमवतारयितुं पृच्छति, तदवस्थे = सर्ववृत्तिनिरुद्धे इत्यर्थः, चेतसि सति

तत्त्ववैशारदी ।

निरोधोऽवस्था यस्य तत्तथोक्तम्, निरोधस्य स्वरूपमाह—"स निर्बीज" इति । क्लेशसहितं कर्माशयो जात्यायुर्भोगा बीजं तस्मान्निर्गत इति निर्बीजः, अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थां सञ्ज्ञामादर्शयति—"न तत्र" इति । उपसंहरति—"द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-इती" ति ॥ २ ॥

सम्प्रत्युत्तरसूत्रमवतारयंश्चोदयति—"तदवस्थे चेतसि" इति । किमाक्षेपे, तत्तदाकारपरि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यें स्यादिति सूचितम्, अन्वर्था = अनुगतार्था, न तु शब्दमात्रम् ॥ २ ॥

वार्त्तिकम् ।

संस्कारमात्रानुसारि संस्कारमात्ररूपेण प्रशान्तवाहि भवति, सेयं प्रशान्तवाहिता स पूर्वोक्तो निर्बीजः समाधिः निरोधयोगो न किञ्चित्तत्र योगे ज्ञायत इति विग्रहेणासम्प्रज्ञातनामा चेति वाक्यार्थः, असम्प्रज्ञातयोगे चित्तबीजस्य संस्कारस्य तत्त्वज्ञानजन्यपर्यन्तस्याशेषतो दाहान्निर्बीजता तस्येति भावः, बीजदाहादेव चास्य निरोधस्य स्वरूपावस्थितिहेतुतया क्लेशकर्मादिपरिपन्थितया च लक्षणसङ्गतिरित्याशयः, सुषुप्तौ च निद्राख्यचित्तवृत्तिसत्त्वान्न सम्प्रज्ञातलक्षणातिव्याप्तिस्तत्कालीननिरोधस्य क्लेशादिपरिपन्थित्वाभावाच्च,

एतेन यदाहुर्निरस्तभ्रान्तिभुवा असम्प्रज्ञातेऽपि निर्विकल्पसात्मज्ञानं स्वल्पसद्बुद्धिवृत्तिरूपं तिष्ठतीति वदन्ति तदप्रामाणिकत्वेनैतद्भाष्यविरोधेन चोपेक्षणीयम्,

"युञ्जीत योगी निर्जित्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि ।
तन्मयश्चात्मतो भूत्वा चिद्वृत्तिमपि संत्यजेद्"

इति मार्कण्डेयपुराणादावीश्वरयोगेऽपि वृत्तिशून्यत्वावगमाच्च, निर्विकल्पं त्वात्मज्ञानं सम्प्रज्ञातचरम एव भवति शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यस्य सम्प्रज्ञातकालीनज्ञानस्यैव निर्विकल्पकस्य लक्षणस्य ज्ञानत्वाद्, योगद्वयमुपसंहरति—द्विविध इति ॥ २ ॥

ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षया योगलक्षणपूरणाय च प्रवर्तमानं योगस्य फलप्रतिपादकं सूत्रमधिकप्रश्नमुखेनोत्थापयति प्रसङ्गादात्मनः कौटस्थ्यमपि प्रतिपादयितुम्—तदवस्थ इति ।

(१) बुद्धिवृत्त्यवगाहिबोधस्वरूपः ।

(२) व्युत्थाने सविषयवृत्तिप्रतिबिम्बाश्रयत्वेन चेतनो निरोधे तदभावेन चैतन्यशून्यो, यद्वा बुद्ध्युपाधिनाऽविवेकाद् खेदभृत्त्वम्, अन्यदा तदनपर्कादात्मप्रकाशमात्रेऽवस्थित इति संदेहः ।

(१)तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये, व्युत्थानचित्ते तु सति

भास्वती।

विषयाभावात् = पुरुषविषयरूपात्मबुद्धेरप्यभावाद्, बुद्धिबोधात्मा = आत्मबुद्धेर्बोद्धेत्यर्थः, पुरुषः किंस्वभावः ? उत्तर—तदेति सूत्रम्, तदा निर्बीजसमाधौ चितिशक्तिः स्वरूपप्रति-

तत्त्ववैशारदी।

णतबुद्धिबोधात्मा खल्वयं पुरुषः सदाऽनुभूयते, न बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधः स्वभावः सवितुरिव प्रकाशः, न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपहाय भावो वर्त्तितुमर्हति,

स्यादेतत्—संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यत इत्यत आह—"विषयाभावाद्" इति। न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः, विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभावः, सूत्रेण परिहरति—"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्",

स्वरूप इत्यारोपितं शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति, पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकं,न तु बुद्धिबोधः शान्तादिरूपः, औपाधिको हि सः, स्फटिकस्येव स्वभावस्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा, न चोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः, स्वरूपस्य चाभेदेऽपि विकल्पाधिकरणभाव उक्त इति, अयमेवार्थो भाष्यकृता द्योत्यते—"स्वरूपप्रतिष्ठा" इति, तदानीं = निरोधावस्थायां, न व्युत्थानावस्थायामिति भावः, स्यादेतद्—व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे चितिशक्तिर्निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्याद्, व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह—"व्युत्थानचित्ते

पातञ्जलरहस्यम्।

सवितुरिति व्यतिरेकदृष्टान्तः, तस्य परिणामित्वात् पुंसस्तदनधिकरणत्वात्,

"सदृशादृष्टसंस्काराः स्मृतिबीजस्य हेतवः"

इत्युक्तिमाश्रित्याह—न चेति। आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः, कार्यानुमेयत्वात्तेषां, निरधिकारे चेतसि सोऽकिञ्चित्करः, भावो धर्मी स्वभावं धर्मं विना वर्तितुं नार्हतीति, यथा वह्निरौष्ण्यप्रकाशं विना, बुद्धिस्थमर्थं पुरुषबुद्धिश्चेतयते न तु बुद्धिमात्रम्, यथा—"पाटा स्त्रीपुंसलक्षणा" इत्यभिधानात्, स्वरूप इति आरोपितरूपं निषेधति,

वार्त्तिकम्।

नन्वसंप्रज्ञातावस्थे चेतसि सति बुद्धिबोधात्मा बुद्धिविषयकबोधस्वरूपो बुद्धिसाक्षी पुरुषः किंस्वभावः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थान इव तदानीमपि प्रकाशरूप एव तिष्ठति वृत्त्याख्यदृश्याभावादेव तु न पश्यति, अथ वा काष्ठवदप्रकाशरूप एव आत्मा तदा तिष्ठति, व्युत्थानकाले तु निमित्तविशेषात् प्रकाशरूपेण परिणमते किं वा दशाक्षये दीपवन्नश्यतीत्यर्थः, एतेष्वाद्यपक्षं सूत्रेण सिद्धान्तयति—

"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्",

तदाऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुः चितिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विषयचैतन्यमात्रेऽवस्थानमित्यर्थः, यथा जपापाये स्फटिकस्यालोहितस्वस्वरूपेऽवस्थानं तथा वृत्त्यपाये पुरुषस्य वृत्तिप्रतिबिम्बशून्ये स्वस्वरूपेऽवस्थानमिति भावः, यथा च तदा संस्कारशेषबुद्धेर्भानं न भवति तदग्रेतनसूत्रे वक्ष्यामः, तथा च कूटस्थ एव पुरुषो व्युत्थान इव तदानीमपि प्रकाशस्वरूप एव तिष्ठति, योगलक्षणमप्येतद्धेतुनिरोधत्वमेव, तत्र च वृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति भावः,

(१) द्वितीयपक्षे सिद्धान्तयति—तदेति।

तथाऽपि भवन्ती न तथा ॥ ३ ॥

कथ तर्हि ?

दर्शितविषयत्वाद्—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

भास्वती ।

ष्टा—औपचारिकत्रैरूप्यहीना भवति यथा कैवल्ये=चित्तस्य पुनरुत्थानहीनलये, निर्विकारायाश्चितिशक्तेः कथ पुन स्वरूपप्रतिष्ठेत्याह—व्युत्थिते चित्ते सति स्वरूपप्रतिष्ठाऽपि चितिर्न तथेति प्रतीयते ॥ ३ ॥

कथं चितिशक्ति स्वरूपाप्रतिष्ठेव प्रतिभासते ? दर्शितविषयत्वाद् "वृत्तिसारूप्यमितरत्र", पुरुषविषया बुद्धिवृत्तय पौरुषप्रकाशेन प्रकाशिता भवन्ति, एवं दर्शितविषयत्वाद् वृत्तिस्वरूप इव प्रतीयते, व्युत्थान इति । व्युत्थाने=अनिरुद्धचित्तताया या वृत्तय तदविशिष्टवृत्ति, ताभिर्वृत्तिभि सहाविशिष्टा=एकवत् प्रतीयमाना वृत्ति. सत्ता यस्य

तत्त्ववैशारदी ।

त्वि" ति, न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्ति स्वरूपाच्च्यवते, तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि, न खलु शुक्तिकाया प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवत, प्रतिपत्ता तु तथाभूतमन्यतथात्वेनाभिमन्यते, निरोधसमाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—"कथन्तर्हि" इति । यदि तथाऽपि भवन्ती न तथा, केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थ ? हेतुपदमध्याहृत्य सूत्र पठति-दर्शितविषयत्वाद् "वृत्तिसारूप्यमितरत्र',

इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तय'=शान्तघोरमूढास्ता एवाविशिष्टा=अभिन्ना वृत्तयो-यस्य पुरुषस्य स तथोक्त, "सारूप्यम्" इत्यत्र स शब्द एकपर्याय, एतदुक्तं भवति—जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयो सनिधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्ती पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि दु-खितोऽस्मि मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति, यथा मलिने दर्पणतले प्रतिबिम्बित मुख मलिनमारोप्य शोचत्यात्मान मलिनोऽस्मीति, यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवद् बुद्धिवृत्तिर्यद्यपि

पातञ्जलरहस्यम् ।

तत्र श्रुति —"स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति", निरुपादानस्य द्रव्यस्याकाशवदाश्रयाश्रयिभावप्रतिपत्तौ भ्रान्तवृत्तिमत्त्वाविशेषाद् व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

तथा भवन्ती कैवल्यरूपाऽपि व्युत्थाने न तथा भेदेनानाभासमानत्वादेकरूपेव, सादृश्यस्य भेदघटितत्वादिति भाव, मुखे दर्पणगतमालिन्यमारोप्योक्त मलिनमिति, शोचत्या-

वार्त्तिकम्

सोऽयं पुरुषार्थो भाष्यकारेण सूचितो—"यथा कैवल्य" इत्यनेन, कैवल्ये हि दु खनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति वक्ष्यति "हेय दु खमनागत"मिति सूत्रेणेति, क्रमेण चरमासम्प्रज्ञातशेषसंस्कारक्षयात् चित्तेन सह वृत्तीनामात्यन्तिकनिरोधे सत्यात्यन्तिकं स्वरूपावस्थान मोक्षाख्यमिति,

ननु तदानीं दु खाभावेऽन्यदा दु खमस्तीत्यायात तथा चापरिणामित्वानुपपत्तिरित्याशङ्का परिहरति भाष्यकार —व्युत्थानेति । व्युत्थानचित्तदशायां तु चितिस्तथाऽपि स्वरूपेण तिष्ठन्ती न तथा नासंप्रज्ञातस्य कैवल्यस्य च समानरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तर्हीति । कूटस्थाऽपि चिति केन प्रकारेण तर्हि व्युत्थाने तिष्ठतीत्यर्थ, असम्प्रज्ञातापेक्षया सम्प्रज्ञातोऽप्यत्र व्युत्थानं बोध्यम्, अत्र प्रत्युत्तरं-सूत्रं हेतुपदमध्याहृत्य पठति, दर्शितविषयत्वादिति ।

व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः,(१) तथा च सूत्रम्—"एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमि(२)ति",

भास्वती।

तादृशो भवति पुरुष, अत्रेदं पञ्चशिखाचार्यसूत्रम्—"एकमेव दर्शनं चैतन्यं ख्यातिर्बुद्धिरेव दर्शनमिति, चिद्रूपं पुरुषोपदर्शनं तथा बुद्धिरूपा ख्यातिश्च, एकमविभागापन्नं वस्त्वि-

तत्त्ववैशारदी।

च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयाऽनुभाव्यस्तथाऽपि बुद्धे पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते, तथा चायमविपर्य्ययोऽप्यात्मा विपर्य्ययवानिवाभोक्ताऽपि भोक्तेव विवेकख्यातिरहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यात्या प्रकाशते, एतच्च "चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" पा०४सू० २२ इत्यत्र "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयो प्रत्ययाविशेषो भोग"—३ पा० ३५ सू० इत्यत्र चोपपादयिष्यते, एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह—"तथा । च"(३) इति । पञ्चशिखाचार्य्यस्य सूत्रम्—"एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्" इति ।

ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धे शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्ति प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या दर्शनं, ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—"ख्यातिरेव दर्शनम्" इति ।

उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्यैतदुक्तम्—"एकमेव" इति । चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्याति, चैतन्यं तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थ, तदनेन व्युत्थानावस्थाया मूलकारणमविद्या दर्शयता तद्धेतुकः संयोगो भोगहेतु स्वस्वामि-

पातञ्जलरहस्यम्।

त्वमानमिति । समारोपोऽपि बुद्धिवृत्तिश्चेत परिणामित्वादिति भाव, पुम्प्रकृत्योर्जलदुग्धयोरि-

वार्त्तिकम्।

"वृत्तिसारूप्यमितरत्र" इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टृवृत्तौ सारूप्यमित्यर्थ, व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्यो सारूप्य, तदेतद्व्याचष्टे—व्युत्थानेति । इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामा मूषानिषिक्तद्रुतताम्रवत् स्वसंयुक्तार्थाकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुखदुःखमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढाख्या भवन्ति ताभिरविशिष्टा अविलक्षणा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा, वृत्तिश्च गुणो न भवति 'भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पत' इति साङ्ख्यसूत्राद्, भागो विभक्तांशोऽपि विस्फुलिङ्गवदिति, कुत पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्रोक्त—दर्शितविषयत्वादित्यर्थ, बुद्ध्या निवेदितविषयत्वादित्यर्थ, निवेदनं च स्वारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम्,

"गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने य प्रयच्छति ।
अन्त करणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नम"—

इति विष्णुपुराणादिभ्य,

एतदुक्तं भवति—यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रोऽविकारी तथाऽपि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां पुरुषे यानि प्रतिबिम्बानि तान्येव पुरुषस्य वृत्तय, न च ताभिरवस्तुभूताभि परिणामित्वं, स्फटिकस्येवातत्त्वतोऽन्यथाभावादिति, तदुक्तं साङ्ख्ये,—जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किं त्वभिमान—"

---

(१) अयमभाव —बाह्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वाद् योगलक्षणसूत्रघटकचित्तवृत्तिनिरोधे ज्ञानरूपे चित्तशब्दस्यावश्यकत्वेन तल्लक्षणपरत्व राजमार्त्तण्डे तृतीयतुरीयसूत्रयोरुक्त—यस्मिन्नेकाग्रतयाऽपरिणामेऽर्थे निरुद्धे चित्ते स्वरूपावस्थिति, व्युत्थिते च सा तच्छाया भवति तच्चित्तमिति तात्पर्य्यकेण ग्रन्थेन (२) वार्त्तिके सूत्रद्वयमेतदस्योक्तम् ।

(३) इदमन्यपुस्तकेऽपि।

चित्तमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति

भास्वती ।

व प्रतीयत इत्यर्थ, चित्तमिति । अयस्कान्तमणिर्यथा सांनिध्यादसंस्पृश्याप्युपकरोति तथा चित्त सान्निध्यादेव पुरुषस्य योगापवर्गावाचरति, सांनिध्यमत्रैकप्रत्ययगतत्वं, न च

तत्त्ववैशारदी ।

भावोऽपि सूचित इति, तमुपपादयन्नाह–"चित्तम्" इति । चित्त स्व भवति पुरुषस्य स्वाभिन-इति संबन्ध,

ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता, न चास्य तज्जनितोपकारसंभवस्तदसंबन्धादनुपकार्य्यत्वात्, तत्सयोगतदुपकारभागित्वे च परिणामित्वप्रसङ्गादित्यत आह–"अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन" इति, न पुरुषसयुक्त चित्तमपि तु तत्संनिहित, सनिधिश्च पुरुषस्य न देशत कालतो वा तदसयोगात्, किन्तु योग्यतालक्षण, अस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिस्तदुक्तं–"दृश्यत्वेन" इति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थ, भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथाऽपि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद् वृत्तिसारूप्यात् पुरुषस्येत्युक्तम्, तस्माच्चित्तेनासयोगेऽपि तज्जनितोपकारभागिता

पातञ्जलरहस्यम् ।

वात्यन्तसद्दृशत्वादेकमिव दर्शनं भवति, अनुभाव्या दर्शनमिति दृश्यते पुरुषेणेति व्युत्पत्त्या, अनादिरिति,

वार्त्तिकम् ।

इति, सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति–"चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन"मिति,

एतेन सुखदु खमोहगुणकवृत्तिसारूप्याद् व्युत्थाने चितिरपि दु खादिमतीव यद्भवति तदेव चितेर्दु खभोगो दु खाभ्यवहरणरूप, प्रतिबिम्बरूपदु खहानमेव चासंप्रज्ञातस्य फलमिति सूत्रद्वयेन सिद्धम्,

ये त्वहं सुखीदु खीत्यादिप्रत्ययादात्मन एव पारमार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति त एवं प्रत्याख्येया, स्वत एव चेदात्मन परिणामास्तर्हि सर्वावयवावच्छेदेन सर्वदा वृत्तिप्रसङ्गादनिर्मोक्षादिप्रसङ्ग, यदि मन सयोगो निमित्त तर्हि लाघवादेकेन मनस्त्वेनैव हेतुताऽस्तु आत्ममनस्तत्सयोगानां त्रयाणा हेतुत्वे गौरवाद्, अनुमान चार्थाकारपरिणामसुखादिकमन्त करणोपादानक बाधकाभावे सति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् मन संयोगवदिति, भोगे व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, बुद्धे स्वभोक्तृत्वे च बाधकं कर्तृकर्मविरोध सूत्रकारो वक्ष्यति, अहं कर्त्ता सुखीत्यादि प्रत्ययास्तु—अह गौर इत्यादिभ्रमशतान्त पातित्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानामानुमानस्य बाधका, प्रत्युत—

"प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वश ।
य पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्त्तारं स पश्यति"

इत्यादि स्मृत्युपोद्बलितेनोक्तानुमानेनैव बाध्यन्ते देहभिन्नात्मसाधकैरनुमानैरहं गौर-इत्यादिप्रत्ययवदिति दिक्,

स्वोक्ते बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्ये पञ्चशिखाचार्यसूत्रं प्रमाणयति—तथा च सूत्रमिति, ख्यातिर्बुद्धिर्दर्शनं पुरुषस्य, इत्यन्त च सूत्रम्, तथा च ख्यातिश्च दर्शनमित्येकमेवैकाकारमेव दर्शनंभ्रमो लोकानामिति सूत्रार्थ, इतिशब्दश्चान्यो भाष्ययोजनार्थं पूरणीय,

ननु सविषयवृत्ते स्फुरण चेतनसयोगादेव भवतु यथा सजलघटादिप्रकाश सूर्यसंबन्धात्, अत किमर्थ चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बं वृत्तौ वा वक्ष्यमाणचैतन्यप्रतिबिम्ब कल्प्यते, सुखमहंजानामीति बुद्धिपुरुषयोरेकताभ्रमस्तु परस्परप्रतिबिम्ब विनाऽपि दूरस्थवनस्पत्योरिव दोषवशादेव संभवति तदर्थं बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्यमिद्धिरिति ?

वार्त्तिकम्।

अत्रोच्यते—

चेतने तावद् बुद्धिप्रतिबिम्बमवश्यं स्वीकार्यम्, अन्यथा कूटस्थनित्यविभुचैतन्यस्य सर्वसंबन्धात्सदैव सर्वं वस्तु सर्वैर्ज्ञायेत न हि सूर्यसंबन्धे सति घटाद्यप्रकाशो दृष्ट इति,

न चाज्ञानाख्यं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये कल्पनीयं, नित्यज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात्,

"दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः"—

इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिषेधाच्च, अतोऽर्थभानस्य कादाचित्कत्वाद्युपपत्तयेऽर्थाकारतैवार्थग्रहणं वाच्यं बुद्धौ तथा दृष्टत्वाद्, बुद्धावपि हि संयोगमात्रस्यार्थग्रहणत्वेऽतीन्द्रियस्यापयर्थस्य बुद्धिग्राह्यत्वप्रसङ्गात्, सा चार्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा स्वप्नादौ विषयाभावे तत्प्रतिबिम्बासंभवात्, पुरुषे च प्रतिबिम्बरूपा, विद्यमानवृत्तिमात्रग्राहके पुंसि प्रतिबिम्बेनैवोपपत्तेरिति, न केवलं तर्कादेव चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बः कल्प्यते, किंतु—

"तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥
यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः"

इत्यादिस्मृतिरातैरपीति—

न चैवं सस्कारशेषा बुद्धिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भायादित्यसंप्रज्ञातयोगानुपपत्तिरिति—वाच्यम्?

परमाणोरिव वृत्त्यतिरिक्तानां प्रतिबिम्बसमर्पणासामर्थ्यस्य फलबलेन कल्पनाद् अनादिस्वस्वामिभावस्यैव प्रतिबिम्बनियामकतया वक्ष्यमाणत्वाच्च न परबुद्धिवृत्तेर्भानम्, अत एव पुरुषार्थवत्येव बुद्धिः पुरुषस्य विषय इति सांख्यसिद्धान्तो विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थाविति, यथा च चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेव बुद्धावपि चित्प्रतिबिम्बं स्वीकार्यमन्यथा चैतन्यस्य भानानुपपत्तेः स्वयं साक्षात्स्वदर्शने कर्मकर्तृविरोधेन बुद्ध्यारूढतयैवात्मनो घटादिवज्ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्,

तथा च वक्ष्यति सूत्रकारो—"द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्"इति, बुद्धावात्मप्रतिबिम्बमेव च तान्त्रिका बुद्धेश्छायाऽऽपत्तिरित्यात्माकारतेति प्राहुः,

प्रतिबिम्बोपाधौ बिम्बाकारो बुद्धेः परिणाम एव स च साक्षिभास्य इति,

एतेन नीरूपत्वाद् बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यं प्रतिबिम्बनं न सम्भवतीत्यपास्तम्,

उभयत्रोभयाकारबुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिबिम्बशब्देनात्र विवक्षितत्वाद् जलादावपि सूर्याद्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव सूर्यादिप्रतिबिम्बितत्वाच्च, तदेवं बुद्ध्यात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बरूपाद्दोषादेवक्ताभ्रमोऽहं कर्त्ता सुखी जानामीत्यादिरूप इति, तदेतत्परस्परं प्रतिबिम्बं साङ्ख्यकारिकायामिवशब्दाभ्यामुक्तं—

"तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः"—

इति दिक्,

यच्च तत्र चैतन्ये बुद्धिवृत्तिसारूप्यमुक्तं चैतन्यस्य वृत्त्याकारतारूपम् इदमेव चैतन्यस्यार्थोपरक्तवृत्तिभानं तस्य चाकारोऽयं घट इत्यादिरूप एव, अन्यथा वृत्तिसारूप्यानुपपत्तेः, न तु वृत्तितोऽस्य पृथगाकारोऽस्ति घटमहं जानामि दुःखितोऽहमित्यादिकं तु बुद्धेरेवाकारान्तरं पुरुषस्यासङ्गत्वाद् भ्रान्तत्वाच्चेति, तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति—"चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्"इति,

ननु वृत्तितदाकारौ यदि घटतद्भासाविवात्यन्तभिन्नौ न तु चिज्जडात्मकमविभक्तमेकं वस्तु मणिकान्तिवत् तर्हि तत्तच्चित्तवृत्तीनां प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रभोग्यत्वे किं नियामकमित्याका-

पुरुषस्य स्वामिनः, (१)तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः ॥४॥

भास्वती ।

दैशिकं सांनिध्यं, देशकालातीतत्वात् पुरुषस्य प्रधानस्य च, तच्च चित्तं दृश्यत्वेन स्वभावेन पुरुषस्य स्वामिन स्वं भवति, मम बुद्धिरित्यवबोध एव तत्स्वभावावधारणे प्रधानम्, मद्दृत्त्वदृश्यत्वे एव मौलिकस्वभावौ ततो न तयोर्हेतुरस्ति ततस्वाभाव्याद् द्रष्टा सह दृश्या बुद्धि संयुञ्जीत, पुम्प्रधानयोर्नित्यत्वात् संयोगोऽनादि, स च संयोगः प्रवाहरूपत्वाद् हेतुमानित्युपरिष्टाद् वक्ष्यति ॥ ४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धम्,

ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किन्निमित्ता? न खलु निर्निमित्तं कार्य्यमुत्पद्यते, यथाऽऽहुः "स्वप्नादिवदविद्याया प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता" इति शङ्कामुपसहारव्याजेनोद्धरति—"तस्माच्चित्तवृत्तिबोध" इति । शान्तघोरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभोगेऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिसंयोगो हेतुः, अविद्यावासनयोश्च सन्तानो बीजाङ्कुरवदनादिरिति भावः ॥४॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

"तद्वाकृत्युपरक्ताना व्यक्तीनामेकया विना ।
अनादिकाला वृत्तिर्या सा कार्यानादिता मता" इत्युक्तेरिति ॥ ४ ॥

वार्त्तिकम् ।

छायां प्रतिनियतयोरेव चित्तात्मनोरनादि स्वस्वामिभावसंबन्धस्तन्नियामक इति प्रतिपादयति—"चित्तमयस्कान्तेत्यादिना सम्बन्धो हेतुरि"त्यन्तेन, तत्राप्याद्यावनादिं स्वस्वामिभाव युक्त्योपपादयति—चित्तमिति । यथाऽयस्कान्तमणि स्वस्मिन्नेवाय.संनिधिकरणमात्रात् शल्यनिष्कर्षणाख्यमुपकारं कुर्वन् स्वामिन स्वं भवति भोगसाधनत्वात्, तथैव चित्तमप्यय - सद्दृशविषयजातस्य स्वस्मिन् संनिधीकरणमात्राद् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वत् पुरुषस्य स्वामिन स्वं भवति भोगसाधनत्वाद् अतश्चित्तपुरुषयोरनादि स्वस्वामिभाव सम्बन्ध इति शेष,

तत किमित्यत आह—तस्मादिति । तस्मात् स्वस्वामिभावस्य सिद्धत्वात्, स एवानादिसम्बन्ध पुरुषस्य चित्तवृत्तिदर्शने हेतुरित्यर्थः, अतो न परचित्तेन परस्य वृत्तिसारूप्यं भवति, कदाऽपि तद्वृत्त्यवबोधेन तयो स्वस्वामिसम्बन्धाभावाद्,

ननु स्वस्वामिभावस्य कथमनादित्वं स हि भोग्यभोक्तृभावरूपतया प्रलये न तिष्ठतीति ?

मैवम्—अभुज्यमानधनेऽपि सुपुप्तस्य स्वस्वामिभावेन स्वत्वस्वामित्वयोरतिरिक्तपदार्थत्वात् स्वरूपसंबन्धविशेषत्वाद्वा प्रतियोग्यनुयोगिभाववद्,

अथ वा स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमेव बुद्धौ पुरुषस्य स्वत्वमीदृशो भोग्यभोक्तृभाव एव च तान्त्रिकैर्भोग्यभोक्तृयोग्यतेत्युच्यते, "चिदवमानो भोग" इति सांख्यसूत्रोक्तस्य सुखदु खानुभवरूपभोगस्य पुरुषधर्मत्वादिति, स च स्वस्वामिभावश्चित्तपुरुषयोरनादिरेव स्वीक्रियते,

न च महत्तत्त्वरूपस्य चित्तस्य कार्यतया कथं तद्धर्मस्यानादित्वमिति वाच्यम् ?

अन्त करणस्य वृक्षवत् कार्यावस्थायामेव महत्तत्त्वपरिभाषास्वीकाराद् बीजावस्था तु प्रकृत्यंशत्वरूपा नित्यैव, अन्यथा धर्माधर्मसंस्कारादीनामाश्रयं विना प्रलयेऽवस्थानानुपपत्ते प्रकृतिमात्रस्य तदाश्रयत्वे तत्कार्यभोगस्मृत्यादेरपि तन्निष्ठत्वस्यैवौचित्याद् अन्त करणकल्पनाऽनर्थकाम्, "अन्त करणधर्मत्वं धर्मादीनामि"ति सांख्यसूत्रस्य यथाश्रुतार्थानुपपत्तिश्चेति,

अथैव बुद्धितत्कारणयोरुभयोर्धर्मादिकल्पने गौरवमिति चेद् ? दृष्टानुसारितयाऽस्य गौरवस्य

(१) एतेनोक्तार्थनिगमाय यत्नेन चिदुक्तोऽक्षरमर्यादाविरोधः स न समञ्जस, शक्यार्थनादर्थद्वयस्याप्यक्षरमर्यादाऽन्तर्गतत्वाद्, राजमार्त्तण्डस्यात्रत्यग्रन्थेऽपरिणत इतिच्छेदादर्थप्राप्तापि शब्दमदन्याच्चेति ।

ता पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

भास्वती ।

ता इति । वृत्तय पञ्चतय्य =पञ्चविधा, तथा च ता क्लिष्टास्तथा अक्लिष्टा इति द्विधा, क्लेशेति । क्लेशहेतुका क्लेशा =अविद्याऽऽदय, ये विपर्यस्तप्रत्यया क्लिश्नन्ति ते क्लेशा, तन्मयास्तन्मूलाश्च वृत्तय क्लिष्टा, ताश्च कर्मसंस्कारसञ्चयस्य क्षेत्रीभूतास्तद्विपरीता अक्लिष्टा-वृत्तयो विवेकख्यातिविषया, विवेकेन चित्तस्य निवृत्तिस्ततस्तादृशा वृत्तयो गुणाधिकार-विरोधिन्यो गुणप्रवृत्तेरेव क्लेशा, अतो गुणनिवर्त्तिका ख्यातिविषया वृत्तयोऽक्लिष्टा, विवेक-विषया मुख्या अक्लिष्टा वृत्तय, विवेकस्य निर्वर्त्तिका अन्या अपि वृत्तयोऽक्लिष्टा, ताश्च क्लिष्टप्रवाहपतिता, अभ्यासवैराग्याभ्या विच्छिन्ने क्लेशप्रवाहे परमार्थविषया वृत्तयो जायन्त इत्यर्थ, तथाऽक्लिष्टच्छिद्रेष्वपि क्लिष्टा वृत्तय उत्पद्यन्ते, यथोक्त—"तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्य" इति,

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतत्—पुरुषो हि शक्य उपदिश्यते, न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सहस्रेणापि पुरुषायुषैरलमिमा कश्चित् परिगणयितुम्, असङ्ख्याताश्च कथं निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति—"ता पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य" इति, "वृत्तय पञ्चतय्य क्लिष्टा", वृत्तिरूपोऽवयव्येकस्तस्य प्रमाणादयोऽवयवा पञ्च तदस्तदवयवा पञ्चतयी पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति, ताश्च वृत्तयश्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदाद् बह्व्य इति बहुवचनमुपपन्नम्, एतदुक्तं भवति—चैत्रो वा मैत्रो वा ऽन्यो वा कश्चित् सर्वेषामेव तेषां वृत्तय पञ्चतय्य एव, नाधिका इति, "चित्तस्य" इति चैकवचनं जात्यभिप्रायम्, चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम्, तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति—"क्लिष्टाऽक्लिष्टा" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

"तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञक ।
अविद्या पञ्चपर्वा सा प्रादुर्भूता महात्मन" ॥

इति विष्णुपुराणोक्तमाश्रित्याह—तासामिति। अविद्याऽऽदय पञ्च पर्वाणीव पर्वाणि यस्या, इत्यवान्तरं तद्गुणत्वं विनाशो बहुर्याहि, ते पञ्च, क्लेशा इति परिभाषा प्राणिना क्लेशहेतुत्वाद्वा,

वार्त्तिकम् ।

प्रमाणादिष्वित्याद्, यथा हि परमाणुपर्यन्तमेव घटे पाकेन रूपं जायते तद्घटभङ्गे च तेरणुभिव-टान्तरे तद्रूपकं भवति तथैव प्रकृतिपर्यन्तमेव बुद्धौ धर्मादिकमुत्पद्यते तद्बुद्धिनाशे च तत्प्रकृतिभि तादृशधर्मादिमदेव बुद्ध्यन्तरमुत्पाद्यते कारणगुणप्रक्रमादिति दिक् ॥ ४ ॥

वृत्त्यादिलक्षणा अपि वृत्तय सन्तीत्यागामिसूत्रस्य न्यूनता परिहर्तुं चित्तस्येत्यन्तं पूर-यित्वोत्तरसूत्रमवतारयति—ता पुनरिति । चित्तस्य बहुवृत्तिकत्वे सत्यपि ता निरोद्धव्या वृत्तय क्लिष्टाऽक्लिष्टरूपा वक्ष्यमाणा पञ्चतय्य एवेति सूत्रेण महान्वय, प्रमाणादिरूपवक्ष्यमाणवृत्तिप-ञ्चकनिरोधेनैव तत्कार्याणामन्यवृत्तीना निरोधसिद्धिरिति भाव,

"वृत्तय पञ्चतय्य क्लिष्टाऽक्लिष्टा", ये प्रमाणादिलक्षणव्यापारै चित्त जीवति ते तद्वृत्तय उच्यन्ते द्विविधत्वात् तत्त्वाश्रित, क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च क्लिष्टाऽक्लिष्टा निरोद्धव्या वृत्तय क्लिष्टा वा अक्लिष्टा वा भवन्तु वक्ष्यमाणा पञ्चतय्य पञ्चप्रकारा एवेति सूत्रार्थ, वृत्तीनामसंख्यत्व-नियमाभावादवयवार्थस्यानुपपत्त्या तयपो लक्षणयाऽत्र प्रकारवाचित्व "ता पञ्चधा वृत्तय" इत्या-गामिभाष्यादिति क्लिष्टवदक्लिष्टाया अपि हेयत्वप्रतिपादनाय क्लिष्टाऽक्लिष्टाविभागप्रदर्शनं, तत्र सर्वं प्रथमेऽक्लिष्टा उपायेन क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ततस्ता अपि परवैराग्येणेति,

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः, ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः, क्लिष्ट(१)प्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः, क्लिष्टच्छि-

तत्त्ववैशारदी ।

अस्य व्याख्यानमाह—"क्लेशहेतुका" इति । क्लेशा = अस्मिताऽऽदयो हेतवः = प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः, यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन क्लेशाय प्रवृत्तिः, क्लेशः = क्लिष्टः तदासामस्तीति क्लिष्टा इति, यत एव क्लेशोपार्जनार्थमसूषां प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः, प्रमाणादिना खल्वयं प्रतिपत्ताऽर्थमवगमय्य तत्र सक्तो द्विष्टो वा कर्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्माधर्मप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति । अक्लिष्टा व्याचष्टे—"ख्यातिविषया" इति । विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिः, तया विषयिण्या तद्विषयः सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति, तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतोऽत एव गुणाधिकारविरोधिन्यः, कार्य्यारम्भणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्य्यवसानं च तदिति चरिताधिकाराणां गुणानामधिकारं निरुन्धन्तीत्यतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः,

स्यादेतत्—वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्वे प्राणभृतः, न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्यक्लिष्टा वृत्तयो, न चामूषां भावेऽपि कार्य्यकारिता, विरोधिमध्यपातित्वात्, तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्ताभ्यां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह—"क्लिष्टप्रवाह" इति । आगमानुमानाचार्य्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रम् = अन्तरं, तत्र पतिता स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः, न खलु

पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रतिपत्ता = अधिकारी, स च मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य, सक्तो रागी, चिनोति रागद्वेषप्रयुक्तः सत्कर्माणि करोतीत्यर्थः, ख्यातिरिति । सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानं सत्त्वपुरुषविवेकमिति पुरुषप्रतियोगिकसत्त्वानुयोगिकभेदज्ञानं स्तम्भः पिशाचो नेतिवत्, पुरुषसाक्षात्काराभावेऽपि भेदधीः "प्रकृतिपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया" इति सिद्धान्तात्, "वीतरागजन्मादर्शनादि"ति न्या-

वार्त्तिकम् ।

"सत्त्वेनान्यतमे हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि"—

ति स्मरणात्, क्लिष्टा व्याचष्टे-क्लेशहेतुका इति । त्रिगुणात्मकतया सर्वासामेव वृत्तीनां प्रायशस्त्वेन क्लिष्टाऽक्लिष्टाविभागो नोपपद्यत इत्यतः क्लेशसम्बन्धविशेषपरतयेत्थं व्याख्यायते, अत्र च हेतुः प्रयोजनं, क्लेशश्चात्र मुख्य एव ग्राह्यो दुःखाख्यः, तथा च क्लेशहेतुकाः दुःखफलिकाविषयाकारवृत्तय इत्यर्थः, क्लेशजनकत्वे हेतुः—कर्मेत्यादि । कर्माशयप्रचयानां धर्माधर्मवासनासमूहानां क्षेत्रीभूता आलम्बनाभूताः क्लिष्टा इत्यर्थः, विषयाकारवृत्तिजन्यतृष्णाऽऽद्यभिहतस्तद्धानार्हं यतमानः परपीडाऽनुग्रहाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति, ततश्च दुःखधारा भवतीति भावः, अक्लिष्टा व्याचष्टे—ख्यातीति । अक्लिष्टा अक्लेशफलिकाः, ताश्च गुणाधिकारविरोधिन्यः गुणानां सत्त्वादीनामधिकारः कार्यारम्भणं तद्विरोधिन्योऽविद्याकामकर्मादिरूपकारणनाशकत्वात्, ख्यातिविषया विवेकख्यातिसम्बद्धा इत्यर्थः, ख्यातिसाधनस्यापि सङ्ग्रहाय विषयपदमिति,

ननु सूत्रकारेण तामसीनां सात्त्विकीनां च द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यत्वमुक्तं न तु राजसीनां क्लिष्टाक्लिष्टरूपमिश्रवृत्तीनामिति ।न्यूनतेत्याशङ्क्य मिश्रवृत्तीनामुक्तास्वेवान्तर्भावमाह—क्लिष्टप्रवाहेति। क्लिष्टशेषीभूता अपि अक्लिष्टरूपास्तद्दशाः, यद्यपि क्लिष्टच्छिद्रेषु सन्ति

(१) अत्र यद्वित्यादिना योगवार्त्तिककारोक्तं केनाप्याक्षिप्तं तदेव न सम्यक्, साधारणदर्शिनामापातत आविद्यानामसर्वृत्तिनिरोधासिद्धदर्शनेन राजसवृत्तेरनिरोध्यत्वाश्रमो मा भूदित्येतदर्थं वार्त्तिककृता तथोक्तं न त्ववधार्य्य, विजातीयप्रवाहघटिका वृत्तयः पर्य्युदस्ता, किन्तु क्लेशासम्भेदात्तु न राजस्य एव केवलक्लिष्टाः प्रत्युत सात्त्विकीनामपि वृत्तीनां तथात्वं दुर्निवारं, परिणामतापत्यादिसूत्रेण सर्वैवोपपादनादिति ।

छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति, अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति,

तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इत्येवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते, तदेवम्भूतं चित्तमवसिता(१)धिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति, ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः॥५॥

भास्वती।

तथेति। तथाजातीयकाः=क्लिष्टजातीया अक्लिष्टजातीया वा संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते, वृत्तीनामपरिदृष्टावस्था संस्कारः, संस्कारस्य च उद्भावः स्मृतिवृत्तिः, तथा च प्रमाणादिवृत्तीनामपि निष्पादकाः संस्काराः, एवमिति। वृत्तिभिः संस्काराः, संस्कारेभ्यश्च वृत्तय इत्येवं वृत्तिसंस्कारचक्रं निरन्तरमावर्त्तते, तदिति। अवसिताधिकारं=निष्पन्नकर्त्तव्यं चित्तसत्त्वं, शेषं दलद्वयं प्राग्व्याख्यातम्, धर्ममेघध्याने सत्त्वमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते कैवल्ये च प्रलयं गच्छतीति ॥ ५ ॥

तत्त्ववैशारदी।

शाल्यग्रामे किरातशतसङ्कीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मण किरातो भवति, अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनं, क्लिष्टाऽन्तर्वर्त्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्याह "तथाजातीयका" इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः, तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तत आनिरोधसमाधेः, तदेवम्भूतं चित्तं निरोधावस्थसंस्कारशेषं भूत्वाऽऽत्मकल्पेन व्यवतिष्ठत इत्यापाततः, प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः, पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह—"ताः" इति। पञ्चधेत्यर्थकथनमात्रं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानम्, तयप प्रत्ययस्मरणात्॥ ५ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

यत्सूत्रम्, [illegible] क्लेशाद्यनधिकारिणि, तेषां निरधिकारत्वाज्जन्माभाव इति सूत्रार्थः, आगम इति। आगम इत्यनेन श्रवणम्, अनुमानं=मननम्, आचार्योपदेशो ब्रह्मनिष्ठोपदेशः,

"उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः"

इति स्मृतेर्निदिध्यासनं वा परिशीलनमसकृदावृत्तिः, तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायमनुसरति—न यतिरिति ॥ ५ ॥

वार्त्तिकम्।

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

तत्र—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषया सामान्यवि-

भास्वती ।

"प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय" इति पञ्च वृत्तयः क्लिष्टा भवन्ति, अक्लिष्टा-वा भवन्ति, चित्तस्य प्रवर्त्तकनिवर्त्तकत्वस्वभावात्, यथा—रक्तं क्लिष्टं वा प्रमाणं क्लिष्ट,-रागद्वेषनिवर्त्तकं प्रमाणमक्लिष्टम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियेति । चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्=इन्द्रियग्राह्यवस्तुभिः कृतादुपरागात्, त-

तत्त्ववैशारदी ।

ता स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति—"प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः",

निर्देशे यथावचनं विग्रहः, चार्थे द्वन्द्वः समासः इतरेतरयोगः, यथा—"अनित्याशुचिदुः-खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" इत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालातचक्रादिविभ्रमा-व्युदस्यन्त एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसद्भावशङ्का न व्युदस्येतेति तन्निरा-साय वक्तव्यं—"पञ्चतय्य" इति । एतावत्य एव वृत्तयो नापराः सन्तीति दर्शितं भवति ॥६॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन् सामान्यलक्षणमाह—"प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि", अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा, तत्करणं प्रमाणम्, विभागवचनं च न्यूना-धिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम्, तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात् प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति—"इन्द्रिये"-ति । "अर्थस्य" इति समारोपितत्वं निषेधति, "तद्विषया" इति बाह्यगोचरतया ज्ञानाकारगो-चरत्वं वारयति, चित्तवर्त्तिनो ज्ञानाकारस्य बाह्यज्ञेयसम्बन्धं दर्शयति—"बाह्यवस्तूपरागात्" इति । व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमाह—"इन्द्रियप्रणालिकया" इति । सामान्यमात्रमर्थ-इत्येके, विशेषा एवेत्यन्ये, सामान्यविशेषतद्वन्तेत्यपरे वादिनः प्रतिपन्नास्तन्निरासायाह—"सामान्यविशेषात्मन" इति । न तद्वत्ता, किन्तु तादात्म्यमर्थस्य, एतच्च "एकान्तानभ्युप-गमात्" इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते, अनुमानागमविषयात् प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिनत्ति—

पातञ्जलरहस्यम् ।

निर्देश इति । लक्षणसूत्रादुत्तरे, तत्र यथावचनं यथासंख्यं यथालिङ्गं च विग्रहः, तेन प्रमा-णानि च विपर्ययश्च विकल्पश्च निद्रा च स्मृतिश्चेति समासः, अविद्येति । अयोगव्यवच्छेदः, तेनालातचक्रादीनां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकाराणां प्रमाणप्रमेयादीनां जडत्वेन हानोपादानादिव्यवहाराश्चिदधीना इत्याह—अनधिगतेत्यादि-प्रमेत्यन्तेन, तत्करणं तद्व्यञ्जकम्, "त्रिविधं प्रमाणमाख्यातमि"त्युक्तियोजना-याह—विभागवचनमिति । सामान्यमित्येके=भाट्टादयः, यद्यपि त्वक्चक्षुषोर्द्रव्यग्राहकत्वात् सामान्यमात्रं न गृह्यते तथाऽपि द्रव्यतादात्म्येन ग्रहणम्, आकृतिस्तु "क्रियाऽर्थत्वात्" इति सूत्रे निर्णीतम्, विशेषा एवेत्यन्ये=बौद्धाः, तेषां क्षणिकस्वलक्षणमात्रस्वीकाराज्जातेरस्वीकृतिः, असकृत् क्षणान्तरक्षणावर्तित्वं क्षणिकत्वं, सामान्यविशेषतद्वत्ता इत्यपरे=नैयायिकाः "जा-त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति स्वीकृते, स्वमतमाह—तद्वेति । तादात्म्यमिति । भेदानुपमर्दे-

वार्त्तिकम् ।

पूर्वसूत्रेण सह योजनार्थं ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तय इति पूरयित्वोत्तरं सूत्रं पठति—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः, सुगमं सूत्रम् ॥ ६ ॥

तत्रेति पूरयित्वोत्तरसूत्रमवतारयति—तत्र, तासु वृत्तिषु मध्ये—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि, अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा; तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाण-सामान्यलक्षणं सुगमत्वाद्दृष्ट्वैव विभागः कृतः, परोक्तानि चेतराणि प्रमाणान्यत्रैवान्त-

शेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम्, फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः, बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्यु-

---

भास्वती ।

द्विषया = बाह्यवस्तुविषया, बाह्यज्ञानाकारेत्यर्थः, इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियरूपव्यवहि-तस्यापीन्द्रियप्रणालिक एवोपराग इत्यर्थः, या वृत्तिरुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षं प्रमाणम्, सा हि प्रत्यक्षवृत्तिः सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना, सामान्य = शब्दादिभि कृतसङ्केतो जात्यादिर्बहुव्यक्तिसमवेतभूतो मानसो गुणवाचिपदार्थः, विशेष = प्रतिव्यक्ति-गतो वास्तवो गुणः, सामान्यपदार्थः शब्दादिसङ्केतमात्रगम्यः, विशेषस्तु—शब्दादिसङ्केत-विनाऽपि गम्यते, अर्थस्तु—सामान्यविशेषात्मा तादृशगुणसमवेतभूतं बाह्यं वस्त्वेव, तथा-भूतस्यार्थस्य या विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणम्, प्रत्यक्षेण वास्तवगुणा एव प्रधानतो गृह्यन्ते, जातिसत्ताऽऽदिसामान्यगुणप्रतिपत्तौ ना तत्राप्राधान्यमित्यर्थः, फलमिति । प्रमाणव्यापारस्य फलम्, द्रष्ट्रा सह, अविशिष्ट = अविविक्त, "अहं बोद्धा"

तत्त्ववैशारदी ।

"विशेषावधारणप्रधाना" इति । यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथाऽपि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतमित्यर्थः, एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरम्, तथा च विवेकख्यातिरपि लक्षिता भवति, फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति—"फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः"(१) इति । ननु पुरुषवर्त्ती

पातञ्जलरहस्यम् ।

नाभेदर्थोहेतुस्तादात्म्यम्, यथा घटघटत्वयो, अयं घट इति च प्रतीते, बुद्ध्यात्मकमिति। बुद्धिश्चि-त्तवृत्तिस्तदविनाभूतम्, तथा च केनेऽपि तच्छ्रुति -प्रतिबोधविदितमिति, बुध्यते ऽनेनेतिबुद्,

वार्त्तिकम् ।

भाष्यार्थो[illegible] इति, प्रत्यक्षं व्याचष्टे—इन्द्रियेति । इन्द्रियाण्येव नाडी चित्तसञ्चरणमार्ग-स्तं सम्बध्य तद्गोलकद्वारा बाह्यवस्तूपरक्तस्य चित्तस्येन्द्रियसाहित्येनैवार्थाकारः परिणामो भवति न केवलस्य चित्तस्य शङ्खपीतत्वाद्याकारतायां नयनादिगतपित्ताद्यन्वयव्यतिरेकाभ्या-मतो व्याधिवृत्तिषु चक्षुरादीनामपि कारणत्वं शास्त्रेपूच्यते, अत्रोपरागादित्यन्तेन बाह्यवृत्ते-र्लक्षणमात्रं दर्शितं न तु तल्लक्षणे प्रवेशनीयम्, आत्मादिप्रत्यक्षाव्यापनादीश्वरप्रत्यक्षाव्यापना-च्च, तस्यानन्यत्वात्, अर्थस्येत्यनेन समारोपितत्वप्रतिषेधान्न विपर्ययेऽतिव्याप्ति, विशेषाव-धारणप्रधानेति विशेषणादनुमानागमयोर्व्यावृत्ति, स्मृतिव्यावर्त्तनाय–तद्विषयेति । उपरक्त-वस्तुविषयेत्यर्थ, सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभिन्न पदार्थ इत्येतन्निरासायोक्तं सामान्यवि-शेषात्मन इति । अनेन चावयवी न निराकृत किं त्ववयविनि सामान्यविशेषयोरविभागल-क्षणं तादात्म्यमुक्तं पश्चादवयविव्यवस्थापनादिति,

'अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद् यः स्थितो हृदि",

"[illegible] ह्यनन्ताश्च तद्द्वयोऽव्ययसायिनाम"–

परिष्टादुपपादयिष्यामः,

भास्वती ।

इत्यात्मक इत्यर्थः, पौरुषेयः=पुरुषप्रकाश्यश्चित्तवृत्तिबोधः, यतः पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी=प्रतिसंवेदनहेतुः, ततः एवासङ्कीर्णेनापि पुरुषेण बुद्धिबोधः, पुरुषस्य प्रतिसंवेदित्वमुपरिष्टाद् द्वितीये पादे प्रतिपादयिष्यामः,

तत्त्ववैशारदी ।

बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं, न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियत इत्यत आह—"अविशिष्ट" इति । न हि पुरुषगतो बोधो जन्यतेऽपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्याऽर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलम्,

(१)तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं=बुद्ध्यात्मकं, वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद् युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः, एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह—"बुद्धेः प्रतिसंवेदी" इति ।

प्रत्यक्षानन्तरं प्रवृत्त्यादिलिङ्गकश्रोतृबुद्ध्यनुमानप्रभवसम्बन्धदर्शनसमुत्थतयाऽऽगमस्या-

पातञ्जलरहस्यम् ।

व्यक्तिं विना जाते, चित्तवृत्तिं विना फलचैतन्याग्रहाद्, अनुमानोपजीवित्वादागमस्य प्रत्यक्षानन्तरमिति संगतिमाह—प्रवृत्त्यादीति ।

अयमर्थः—गामानय शुक्लां दण्डेनेत्युत्तमवृद्धेनोक्ते मध्यमवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पित्सुर्बालोऽनुमिनोति—अस्यैषा प्रवृत्तिरिष्टसाधनताज्ञानपुरःसरा प्रवृत्तित्वाद् मदीयप्रवृत्तिवद् गामानयेति शब्दं विनाऽन्यत् कारणमनुपलभमानस्तादृशपदकदम्बमेव कारणत्वेन जानाति, न जानाति किं पदं कुत्र शक्तमिति ततोऽश्वमानय गा बधानेति शब्दं शृणोति, ततश्चावापोद्वापाभ्यां प्रतिपदं व्युत्पन्नो भवति—गोपदं गवि शक्तमिति, आनयपदमानयने शक्तमिति,

वार्त्तिकम् ।

त्तिरूपस्य करणस्य फलं पुरुषनिष्ठश्चित्तवृत्तिविषयको बोधः, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः, अयं च बोधो विषयदेश एव भवति विभुत्वाद्,

नन्वयं घट इति वृत्तेर्बोधो घटमहं जानामीतिरूपस्तस्य च पौरुषेयत्वे पुरुषस्य स्वतन्त्राकारेण परिणामित्वापत्तिरिति ? तत्राह—अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तवृत्त्या सहाविशिष्ट इति वृत्तिसारूप्यसूत्र उपपादित इत्यर्थः, अयं घट इत्याकारा बिम्बरूपा वृत्तिः कारणं तस्या एव वृत्तेश्चैतन्ये प्रतिबिम्बनाच्चैतन्यमप्ययं घट इत्याकारमिव सद्बोधाख्यं फलं भवतीति नात्र विशेषः शब्देन वक्तुं शक्यते, किंन्तु किंभिरेवेक्षुक्षीरादिमाधुर्यस्येव स्वयं विशेषोऽनुभूयते इन्द्रियादिवैधर्म्यादिति भावः, पौरुषेयो बोध इत्याधाराधेयभावश्च गगने श्रोत्रमितिवद्विशिष्टाविशिष्टभेदेनोपपादनीयः, करणलक्षणं चात्र फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वमिति,

ननु रूपादिषु चक्षुरादीनामेव करणत्वं श्रुतिस्मृत्योरवगम्यत इति चेत् ? सत्यं, किं तु बुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाऽन्तरं प्रत्येव तेषां करणत्वं न तु पौरुषेयबोधरूपां मुख्यप्रमां प्रति, प्रमाद्वयं च साङ्ख्ये सूत्रितं—'द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमेति, चक्षुरादीनां च वृत्तौ करणत्वं व्यापारवत्कारणत्वरूपं कुठारादाविवेति शेषः,

ननु विषयाकारतैव विषयग्रहणं चित्तस्थले दृष्टं पुरुषस्तु कूटस्थो न वृत्त्याकारतां भजतेऽतः कथं पुरुषश्चित्तवृत्तिसाक्षी स्यात् कथं वाऽविशिष्टः पौरुषेयो बोध इत्याशङ्कायामाह—प्रतिसंवेदीति । संवेदिन्या बुद्धेः प्रतिसंवेदी तत्समानाकारः पुरुष इत्येतच्चतुर्थपादे "चितेरप्र-

(१) तच्चेति । अत्रायं भावः—अनुभवसिद्धं सर्वसमतं कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यं मिश्रैः प्रदर्शितं, प्रकृतोऽस्या तथैव प्रर्दाने,, भिक्षुणा तु तादृशानिश्चयस्य दर्शनात् कश्चिदतात्पर्यतः पुरुषमसन्धेऽप्रयोजकतैवेति श्राम्यैरित्यादि एव नसेत्यादिकमवतारितमिति न कोऽपि तयोर्विरोधोऽस्ति यतः शब्दः स शब्दार्थ इति नयेन, स्तो स केन चिद् मिथो विरोध उद्भावितः सोऽनालम्ब एवेति निरपेक्षा विदाङ्कुर्वन्तु ।

अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो-

भास्वती ।

अनुमेयस्येति । जिज्ञासितोऽगृह्यमाणो हेतुगम्यो विषयोऽनुमेय, तस्य तुल्यजातीये-

तत्त्ववैशारदी ।

नुमानजत्वादनुमितस्य चागमेनान्वाख्यानाद् आगमात्प्रागनुमानं लक्षयति—"अनुमे-

पातञ्जलरहस्यम् ।

अन्वाख्यानेति । अन्वाख्यानं त्वनुमानादिगृहीतोऽर्थे परस्मिन् श्रोयन्त करणे तादृशेन

वार्त्तिकम् ।

तिम्बक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमि"ति सूत्रे उपपादयिष्याम इत्यर्थ, यद्यपि चिते स्वयमाकारो नास्ति तथाऽपि प्रतिबिम्बवशाद् वृत्त्याकारापत्त्या वृत्तिबोध इत्यस्माभिर्वृत्तिसारूप्यप्रसङ्गेन प्रागेव व्याख्यातम्,

कश्चित्तु—वृत्त्याख्यकारणसामानाधिकरण्येन बुद्धावेव प्रमाऽऽख्यं फलं जायते, चैतन्यमेव हि बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्याऽर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलं, तच्च चिच्छाया-ऽऽख्यं चित्प्रतिबिम्बं बुद्धेरेव धर्म इति वदति,

तन्न—पौरुषेयशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्यागापत्ते प्रतिबिम्बस्य तुच्छतयाऽर्थभानरूपत्वानुपपत्तेश्च, प्रतिबिम्बस्य प्रकाशाद्यर्थक्रियाकारिताया क्वाप्यदर्शनाच्च, प्रतिबिम्बं हि तत्तदुपाधिषु बुद्धेर्बिम्बाकारपरिणाममात्रमिति, किंच परस्पर प्रतिबिम्बस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धतया चितेरेव वृत्तिप्रतिबिम्बोपहिताया फलत्व युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ज्ञानमेव परं ब्रह्म' 'ज्ञानं बन्धाय चेष्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यिति, बुद्धेश्चिच्छायाऽऽपत्तिश्चाहमित्यादिरूपैश्चितो भानार्थमेवेष्यते बुद्ध्यारोहं विना साक्षात्स्वभाने कर्मकर्तृविरोधादित्युक्तमेव, अपि च बुद्धेरेव प्रमातृत्वे पुरुषो न सिध्येद्, वृत्तिसाक्षितया पुरुषसिद्धिरिति चेद् ? एवं सति वृत्तिद्रष्टुरेव वृत्त्यारूढार्थद्रष्टृत्वकल्पनोचिता न तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरेव द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितु युक्तं गौरवादिति, किं च जानामीत्येव बुद्धिवृत्तौ भासमानं प्रतिबिम्बचैतन्य स्वीयं न संभवति कर्मकर्तृविरोधादतो बिम्बचैतन्ये भानमावश्यकमिति,

अत्रायं प्रमात्रादिविभाग —

(१)प्रमाता चेतन शुद्ध प्रमाण वृत्तिरेव च ।
प्रमाऽर्थाकारवृत्तीना चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीना विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तय साक्षिभास्या स्यु करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्दर्शनरूप च साक्षित्वं साङ्ख्यसूत्रितम् ।
अविकारेण द्रष्टृत्वं साक्षित्वं [illegible] ॥

यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम्, यथा-देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवद्, विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः, आप्तेन दृष्टोऽनुमि-

भास्वती।

ष्वनुवृत्त =सपक्षेषु समान, भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्त =असपक्षेष्वलब्ध इत्यर्थ, ईदृशानां धर्माणां ज्ञानमिति यावत् सम्बन्धो हेतु, स य सम्बन्धस्तद्विषया हेतुनिबन्धना या वृत्तिस्तदनुमान प्रमाणम्, सा चानुमानवृत्ति सामान्यावधारणप्रधाना सामान्यधर्मद्योतकशब्दादिगृहीतसाध्यत्वाद्, उदाहरणमाह-यथेति। चन्द्रतारक गतिमद् देशान्तरप्राप्तेश्चैत्रवद्, अगतिमान् विन्ध्यश्च, ततस्तस्याप्राप्तिर्देशान्तरस्येति शेष,

आगम लक्षयति—यद्वाक्यात् श्रोतुरविचारसिद्धो निश्चयो जायते स तस्य श्रोतुराप्त,

तत्त्ववैशारदी।

यस्य" इति। जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेय (१), तस्य तुल्यजातीया =साध्यधर्मसामान्येन समानार्था सपक्षास्तेष्वनुवृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वम्(२) असाधारणधर्मत्वं च साधनधर्मस्य निराकरोति, भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्ये तद्विरुद्धास्तदभाववन्तश्च तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेन (३)साधारणानैकान्तिकत्वमपाकरोति, सबध्यत इति संबन्धो लिङ्गम्, अनेन पक्षधर्मता दर्शयन्नसिद्धता(४) निवारयति, तद्विषया = तन्निबन्धना, षिञ् बन्धन इत्यस्माद् विषयपदव्युत्पत्ते, 'सामान्यावधारणे'ति प्रत्यक्षविषयाद् व्यवच्छिनत्ति, सबन्धसंवेदनाधीनजन्मानुमानं विशेषेषु सबन्धग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसबन्धग्रहणं गोचरयतीति, उदाहरणमाह—"यथा"(५) इति। चो हेत्वर्थे, विन्ध्योऽगतिर्यतस्तस्मात्तस्याप्राप्ति, अतोगतिनिवृत्तौ प्राप्तेर्निवृत्तेर्देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धम्, आगमस्य वृत्तेर्लक्षणमाह—"आप्तेन" इति। तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबन्ध आप्ति, तया वर्त्तत-

पातञ्जलरहस्यम्।

शब्देन समर्पणमिति अनुमेय इति। अनुमेयो वह्न्यादि, तुल्यजातीया इति। तुल्यजातीयामहानसादय, असाधारण इति। असाधारणत्व सपक्षहीनत्वम्, निराकरोति-भाष्य इति शेष., असपक्षा जलह्रदादय, अपाकरोति, भाष्य इति शेष, विरुद्धासाधारणसाधारणानैकान्तिकासिद्धा हेत्वाभासास्ते निरस्ता, भूतार्थदर्शन =तत्त्वदर्शन, कारुण्य =परदु खप्रहाणेच्छा,

वार्त्तिकम्।

जनयति यावद्, एवभूता या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्ति साऽनुमानमित्यर्थ, सम्बन्ध इति पाठेऽपि सम्बध्यत इति संबन्ध तथा च स एवार्थ, सामान्येत्यादि प्रत्यक्षव्यावृत्तस्वरूपकथनमात्र, न तु लक्षणान्तर्गत वैयर्थ्यादिति, अनुमानवृत्तेरुदाहरणमाह—यथा देशान्तरप्राप्तेरिति। अत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तश्चैत्रवदिति, व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तो विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिरिति, अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठस्तु लेखकप्रमादात् प्रत्यक्षसिद्धेऽनुमितिवैयर्थ्यादिति,

आगमाख्या वृत्ति लक्षयति—आप्तेनेति। भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषरहितेने-

---

(१) धर्म्यनुमेय इति। साध्यविशिष्ट पक्षताऽवच्छेदकावच्छिन्न इति भाव, तथा च बाधस्य तादृशज्ञाने सत्प्रतिपक्षस्याश्रयासिद्धिपक्षासिद्ध्योश्च निरास,

(२) विरुद्धत्वम् =साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वम्, असाधारणत्वम् =पक्षवृत्तित्वसमानाधिकरण निश्चितसाध्यवन्निष्ठभिन्नसाध्याभाववद्व्यावृत्तत्वम्,

(३) साधारणेति। सपक्षविपक्षवृत्तित्वम्, उपलक्षण चैतत्—केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वरूपानुपसंहारित्वस्यापि,

(४) असिद्धताम् =स्वरूपासिद्धिम्,

(५) यथेति। चन्द्रादिक गतिमद् देशान्तरप्राप्ते यद्यत्तादृशप्राप्तिमत् तत्तद् गतिमद् यथा चैत्रादि, यद्यद् गतिमन्न, तत्तत्तादृशप्राप्तिमदपि न, यथा विन्ध्यादि।

तो वाऽर्थः परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः, यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते, मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् ॥ ७ ॥

भास्वती ।

तादृशेनाप्तेन दृष्टोऽनुमितो धर्मः =प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ज्ञातो विषयः परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये-आप्तस्य परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तिकाम्यताऽऽगमाङ्गमिति द्रष्टव्यम् ,

शब्देन = वाक्येन, अन्येनाकारादिना सङ्केतेनापीत्यर्थः , उपदिश्यते, शब्दात् = साक्षात् शब्दश्रवणात्, शब्दार्थविषया = शब्दार्थज्ञाननिबन्धना न तु ध्वनिज्ञाननिबन्धना, श्रोतुश्चेतसि या वृत्तिरुत्पद्यते स आगमः, वक्ता श्रोता चास्यागमप्रमाणस्य द्वे भावने' इति विवेच्यम् , तस्मात् पाठजनिश्चयो नागमप्रमाणम् ,

यथा प्रत्यक्षमिन्द्रियदोषादिना दूष्यते, अनुमानञ्च हेत्वाभासादिना दूष्यते, तथा तत्सजातीय आगमोऽपि प्लवते, कथन्तदाह—यस्येति । मूलवक्तरीति । दृष्टोऽनुमितश्चार्थो येन, तादृशे मूलवक्तरि-आप्ते सति तज्जात आगमो निर्विप्लवः स्यात् , आगमप्रमाणमूला ग्रन्था अप्यागमशब्देन लक्ष्यन्ते, न च तदागमप्रमाणम् , अनधिगतयथार्थज्ञानं प्रमा, प्रमायाः करणं प्रमाणमिति सर्वप्रमाणानां साधारणं लक्षणम् ॥ ७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

इत्यासन्तेन दृष्टोऽनुमितो वाऽर्थः , श्रुतस्य पृथगनुपादानं, तस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वात् , आप्तचित्तवर्तिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पादः स्वबोधसंक्रान्तिस्तस्या अर्थे उपदिश्यते = श्रोतृहिताहितप्राप्तिपरिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते, शेषं सुगमम्, यस्यागमस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता यथा यान्येव दश दाडिमानि तान्येव षडपूपा भविष्यन्तीति, न दृष्टानुमितार्थः, यथा—"चैत्यं वन्देत स्वर्गकाम इति" स आगमः प्लवते, नन्वेवं मन्वादीनामप्यागमः प्लवेत, न हि तेऽपि दृष्टानुमितार्था इत्यत आह—"मूलवक्तरि तु" इति । मूलवक्ता हि तत्रेश्वरो दृष्टानुमितार्थः, यथाऽऽह –

"यः कश्चित् कस्य चिद् धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः"–

इतीन्दर्थः ॥ ७॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] वार्षियादिरहस्यम् , श्रुतस्यापृथगनुपादानमिति, तत साक्षात्परम्परया वा दृष्टानुमिताभ्यां व्याप्तम् ॥ ७ ॥

वार्त्तिकम् ।

विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

स कस्मान्न प्रमाणम् ?

भास्वती ।

प्रमाणं यथाऽर्थमनधिगतं ज्ञानम्, अस्ति चायथार्थज्ञानं चित्तदोषरूपम्, तद्धि

तत्त्ववैशारदी ।

"विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्," विपर्य्यय इति लक्ष्यनिर्देशो, मिथ्याज्ञानमित्यादि लक्षणम्, यज्ज्ञानप्रतिभासि रूपं तद्रूपाप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठं, यथाऽश्राद्धभोजीति, अत (१)संशयोऽपि सङ्गृहीतः, एतावांस्तु विशेषः—तत्राज्ञानारूढैवाप्रतिष्ठता, द्विचन्द्रादेस्तु बाधज्ञानेन, नन्वेवं विकल्पोऽपि तद्रूपाप्रतिष्ठानाद्विचारतो विपर्य्ययः प्रसज्ज्येतेत्यत आह—"मिथ्याज्ञानमिति"। अनेन हि सर्वजनीनानुभवसिद्धो बाध उक्तः, स चास्ति विपर्य्यये न तु विकल्पे, तेन व्यवहारात्, पण्डितरूपाणामेव तु विचारयतां तत्र बाधबुद्धेरिति, चोदयति—"स कस्मान्न प्रमाणम्" इति । नोत्तरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाध-

पातञ्जलरहस्यम् ।

अप्रतिष्ठा = एककोट्यनिर्द्धारणम्, धियामौत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति न्यायमाश्रित्याह—स कस्मादिति ।

> "पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ।
> परस्यानन्यथोत्पादान्न त्वबाधेन संभवः" इति ।

वार्त्तिकम् ।

प्रमाणं लक्षयित्वा विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्, विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशो मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं,-मिथ्येत्यस्य विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति, न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विषयस्तत्प्रतिष्ठं तद्विषयकमित्यर्थः, भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव विषये समारोप इति भावः, संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः, अत्र च शास्त्रेऽन्यथाख्यातिसिद्धान्तो न तु सांख्यवदविवेकमात्रम् "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" इत्यागामिसूत्रात्, वैशेषिकाद्यत्रायं विशेषो-यदाग्ररजतादेर्नारोपः किं त्वान्तरस्यैवेति, ज्ञानाकारमनुभवसिद्धं शुक्त्यादिकं सन्निकृष्टं विहाय दूरस्थरजतादिविषयकत्वकल्पने गौरवात् स्वप्ने दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो बाधानुपपत्तेश्च, तथा च ब्रह्मसूत्रद्वयं-"संध्ये सृष्टिराह हि" इति "तदभिध्यानादेव तत्तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययावि"ति चेति,

नन्वु प्रतीतिबलेनैव विषयः सिध्यतु तथा च शुक्तिरजतादिस्थलेऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वमसिद्धमित्याशयेन पृच्छति—स कस्मादिति । परिहरति—यत इति । अबाधितानुभवेनैव विषयसिद्धिरिति भावः,

---

(१) संशयोऽपीति । अयं भावः—यद्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठमित्यत्रोत्तरपदार्थान्वयित्वेन नञः पर्य्युदासतैवोचिता, तथा चोक्तमभियुक्तैः—

> "प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
> पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्"

पर्य्युदासश्च नञर्थविशेषः, तदप्युक्तम्—

> "द्वौ नञर्थौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।
> पर्य्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृद्"

इति तद्रूपप्रतिष्ठभिन्नः एककोटिकत्वेन तत्सदृशो विपर्ययः एव ग्रहणार्हस्तथाऽपि संशयस्यापि संजिघृक्षितः यतयाऽश्राद्धभोजीत्युदाहरणेन सूचितः प्रसज्यप्रतिषेधस्योपादानम् ।

यत. प्रमाणेन बाध्यते, भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्ट, तद्यथा द्विचन्द्रदर्शन सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत-इति, सेय पञ्चपर्वा भवत्यविद्या, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा-

भास्वती।

विपर्ययज्ञानम्, तल्लक्षणम्-अतद्रूपप्रतिष्ठं ज्ञेयस्य यद् यथाऽर्थ रूप न तद्रूपप्रतिष्ठम्, मिथ्या-

तत्त्ववैशारदी।

नायमपि तु पूर्वेणव प्रथममुपजातेनानुपजातविरोधिना परमिति भाव, परिहरन्ति—"यत प्रमाणेन" इति। यत्र हि पूर्वापेक्षा परोत्पत्तिस्तत्रैवम्, इह तु स्वस्वकारणादन्योऽन्यानपेक्षे ज्ञाने जायेते, तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपमृद्योदयमनासादयतस्तद्बाधात्मैवोदयो, न तु पूर्वस्योत्तरबाधात्मोदयस्तस्य तदानीमप्रसक्ते, तस्मादनुपजातविरोधिता बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधिता च बाधकत्वे, तस्माद् भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणेनाप्रमाणस्य बाधनं सिद्धम्, (१)

उदाहरणमाह—"तत्र प्रमाणेन" इति। तस्य कुत्सितत्व हानाय दर्शयति—"सेय पञ्च" इति। अविद्यासामान्यमविद्याऽस्मिताऽऽदिपञ्चसु पर्वस्वित्यर्थ, अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या = तम, एवं योगिनामष्टस्वणिमादिकेष्वैश्वर्येष्वश्रय सु श्रेयोबुद्धिरष्टविधो मोह पूर्वस्माज्जघन्य स चास्मितोच्यते, तथा योगेनाऽष्टविधमैश्वर्यमुपादाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन् दश विषयान् भोक्ष्य इत्येवमात्मिका प्रतिपत्तिर्महामोहो = राग एवमेतेनैवाभिसन्धिना प्रवर्तमानस्य केन चित्प्रतिबद्धत्वादणिमादीनामनुत्पत्तौ तन्निबन्धनस्य दृष्टानुश्रविकविषयभोगस्यासिद्धे, प्रतिबन्धकविषय क्रोध स तामिस्राख्यो द्वेष, एवमणिमादिगुणसम्पत्तौ दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान्ते सर्वमेतदध्वंसनीति यस्त्रास सोऽभिनिवेशोऽन्धतामिस्र, तदुक्त—

पातञ्जलरहस्यम्।

[illegible]—परिहरन्तीति। प्रमाणेन = उत्तरभाविना, उपसंहरति—तस्मादिति। [illegible] पञ्चानामवान्तरभेदे सत्यपि,

[illegible]—

वार्त्तिकम्।

[illegible] एव [illegible] कथ न भवति तत्राह—भूतार्थेति। सत्यर्थविषयत्वेन प्रमाणस्य [illegible], तत्पक्षपातो हि धिया स्वभाव इति, अत्रोदाहरणमाह—तत्र प्रमाणेनेत्यादिना, विपर्ययवृत्तेरतिहेयत्वख्यापनायाह—सेयमिति। पञ्चपर्वा याऽविद्या

इति, एत एव स्वसञ्ज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति, एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ॥ ८ ॥

भास्वती ।

ज्ञानमिति । सुगमं भाष्यम् ॥ ८ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

"भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः"-

इति ॥ ८ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः" इति

स्वसञ्ज्ञाभिरिति । यथासङ्ख्यं तमोमोहमहामोहादिनामानः, अणिमादीति ।

"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इति

अस्यार्थः—यत ऐश्वर्यादणुर्भवति तत्र विद्यमानोऽपि न दृश्यते, लघिमा लघुर्भवति सूर्यलोकं गच्छति, प्राप्तिः सप्तवितस्तिपरिमाणोऽप्यङ्गुल्यग्रेण चन्द्रमसं स्पृशति, प्राकाम्यं यद्यदिच्छति तत्तत् करोति-भूमावपि निमज्जति, महिमा पर्वतादिशरीरो भवतीति, कायिकं वाचिकं मानसं त्रयमीशित्वं सर्वान् प्रतीष्टे, केनापि न प्रतिहन्यते यत्तदैश्वर्यम्, वशित्वञ्च भूतभौतिकान् वशीकरोति तेषां प्रभवव्यूहलये समर्थो भवति, कामावसायिता यद्वाचाऽभिलपति,

वार्त्तिकम् ।

संसारानर्थबीजं सा, इयमेव=मिथ्याज्ञानरूपा वृत्तिरेव, एतद्विशेष एवेति यावत्, अत इयमवश्यं निरोद्धव्येति भावः, पर्वाणि गणयति—अविद्याऽस्मितेति । क्लेशा क्लेशाख्याः, क्लेशदत्वादिति भावः, रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेऽप्यविद्ययाऽनुगतत्वादविद्यापर्वत्वं विपर्ययत्वं च, यथाऽङ्कुरस्य बीजपर्वत्वं बीजत्वं चेति बोध्यम्,

नन्वविद्या विपर्ययो मोह इति पर्यायाः, एवं च सति मोहवृत्त्योरभेदात् कथं शान्तघोरमूढत्वं वृत्तीनामिति सिद्धान्तो घटेतेति चेत्? न-धर्मधर्म्यभेदेनैवात्र वृत्तीनां विपर्ययादिरूपविभागकरणात्,

वस्तुतस्तु वृत्तयो विपर्ययादिमत्य एवेत्यत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वर्थसञ्ज्ञापञ्चकं क्लेशानामाह— एत एवेति । स्वसञ्ज्ञाभिः स्वानुरूपसंज्ञाभिः, तथा च विष्णुपुराणम्—

"तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञकः ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥"

इति एतेषामेव च प्राधान्येनावान्तरविभागः साङ्ख्यकारिकायामुक्तः—

"भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः" ॥

इति. अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वष्टस्वात्मबुद्धिरविद्या=अष्टविधं तमः, ज्ञानावरकत्वात्, एतास्वेव देहाद्यात्मबुद्धीनामन्तर्भावः, देहादीनामेतदष्टककार्यत्वात्, शुक्तिरजतादिविपर्ययाणां तु संसाराहेतुतया नात्र गणना, 'विपर्ययादिष्यते बन्धः' इति पूर्वकारिकया बन्धहेतुविपर्ययस्यैव प्रकृतत्वादिति, मोहादिष्वप्येवं बोध्यम्, अष्टस्वणिमाद्यैश्वर्येष्वनात्मस्वात्मीयबुद्धिरस्मिता स्वत्वाभिमतधो पर्यायत्वात् सैव चाष्टविषयकतयाऽष्टविधो मोहोऽस्यत उच्यते, शेषं पूर्ववत्, तथा दृष्टानुश्रविकभेदेन दशसु शब्दादिविषयेषु रागो दशविधो महामोहः, शेषं पूर्ववत्, तथाऽष्टैश्वर्यस्य विषयदशकस्य च परिपन्थिनि द्वेषोऽष्टादशधा ता-

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

स न प्रमाणोपारोही, न विपर्ययोपारोही च, वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञा-

भास्वती।

क्रमप्राप्तविकल्पस्य लक्षणमाह—शब्दज्ञानानुपाती = अवस्तुवाचकशब्दज्ञानस्यानुजातस्तज्ज्ञाननिबन्धनो वस्तुशून्यो वास्तवार्थशून्यो विकल्प, स इति। स न प्रमाणोपारोही प्रमाणान्तर्भूत, न च विपर्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वान्न प्रमाण तथा शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनाद् व्यवहारान्न विपर्यय, प्रमाणस्य विषयो वास्तव, विपर्ययस्य नास्ति व्यवहार यतो मिथ्येदमिति ज्ञात्वा न तद् व्यवह्रियते, विकल्पस्य विषयाणामस्ति व्यवहार, यथा-“वैकल्पिक कालादिवस्तु” इति ज्ञात्वाऽपि तद् व्यवह्रियते, उदाहरणमाह—तद् यथेति। यथा चैतन्यमिति पुरुषस्ततश्चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमित्यत्र भेदवचनमवास्तवत्वाद्, वैकल्पिकम्, तद्वचननिबन्धनं यज्ज्ञान स पुन विकल्प, किं विशेष्यते विशेषणेन व्यपदिश्यते = विशेष्यते, न हि चितिशब्द पुरुष विशिनष्टि, अभिन्नत्वात्. तस्मादयं वाक्यार्थ, अवास्तवो वैकल्पिक, अवास्तवत्वेऽप्यस्य व्यवहार, चैत्रस्य गौरित्यत्रास्ति वास्तवोऽर्थस्तस्मात्तत्र भाति च व्यपदेशे विशेष्यविशेषणभाव इति = वाक्यवृत्ति वाक्यस्य वास्तवोऽर्थ, तथेति। प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा =

तत्त्ववैशारदी।

“शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प,” ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो [illegible] निर्वस्तुकत्वे वा विपर्यय स्यादित्यत आह—“स न” इति। स न प्रमाणान्तर्गतो विपर्ययान्तर्गतो वा, कस्मात्, यत “वस्तु” इति। वस्तुशून्यत्वेऽपीति [illegible] निराकरोति, शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतिम्,

पातञ्जलरहस्यम्।

[illegible], [illegible] अभिवदतीति भाव, केनचिच्चित्स्यमुराग्निना, तदु-[illegible]। [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] —नन्विति। व्यपदेशे भेदे वृत्तिर्वाक्यस्येति शेष, निष्क्रिय पुरुष इति [illegible] तदाभास इति। वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दव्यवहारानिर्वाहादि-[illegible], [illegible] इति। अभावास्त्रीकृते संयोगसमवायनाम्ना-[illegible] = विकल्पित्ति ॥ ९ ॥

वार्त्तिकम्।

नमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते, तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति, यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते? भवति च व्यपदेशे(१) वृत्तिर्यथा चैत्रस्य गौरिति, तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुष', ति-

भास्वती ।

प्रतिषिद्धा न सन्ति दृश्यवस्तुधर्मा यस्मिन् स क्रियाहीन. पुरुष इति पुरुषलक्षणे धर्माणामभावमात्रमेव विवक्षित न कश्चिद् वास्तवो धर्म , तस्मादेतद्वाक्यस्यार्थो वैकल्पिक , तथा—तिष्ठति बाण स्थास्यति स्थित इत्यत्रापि विकल्पवृत्तिर्जायते, यत —“ष्ठा गतिनिवृत्तौ” इति धात्वर्थ , तस्मात् तिष्ठत्यादिपदेन गत्यभावमात्रमवगम्यते न काचिद् वास्तवी क्रिया, ‘अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष’ इत्यत्रापि तथैव भवति, न च पुरुषान्वयी पुरुष-

तत्त्ववैशारदी ।

एतदुक्तं भवति—(२)क्वचिद् अभेदे भेदमारोपयति, (३)क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदम्, ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमाण, नापि विपर्य्ययो व्यवहाराविसंवादादिति, शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह—“तद्यथा” इति । किं विशेष्य केन व्यपदिश्यते = विशेष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो, न हि गवा गौर्विशेष्यते किन्तु भिन्नेन चैत्रेण, तदिदमाह—“भवति च व्यपदेशे वृत्ति ” इति । व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशो = विशेषणविशेष्यभाव इति यावत्, तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य गौरिति, शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति—“तथा” इति । प्रतिषिद्धो वस्तुन = पृथिव्यादेर्धर्म = परिस्पन्दो यस्य स तथोक्त , कोऽसौ निष्क्रियः पुरुष , न खलु साङ्ख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थ , क्वचित्पाठ —“प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा” इति, तस्यार्थ —प्रतिषेधस्यासा प्रतिषिद्धा , न वस्तुधर्माणां तद्व्याप्यता, भावाभावयोरसंबन्धाद्, अथ च तथा प्रतीतिरिति, लौकिकमुदाहरणमाह—“तिष्ठति बाण” इति । यथा हि पचति भिनत्तीत्यत्र पूर्वापरीभूत कर्मक्षणप्रचय एकफलावच्छिन्न प्रतीयत इत्येव तिष्ठतीत्यत्रापि पूर्वापरीभावमेवाह—“स्थास्यति स्थित” इति । ननु भवतु पाकवत् पूर्वापरीभूतयाऽवस्थान क्रियया बाणाद् भिन्नया बाणस्य व्यपदेश इत्यत आह—“गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यत”—इति । गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अपि भावरूपत्व तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो

वार्त्तिकम् ।

विशेष्यं केन विशेषणेन व्यपदिश्यते, अत्यन्ताभेदान्नास्त्यत्र विकल्पज्ञाने विशेषणविशेष्यभावरूपोऽर्थ इत्यर्थ , वस्तुशून्यत्वमुपपाद्य शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपादयति—भवति चेति । चैत्रस्य गौरिति यथाऽर्थशब्दवदत्रापि विशेष्यविशेषणभावव्यपदेशे सति तथा वृत्तिर्बोधो विवेकिनामपि भवति चेत्यर्थ अन्यान्यप्युदाहरणान्याह—तथेत्यादिना । शास्त्रे प्रतिषिद्धा वस्तुभूताः सुखादयो धर्मा यत्रेति प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा पुरुष , इयं वृत्तिरेकमुदाहरणम्, अभावस्याधिकरणमात्रस्वरूपत्वेनाधाराधेयभावविरहादिति, निष्क्रिय पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम्, लौकिकमप्युदाहरणत्रयमाह—तिष्ठतीति । तिष्ठति बाण स्थास्यति स्थित इति, गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिविषयकविकल्पे वर्त्तमानत्वादिविशिष्टं स्थाधात्वर्थमात्र पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्त्तृत्वंकर्त्तृत्वस्य वर्त्तमानत्वादिकं च, प्रत्ययत्रयार्थस्तु विकल्पित इत्यर्थ , बाणे गतिनिवृत्त्यनुकूलकृत्यभावादिति, उदाहरणान्तरमाह—तथाऽनुत्पत्तीत्यादिना व्यवहार इतीत्यन्तेन, अनुत्पत्तिधर्मो यस्येत्यनुत्पत्तिधर्मा पुरुष , स धर्मोऽनुत्पत्तिर्धर्म , प्रमाणविपर्ययातिरिक्तायां विकल्प-

(१) “विकल्प”—“भवति चे”त्यादिग्रन्थस्य क्रमेण वस्तुशून्यत्वशब्दज्ञानानुपातित्वे सूचिते।
(२) [illegible] । (३) पुरुषो द्रष्टेत्यादौ ।

इति वाणः स्थापयति स्थित इति, गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते तथा-ऽनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति, उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते, न पुरुषान्वयी धर्मः, तस्माद् विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

भास्वती ।

गतः कश्चिद् धर्मोऽवगम्यते तस्मात् सोऽनुत्पत्तिरूपाख्यो धर्मो विकल्पितस्तेन=विकल्पेन चैतादृशवाक्यस्य व्यवहारोऽस्ति, आनिर्विचारसमापत्तिसिद्धेः यावत् भाषाऽनुगा चिन्ता तावद् विकल्पस्य व्यवहारो विद्यते ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति । अभावः=जाग्रत्स्वप्नयोस्तिरोभावः, तस्य प्रत्ययः=कारणं तामसजडताविशेषरूपम्, तदालम्बना=तत्तमोविषया वृत्तिः=अस्फुटं ज्ञानं निद्रा स्वापदशा सुषुप्तिरिति सूत्रार्थः, सेति—सा निद्रा प्रत्ययविशेषो वृत्तिरेव सम्प्रबोधे=जाग्रत्काले तस्याः प्रत्यवमर्शात्=स्मरणात्, न हि स्मरणं संस्कारमृते सम्भवति संस्कारश्चानुभवमन्तरेण न सम्भवेत् तस्मात् निद्राऽनुभूतिविशेषो यथाऽन्धकारेऽनुभवविशेषः सर्वरूपाणां तदेकीभावः तेन जाड्यमापन्नेषु शरीरेन्द्रियेषु तामसो जडताविशेषो विशेषता निद्रावृत्तिः, इतराद् निद्राया त्रिगुणत्वं=त्रैविध्यमिति-उच्यते—

सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः, कथं ? सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति, दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो-

भास्वती ।

सुखमिति । सात्त्विक्यां निद्रायां 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्यादिः प्रत्ययः, विशारदीकरोति = स्वच्छीकरोति, दुःखमिति । राजसनिद्रालक्षणं, स्त्यानम् = अकर्मण्यम्, भ्रमणरूपा-दस्थैर्यात्, गाढमिति तामसी निद्रा, मूढः —सुप्तस्य सम्प्रबोधेऽपि न द्राक् कुत्राहमित्यत्र-

तत्त्ववैशारदी ।

उक्तं तमस्तदेवालम्बनं = विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा, बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकरणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावादु-द्भूततमोमयीं बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तोऽन्तःसञ्ज्ञ इत्युच्यते कस्मात्पुनर्निरोधकैव-ल्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह—"सा" इति । सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् = सो-

पातञ्जलरहस्यम् ।

करणावरकमिति करणसत्त्वं सूचितं वेदान्तिनामिव न करणाभावः सुषुप्तौ, सोपपत्तिकाद् =

वार्त्तिकम् ।

स्वभावः, सा च निद्राऽऽख्या वृत्तिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोऽन्तःप्रज्ञ इति श्रुतिभिरु-च्यत इति, न च चित्तेन चित्तग्रहणे कर्मकर्तृविरोधः ? वृत्त्या चित्तस्य ग्रहणेन कर्मकर्त्रोर्भेदाद्, न च तदेकया वृत्त्या वृत्त्यन्तरग्रहणसम्भवे पुरुषकल्पनावैयर्थ्यम् ? नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्प-नेऽनवस्थाया सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादिति,

ननु निरोधे कैवल्यप्रलयादिष्विव वृत्त्यभाव एव सर्वस्या सुषुप्तौ कथं न स्वीक्रियते ? "न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदि"ति सौषुप्तश्रुतावपि तदानीं ज्ञानाभावस्यैवाव-गमादित्याशङ्क्याह—सा तु सम्प्रबोध इति । सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष एव, जागरे स्मरणादि-त्यर्थः, अत एव—

'त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेदि'

त्यादिश्रुतयः सुषुप्तस्थानेऽपि भोग्यमस्तीत्याहुः, न चैवं श्रुत्योर्विरोध इति वाच्यम् ? अर्ध-समग्रभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यात्, 'मुग्धेऽर्द्धसम्पत्ति'रिति सुषुप्तिप्रकरणस्थवेदान्तसूत्राद्, अन्यथा श्रुत्योर्विरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च कदाचिद्गाढतमसा चित्तसत्त्वस्य तमोगोचरवृत्तावप्यसामर्थ्यं च सम्भवत्येवेति,

यत्त्वाधुनिका वेदान्तिब्रुवा आहुः—सुषुप्तौ तमः साक्षिभास्यमेव न तत्र वृत्तिरस्तीति ? तन्न-वः प्रमाणस्मरणानुपपत्तेः, साक्षिण्यपरिणामिनि संस्कारस्मृत्योरनभ्युपगमाद्, (१)यच्च तदेकदेशी सुषुप्तावज्ञानाद्युपस्थितेरेव वृत्तिमाह न तु चित्तस्य, तदपि हेयम्—एवं सति जाग्रत्स्वप्नयोरपि तस्या एव वृत्तिसम्भवे चित्तकल्पनावैयर्थ्यादिति, तस्माज्जाग्रत्स्वप्नयोरिव सुषुप्तेऽपि चित्तस्यैव(२) वृत्तिः,

"जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः"

इति स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तस्यैव वृत्तिसामान्ये हेतुताया लाघवाच्चेति, स्मरणाकारं-प्रदर्शयति—कथमिति। यस्यां सत्त्वसचिवं तम आविर्भवति तस्यां सात्त्विक्यां निद्रायामुत्थि-

(१) अनभ्युपगमादिति । अत्रैकदेश्युक्तावधारणनिरासपरग्रन्थे वृत्त्यनभ्युपगमपरत्वमारोप्याक्षेपो-ऽयोग्य इत्यनुतापयत्याक्षेप्तुः ।

(२) चित्तस्यैव वृत्तिरिति । यच्चाद्वैतिनयेनाक्षेपः कस्य चित् तदसूयाविलसितमेव, प्रस्थानभेदाद्, "उपायप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः" इति न्यायाच्च, अन्यच्च भाष्यसूत्रोक्तमनःकल्पनाऽन्यथाऽनुप-पत्तेरौपाधिकसंस्कारवद्विनिर्गुणेन समस्तसुषुप्तौ चित्तविलयस्योक्तत्वेऽप्यर्धसम्पत्तिवेलायां वृत्त्युपगमे चापत्तावेदने पद भिन्नोऽपाद्यपादनं तत् प्रहरपि पुनो नैतत्पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वम् ।

भ्रमत्यनवस्थित, गाढ मूढोऽहमस्वाप्स गुरूणि मे गात्राणि क्लान्त मे चित्त-मलस मुपितमिव तिष्ठतीति, स खल्वय प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्या-दसति प्रत्ययानुभवे, तदाश्रिता स्मृतयश्च तद्विषया न स्यु, तस्मात् प्रत्ययविशेषो निद्रा, सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ॥ १० ॥

भास्वती ।

धारणासामर्थ्यम् मूढत्वम्, चित्तम् अलस=जडम्, मुपितम्=अपहृतमिव, व्यति-रेकद्वारेण साध्यं साधयति—स इति । यदि प्रत्ययानुभवा न स्युस्तदा तज्जसंस्कारा अपि न स्यु, तथा च सस्कारजोधरूपा स्मृतयोऽपि न स्यु, एव निद्राया वृत्तित्वं सिद्ध समाधौ च सा निरोद्धव्या, समाधिर्न बाह्यज्ञानहीना मोहवशाद्देहक्रियाकारिणी स्मृतिहीना चित्ता-वस्था किन्तु ध्येयस्मृतौ सम्यगवधारणाद् रुद्धेन्द्रियादिक्रियारूपाऽवस्थेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

पपत्तिकात् स्मरणात्प्रत्ययविशेष, कथ ? यदा हि सत्त्वसचिव तम आविरस्ति तदैतादृग प्र-त्यवमर्श सुखोत्थितस्य भवति "सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्न मे मन प्रज्ञां मे विशारदीकरोति= स्वच्छीकरोतीति, यदा तु रज सचिव तम आविरस्ति तदेदृश प्रत्यवमर्श इत्याह—"दु ख-महमस्वाप्सम्" इति, स्त्यानम्=अकर्मण्य मे मन, कस्माद् ? यतो भ्रमत्यनवस्थितम्, निता-न्ताभिभूतरज सत्त्वे तम समुल्लासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह—"गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गु-रूणि मे गात्राणि क्लान्त मे चित्तमलस मुपितमिव तिष्ठति" इति, साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेक-माह—"स खल्वयम्" इति । प्रबुद्धस्य=प्रबुद्धमात्रस्य, प्रत्ययानुभवे=वृत्त्यभावकारणानुभवे, तदाश्रिता, बोधकाल इत्यर्थ, ननु प्रमाणादयोऽभ्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुद्धयन्ता, समाधिप्र-तिपक्षत्वान्निद्रायास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्याया कथ समाधिप्रतिपक्षतेत्याह—"सा च समाधौ" इति एकाग्रतुल्याऽपि तामसत्वेन निद्रा सबीजनिर्बीजसमाधिप्रतिपक्षेति साऽपि निरोद्धव्येत्यर्थ ॥ १० ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

अनुभूतविषयकात्, तदेवाह—यदा हीत्यादिना, सा च समाधौ कर्तव्येति शेष, निद्रा न त्याज्या, एकाग्रवृत्तितुल्यत्वादित्याशङ्क्याह—तामसत्वेनेति ॥ १० ॥

वार्त्तिकम् ।

तस्य स्मरणाकारमाह—सुखमिति । प्रसन्न निर्मल मन स्वस्मिन् जायमाना प्रज्ञा यथाऽर्थवृत्ति-विशारदीकरोति सूक्ष्मार्थप्रतिबिम्बोद्ग्राहिणीं करोतीत्यर्थ, विशारदा करोतीति पाठस्तु साधु, यस्या रज सचिव तम आविर्भवति तस्या राजस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह— दु खमिति । स्त्यानमकर्मण्य, तामस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह—गाढमिति । अलमत्यन्तं मुपितमिव परैरपहृतमिव तिष्ठतीत्यर्थ, अलसमिति पाठे तु स्त्यानता चित्तस्या-तिचाञ्चल्येन कर्माक्षमता, आलस्य तु तमोधर्मगुरुत्वेन कर्माक्षमता कर्मण्यनिच्छा चेति भेद,

ननु भवतु प्रत्यवमर्शस्तथाऽपि कथ सुषुप्तौ प्रत्ययसिद्धिस्तत्राह—स खल्विति । प्रत्यया-नुभवे सूत्रोक्तस्याभावप्रत्ययस्यानुभवे सति सोऽय प्रत्यवमर्श खलु न स्यादित्यर्थ, सस्कारा-सभवादिति भाव,

ननु वृत्ति विनाऽपि सुखादिवत् सुषुप्तौ स्वापस्य साक्षिभास्यत्वमभ्युपगम्य तत्स्मरणमुप-पादनीयमित्याशङ्क्याह—तदाश्रिता इति । तद्विषया प्रत्ययविषयिका स्मृतयोऽपि तदाश्रि-ताश्रित्ताश्रिता न स्युरन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणादित्यर्थ, न च स्मरणमपि साक्षिण्येवास्त्विति वाच्यम् ? तत्र सस्कारासभवात् स्मृत्यास्यपरिणामासभवाच्चेति,

ननु निद्रावृत्तिरपि तमस्येकाग्रा विषयदु खशून्या चेति सा किमर्थ निरोद्धव्येत्याशङ्क्याह— सा चेति । इतरवृत्तिवत् सुखदु खमोहात्मकत्वेन समाधिप्रतिपक्षत्वेन च निद्राऽपि समाधौ निरोद्धव्येत्यर्थ ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययस्य(१) चित्तं स्मरति, आहोस्विद्विषयस्येति ? ग्राह्योपरक्तः प्रत्य-

भास्वती ।

अनुभूतविषयाणामसम्प्रमोष =तावन्मात्रग्रहणं नाधिकस्मृति, असम्प्रमोष = परस्यानपहरणम्, चित्तेन यत्पर्यीकृतं तस्य चित्तस्वस्यैव न परस्वस्य ग्रहणात्मिका वृत्ति स्मृतिरित्यर्थ । किमिति । किम् प्रत्ययस्य प्रत्ययमात्रमित्यर्थ ? घटं जानामी-

तत्त्ववैशारदी ।

"अनुभूतविषयासम्प्रमोष स्मृति" प्रमाणादिभिरनुभूते विषये योऽसम्प्रमोष =अस्तेय सा स्मृति, संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवावभासितो विषय आत्मीय तदधिकविषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोष =स्तेय कस्मात् ? सादृश्यात् "मुष स्तेये"— इत्यस्मात्सम्प्रमोषपदव्युत्पत्ते, एतदुक्तं भवति—सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यत प्रकारतो वाऽधिगमयन्ति, स्मृति पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति, तद्विषया तदूनवि(२)-षया वा न तु तदधिकविषया, सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेष स्मृतेरिति, विमृशति—"किं प्रत्ययस्य" इति, ग्राह्यप्रवणत्वादनुभवस्य स्वानुभवाभावात्तज्ज स संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयती-

पातञ्जलरहस्यम् ।

अनुभवविषयातिरिक्तविषयस्यार्जनं सम्प्रमोष, सादृश्यादिति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं तस्मात्, स्मरणस्य ग्रहणभिन्नत्वेऽपि ग्रहणविषयीकृतविषयमात्रग्रहत्वं,— प्रकारत =विशेषत इत्यर्थ, ग्राह्योपरक्त इति ।

"अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्"

इत्युक्तिमाश्रित्याह—ग्राह्यप्रवणेति । विशेष =ज्ञानस्य व्यावर्तकोऽर्थ इत्यर्थ, स्व-

वार्त्तिकम् ।

"अनुभूतविषयासंप्रमोष स्मृति" भाष्यानुसारेणास्य सूत्रस्यायमर्थ —एवमनुभूतौ यौ विषयौ वृत्तितत्संस्कारौ तयोरसम्प्रमोषोऽस्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वती तदुभयविषयिणीति यावत् एवम्भूता वृत्ति स्मृतिरिति, अत्र प्रत्यभिज्ञाऽऽदिव्यावृत्तये संस्कारमात्रजन्यत्वमेव स्मृतिलक्षण, सूत्रकारेण तु स्मृते प्रायिकं स्वरूपमेवोक्तं तेन न प्रमुष्टतत्ताकस्मरणाव्याप्ति,

अथ वा सूत्रोक्तमेव लक्षणं तच्च संस्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीयं प्रमुष्टतत्ताकं तु संस्कारमात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमध्ये प्रवेशनीय, शब्दजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ स्मरामीति स्फुटंव्यवहारादर्शनात्, प्रमाणेत्यादिवृत्तिविभागसूत्रे तु संस्कारमात्रजन्यत्वगुणेन तादृशं ज्ञानं स्मृतित्वेनोपगृहीतमनेन च सूत्रेण मुख्यस्मृतिर्लक्षितेति, स्मृतेर्वृत्तितदर्थोभयविषयकत्वं सूत्रोक्तमवधारयितुं भाष्यकारो विमृशति—किं प्रत्ययस्येति । स्मृत्यर्थधातुयोगात् कर्मणि षष्ठी, चित्तं किं पूर्वानुभवरूपं प्रत्ययमपि स्मरति, आहो स्विद्विषयमात्रमित्यर्थ, तत्र स्मृतेरुभयविषयकत्वरूपमाद्यं पक्षं सिद्धान्तयितुमादावुभयस्मरणे कारणमुभयगोचरसंस्कारमुपपादयति—ग्राह्योपरक्त इत्यादिना । यतो ग्राह्योपरक्तो ज्ञानविशेषणतया घटादिभिरप्याकारितोऽतो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तदुभयाकारतया प्रसिद्धो य प्रत्ययो घटं जानामीत्यनुव्यवसाय स तथाजातीयकं ग्राह्यग्रहणोभयाकारमेव संस्कारं जनयति समानाकारत्वेनैव लाघवादनुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावादित्यर्थ,

(१) प्रत्ययस्येति । अत्र षष्ठीं सगमयताऽपि टिप्पनयता भिक्षो द्वितीयोल्लेख प्रामादिक ।

(२) तदूनविषया वेति । यच्चात्र टिप्पनयता भिक्षो कृतान्तविरोधादाननुद्भावितं तत् स्मरणे प्रमुष्टतत्ताकता तस्यानवगतमननानुभवतुल्यत्वात्तत्राभ्युपगमोक्तौ तत्त्वोक्तित्वमारोपयताऽपि कृतान्तविरोधाभावात्..ति ।

धेति, एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः, आसां निरोधे सम्प्रज्ञातो वा समाधिर्भवत्यसम्प्रज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदी नामोभयतो वाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च, या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा, संसारप्राग्भाराऽवि-

भास्वती ।

स्मर्यते च—

"तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा ।
सुखदुःखेति यामाहुरदुःखा सुखेति च" ॥ इति,

हिताहितज्ञानविपर्ययस्वभावादविद्याऽन्तर्गत एव मोहः, शेषं सुगमम् ॥ ११ ॥

अथेति । आसां चित्तवृत्तीनामभ्यासवैराग्याभ्यां निरोधः स्यात्, चित्तनदीति । चित्तं नदीव, सा च चित्तनदी कल्याणवहा पापवहा वा भवति, येति । या चित्तनदी कैवल्यप्राग्भारा = कैवल्यरूपस्य प्राग्भारस्योच्चप्रदेशरूपस्रोतःप्रवन्धस्य तत्प्रदेशपर्यन्त-

तत्त्ववैशारदी ।

नु ये पुरुषं क्लिश्यन्ति ते निरोद्धव्याः प्रेक्षावता, क्लेशाश्च तथा न वृत्तयस्तत्किमर्थमासां निरोधः ? इत्यत आह—"सर्वाश्चैताः" इति । सुगमम् ॥ ११ ॥

निरोधोपायं पृच्छति—"अथ" इति । सूत्रेणोत्तरमाह—"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः"। अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्येऽवान्तरव्यापारभेदेन समुच्चयो न तु विकल्प इत्याह—

पातञ्जलरहस्यम् ।

जन्म, तेभ्यः स्मृतेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

न तु विकल्प इति । पक्षे बाधाद् विकल्प उभयस्याशास्त्रत्वात् समुच्चयः श्रेयान्, निम्ना =

वार्तिकम् ।

ख्यानमेवाह—सुखानुशयी राग इत्यादि, सुखदुःखानुशयी सुखदुःखविषयकः, तथा च रागजनकतया दुःखवत्सुखमपि हेयं, मोहस्त्वविद्यारूपतया शोकाद्यखिलदुःखनिदानत्वेन हेय इत्याशयः, एता इति । अतो दुःखात्मकत्वादेताः सर्वा निरोद्धव्या इत्यर्थः, प्रकरणार्थमुपसंहरति—आसामिति ॥ ११ ॥

तदेवं सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपायं प्रतिपादयिषति सूत्रकारस्तत्र संक्षेपाद् उपायसारसंग्राहकं सूत्रमवतारयति—अथासामिति ।

"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" अभ्यासवैराग्ये व्याख्यास्येते, अभ्यासवैराग्ययोरवान्तरव्यापारभेदेन निरोधजनने समुच्चय एव न विकल्प इत्याह—चित्तनदीति । यथा नदी कदाचित् समुद्राभिमुखी वहति कदा चिच्च तद्वैपरीत्येन पृथिव्यभिमुखा वहति, अन्यथा समुद्रगमनमात्रेण शुष्येदेव, एवं चित्तनद्यप्युभयतो वाहिनी, उभयतो वहनस्य प्रयोजनमाह—वहतीति । कल्याणं मोक्षस्तदर्थं, पापं संसारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थं, तथा चोक्तम्—

"प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय निबन्धाय परागृशाम् ।
अपामार्गलतेवाय विरुद्धफलदो भव" इति,

प्रवाहद्वयं विविच्य दर्शयति—या त्विति । प्राग्भारा = अभिमुखी, विवेकविषयो निम्नोगमनमार्गो यस्या इत्यर्थः, जलस्य हि प्रवाहाभिमुखं वर्त्म नीचं भवतीति, तत्र = चित्तनद्यां वैराग्येण विषयमार्गेण वृत्तिस्रोतः खिलीक्रियते = अल्पीक्रियते, विवेकदर्शनस्याभ्यासेन च विवे-

वेकविषयनिम्ना पापवहा, तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेक-दर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥१२॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिस्तदर्थः प्रयत्नो = वीर्य्यमु-

भास्वती।

वाहिना विवेकविषयनिम्ना = विवेकविषयरूपनिम्नमार्गवाहिनी सा कल्याणवहा, तथा संसारप्राग्भारा = अविवेकनिम्नमार्गवाहिनी पापवहा, तत्र = अभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये वैराग्येण विषयस्रोत खिलीक्रियते = अल्पीक्रियते निरुध्यते, विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते = सम्प्रवर्त्तित क्रियते, चित्तस्य निरोध = निर्वृत्तिकता, एवमभ्यासवैराग्याधीनो विवेक एव मुख्योपायो निरोधस्य, अतस्तस्याभ्यास एवोक्त, विवेकस्य साधनानामपि पुन पुनरनुष्ठानमभ्यास ॥१२॥

तत्र स्थितौ स्थित्यर्थं यो यत्न सोऽभ्यास, चित्तस्येति। अवृत्तिकस्य = निरुद्धवृत्तिकस्य चित्तस्य या प्रशान्तवाहिता निरुद्धावस्थाया प्रवाह सा हि मुख्या स्थिति,

तत्त्ववैशारदी।

"चित्तनदी" इति। प्राग्भार = प्रवन्ध, निम्नता गम्भीरताऽगाधतेति यावत् ॥ १२ ॥

तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्या लक्षणमाह—"तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास." तद् व्याचष्टे-"चित्तस्य" इति। अवृत्तिकस्य = राजसतामसवृत्तिरहितस्य प्रशान्तवाहिता = विमला सा-

पातञ्जलरहस्यम्।

तत्प्रवणा, खिलीक्रियते = अवरुध्यत इत्यर्थ, उद्घाट्यते = निरावरणं क्रियते, उभयाधीन—इति। यत्कारणे त्रिदण्डवदिति वैराग्याभ्यासाधीन इत्यर्थ ॥ १२ ॥

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्तिता" ॥

इत्युक्तम्, तत्राल्पार्थे नञ स्वीकृत्याह—अवृत्तिकस्येति। अलवणा यवागू, ईषल्लवणेति।

वार्त्तिकम्।

कमार्गेण वृत्तिस्रोत उद्घाट्यते बलवत् क्रियते येन निरोधाख्यकैवल्यसागरे विलीयत इत्यतोऽवान्तरव्यापारभेदेनोभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थ, तदुक्तं गीतायाम्—

"असंशय महाबाहो! मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय! वैराग्येण च गृह्यते" इति,

अत्र विवेकदर्शनमात्रस्याभ्यास प्राधान्येनोक्त, आगामिसूत्रे निरोधसाधनानुष्ठानसामान्यस्यैवाभ्यासत्वावगमादिति ॥ १२ ॥

अत्राभ्यासवैराग्ये क्रमाल्लक्षयति सूत्रजातेन—

"तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास" तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये, चित्तस्येति। अवृत्तिकस्य वृत्त्यन्तरशून्यस्य न तु वृत्तिसामान्याभाववत, स्थित्यनन्तर संप्रज्ञातस्य समापत्तिसूत्रे भाष्यकारैर्व्याख्येयत्वात्, प्रशान्तवाहितेति। वृत्त्यन्तराभावात् प्रशान्ता हर्षशोकादितरङ्गरहिता, एकाग्रवृत्तिधारेत्यर्थ, शान्तिश्च तन्त्रोक्ता—

"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम्।
न हृष्यति ग्लायति च स शान्त इति कथ्यते" इति,

स्थितिशब्दार्थं व्याख्याय सप्तम्यर्थं व्याचष्टे—तदर्थ इति। तथा च चर्मणि द्वीपिन हन्तीतिवदिय निमित्तसप्तमीति, यत्नशब्दं व्याचष्टे—प्रयत्न इति। प्रयत्नमपि पर्या-

त्साहस्तत्सम्पिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवितः, निरन्तरासेवितः, तपसा ब्रह्मचर्य्येण विद्यया श्रद्धया च सम्पादितः सत्कारवान्, दृढभूमिर्भवति=व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

भास्वती।

तदनुकूलैकाग्रावस्थाऽपि स्थितिः, स्थितिनिमित्तः प्रयत्नः, तस्य पर्यायो वीर्यमुत्साह श्चेति, तत्सम्पिपादयिषया=स्थितिसम्पादनेच्छया तत्साधनस्यानुष्ठानमभ्यासः ॥१३॥

दीर्घेति। दीर्घकालं यावद् आसेवितः=अनुष्ठितः, निरन्तरः=प्रत्यहं प्रतिक्षणमासेवितः, तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्यया च सम्पादितः सत्कारवानभ्यासः=सत्कारासेवितः, श्रूयते—"यद् यद् विद्यया श्रद्धयोपनिषदा वा तत्तद् वीर्यवत्तरं भवति" इति, तथाकृतोऽभ्यासो दृढभूमिर्भवति, व्युत्थानसंस्कारेण न द्राक्=सहसाऽभिभूयत इति ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी।

स्थिकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः, तदर्थ इति। "स्थितौ" इति निमित्तसप्तमी व्याख्याता(१), यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति, प्रयत्नमेव पर्य्यायाभ्यां विशदयति—"वीर्य्यमुत्साह" इति। तस्यैच्छायोनितामाह—"तत्सम्पिपादयिषया" इति । "तद्" इति स्थितिं परामृशति, प्रयत्नस्य विषयमाह —"तत्साधने"ति। स्थितिसाधनान्यन्तरङ्गबहिरङ्गाणि यमनियमादीनि, साधनगोचरः कर्तृव्यापारो, न फलगोचर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै कल्पते ? इत्यत आह—"स तु दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः" सोऽयमभ्यासो विशेषणत्रयसम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवति, यदि पुनरदृढभूतमभ्यासं कृत्वोपरमेत् ततः कालपरिवासेन परिभवेत्तस्मान्नोपरन्तव्यमिति भावः॥१४॥

पातञ्जलरहस्यम्।

त्यर्थः, सत्त्ववृत्तिरस्येति शेषः ॥ १३ ॥

दीर्घकालेति। आदरः=श्रद्धा, नैरन्तर्येति। आसुप्तेरिति भाष्यार्थः, सत्कारः=ब्रह्मचर्यादिपरिवासः, कालाधिक्यञ्चेति ॥ १४ ॥

वार्त्तिकम्।

याभ्यां विशदयति—वीर्यमुत्साह इति। तथाऽप्यस्पष्टं मन्वानोऽतिविशेषत आह—तत्सम्पिपादयिषेति। तत्सम्पादनेच्छया श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाऽऽदीनां वक्ष्यमाणानां साधनानामनुष्ठानमभ्यास इत्यभ्यासलक्षणं कृतम् ॥ १३ ॥

ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना प्रतिबन्धात् कथमभ्यासः स्थितिं संपादयत्वित्याकाङ्क्षायामाह सूत्रकारः—

"स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः" सत्कारासेवित इत्येतद्विवृणोति—तपसेत्यादिना सत्कारवानित्यन्तेन, दृढभूमिरित्येतद्विवृणोति—व्युत्थानेति। व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येव सहसाऽनभिभूतः स्थितरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थः, अभ्यासं कृत्वोपरमे च कालक्रमादभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितुं द्रागित्येवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

---

(१) व्याख्यातेति । निमित्तमिह फलम्, तच निमित्तकारणो यः कर्त्ता यत्न स व्यास-इति भावः ।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्॥१५॥

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्य्यमितिदृष्टविषयवितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्व-

---

भास्वती।

वैराग्यमाह—दृष्टेति । दृष्टे=इहत्यविषये, आनुश्रविके=शास्त्रश्रुते पारलौकिके विषये, यद् वैतृष्ण्यम्=चित्तस्य वितृष्णभावेनावस्थितिस्तद् वशीकाराख्यं वैराग्यम्, वशीकारस्य तिस्र पूर्वावस्था, तद् यथा—यतमान—व्यतिरेकम् एकेन्द्रियमिति, रागोत्पाटनाय चेष्टमानता यतमानम्, केषु चिद् विषयेषु विराग सिद्ध केषु चिच्च साध्य इति यत्र व्यतिरेकेणावधारण तद् व्यतिरेकसञ्ज्ञम्, तत पर यदैकेन्द्रिये मनस्यौत्सुक्यमात्रेण क्षीणो रागस्तिष्ठति तदैकेन्द्रियेण तादृस्यापि रागस्य नाशाद् वशीकार सिद्ध्यतीति,

स्त्रिय इति । ऐश्वर्यम्=प्रभुत्व, स्वर्ग =इन्द्रत्वादि , वैदेह्यम्=स्थूलसूक्ष्मदेहे विरा-

तत्त्ववैशारदी।

वैराग्यमाह—"दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यम्" चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह—"स्त्रिय" इति । ऐश्वर्य्यम्=आधिपत्यम्, अनुश्रवो=वेदस्ततोऽधिगता आनुश्रविका स्वर्गादयस्तत्रापि वैतृष्ण्यमाह—"स्वर्ग" इति । देहरहिता विदेहा करणेषु लीनास्तेषा भावो वैदेह्यम्, अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमाना प्रकृत्युपासका प्रकृतौ साधिकारायामेव लीनास्तेषा भाव प्रकृतिलयत्वं, तत्प्राप्तिविषये वितृष्णस्य, आनुश्रविकविषये वितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिविषये वितृष्ण उच्यते, ननु यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्य हन्त विषयाप्राप्तावपि तदस्तीति वैराग्य स्यादित्यत आह—"दिव्यादिव्य" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

चेतनेति । चेतना =स्त्र्यादय, अचेतना =वस्त्रादय, करणेषु महत्तत्त्वादिमनोऽन्तेषु, साधिकाराया=पुनर्जन्महेतुभूतायाम्, आगमिन =पौराणिका , तत्तद्विषयेषु शब्दादिषु, परि-

वार्त्तिकम् ।

अभ्यास लक्षयित्वा वैराग्य लक्षयति—

"दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यम्" रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुवैराग्य रागादिनिमित्तकारचितो योगानुदयाद्, दोषदर्शनजवैराग्यादनन्तरमपि विषयसान्निध्येन चित्तक्षोभत सौभर्य्यादियोगानिष्पत्तेश्च, अतोऽत्र वैराग्यस्य वैतृष्ण्यमात्र न लक्षण किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसञ्ज्ञेति, तदेतद् व्याचष्टे—स्त्रिय इति । दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्यायानुश्रविकविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे—स्वर्गेति । स्वर्गश्च वैदेह्य च प्रकृतिलयत्वं च तेषा प्राप्तिरानुश्रवाख्यवेदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थ, स्थूलदेहविरहेऽपि लिङ्गशरीरेणैव येषां देवाना भोगस्ते विदेहास्तद्रूपता च वैदेह्यम्, ये तु सावरणब्रह्माण्डाद्बहिरावरणे प्रकृतौ लीना श्लिष्टा लिङ्गदेहेन सह गता इति यावत्, तेषाभाव प्रकृतिलयत्व न तु प्रलय एवात्रोक्त करणं गतस्यैव श्रुतिस्मृत्योर्भोगश्रवणाद्, अन्यथा प्राकृतप्रलयवदपुरुषार्थत्वाच्च, प्रकृतिलयाना च विदेहेभ्योऽय भेद—विदेहा सावरणब्रह्माण्डान्तर्गता स्थूलपञ्चमशय्य मलिन च विषय भुञ्जते, प्रकृतिलयास्तु बहिर्गमनेन विदेहान प्रत्यर्पयन्ते स्वसङ्कल्पमात्रेण तत्रैव निर्मल कारणसत्त्वनिर्मित विषय च भुञ्जते त ईश्वरकोटय उच्यन्त इति, पदान्त हेतुगर्भविशेषणत्व व्याख्याय वशीकारसञ्ज्ञेति विशेष्यपद व्याचष्टे—दिव्यादिव्येति । अयमर्थ—अन्तो विषयसान्निध्यस्येऽप्यसौ दोषावरकाभावाद् दोषदर्शनेन वैतृष्ण्य भवति 'दिवानिशं दर्शनाद्गिति' स्मृते, तद्ध त्रिविध यतमानसञ्ज्ञा, व्यतिरेकसञ्ज्ञा, एकेन्द्रियसञ्ज्ञेति, एताश्च पश्चाद्व्याख्यास्यन्ते, एतस्माच्च त्रिविधवैतृष्ण्यादभ्यस्यमानाद्विषय-

प्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसम्प्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसङ्ख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

भास्वती ।

गाद् विदेहस्य लीनावस्था भवेत्, तदवस्थाप्राप्तानां देवानां पदम्, प्रकृतिलय = आत्मबुद्धिरपि हेयेति तत्रापि विरागमात्रात् पुरुषख्यातिहीनस्याचरितार्थस्य चित्तस्य प्रकृतौ लयो भवेत् तत् पदम्, दिव्यादिव्यविषयैः सह संयोगेऽपि = योगलाभेऽपीत्यर्थः, विषयदोष = त्रिताप, प्रसंख्यानबलात् = प्रसङ्ख्यान = सम्प्रज्ञा, यया विषयहानायाविच्छिन्ना प्रत्यवेक्षा जायते, तद्बलात् अनाभोगात्मिका = तुच्छताख्यातिमती, हेयोपादेयशून्येत्यर्थः, वैतृष्ण्यावस्था वशीकारसंज्ञा, तच्चापरं वैराग्यम् ।। १५ ।।

तत्त्ववैशारदी ।

न वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यम्, अपि तु दिव्यादिव्यविषयसम्प्रयोगेऽपि चित्तस्यानाभोगात्मिका, तामेव स्पष्टयति—"हेय" इति । हेयोपादेयशून्या = सङ्गद्वेषरहिता योपेक्षाबुद्धिर्वशीकारसञ्ज्ञा, कुत पुनरियमित्यत आह—"प्रसङ्ख्यानबलाद्" इति । तापत्रयपरीततां विषयाणां दोषस्तत्परिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसङ्ख्यानं तद्बलादित्यर्थः, यतमानसञ्ज्ञा, व्यतिरेकसञ्ज्ञा, एकेन्द्रियसञ्ज्ञा, वशीकारसञ्ज्ञा, चेति चतस्रः सञ्ज्ञा इत्यागमिन, रागादय खलु कषायाश्चित्तवर्त्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते तन्मा प्रवर्त्तिषतेन्द्रियाणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नः सा यतमानसञ्ज्ञा, तदारम्भे सति केचित्तु कषायाः पक्वाः, पक्ष्यन्ते च केचित्, तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसञ्ज्ञा, इन्द्रियप्रवर्त्तनासमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रियसञ्ज्ञा, औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षाबुद्धिः सञ्ज्ञात्रयात्परा वशीकारसञ्ज्ञा, एतयैव च पूर्वासां चरितार्थत्वान्न ता पृथगुक्ता इति सर्वमवदातम् ॥१५॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

पाचनाय = निरोधायेत्यर्थः, एकेन्द्रियसञ्ज्ञा = एकेन्द्रियं मनः तत्र सञ्ज्ञा = अवस्थितिः, अत एवोक्तं भगवता

"रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ।"

रसो नाम रागः, परम् = आत्मानम्, उत्तरसिद्धौ किं पूर्वेणेति न्यायमाश्रित्याह—एतयैवेति॥१५।

वार्त्तिकम् ।

सयोगकालेऽपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धमुत्पद्यते 'वैराग्याद्दोषदर्शन'मिति स्मृत्यन्तरात्, कुत पुनरप्रतिबन्ध, तत्रोक्त—प्रसङ्ख्यानबलाद् दोषसाक्षात्कारस्य बलवत्त्वादिति, दोषसाक्षात्काररूपदर्शनाभावात्तु सोऽभ्यस्ते प्राग्विरक्तस्यापि विषयसन्निकर्षेण दोषदर्शनं प्रतिबध्य पुना रागं उत्पादित इति, एतस्माच्च दोषदर्शनोत्कर्षाद्विषयसंयोगकालेऽपि या चित्तस्यानाभोगात्मिका ऽऽभोगरहिता, एतस्य विवरणं हेयोपादेयशून्या रागद्वेषशून्या वशीकारसंज्ञा या वितृष्णा सा अपरवैराग्यमिति शेषः, उत्तरसूत्रे तत्परमिति वचनादस्यापरत्वम्, तथा च रागद्वेषशून्यस्य विषयसाक्षात्कारस्य योग्यता वशीकारसंज्ञाऽऽख्यं वैराग्यमिति पर्यवसितम्, तेन सर्वदैतादृशविषयसंयोगाभावेऽपि न निरोधासम्भवः, तन्व्यसनेन सूत्रेण हेतुरनुमदावस्थातया तत्पूर्वान्तरसिद्धवशीकारचतुष्टयमेवोक्तं, तत्र प्रथमभूमिका यतमानसंज्ञानाम्नी वितृष्णा ज्ञानपूर्वकं वैराग्यसाधनानुष्ठानं द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसंज्ञा सा च जितान्येतानीन्द्रियाणि, एतानि च जेतव्यानीति व्यतिरेकावधारणयोग्यता, तृतीयभूमिका चैकेन्द्रियसंज्ञा सा च बाह्येन्द्रियविषयेषु स्वास्थ्यपि रागादिक्षयेऽ स्वैकस्मिन्नेव मनसि मानापमानादिविषयकरागद्वेषादिक्षयो रागद्वेषज्ञानपूर्वक इति, चतुर्थभूमिका तु वशीकारसंज्ञा स्पष्टमुक्तेति ॥ १५ ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तद् द्वय-

भास्वती।

तद् वैराग्यं परम्=परमज्ञकम्, यदा पुरुषख्याते: पुरुषतत्त्वोपलब्धेर्गुणवैतृष्ण्ये सार्वज्ञ्यादिष्वपि निखिलगुणकार्येषु वैतृष्ण्यमिति सूत्रार्थः, दृष्टेति। दृष्टानुश्रविकदोषदर्शी विरक्तः=वशीकारवैराग्यवान् पुरुषदर्शनाभ्यासाद्=विवेकाभ्यासाद्, तच्छुद्धिप्रविवेका-प्यायितबुद्धिः=तस्य दर्शनस्य शुद्धिः, तस्याः प्रविवेकः=प्रकृष्टं वैशिष्ट्यमविवेकविविक्ता परा काष्ठेत्यर्थः, तेनाप्यायिता कृतकृत्या बुद्धिर्यस्य स योगी व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः=

तत्त्ववैशारदी।

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह—"तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्" अपरवैराग्यस्य परवैराग्यं प्रति कारणत्वं, तत्र च द्वारमादर्शयति—"दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः" इति, अनेनापरं वैराग्यं दर्शितम्, पुरुषदर्शनाभ्यासाद् आगमानुमानाचार्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य यद्दर्शनं तस्याभ्यासः=पौनःपुन्येन निषेवणं तस्मात्, तस्य दर्शनस्य शुद्धिः=रजस्तमोहान्या सत्त्वैकतानता, तया यो गुणपुरुषयोः प्रकर्षेण विवेकः—पुरुषः शुद्धोऽनन्तस्तद्विपरीता गुणा इति, तेनाप्यायिता बुद्धिर्यस्य योगिनः स तयोक्तः, तदनेन धर्ममेघाख्यः समाधिरुक्तः, स तथाभूतो योगी गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावपि गुणात्मिकायां यावद्विरक्त इति, तत्=तस्माद् द्वयं वैराग्यम्, पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेकविधूततमसि रजःकणकलङ्कासंस्पृष्टे चित्तसत्त्वे, तच्च तौष्टिकानामपि समानम्,(१)

पातञ्जलरहस्यम्।

कारणत्वम्=उपायत्वम्, आचार्यः=अनुभविता,"श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतेः, निषेवणं चेतस्येति शेषः, एकतानता=एकाग्रता, शुद्धिरित्यन्वयः, यावदिति वाक्यालङ्कारे, तौष्टिकानां प्रकृत्याद्यष्टस्वात्मबुद्ध्युपासनया तुष्टचित्तानां श्रुतानामिति यावत्, वर्तमानख्यातिमान्=कृतसाक्षात्कार इत्यर्थः, छिन्नमूलस्य=अनधिकारस्य, अधिक्रियते जन्मानेनेति कूटस्थकर्म,सदृक्षा-

वार्त्तिकम्।

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह—"तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्" तदिति वैराग्यं परामृश्यते, तथा चात्मद्वयान्यतरसाक्षात्काराभ्यासाद्धेतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं परश्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः, पूर्वसूत्रोक्तवैराग्यादस्य भेदं दर्शयति—दृष्टेत्यादिना। पूर्वसूत्रे विषयदोषदर्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यमुक्तं न तु ज्ञाने, तदानीं ज्ञानेऽपि विनाशित्वादिदोषदर्शनसाम्येऽपि नालंबुद्धिरूपं वैराग्यं न भवति, अविद्यानिवृत्त्याख्यप्रयोजनवत्त्वात्, अत्र तु सूत्रे ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यादौ सिद्धे तेनैव दोषदर्शनेनानात्मत्वदृष्ट्या च ज्ञानसाधारणेष्वखिलकार्यकारणेष्वात्मदृष्टस्योपजनितं वैराग्यमीदृशं इति वाक्यार्थः, तच्छृणोति। पुरुषशुद्धिप्रविवेकश्चितिशक्तिरपरिणामिनीत्यादिना दर्शितस्तेनाप्यायिता तृप्ता समाप्तपुरुषार्था बुद्धिर्यस्येति विग्रहः, व्यक्ताव्यक्तेति। व्यक्ताव्यक्ते स्थूलसूक्ष्मे धार्ये धर्मावाश्रिते येषु सत्त्वादिगुणेषु तेभ्यः, ते कार्यकारणेभ्यस्तेभ्य इति यावत्, तद्द्वयमिति। तत्तस्मादुभयं परस्परभिन्नं वैराग्यमित्यर्थः.

(१) तौष्टिकानामिति।

"अम्भः सलिलमोघो वृष्टिः पारं सुपारं च।
अन्यच्च पारापारमनुत्तमाम्भः उत्तमाम्भश्च"

नवतुष्टिप्रयोजनानाम्।

वैराग्य, तत्र यदुत्तर तज्ज्ञानप्रसादमात्र यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेव-म्मन्यते, प्राप्तं प्रापणीय, क्षीणा क्षेतव्या क्लेशा, छिन्न श्लिष्टपर्वा भवसं-

भास्वती।

लौकिकालौकिकज्ञानक्रियारूपेभ्यो व्यक्तधर्मकेभ्य, तथा विदेहप्रकृतिलयरूपाव्यक्तधर्म-केभ्यो गुणेभ्यो विरक्तो भवतीति तद् द्वय वैराग्यम्,

तत्रेति। तत्र यदुत्तरं परवैराग्यं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् = ज्ञानस्य य प्रसादश्चरमो-त्कर्षो रजोलेशमलहीनता, अत एव सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रता, तद्रूपं यस्येति, प्रत्युदितख्याति = अविप्लुतविवेक, छिन्न श्लिष्टपर्वा भवसङ्क्रम = जन्मसङ्क्रम, ज-न्मारम्भक कर्माशय इत्यर्थ, छिन्न श्लिष्टपर्वा सन्धिविहीनश्च सञ्जात, यस्याविच्छेदा-त = अविच्छिन्नात् कर्माशयादित्यर्थ, एव ज्ञानस्य परा काष्ठा वैराग्यं, नान्तरीयकम् = अ-

तत्त्ववैशारदी।

ते हि तेनैव प्रकृतिलया बभूवु, तथोक्त—"वैराग्यात् प्रकृतिलय" इति, तत्र = तयोर्द्वयोर्मध्ये यदुत्तर तज्ज्ञानप्रसादमात्रम्, मात्रग्रहणेन निर्विषयतां सूचयति, तदेव हि तादृशं चित्त-सत्त्व रजोलेशमलेनाप्यपरामृष्टमस्याश्रयोऽत एव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते, चित्तसत्त्व हि प्रसाद-स्वभावमपि रजस्तम सम्पर्कान्मलिनतामनुभवति वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमस्त-रजस्तमोमल त्वतिप्रसन्न ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेष भवति, तस्य गुणानुपादेयत्वाय दर्शयति— "यस्योदये" इति। यस्योदये सति योगी प्रत्युदितख्याति = ख्यातिविशेषे सति वर्त्तमान-ख्यातिमान् इत्यर्थ, प्रापणीय = कैवल्य प्राप्तम्, यथा वक्ष्यति—"जीवन्नेव विद्वान् मुक्तो-भवति" इति, सस्कारमात्रस्य छिन्नमूलस्य सत्त्वादिति भाव, कुत प्राप्त, यत क्षीणा क्षेतव्या क्लेशा अविद्याऽऽदय सवासना, नन्वस्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य = जन्ममरण-प्रबन्धस्य सङ्क्रम प्राणिना, तत्कुत कैवल्यमित्यत आह—"छिन्न" इति। श्लिष्टानि-नि स-र्गाणि पर्वाणि यस्य स तथोक्त, धर्माधर्मसमूहस्य समूहिन पर्वाणि तानि श्लिष्टानि, न हि जातु जन्तुर्जन्ममरणप्रबन्धेन वियुज्यते, सोऽय भवसङ्क्रम क्लेशक्षये छिन्न, यथा व-क्ष्यति—"क्लेशमूल कर्माशय" (पा० २ सू० १२) "सति मूले तद्विपाक" । (पा० २ सू० १३)

पातञ्जलरहस्यम्।

मन्धिरिति, ससारसङ्क्रमणहेतुक्लेशज, तद्विपाक इति जात्यायुर्भोगा, श्रीसत्यज्ञानादपरमह-

वार्त्तिकम्।

द्वितीयवैराग्यस्य परत्वे हेतुमाह—तत्र यदुत्तरमिति। ज्ञानप्रसादमात्रं वैराग्यमित्यागामिना-ऽन्वय, ज्ञानस्य प्रसादश्च स्वयं व्याख्यास्यते, ननु वैतृष्ण्य तृष्णाविरहरूप वैराग्य सूत्रका-रेणोक्तं तद्विहाय कथ भाष्यकारेण ज्ञानरूप तदुच्यत इति चेद्? न—शब्दभेदेऽप्यर्थभेदात्, न ह्यभावोऽस्मन्मतेऽतिरिक्तोऽस्ति, अधिकरणस्यावस्थाविशेषस्यैवाभावत्वात्, तथा च चित्त-स्यैव तादृशी ज्ञानावस्थैव तृष्णाविरह इति, यदि च सुषुप्त्यादौ तृष्णाविरहोऽपेक्षितस्तदा ज्ञानप्रसादयोग्यतैव परवैराग्यमुच्यता, योग्यता च निर्मलसत्त्वतेति, अपि च भवतु वैतृष्ण्य-मेव वैराग्य तथाऽपि ज्ञानप्रसादेनैव वैतृष्ण्यगतो विशेषोऽनुमीयत इति लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचा-रात्सूत्रभाष्ययोर्न विरोध, "विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्व" इत्यागामिसूत्रेऽपि परवैराग्यस्य प्रत्यय-त्वस्य वाच्येति, ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमाह—यस्योदय इति। यस्य ज्ञानप्रसादस्योदये सति, तत्क्षणेन विरक्त प्रत्युदितख्यातिर्निष्पन्नात्मज्ञानो योगीति, प्रापणीयं ज्ञान प्राप्त सिद्ध यत पुरुष—अविद्यादय क्षेतव्या क्लेशा, अतश्च श्लिष्टानि निसर्गाणि पर्वाणि यस्य स श्लिष्टपर्वा जन्मकर्मक्लेशादिहान्यपरम्परारूप संसारश्छिन्न, पुनर्न भविष्यतीति यावत, यस्य संसारस्या-विच्छेदात् जन्ममरणप्रवाहोऽस्ति तु रचो भवतीत्येव मन्यत इत्यन्वय, ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्त-

क्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायत इति, ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्, एतस्यैव हि नान्तरीयक कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिरिति—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

भास्वती ।

विनाभावि ॥ १६ ॥

"अथ" इति प्रश्नपूर्वकं सूत्रमवतारयति—अभ्यासवैराग्याभ्यां निरुद्धचित्तवृत्तेर्योगिन क सम्प्रज्ञातयोग ? वितर्कविचारानन्दास्मितापदार्थानां स्वरूपैरनुगता साक्षात्—कारभेदा सम्प्रज्ञातस्य लक्षणम्, वितर्क इति व्याचष्टे—चित्तस्यालम्बने = ध्येयविषये य स्थूल आभोग = साक्षात् प्रज्ञया परिपूर्णता स वितर्क, एकाग्रभूमिकस्य चेतस

तत्त्ववैशारदी ।

इति । ननु प्रसङ्ख्यानपरिपाक धर्ममेघनिरोधं चान्तरा किन्तदस्ति यज्ज्ञानप्रसादमात्रम् इत्यत आह—"ज्ञानस्यैव परा काष्ठा" इति । धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं नान्यद्, यथा वक्ष्यति—"प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधि, (पा० ४सू० २९) "तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् (पा० ४ सू० ३१) इति च, तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकम् = अविनाभावि कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

उपायमभिधाय सप्रकारोपेयकथनाय पृच्छति—"अथोपायद्वयेन" इति । "वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञात" सम्प्रज्ञातपूर्वकत्वादसम्प्रज्ञातस्य प्रथमं सम्प्रज्ञातोपवर्णनम्, सम्प्रज्ञातसामान्य वितर्कविचारानन्दास्मितानां रूपं = स्वरूपैरनुगमात्प्रतिपत्तव्यम्, वितर्कं विवृणोति—"चित्तस्य" इति । स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञा = आभोग, स च स्थूलवि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

मस्मि ज्ञानप्रसादाख्य तृतीय] नास्तीत्याशङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—ज्ञानस्यैवेति । भेद इति । विषयभेद = विशेष, अकुसीदस्य = निरभिलाषस्य, विवेकख्यातेरिति पुरुषस्य विशेषणं समाधिर्भवतीति शेष, ज्ञेय पुरुषमात्रमिति शेष ॥ १६ ॥

उपायद्वयेन = अभ्यासवैराग्याभ्याम्, अय भाव —प्रमातृप्रमाणतन्मात्रस्थूलभूतानि चेमानि चत्वारि, सवितर्के समाधौ सन्ति, सविचारे त्रय तन्मात्रान्तम्, आनन्दे द्वयम्, इन्द्रियधारणायामानन्द इत्यत्र श्रुतिरेव मानम्, तथा हि "सर्वेषामानन्दानामुपस्थमेकायनमिति"

वार्त्तिकम् ।

शब्दान्तरेण विवृणोति—ज्ञानस्यैवेति । ज्ञानस्य परा काष्ठा च विवेकख्यातावलप्रत्ययो दु स्वात्मिविषयमपि साम्यन्विनिस्प इत्यर्थ, अस्य ज्ञानकाष्ठात्वे हेतुमाह—एतस्यैवेति । एतस्यैव यतो ज्ञानप्रसादस्य कैवल्य नान्तरीयकं नियतम्, एतस्मिन्नेव सति कैवल्यमावश्यकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादौ वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसम्प्रज्ञातानुदयेनाशेषत प्राचीनकर्मक्षयानियमत वपायर्नभवतश्च मोक्षे विलम्बसम्भवादिति ॥ १६ ॥

तदेवं सामान्यतो योगस्तत्साधन चोक्तमिदानीं विशेषतो योगतत्साधने वक्तव्ये तत्रादौ योगगतमवान्तरं विभाग दर्शयिष्यति सूत्रकार, तत्सूत्रावताराय पृच्छति—अथोपायेति । उपायद्वयेनाभ्यासवैराग्याभ्या निरुद्धराजसतामसवृत्ते पुरुषस्य कथ कै प्रकारभेदै संप्रज्ञातयोग शास्त्रेषु कथ्यत इत्यर्थ, अत्र प्रत्युत्तर सूत्रम्—

"वितर्कविचारानन्दास्मिताऽनुगमात्संप्रज्ञात" अस्यार्थ —साक्षात्कारविशेषरूपैर्वितर्कादिभिरनुगमाद् हेतो, सम्यक् प्रकारत्वेन योग सम्प्रज्ञातनामा भवति, वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुर्धा विभक्त इत्यर्थोऽपीति, अत्र रूपानुगमादिति पाठ प्रामादिकत्वादुपेक्षणीय, भाष्ये वितर्कविक-

वितर्क' = चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोग', सूक्ष्मो = विचार', आनन्द =

भास्वती ।

समाधिजा प्रज्ञैव सम्प्रज्ञात इति प्रागुक्त, निरन्तराभ्यासात स्थितिप्राप्त एकाग्रभूमिके चित्ते या प्रज्ञा जायेरन् ता प्रतितिष्ठेयु, ताभिश्च चित्त परिपूर्ण तिष्ठेत् स एव सम्प्रज्ञातयोगो, न च स समाधिमात्रम्, तत्र षोडशस्थूलविकारविषया समाधिजा प्रज्ञा यदा चेतसि सदैव प्रतितिष्ठति तदा वितर्कानुगत सम्प्रज्ञात,

"विचारो ध्यायिनां युक्ति सूक्ष्मार्थाधिगमो यत"—

इत्येवंलक्षणेन विचारेणाधिगतसूक्ष्मविषयया प्रज्ञया चेतस परिपूर्णता विचारानुगत सम्प्रज्ञात, सूक्ष्मविषया = तन्मात्राण्यहङ्कारस्तथाऽस्मितामात्रं महत्तत्त्वञ्च, एतदुक्त भवति—आलम्बनविषयभेदात् सम्प्रज्ञातसमाधिश्चतुर्विध —वितर्का-

तत्त्ववैशारदी ।

पयन्तात्स्थूल, यथा हि प्राथमिको धानुष्क स्थूलमेव लक्ष्य विध्यत्यथ सूक्ष्मम्, एव प्राथमिको योगी स्थूलमेव पाञ्चभौतिक चतुर्भुजादि ध्येय साक्षात्करोत्यथ सूक्ष्ममिति, एवचित्तस्यालम्बने सूक्ष्म आभोग = स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रलिङ्गालिङ्गविषयो विचार, तदेव ग्राह्यविषय दर्शयित्वा ग्रहणविषय दर्शयति—"आनन्द" इति। इन्द्रिये स्थूल-आलम्बने चित्तस्याभोग आह्लाद,(१) प्रकाशशीलतया खलु सत्त्वप्रधानाद् अहङ्कारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि सत्त्व सुखमिति तान्यपि सुखानीति तस्मिन्नाभोग आह्लाद इति, ग्रहीतृवि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

उपायमिन्द्रियान्तराणामुपलक्षणम्, प्रमाणाना ग्रयम्, अस्मिताया प्रमातृमात्रम्, तत्र दुग्धनिक्षिप्तलवणवद् बुद्धिद्वाराऽस्मितायां चैतन्यमप्यस्तीति निर्जडत्वमहङ्कारस्येति, कुतो—

वार्त्तिकम् ।

ह्लादः, एकात्मिका संविद्=अस्मिता, तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः स-

भास्वती ।

नुगत, विचारानुगत, आनन्दानुगत, अस्मिताऽनुगतश्चेति, विषयप्रकृतिभेदाच्चापि

तत्त्ववैशारदी ।

पय सम्प्रज्ञातमाह—"एकात्मिका संविद्" इति । अस्मिताप्रभवाणीन्द्रियाणि, तेनैषामस्मि-

वार्त्तिकम् ।

स्यारोहात्सत्त्वप्रकर्षेण जायमाने ह्लादाख्यसुखविशेष आभोग साक्षात्कारो भवति स आ-
नन्दविषयकत्वादानन्द इत्यर्थ, तेनानुगतो युक्तो निरोध आनन्दानुगतनामा योग इति भा-
व तदानीं चानन्दगोचर एवाह सुखीति चित्तवृत्तिर्भवति न सूक्ष्मवस्तुष्वपीति विचारानुग-
तात् विशेष, तथा च गीता—

"सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वत. ॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम्" । इति,

आनन्दस्य च सानन्दनिरानन्दत्वेन भेदो नास्ति सूत्रभाष्ययोरवक्ष्यमाणत्वादिति, अत्र कश्चित्—ह्लादो ह्लादवानिन्द्रियवर्ग, तथा चेन्द्रियाकारत्वादिन्द्रियरूपो यश्चित्तस्याभोग साक्षात्कार स आनन्द इत्यर्थ वदति, तन्न—एतादृशलक्षणायां प्रमाणादर्शनात् इन्द्रियस्यापि स्थूलतया तत्राभोगस्यापि वितर्कमध्य एव प्रवेशाच्च कारणत्वमेव सूक्ष्मत्वमिति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेन केवलविकृतित्वरूपस्यास्थूलत्वस्येन्द्रियसाधारण्यादिति, किं चेन्द्रियगोचरसम्प्रज्ञातस्यानन्दानुगतत्वे सति परोक्तरीत्या तत्रापि वृत्त्युपरागानुपरागाभ्यां सानन्दनिरानन्दरूपावान्तरविभागसंभवात्तदवचनेनागामिसूत्रभाष्ययोर्न्यूनता स्यात्, अस्मद्व्याख्याने चावान्तरविभागो न सभवतीति न तदवचनन्यूनता, यत्तु—"ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिरि"तिसूत्रे भाष्यात् पृथगिन्द्रियेषु संप्रज्ञातो वक्ष्यते तत्प्रकारान्तरेण संप्रज्ञातस्याखिलविषयसकलनार्थमेव न तु वितर्कानुगतविचारानुगताभ्यामिन्द्रियसमापत्तेरानन्दानुगतरूपभेदमभिप्रेत्य तथा तात्पर्यग्राहकलिङ्गाभावादिति दिक्, एकात्मिका संविदस्मितेति । एकशब्दोऽत्र केवलवाची, एकात्मिका, एक एवात्माऽस्या विषयत्वेनास्तीत्येकात्मिका, तथा चोक्तम्, एकालम्बने या चित्तस्य केवलपुरुषाकारा संवित् साक्षात्कारोऽस्मीत्येतावन्मात्राकारत्वादस्मितेत्यर्थ, सा च जीवात्मविषया परमात्मविषया चेति द्विधा वक्ष्यते, तेनानुगतो युक्तो निरोधोऽस्मिताऽनुगतनामा योग इति भाव, अस्या अस्मिताया अपि सास्मितनिरस्मितरूपो विभागो नास्ति सूत्रभाष्ययोरवक्ष्यमाणत्वात्, केवलपुरुषज्ञानस्य निर्विकल्पकमात्ररूपतया द्विविधत्वासंभवाच्च, देहेन्द्रियाद्युपरागे तु सविकल्पाना योगानां वितर्कानुगतादिभूमित्रय एवान्तर्भावादिति, अत्र चास्मिताशब्दो विविक्तचेतनाकारतामात्रोपलक्षकस्तेनोत्तरग्रीनभावेन य ईश्वरचेतनतत्साक्षात्कारस्तस्यापि संग्रह, सोपाधिकपरसम्प्रज्ञातस्य च विचारानुगते प्रवेश, एताश्च सम्प्रज्ञातभूमय आनन्दानुगते विचारानुगते प्रवेशस्य मोक्षधर्मवाक्येनोक्ता,

"वितर्कश्च विवेकश्च विचारश्चोपजायते ।
मुने समादधानस्य प्रथमं योगमादित" ॥ इति,

प्रथम योग सम्प्रज्ञात समादधानस्य कुर्वत, आदित प्रजाज्ञायत इत्यर्थ,

"योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत ।
स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे शनैर्नयेत" ॥ इति,

स्मृतिरस्य चास्मिन्नौत्सर्गिकक्रमे प्रमाणमिति, इदानीं—

"सर्वथैव कुर्वीत ध्यानं न कुर्याद्रघुनन्दन"—

त्यादिस्मृत्यनुसारेण पूर्वपूर्वभूमिकासूत्तरोत्तरभूमिविषयस्य चिन्तनमुत्तरोत्तरभूमिषु च पूर्वपूर्वविषयस्य परित्याग विदधाति, तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगत इत्यादिना, तत्र

वितर्कः, द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः, तृतीयो विचारविकलः सानन्दः, चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इति, सर्व एते सालम्बनाः समाधयः ॥ १७ ॥

भास्वती ।

चतुर्विध —सवितर्क, निर्वितर्क, सविचारः, निर्विचारश्चेति, आलम्बनञ्च स्थूलसूक्ष्मभेदाद् द्विधा, ग्रहीतृग्रहणग्राह्यभेदात् त्रिधा, एतच्च समापत्तौ वक्ष्यति, तत्रेति । प्रथमो वितर्कानुगत समाधिश्चतुष्टयानुगत, तत्र वितर्कविचारानन्दास्मिभावा इत्येते सर्वे वर्तन्त इत्यर्थ, द्वितीयो विचारानुगतो योग स्थूलालम्बनहीनत्वाद् वितर्कविकल = वितर्ककलाहीन, तृतीयो वाच्यवाचकहीनकरणगतसाद्युक्तप्रकाशालम्बी, एवञ्च स्थूलसूक्ष्मग्राह्यहीनत्वाद् [illegible]विचारविकल, अत्र स्थूलेन्द्रियाणां स्थैर्यसहगतसात्त्विकप्रकाशजात आनन्द प्रयत्नमालम्बनीक्रियते, ततश्चान्त करणस्थैर्यजातस्य ह्लादस्याधिगमो भवति, स्मर्यते च-

"इन्द्रियाणि मनश्चैव यथा पिण्डीकरोत्ययम् ।
स्वयमेव मनश्चैवं पञ्चवर्गञ्च भारत ! ॥
पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शाम्यति ।
न तत् पुरुषकारेण न च दैवेन केन चित् ॥
सुखमेष्यति तत्तस्य यथैवं संयतात्मन ।
ध्यानेन तेन संयुक्तो रम्यते ध्यानकर्मणि" ॥ इति,

चतुर्थे ध्याने आनन्दस्यापि "ज्ञाताऽहम्" इत्यस्मितामात्रा संविदेवालम्बनं ततस्तदानन्दादिविकलम् ॥ १७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

[illegible], सा चात्मना ग्रहीत्रा सह बुद्धिरेकात्मिका संविदिति, तस्या च ग्रहीतुरन्तर्भावात् [illegible] सम्प्रज्ञात इति, चतुर्णामपरस्परान्तरविशेषमाह—"तत्र प्रथम"-इति । [illegible] कारणानुप्रविष्ट न कारण कार्येण, तस्य स्थूल आभोग स्थूलसूक्ष्मेन्द्रिया-[illegible]चतुष्टयानुगतो भवति, उत्तरे तु त्रिद्व्येककारणकास्त्रिद्व्येकरूपा भवन्ति, असम्प्रज्ञातान्निवृत्ति—'सर्व एत" इति ॥ १७ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible]बुद्धिसमाधिचतुष्टयविभाग, कार्यं कारणानुप्रविष्टमिति, अयमर्थं —उपा-[illegible] उपादानसत्त्व, न तूपादानसत्त्व उपादेयस्य कार्यस्यावश्यम्भाव, तदुक्तम्—'[illegible] सति निमित्तानुसरण न तु निमित्तमस्तीत्यारोप" इति ॥ १७ ॥

वार्त्तिकम् ।

[illegible] सवितर्को वितर्कानुगत समाधिश्चतुष्टयानुगतो वितर्कादिचतुष्टयेनानुगतो भवति, [illegible] स्थूलसाक्षात्कार पुरुषपर्यन्ताना सर्वेषामेव भानात, अत्र च वि-[illegible]नामात्रेण विचारादित्रयानुगतत्व विवक्षितमन्यथा सांख्यापत्त, वि-[illegible] पुरुषपर्यन्तसाक्षात्काराभावाच्च, एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम्, द्वितीय-इति । [illegible] विचारानुगतो वितर्कविकल वितर्कभूमिजयात्तत्परित्यागेन तद्विषयविकल, [illegible] इति । [illegible] आनन्दानुगतो विचारविषयेणापि विकल, चतुर्थ इति । चतुर्थोऽस्मिता-[illegible] = आनन्देनापि विकल इत्यतोऽस्मितामात्र इत्यर्थ, असम्प्रज्ञातात्सम्प्रज्ञातस्य [illegible] एत इति । सालम्बना साधारणा एकाग्रवृत्तियुक्ता इति यावत, समाधयो-[illegible] इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथासम्प्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसम्प्रज्ञातः, तस्य परं वैराग्यमुपायः, सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति—

भास्वती ।

विरामस्य=सर्वप्रत्ययहीनताया प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यं तस्याभ्यासः पूर्वं प्रथमो यस्य सः, अस्मीतिप्रत्ययमात्राया बुद्धेरपि हानाभ्यासपूर्वको निष्पन्न इत्यर्थः, संस्कारशेषः=संस्कारा न च प्रत्यया यत्राव्यक्तरूपेणावशिष्टास्तदवस्थः समाधिरसम्प्रज्ञात इति सूत्रार्थः, सर्वेति । सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये=प्रत्ययहीनत्वे प्राप्ते सति याऽवस्था सोऽसम्प्रज्ञातो निर्बीजः समाधिः, तस्योपायः परं वैराग्यम्, सालम्बनोऽभ्यासः=सम्प्रज्ञाताभ्यासः, न तस्य मुख्यं साधनम्, विरामप्रत्ययः=परवैराग्यरूपो, निर्वस्तुकः=ध्येयविषयहीनः, ग्रहीतरि महदात्मन्यप्यलम्बुद्धिरूपोऽव्यक्ताभिमुखो मुख्यो रोध इति यावत्, आलम्बनीक्रियते=आश्रीयते, असम्प्रज्ञातेच्छुना योगिनेति शेषः, तदिति । तदभ्यासपूर्वं=तदभ्या-

तत्त्ववैशारदी ।

क्रमप्राप्तमसम्प्रज्ञातमवतारयितुम्पृच्छति "अथ" इति । "विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः", पूर्वपदेनोपायकथनम्, उत्तराभ्याञ्च स्वरूपकथनम्, मध्यमं पदं विवृणोति—"सर्ववृत्ति" इति । प्रथमं पदं व्याचष्टे—"तस्य परम्" इति । विरामो=वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः=कारणं तस्याभ्यासः=तदनुष्ठानं पौनःपुन्येन, तदेव पूर्वं यस्य स तथा, अथापरं वैराग्यं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—"सालम्बनो हि" इति । कार्य्यसरूपं कारणं युज्यते न विरूपं, विरूपं चापरं वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिना कार्य्येण, तस्मान्निरालम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता, धर्ममेघसमाधिरेव हि नितान्तविगलितरजस्तमोमलात्सत्त्वादुपजातस्तत्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्त्तमानोऽनन्तो विषयावद्यदर्शी समस्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बन

पातञ्जलरहस्यम् ।

मध्यमं पदं=संस्कारशेष इति भावः, अथापरं वैराग्यं वशीकारसंज्ञाऽऽख्यम्, तद्विषया-

वार्त्तिकम् ।

क्रमप्राप्तमसम्प्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति—अथेति ।

"विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः" वृत्त्याऽपि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः परं वैराग्यं ज्ञानेऽप्यलम्बुद्धिर्ज्ञानमपि शाम्यत्वित्येवंरूपा तस्या अभ्यासात् पौनःपुन्याज्जायत इत्याद्यविशेषणार्थः, तथा चाद्यविशेषणेनोपायकथनं मध्यमेन लक्षणकथनमन्त्येन लक्ष्यकथनमन्योऽसम्प्रज्ञात इत्यर्थः, अन्त्यं विशेषणद्वयं व्याचष्टे—सर्वेति । समाधिर्योगः, आद्यविशेषणस्य पर्यवसितार्थमाह—तस्य परं वैराग्यमुपाय इति, नन्वेकाग्रतारूपोऽभ्यासोऽप्यत्र साक्षात्कारणं कथं न भवति सम्प्रज्ञात इवेत्याकाङ्क्षायामाह—सालम्बन इति । पुरुषपर्यन्तं कस्मिंश्चिदाप्यालम्बने चित्तस्यैकाग्रतारूपोऽभ्यासो नाम्प्रज्ञातस्य साक्षात्साधको भवति, आलम्बनवृत्त्यवि-

(१) सर्ववृत्तीति । यद्यपि च—

"मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।

असम्प्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते"—

इत्यसम्प्रज्ञातलक्षणे ब्रह्माकारतोक्ता, तत्र विषयानुपरक्तत्वेन ब्रह्मतुल्यतया तात्पर्यम् ।

विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते, स चार्थशून्यः, तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसम्प्रज्ञातः ॥ १८ ॥

स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च, तत्रोपायप्रत्ययो योगि-

भास्वती ।

सेन [illegible], चित्तमभावप्राप्तमिव = क्रियाहीनत्वात् विनष्टमिव न तु वस्तुतोऽभावप्राप्तम्, "नाभावो विद्यते सतः" इति नियमात्, निरालम्बनं = ग्रहीतृग्रहणग्राह्यविषयहीनमसा-सम्प्रज्ञातो यो निर्बीजः = नास्ति बीजमालम्बनं यस्य स निरोधः समाधिः ॥ १८ ॥

अन्योऽपि निर्बीजः समाधिरस्ति न स कैवल्याय भवति, तद्विवरणमाह—स खल्विति । द्विविधो निर्बीजः—उपायप्रत्ययः, श्रद्धाऽऽद्युपायहेतुको विवेकपूर्व इत्यर्थः, भवप्रत्ययश्च,

तत्त्ववैशारदी ।

संस्कारमात्रशेषस्य निरालम्बनस्य समाधेः कारणमुपपद्यते सारूप्यादित्यर्थः, आलम्बनीकरणम् = आश्रयणम्, अभावप्राप्तमिव = वृत्तिरूपकार्याकरणात्, निर्बीजः = निरालम्बनः, अथ वा बीजं = क्लेशकर्माशयास्ते निष्क्रान्ता यस्मात् स तथा ॥ १८ ॥

निरोधस्यावान्तरभेदं हानोपादानाङ्गमादर्शयति—"स खल्वयमिति" स = निरोधसमाधिर्द्विविधः उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च, उपायः = वक्ष्यमाणः श्रद्धाऽऽदिः प्रत्ययः = कारणं यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः, भवन्ति = जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या(?), भूतेन्द्रि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

निरुक्तेति तद्विषया [illegible], अनन्तः, अनन्तमोक्षहेतुत्वात्, विषयावग्रहदर्शी विषय-[illegible] [illegible] धर्मेणेव इति ॥ १८ ॥

[illegible] योगिनां [illegible] विकारेषु प्रकृत्यादितन्मात्रेष्वष्टसु तादात्म्याभिमानिनोऽपि-[illegible] —[illegible], नातिकानाम्—उत्कर्षेणात्मबुद्ध्या तुष्टानाम्, वैराग्येति । वैराग्यात्प्र-

वार्त्तिकम् ।

नां भवति—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भास्वती ।

तत्र कैवल्यभाजां योगिनामुपायप्रत्ययः, विदेहप्रकृतिलयानाञ्च भवप्रत्ययो निर्बीजः स्यात्, विदेहानामिति । देहः=स्थूलसूक्ष्मशरीरं, तद्धीना विदेहाः ये तु पुरुषख्यातिहीनाः किन्तु दोषदर्शनाद् देहधारणे विरागवन्तस्ते तद्वैराग्येण तद्विषयेण च समाधिना सर्वकरणकार्यं निरुन्धन्ति, कार्याभावात् करणशक्तयो न स्थातुमुत्सहन्ते, तस्मात् ताः प्रकृतौ लीयन्ते तेषामधिष्ठानभूतेन स्थूलसूक्ष्मदेहेन सह न संयुज्यन्ति, उक्तञ्च—"वैराग्यात् प्रकृतिलयः" इति. एवमेषामपि निर्बीजः समाधिः स्यात् किन्तु वैराग्यसंस्कारजातत्वात् तत् संस्कारक्षये न समाधिः प्लवते, न हि पुरुषख्यातिं विना संस्कारस्य सम्यग् नाशः स्याद् चितातिरिक्तस्य द्रव्यस्यानधिगतत्वात्, ततस्तदा यो वैराग्यसंस्कारस्तिष्ठति तत्क्षयाच्च पुनरुत्थानम्, उक्तञ्च—"सम्भवदुत्थानम्" इति, यथा विदेहानां देवानां तथा प्रकृतिलयानामपि वेदितव्यम्, ये तु पुरुषख्यातिहीनाः संज्ञामात्ररूपं ग्रहीतर्यपि विरागवन्तो न देहमात्रे, तद्विरागात् तदनुरूपसमाधेश्च तेषां विवेकहीनत्वात् साधिकारं चित्तं प्रकृतौ लीयते, लीनञ्च तिष्ठति यावत् तद्वैराग्यहेतुकनिरोधसंस्कारस्य बलक्षयम्, विदेहप्रकृतिलयानां निरोधो भवप्रत्ययः=भवति जायतेऽनेनेति भवो=जन्महेतवः क्लेशमूलाः संस्काराः, उक्तञ्च—

"विवेकख्यातिहीनस्य संस्कारश्चेतसो भवः ।
अशरीरि शरीरि वा यत्र जन्म यतो भवेद्" ॥ इति,

जन्म किल मरणान्तं, देहादेर्विप्लुतिदर्शनात् तज्जन्मैव, जन्म त्वविद्यामूलात् संस्काराद् भवति, विदेहादीनां तत्तज्जन्म विवेकहीनात् सूक्ष्मास्मितामूलाद् वैराग्यसंस्कारात् सद्भवेत् यथा क्लेशमूलात् कर्माशयाद् देहवतां जन्म, विदेहप्रकृतिलयाः महासत्त्वाः, ते हि

तत्त्ववैशारदी ।

देहेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मख्यातिसन्तोषिकानां यजमानसम्पन्नानां, स खल्वयं भवः प्रत्ययः=कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः, तत्र—तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां=मोक्षमाणानां भवति, विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसम्बन्धं निषेधति, शेषान्तर्हि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह—"भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्", विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः, तद्व्याचष्टे—"विदेहानां भवप्रत्यय" इति भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्ड-

पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रकृतिलय इत्युक्तेर्वैराग्यमत्रापरम्, साधिकारे चेतसि, यतः प्रकृतिलयः, विशेषविधानेन=उपायविधानेन, शेषस्य=अभवप्रत्ययस्य, भवति भावयति जन्मेति भवस्तस्य प्रत्ययो-

वार्त्तिकम् ।

सम्प्रज्ञात, आगामिसूत्रेऽस्य प्रज्ञापूर्वकत्वदर्शनात्, उपायप्रत्ययो वक्ष्यमाणश्रद्धाद्युपायकारणकः योगिनामिह लोके भवति, इह लोके योगभ्रष्टानां च देवताविशेषताऽऽपन्नानां देवलोके भवप्रत्ययो जन्मसमुद्भवकारणः इति भ्रमः, तत्रोपायप्रत्ययं विस्तरेण वक्ष्यन् सूत्रकारः सूत्रोक्ताद्धस्यात्मनां भवप्रत्ययं वक्ष्यतीति सूत्रभाष्ययोः क्रमभेदो न दोषायेति मन्तव्यम्,

उत्थानक्रमानुसारेण सूत्र क्रममुल्लङ्घ्य पूरयित्वा सूत्रमुत्थापयति—तत्रेति । तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां प्रकृष्टयोगानां भवति स च पश्चाद् वक्ष्यत इति शेषः,

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः, ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति, तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति

भास्वती ।

पुनरावर्त्तने महर्द्धिसम्पन्ना भूत्वा प्रादुर्भवन्ति, एतेन भाष्यं व्याख्यातम् , विदेहानामिति । स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन(१)=स्वस्य वैराग्यसंस्कारस्य, उपयोगेन=आनुकूल्येन, चित्तेनेति चित्तस्याप्रतिप्रसवत्वं सूचयति, कैवल्यपदमिवानुभवन्त इति, विदेहप्रकृतिलयास्तु

तत्त्ववैशारदी ।

पातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषमनसः (२)षाट्कौशिकशरीररहिता विदेहाः, ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः=प्राप्नुवन्तो विदेहाः, अवृत्तिकत्वञ्च कैवल्येन सारूप्यं, साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम्, संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित्पाठः, तस्यार्थः—संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य, न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः, प्राप्तावधयः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकम् अतिवाहयन्ति=अतिक्रामन्ति, पुनरपि संसार

पातञ्जलरहस्यम् ।

भवप्रत्ययः, विदेहत्वं=स्थूलदेहराहित्यम्, आविदेहमुक्तेर्लिङ्गदेहस्य सत्त्वात्, अवृत्तिकत्वं=वृत्तिमात्रशून्यत्वम्, विशन्तीति साधिकारत्वात्, प्राप्तावधय इत्युक्तं, तत्रावधिमाह—द-शेति । अवधिं भोगेद्धोधं, विविच्यन्ते=भोगाय निष्क्रान्ता भवन्ति, एतत् स्पष्टयति—

वार्त्तिकम् ।

"भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्", भवो जन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येति विग्रहः, विदेहप्रकृतिलयानामिति विभज्य व्याचष्टे—विदेहानामिति । शरीरनैरपेक्ष्येण बुद्धिवृत्तिमन्तो विदेहा इति विभूतिपादे स्पष्टीभविष्यति, ते च महदादयो देवास्तेषां साधनानुष्ठानं विनैवासंप्रज्ञातयोगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति योनिसाद्गुण्येनौत्पत्तिकज्ञानात्, ते हि दैनन्दिनप्रलये कदा चिच्च सर्गकालेऽपि स्वसंस्कारमात्रोपगतेन चित्तेन संस्कारशेषेण निरोधावस्थेन चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले च स्वसंस्कारस्य=देवभावप्रापकसंस्कारस्य विपाकं फलमैश्वर्यभोगं प्रारब्धकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति=अतिक्रामन्ति ततो मुच्यन्त इति शेषः, तथा प्रकृतिलया इति । ईश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ये ब्रह्माण्डं सावरणं त्यक्त्वा लिङ्गशरीरेण सह प्रकृत्यावरणे गताः तेऽत्र प्रकृतिलीनाः तेऽपि चासमाप्तकार्ये चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे सत्यसंप्रज्ञातयोगे कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् चित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति तस्यापि भवप्रत्यय इति शेषः, अधिकारसमाप्तौ च तेऽपि मुच्यन्त इत्याशयः, के चित्तु भवत्यस्यामिति भवोऽविद्या, तथा चेदं सूत्रमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्तचिन्तकानामविद्याकारणकमसंप्रज्ञातं वदन्तीत्याहुः, तन्न—परवैराग्यस्यासंप्रज्ञातहेतुतया तस्याविदुष्यसम्भवात्, यच्च वायुपुराणे—

"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

(१) उपयोगेनेति भाष्यपाठं मत्वेयं व्याख्येति भाति ।

(२) षाट्कौशिकेति ।

"रसाद्वै शोणितं जातं शोणितान्मांससम्भवः ।
मांसात्तु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थिसमुद्भवः ॥
अस्थ्नो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रसम्भवः ।
शुक्राद् गर्भः समभवत्तत पिण्डसमुद्भवः ॥"

इति स्मृत्युक्तशोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणां षण्णां कोशेन निर्वृत्तेत्यादि ।

यावन्न पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तम् इति ॥ १९ ॥

श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

भास्वती ।

मोक्षपदे वर्त्तन्त इति न लोकमध्ये न्यस्ता इति भाष्यात्, ते हि न लौकिका भूताद्य-भिमानिनो देवा, नापि भूतादिध्यायिनो देवा, तेषां हि चित्तमव्यक्ततां प्राप्तं यथा केव-लिनाम्, स्वसंस्कारविपाकः—स्वेषां वैराग्यसंस्कारस्य विपाकभूतमवच्छिन्नकालं यावत् लीनचित्ततारूपं यदवस्थानं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति, तथेति सुगमम् ॥ १९ ॥

श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञा-इत्युपायेभ्यः कैवल्यार्थिनां योगिनामसम्प्रज्ञातो-

तत्त्ववैशारदी ।

विशन्ति, तथा च वायुप्रोक्तं—

"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" इति ।

तथा प्रकृतिलयाश्च=अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपा-सनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमस्मिंल्लीनाः, साधि-कारे=अचरितार्थे, एवं हि चरितार्थं चेतः स्याद् यदि विवेकख्यातिमपि जनयेदजनितसत्त्वपुरु-षान्यताख्यातेस्तु चेतसोऽचरितार्थत्वात्सन्ति साधिकारितेति साधिकारे चेतसि प्रकृतौ लीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति यावन्न पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति, प्रकृतिसाम्यमुपग-तमप्यवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति—ततो विविच्यते, यथा वर्षातिपाते मृद्भावमुपगतो-मण्डूकदेहः पुनरम्भोदवारिधारावसेकान्मण्डूकदेहभावमनुभवतीति, तथा च वायुप्रोक्तम्—

"सहस्रन्त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते" इति ।

तदस्य पुनर्भवहेतुतया हेयत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

योगिनां तु समाधेरुपायक्रममाह—"श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्" तन्वि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

वर्षापाय इति । वर्षागमयेऽतीत इत्यर्थः, आभिमानिकाः=अहङ्कारोपासकाः, एवं—बौद्धाः=बुद्ध्युपासकाः, पूर्णं मन्वन्तराणामिति शेषः तदस्य=भवप्रत्ययस्य ॥ १९ ॥

"श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति" श्रुतेरात्मविज्ञाने तदुपादेयं श्रद्धा, सैव श्रद्धेति वक्तुमारभते—तन्विति । सम्प्रसादः=चेतसः परिणामविशेषः, शिष्यमात्र-

वार्त्तिकम् ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।"

इति वाक्यं, तद इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां कर्मदेवानां तत्तत्पदावस्थितिकालमेव परिच्छिनत्ति न तु तेषामसम्प्रज्ञातसमाधिकालान् तदायभावेन वृत्त्यभावकालान् वा; इन्द्रिया-दिचिन्तामात्रेणासम्प्रज्ञातानुपपत्तेः, वृत्त्यभावस्य कादाचित्कस्य प्रलयमरणादितुल्यत्वेनापुरुषार्थ-त्वाच्च, इन्द्रियाद्युपासकानामिन्द्रियाद्यभिमानिसूर्यादिपदप्राप्तेरेवास्य फलत्वश्रवणाच्चेति॥१९॥

उपायप्रत्ययमसम्प्रज्ञातं तदधिकारिणं चाह—

"श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्", इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवा-

उपायप्रत्ययो योगिनां भवति, श्रद्धा = चेतसः सम्प्रसादः, सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति, तस्य हि श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते, समुपजातवीर्य्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते, स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते, समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्त्तते, येन यथावद्वस्तु जा-

भास्वती।

निर्बीजो भवति, ननु विदेहादीनामपि श्रद्धावीर्यादीनि विद्यन्ते स्म, अथ कोऽत्र योगिनां विशेष इत्यत आह—श्रद्दधानस्य विवेकार्थिन इति, तस्माद् श्रद्धाऽत्र विवेकविषये चेतसः सम्प्रसादः = अभिरुचिमती बुद्धिः, अभिरुचिरूपाया श्रद्धाया वीर्यं प्रयत्नः, ततः स्मृतिः = सद्धा समनस्कतोपतिष्ठते, स्मृत्युपस्थाने = स्मृतावुपस्थितायाम्, अनाकुलम् = अविलोलं, चित्तं समाधीयते = अष्टाङ्गयोगवद् भवति, समाधेः प्रज्ञाविवेकः = प्रज्ञाया विवेकः = वैशिष्ट्यं = विशदता = उत्कर्ष इति यावद्, उपावर्त्तते = समुपजायत इत्यर्थः, प्रज्ञाप्रकर्षेण यथावद् वस्तु = तत्त्वानीत्यर्थः, जानाति तदभ्यासाद् = व्युत्थानसंस्कारनाशे, उत्पन्ने

तत्त्ववैशारदी।

न्द्रियादिचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एवेत्याह-श्रद्धा चेतसः सम्प्रसादः" इति, स चागमानुमानाचार्य्योपदेशसमधिगततत्त्वविषयो भवति, स हि चेतसः सम्प्रसादोऽभिरुचिरतीच्छा श्रद्धा, नेन्द्रियादिष्वात्माभिमानिनामभिरुचिः, असम्प्रसादो हि सः, व्यामोहमूलत्वादित्यर्थः, कुतोऽस्यैव श्रद्धेत्यत आह—"सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति" विमार्गपातजन्मनोऽनर्थात्. सोऽयमिच्छाविशेष इष्यमाणविषयं यत्नं प्रसूत इत्याह-"तस्य हि श्रद्दधानस्य", तस्य विवरण-विवेकार्थिनो वीर्य्यमुपजायते, स्मृतिः = ध्यानम्, अनाकुलम् = अविक्षिप्तं, समाधीयते = योगाङ्गसमाधियुक्तं भवति, यमनियमादिनान्तरीयकत्वमाद्युपन्यासेन च यमनियमादयोऽपि सूचिताः, तदेवमखिलयोगाङ्गसम्पन्नस्य सम्प्रज्ञातो जायत इत्याह—"समाहितचित्तस्य" इति, प्रज्ञाया विवेकः = प्रकर्ष उपजायते, सम्प्रज्ञातपूर्वमसम्प्रज्ञातोत्पादमाह—"तदभ्यासाद्" इति, 'तत्रैव तत्तद्भूमिप्राप्तौ तत्तद्विषयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञातः समाधिर्भवति, स हि कैवल्यहेतुः, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिपूर्वो हि निरोधश्चित्तमखिलकार्य्य-

पातञ्जलरहस्यम्।

विषयमात्मविषयं वीर्यं सामर्थ्यम्, उपजायत इत्यत्राग्रे विवरणपदं सम्बन्धनीयम्, 'स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति श्रुतेर्ध्यानमत्र निदिध्यासनम्, यमादीनां समाधेः पूर्वभावित्वात् तेऽप्युदाहृता इत्याह—यमेति। नान्तरीयकम् = अनन्यथासिद्धम्, यथाऽऽमिक्षार्थं आनीयमाने दधनि वाजिनस्योत्पत्तिः, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः = पुम्प्रकृतिभेदसाक्षात्कारः, 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतेः', एतन्मते ज्ञानानन्तरं व्युत्थानं-

वार्त्तिकम्।

नां वा मनुष्यादीनां वा न जन्ममात्रादसम्प्रज्ञातो भवति किन्तु श्रद्धाऽऽदिभ्यः प्रज्ञापर्यन्तेभ्य इत्यर्थः, सङ्क्षेपतः सूत्रवाक्यार्थमाह-उपायेति। उपायः श्रद्धाऽऽदिः, श्रद्धाऽऽदीन् पञ्च क्रमेण व्याचष्टे—श्रद्धा चेतस इत्यादिना, सम्प्रसादः प्रीतिः योगो मे भूयादित्यभिलाषः, सा च समर्था मातेव योगिनं पाति प्रतिबन्धकसहस्राणि तिरस्कृत्य रक्षति, यथा योगभङ्गो न भवतीत्यर्थः, श्रद्धातश्च वीर्यं भवतीत्याह—तस्य हीति। श्रद्दधानस्य विवेके जीवेश्वरान्यतरपुरुषतत्त्वज्ञाने योगसाधने ऽर्थितया वीर्यं प्रयत्नो धारणरूपो भवतीत्यर्थः, समुपजातेति। वीर्यतश्च स्मृतिर्ध्यानं ततश्च समाधिर्योगस्य चरमाङ्गं भवति, तदेव श्रद्धामूलकाद्धारणाद्यन्तरङ्गत्रयात्सम्प्रज्ञातयोगे जायमाने प्रज्ञा जीवब्रह्मान्यतरात्मतत्त्वसाक्षात्काररूपो विवेक उपावर्त्तते उपजायते येन विवेकेन यथार्थवस्तु जानाति विपर्यासरहितं विद्वानित्यर्थः, तदेवं श्रद्धाऽऽदीन् व्याख्याय तत्पूर्वकत्वमसम्प्रज्ञा-

नाति, तदभ्यासात् तद्विषयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञातः समाधिर्भवति ॥ २० ॥

ते खलु (१)नवयोगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति, तद् यथा—मृदूपायः, मध्योपायः, अधिमात्रोपायः, इति, तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधो मृदुसंवेगः, मध्यसंवेगः, तीव्रसंवेग इति, तथा मध्योपायस्तथाऽधिमात्रोपाय इति, तत्राधिमात्रोपायानाम्—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति ॥ २१ ॥

भास्वती ।

च परवैराग्येऽसम्प्रज्ञातः समाधिर्भवतीति ॥ २० ॥

त इति । स्पष्टं भाष्यम्, तीव्रसंवेगानां=तीव्रः संवेगः=शीघ्रलाभाय निरन्तरा-

तत्त्ववैशारदी ।

करणेन चरितार्थमधिकाराद्वसादयति ॥ २० ॥

ननु श्रद्धाऽऽदयश्चेद् योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्फले स्याताम्, दृश्यते तु कस्यचित्सिद्धिः, कस्यचिदसिद्धिः, कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः, कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित् क्षिप्रमित्यत आह—"ते खलु नवयोगिन" इति । उपाया श्रद्धाऽऽदयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद् येषां ते तथोक्ताः, संवेगः=वैराग्यं, तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनाऽदृष्टवशादेवेति, तेषु यादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण—

"तीव्रसंवेगानामासन्न" इति सूत्रं, शेषं भाष्यम्, समाधेः सम्प्रज्ञातस्य फलमसम्प्रज्ञा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

विरोधी निरोधः, योगकरणेन=सम्पादनेन, अधिकाराद्=पुनर्जन्महेतो ॥ २० ॥

इष्टापत्तिं धुनीते—दृश्यते त्विति ।

वार्त्तिकम् ।

तस्य व्याचष्टे—तदभ्यासादिति । प्रज्ञाया अभ्यासात्तत्सिद्ध्या तद्विषयकादपि विरामप्रत्ययरूपादलंबुद्धयाख्याद्वैराग्यादसम्प्रज्ञातो भवतीति सूत्रार्थः ॥ २० ॥

आसन्नसमाधिसिद्धौ त्वतिशयेनोपायानुष्ठानं हेतुरिति सूत्रद्वयेन प्रतिपादनीयं, तयोरादिसूत्रमवतारयितुमुपक्रमते—ते खल्विति । उपायः=श्रद्धाऽऽदिः, तस्य मृदुत्वमल्पता, मध्यत्वं प्रसिद्धमेव, अधिमात्रत्वमतिप्रमाणता=अतिशयितत्वमिति यावत्, संवेगश्चोपायानुष्ठाने शैघ्र्यम्, कश्चित्तु संवेगो वैराग्यमिति व्याचष्टे—तन्न—योगिनो नवधात्वानुपपत्तेः, उपायकार्यतया वैराग्योपायमृदुत्वादिकं विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वाद्यसंभवात् संवेगशब्दस्य वैराग्यवाचकत्वाभावाच्चेति, तथा मध्येति । मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः, तथाऽधिमात्रोपाय इति । अधिकप्रमाणकोपायोऽपि मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः,

तत्र तेषु नवसु मध्ये, सूत्रेण सहान्वयः,

---

(१) नवेति । सत्येव भाष्यकारैर्मृदुमध्येत्यादिसूत्रोक्तभेदाननादायैवोक्ता, प्रथमसूत्रावतारणाऽवसरे सामान्यस्यैवानुपस्थिततया सूत्रान्तरोक्तविशेषाणामजिज्ञास्यत्वाद्,

एवं च पूर्वं नवैव—मृदूपायमृदुसंवेगः १ मृदूपायमध्यसंवेगः २ मृदूपायतीव्रसंवेगः ३ मध्योपायमृदुसंवेगः ४ मध्योपायमध्यसंवेगः ५ मध्योपायतीव्रसंवेगः ६ अधिमात्रोपायमृदुसंवेगः ७ अधिमात्रोपायमध्यसंवेगः ८ अधिमात्रोपायतीव्रसंवेगः ९ एषु नवम एव पुनस्त्रिधा—अधिमात्रोपायमृदुतीव्रसंवेगः १ अधिमात्रोपायमध्यतीव्रसंवेगः २ अधिमात्रोपायाधिमात्रतीव्रसंवेगः ३ एतानेव भेदान् द्वितीयसूत्रोक्तान् स्फुटं विवेचयिष्यति ।

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति ततोऽपि विशेषः, तद्विशेषान्मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः, ततो मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः, तस्मादधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलञ्चेति ॥ २२ ॥

भास्वती ।

नुष्ठान इच्छाप्राबल्यं येषां तेषां समाधिलाभः कैवल्यञ्चासन्नं भवति ॥ २१ ॥

मृदुतीव्र इति । सुगमं भाष्यम् अधिमात्रोपायः = अधिकप्रमाणकोपायः, तद्यथा—समाधिसाधनोपायेष्वविचला श्रद्धेत्यादि ॥ २२ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

तस्तस्यापि कैवल्यम् ॥ २१ ॥

"मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः" निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् इति॥२२

पातञ्जलरहस्यम्

"योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" ॥ इतिस्मृतेः,
"न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात ! गच्छति"-

इत्युक्तेर्नैकान्ततः सिद्ध्यभावः किन्तु विलम्बेनेत्याह—कस्य चिदिति । असिद्धिः = विलम्बेन सिद्धिः,

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते" इतिस्मृतिम्,

'मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतर इति' भाष्योक्तिञ्चाश्रित्याह—कस्य चिच्चिरेणेति ।

"शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते"-

इतिस्मृतिम् 'मृदुतीव्रसंवेगस्य आसन्नः' इतिभाष्योक्तञ्चाश्रित्याह—कस्य चिच्चिरतरेणेति । अधिमात्रः = उत्तमः, संस्कारः = वासना, अदृष्टः = निःश्रेयसहेतुः शुद्धो धर्मः, केषाञ्चिदधिमात्रतीव्रसंवेगानां क्षिप्रं सिद्धिः, क्षेपीयसी = शीघ्रा, कैवल्यं फलमित्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥

वार्त्तिकम् ।

"अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः," नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासन्नोऽसंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः, समाधिलाभः तन्निष्पत्तिः, न केवलं समाधिरासन्नोऽपि तु मोक्षोऽपीत्याह—समाधिफलं चेति—

'विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि'

इत्यादिविष्णुपुराणादिभ्य इति भावः, अत्र कश्चिद् अधिमात्रोपायानामिति सूत्रमध्ये न प्रवेशयति, (१)तन्न—तथा सति संवेगस्य त्रिधा विभागेनैव सूत्रोपपत्तौ भाष्ये नवधा विभागप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः ॥ २१ ॥

"मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः" पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेऽन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रैविध्यात्ततोऽप्यासन्नादपि विशेषस्तरतमरूपो भवति, पूर्वसूत्रोक्तस्य नवमयोगिनइत्यर्थः, एतदेव व्याचष्टे-ततोऽपि विशेष इत्यन्तेन भाष्येण, फलितार्थमाह-तद्विशेषादपीति । तस्माद्विशेषादपि नवमस्य त्रिविधस्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः, अपिशब्द आगामिसूत्रस्थसाधनापेक्षया, अत्र तीव्राधिमात्रसंवेगस्येत्यपपाठः, अधिमात्रतीव्र इत्युक्तभाष्यतोऽधिमात्रतीव्रसंवेगस्येत्येव पाठादिति ॥ २२ ॥

---

(१) यत्तु केनाप्यत्र कश्चिदित्यादिनाऽऽनूद्य भिक्षुणा दूषणं विरचितं, तदनिस्थवीय, यदनूदितस्य प्रवेशस्यानिरस्यावाचस्पतिमिश्रव्याख्यानाकलनात्।

किमेतस्मादेवासन्नतमः समाधिर्भवत्यथास्य लाभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्=भक्तिविशेषाद् आवर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमा-

भास्वती।

किमिति। एतस्माद्=ग्रहीतृग्रहणग्राह्याणां सम्प्रज्ञानलाभाय तीव्रसंवेगादेवासन्नतमः समाधिर्भवति न वेति? ईश्वरप्रणिधानाद् वाऽपि स भवति, प्रणिधानादिति। सर्वकर्मार्पणपूर्वं भावनारूपं प्रणिधानं न तु कर्मार्पणमात्रम्, तच्च भक्तिविशेषः, तस्माद्

तत्त्ववैशारदी।

सूत्रान्तरं पातयितुं विमृशति—"किमेतस्मादेव" इति। नवा=सन्न संशयनिवर्त्तकं, "ईश्वरप्रणिधानाद्वा", व्याचष्टे—"प्रणिधानाद्" इति, प्रणिधानाद्=भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वाऽऽवर्जित=अभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति, अभिध्यानम्=अनागतेऽर्थे—

पातञ्जलरहस्यम्।

अव्ययानामनेकार्थत्वाद् निश्चयवाची नवाशब्दः, तेनोपायान्तरमाह—ईश्वरप्रणिधानाद्वेतिसूत्रेण, अनुगृह्णाति "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्" इतिश्रुतेः, यमधिकारिणमेष ईश्वरः भक्त्या वशीकृतो वृणुते 'मा जानात्विति' तेनाधिकारिणा लभ्य

वार्त्तिकम्।

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—किमेतस्मादेवेति। किमेतस्मादेव तीव्रसंवेगस्याधिमात्रत्वादेवासन्नतमः समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः, न वेति वैकल्पिकत्वार्थे विकल्पमेव सिद्धान्तयति सूत्रेण—

"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" विशेष इत्यनेनान्वयः, प्रणिधानमत्र न द्वितीयपादवक्ष्यमाणं किं त्वस्प्रज्ञानकारणीभूतसमाधिर्भावनाविशेष एव, तज्जपस्तदर्थभावनमित्यागामिसूत्रेणवात्मप्रणिधानस्यात्र एष्टव्यत्वात्, तथा च सूत्रद्वयस्यायमर्थः, प्रज्ञाऽन्तो यो योगोपायो जीवात्मपरमात्मसाधारणविषयक उक्तः, तत्र जीवात्मप्रज्ञाऽन्तस्योपायस्याधिमात्रतीव्रसंवेगत्वे सत्येवासन्नतमोऽसम्प्रज्ञातो भवति, परमात्मप्रज्ञाऽन्तस्योपायस्य त्वधिमात्रतीव्रसंवेगत्वाभावेऽप्यासन्नतमोऽसम्प्रज्ञातो भवतीति, एवं च सति मुख्यकल्पानुकल्पभेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्योगमोक्षहेतुत्वं बोध्यम्, उभयप्रज्ञयोरेव देहाद्यभिमाननिवर्त्तकत्वेन परवैराग्यद्वारकत्वसाम्येऽप्यतितीव्राभ्यासं विनाऽपि परमात्मप्रज्ञया आसन्नतमयोगहेतुतया श्रेष्ठत्वात्, 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इत्यागामिसूत्रेणाधिकद्वारकीर्त्तनात्, अत एव श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु प्रायशो ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षहेतुतयोपदिश्यते, क्वचिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति, यदि चानयोरेव तुल्यवद्विकल्पः स्यात्तर्हि "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ" "अमृतस्यैष सेतुः" रित्यादिश्रुतयो व्याकुप्येरन्, तथा—

"स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपोऽप्रकटस्वरूपः।
सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः॥
प्रज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्।
संदृश्यते वाऽप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्"॥

इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याकुप्येरन्, मुख्यकल्पत्वे तु राजमार्ग एव मम इति वाक्यवत् वाहशब्दादिवाक्यानां मुख्यसाधनपरतयोपपत्तिरिति दिक्, ननु जीवप्रज्ञाऽऽसन्नतमयोगोत्पादनार्थमभ्यासस्यातितीव्रत्वमपेक्षते, ईश्वरप्रज्ञा तु नापेक्षत इत्यत्र का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—प्रणि-

त्रेण, तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभः फलं च भवतीति २३

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति—

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

भास्वती।

भक्तिविशेषाद्=हृदि ब्रह्मपुरे व्योम्नि प्रतिष्ठितमात्मनीश्वरमत्त्वमनुभवत परमप्रेमास्पदे तस्मिन् निवेदितात्मनो निश्चिन्तस्य योगिनः सदैवावस्थानमियं समाधिसाधिनी भक्तिः, तादृशभक्त्याऽऽवर्जित = अभिमुखीकृतः, ईश्वरस्त योगिनमनुगृह्णाति, अभिध्यानमात्रेणेच्छामात्रेण नान्येन व्यापारेणेत्यर्थः, कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति वाक्यादीश्वर प्रलयकाल एव निर्माणचित्तेनाभिध्यान करोतीति गम्यते, अन्यदा सगुणब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यैवाभिध्यान लभ्यम्, किञ्च—ईश्वराभिध्यानालाभेऽपि तत्प्रणिधानादेवासन्नतम समाधिलाभो भवति, समाहितपुरुषे प्रवर्त्तिता भावना शीघ्रं समाधिमानयेदिति, उक्तञ्च सूत्रकृता—"ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च" इति ॥२३॥

अथेति। ननु पञ्चविंशतितत्त्वान्येव विश्वस्य निमित्तोपादान कारणं, तत्र प्रधानं मूलमुपादान पुरुषस्तु मूलं निमित्तम् , यत् किञ्चिद् विद्यते कल्पनीयञ्च यद् भवेत् तत् सर्वं प्रधानपुरुषात्मकमिति साङ्ख्ययोगनयः, ईश्वरस्तु न प्रधान नापि पुरुषमात्र इत्यत स क? स हि—ऐशचित्तव्यपदिष्टो मुक्तपुरुषविशेषो यस्य चित्त सदैव मुक्तमित्यस्य प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तता, तस्य लक्षणमाह सूत्रकार—क्लेशेति। अविद्येति। अविद्या-

तत्त्ववैशारदी।

इच्छा, इदमस्याभिमतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

ननु चेतनाचेतनाभ्यामेव व्यूढं नान्येन विश्वम् , ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्, तथा च न तस्यावर्जनमचेतनत्वाद्, अथ चेतनस्तथाऽपि चितिशक्तेरौदासीन्यादससारितया चास्मिताऽऽदिविरहात्कुत आवर्जनं कुतश्चाभिध्यानमित्याशयवानाह—"अथ प्रधाने"ति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषवि-

पातञ्जलरहस्यम्।

किञ्च स्वां तनुं स्वस्वरूपं वृणुते च प्रकाशयतीत्यर्थ , तन्मात्रेण = सङ्कल्पेनेत्यर्थ ॥ २३ ॥

"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपी"ति

श्रुतिमाश्रित्याह—नन्विति, व्यूढ = व्याप्तम्, अस्मिता = अहङ्कारममकारौ, ईश्वर =

वार्त्तिकम्।

धानादित्यादि। प्रह्वात्मना चिन्तनरूपतया प्रेमलक्षणभक्तिरूपाद्वक्ष्यमाणात्प्रणिधानादावर्जितोऽभिमुखीकृत ईश्वरस्तं ध्यायिनमभिध्यानमात्रेण "अस्य समाधिमोक्षावासन्नतमौ भवेतामि"-त्येच्छामात्रेण रोगाशक्त्यादिभिरुपायानुष्ठानमान्द्येऽप्यनुगृह्णात्यानुकूल्यं भजते, अतस्तस्मादभिध्यानादपि प्रणिधाननिष्पत्त्यादिद्वारा योगिनामासन्नतमौ समाधिमोक्षौ भवत इत्यर्थ ॥२३॥

ननु प्रधानपुरुषातिरिक्त तत्त्वं नास्तीति त्वयाऽप्यभ्युपगम्यते तत्र चेश्वरो न प्रधान चेतनत्वाद्यभ्युपगमात्, नापि पुरुष सर्वेषां पुरुषाणां चिन्मात्रस्वरूपत्वेनेश्वरत्वानीश्वरत्वयो स्वतोऽसम्भवात् , न हि वैशेषिकादिवद् नित्येच्छाऽऽदिमान् स्वत एवेश्वरस्त्वयाऽप्यभ्युपगम्यते, औपाधिकत्वे तूपाधिमुक्ताः पुरुषाख्यजीवानामेवैश्वर्यमस्तु तत्परत्वेनव श्रुतिस्मृत्युपपत्ते , अत प्रधानजीवातिरिक्त ईश्वरो नास्तीति साङ्ख्याक्षेपनिरासकतयोत्तरसूत्रमवतारयति-अथ प्रधानेति। क इत्याक्षेपे, अथ वा प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्येश्वरस्य किं लक्षणमिति प्रश्नेन लक्षणसूत्रमुत्थापयति—अथ प्रधानेति—

अविद्याऽऽदयः क्लेशाः, कुशलाकुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणा वासना आशयः,

ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति,

भास्वती ।

ऽऽदयः पञ्च क्लेशाः = दुःखकराणि विपर्ययज्ञानानि, कर्माणि = धर्माधर्मसंस्काररूपाणि, वासना = आशयाः, तद् यथा—जातिवासना—आयुर्वासना—सुखदुःखवासना—चेति, तत्र मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे साक्षिणि व्यपदिश्यन्ते = उपचर्यन्ते, स हि पुरुषस्तत्फलस्य = उपचार-

तत्त्ववैशारदी ।

शेषः ईश्वरः," अविद्याऽऽदयः क्लेशाः = क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारक्ला-वेनेति, कुशलाकुशलानि = धर्माधर्मौ तत्पादकं कर्मजत्वाद् उपचारात् कर्मत्वम्, विपाकाः = जात्यायुर्भोगाः, तदनुगुणाः = विपाकानुगुणा वासनाः, ताश्चित्तभूमावाशेरत इत्याशयाः, न हि करभजातिनिर्वर्त्तकं कर्म प्राग्भवीयकरभभोगभाविता भावना न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्माद् भवति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानुगुणेति, नन्वमी क्लेशादयो बुद्धिधर्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति, तस्मात्पुरुषग्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्मेत्यादिनेत्यत आह—"ते" इति । ते च मनसि वर्त्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, कस्मात् ? स हि तत्फलस्य भोक्ता = चेतयितेति, तस्मात्पुरुष-

पातञ्जलरहस्यम् ।

क्लेशादिचतुष्टयात्यन्ताभाववान् प्रहाणेन = स्वर्गेण, जातिः = जन्म मनुष्यादियोनिसम्बन्धः, आयुः = शतवर्षादि 'शतायुर्वै पुरुषः इति श्रुतेः,' भोगः = सुखदुःखसाक्षात्कारः, 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति' श्रुतिमाश्रित्य, तत्रान्वयव्यतिरेकौ मानमाह—न हि करभेति । करभः = कण्टकाशनः, निर्वर्तकम् = जनकं, भावनां = संस्कारं,—न परामृशन्ति = न स्पृशन्ति 'असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेश्च, कृतं = व्यर्थं, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति' श्रुतिमाश्रित्याह—भोक्तेति, 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुतिमाश्रित्याह—

वार्त्तिकम् ।

"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पुरुषविशेषणेनेश्वरः, तथा चेश्वरस्य पुरुषेऽन्तर्भावस्तदुपाधेः प्रधान इति भावः, यद्योक्तं सिद्धजीवमादायेश्वरप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरुपपत्तिरिति तन्निरावरणार्थमपरामृष्ट इत्यन्तं विशेषणम्, क्लेशाद्यपरामृष्टतया श्रुतिस्मृतिगीत ईश्वरो न सिद्धजीवो भवितुमर्हति कादाचित्कक्लेशादिसम्बन्धादित्यर्थः, अपरामृष्टान्तं विशेषणं व्याचष्टे—अविद्याऽऽदय इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति वक्ष्यति, कुशलाकुशलसाधनत्वात् कुशलाकुशलानि धर्माधर्मौ तयोः क्लेशकर्मणोः फलं विपाकः स च जात्यायुर्भोगाः, भोगश्चात्र विषयसत्त्वादिभिश्चित्तपोषणं सुखाद्याकारवृत्तिर्वा न तु सुखाद्यनुभवः, ते च मनसि वर्त्तमाना इति वक्ष्यमाणात्स हि तत्फलस्य भोक्तेत्यनेन विपाकफलयोः सुखदुःखयोर्भोगस्य पुरुषे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति, चित्तभूमौ शेरत इत्याशया वासनास्ताश्च विपाकानुगुणाः तत्कारणानि, यतस्तत्तच्छरीरसाध्यभोगवासनासु सतीष्वेव कर्मणा विपाको दीयत इति, ननु क्लेशाद्यपरामृष्टत्वं सर्वपुरुषसाधारणमित्याशङ्क्याह—ते च मनसीति । एकस्यैवान्तःकरणस्य परिणामभेदाच्चातुर्विध्यमित्याशयेन पूर्वं चतस्रुक्ता विद्याऽत्र मनस्युक्तेति बोध्यम्, तथा चायमर्थः—यद्यविद्याऽऽद्यो यद्यपि मनस्येव सन्ति न कुत्रापि पुरुषे तथाऽपि पुरुषे सांसारिके व्यपदिश्यन्त इति, व्यपदेशबीजं च स्वामित्वापरनामकं भोक्तृत्वमित्याह—स हीति । हि यस्मात् स पुरुषस्तस्य क्लेशादेः फलस्य सुखदुःखयोः स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितयोर्भोक्ता भवतीत्यर्थः, स्वा-

यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते, यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, कैवल्य प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः

भास्वती

फलस्य वृत्तिरोधरूपस्य भोक्ता योद्धा, दृष्टान्तमाह-यथेति । यो हीति । अनेन भोगेन= क्लेशमूलकर्मफलस्य भोक्तृभावेनेत्यर्थः, योऽपरामृष्टः =अव्यपदिष्टः, किन्तु—विद्यामूलनिर्माणचित्तेन कदाचित् परामृष्टः, स पुरुषविशेष ईश्वरः, तस्य विशेषत्वं विवृणोति—कैवल्यमिति । त्रीणि बन्धनानि=प्राकृतिकं, वैकृतिकं, दाक्षिणञ्चेति, प्राकृतिकबन्धनं प्रकृतिलयानाम्, वैकृतिकं विदेहलयानामन्येषाञ्च भूततन्मात्रादिध्यायिनाम्, दाक्षिणबन्धनं दक्षिणादिनिष्पाद्यकर्मकृताम्, पूर्वा बन्धकोटिः =पूर्वबन्धनरूपो मोक्षप्रान्तः, उत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते=सम्भवतीति ज्ञायते, स हि सदैव मुक्तः सदैवेश्वरः, अत्रायं न्यायः-वस्तूनां जातिरनादिर्धर्मिणां नित्यत्वात्, तस्माद् बद्धजातीयकं तथा मुक्तजातीयकं चित्तमनादि, यस्तु—अनादिमुक्तचित्तेन व्यपदिष्टः पुरुषविशेषः स ईश्वरः, अतः स सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति, नन्वनेनासंख्याता एव नित्यमुक्तपुरुषाः सम्भाव्यन्त इति, सत्यं, किन्तु—तत्र पवेषां द्रष्टृणां तथा मुक्तचित्तानामेकरूपत्वप्रसङ्गाद् नास्ति पृथग्

तत्त्ववैशारदी ।

त्वाद् ईश्वरस्यापि तत्सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह—“य” इति । यो-ह्यनेन=बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यत इति विशेषः पुरुषान्तराद् व्यवच्छिद्यते, विशेषपरस्यावस्थां दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वं परि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यो ह्यनेनेति । परिचोदना=पूर्वपक्षः, ‘अन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्यन्ताभावाधिकरणस्वरूपं विशेषपदसूचितमी-

वार्त्तिकम् ।

मित्यसम्बन्धेनाधारत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तत्र च राजा जयी पुरुषो धनीत्यादिवदेव पुरुषः क्लेशादिमान् सुखी दुःखी मूढ इत्यादिविद्व्यवहार इति भावः, समवायसम्बन्धेन पुरुषे सुखादिमत्त्वबुद्धिरवाविद्येति, एवं च सत्त्वाख्येन क्लेशसम्पर्केण शून्यता नान्यपुरुषेऽस्ति किं-त्वीश्वर एवेत्याह-यो ह्यनेनेति । अनेन भोगेन क्लेशादिफलभोगेनेत्यर्थः, अत्रानेनेति विशेषणादीश्वरस्य भोगोऽस्तीत्यवधार्यते, सर्वविवेकग्रहणे सत्येव स्वोपाधिसुखसाक्षितामात्रं चिदवसानो भोग इति साङ्ख्यसूत्रात्, तथा च—

“उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥”

इति गीताद्युक्तपरमेश्वरे भोग उपपद्यत इति, अत एवेश्वरस्यापि भोगप्रतिपादिका “ऋतं-पिबन्ताविति श्रुतिः यथाश्रुतैवोपपद्यते, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुतिस्तु मुख्यमेव भोगं प्रतिषेधति मुख्यभोगश्चाभिमानपूर्वकः सुखाद्यनुभवः, लोकैस्तत्रैव भोगव्यवहारात् “सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः” इत्यागामिसूत्रेण तस्यैव लक्षयितव्यत्वात्, अथ वा जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वमेवानश्नन्निति वाक्येन प्रतिषिध्यते, एकशरीरस्थत्वेन तद्भोगस्येव प्रसक्तत्वादिति जीवन्मुक्तस्यापीश्वरस्पदृश एव भोगो दुःखभोगमात्रमीश्वराद्विलक्षणमिति, अपरामृष्टत्वं परामर्शशून्यता, तत्र परामर्शशब्दफलं प्रतिपादयितुं शङ्कते—कैवल्यमिति । यदि क्लेशादिशून्य ईश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्य एष्टव्यस्तर्हि कैवल्यं ज्ञानं प्राप्ता बहवो हिरण्यगर्भस्य पर्वतिन ऐश्वर्यगता जीवन्मुक्तानामध्यक्षा क्लेशादिशून्याः सन्ति, त एवेश्वरतया-ऽभ्युपगन्तव्याः सन्त्विति पूर्वपक्षिणो भावः, तथा च साङ्ख्यसूत्रं ‘मुक्तात्मनः प्रशंसा सिद्धस्य वेति,”

केवलिनः, ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः, ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी, यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते,नैवमीश्वरस्य,यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु

भास्वती ।

व्यपदेशोपायः, अतो मोक्षतत्त्वरूपो नित्यमुक्त ईश्वर एतत्स्वरूपेणोपासनीय एवेति व्याख्या

तत्त्ववैशारदी ।

हरति—"कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि इति, प्रकृतिलयानां प्राकृतो बन्धः, वैकारिको विदेहानाम्, दक्षिणाबन्धो दिव्यादिव्यविषयभाजाम्, तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि, प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसो हि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इतीतरेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रम् इह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति, संक्षिप्य विशेषं दर्शयति—"स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर" इति, ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पत्=ऐश्वर्य्यम्,।अत्र पृच्छति—

पातञ्जलरहस्यम् ।

ईश्वरतत्त्वं वस्तु तदधिकरणान् जीवानाह—प्रकृतिलयानामिति । 'ते धूममभिसम्भवन्ति ते अर्चिषमभिसम्भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्यादिपदे' सूचित श्रुतिसिद्धो बन्धो दक्षिणाबन्धः, प्रज्ञायते=प्रसिद्धाऽस्या, 'मुक्तानामुत्तरा कोटिर्नास्तीति भाष्ये प्रसिद्धमिति हृदयम्, इह तु=ईश्वरे,

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"ति

स्वाभाविकी=प्रवाहानादिरित्यर्थः,

वार्त्तिकम् ।

"आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्" ॥

इतिपञ्चशिखाचार्य्यधृतवाक्ये च ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यगर्भादयोऽपि कैवल्यमुक्त्यादिमन्त उच्यन्ते, केवलिन इतिपाठे केवलस्यायमिति कैवलोऽत्र द्वितीयमोक्षो रागादिक्लेशशून्यतेति । परिहरति—ते हीति । ते हि हिरण्यगर्भादयः प्राकृतिकानि बन्धनानि पूर्वस्थितानि छित्त्वैव मुक्ता, न तु क्लेशादिपरामर्शशून्याः, ईश्वरस्तु सर्वदैव क्लेशात्मकबन्धनत्रयशून्यतया श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः, ईश्वरस्य सदा क्लेशादिशून्यत्वे मानं—

"तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स सर्वात्मा पुरुषो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते" ॥

इत्यादिवाक्यशतानि, निर्गुणो=गुणाभिमानशून्यः गीतायां गुणाभिमानशून्यतयैव गुणातीतत्ववचनात्,

"परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतोऽपरः"—

इति नारदीयादिष्वपि ईश्वरजीवयोरिच्छादिसाम्येऽपि तदनभिमानाभिमानाभ्यां निर्गुणसगुणत्वसिद्धेश्च,बन्धनत्रयं चोक्तं सांख्ये—प्रकृतिलयानां प्राकृतिको बन्धः, विदेहानां वैकारिको बन्धः, दिव्यादिव्यविषयभाजां दक्षिणाबन्धः—इति, तत्राद्योऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपः, द्वितीयः शब्दादिविषयरागः, तृतीयो गृहस्थानां—धर्मदक्षिणादानाध्ययनादिष्वनुरागः, तथा चोक्तम्—

"प्रकृतेनैव बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्त्तते" इति,

ईश्वरस्य क्षुद्रेश्वरेभ्यो वैलक्षण्यं बन्धापरामर्शरूपं विवृणोति—यथा मुक्तस्येति । निरस्ताविद्यस्येत्यर्थः, प्रज्ञायते निश्चीयते सम्भाव्यत इति प्रकृतिलीनस्याभिमानसद्भावेन पश्चाद्बन्धसम्भावनेति भावः, सदैव मुक्त इति । क्लेशशून्य इत्यर्थः, सदैवेश्वर इति । सदैवाप्रतिहतेच्छया युक्त, अत्र केचित्—सदैवेश्वर ऐश्वर्यशक्तिमानित्यर्थः, न हि वेदान्तिभिरिव प्रलये योगैरीश्वरस्य

सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति,' योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य

भास्वती ।

विचारणा, य इति । प्रकृष्टसत्त्वोपादानात्=प्रकृष्ट सार्वज्ञ्ययुक्त सत्त्व-बुद्धिः, तस्यो-

तत्त्ववैशारदी ।

"योऽसौ" इति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वक्तव्ये, न चेश्वरस्य सदा मुक्तस्याविद्याप्रभवचित्तसत्त्वमुत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्भवतीत्यत उक्त-"प्रकृष्टसत्त्वोपादानाद्" इति । नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्यानिबन्धनश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभाव, किन्तु तापत्रयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्ण-

पातञ्जलरहस्यम् ।

"स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयाऽर्दित" इति

स्मृतिमाश्रित्याह—प्रकृष्टसत्त्वेति, प्रेत्यभाव =संसार, उपदेशस्य स्वाभाविकत्वं-

वार्त्तिकम् ।

नित्यमिच्छाऽऽदिकमभ्युगन्तु शक्यते प्रकृतेर्गुणसाम्यरूपत्वाभ्युपगमविरोधाद् इत्येकदेशिन, तन्न—यतो—

'नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मन'-

इत्यादिवाक्यशतैरीश्वरसत्त्वस्य नित्यमेव ज्ञानेच्छाऽऽदिकं यथाश्रुतभाष्यानुरोधाच्च विसदृशपरिणामाभावरूपाच्च साम्यावस्थाऽनिच्छेत्यादिसिद्धनित्यसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेऽप्युपपद्यत इति स्वकार्याकरणमेव च तस्य द्विपरार्द्धान्तलय—इति, किं बहुना 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किं चन मिषदि'ति श्रुत्या प्रागल्ये परमात्मनोऽर्थद्रष्टृत्वं सिद्धमत ईश्वरोपाधेर्ज्ञानलक्षणा वृत्ति प्रलयेऽप्यस्ति न चोपाधिवृत्तिं विनेशस्य ज्ञातृत्वमेष्टव्य, बाधकं विना दृष्टानुसारत्यागानौचित्यात्, "ज्ञानशक्तिरहं परे"ति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरोधाच्च, किं "चैतत्तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषयत्वं प्रायतो"त्यादिश्रुतिभ्येर परमेश्वरप्रयत्नेनैव गुणवैषम्यं श्रूयते, तथा—

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरि ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ" ॥

इत्यादिना प्रकृतेर्वैषम्यहेतु क्षोभोऽपीश्वरेच्छात एव, स्मर्यते च-"अत साम्यावस्थायामप्यगत्येश्वरोपाधेर्ज्ञानादि स्वीकार्यमि"ति, अपि च-एवं सति प्रलये स्वसंकल्पेन स्वोपाधिं स्वस्मादवियोज्येश्वर शेते पूर्वसर्गीयसकलपसस्काराभ्या च सर्गादावुपाधिरीश्वरेण सह स्वयं संयुज्यत इत्यभ्युपेय, तच्चायुक्तं "तस्य हेतुरविद्ये"त्यागामिसूत्रेणाविद्याया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्ववचनेनेश्वरस्याप्यविद्वत्त्वापत्ते, न चाहार्यज्ञानरूपाऽविद्यया संयोगः स्यात् सा चाविद्या मायेति न तस्या क्लेशत्वमिति वाच्यम्? संयोगहेत्वविद्याया विवेकख्यातिनाश्यत्वबोधकसूत्रविरोधात्, किं च सूत्रकारेण

"क्लेशकर्मविपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाहु पुरुषं हीश्वरं श्रुति " ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिभिरीश्वरोपाधौ संस्कारस्य प्रतिषिद्धत्वात्, तदभ्युपगमोऽपि तेषामपसिद्धान्त एव, तथाऽऽगामिसूत्रप्रतिषिद्धं कालावच्छिन्नत्वं चेशे स्याद् उपाधिकृत्यभावेनैव चेतनस्य कालानवच्छिन्नत्वाद् इत्यादीन्यत्र दूषणानि सन्तिः तस्मात् प्रलये निरुद्धोऽप्युपाधि पूर्वसर्गीयसकल्पवासनाभ्यां स्वयं व्युत्थितो भवतीति यच्चाग्रं तदेतदिनप्रलये योगनिद्रया शयानस्य स्वयंभुव उपाधिपरमेव न परमेश्वरोपाधिपरमिति दिक्, शास्त्रप्रामाण्यसिद्धौ शास्त्राद् यतोऽत ईश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौ चैतत्प्रत्यक्षपूर्वकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं मन्वानो नास्तिक ईश्वर प्रमाणमस्ति न वेति पृच्छति—योऽसाविति। सर्वपुरुषाणां-

शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति ?

भास्वती।

पादानात् = तद्रूपादुपायेर्योगाद्, ईश्वरस्य योऽसौ शाश्वतिकः = नित्यः, उत्कर्षः स किं सनिमित्त = सप्रमाणक, आहोस्विद् निर्निमित्तः ? इति, प्रत्युत्तरमाह—तस्येति। ईश्वरस्य सत्त्वोत्कर्षस्य शास्त्रम् = मोक्षविद्येव, निमित्तम् = प्रमाणम्, मोक्षविद्या

तत्त्ववैशारदी।

वाजन्तूनुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्मोपदेशेन, न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेशः, न चेयमपहृतरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विना, इत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवान् अपरामृष्टोऽप्यविद्ययाऽविद्याभिमानीव, अविद्यायास्तत्त्वमविद्वान् भवति, न पुनरविद्यां ह्यविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु शैलूषो रामत्वमारोप्य तास्ताश्चेष्टा दर्शयन् भ्रान्तो भवति, तदिदमाहार्य्यमस्य रूपं न तात्त्विकमिति, स्यादेतद्—उद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा, अस्या अपि प्राकृतत्वात्तया चान्योन्याश्रय इत्यत उक्तं—"शाश्वतिक" इति, भवेदेतदेव यद्यप्रथमता सर्गस्य भवेदनादौ तु सर्गसंहारप्रवन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसजिहीर्षाऽवधिसमये पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्संजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासितं प्रधानसाम्यमुपगतमपि परिपूर्णे महाप्रलयावधौ प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तं सत्त्वभावेन परिणमते, यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोत्तिष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्याश्रयः, न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि प्रकृतिसाम्यं नोपतीति वाच्यम् ? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं, नापि चितिशक्तिरजत्वादित्यर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत, तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्, सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः = सप्रमाणकः, आ-

पातञ्जलरहस्यम्।

निषेधति—न चेति।

"उत्पत्तिं च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति" इति

स्मृतेर्भगवत्त्व क्लेशापरामृष्टत्वे हेतुः, वेत्ति विद्यामविद्याञ्चेति स्मृत्या प्रतीकारज्ञानवत्त्वमविद्यासाक्षात्कारवत्त्वञ्च ध्वनितमित्याह—सेवमान इति। एवंभूतो न मुह्यतीति दृष्टान्तेन परिहरति—न खल्विति। शैलूषो = नर्तकः, आहार्यम् = कृत्रिमं, शाश्वतिकः शश्वन्निरन्तरम् प्रवाहेन भवतीति प्रवाहोऽनादिः, अत उत्तरमेतदिति प्रवन्धः, सर्गान्तरे च समुत्पन्नं वार्तमानिकः एतस्या सञ्जिहीर्षाया अवधिसमया द्विपरार्द्धावसानकालः तस्मिन् पूर्वप्रणिधानसंस्कारविशेषस्य चित्ते सत्त्वात् प्रलयावधौ सृष्टिसमय आदावेव प्रधानमिति शेषः,

'पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः' इति श्रुतिमाश्रित्याह—यथेति। न्यायविदां यथा भावाभावौ पदार्थौ, यथा वेदान्तिनां दृक्दृश्ये पदार्थौ, यथा च साङ्ख्यानां प्रकृतिपुरुषाविति तथा स्वमतेऽपि लाघवात् पदार्थद्वयमपि वक्तुमुपक्रमते—न चेति। तृतीयं पदार्थान्तरं नास्तीति, इदप्रथमतेति समस्तं पदं, विकल्प्य दूषयति—नापीति। अजत्वात् परि-

वार्तिकम्।

न्दत एव स्पष्टतयैश्वर्यमुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं प्रकृष्टसत्त्वोपादानादित्युक्तं, प्रकृष्टसत्त्वसंबन्धात्सर्वोपाधिः शाश्वतिको नित्य उत्कर्ष ऐश्वर्यमित्यर्थः, ईश्वरस्य चोपाधौ प्रमाणं—

'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः'—

इति श्रुत्यादयः, 'तदैक्षत' 'सोऽकामयत' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'स एको ब्रह्मण आनन्दः'

तस्य शास्त्रं निमित्तम्, शास्त्रं पुनः किन्निमित्तं ? प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्,

भास्वती।

पुनरधिगतमोक्षधर्मेण सिद्धचित्तेनैव देशनीया, श्रूयते च—

"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ती"ति,

तत्त्ववैशारदी।

होस्विन्निर्निमित्तं = निष्प्रमाणकं इति, उत्तरं—"तस्य शास्त्रं निमित्तम्" इति। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम्, चोदयति—"शास्त्रं पुनः किन्निमित्तम्" इति ? प्रत्यक्षानुमानपूर्वं हि शास्त्रं, न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्य चित्प्रत्यक्षमनुमानं वाऽस्ति, न चेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वाऽपि ह्ययं स्वयं ब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनायेति भावः, परिहरति—"प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्" इति। अयमभिसन्धिः—मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात्प्रामाण्यं सिद्धं, न चोपरिभेदाना तत्तत्प्रयोगविशेषाणाञ्च मन्त्राणां च तत्तद्वर्णावापोद्वापेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारी शक्तः स्वयमन्वयव्यतिरेकौ, न चागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्याञ्चागमस्तत्सन्तानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तम्, महाप्रलये तत्सत्त्वादनयोर्विच्छेदात्, न च तद्भावे प्रमाणाभावः, अभिन्न—प्रधानविकारो हि जगदिति प्रतिपादयिष्यते, सदृशपरिणामस्य विसदृशपरिणामता दृष्टा यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपः, विसदृशपरिणामस्य पूर्वसदृशपरिणामता च दृष्टा, तदिह प्रधानेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यं कदा चित्सदृशपरिणामेनापि, सदृशपरिणामश्चास्य साम्यावस्था, स च महाप्रलयः, तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रणयनात्तावद् भगवतो-

पातञ्जलरहस्यम्।

णामित्याच, नाप्यर्थान्तरमप्रामाणिकत्वाद्गौरवाच्चेत्याह-अयुक्तमित्यादिना, निमित्तं = ज्ञापकमित्यर्थः, प्रत्यक्षानुमेति। शक्तिसङ्कोचत्वादिति शेषः, सत्त्वप्रकर्षे चेति। सत्त्वे चित्ते प्रकर्षे तद्धर्मे चेति। कस्य चित्प्राणिमात्रस्य 'नास्तीतिशेषः, शास्त्रस्येश्वरप्रत्यक्षप्रभवत्वे तु प्रतारकत्वमाशङ्क्ते— न चेत्यादि—भाव इत्यन्तेन, दृष्टान्वयव्यतिरेकावाश्रित्याह—परिहरतीति। प्रवृत्तिसामर्थ्यात् = फलसंवादाद् न प्रतारकत्वमित्यर्थः,

अत्र साङ्ख्य शङ्कते- जन्मान्तरेण जीवादेवादृष्टसहकृतात्तत्सेत्स्यत्येतत्, तत्राह—न चेति। अन्वयव्यतिरेकाविति। ताभ्यां हि दधिविषयोर्ज्वरमरणकारित्वेऽपि गुडमन्त्रसंयोगेन यथा बलपुष्टिकारित्वं विरुद्धं दृश्यतेऽतो न लौकिकप्रमाणव्यवहारिभिः तत्सिद्धिः कर्तुं शक्येत्यर्थः, तत्र्योदनरसाव्यम्, अत एवोक्तम्—

'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदि"ति,

अत एव सर्वज्ञेश्वरसिद्धिः, अन्योन्याश्रयोऽपि नास्तीत्याह—महाप्रलयेति। यस्त्वयं पूर्वपक्षस्तु, तद्भावे तयोर्विच्छेदसद्भावे, तथा हि—अभिन्नमित्यारभ्य महाप्रलय इत्यन्तं प्रमाणं, सदृशपरिणामता = मधुररसतेत्यर्थः, एतद्वत् सृष्टिसमये महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता प्रधानेन कदा चित् सृष्टिसमये महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन भाव्यम् तरङ्गितत्त्वादित्यन्वयः, तदेव निगमयति—सदृशपरिणामेति।

'रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारतेति'

वार्त्तिकम्।

इति श्रुत्याद्युक्तस्यानन्दान्तस्य ब्रह्मणि स्वतोऽनुपपत्तिश्च, "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे"त्यादिश्रुतिसिद्धस्य निर्गुणत्वचिन्मात्रत्वसिद्धेरिति, सनिमित्तकं सप्रमाणकं, उत्तरं—तस्य शास्त्रं निमित्तमिति, शास्त्रं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि, पुनः पृच्छति—शास्त्रं पुनरिति। शास्त्रस्यैव प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः, उत्तरं-प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तमिति। ईश्वरस्योपाधिर्यत्प्रकृष्टसत्त्वं—तत्प्रत्यक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः, ननु अन्योन्याश्रयः शास्त्रप्रा-

एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः, एतस्मादेतद् भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति, तच्च तस्यैश्वर्य्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं, न तावदैश्वर्य्यान्तरेण तदतिशय्यते, यदेवातिशयि स्यात् तदेव

भास्वती ।

एतयोरिति । एवमनादिप्रवर्त्तिन्या सर्गपरम्परायामीश्वरसत्त्वे = ईश्वरचित्ते, वर्त्तमानयोः शास्त्रोत्कर्षयोः = शासनीयमोक्षविद्यायास्तथा विवेकरूपस्योत्कर्षस्य चेति द्वयोरनादिःसम्बन्धः, विनिगमयति—एतस्मादिति । तच्चेति । अस्य प्रयोगो यथा—अस्ति सा-

तत्त्ववैशारदी ।

विगलितरजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्थेयम्, तथा चाभ्युदयनिःश्रेयसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतस्तद्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति, न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत्सिद्धः प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति, स्यादेतत्—प्रकर्षकार्य्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं भवेन्न त्वागम इत्यत आह—"एतयोः" इति । न कार्य्यत्वेन बोधयत्यपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः, ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षो वर्त्तते शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्त्तत इति, उपसंहरति—"एतस्माद्" इति । एतस्माद् = ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्राद्, एतद् भवति = ज्ञायते विषयेण विषयिणो लक्षणात्, सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति, तदेव पुरुषान्तराद् व्यवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिनत्ति—"तच्च तस्य" इति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह—"न तावद्" इति । कुतः "यदेव" इति । कस्मात्सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्य्यमित्यत आह—"तस्माद् यत्र" इति । अतिशयनिष्ठाप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्य्यमित्यर्थः, साम्यविनिर्मुक्तिमाह—"न च तत्समा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

भगवद्वाक्यमाश्रित्याह—तस्मादित्यारभ्य शास्त्रमित्यन्तेन, तत् = तस्मादित्यर्थः, विभ्रमविप्रलम्भौ न सम्भवत इत्युक्त्या पूर्वोक्तमैश्वर्यप्रकटनमितीश्वरगतचोद्यं निरस्तं, शास्त्रमनुमानेनान्यथासिद्धमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । शेषवदिति व्यतिरेकी, तद्यथा—प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात् शिष्यमाणे सम्प्रत्यय इति, तथा हि—शब्दो व्योमगुणः विशेषगुणत्वे सति भूम्याद्यष्टस्वसमवायमानत्वात्, अभावचतुष्टयेऽप्यप्रसक्ते, यन्नैवं तन्नैवं यथा गन्धः, एवं संसारिष्वविद्यमानं अनुमानसिद्धं उत्कर्षं ईश्वराश्रितं स्यादिति, तदुपाहृत्य तं दूषयति—एतयोरिति । अभावे चाप्रसङ्गो भवतीति सत्तावाचित्वेऽपि ज्ञाने लक्षणातो ज्ञायत इति, तत्र हेतुमाह—विषयेति । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति शास्त्रादित्यन्वयः, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिमाश्रित्याह—न चेति । वस्तुनि विकल्पासहत्वमाश्रित्याह—नचेति । इतिकृत्वा कार्यानुपप-

वार्त्तिकम् ।

मार्णे सिद्धे प्रकृष्टसत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरिति चक्रमन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यस्य ईश्वरसिद्धेः प्रागेव शास्त्रस्य प्रामाण्यसिद्धेः प्रकृष्टसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनिर्णयस्तन्मात्रमप्रोक्तमिति, तथा च न्यायसूत्रं 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य'मिति, एतयोरिति । विषयत्वेन समवायसम्बन्धेन च परमेश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरेतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिर्निमित्तनैमित्तिकभावः सम्बन्धः, शास्त्रं नैमित्तिकं सत्त्वोत्कर्षश्च निमित्तं कारणत्वादित्यर्थः, तत किमित्याकाङ्क्षायामाह—तस्मादिति । सदैवेश्वरः प्रलयेऽपि ज्ञानेच्छादिशक्तिमान् सदैव सु[illegible]मादिगुणश्चेत्यर्थः, [illegible]अस्मादितीयत्वमपि प्रतिपादयति—तच्चेति । नास्ति साम्यमतिशयश्च यस्मात् तादृशमित्यर्थः, अतिशयनिर्मुक्तौ हेतुमाह—न तावदिति । उक्ते हेतुमाह—यदेवेति । यस्मादेतदैवदातिशयि [illegible] तदेव तत्[illegible] स्यादिति बोध्यम्, सातिशयत्वे सत्यपर्यवसानं न भवति, अप्रतिहतस्वातन्त्र्यैराभावात्, अतो यस्य निरतिशयि

किञ्च—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजम्, एतद्धि वर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः, अस्ति काष्ठाप्रा-

भास्वती।

किञ्चेतीश्वरसिद्धावनुमानप्रमाणमाह—यत्र सातिशयं सर्वज्ञबीजं निरतिशयत्वं प्राप्तं स एवेश्वरः, यदित्यनुमितिं विवृणोति—अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानामतीन्द्रियविषयाणां प्रत्येकं समुच्चयेन च = एकस्य बहूनाञ्चेत्यर्थः, यदिदमल्पं वा बहु वा ग्रहणं दृश्यते तत् सर्वज्ञबीजं सार्वज्ञ्यस्यानुमापकम्, एतद् विवर्धमानं यत्र चित्ते निरतिशयत्वं प्राप्तं तच्चित्तवान् पुरुषः सर्वज्ञः, अस्य न्यायस्य प्रयोगमाह—अस्तीति। ससीमाना पदार्थानामुपादानं चेदमेयं तदा तेऽसङ्ख्या स्युः, तादृशामेयपदार्था क्रमशो विवर्धमाना सातिशया इत्युच्यन्ते, अमेयो-

तत्त्ववैशारदी।

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति—"किञ्च" इति। तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्"—व्याचष्टे "यदिदम्" इति। बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्पं बह्विति, सर्वज्ञबीजं = कारणं, कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति, कश्चिद् बहु, कश्चिद् बहुतरमिति ग्राह्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं कृतम्, एतद्धि वर्द्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्वज्ञ इति, तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्, अत्र प्रमाणयति—"अस्ति" इति। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति साध्यनिर्देशः, निरतिशयत्वं काष्ठा, यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति, तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति हेतुः,

पातञ्जलरहस्यम्।

अतीन्द्रियाणां = परमाण्वादीनां पदार्थानां, ग्रहणं = साक्षात्कारः, अल्पं बह्विति क्रियाविशेषणं सर्वज्ञतायां बीजं वर्त्तत इति, एकार्थसमवायितयाऽनादिवाच्यवाचकतेति भावः, उद्रिक्तसत्त्वेन रजस्तमसोरभिभवो यथा गगने विद्यमानयोश्चन्द्रसूर्ययोरभिभाव्याभिभावकता, सर्वज्ञबीजं तत्कारणं ज्ञापकं निरतिशयैश्वर्यमित्यर्थः, एतत् स्पष्टयति—कश्चिदित्यादिना, ग्राह्यं प्रमेयं ग्रहणस्य ज्ञानस्य, प्रमेयमात्रं कथितं—प्रमातुरीश्वरस्येत्यर्थः, एतद्विवृणोति—अत्रेत्यादि—परिमाणवदित्यन्तेन, अवधिमात्रेण महत्त्वादिना, व्याप्तिं दर्शयति—यद्यदिति। कुवलयं = बदरीफलं, परिमाणवत् = वि-

वार्त्तिकम्।

पुरुषान्तरेभ्य ईश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञ्यरूपविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्रमवतारयति—किं चेति—

'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्", बीजं = लिङ्गं सर्वज्ञानुमापकं वक्ष्यमाणं यत्सातिशयजातीयं ज्ञानं तत् तत्रेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः, सार्वज्ञ्यबीजमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, यत्तु बीजं कारणं तथा च सर्वज्ञत्वकारणं सत्त्वमिति तस्यार्थ इति कश्चित्, तन्न—ज्ञानस्य यदल्पतयोरेव बीजतयाऽत्र भाष्यकारैर्व्याख्यास्यमानत्वादिति, व्याचष्टे—यदिदमिति। यद् अतीतानागतवर्त्तमानानां प्रत्येकसमुच्चितानामतीन्द्रियार्थानामल्पं बहु ग्रहणं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः, कथं बीजं—तदाह—तदिति। एतत्सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञोऽन्यथाऽनवस्थानापत्तिरिति युक्तिरुक्ता, प्रयोगमप्याह—अस्तीति। सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्राप्तकाष्ठं सातिशयत्वात् परिमाणवदित्यर्थः, अत्र यावत्कामात्रे सतीति हेतुविशेषणीयमतेन गुरुत्वसंस्कारस्वादिष्वपि न व्यभिचारस्तेषां चैकत्र काष्ठाप्राप्तौ कार्यमात्रेऽनिशयित्वमेव बाधकं साम-

सि' सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति, यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति, सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनु-

भास्वती।

पादानकानां सातिशयानां पदार्थानां विवर्धमानता निरवधिः स्यात्, तद् निरवधिबृहत्त्वमेव निरतिशयत्वम्, यथाऽमेयदेशोपादानका वितस्तिहस्तव्यामक्रोशगव्यूतियोजनादयः परिमाणा विवर्धमाना असङ्ख्ययोजनरूपं निरतिशयबृहत्त्वं प्राप्नुयुः, ज्ञानशक्तयश्चाक्रमेणानवस्थिताः सातिशया दृश्यन्ते, तासाञ्चोपादानममेयं प्रधानम्, तस्मात् सातिशयास्ता निरतिशयत्वं प्राप्नुयुः, यत्र चेतसि ज्ञानशक्तेर्निरतिशयत्वं तच्चित्तवान् सर्वज्ञपुरुष ईश्वर इत्यनुमानसिद्धिः, स च भगवान् परमेश्वरो जगद्व्यापारालिप्तो नित्यमुक्तत्वाद्, मुक्तपुरुषस्य जगत्सर्जनमनुपपन्नं शास्त्रव्याकोपकञ्च जगत्सर्जनपालनादिकार्यमक्षरब्रह्मणो-हिरण्यगर्भस्य, श्रूयते च—

"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे विश्वस्य जातः पतिरेक आसीद्" इति,

"ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" इति च,

न हि जगतः स्रष्टा ब्रह्मा मुक्तपुरुषः, तस्यापि मुक्तिस्मरणात्, उक्तञ्च—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति,

सर्ववित्–सर्वाधिष्ठाता–जगदन्तरात्मा ब्रह्मविष्णुरुद्रस्वरूपो भगवान् हिरण्यगर्भः, स हि पूर्वसर्गे सास्मितसमाधिसिद्धेरिह सर्गे सर्वज्ञः सर्वाधिष्ठाता भूत्वा प्रादुर्भूतः, तस्यैशसंस्कारादेव सृष्टिः प्रवर्त्तते, विवेकबलाद् यदा स परं पदं प्रविशति तदा ब्रह्माण्डस्य लय इत्येव श्रुतिस्मृतिसांख्ययोगानां समीचीनो राद्धान्तः, सामान्येति । सामा-

तत्त्ववैशारदी।

यद् यत् सातिशयं तत्तत् सर्वं निरतिशयं, यथा कुवलयामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति—"परिमाणवद्" इति । न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतम्, न खल्ववयवगरिमातिशयी गरिमाऽवयविनः किन्त्वापरमाणुभ्य आऽन्त्यावयविभ्यो यावन्तः ये घनं तेषां प्रत्येकवर्त्तिनो गरिम्णः समाहृत्य गरिमवर्द्धमानाभिमानः, ज्ञानं तु न प्रतिज्ञेयं समाप्यत इत्येकद्विबहुविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः, उपसंहरति—"यत्र काष्ठा" इति । ननु सन्ति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हतकपिलर्षिप्रमृतयस्तत् कस्मात् न एव सर्वज्ञा न भवन्त्यस्मादनुमानादित्यत आह—"सामान्य" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

कुत्ववत्, शङ्कते–न घेति । अभिमान इत्यन्तग्रन्थस्य–त्तरम्, अवयविनि स्वारम्भकावयवगतगरिमातिरिक्तगरिमाभाव इति गरिमातिशये भ्रम इति भावः, द्रव्यत्वे सति द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् – अन्त्यावयवित्वं, समूहालम्बनज्ञाने व्यभिचारादाह–ज्ञानन्त्विति । तीर्थकराः = गुरवः,

वार्त्तिकम् ।

्यास्तारतम्यानवस्थित्या कार्यतारतम्ये व्यवस्थाऽनुपपत्तेः, ज्ञानेच्छापरिमाणानां तु नित्यानामपि सिद्धतया क्व चित् काष्ठाप्राप्तौ नास्ति बाधकम्, वस्तुतस्तु यथाश्रुतभाष्यादनवस्थाऽऽपत्तेश्च गुरुत्वादिष्वप्यतिशयानां क्व चित्काष्ठाऽनुमीयते सामर्थ्यातारतम्यकाष्ठाया अप्यनवस्थाऽपरयेक्षानुमानसाम्याद अतो न हेतौ विशेषणापेक्षेति, अस्मिंश्चानुमाने धृत्यादिस्तर्क इति, सूत्रतात्पर्यमाह—यत्रेति । नन्वेतानुमानेन सामान्यतः सर्वज्ञपुरुषसिद्धावपि तस्य सञ्ज्ञाविशेषः पयमसम्भार्यत इत्याशङ्कायामाह–सामान्येति । सामान्यमात्रेणोपसंहारे निश्चये कृतपर्यवसान-

मानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति तस्य संज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या,

भास्वती।

न्यमात्रोपसंहार ईदृशेश्वरोऽस्तीति सामान्यमात्रनिश्चयं जनयित्वा कृतोपक्षयं = निवृत्तमनुमानम्, न तद्विशेषप्रतिपत्तौ = विशेषज्ञानजनने समर्थमिति हेतोरीश्वरस्य संज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपत्तिः = प्रणवादिसंज्ञायाः प्रणिधानोपायस्य च ज्ञानं, शास्त्रतः पर्यन्वेष्या = गि-

तत्त्ववैशारदी।

कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत्र आह—"तस्य इति । बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो न त्वागमः, सर्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः, तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणात् = आगमतः = आगच्छन्ति = बुद्धिमारोहन्त्यस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपाया इत्यागमस्तस्मात् संज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपत्तिः = संज्ञाविशेषः = शिवेश्वरादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः, आदिशब्देन षडङ्गतादशाव्ययत्वं सङ्गृहीते, तथोक्तं वायुपुराणे—

"सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य" ॥

तथा—

"ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे" इति।

स्यादेतत्—नित्यतृप्तस्य भगवतो वैराग्यातिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे तृष्णाऽसम्भवात्, कारुणिकस्य च सुखैकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेः, अप्रयोजनस्य च

पातञ्जलरहस्यम्।

दपदर्शित इत्यर्थः, कृतोपक्षयमनुमानमिति भाष्यम्, कृतः प्राप्तः सामान्यं बोधयित्वैवोपक्षयो विनाशो येन तत् कृतोपक्षयं धूमज्ञानाद्वह्निमत्त्वस्येव, तस्य = निरतिशयैश्वर्यस्येत्यर्थः, आगमत इति भाष्यम्, "ऐश्वर्यं कमलश्रीप्रकाश" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्यागमतः स्यादाशङ्क्याह—आगमाभास इति। आगमाभासत्वं सम्पादयति—सर्वेत्यादि—भाव इत्यन्तेन, तथा हि क्षणिकत्वं = स्वोत्तरक्षणवर्त्तित्वं, तच्च योऽहं पुराऽऽसं सोऽहमद्य स्मरामीतिप्रत्यभिज्ञाबाधितं नैरात्म्यं = नामात्मशून्यत्वं तत्किं स्वसत्ताकाले वा स्वात्मासत्ताकाले वा? आद्ये स्वप्रतियोगिसमकालाभावाभावः स्वस्य विद्यमानत्वात्, द्वितीये ग्रहीतुरभावः, आर्हतमते तु जीवाः सावयवा मध्यमपरिमाणाश्च, "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इतिश्रुतेः 'सावयवत्वमध्यमपरिमाणत्वयोरात्मन्यसङ्गतिरिति सर्वप्रमाणबाध उन्नेयः, प्रसिद्ध इति। "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" "स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः' इत्यादिश्रुतिभिरिति शेषः, "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन"-ति, "कृतस्य [illegible] तु विहितप्रतिषिद्धयोः [illegible]" "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि"ति चोक्तीर्गश्च-

वार्त्तिकम् ।

मनुमानं न संज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपादनक्षममित्यत इत्यादिरर्थः, संज्ञा = ब्रह्मान्तर्यामिपरमात्मादिरूपा, आदिशब्देन पूर्णानन्दत्वपरमकारुणिकत्वपारमार्थिकानन्दजगदाधारकारणत्वादयो ग्राह्याः हरिहरादिसंज्ञामूर्तयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनोपासनार्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षादेव—

'ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् ! प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।
ततो न्यूनाश्च मैत्रेय ! देवा भूतास्ततः स्मृताः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।"

इत्यादिवाक्येभ्यः, अपरतो = वेदान्ततः, यस्मात् गुणिनः [illegible] च न परस्य साक्षादपि लीला-

तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजन, ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्प-

भास्वती ।

क्षर्णायेत्यर्थ, तस्येति । ईश्वरस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि = स्वोपकाराय प्रवर्त्तनाभावेऽपि, भूतानुग्रह. प्रयोजनम् = तत्कर्मण प्रयोजकम्, तस्य नित्यमुक्तस्य भगवत किं कार्य्य-न्यार्य्य तदाह—तस्य नित्यमुक्तस्य नित्यकाल यावद् जगज्जननसंहारादिकार्य न न्यायेन सङ्गतम्, ईश्वरगणां कार्य ज्ञानधर्मोपदेशेन संसारिणा पुरुषाणामुद्धरणम्,

तत्त्ववैशारदी ।

प्रेक्षावत प्रवृत्त्यनुपपत्ते, क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह—"तस्यात्मानुग्र-हाभावेऽपि" इति भूताना = प्राणिनामनुग्रह प्रयोजन, शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपका-र्य्यकरणात्किल चित्तं निवर्त्तते तत पुरुष केवली भवति, अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवे-कख्यात्युपाय कथयति, तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तूनीश्वर पुण्यापुण्यसहाय सुखदु खे भाव-यन्नपि नाकारुणिक, विवेकख्यात्युपायकथने द्वारमाह—"ज्ञानधर्मोपदेशेन" इति । ज्ञानं च धर्म-श्च ज्ञानधर्मौ तयोरुपदेशेन, ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिपरिपाकात् कल्पप्रलये = ब्र-ह्मणो दिवसावसाने, यत्र सत्यलोकवर्जं जगदस्तमेति, महाप्रलये = ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि

पातञ्जलरहस्यम् ।

त्याद्—तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपीति । सूत्रद्वयस्यायमर्थ –कृतप्रयत्नापेक्षो जीवकृतधर्माधर्माद्यपेक्षो-यदीश प्रवर्त्तते तदा जीवकृतविहितप्रतिषेधवैयर्थ्यम्, वलादीशस्य प्रवर्तकत्वे तस्य स्वप्रयोज-नाभावेऽपि लीलामात्राद् प्रवृत्तिरित्यर्थ, केवलीभवतीति । तदा द्रष्टु स्वरूपेऽवस्थानमित्यत्र सूत्रे चोक्तं, विवेकख्यात्युपाय = यमनियमासनादिसमाध्यन्तं, समुच्चयादिति । क्रमसमुच्चयात्,

वार्त्तिकम् ।

विग्रह कल्पपर्यन्ति, तदप्रामाणिकं, विष्ण्वादीनामेव लीलाऽवतारश्रवणाद् विष्ण्वादीनां च पर-मात्मन्येवाहंभावात्तेषामवतारा एव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिषूच्यन्ते तेन तु ते भ्रा-न्ता. 'न तस्य कार्यं करण च विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्य परमेश्वरस्य कार्यकारणाख्यशरीरद्वय-प्रतिषेधात्,

"अनादिमत्पर ब्रह्म सर्वदेहविवर्जित"मि"—

त्यादिस्मृतिभ्यश्चेति दिक्, ननु नित्यमुक्तश्चेदीश्वरस्तर्हि पुरुषार्थाभावात् तस्य प्रवृत्तिर्न घटते, तथा च साङ्ख्यसूत्र—"स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवदि"ति पूर्वपक्ष, तत्र—प्रवृत्त्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तापेक्षा नास्तीति मुख्यसमाधाने सत्यपि प्रौढ्या प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह—तस्यात्मेति । आत्मानुग्रह = स्वोपकार, तस्येश्वरस्य स्वोपकाराभावेऽपि भक्तान् पुरुषानुद्धरिष्यामीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशात्लो-भक्तभूतानुग्रह प्रयोजन, पुरुषाणा विशेषण कल्पेत्यादि, कल्पप्रलयेषु दैनंदिनप्रल-येषु, महाप्रलयेषु प्राकृतप्रलयेषु च संसारिण, स्वकारणगामिनोऽतस्तदा मरणदु ख-भाज इत्यर्थ, ननु स्वेष्टसाधनताज्ञानाभावे कथ व्यापार स्यादिति चेन्न ? तृणारणिमणिन्यायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपरदु खज्ञानयोर्विजातीयेच्छाद्वय प्रत्येव फलबलेन हेतुताया क्लृप्तत्वात्, तथा च ब्रह्मसूत्र—'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति, ननु तथाऽपि भक्तानेवानुगृह्णाति नान्यान् प्रत्युत तान्निगृह्णात्यपि स्वभक्तेभ्यो वरदानेनेत्यतो वपम्यादिना नेश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं भवतीति चेद् ? मवम्—अग्नेरौष्ण्यस्वाभाव्यवत् विशुद्धसत्त्वे भक्तवशतास्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, वैषम्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न तु प्रवृत्तिमात्रेणेति, अत एव गीता—

"समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" ॥ इति,

प्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति, तथा चोक्तम्—"आदि-

भास्वती।

भूतोपघातहीनं परमपदप्रापणं कार्यं कारुणिकस्य सर्वज्ञस्य भवितुमर्हतीति, ईश्वर-स्तथा च सगुणेश्वरो भगवान् हिरण्यगर्भः सर्गकाले स्वात्मन्यवस्थाय प्रलयकाले जनिष्यमाणेन निर्माणचित्तेन भूतानुग्रहं करोतीति योगानां मतम्, अधिगतकैवल्यस्यापि योगिनो निर्माणचित्ताधिष्ठानं कुर्वतो देशनाविषये "पञ्चशिखाचार्यस्य" वचनं प्रमाणयति— तथेति। आदिविद्वान् भगवान् परमर्षिः कपिलः, निर्माणचित्तं = नष्टे सम्स्कारे योगिना-चित्तं न स्वयमेव व्युत्तिष्ठति किन्तु स्वेच्छापरिणतयाऽस्मितया योगिनश्चित्तं निर्मिमते भूतानुग्रहाय, तादृशं निर्माणचित्तमधिष्ठाय जिज्ञासमानाय "आसुरये" कारुण्यात् तन्त्रं = साङ्ख्ययोगविद्यां प्रोवाच, एवमीश्वरो नित्यमुक्तोऽपि निर्माणचित्तमधिष्ठाय तदेकाग-

तत्त्ववैशारदी।

निधने, संसारिणः = कारणगामिनः, अतस्तदा मरणदुःखभाजः, कल्पत्युपलक्षणमन्यदाऽपि स्वार्जितकर्मवशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति, कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता-भवन्तीत्यर्थः, एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशनं कापिलानामपि सिद्धमित्याह = "तथा चोक्तम्" इति। तथा चोक्तं पञ्चशिखाऽऽचार्य्येण —(१)आदिविद्वान् = कपिल इति। "आदिवि-द्वान्" इति पञ्चशिखाचार्य्यवचनमादिमुक्तस्यमन्तानादिगुरुविषयं, न त्वनादिमुक्तपरमगुरु-विषयम्, आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्त स एव च गुरु-रिति, कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति, कपिलो नाम

पातञ्जलरहस्यम्।

तथा च "धर्मेण पापमपनुदतीति" श्रुतेरादौ धर्मोपदेशः, "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-मानः" इति श्रुतेः पश्चात् ज्ञानं, अत एव आर्थिकः पूर्वं धर्मोपदेशः, तस्मात्त समुच्चय परं वैराग्ये धर्मानि[illegible]ति [illegible]म्, ब्राह्मणो दिनावसाने चतुर्युगसहस्रान्ते महाप्रलये द्विपरार्द्धावसाने

"एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा।
[illegible] नियुतञ्च कोटिरर्बुदमेव च॥
[illegible] निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः।
[illegible] मध्यं परार्द्धं च परार्द्ध्यात् परं भवेत्'॥ इति,

[illegible]स्य दर्शनाभाव्यं प्रायिकं 'पश्यन् ऋषिरामदेवः प्रतिपदे' इतिश्रुतेः, 'ज्ञानादेव तु कैवल्य'-[illegible], [illegible] साक्षात्कार [illegible] मुक्तिरिति— आदिमुक्तस्यमन्तानादिगुरुविषयमित्यन्तेन जीव-[illegible] सति सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य [illegible] व्यासादेरिव, अत एव "ऋषिं प्रसूतं कपिलमि"त्या-दि[illegible] त एव [illegible] चिन्मुक्ते नित्युत्तस्य [illegible] तारो नित्यमुक्तव्यावृत्त्यर्थम्, श्रूयत इति।

वार्त्तिकम्।

[illegible] हिरण्यगर्भादिपर्यवसानात् अन्येषां दुःखं भवति तत्रापि हिरण्यगर्भादीनामेव [illegible], [illegible] तु [illegible] तदनुग्रहोऽपि [illegible] नियमाभावेऽपि भक्तवशतया कुण्ठिता स्वकार्याय [illegible] सर्वं [illegible], यच्च [illegible] कर्मसापेक्षतया वैषम्यं नैर्घृण्यं च ब्रह्ममीमांसा-[illegible], [illegible] विहितनिषिद्धरूपाणि कर्माणि देवानां सुखदुःखे [illegible]नाय, [illegible] दीयतेऽनपराधाय सुखं तदनुसार [illegible] ईश्वरेण स्वभक्तेष्वनपराधाय यत् दुःखं [illegible] विदुषा प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्यं सादृश्य-[illegible] स्वयोगमाहात्म्येऽपि विदुषा प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्यं विष्णुर्निर्माणचित्तं-[illegible] तथा चोक्तमिति। आदिविद्वान् स्वयम् सर्गादावाविर्भूतो [illegible] जायमानं च पश्येदि"तिश्रुतेर

(१) [illegible]। "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्"[illegible] इति श्रुतेः।

विद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" इति ॥ २५ ॥

स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

भास्वती ।

ज्ञानप्रतिपन्नविवेकान् योगिनो विवेकोपदेशेन निःश्रेयसं प्रापयतीति सर्वमवदातम् , ईश्वर एक एव ब्रह्मादयो देवा असङ्ख्याता , ब्रह्माण्डानामसङ्ख्येयत्वाद् , उक्तञ्च—

"कोटिकोट्ययुतानीशे चाण्डानि कथितानि तु ।
तत्र तत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवा ॥
असङ्ख्याताश्च रुद्राद्या असङ्ख्याता पितामहा ।
हरयश्चाप्यसङ्ख्याता एक एव महेश्वरे" ॥ इति ॥ २६ ॥

पूर्वं इति । पूर्वे गुरवो हिरण्यगर्भादय कालेनावच्छेद्यन्ते न नित्यमुक्ता इत्यर्थ, यथेति । यथा—एतत्सर्गस्यादावीश्वरस्य प्रकर्षगत्या = प्रकर्षस्य = मोक्षस्य गति = अवगतिस्तथा

तत्त्ववैशारदी ।

विष्णोरवतारविशेष प्रसिद्ध ,(१) स्वयम्भूर्हिरण्यगर्भस्तस्यापि सांख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते, स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलो विष्णु स्वयम्भूरिति भाव , "स्वायम्भुवानान्त्वीश्वर" इति भाव ॥ २५ ॥

सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह—"स एष" इति पातनिका-'स एष' इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

"यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतावित्यर्थ ॥ २५ ॥

वार्त्तिकम् ।

योगबलेन स्वनिर्मित चित्तमधिष्ठाय स्वावेशेन प्रविश्य कपिलाख्यपरमर्षिर्भूत्वा कारुण्याज्जिज्ञासव आसुरये तत्त्व प्रोवाचेत्यर्थ ॥ २५ ॥

परमेश्वरस्यापर विशेषं प्रतिपादयति सूत्रकार —

"स एष पूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदात्" पूर्वेषा पूर्वपूर्वसर्गाद्युत्पन्नाना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामपि गुरु पिताऽन्तर्यामी विद्यया ज्ञानचक्षु प्रदश्च, कुत कालेनानवच्छेदात् , ब्रह्माद्यो हि द्विपरार्द्धादिकालेनावच्छिन्ना कालानवच्छिन्न गुरु विना न सम्भवन्तीत्यर्थ , "यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इत्यादिश्रुतिभ्य इति भाव , न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यक्षति निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीनाम"इत्यागामिसूत्राद् निमित्तकारणस्येश्वरादे स्तत्स्वातन्त्र्याविघातकत्वात् , एतदेव व्याचष्टे-पूर्वे इति । अवच्छेदकत्वेनावच्छेदप्रयोजनेन कालो नोपावर्तते न संबध्यते तात्पर्या-

---

(१) प्रसिद्ध इति ।

'पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेश कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये सांख्य तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥" इति

पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भागवतोक्तेरिति शेष ।

"ऋषि स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तक ' —

इति भारतीयवचनं वाक्येन व्यक्तमेवम् ।

पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छेद्यन्ते, यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः, यथाऽस्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथाऽतिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७॥

भास्वती।

ईश्वर सिद्धस्तथाऽतिक्रान्तसर्गेष्वपि स सिद्ध, आदिशब्देनानागतसर्गेष्वपि तत्सिद्धिरिति प्रत्येतव्या ॥ २६ ॥

तस्येति । ईश्वरस्य वाचक = नाम प्रणव ओङ्कार इति सूत्रार्थ, किमिति । सन्ति

तत्त्ववैशारदी।

सूत्र—"पूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदात्" व्याचष्टे—"पूर्वे हि" इति । कालस्तु = शतवर्षादि, अवच्छेदार्थेन = अवच्छेदेन प्रयोजनेन, नोपावर्त्तते = न वर्त्तते, प्रकर्षस्य गति = प्राप्ति, प्रत्येतव्य आगमादिति भाव ॥ २६ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

नोपावर्तत इति । सर्वेषा पुरुषाणा देशकालकृतपरिच्छेदाभावेऽपीश्वरो भोगापवर्गहेतुर्भवति ऐश्वर्यं प्रति च शतवर्षादिरिति भाव, वस्तुतस्त्वीश्वरचित्तसन्तानयोरपरिच्छेदको द्विपरार्द्धकालो जीवानां देशकालकृतपरिच्छेदाभावेऽपि चित्तसन्तानयो परिच्छेदकत्वात् कालस्येत्यर्थ, ईश्वर सदैव मुक्तोऽपरिच्छेद्यश्च, यथाऽस्येति। विद्यमानस्य सर्गस्येत्यर्थ, प्रकर्षगति = प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि, आगमादिति । "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय"त्यादेरिति शेष,

अस्यार्थ —तदिति प्रकृति, ईक्षण महान् बुद्धि महानित्युक्ते, बहु स्यामित्यहङ्कार, प्रजायेयेति पञ्चतन्मात्राकारेणेति श्रुतेरर्थ ॥ २६ ॥

वार्त्तिकम्।

दृष्टान्त—यथाऽस्येति । अस्य वर्त्तमानस्य सर्गस्यादौ पूर्वं प्रकर्षगत्या ज्ञानोत्कर्षप्राप्त्या स्वत सिद्ध इत्यर्थ, अस्येश्वरस्य सर्वजीवपितृत्ववचनात् श्रुत्युक्ताग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानुसारेण च जीवस्य[illegible]शाशिभावस्तयोरभेदश्च पितापुत्रवदेवेति भाव, तथा च स्मृति —

"यथा दीपसहस्राणि दीप एक प्रसूयते ।
तथा जीवसहस्राणि स एवैक प्रसूयते ॥
सन्ति[illegible] कल्पकाऽदमेव दीपोऽग्नाविव तन्मय ।
जीवो मौढ्यात् पृथग् बुद्धो युक्तो ब्रह्मणि लीयते" ॥

इत्यादि, अयं चाभेदो नाम[illegible] अपि त्वविभाग एव, "अविभागो वचनादि"ति वेदान्तसूत्रेण जीवाना ब्रह्मण्यविभागलक्षणाभेदस्यैव वचनात्, अविभागश्च दुग्धं जलमभूदित्यादिप्रत्ययसिद्धः स्वरूपसम्बन्ध आधारताऽऽदिवत्, किं वा लक्षणानन्यत्वमिति, अनेन पितृत्वान्तर्यामित्वरूपेण गुरुत्वेन जीवानामप्यात्मेश्वर इति वेदान्तमहावाक्यार्थोऽपि सूचित, यो हि यस्य[illegible] अधिष्ठाता वा भवति स तस्यात्मेति दृष्टं, यथा सूर्यश्चक्षुष यथा वा जीवो देहस्येति सिद्ध, ॥ २६ ॥

ईश्वरस्वरूप विस्तरेण व्याख्यात इदानीं तत्प्रणिधान व्याख्यातुमादौ प्रणिधानाङ्गं मन्त्रं दर्शयति—

"तस्य वाचक प्रणव", तस्येश्वरस्य प्रणवो नामेत्यर्थ,

"अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमय ।
तस्योंकार स्मृतो नाम तेनाहूत प्रसीदति" ॥ इति

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य, किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वम् अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति ? स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः,

भास्वती ।

पदार्थे ये साङ्केतिकवाचकपदमन्तरेणापि बुध्यन्ते, यथा—नील पीतो गौरित्यादय, के चित् पदार्था न तथा, ते हि वाचकैः पदैरेवावगम्यन्ते, यथा—पिता पुत्र इत्यादय., येनोत्पादित पुत्र स पितेति वाक्यार्थ. पितृशब्देन सङ्केतीकृत, तत्सङ्केतं विना न पितृपदार्थस्यावगति., अत्र हि वाच्यवाचकसम्बन्ध. प्रदीपप्रकाशवदवस्थित, यथा—प्रदीपप्रकाशावविनाभाविनौ तथा पित्रादिशब्दतदर्थौ, एव स्थित एव वाच्येन सह वाचकस्य सम्बन्ध, ईश्वरवाचकप्रणव-

तत्त्ववैशारदी ।

तदनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरो दर्शित, सम्प्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह—"तस्य वाचक. प्रणव",(१)

व्याचष्टे—"वाच्य" इति । तत्र परेषां मतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति—"किमस्य" इति । वाचकत्वम् = प्रतिपादकत्वमित्यर्थ, परे हि पश्यन्ति यदि स्वाभाविक शब्दार्थयो सम्बन्धः सङ्केतेनास्माच्छब्दादयमर्थ प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्यते, ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केतशतेनापि न व्यज्येत, न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यक्तुं, कृतसङ्केतस्तु करभशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्ट', तत सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमवधारयति—स्थितोऽस्य" इति । अयमभिप्राय —सर्व एव शब्दा. सर्वाकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्ब-

पातञ्जलरहस्यम् ।

विमर्शमवाह-परे हीत्यारभ्य वाचकत्वमित्यन्तेन, ईश्वरकृतो जन्य सम्बन्ध इति परमतमभिधाय;"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध"इत्यादिना जैमिनिसूत्रेण शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्ध इत्याह-स्थित इति।सप्रणवाश्च इति मनुस्मृते, ब्रह्मा स्वयम्भू"रनादिनिधना वेदा"इत्यादिश्रवणाद्वेदस्य नित्यत्वम्, ईश्वरत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वा, प्रतिकल्पम् ईशितृत्वस्य भेदात्सम्बन्धोऽपि नित्य, एतदेवाह-अयमभिप्राय इति । सर्वा सर्वगता जाति सा यथा घटाद्यादिना व्यज्यते

वार्त्तिकम् ।

योगियाज्ञवल्क्यादिवचनेभ्य, अदृष्टविग्रहोऽद्भुतशरीरो देव परमात्मा भावग्राह्यो मनोमात्रग्राह्यो मनोमयो मनस्तुल्यकारणोपाधिशबलोऽस्य शबलाग्निवदित्यादिरर्थ, कर्त्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयति—वाच्य ईश्वर इति । नित्य एव प्रणवेन महेश्वरस्य वाच्यवाचकभाव इति, श्रद्धाऽतिशयोत्पादनाय संशयपूर्वकमवधारयति—किमस्येति । ईश्वरप्रणवयोर्वाच्यवाचकता दाति' विमस्येश्वरस्य संकेतेनारार्थान्योन्याध्यासरूपेण कृताऽऽगन्तुकी यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिनामवाच्यता पितृसंकेतेना तद्वत्, अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थ, विमृश्य सिद्धान्तमाह—स्थित इति । अर्थसम्बन्धमेवाभिनयति = प्रकाशयतीत्यर्थ, स च शक्तिाख्यसम्बन्ध आधाराधेयवत्स्वरूपसम्बन्धोऽतिरिक्तपदार्थ एव वाऽस्तु पदार्थानामनामस्येव बोध्यं, देवदत्तादिनाम्नां तु नैव यत पुरुषसंकेतभेदेनार्थभेदा भवन्तीति, संकेतेनेति। अयमस्य पितेत्याद्येवरूपेणेत्यन्वय, ननु शक्तिनित्यत्वेऽपि कदा चित्संकेतभेदाद्-

(१) वाचक इति । कान एव—

"अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमय ।
तस्योङ्कार स्मृतो नाम तेनाहूत प्रसीदति"ति—

योगियाज्ञवल्क्येनापि दर्शितमेतद् ।

सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति, यथाऽवस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेनावद्योत्यतेऽयमस्य पिताऽयमस्य पुत्र इति, सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते, सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते ॥ २७ ॥

भास्वती ।

शब्दस्तमर्थमभिनयति = प्रकाशयति, एतदुक्तं भवति—यः क्लेशादिभिरपरामृष्टो नित्यमुक्तः कारुणिकः स ईश्वर इत्यादिरर्थो न वाचकशब्दं विना बोद्धव्यः, अतः केन चिद् वाचकेन सह तद्वाच्यस्य सम्बन्धोऽविनाभावित्वान्नित्यस्थित एव, सङ्केतीकृतेन प्रणवेन वाचकेन तदर्थस्यावद्योतनम्, सर्गान्तरेष्वपीदृशो वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षः सङ्केतः क्रियते नान्यथा, तद्विपरीतस्याकल्पनीयत्वादिति, एवं सम्प्रतिपत्तेः = सदृशव्यवहारपरम्परायाः, प्रणवरूपेण नित्यत्वान्नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः = केन चिच्छब्देन सह कस्य चिदर्थस्य सम्बन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते = आतिष्ठन्ते ॥ २७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

न्ध, ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशको नियामकश्च तस्य, ईश्वरसङ्केतात्सङ्केतकृतश्चास्य वाचकापभ्रंशविभाग, तदिदमाह—"सङ्केतस्त्वीश्वरस्य" इति। निदर्शनमाह—"यथा" इति। ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना, ततो महदादिक्रमेणोत्पन्नस्यावाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिज्वलयितुं विनष्टशक्तित्वादित्यत आह—"सर्गान्तरेष्वपि" इति। यद्यपि सह शक्त्या प्रधानसाम्यमुपगतः शब्दस्तथाऽपि पुनराविर्भवंस्तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति, वर्षातिपातसमधिगतमृद्भाव इवोद्भिज्जो मेघविलद्धवारिधारासारावसेकात्, तेन पूर्वसम्बन्धानुसारेण सङ्केतः क्रियते भगवतेति, तस्मात्सम्प्रतिपत्तेः = सदृशव्यवहारपरम्परायाः नित्यतया नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इ[ति]

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] सर्व एव शब्दाः सर्गाकारा इति, ईश्वरसंकेतेति। अस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वे [illegible]सङ्केतादेराभिव्यक्तिनियमश्च, गोपिण्ड एव गोत्वं नान्यत्रेति, गवेतरावृत्तित्वे सति सक[ल]गोवृत्ति गोत्वमिति लक्षणम् प्रकृते विपक्षे बाधकम्, गावीगोणीगोपोतलिकागोणीत्यादि[शब्दे]षु विद्यमानेषु गोप्रतिपादकत्वेन च साधुतानियमो न स्त, ईश्वरसङ्केताभावाद् एतेभ्यो गो[त्वादि] [illegible]स्तु भ्रमादेनेति भाव इति स्मृतिपादे व्याकरणाधिकरणे भट्टैर्निरूपितम्, शक्ति[शक्ति]मतोर्भेदेन शक्तिमत्सु विद्यमानेषु शक्तेरप्यबोधकतेति शङ्कते—नन्विति। सिद्धान्तमाह—[सर्गान्तरे]ष्वपीति भाष्यम्—

[illegible]—[illegible]—आविर्भवतीत्यन्तेन, शक्तिशक्तिमतोस्तादात्म्यसम्बन्धोऽस्तीति हृदयम् [illegible] इति। उद्भिज्जा = मण्डूकाः, वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मण्डूकशरीराणि घना[illegible]प्रावृषि पुनराविर्भवन्तीति वेदान्ते वाचस्पतिः, न कूटस्थनित्य इति। प्रवा[हनित्य] इति भावः, न पुनरागमनिरपेक्षा इति। "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्।"

वार्त्तिकम् ।

[illegible] प्रणवस्य स्यादित्याशङ्कायामाह—सर्गान्तरेष्वपीति। अयं सङ्केतो [illegible] न भवति अपि तु सर्वज्ञाश्चेतनार्थाः पूर्वसिद्धामनुसृत्यैव [illegible] कुर्वन्तीत्याशयः, सम्बन्धनित्यत्वे [illegible] शब्दार्थनित्यत्वं प्रमाणयति—सम्प्रतिपत्तीति। [illegible] सर्गान्तरेष्वपि स्यान्नित्यागम, [illegible] इत्यागमिनः प्रतिजानते—[illegible]न्तीति समप-

विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावना, तदस्य योगिनः

भास्वती ।

विज्ञातेति । विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य = प्रणवस्मरणेन सह यस्य सार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तस्येश्वरस्य स्मृतिरुपतिष्ठते स एव विज्ञातवाच्यवाचको योगी, तस्य तज्जपः प्रणवजप·

तत्त्ववैशारदी ।

प्रतिपत्तुमीशत इति भाव ॥ २७ ॥

वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह—"तज्जपस्तदर्थभावनम्" व्याचष्टे—"प्रणवस्य" इति । भा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षम्" इति ॥ २७ ॥

प्रणव. = स्वाध्याय, प्रणवशतरुद्रियादिस्वाध्यायेन विषयेण विषयिणमध्ययनं लक्षयति,

वार्त्तिकम् ।

वाक्यार्थेनान्वय, ॥ २७ ॥

प्रणिधानाङ्गमन्त्रं प्रदर्श्य साङ्गप्रणिधानस्य स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति तत्सूत्रं पूरयित्वोत्थापयति—विज्ञातेति । सूत्रेण महान्वय,

"तज्जपस्तदर्थभावनम्", सूत्रार्थं व्याचष्टे–प्रणवस्येति । प्रणवजपेन सह ब्रह्मध्यानं प्रणिधानं तच्च वाच्यवाचकभावं ज्ञात्वा कर्त्तव्यमिति समुदायार्थं,

"प्रणवेन परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यतिः"रिति

स्मरणादिति, प्रणवार्थश्चावान्तरभेदैः श्रुत्यादिषु बहुधोक्त. संक्षेपात्तु गारुडोक्तोऽर्थोऽत्र वक्ष्यते, यथा गारुडे—

"व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिस्रो मात्रा प्रकीर्त्तिता. ।
अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः" ॥ इति,

प्रणवार्थचिन्तनं च मुख्यतो द्विविधं—तत्रैकमंशांशिकार्यकारणशक्तिशक्तिमदाद्यभेदेन तादात्म्य पिण्डवदविभागलक्षणैकीभावादहं ब्रह्म सर्वं खलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति "तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकुर्य्ये"त्यादि श्रुते, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते"त्यादिश्रुतेश्च,

"एक समस्त यदिहास्ति किं चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥"

इत्यादिस्मृतेश्च, अपरं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेन केवले ब्रह्मचिन्मात्र आत्मत्वचिन्तनम्, "ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति व पाराय तमस परस्मात्", "अथात आदेश नेति नेति" "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" "तमेवैकं जानथ आत्मानम् आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुते,

"प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अहं ब्रह्म परं ज्योति प्रसंख्याय विमुच्यते ॥
य सर्वभूतचित्तज्ञो यश्च सर्वहृदि स्थित ।
यश्च सर्वान्तरे ज्ञेय सोऽहमस्मीति चिन्तयन्" ॥ इति

गारुडादिभ्यश्च, तथा—'आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति चे'ति ब्रह्ममीमांसासूत्राच्च, अत्र गारुडवाक्ये पुरुषस्य ब्रह्मणि न्यासो लय एव न स्वभेद,

"विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञं प्रविलाप्य तम् ।
ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे" ॥

प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते, तथा चोक्तं—

भास्वती ।

स्तदर्थभावनञ्चेश्वरप्रणिधानं चित्तस्थितिकरम्, प्रणवस्येति । सुगमम्, तथेति । स्वा-
ध्यायात् = निरन्तरप्रणवजपात्, योगम् = ऐकाग्र्यम्, आसीत = सम्पादयेदित्यर्थः, यो-

तत्त्ववैशारदी ।

वनम् = पुनःपुनश्चेतसि निवेशनम्, ततः किं सिद्ध्यतीत्यत आह—"प्रणवम्" इति । एकाग्रं-

वार्त्तिकम् ।

इत्यादिवाक्येषु जीवविलापनेन ब्रह्मात्मचिन्तनस्य स्मरणात् प्रकृतिस्थापनस्यादर्शनाच्च, सम्बरदृष्टान्तश्च नाखण्डत्वे—

यथाऽग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तथाऽऽत्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्तस्याग्निवायुजलादिबहुलदृष्टान्तस्य साम्यस्य च विशेषात् न्यायानुग्रहे-णाल्पाल्यादिदृष्टान्तानामेव बलवत्त्वाच्च, किन्त्वेकरूपस्यौपाधिकमिथ्याविभागनिवृत्तिमात्र-इति, विलापनेन च प्रकृत्यादिवज्जीवानामनात्मत्वमेव लभ्यते, तदुक्तं मात्स्ये—

"तत्त्वं सपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः" ॥ इति,

मोक्षधर्मे च—

"ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः" ॥ इति,

[illegible] प्रकृतिपुरुषौ [illegible] सकृदुद्ध ब्रह्म तस्मिन्नेवाहभावो वचनाच्च न जीवो मुख्यो-ऽधिकार इति, ध्यानयोश्चिन्तनयोर्मध्ये प्रथमचिन्तनमुपासना द्वितीयं तत्त्वज्ञानमिति, ब्रह्मा-त्मज्ञानं [illegible], मोक्षधर्मे चोक्तं—

"भगन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरामयाः ।
[illegible]कात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदा चित्प्रतिपद्यते" ॥ इति

[illegible], ईश्वरप्रणिधानादिति पञ्चम्युक्तमसंप्रज्ञातपर्यन्तयोगहेतुत्वं तत्त्वप्रणिधानस्य [illegible] तदाह—तदस्येति । प्रणिधानादिभिश्चैकाग्र्यो भवति ततश्च परमात्मसाक्षात्कार [illegible] इति शेषः,

"स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति

[illegible]वाक्यस्मरणात्, उक्तार्थे स्वपितुर्वाक्यं विष्णुपुराणस्थं प्रमाणयति—तथा चोक्तमिति । [illegible] न संभव इति योगस्याद्यन्तयोर्व्युत्थानकाले जप उक्तः, ननु परमात्मसाक्षा-त्कारात् [illegible] भवतीति यदुक्तं तन्नोपपद्यते—आत्मसाक्षात्कारेणैवाभिमाननिवृत्त्या पर-[illegible], अत्रोच्यते—ब्रह्मज्ञानं ताटस्थ्येनात्र न विवक्षितं किं त्वात्मत्वेनैव, तथा च [illegible]ज्ञानात् बुद्धिपर्यन्ताभिमाननिवृत्तिवत् परमात्मज्ञानात् जीवपर्यन्तोऽप्यभिमानो निवर्त्तते, पञ्चविंशतितत्त्वानि विलाप्यैव सोऽहमित्यात्मतयाऽधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादिति, न-न्वेवं [illegible] प्रसक्तमिति चेत्? न—व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मद्वयाभ्युप-गमात्, [illegible] क्षेत्रज्ञत्वं च, तच्चेश्वरस्यैवास्ति ईश्वरत्ववत् जीवात्मनां [illegible], जीवानां च चितिशक्तिमत्तामात्रेणैवात्मत्वं गौणं बुद्ध्या-[illegible] हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वं तद्वज्जीवानामात्मत्वं बन्धमोक्षभोगादिभागितया सिद्धं [illegible] व्यावहारिकमेव, एवमेवाहंत्वशब्दोऽपि परमात्मन्येव मुख्यो-[illegible] स्वातन्त्र्याभावेन [illegible]शब्दप्रवृत्तिनि-मित्तस्य [illegible], तथा चोक्तम्—

"स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्(१) ।

भास्वती ।

[illegible] स्वाध्यायमामनेत = [illegible]गाद् = एकाग्र्यलब्धयाऽन्तर्दृष्ट्या सूक्ष्मस्यार्थस्याधिगमात्, [illegible] सत्, तमर्थं लक्षीकृत्य जपपरो भवेदित्यर्थः, एवं स्वाध्याययोगसम्पत्त्या = [illegible]

तत्त्ववैशारदी ।

सम्पद्यते = एकस्मिन् भगवत्यारमति चित्तम्, अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति—"तथा च"

पातञ्जलरहस्यम् ।

तस्मादध्ययनाद् योगमासीत = उपासीत, तथा चोक्तं—स्वाध्यायादिति । वैयासिकीमिति । व्यासान्तरोक्ताम्,

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी जनार्दन ।

इति व्यासान्तरसिद्धिः [illegible] चित्तवृत्तिं कुर्यादित्यर्थः, तदुक्तम् -

"जपश्रान्तश्चिरं ध्यायेद् ध्यानश्रान्तश्चिरं जपेत् ।

जपध्यानसमायुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

वार्त्तिकम् ।

"स्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।

आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहो ज्ञजनताऽज्ञता" ॥ इति,

परम् = अनात्मानम्, यद्यपि जीवो मुख्यात्मा न भवति तथाऽपि तज्ज्ञानादपि [illegible] धर्मरागादिनिवृत्त्या मोक्षस्तु भवत्येवेति, एतेन व्यवहारपरमार्थभेदादेकात्म्यनानाऽऽत्मवादौ श्रुतिस्मृतिदर्शनेष्वविरुद्धावित्यपि सिद्धम्, अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विज्ञानामृते द्रष्टव्यमिति दिक्, तदिदमीश्वरप्रणिधानादित्यादिसूत्रगणोक्तं [illegible] लिङ्गपुराणे [illegible] प्रदर्शितं, यथा—

" [illegible] योगो [illegible] [illegible] । नाप्यस्त्यस्मितया चैव रागेणापि त्रिकालतः ॥
[illegible] त्रिषु [illegible] द्वेषेण नो भवेत् । तथैवाभिनिवेशेन सम्बन्धो न कदाचन ॥
[illegible] सम्बन्धो नैव कर्मभिः । भवेत् कालत्रये शम्भोरविद्यामनिवर्जनात् ॥
विपाकः कर्मणा तस्य न भवेदेव सर्वदा । कालेषु त्रिषु शर्वस्य शिवस्य शिवदायिनः ॥
[illegible] सम्पृक्तः कालत्रितयवर्त्तिभिः । तथैव [illegible] भगवानन्तकान्तकः ॥
[illegible] परो देवो भगवान् परमेश्वरः । चेतनाचेतनोन्मुक्तः प्रपञ्चादखिलात्परः ॥
[illegible] सातिशयत्वेन ज्ञानैश्वर्ये विलोकिते । शिवे नातिशयित्वेन स्थिते आहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिसर्गं [illegible] । उपदेष्टा स एवादौ कालावच्छेदवर्त्तिनाम् ॥
कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः । सर्वेषामपि सर्वेश कालावच्छेदवर्जितः ॥
अनादिरेष सम्बन्धो विज्ञानोत्कर्षयोः परः । स्थितयोरीदृशे शर्वे परिशुद्धः स्वभावतः ॥
[illegible] प्रयोजनाभावः परानुग्रह एव हि । प्रयोजनं समस्तानां क्रियाणां परमेष्ठिनः ॥
प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः । शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥
[illegible] शम्भोरपि । आसु सिद्धिः परा प्राप्या सत्त्वमेव न संशयः ॥
[illegible] चराचरविभागं च त्यजेदहमिति स्मरन् ॥
[illegible] कथितानि तु ॥
[illegible] प्राप्य शम्भोस्तु सन्निधिम् ॥
[illegible] पितामहः । [illegible] एक एव महेश्वर ॥
[illegible] । आधिव्याध्यन्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् ॥

(१) [illegible] पुष्टेन योगेनेत्यर्थः ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति ॥ २८ ॥

किञ्चास्य भवति—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति,

भास्वती ।

योगोत्कर्षस्य योगेन च स्वाध्यायोत्कर्षस्य सम्पादनमित्यनेनोपायेन परमात्मा प्रकाशते॥२८॥

किञ्चेति । किञ्च—ईश्वरप्रणिधानादस्य योगिन प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च भवति, प्रत्यङ् = प्रतिव्यक्तिगत, चेतन = चैतन्यम्, आत्मगतस्य=द्रष्टृचैतन्यस्य, अधिगम =उपलब्धिर्भवति योगान्तरायाभावश्च भवति, कथं? स्वरूपदर्शन प्रत्यक्चेतनाधिगम ?

तत्त्ववैशारदी ।

इति । तत ईश्वर (१)समाधितत्फललाभेन तमनुगृह्णाति ॥ २८ ॥

किञ्चापरमस्मात्? "तत प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च", प्रतीप = विपरीतम्, अञ्चति = विजानातीति प्रत्यङ् स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनोऽविद्यावान् पुरुष, तदनेनेश्वराच्चावतिक्रमत्वोत्कर्षसम्पन्नाद्विद्यावतो निवर्त्तयति, अविद्यावत प्रतीचश्चेतनस्याधिगम = ज्ञान स्वरूपतोऽस्य भवति, अन्तराया वक्ष्यमाणास्तदभावश्च, अस्य विवरण—"ये तावद्" इति । स्वम् = आत्मा तस्य रूप, रूपग्रहणेनाविद्यासमारोपितान् धर्मान् निषेधति, न-

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यभियुक्तवचनम् ॥ २८ ॥

प्रतीच इति । बुद्धविवेकिन, ज्ञानं = द्रष्टु स्वरूपेणावस्थानम्, सत्त्वधर्मानास्कन्दित रूपं,

वार्तिकम् ।

शिवतरमिति स्यात शिवादपि परं पदम्" ।

इति ॥ २८ ॥

[illegible] ईश्वरप्रणिधानादपि प्रज्ञाद्वारा योगस्तत्फलं मोक्षश्च भवतीत्युक्तमिदा-[illegible] ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यफलत्वं प्रतिपादयितु तत्र द्वाराधिक्यं सूत्रेण प्रतिपादयति—[illegible] । [illegible]स्य प्रणिधानिनो भवतीत्यर्थ,

"तत प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च", तत ईश्वरप्रणिधानात्तत्साक्षात्कारद्वारा [illegible] चैतन्यमप्यनायासेन पूर्णतया साक्षात् क्रियत इति प्रथमदलार्थ, अपिशब्द-[illegible], यद्यपि प्रति = प्रतिसम्तु अञ्चति = अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्याऽसंकु[illegible] परमात्मैव मुख्य प्रत्यक्शब्दार्थ —

'प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति'—

[illegible] प्रत्यक्प्रयोगदर्शनात्, तथाऽपीश्वरादिशब्देनैव प्रत्यक्शब्दोऽपि [illegible] [illegible], [illegible] प्रकृतिव्यावर्तनाय चेतनेत्युक्तम्, यदि च प्रत्यक्शब्द पश्चिमा-[illegible] मुख्योऽन्यत्र गौण इति, अन्तरायाभाव [illegible] [illegible] 'तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास' इति सूत्रेणेत्यतो [illegible] [illegible] वचनमनुवादकतया व्याचष्टे—ये तावदिति । अनुवादस्य न

स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति, यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथाऽयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुष इत्येवमधिगच्छति ॥ २६ ॥

भास्वती ।

तदाह—यथेति । यथेश्वरः शुद्धः = गुणातीतः, प्रसन्नः = अविद्याऽऽदिहीनः, केवलः = कैवल्यं प्राप्तः, अनुपसर्गः = कर्मविपाकहीनः, तथाऽयमप्यात्मा बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुष इत्येवं मुक्तपुरुषप्रणिधानान्निर्गुणस्वात्मचैतन्यस्याधिगमो भवति ॥ २९ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

स्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक्चेतनं साक्षात्करोत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह—"यथैवेश्वर इति । शुद्धः = कूटस्थनित्यतयोदयव्ययरहितः, प्रसन्नः = क्लेशवर्जितः, केवलः = धर्माधर्मापेतः, अत एवानुपसर्गः, उपसर्गाः = जात्यायुर्भोगाः, सादृश्यस्य किञ्चिद्भेदाधिष्ठानत्वादीश्वरात् भिनत्ति—"बुद्धेः प्रतिसंवेदी" इति । तदनेन प्रत्यग्ग्रहणं व्याख्यातम्, अत्यन्तविधर्मिणोऽन्यतरार्थानुचिन्तनं न तदितरस्य साक्षात्काराय कल्पते, सदृशार्थानुचिन्तनं तु सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति, एकशास्त्राभ्यास इव तत्सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगिताम् प्रत्यासत्तिस्तु स्वात्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परात्मनीति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

कथमित्याक्षेपः, कस्मादिति भावः, समाधत्ते—यथैवेश्वर इति । उदयव्ययौ = जन्मविनाशौ, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यमित्याह—बुद्धेः प्रतिसंवेदीति । कल्पत इति । घटपटयोरित्यर्थः, सदृशयोस्तु भवेदेव गोगवययोरित्यर्थः, दृष्टान्तान्तरमाह—एकशास्त्रेति । वैशेषिकशास्त्राभ्यासो यथा न्यायशास्त्राभ्यासे, उपकरोतीति शेषः, प्रत्यासत्तिः = सम्बन्धः,

अयमर्थः—नगरेऽनकृदृष्टगो पुरुषस्यारण्यप्रवेशे गवये चक्षुःप्रत्यासत्तौ यथा गवयधीः, एवं बहुशो भावितेश्वरस्यात्मनि मनःप्रत्यासत्तावात्मसाक्षात्कारः तत्रेश्वरभावना सहायतामवलम्बते, अत एवाह—न परात्मनीति । परात्मनः परप्रत्यक्षायोग्यत्वादित्युक्ते ॥ २९ ॥

वार्त्तिकम् ।

फलमाधिवयेन विघ्ननिवर्त्तकत्वलाभः, "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवती"ति श्रुत्या ब्रह्मात्मतादर्शिन इच्छाविघाते देवादीनामप्यसामर्थ्यप्रतिपादनादिति, अत एवोक्तं नारदीयादिष्वपि—

"तस्मान्मुमुक्षो सुलभो मार्गो श्रीविष्णुसंश्रयः ॥
चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा" ।
"धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि"—

इत्यादि. स्वरूपदर्शनमिति । अस्य प्रतीचो जीवस्य यत्तात्त्विकं रूपं तस्य साक्षात्कारोऽपि भवतीत्यर्थः, अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्कारेऽदृष्टद्वारमप्यस्तीतिप्रतिपादयन्नेव स्वरूपदर्शनं विवृणोति— यथैवेति । बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बोद्ग्राही तत्साक्षीति यावत्, ईशजीवसक्षणोरत्यन्ताभेदनिरावरणाय वधस्यैमुक्तः यथैवेश्वरः शुद्धत्वादिगुणकस्तथाऽयमपि योऽबुद्धेः साक्षी पुरुषः इत्येवमधिगच्छति = अवधारयति पुरुषत्वाविशेषादित्यर्थः, "पुरुषश्चेतनः शुद्धः पापपुण्यविवर्जितः प्रसन्नो निर्द्वन्द्वः केवलश्चिन्मात्रोऽनुपसर्गो जात्यायुर्भोगरहितः" इति, तदेतदुक्तं नारदीये—

"मायाप्रवर्त्तकं विष्णौ दृढा भक्तिः कृता नृणाम् ।
सुखेन प्रकृतेर्भिन्नं स्वं दर्शयति दीपवद्" इति ॥ २९ ॥

अथ केऽन्तरायाः? ये चित्तस्य विक्षेपकाः, के पुनस्ते? कियन्तो वेति?—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥३०॥

नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः, सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभावे न

भास्वती।

अथेति सूत्रमवतारयति—नवेति। धातु=वातपित्तादि, रस=आहारपरिपाकजातस्य, करणानि=चक्षुरादीनि एषां वैषम्यं वैगुण्यं व्याधिः, अकर्मण्यता=श्रमणात,

तत्त्ववैशारदी।

पृच्छति—"के" इति। सामान्येनोत्तरम्—"ये" इति। विशेषमङ्गुल्या पृच्छति—"के पुन"-रिति। उत्तरमाह—"व्याधि" इत्यादिसूत्रेण,

अन्तरायाः=न त्वेताश्चित्तवृत्तयो योगान्तराया योगविरोधिन, चित्तस्य विक्षेपा— चित्तं स्वकर्मणो व्याख्यान्यो योगाद्विक्षिपन्ति=अपनयन्तीति विक्षेपा, योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह—"सहैते" इति। संशयभ्रान्तिदर्शने तावद् वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, शेषा अपि न वृत्तयो

पातञ्जलरहस्यम्

अन्तराया विघ्ना विक्षेपा प्रतिकूला इत्यर्थः, वृत्तिनिरोध समाधि, न वृत्तय इति। धाका-ययोरव व्याधारत्वात्, रसो=रसभादि, न्यूनाधिकभाव इति। पदुमृदुते, कर्मानर्हता=अनुत्साहितम्।

भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः, व्याधिः=धातुरसकरणवैषम्यम्, स्त्यानम्=अकर्मण्यता चित्तस्य, संशयः=उभयकोटिस्पृग् विज्ञानं—स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति, प्रमादः=समाधिसाधनानामभावनम्, आलस्यम्=कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः, अविरतिः=चित्तस्य विषयसम्प्रयोगात्मा गर्द्धः, भ्रान्तिदर्शनम्=विपर्ययज्ञानम्, अलब्धभूमिकत्वम्=समाधिभूमेरलाभः, अनवस्थितत्वम्=यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा, समाधिप्रतिलम्भे हि तदवस्थितं स्याद्—इत्येते चित्तविक्षेपा नव योगमलाः, योगप्रतिपक्षाः, योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥३१॥

भास्वती ।

उभयकोटिस्पृक्=इदं वाऽदो वेत्युभयप्रान्तस्पर्शि, गुरुत्वाद्=जाड्याद्, निद्रातन्द्राऽऽदितामसावस्थायां या कायचित्तयोः साधनेऽप्रवृत्तिः, विषयसम्प्रयोगात्मा गर्धः=विषयस्यास्पाकृष्णा, भ्रान्तिदर्शनं=तत्त्वानामतद्रूपप्रतिष्ठं ज्ञानम्, समाधिभूमिः=मधुमती मधुप्रतीका प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति चतस्रोऽवस्था ॥ ३० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

व्याध्यादिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्य्यात् तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः, पदार्थान् व्याचष्टे—"व्याधि" इति, धातवो=वातपित्तश्लेष्माणः शरीरधारणाद्, अशितपीताहारपरिणामविशेषो रसः, करणानि=इन्द्रियाणि तेषां वैषम्यं=न्यूनाधिकभाव इति, अकर्मण्यता=कर्मानर्हता, संशयः=उभयकोटिस्पृग् विज्ञानम्, सत्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्य्यासयोरभेदे, उभयकोटिस्पर्शास्पर्शाभ्यामवान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः। अभावनम्=अकरणं, तत्राप्रयत्न इति यावत्, कायस्य गुरुत्वं कफादिना चित्तस्य गुरुत्वं तमसा, गर्द्धः=तृष्णा, मधुमत्यादयः=समाधिभूमयः, लब्धभूमेर्यदि तावत्तेव सुस्थितमन्यस्य समाधिभ्रेष स्यात्ततस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात् यस्मात् समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात् तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति ३०॥

न केवलं नवान्तरायाः, दुःखादयोऽप्यस्य तत्सहभुवो भवन्तीत्याह—"दुःख"इत्यादि ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

त्वाह, चित्तस्येति शेषः, उभयकोटीति। एककोटेरबाधितत्वात्, विपर्यये तु एककोटेरप्यभावः, तृष्णा=विषयलौल्यम्, सुस्थितमन्यस्य तुष्टस्येति यावत्, समाधिप्रतिलम्भे=लब्धे समाधौ, तदवस्थितं स्यात् चित्तमिति शेषः ॥ ३० ॥

सहभुवः=सहजन्मानः, दुःखमिति । आध्यात्मिकम्,

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च—

वार्त्तिकम् ।

३०, ननु लाभोत्तरं भ्रंशे का क्षतिरित्याशङ्कायामाह—समाधिप्रतिलम्भे इति । प्रतिलम्भो निष्पत्तिर्ध्येयसाक्षात्कार इति यावत्, अयं भावः—साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तद्ध्येयस्थानमपेक्षितमतोऽकृतसाक्षात्कारस्य योगारूढस्यापि भ्रंशोऽनर्थ एवमेव भवतीति,

'आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः'—

रित्यादिस्मृतिश्चात्र प्रमाणमिति, एतेषां तान्त्रिकान् संज्ञाभेदानाह—एत इति ॥ ३० ॥

न केवलमेते व्याध्यादयो योगान्तराया अपि तु दुःखादिरूपेष्वन्तरायान्तरेष्वपि हेतवो भवन्तीत्याह—

"दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः", दुःखादीन्यत्र क्रमेण व्याचष्टे—दुःख-

'दुःखमाध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं च, येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद् दुःखम्, दौर्मनस्यम् = इच्छाऽभिघाताच्चेतसः क्षोभः, यदङ्गान्येजयति = कम्पयति तद् अङ्गमेजयत्वम्, प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः, यत् कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः, एते विक्षेपसहभुवो = विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति, समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति ॥ ३१ ॥

अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरो-

भास्वती।

दुःखमिति । सुगमम् । अभिहताः = अभिघातप्राप्ताः, उपघाताय = निराशाय ॥ ३१ ॥

अथेति । चित्तनिरोधेन सह विक्षेपा निरुद्धा भवन्ति, अभ्यासवैराग्याभ्यां निरोध

तत्त्ववैशारदी।

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् आध्यात्मिकं—शारीरं व्याधिवशान्मानसं कामादिवशात्, आधिभौतिकं = व्याघ्रादिजनितम्, आधिदैविकम् = ग्रहपीडाऽऽदिजनितम्, तच्चेदं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनीयतया हेयमित्याह—"येनाभिहताः" इति। अनिच्छतः प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति—पिबति प्रवेशयतीति यावत् स श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी, अनिच्छतोऽपि प्राणो यत् कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति = निश्वासयति स प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी ॥ ३१ ॥

इ[illegible]—"अथैते" इति । अथ = उक्तार्थानन्तरम्, उपसंहरति

द्धव्याः, तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

विक्षेपप्रतिषेधार्थमे(१)कतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत्, यस्य तु प्रत्यय-

भास्वती।

माष्य, तयोर्मध्येऽभ्यासस्य विषयमुपसंहरन् = संक्षिपन्, इदमाह = ईश्वरप्रणिधानादीनां सर्वेषामभ्यासानां साधारणविषयं सारभूतं समासत आह—तदिति सूत्रेण, विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं = यस्मिन् ध्येयविषय एकतत्त्वात्मके नानेकभावेषु विचरणस्वभावकं तादृग्विषयकं चित्तमभ्यसेत्, ईश्वरप्रणिधाने आदौ चित्तमनेकविषयेषु विचरति, यथा—य क्लेशादिरहितो य सर्वज्ञो य सर्वव्यापीत्यादिभावेषु सञ्चरणं नैकतत्त्वालम्बनता चेतस, अभ्यासबलात्तान् सर्वान् समाहृत्य यदैकस्वरूपध्येयालम्बनं चित्तं क्रियते तदा तादृगाभ्यासात् कायेन्द्रियस्थैर्यं क्षिप्रं प्रवर्त्तते ततश्च विक्षेपा दूरीभवन्ति, एकतत्त्वालम्बनायाहम्भाव श्रेष्ठो विषय, ईश्वरप्रणिधानेऽप्यात्मानमीश्वरस्थं कृत्वा,

तत्त्ववैशारदी।

सूत्रमाहेति सम्बन्ध, निरोद्धव्ये हेतुरुक्त "समाधिप्रतिपक्षा" इति। यद्यपीश्वरप्रणिधानादिस्वभ्याससमात्रमुक्तं, तथाऽपि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्यमित्याह—"ताभ्याम्" इति। ताभ्याम् = उक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्या, तत्र = तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये, अभ्यासस्य = अनन्तरोक्तस्येति, "तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास",

एकतत्त्वम् = ईश्वर, प्रकृतत्वादिति—

वैनाशिकाना तत्त्वर्थमेकाग्रमेव चित्त नास्ति किञ्चिद् विक्षिप्तमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च (२)प्रवृत्तीना वैयर्थ्यमित्याह—"यस्य तु" इति। यस्य मते प्रत्यय = अर्थ्यमाण एकस्मिन्नेवार्थस्मिन् वा नियत = यावदर्थाभासमुत्पन्न तत्रैव समाप्तम् अनन्यगामि, अर्थान्तरं ताव-

पातञ्जलरहस्यम्।

उपदेशानाम् अयमाणे गृह्यमाणे, प्रकृते—अर्थान्तरमिति।

वार्त्तिकम्।

स्यनन्तरमेते विक्षेपा अभ्यासवैराग्याभ्यामित्यादिसूत्रोक्ताभ्यां सामान्याभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्या न त्वीश्वरप्रणिधानादेवेति नियम इत्यर्थ, एतत्प्रतिपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—तत्रेति। तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्येऽभ्यासविषय जीवेश्वरादिसाधारणं पिण्डीकृत्योपसंहरन् इदं सर्वोक्त वक्ष्यमाणसूत्रेणाहेत्यर्थ, यदि हीश्वरप्रणिधानमेव केवलमन्तरायाभावहेतुरिति वक्ष्यमाणसूत्रार्थ स्यात्तदैकतत्त्वाभ्यास इति सामान्योपसंहारो न युज्येत किन्त्वदर्थसमीश्वराभ्यास इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति भाव. ॥ ३१ ॥

"तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास" एक स्थूलादि किंचित्, यत्तु—एकतत्त्वशब्देनात्र परमेश्वर एवोक्त इति तन्न—बाधकं विना सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वानौचित्यात्, पूर्वसूत्रप्राप्तत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च, सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेश्चेति, उक्तयोर्विक्षेपकोपप्रतयोर्वक्ष्यमाणपरिकर्मणश्चोपपत्तये चित्तस्य स्थिरतां साधयिष्यन् चित्तस्य क्षणिकत्वादिकं दूषयति—यस्य त्विति। यस्य तु वैनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्यर्थनियतमर्था-

नियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकञ्च चित्तं, तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तं, यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमिति; अतो न प्रत्यर्थनियतम् , योऽपि (१)सदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्र-

भास्वती।

ईश्वरवदहमिति ध्यायेद् , उक्तञ्च—

"एकं ब्रह्ममयं ध्यायेत् सर्वं विप्र ! चराचरम् ।
चराचरविभागञ्च त्यजेदहमिति स्मरन्" ॥ इति,

सर्वेष्वभ्यासेष्वेकतत्त्वालम्बनस्य चेतसोऽभ्यासः श्रेष्ठः, चित्तमेकाग्रं कार्यमित्युपदेशो न तु योगिनामेव किन्तु क्षणिकवादिनोऽपि चित्तस्य निरोधाय तस्यैकाग्र्यमुपदिशन्ति, तेषाञ्च दृष्ट्या चित्तस्यैकाग्र्यं निरर्थकं वाङ्मात्रमित्युपपादयति—अतोऽत्र तदुपन्यासो नाप्रस्तुत इति, क्षणिकवादिनां नये चित्तं प्रत्यर्थनियतं=प्रत्येकमर्थं उद्भूतं समासञ्च न किञ्चिद् वस्त्वेकक्षणिकचित्तात् क्षणान्तरभाविनि चित्ते गच्छति, तच्च प्रत्ययमात्रम्=तेषां नये संस्कारा अपि प्रत्ययाः, नास्ति प्रत्ययातिरिक्तं किञ्चिच्छून्योपादानत्वात्, तथा च तेषां चित्तं क्षणिकं=प्रत्येकं क्षणमात्रस्यापि निरन्वयत्वात्, क्षणक्रमेणोदयमानानि चित्तानि पृथक्, पूर्वक्षणिकं चित्तमुत्तरस्य प्रत्ययरूपं निमित्तकारणं पूर्वस्यात्यन्तनाशरूपे निरोधे उत्तरं शून्यादेवोत्पद्यते, उक्तञ्च—

"सर्वे संस्कारा अनित्या उत्पादव्ययधर्मिणः ।
उत्पद्य च निरुध्यन्ति तेषां व्युपशमः सुखम्" ॥ इति,

तस्येति । एतन्नये सर्वमेव चित्तमेकाग्रं स्याद् निरर्था तेषां विक्षिप्तं चित्तमित्युक्तिः, क्षणिकं प्रत्येकं चित्तं एकस्यैवार्थस्य वर्त्तमानत्वाद्, यदीति । सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधानमेवैकाग्रतेति चेद् वदति भवांस्तदा चित्तं प्रत्यर्थनियतमिति भवदुक्तिर्बाधिता भवेत्, योऽपीति । उदयमानानां प्रत्ययानां समानरूपतैवैकाग्र्यमित्यपि

तत्त्ववैशारदी।

स्वप्रथमं गृहीत्वाऽर्थान्तरमपि पश्चात् कस्मान्न गृह्णातीत्यत आह—"क्षणिकञ्च" इति । क्षणस्याभेद्यत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभावः, अस्मन्नये त्वक्षणिकं चित्तं स्वविषय एकस्मिन्ननेकस्मिन् वाऽनवस्थितं प्रतिक्षणं तत्तद्विषयोपादानपरित्यागाभ्यां विषयानियतं विक्षिप्तम्, अतो विक्षेपपरिणामस्सपनीय दास्यैकाग्रताऽऽधातुमिति तदुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह—"यदि पुनरि"ति । उपसंहरति—"अतो न" इति । वैनाशिकमुत्थापयति—"योऽपि" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

अथ सिद्धान्तेन दूषयति-क्षणिकमिति । प्रवाहचित्तं प्रवाहिचित्तस्येत्यर्थः, चित्तसन्तान-

वार्त्तिकम् ।

दर्थान्तरं न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निराधारवृत्तिमात्रं तथा क्षणिकं च भवति; तस्य मते सर्वमेव चित्तमेकाग्रमतो विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिरित्यर्थः, तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाध्युपदेशो विफल एवेति भावः, एकस्य चित्तस्य क्रमेण नानाऽर्थविषयकत्वस्वीकारे तु नास्य दोष इत्याह—यदि पुनरिति । ततः किमित्यत आह—अतो नेति । योऽपि

(१) अत्र

"नन्स्यादालयविज्ञानं यद् भवेदहमास्पदम् ।
तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदि"ति ॥

मन्यते तस्य यद्येकाग्रता प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं-क्षणिकत्वात्, अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः, तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति, यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः

भास्वती ।

भवता दृष्टिर्न न्याय्या, सुगमं भाष्यम्, तस्मादिति । चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितमिति

तत्त्ववैशारदी ।

मा भूदेकस्मिन् क्षणिके चित्त एकाग्रताऽऽधानप्रयत्नः, चित्तसन्ताने त्वनादावक्षणिके विक्षेपमपनीयैकाग्रताऽऽधास्यत इत्यर्थः

तदेतद् विकल्प्य दूषयति—"तस्य" इति । तस्य दर्शन एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य = चित्तसन्तानस्य वा धर्मः, तत्रैकं क्रमवदुत्पादेषु प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहचित्तम्, कुतः ? यद् यावदस्ति तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वात्, अक्षणिकस्य चासत्त्वाद् भवतां दर्शन इति भावः, द्वितीयं कल्पं गृह्णाति—"अथ" इति । (१)नावृतस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थः सन्, तस्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्नसाध्यो धर्मः, दूषयति "स सर्वः" इति । सांवृतप्रवाहापेक्षया सदृशप्रवाही वा विसदृशप्रवाही वा, अतः परमार्थसता रूपेण प्रत्यर्थनियतत्वाद् यदर्थाभास उत्पन्नस्तत्र समासत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः, यदपनयेनैकाग्रताऽऽधीयत इति, उपसंहरति—'तस्माद्' इति । इतोऽपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चेत्याह—'यदि चेत्' इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्य, चित्तवृत्तिजातिमत्सन्तानस्य वेत्यर्थः—नाद्य इत्याह, तत्रैकमिति क्रमवदुत्पादेष्विति । क्रमेणोत्पद्यमानेषु प्रत्ययेषु मध्ये, अनुगतं नास्ति, पृच्छति—कुत इति । उत्तरयति—यद्यावदित्यादि-भावइत्यन्तेन, द्वितीयं निराह—द्वितीयमिति । अथेत्यादिविक्षिप्तचित्तानुपपत्तिरित्यन्तेन भाष्येण, सांवृतस्य प्रवाहस्य = अविद्याप्रदर्शितस्येत्यर्थः, धर्मो भविष्यतीति शेषः, सदृशप्रवाही प्रदीपकलिकावद् विसदृशप्रवाही घटपटकुसूला इतिवत्, परमार्थसतारूपेण क्षणिकत्वेन प्रत्यर्थिनियतत्वात् = प्रतिस्वलक्षणनियतत्वात्, यदर्थावभासः यदाकारः, स समासत्वात् = स्वलक्षणान्तरावर्तित्वेनान्यान्याग्राहकत्वात्, यदिति = विक्षेपं, नान्यदृष्टं स्मर-

वार्त्तिकम् ।

वनाशिविशेष उक्तदोषपरिहाराय मन्यते सदृशप्रत्ययप्रवाहरूपतैव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाहस्यैव विसदृशत्वं च विक्षेप इति, तस्य मत-योऽपीत्यादिनाऽनूद्य विकल्प्य दूषयति-तस्येति । मत इति शेषः, क्षणिकत्वादिति । अत आश्रयाभावेनैकाग्रताऽनुपपत्तिरिति शेषः, नन्वतीतानागतवर्तमानासु सदृशप्रत्ययव्यक्तिषु द्वित्वादिवद् व्यासज्यवृत्तिरेकाग्रता भवत्विति चेन्न—अन्योन्यासमानकालीनेषु व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात्, क्षणिकत्वादिना सामान्यधर्मोभावेन सादृश्यस्य दुर्वचत्वाच्चेति, प्रवाहांशस्य प्रत्येकव्यक्तेरित्यर्थः, दूषयति—स सर्व इति । स सर्वः प्रवाहांशः सदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा भवतु, उभयथैवैकाग्र चित्तस्य प्रत्यर्थनियतत्वादित्यादिरर्थः, अतः स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । अवस्थितं स्थिरम्, परमते दूषणान्तरमाह—यदि चेति । स्वभावभिन्नत्वेन नित्यभिन्नत्वेन त्वयाऽभ्युपगता प्रत्यया यद्येकचित्तानाश्रिताः स्युरित्यर्थः, अथशब्दः प्रश्ने, अन्यप्रत्ययदृष्ट-

सदसनुदत्य, प्रदर्शितविज्ञानधारामवमत्य विक्षेपरूपामालयविज्ञानमसानिमेवैकाग्रतामादधानस्य लोकायतप्रसङ्गं निरस्यन्नाह—योऽपीति ।

(१) इदमनुस्वरूपतिरोधायिकाऽविद्या सा वृतिः ।

स्मर्ता भवेद् अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत्,

कथञ्चित् समाधीयमानमप्येतद् गोमयपायसीय न्यायमाक्षिपति.

भास्वती।

दर्शनमेव न्याय्यम्, एकम् = प्रवाहरूपेषु सर्वेषु प्रत्ययेष्वन्वितमेकं वस्तु, अनेकार्थं = न प्रत्यर्थम्, अवस्थितम् = अस्मिताऽऽत्मधर्मिरूपेण स्थितमित्यर्थः, क्षणिकमते स्मृतिभोगयोरपि विप्लवः स्यादित्याह—यदीति। एकेन चित्तेन, अनन्विताः = असम्बद्धाः, स्वभावभिन्नाः = भिन्नसत्ताकाः प्रत्यया यदि जायेरंस्तदाऽसम्बद्धानां पूर्वपूर्वप्रत्ययानुभवानां स्मृतिः कथं सङ्गच्छते कर्मफलभोगो वा कथमिति? कथञ्चित् समाधीयमानमप्येतद् गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति = गोमयं गव्यं पायसमपि गव्यमतो गोमयमन

तत्त्ववैशारदी।

यथा हि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य न चैत्रः स्मर्ता यथा च मैत्रेणोपचितस्य पुण्यस्य पापस्य वा कर्माशयस्य फलं तदसम्बन्धी चैत्रो न भोक्ता, एवं प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न स्मरेत, प्रत्ययान्तरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं न प्रत्ययान्तरमुपभुञ्जीतेत्यर्थः, ननु नातिप्रसज्यते, कार्यकारणभावे सतीतिविशेषणात्, (१)श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादावकर्तृमातापितापुत्रादिगामिफलदर्शनाद्, मधुररसभाविताना वाऽऽम्रबीजादीनां परम्परया फलमाधुर्यनियमाद् इत्यत आह—"कथञ्चित् समाधीनमानमप्येतद्" इति। अयमभिसन्धिः—कः खल्वेकसन्तानवर्त्तिनां प्रत्ययानां सन्तानान्तरवर्त्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो विशेषो येनैकसन्तानवर्त्तिना प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य कर्माशयस्य वा तत्सन्तानवर्त्त्येव प्रत्ययः स्मर्त्ता भोक्ता च स्याद्, नान्यसन्तानवर्त्ती, न हि सन्तानो नामास्ति कश्चिद्वस्तुसन् य एकः सन्तानिनः सन्तानान्तरवर्त्तिभ्यो-

पातञ्जलरहस्यम्।

स्यान्य इति न्यायमाश्रित्याह—एवमिति। प्रत्ययान्तरदृष्टस्येव भोक्रन्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न स्मरेत् भोक्रन्तरं न स्मरेत्, नातिप्रसज्यत इति = अतिप्रसङ्गो नास्ति, कार्यकारणभावे – जन्यजनकभावः एकसन्तानवर्तित्वेन, वस्तुतस्तु तत्र दृष्टान्तः श्राद्धेति। यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूतः, एवं तेजस्वी, अन्नादो अनामयावी पशुमान् भवतीति वाचनिकम्, यथा—

"यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद् ब्रह्म शाश्वतम्"

इत्यादिवाचनिकं न तु सन्तानकार्यकारणता, प्रकरणाद् यथावचनमन्वयः, किञ्च—मधुरसभावितानामित्यादि, अत्रापि नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायात्, अङ्कुरोत्पत्तिस्तु बीजावयवादेव न तु बीजात्, त्वन्मते त्ववयवानामपि क्षणिकत्वं, गोविकारत्वाद् गोमयमपि पायसस्यादिति गोमयपायसीयन्यायः, इत्यमेवार्थं स्पष्टयति—अयमभिसन्धिरिति। विनिगमनाभावं शङ्कते—कः खल्विति। अनुभूतस्य = दृष्टस्य श्रुतस्य च, उपचितस्य कर्माशयस्य जनितस्य पापपुण्यादेः, प्रत्ययः = आत्मा, नान्यसन्तानवर्तीत्यत्र दृष्टान्तः—स्थिरज्वलितदीपसन्तानस्य तैलवर्तिज्वलितदीपसन्तानस्यावस्तुत्वेनापि तथेत्याह—न हीति। कल्पनया क्रियासिद्धि-

वार्त्तिकम्।

स्येति। तन्मते चित्तातिरिक्तात्माभावादुक्तम्, उपचितस्य = अर्जितस्य कर्माशयस्यादृष्टस्येत्यर्थः, स्वैकसन्तानोत्पन्नत्वेनानुभवसंस्कारस्मृत्यादीनां कार्यकारणभावाभ्युपगमेनायं दोषः परिहर्त्तव्य इत्याशङ्कायामाह—समाधीयमानमिति। गोमयं पायसं गव्यत्वादित्यादि न्याय-

(१) वैश्वानरीयेष्टिः। जैमिनीयतन्त्रे तुरीयस्य तृतीये—"फलकर्मयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वा-दितिव सूत्रेण।

किञ्च—स्वानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति, कथं ? यदह-

भास्वती।

पायसमिति न्यायाभासमत्यतिक्रामति, प्रत्यभिज्ञाऽसङ्गत्याऽपि क्षणिकमतमनास्थेयमित्याह—किञ्चेति । प्रतिक्षणिकस्य चित्तस्य भिन्नत्वे सति स्वात्मानुभवापह्नव प्राप्नोति =

तत्त्ववैशारदी ।

भिन्नत्वाद् , न च काल्पनिको भेदः क्रियायामुपपद्यते, न खलु कल्पिताग्निभावो माणवकः पचति,न च कार्य्यकारणसम्बन्धोऽपि वास्तवः, सहभुवोः सव्येतरविषाणयोरिवाभावाद् , असहभुवोरपि प्रत्युत्पन्नाश्रयत्वायोगात्, न ह्यतीतानागतौ व्यासज्य प्रत्युत्पन्नं वर्त्तितुमर्हत , तस्मात्सन्तानेन वा कार्य्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेनानुपहिताः परमार्थसन्तः प्रत्यया परम्परासम्पर्गित्वेन स्वसन्तानवर्त्तिभ्यः परसन्तानवर्त्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते, सोऽयं गोमय पायस चाधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायो= "गोमयं पायस गव्यत्वादुभयसिद्धपायसवद्' इति तमाक्षिपति=न्यायाभासत्वेन ततोऽत्यधिकत्वादिति, न चात्र कृतनाशाकृताभ्यागम चोद्य, यतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृ, तदेव तज्जनिताभ्या सुखदुःखाभ्यां युज्यते, सुखदु खे च चितिच्छायाऽऽपन्न चित्तं भुङ्क्ते इति पुरुषे भोगाभिमानश्चितिचित्तयोरभेदग्रहादिति, (१)स्वप्रत्यय प्रतीत्य (२)समुत्पन्नाना स्वभाव एवैषा तादृशो यत्त एव स्मरन्ति फल चोपभुञ्जते न त्वन्ये, न च स्वभावा नियोगपर्य्यनुयोगावर्हन्ति–एवं भवतु मैव भूदिति वा कस्मान्नेवमिति वेति, य पूर्वोक्ते न परितुष्यति तं प्रत्याह—

"किञ्च—स्वात्मे"ति । उदयव्ययधर्माणामनुभवानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वेऽपि तदाश्रयमभिन्न चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंदधान कथमत्यन्तभिन्नान् प्रत्ययानालम्बेत, ननु ग्रहणस्मरणरूपकारणभेदात् पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्वा न प्रत्यभिज्ञानं नामैकः प्रत्ययो यत प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकता स्यादित्यत आह—"स्वानुभवे"ति । ननु कारणभेदवि-

पातञ्जलरहस्यम्।

,र्न भवतीत्याह—न चेति । न हि गुञ्जापुञ्जारोपितवह्निर्दहति पचति वा, असहभुवोरतीतानागतयो प्रत्युत्पन्न वार्तमानिक प्रत्युपादानत्वायोगात्, तदाह न हीति । व्यासज्य युगपद्भावेन, गोमयपायसन्यायस्तु कदा चित् सम्भाव्यते प्रायश्चित्तादावयन्तु न सम्भवतीत्याह—ततोऽपीति । स्वमतं समाधत्ते–न चात्रेति । स्वप्रत्ययं = प्रधान प्रतीत्य द्विपरार्द्धावसाने संस्काररूपत्वेन गत्वा समुत्पन्नाना सर्गकाले जाताना चित्तानां स्वभाव कार्यतत्संस्कारयोरन्यतरता, अन्यत चित्तान्तरेण, नियोगो जलं दहत्विति, पर्यनुयोग = अग्नि कुतो न क्लेदयत्विति, एतदेव विवृणोति —एवमिति–नानात्वेऽपीति । ज्ञाननिष्ठत्वेनाश्रयस्त्वेक एव सोऽहमितिदृढतरप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात , अहमिति प्रत्यय एक चित्त प्रति सन्दधान इत्यन्वय , भिन्नान् प्रत्ययान् = क्षणिकज्ञानानि,शङ्कते–नन्विति । ग्रहणसामग्री = इन्द्रियार्थसन्निकर्षः स्मरणसामग्री = संस्कार-

वार्तिकम् ।

मतिरूपेण समाधीयमानमप्याक्षिपति = तिरस्करोति, तन्न्यायापेक्षयाऽप्येतद्दूषणोद्धरणन्यायआभासीभूत इत्यर्थ , तत्र हि गव्यत्व हेतु प्रसिद्धोऽस्ति, अत्र त्वेकसन्तानीयत्वरूपो हेतुरप्यप्रसिद्धः संतानस्यैकतानिर्वाहकजात्याद्यनभ्युपगमादिति भाव, दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । स्वस्य चाटस्य य आत्मविषयकानुभवस्तस्याप्यपलापश्चित्तस्य प्रतिक्षणमन्यत्वे सति प्रसज्यत इत्यर्थ, पृच्छति—कथमिति । उत्तर,—यदित्यव्ययमहमो विशेषणम्,

मद्राक्षं तत्स्पृशामि यच्चास्प्राक्षं तत् पश्यामीत्यहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माऽहमितिप्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्त्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत् स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्माऽहमितिप्रत्ययः, न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यव-

भास्वती ।

स्वानुभवसाक्षिकोऽयमर्थः, अनुभूयते सर्वैरेव सर्वेषां विभिन्नानामपि प्रत्ययानां ग्रहीताऽहमित्याकारः प्रत्ययः, यदित्यस्य स इत्यर्थः, योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवरूपमत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अपि च सोऽहम्प्रत्ययः प्रत्ययिनि चेतनाभेदेन=अविभाज्यरूपेण पूर्वापरप्रत्ययेन सहाभिन्नोऽहमित्यात्मरूपेणोपतिष्ठते, एकेति। अत्यन्तभेदात्मा भिन्नस्वरूपोऽहमिति प्रत्ययः, एकप्रत्ययविषयः=एकचित्तविषय इत्यनुभूयते, यदि वस्तुभिन्नचित्तस्य स विषयस्तदा न तस्य सामान्यस्यैकचित्तस्याश्रयः सङ्घटेत, इत्यनुभवापलापः क्षणिकवादिनः नास्त्यत्र किञ्चित् प्रमाणम्, ते हि प्रदीपदृष्टान्तबलेन स्थापयितुमिच्छन्ति न हि दृष्टान्तः प्रमाणं नात्रापि प्रदीपो दृष्टान्तः, तत्पक्षे प्रतिक्षणं हि प्रदीपशिखाया उत्पादात् न, भिन्नं तथाऽपि सैवेति प्रतीयते तद्वदुत्पादनिरोधधर्मकाणां चित्तानां प्रवाहः—एक इव प्रतीयते, नैतद्युक्तम्, प्रदीपशिखाया पृथग् भ्रान्तो द्रष्टाऽस्ति, अत्र को नाम चित्तैकत्वस्य भ्रान्तो द्रष्टा, न हि प्रदीपशिखा प्रतिक्षणं शून्यादुत्पद्यते किन्तु दह्यमानात् तैलादेः वस्तुनः कारणात् तथा चित्तरूपाः प्रत्ययिनः। प्रत्ययास्तु उत्पद्यन्ते, ते च सर्वे एकस्मिन्नात्मनि एकोऽहमिति साक्षादनुभूयते तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, न तदपलापः

तत्त्ववैशारदी ।

हार लभते तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२ ॥

यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथम् ?

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां-भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेद्, दुःखितेषु करुणां,-पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यात्मकेषूपेक्षाम्,

भास्वती ।

शक्यं कर्त्तुं दृष्टान्तादिभिरिति, उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥

यस्येति । उक्तस्य चित्तस्य योगशास्त्रेण स्थित्यर्थं यदिदं परिकर्म=परिष्कृतिर्निर्दिश्यते तत् कथम् ? अस्योत्तरम्—मैत्र्यादीति सूत्रम्, सुखविषया मैत्री, दुःखविषया करुणा, पुण्यविषया मुदिता, अपुण्यविषयोपेक्षा, येषाममैत्र्यादयश्चित्तविक्षेपका आसां भावनया तेषां चित्तप्रसादः स्यात् ततः स्थितिलाभः, स्थित्युपाय एवात्र प्रस्तुत इति द्रष्टव्यम्, तत्रेति । सुखसम्पन्नेषु सर्वप्राणिष्वपकारिष्वपि मैत्रीं भावयेत्, स्वमित्रस्य सुखे जाते यथा सुखी भवेत्तथा भावयेत्, मात्सर्येर्ष्यादीनि चेदुपतिष्ठेरन् मैत्रीभावनया तदुत्पादयेत्, सर्वेषु दुःखितेष्वमित्रमित्रेषु करुणां भावयेत्=तेषां दुःख उपजाते तान् प्रत्यनुकम्पा-

तत्त्ववैशारदी ।

मासमग्रभेद, पारोक्ष्यापारोक्ष्यधर्माविरोधश्चोपपादितो न्यायकणिकायाम्, अक्षणिकस्य चार्थक्रिया न्यायकणिकाब्रह्मतत्त्वसमीक्षाभ्यामुपपादितेति सर्वमवदातम् ॥ ३२ ॥

अपरिकर्मितमनसोऽभूयाऽऽदिमन समाधितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादाच्चित्तप्रसादनोपायान् अभ्यासाऽऽदिविरोधिन प्रतिपादयितुमुपक्रमते-"यस्येदम्" इति । यस्य चित्तस्य व्युत्थितस्येदं परिकर्मेत्यर्थः, 'मैत्रीकरुणेत्यादि-प्रसादनमित्यन्तं सूत्रम्', सुखितेषु मैत्री = सौहार्दं भावयत-

वार्त्तिकम् ।

दित्यर्थः। तस्य चित्तस्थैर्यमुपसंहरति-तस्मादिति । परिकर्मोपदेशान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि चित्तस्थैर्यमनुमीयत इत्याह—यस्येति । हेतुगर्भविशेषणेन यस्य स्थिरचित्तस्येदमागामिसूत्रवक्ष्यमाणपरिकर्मचित्तप्रसादनं स्थितिदार्ढ्यहेतु परिष्कारः शास्त्रेषु निर्दिश्यत इत्यर्थः ॥३२॥

सूत्रान्तरमुत्थापयितुं पृच्छति—कथमिति । किमुपायकं किंस्वरूपं किंफलं वा परिकर्म ? भवतीत्यर्थः,

अत्र सूत्रेणोत्तरम्—

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्", प्रसा-(१)दन स्थितिनिबन्धनमित्यागामितृतीयसूत्रस्थेनान्वय, अन्यथा तत्र सूत्रे वाशब्दवैयर्थ्यात्, निबन्धनत्वं च स्थित्यभ्यासहेतुत्व तच्च स्थितिहेतुश्रद्धाऽऽद्युत्पत्तिनिबन्धद्वारा तत्रवागामिसूत्रे भाष्यव्याख्यानात्, श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधीनामेव स्थितिहेतुतामुक्तत्वाच्च, अत्र सुखादिशब्दास्तद्वत्परा भाव धर्म सर्व्यभेदात्सुखितावाची, भावना चोत्पादन प्रसादन समाधिप्रतिबन्धक रागद्वेषादिमलापसारण तीयादिप्रसादश्चेत्यर्थः, तत्र मैत्रीति । मैत्री सौहार्दं करुणा-निरवधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, मुदिता प्रीतिमुदासीनौदासीन्यं, सर्वत्र भावयेदित्यन्वय, भावनानां चित्तप्रसादः फलमाह—एवमस्येति । शुक्ल पापाद्भिन्न तनो धर्म, इतस्ततः क्षये चित्त नि-

एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते, ततश्च चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

कोष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद् वमनं प्रच्छर्दनं, विधा-

भास्वती ।

भावयेद्, न च पैशुन्यनैर्घृण्यहर्षादीन्, समानमसमान् वा पुण्यकृतं प्रति मुदितां भावयेत्, सर्वेषां परद्रोहहीनपुण्याचरणं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्मृत्वा वा प्रमुदितो भवेद् यथा स्ववर्गीयाणाम् पापकृतामाचरणमुपेक्षेत न विद्विष्यान्नानुमोदयेदिति, एवमिति । अस्य योगिन एवं भावयत शुक्लो धर्मः=अविमिश्रं पुण्यं जायते, बाह्योपकरणसाध्येन धर्मेण भूतोपघातादिदोषाः सम्भाव्यन्ते मैत्र्यादिना चान्तरालं पुण्यमेव, प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तत इति ।

आभिर्भावनाऽऽदिभिश्चित्तप्रसादस्ततः ऐकाग्र्यभूमिरूपा स्थितिरिति ॥ ३३ ॥

स्थितेरुपायान्तरमाह—प्रच्छर्दनेति । व्याचष्टे-कोष्ठ्यस्येति । कोष्ठगतस्य वायोः प्रयत्नविशेषात्=प्रश्वासप्रयत्नेन सह यथा चित्तं धारणीये देशे तिष्ठेत् तादृशप्रयत्नात् वमनं प्रच्छर्दनं, ततो विधारणं=यथाशक्ति कियत्कालं यावद् वायोरग्रहणं, ततः प्रयत्नेन

तत्त्ववैशारदी ।

ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य, दुःखितेषु च करुणाम्=आत्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते, पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदिताम्=हर्षं भावयतोऽसूयाकालुष्यं निवर्त्तते चेतसः, अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां=माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं निवर्तते, ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते=सत्त्वोत्कर्षस्सम्भवति, वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्रसादरूपाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति, प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते, असत्या पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न त उपाया स्थित्यै कल्पन्त इति भावः ॥ ३३ ॥

तानिदानीं स्थित्युपायानाह—"प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य", वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थो न मैत्र्यादिभावनाऽपेक्षया तया सह समुच्चयात्, प्रच्छर्दनं विवृणोति—"कोष्ठ्यस्य" इति । प्रयत्नविशेषाद्=योगशास्त्रोक्तात्, येन कोष्ठ्यो वायुर्नासिकापुटाभ्यां-शनैः रेच्यते, विधारणं विवृणोति-"विधारणं प्राणायामः" इति । रेचितस्य प्रा-

वार्त्तिकम् ।

मैत्र्यादिभावनानामस्यार्थं, अदृष्टद्वारकत्वं चेतःप्रसादस्य उक्तं रागद्वेषनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारकत्वमपि बोध्यम्, तदुक्तं गीतायाम्—

रण=प्राणायामः, ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत् ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी॥३५॥

नासिकाऽग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित् सा गन्धप्रवृत्तिः, जिह्वाऽग्रे दिव्यरससंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वा-

भास्वती ।

सह चित्तस्यापि धारणीये देशे स्थापनमन्यचिन्तापरिहारश्च, ततः पुनर्ध्येयगतचित्त-स्तिष्ठन् वायुं लीलयाऽऽक्रम्य पुनः प्रच्छर्दनमित्यस्य निरन्तराभ्यासेन चित्तमेकाग्रभूमिकं कुर्यात् ॥ ३४ ॥

स्थितेरुपायान्तरं विषयवतीति । प्रवृत्तिः=प्रकृष्टा वृत्तिः, नासिकाऽग्र इति । योगिजनप्रसिद्धेषु विषयवती प्रवृत्तिः, ताः प्रवृत्तयो नासाऽग्रादौ चित्तधारणात् प्रादुर्भवन्ति, दिव्यसंवित्=दिव्यविषयो ह्लादयुक्तोऽन्तर्बोधः, एता इति । कयाश्चिदधिकारिणामेताः प्रवृत्तयः उत्पन्नाश्चित्तस्थितिं निष्पादयेयुः, ह्लादके विषये स्वभावत एव प्रवर्त्तनात्, एताः संशयं विधमन्ति,=निर्दहन्ति, छिन्दन्तीत्यर्थः, समाधिप्रज्ञायाश्च ता द्वारभूताः, एतेनेति । चन्द्रादिष्वपि विषयवती प्रवृत्तिरुत्पद्यते तत्र तत्र चित्त-धारणात्, यद्यपीति । यावत् कश्चिदेकदेशो योगस्य न स्वकरणवेद्यः=साक्षात्कृतो भवति

तत्त्ववैशारदी ।

णस्य कोष्ठस्थस्य वायोर्विधारणं=बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनम्, तदेताभ्यां प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां—वायोर्लघूकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते, अत्र चोत्तरसूत्रगतात् स्थितिनिबन्धनीतिपदाद् स्थितिनिबन्धनमाकृष्य संपादयेदित्यर्थप्राप्तेन सम्बन्धनीयम् ॥ ३४ ॥

स्थित्युपायान्तरमाह—"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी", व्याचष्टे—"नासिकाऽग्रे धारयतः" इति । धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तज्जयाद् या दिव्यगन्धसंवित् तत्साक्षात्कारः एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम्, एतच्चागमात् प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः,

वार्त्तिकम् ।

सहान्तरोक्तरीत्या, यत्नेन त्यजनमित्यर्थः, विधारणं कुम्भकः तच्चार्थात्पूरणानन्तरमिति बोध्यम्, रेचनोत्तरं पूरणं विना विधारणासम्भवात्, प्राणायाम इत्युक्ते

'प्राणायामश्च विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भकः'—

इत्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलितानां प्राणायामत्वावगमादिति, प्राणायाम इति । एतच्च द्वय पूरणसहः प्राणायाम इत्यर्थः, प्रच्छर्दनविधारणे व्याख्याय सप्तम्यन्तं सूत्रशेषमाह—ताभ्यामिति । स्थितिं भावयेत, प्रसादयेदिति शेषः, अत्र प्राणायामो यमादिनिरपेक्ष एवोत्तमाधिकारिणां योगसाधनतयोक्तः, द्वितीयपादे च मन्दाधिकारिणां व्युत्थितचित्तस्य यमाद्यङ्गमध्ये प्राणायामो वक्तव्य इत्यपौनरुक्त्यम्, तथा च स्मृतिः—

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषमि"ति ॥ ३४ ॥

प्रकारान्तरेणापि स्थितिनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी", प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा, विषया गन्धादयः पञ्च विषयत्वेनास्या सन्तीति विषयवती, सा च स्थानाद्युत्पन्ना स्वविषयेष्वपि विवेकपर्यन्तेषु धारणाऽऽदिप्रतिबन्धकतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः, वाशब्दः समुच्चये, गौरवतया भाष्ये व्याख्यातत्वात्, अत्र च मनस इति वचनात् मनश्चित्तयोर-भेद इति बोध्यम्, विषयवतीं प्रवृत्तिं पञ्चप्रकारां दर्शयति—नासिकाऽग्र इति। नासिकाऽग्रे मनसो-ऽवस्थानार्थं धारणां कुर्वतो योगिनो यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारोऽल्पेनैव कालेन भवति स

मूले शब्दसंवित्, इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति, संशयं विधमन्ति, समाधिप्रज्ञायाश्च द्वारीभवन्तीति, एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरत्नादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या, यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्य्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव भवति, एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्, तथाऽपि यावदेकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयति तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्य्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यं कश्चिद्विशेषः प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः, तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशस्य प्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सुसूक्ष्मविषयमप्यापवर्गात्सुश्रद्धीयते, एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते, अनियतासु

भास्वती ।

तावत् सर्वं परोक्षमिव भवति, तस्मादिति । उपोद्बलनं=दृढीकरणम्, अनियतास्विति । अनियतासु=अव्यवस्थितासु वृत्तिषु सतीषु यदा दिव्यगन्धादिप्रवृत्तय उत्पन्नास्तदा तासामुत्पत्तौ, तथा च तद्विषयाया वशीकारसंज्ञाया जातायां=गन्धादिविषयेषु वशीकारवैराग्ये जाते चित्तं समर्थं स्यात् तस्य तस्यार्थस्य गन्धादिविषयस्य प्रत्यक्षीकरणाय सम्प्रज्ञानायेति, तथा च सत्यस्य योगिनः कैवल्याभिमुखा श्रद्धावीर्य-

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतत्-किमेताभिर्वृत्तिभिः कैवल्यं प्रत्यनुपयोगिनीभिरित्यत आह—"एता" इति। एता वृत्तयोऽल्पेनैव कालेनोत्पन्नाश्चित्तमीश्वरविषयायां वा विवेकख्यातिविषयायां वा स्थितौ निबध्नन्ति, नन्वन्यविषया वृत्तिः कथमन्यत्र स्थितिं निबध्नातीत्यत आह—"संशयं विधमन्ति" इति । विधमन्ति=अपसारयन्ति, अत एव "समाधिप्रज्ञायाम्" इति वृत्त्यन्तराणामप्यागमसिद्धानां विषयवत्त्वमतिदिशति-"एतेन" इति । नन्वागमादिभिरवगतेऽर्थेषु कुतः संशय इत्यत आह—"यद्यपि हि" इति । श्रद्धामूला हि योगः, उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे

वार्त्तिकम् ।

गन्धप्रवृत्तिरिति तान्त्रिकपरिभाषा, एवं सर्वत्र व्याख्येयम्, तालुशब्दयो रूपाद्युपलब्धिस्थानमिति शास्त्रप्रामाण्यादवगन्तव्यम्, स्थितिनिबन्धनीति व्याचष्टे-चित्तं स्थितौ निबध्नन्तीति। अर्थान्तरेष्वरतिम् [illegible] दृढस्थितियोग्यं कुर्वन्ति संस्कारद्वारेत्यर्थः, अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह—संशयमिति। शास्त्रीयेऽर्थान्तरे संशयं निराकुर्वन्तीत्यर्थः, संशयविधमनप्रकारं च वक्ष्यति, समाधिप्रज्ञायामिति। समाधौ जायते या प्रज्ञा सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारस्तत्र च [illegible]द्वारा- [illegible]कुर्वन्ति चेत्यर्थः, एतेनेति। यतो रूपप्रवृत्तिर्विषयवती, एतेन हेतुना रूपप्रधानत्वाच्चन्द्रादिप्रवृत्तयोऽपि स्थितिहेतुतया शास्त्रान्तरसूच्यमाना अभ्यासेन विषयवत्या [illegible]- [illegible] न न्यूनेति भावः, संशयं विधमन्तीति यदुक्तं तत्र शङ्कां निराकुर्वन्नेव तद्विवृणोति—यद्यपि हीति। तत्त्वं शास्त्रानुमानाचार्योपदेशैर्निर्णीतमर्थतत्त्वं परमार्थभूतमेव भवत्येव निश्चयात्तत्र संशयं न भवतीति शेषः, संशयमुपपादयति—तथापीति । याव- [illegible] स्वकरणेनानुभवेन [illegible] साक्षात्क्रियते तावत्सर्वं शास्त्रादि परोक्षमिव [illegible] भवतीत्यतो नापवर्गादिषु निश्चयं जनयतीत्यर्थः, तात्पर्यसंश- [illegible] निर्णेतव्यं भवति, अत एव शास्त्रमूलकानुमानेऽपि संशया भवतीत्या- [illegible] —तस्मादिति। उपोद्बलनमत्र [illegible] संश- [illegible], तत्र च शास्त्रेषु श्रद्धीयते, [illegible], एतच्च निश्चयात्मकश्रद्धो- [illegible] श्रद्धा द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विवृणोति-अनियतास्विति। अनि-

वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसञ्ज्ञायामुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति, तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्त्तते,

भास्वती ।

स्मृतिसमाधयः, अप्रतिबन्धेन = अप्रत्यूहा इत्यर्थः, भविष्यन्तीति, अत्रेदं शास्त्रम्—

"ज्योतिष्मती स्पर्शवती तथा रसवती परा ।
गन्धवत्यपरा प्रोक्ताश्चतस्रस्तु प्रवृत्तयः ॥
आसां योगप्रवृत्तीनां यद्येकाऽपि प्रवर्त्तते ।
प्रवृत्तयोगं तम् प्राहुर्योगिनो योगचिन्तकाः" ॥ इति ॥ ३५ ॥

विशोकेति । विशोका = महानन्दोद्रेकाच्छोकदुःखहीना, ज्योतिष्मती = ज्योतिर्मयबोधप्रचुरा, हृदयेति । हृदयपुण्डरीके = हृत्प्रदेशस्थे ध्यानगम्ये बोधस्थाने न तु मांसादिमये, धारयतो योगिनो बुद्धिसंवित् = व्यवसायमात्रप्रधानोऽन्तर्बोधो ज्ञानव्यापारस्मृतिरूपो जायते, तत्स्वरूपं भास्वरं = प्रकाशशीलम्, आकाशकल्पम् = आकाशवद् निरावरणमबाधमिति यावत्, तत्र स्थितिवैशारद्यात् = स्वच्छस्थितिप्रवाहान्न तु तदुपलब्धिमात्रात्, प्रकृष्टा वृत्तिर्जायते, सा च प्रवृत्तिः प्रथमं तावत् सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभा-

तत्त्ववैशारदी ।

च श्रद्धाऽतिशयो जायते तन्मूलाश्च ध्यानादयोऽस्याप्रत्यूहा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

"विशोका वा ज्योतिष्मती", विगतशोका = दुःखरहिता, ज्योतिष्मती = ज्योतिरस्याअस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा, "हृदयपुण्डरीक" इति। उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्मम् (१)अधोमुखं तिष्ठत्यष्टदलं, रेचकप्राणायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत्, तन्मध्ये सू-

वार्त्तिकम् ।

यतासु = अन्यवस्थितासु चित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्गन्धादिप्रवृत्त्या गन्धादीनां दोषदर्शनात् तद्विषये वशीकारसञ्ज्ञावैराग्ये जाते सति विक्षेपहासात् तस्य तस्योत्तरभूमिरूपस्यार्थस्य साक्षात्काराय चित्तं समर्थं स्यादित्यर्थः, वैराग्यस्य द्वारं विक्षेपाख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिं स्वयं विवृणोति —तथा च सतीति । वशीकारसञ्ज्ञावैराग्ये च सतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

चित्तस्थैर्यनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

"विशोका वा ज्योतिष्मती", विगतः शोको यस्या इति विशोकेति हेतुगर्भविशेषणं, तथा च यतो विशोका, अतो वक्ष्यमाणज्योतिष्मती रूपेण स्थितिहेतुरित्यर्थः, द्विविधा विशोका विवृ-

(१) पद्मभितं ।

हृदयपुण्डरीके धारयतो या बुद्धिसंविद्—

बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं, तत्र स्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्तिः सूर्य्य-

भास्वती ।

रूपाकारेण विकल्पते, दिगवयवहीनं ग्रहणरूपं बुद्धिसत्त्वम्, न च सूक्ष्मत्वात् तत्तादृश-स्वरूपेण प्रथममुपलभ्यते, तद्ध्यानेन सह च ज्योतिर्व्याप्तिधारणाऽपि सम्प्रयुक्ता वर्त्तते, तस्मात् सूर्यादेः प्रभा तस्य वैकल्पिकं रूपं=काल्पनिकं नानात्वं न स्वरूपम्, तथा=ततः परमित्यर्थः, अस्मितायाम्=अस्मितामात्रे समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधि-कल्पं=वितर्कतरङ्गरहितत्वादसङ्कुचितवृत्तिमत्त्वाद्, अतः शान्तमनन्तम्=अवार्यं=सीमा-ज्ञानहीनं न तु वृहद्देशव्यापम्, अस्मितामात्रं=सूर्यप्रभाऽऽदिवैकल्पिकभावहीनमह-स्बोधरूपम् भवति, एषा स्वरूपास्मितायाः उपलब्धिः, "पञ्चशिखाचार्यस्य" सूत्रेणैतत् स्व-

तत्त्ववैशारदी ।

र्य्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तस्योपरि वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानं, यस्योपरि परं व्योमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानमर्द्धमात्रमु-दाहरन्ति ब्रह्मवादिनः, तत्र=कर्णिकायामूर्ध्वमुखी सूर्य्यादिमण्डलमध्यगा ब्रह्मनाड़ी, ततोऽप्यू-र्ध्वं (१)प्रवृत्ता सुषुम्नानाम नाडी तया खलु बाह्यान्यपि सूर्य्यादीनि मण्डलानि प्रोतानि, सा हि चित्तस्थानं, तस्यां धारयतो योगिनश्चित्तस्य विदुपजायते, उपपत्तिपूर्वकं बुद्धिसंविद आका-रमादर्शयति-"बुद्धिसत्त्वं हि" इति । आकाशकल्पमिति व्यापितामाह-(२)सूर्य्यादीनां प्रभा-स्तासां रूपं तदाकारेण विकल्पते=नानारूपा भवति, मनश्चात्र बुद्धिरभिमतं, न तु महत्त-त्त्वं, तस्य च सुषुम्नास्थस्य वैकारिकाहङ्कारजन्मनः सत्त्वबहुलतया ज्योतीरूपता विव-

वार्त्तिकम् ।

णोति-हृदयेत्यादिना—एषा द्वयी विशोकेत्यन्तेन, हृदयपुण्डरीकालम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धि-संवित्साक्षात्कारो भवति यच्च वक्ष्यमाणरीत्याऽस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारं चित्तं भ-वति, एषा द्वयी विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते, इत्यन्वयो भविष्यति, तत्र=बुद्धिसंविदि, ज्यो-तिष्मती संज्ञाया अन्वर्थतामाह-बुद्धिसत्त्वं हीति । बुद्धिरूपं सत्त्वं भास्वरं स्वपरप्रकाशकं तेजो-वद् आकाशवद्विभु च भवति, तत्र बुद्धौ स्थितिवैशारद्याद् निर्मलैकाग्र्याद् बुद्धिप्रवृत्तिः सूर्या-दिप्रभाऽन्तरसदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पद्यत इत्यर्थः, अतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन विष-यिणी प्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतीति भावः, अत्र चान्तःकरणस्य विभुत्वमाचार्येण सिद्धान्तितम्, अन्तःकरणस्य चेयं योगशास्त्रोक्ता प्रक्रिया-उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्मं तिष्ठत्यधोमुखमष्टदलं तद्रे-चकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तस्मिन्नालम्बने चित्तं धारयेत्, तत्र हि चित्तं तिष्ठति तद्यथा पद्ममध्ये सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तस्यो-परि वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानं, तदुपरि परं ब्रह्म व्योमात्मकं नाम्नस्तुरीयस्थानमस्ति यम-र्द्धमात्रमुदाहरन्ति योगिनः, तत्कर्णिकायां विभुग्व्यापिनाख्यामहग्रा[illegible]त्या मनो[illegible]नाड्या-

(१) ऊर्ध्वमिति ।

न्तुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते, तथाऽस्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति, यत्रेदमुक्तं-"तमणुमात्र(१)मात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत्सम्प्रजानीते" इति, एषा द्वयी-विशो-

भास्वती।

च्छीकरोति-तमिति। तमणुमात्रम् = अणुवद्व्याप्तिहीनमभेद्यम्, आत्मानम् = महान्तमात्मानम्, अहम्बोधस्य तत्राहङ्कृतिरूपाया सङ्कुचितवृत्तेरभावात् तस्य महदिति संज्ञा न तु दूरत्वात्, अनुविद्य = नानाऽहङ्कृतिहीनेन रूपादिविषयहीनेन चान्तरतमेन वेदनेनोपलभ्य, अस्मीत्येवमस्मितामात्रमन्यविकारहीनं तावत् सम्प्रजानीत इति, एतच्च सास्मितस्य सम्प्रज्ञातस्य लक्षणम्, एषेति । अत एषा विशोका द्वया-एका विषयवती = प्रभाऽऽदिभिर्विकल्पि-

तत्त्ववैशारदी।

क्षिता, तत्तद्विषयगोचरतया च व्यापित्वमपि सिद्धम्, अस्मिताकार्ये मनसि स्वरूपं दर्शयित्वाऽस्मितासमापत्तेः स्वरूपमाह-तथाऽस्मितायाम्' इति,

शान्तम् = अपगतरजस्तमस्तरङ्गम्, अनन्तं = व्यापि, अस्मितामात्रं = न पुनर्नानाप्रभारूपम्, आगमान्तरेण स्वमतं समीकरोति-"यत्र" इति । यत्रेदमुक्तं पञ्चशिखेन-तमणुं दुरधिगमत्वात्, आत्मानम् = अहङ्कारास्पदं, अनुविद्य = अनुचिन्त्य, अस्मीत्येव तावज्जानीत इति । स्यादेतत्-नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिष्मती, कथमस्मितामात्ररूपा ज्योतिष्मतीत्यत आह-"एषा द्वयी" इति । विधूतरजस्तमोमलाऽस्मितैव सत्त्वमयी ज्योतिरिति भावः,

वार्त्तिकम्।

मूलं तिष्ठति, तस्या अलाबुलतिकाया इव ऊर्ध्वमुख्येका शाखा सुषुम्नेति गीयते, तया च शाखारूपया ब्रह्मनाड्या ब्रह्माण्यपि सूर्यमण्डलानि प्रोतानि सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानं भवति, तस्यां चित्तं धारयतो योगिनश्चित्तसाक्षात्कारो जायत इति, तथाऽस्मितायामिति । अस्मिताऽत्र भाष्यकारैः किं स्वात्मतत्त्वं "तमणुमात्रमात्मानमनुविद्य"त्युक्तवाक्यात्, अस्मिताऽस्मताऽहन्तानां पर्यायत्वाच्च, भावप्रत्ययश्च निर्विशेषसामान्यमात्रताबोधनाय प्रयुक्तः, तथा चास्मितायां विविक्तचिन्मात्रे पुरुषे समापन्नं तद्रूपताऽऽपन्नमत एव निस्तरङ्गमहोदधिस्वरूपपुरुषाकारत्वात् स्वयमपि तत्कल्पं तथा शान्तं शोकादिनिमित्तक्षोभरहितमनन्तं सर्वतोऽनावृतमस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारमन्याकारताशून्यं भवतीत्यर्थः, आत्मनश्चिज्ज्योतिर्मयत्वात् तदाकारस्य ज्योतिष्मत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नोक्तम्, नन्वनेनैवात्मसाक्षात्कारेण कृतार्थत्वात् कथमस्य स्थितिविशेषतयोपन्यास इति चेत्? न—कृतात्मसाक्षात्कारेणापि ज्ञाननिष्ठया परवैराग्यार्थमभ्यासापेक्षणादिति, गन्धादिप्रवृत्तिभ्यश्चायमस्मिताप्रवृत्तेर्विशेषो यद्गन्धादिप्रवृत्तयोऽर्थान्तरेषु चित्तस्थैर्यहेतवोऽस्मिताप्रवृत्तिस्तु स्वविषय एवेति, अपि च जीवात्मसाक्षात्कारस्य परमात्मनि चित्तस्थितिहेतुत्वमस्तीति, अस्मिताशब्दार्थं पूर्वाचार्यसम्मत्या विवृणोति—यत्रेदमिति । अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्य श्रवणमननाभ्यामवधार्यास्मीत्येतावन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीत्यर्थः, एषा द्वयीति । विषयवती, अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते सारादृशि, अनया योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः, ननु गन्धादिप्रवृत्तिवद् बुद्धिसंविदोऽपि विषयवतीत्वे पूर्वसूत्रेणैव तद्ग्रहणं युक्तमिति चेत्? न—गन्धादिप्रवृत्त एव विषयवतीत्वस्य मुख्यत्वात्तत्प्रवृत्तेरेव मुख्यविषयवत्या पूर्वसूत्रेणोक्तत्वात्, बुद्धौ च पुरु-

(१) आत्मानमिति । आत्मपदेन भिक्षुणा पुरुषग्रहणं केनाप्यपेशलमुक्तं, तदेतदपेशलम्, आचार्यपञ्चशिखेनाहङ्कारपदोपादानात्, न चास्य साध्यत्वेन साधनकोटिप्रवेशानौचित्यमिति वाच्यम्? ग्रहीतृसमापत्तिविषय।। पञ्चशिखोक्त्यादर्थे तथात्वे बाधकाभावात्, अत एव भिक्षोराचार्यपदस्यैतेनैव दिङ्मात्रम्, भिक्षुस्तु विवरणानुपलम्भं सदा विदित्वैवैनं व्याजहारेति ।

का विषयवती, अस्मितमात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते, यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागचित्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

भास्वती ।

तास्मितारूपा, अन्या चास्मितामात्रा = व्याप्तिप्रभाऽऽदिग्राह्यभावहीनाऽणुवत् सूक्ष्माऽभेद्या ग्रहणमात्ररूपा याऽस्मिता तद्विषयेत्यर्थः, ते उभे ज्योतिष्मतीत्युच्येते योगिभिः सात्त्विकप्रकाशप्राचुर्य्यात्, तया च ज्योतिष्मत्या प्रवृत्त्या केषाञ्चिदधिकारिणां चित्तस्थितिर्भवति ॥ ३६ ॥

वीतरागेति । रागहीनं चित्तमवधार्य तदालम्बनोपरक्तं योगिनश्चित्तमेकाग्रभूमिकं भवति ॥ ३७ ॥

स्वप्नेति । स्वप्नज्ञानालम्बनम् = अन्तःप्रज्ञः बहीरुद्धः स्वप्ने ज्ञानं भवति भावितस्मर्त्तव्यविषयकम्, तादृशकल्पितविषयालम्बनं चित्तं कुर्यात् तदभ्यासाच्च केषाञ्चिद्

तत्त्ववैशारदी ।

द्विविधाया अपि ज्योतिष्मत्या फलमाह—"यया" इति ॥ ३६ ॥

"वीतरागविषयं वा चित्तम्", वीतरागाः = कृष्णद्वैपायनप्रभृतयस्तेषां चित्तं तदेवालम्बनं तेनोपरक्तमिति ॥ ३७ ॥

"स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा", यदा खल्वयं स्वप्ने विविक्तवनसन्निवेशवर्त्तिनीम् उत्कीर्णामिव चन्द्रमण्डलात् कोमलमृणालशकलानुकारिभिरङ्गप्रत्यङ्गैरुपेताम् अभिजातचन्द्रकान्तमणिमयीम् अतिसुरभिमालतीमल्लिकामालाहारिणीं मनोहरां भगवतो महेश्वरस्य

पातञ्जलरहस्यम् ।

रोकरणं तु दृष्टवृत्त्यन्ययोग वहे शैत्यानुमानवत् ॥ ३२ ॥ ३३–३६ ॥

"वीतरागविषयं वा चित्तं", वीता गता रागद्वेषमोहा येभ्यस्ते वीतरागाः = कृष्णद्वैपायनादय इति ॥ ३७ ॥

"स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा", उत्कीर्णां = निःसृता, अङ्गानि = करचरणादीनि, प्रत्यङ्गानि = अङ्गुल्यादीनि तैः, मालतीमल्लिकागन्धेन मनोहारिणीमिति गन्धानुभावो दर्शितः, सु

वार्त्तिकम् ।

स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३८ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत्, तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

भास्वती ।

स्थितिर्भवति, तथा निद्राज्ञानालम्बनेऽपि, निद्रा = सुषुप्तिः स्वप्नहीना, नान्तःप्रज्ञ न बहिःप्रज्ञ तत्राऽस्फुटं ज्ञानं तदवलम्बनचित्ताभ्यासादपि केषाञ्चित् स्थितिः ॥ ३८ ॥

यदिति । ईश्वरादीनि यान्यालम्बनान्युक्तानि ततोऽन्यद् यत् कस्य चिदभिमतं योगमुद्दिश्य तस्यापि ध्यानात् स्थितिः, एवं स्थितिं लब्ध्वा पश्चादन्यत्र = तत्त्वविषय इत्यर्थः स्थितिं लभते, तत्त्वेषु स्थितिरेव सम्प्रज्ञातो योगो नान्यत्रेति विवेच्यम्, सम्प्रज्ञातसिद्धा एवासम्प्रज्ञातो नान्यथा ॥ ३९ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तदा तामेव स्वप्नज्ञानावलम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकारमनसस्तत्रैव चित्तं स्थितिपदं लभते, निद्रा चेह सात्त्विकी ग्रहीतव्या, यस्याः प्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यवमर्शो भवति, एकाग्रं हि तस्यां मनो भवति, तावन्मात्रेण चोक्तम्—एतदेव ब्रह्मविदो ब्राह्मणा रूपमुदाहरन्ति सुषुप्तावस्थेति, ज्ञानं च ज्ञेयरहितं न शक्यं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरीक्रियते ॥ ३८ ॥

"यथाऽभिमतध्यानाद्वा", किं बहुना यदेवाभिमतं तत्तद्देवतारूपमिति ॥ ३९ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

सुखमहमस्वाप्सम्, प्रसन्नं मे मनो, लघूनि मे गात्राणि, इदमुक्तं रूपं = दृष्टान्तः, सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति बौद्धास्तानभिराह—ज्ञानञ्चेति । सर्वे प्रत्ययाः यथार्थाः प्रत्ययत्वाद् जाग्रद्घटादिप्रत्ययवद्

"अर्थस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किंनिबन्धनः"

इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥

अभिमतं = शास्त्राविरुद्धं नग्नस्त्र्यादिवारणार्थम् ॥ ३९ ॥

वार्त्तिकम् ।

"[illegible] विद्धि सर्वं वा चित्तविभ्रमम्" इति,

एवं च दृष्टे बाह्यवस्तुन्यास्थाराहित्ये धेनुदृष्टिवत् क्षणभङ्गुरविषयत्वादिबुद्धेर्जाग्रद्ज्ञाने स्वप्नदृष्टिरपि, एतदपि वैराग्यद्वारा चित्तस्थैर्यहेतुरित्याशयः, निद्राज्ञानालम्बनं वेति । निद्रारूपं ज्ञानमेवालम्बनं यस्य तत्तथा सर्वजीवेषु विस्मृतात्मकेषु सुषुप्तदृष्टिमच्चित्तमिति यावत्, यथोक्तम्—

"ब्रह्मादि स्थावरान्तं च प्रसुप्तं यस्य मायया ।
तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित् प्रबुध्यते ॥
चराचरं त्वय एव प्रसुप्तमिदं पश्यताम् ।
किं मृषा व्यवहारेषु न विरक्तं भवेन्मनः" ॥ इति,

भाष्यं च सुगमम् ॥ ३८ ॥

"यथाऽभिमतध्यानाद्वा", किं बहुना यद्यदाभिमतं हरिहरमूर्त्यादिकं तदेवादौ ध्यायेत्, तस्मादपि स्थूलालम्बनाल्लब्धस्थितिकस्य चित्तस्यान्यत्रापि विवेकपर्यन्ततत्त्वेषु विनैव साधनान्तरं स्थितियोग्यता भवतीत्यर्थः, इत्थमेव व्याचष्टे—यदेवेति ॥ ३९ ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति, स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य, एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतिघातः स परो वशीकारः, तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षत इति ॥ ४० ॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति ?

भास्वती।

स्थितेश्चरमोत्कर्षमाह—अस्य = स्थितिप्राप्तस्य चित्तस्य परमाण्वन्त परममहत्त्वान्तश्च यदाऽव्याहतप्रचारस्तदा वशीकार = सम्यगधीनत्वादस्यायमवसाप्तिरित्यर्थ इति सूत्रार्थः। सूक्ष्म इति। परमाण्वन्तम् = परमाणुरन्तमात्रं यस्यावयवोऽभेद्यस्तत्पर्यन्तम्, स्थूले = सूक्ष्मप्रतिपक्षे महत्त्वे न तु स्थौल्ययुक्ते द्रव्ये, परममहत्त्वम् = अनन्तास्मितारूपमान्तरम्, ब्रह्माण्डादिरूपं बाह्यम्, उभयीं कोटिम् = उभयप्रान्तम्, अप्रतिघात = अव्याहतप्रचार, तदिति। सबीजाभ्यासस्यात्र परिसमाप्तिः परिष्कारकार्यस्याभावात्, वक्ष्यमाणाया समापत्तेर्विषय एव ग्रहीतृग्रहणग्राह्याणाम् महान् भावोऽणुर्भावश्चेति ॥ ४० ॥

समापत्तिस्वरूपमाह—

अथेति। अथ लब्धस्थितिकस्य = एकाग्रभूमिकस्य चेतसः किंस्वरूपा = किंप्रकृति-

तत्त्ववैशारदी।

कथं पुनः स्थितिरभ्यासीभावोऽवगन्तव्य इत्यत आह—"परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार", व्याचष्टे-"सूक्ष्म" इति। उक्तमर्थं पिण्डीकृत्य वशीकारपदार्थमाह—"एवं तामुभयीम्" इति। वशीकारस्याभ्यासान्तरफलमाह—"तद्वशीकारात्" इति ॥ ४० ॥

एवं स्थितिनिबन्धना दर्शिता, लब्धस्थितिकस्य वशीकारोऽपि दर्शित—सम्प्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंविषय, किंरूपश्च संप्रज्ञातो भवतीति पृच्छति-"अथ" इति।

पातञ्जलरहस्यम्।

"परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार" निरवयवत्वाविशेषेऽपि चित्तस्य व्यापित्वाव्यापित्वे विशेषः सम्प्रज्ञातसमाधेरिति शेषः ॥ ४० ॥

"क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः",

वार्तिकम्।

परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह—

"परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार", अस्य = परिकर्मितचेतसः, परमं [illegible] पुन-[illegible] [illegible], व्याचष्टे—सूक्ष्मे [illegible]परिमाणे चित्तस्य निविशमान[illegible]स्य-[illegible], [illegible] शेषः, स्थूल इति। स्थूले महापरिमाणे, [illegible], एवं तामिति। एतत् [illegible] कोटिद्वय[illegible] चित्तस्य योऽप्रतिघात [illegible]प्रतिघातो न वशी-[illegible] [illegible], [illegible] वशीकारोऽस्ति [illegible] वशीका-[illegible] इति [illegible], [illegible]—तद्वशीकारादिति। [illegible]-[illegible] चित्तस्या[illegible] परिकर्म [illegible], [illegible] [illegible] वशीकार[illegible] [illegible] भावः ॥ ४० ॥

[illegible] परिकर्मभिः योगस्य[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] संप्रज्ञातस्य [illegible] [illegible] —अथेति। [illegible], [illegible]। [illegible]

तदुच्यते—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थ-तदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति । प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः, अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानं, यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्व-

भास्वती ।

क्ता, किंविषया वा समापत्तिरिति ? तदुच्यते—क्षीणवृत्तेः = एकाग्रभूमिकस्य चित्तस्य, अभिजातस्य = स्वच्छस्य मणेरिव, ग्रहीतृग्रहणग्राह्याणि समापत्तेर्विषयाः, तत्स्थतदञ्जनता तत्र सामान्यस्वरूपम्, ग्राह्यादिविषयेषु स्थैव या स्थितता तद्विषयैश्च योपरक्तता यथा स्वच्छस्य मणेश्चन्द्रकेणोपरागः सैव समापत्तिः सम्प्रज्ञातस्य योगस्यापरपर्याय इति सूत्रार्थः, क्षीणेति । एकाग्र्यसंस्कारप्रचयात् प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्य = ध्येयादन्यप्रत्ययै-

तत्त्ववैशारदी ।

अत्रोत्तरसूत्रमवतारयति—"तदुच्यते" इति । सूत्रं पठति—"क्षीणवृत्तेरित्यादि-समापत्त्यन्तम्", तद्व्याचष्टे—"क्षीण" इति । अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणराजसतामसप्रमाणादिवृत्तेश्चित्तस्य तस्य व्याख्यानं—'प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्य' इति । तदनेन चित्तसत्त्वस्य स्वभावस्वच्छस्य रजस्तमोभ्यामभिभव उक्तः, दृष्टान्तं स्पष्टयति—'यथा' इति । उपाश्रयः = उपाधिः जपाकुसुमादि, उपरक्तः = तच्छायाऽऽपन्नः, उपाश्रयस्य यदात्मीयं रूपं लोहितनीलादि तदेवाकारस्तेन लक्षितो निर्भासते, दार्ष्टान्तिके योजयति—"तथा ग्राह्य" इति । ग्राह्यञ्च तदालम्बनञ्च तेनोपरक्तं तदनुविद्धं, तस्नेन ग्रहीतृग्रहणाभ्यां व्यवच्छिनत्ति—आत्मीयमन्तःकरणरूप-

पातञ्जलरहस्यम् ।

उपाश्रयस्य = उप समीपे स्थापितस्य जपापुष्पादेः, अपिधाय = तिरस्कृत्य, मरकतक्षिप्तदुग्धस्येव मरकताकारवद्, अर्थाकारवदित्याह, स्थूलसूक्ष्मक्रमेण ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह—सर्वेषामानन्दा-

वार्त्तिकम् ।

वस्तित्यर्थः, चित्तस्य चेयं प्रज्ञाऽऽख्यावस्था संप्रज्ञातस्यैव भवति न तु धारणाध्यानसमाधिषु, तेषु सामान्येनालम्बनाग्रहणात् साक्षात्कारस्यैव विशेषाकारत्वादिति,

"क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः", क्षीणवृत्तेरपगतवृत्त्यन्तरस्य चित्तस्येत्यर्थः, अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिव ग्रहीत्रादिषु तत्स्थिततया तदञ्जनता तत्स्थतदाकारता जायते, सा च समापत्तीतिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः, अत्र संप्रज्ञातपर्यभूताया प्रज्ञाया समापत्तिरिति तान्त्रिकी परिभाषाऽपि प्रसङ्गादुक्ता, सा चासंप्रज्ञातव्यावृत्तस्य सप्रज्ञातस्वरूपस्य परिचायकं तस्यैव सप्रज्ञातयोग इति पश्चाद्वक्ष्यते "ता एव सबीजः समाधिरि"ति सूत्र इति, क्षीणवृत्तेरिति हेतुगर्भविशेषणस्यायमाशयः—चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्कारसामर्थ्यमस्ति विषयान्तरव्यासङ्गदोषादेव तु तत्प्रतिबद्धमतो वृत्त्यन्तरप्रतिबन्धस्य निरोधे सति विरामे स्वत एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारलक्षणपापत्त्याख्यो भवतीति, भाष्ये "प्रत्यस्तमिते"ति । प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थः, समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात्, उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्रपाठक्रममुल्लङ्घ्य ग्राह्यादिसमापत्तीः सदृष्टान्ता व्याख्यानायादौ स्वयं विवृणोति—यथेति । उपाश्रयभेदाज्जपाकुसुमाद्युपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तस्तत्प्रतिबिम्बोऽग्राही सन् स्फटिक उपाधिरूपाकारेण निर्भासते प्रतीयते तथा ग्राह्यालम्बनेनोपरक्तं समर्पितप्रतिबिम्बं वृत्तं प्रत्यग्रामेव तालम्भाय ग्राह्यसमापन्नमिति ग्राह्यगतविशेषाकारमित्यर्थकमेवं भूतं चित्तं ग्राह्यान्यूना

रूपाकारेण निर्भासते, भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति, तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति, तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति, तथा ग्रहणेष्वपि = इन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यम्, ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तदेवमभि-

भास्वती।

हीनस्य, तथेति। ग्राह्यालम्बनं द्विधा—भूतसूक्ष्मं = तन्मात्राणि, तथा स्थूलं = पञ्चमहाभूतानि, स्थूलतत्त्वान्तर्गतो विश्वभेदो घटपटादिभौतिकवस्तूनीत्यर्थः, ग्रहणालम्बनं = ग्रहणं = करणं तदालम्बनम्, न त्विन्द्रियाणां गोलका ग्रहणविषयास्ते हि स्थूलभूतान्तर्गता एव, इन्द्रियशक्तय एव ग्रहणम्, तच्च रूपादिविषयाणां ग्रहणव्यापारे इन्द्रियाधिष्ठानेषु चित्तधारणादुपलब्धव्यम्, ग्रहीता पुरुषाकारा बुद्धिर्महानात्मा, स चास्मीतिमात्र-

तत्त्ववैशारदी।

मपिधाय ग्राह्यसमापन्नं = ग्राह्यतामिव प्राप्तमिति यावत्, अतो ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते, ग्राह्योपरागमेव सूक्ष्मस्थूलताभ्यां विभजते—"भूतसूक्ष्म" इति। विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो गवादिर्घटादिश्च द्रष्टव्यः, तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधी दर्शितौ, "तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु" इति। "गृह्यन्त एभिरर्था इति ग्रहणानीन्द्रियाणि, एतदेव स्पष्टयति—"ग्रहणालम्बने"ति। ग्रहणं चालम्बनं च तदिति ग्रहणालम्बनं तेनोपरक्तम् = अनुविद्धम्, आत्मीयमस्य करणरूपमपिधाय, ग्रहणमिव = बहि करणमिवापन्नमिति, तदनेनानन्दानुगतमुक्त्वाऽस्मितानुगतमाह—"तथा ग्रहीतृपुरुष" इति। अस्मिताऽऽस्पदं हि ग्रहीता पुरुष इति भावः, पुरुषत्वाविशेषादनेनैव मुक्तोऽपि पुरुषः शुकप्रह्लादादिः समाधिविषयतया सङ्ग्रहीतव्य इत्याह—"तथा मुक्त" इति। उपसंहरन् तत्स्थतदञ्जनतापदं व्याचष्टे—"तदेवम्" इति। तेषु = ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु, स्थितस्य = धारितस्य ध्यानपरिपाकवशादपहतरजस्तमोमलस्य चित्तसत्त्वस्य, या तदञ्जनता = तदाकारता, सा समापत्ति = सम्प्रज्ञातलक्षणो योग उच्यते,

पातञ्जलरहस्यम्।

नानुपश्यमेतदायतनमिति श्रुतिमाश्रित्याह—आनन्दानुगतमिति। अस्मिताऽऽस्पदमहंप्रत्य-

वार्त्तिकम्।

कारेणैव साक्षिणि निर्भासत इत्यर्थः, यत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याय ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासन इत्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयबोधस्यैव प्रमाणफलत्वादिति, एवं सर्वत्र ग्राह्यसमापत्तेरवान्तरं वैविध्यमाह—भूतेति। अत्र भूतसूक्ष्मशब्देन तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं गृहीतं सूक्ष्मशब्दस्य कारणार्थतया नात्रेन्द्रियग्रहणं, स्थूलशब्देन च महाभूतानि गृहीतानि विश्वभेदशब्देन च स्थावरजङ्गमादयोऽवान्तरभेदा ग्राह्याः, अन्यत् पूर्ववत्, गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिन्द्रियं तत्र समापत्तौ सूक्ष्मस्थूलविश्वभेदरूपं त्रैविध्यमतिदिशति—तथा ग्रहणेष्वपीति। इन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वमहङ्कारादिति भाष्यकारो वक्ष्यति, स्थूलं च चक्षुरादि विश्वभेदश्च स्यादस्मदादीनां चक्षुरादिविशेषा इति, अवान्तरविभागमनिरूप्य ग्रहणसमापत्तिं सामान्यतो व्याचष्टे—ग्रहणालम्बनेति। पूर्ववद्व्याख्येयम्, ग्रहीतृसमापत्तिं पूर्ववद्व्याचष्टे—तथा ग्रहीत्रिति। ग्रहीतृत्वं बुद्धेरेव व्यवह्रियत इति तद्व्यावर्तनाय पुरुषपदम्, अत्र ग्रहणरूपोपहितस्य ग्रहीतृत्वेऽप्युपलक्षणत्वे शुद्धपुरुषेषु पृथग्वचनानावश्यात्, ईश्वरस्य चात्रैव प्रवेशः, ग्रहणस्वरूपोपस्थानेऽपि समापत्तिं व्याचष्टे—मुक्तेति। मुक्ता आत्यन्तिकत्वं गता शुकादयः, सम

जातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु = पुरुषेन्द्रियभूतेषु, या तत्स्थ-तदञ्जनता = तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः, सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४२॥

तद् यथा गौरितिशब्दो, गौरित्यर्थः, गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन वि-

भास्वती।

बोधो ज्ञातृत्वकर्तृत्वधर्तृत्वबुद्धेराश्रयो मूलं सर्वचित्तव्यापारस्य, दृष्टपुरुषसारूप्यात् स-ग्रहीतृपुरुष इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

समापत्तेः सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषमाह–विषयप्रकृतिभेदात् समापत्तयश्चतुर्विधा —तद्यथा—सवितर्का, निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा चेति, सवितर्काया लक्षणमाह—तत्रेति। स्थूलविषयेत्याध्याहार्यं सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वाद्, व्याचष्टे–तद्यथेति। गौरितिशब्दः कर्णग्राह्यो वागिन्द्रियस्थितः, गौरित्यर्थः चक्षुस्त्वगिन्द्रियग्राह्यो-गोष्ठादौ स्थितः, गौरितिज्ञानं चेतसि स्थितमिति विभक्तानामपि = पृथग्भूतानामपि, अविभागेन सङ्कीर्णरूपेण ग्रहणं विकल्पज्ञानात्मकं दृश्यते, विभज्यमाना इति। तादृशस्य सङ्कीर्णविषयस्य धर्मा विभज्यमाना = विविच्यमाना अन्ये शब्दधर्मा = वर्णात्मकत्वादि-

तत्त्ववैशारदी।

तत्र च ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्रः पाठक्रमोऽर्थक्रमविरोधान्नादर्तव्यः, एवम्भाष्येऽपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासोऽप्यनादरणीय इति सर्वं रमणीयम् ॥ ४१ ॥

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता, सेयमवान्तरभेदाच्चतुर्विधा भवति, तद्यथा–सवितर्का, निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा चेति, तत्र सवितर्कायाः समापत्तेर्लक्षणमाह—"तत्रेत्यादि-समापत्त्यन्तं" सूत्रम्, तत्र = तासु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्तिः प्रत्येतव्या, कीदृशी ? शब्दश्चार्थश्च ज्ञानं च तेषां विकल्पा वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरेतराध्यासाद्, विकल्पोऽप्येकस्मिन् भेदमादर्शयति भिन्नेषु चाभेदम्, तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा = मिश्रेत्यर्थः, तद्यथा गौरितिशब्द इति–गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविकल्पो दर्शितः, गौरित्यर्थ इति–गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानयोरर्थाभेदविकल्पो दर्शितः, गौरितिज्ञानमिति–गौरित्युपात्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदविकल्पो दर्शितः, तदेवमविभागेन वि-

पातञ्जलरहस्यम्।

यस्यां जीवन्मुक्तत्वं यस्य विवेकिनोऽस्तीत्याह–क्षीणेति। स्थितस्य = तदेकप्रवणस्य ॥ ४१ ॥

समापन्नमनुविद्धतया जलदुग्धयोरिव सङ्कीर्णतया सहभूतं साकल्यम्, असङ्कीर्णं श्रुतानुमानयोरविषयं तं प्रति कारणं योगिप्रत्यक्षमिति भाष्यार्थः, प्रथमविकल्पः शब्दधी,रन्तरा द्वि-

वार्त्तिकम्।

सूत्रार्थमाह—तदेवमिति ॥ ४१ ॥

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता तत्र ग्रहीतृसमापत्तौ स्थूलसूक्ष्मविषयत्वरूपविशेषाभावात्सा एकविधैव, ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योस्तु तद्विशेषसत्त्वात्तयोर्विशेषानाह–त्रिभिः सूत्रैः —

"तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः", तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयकत्वस्य वक्ष्यमाणतयाऽस्य सूत्रद्वयस्य स्थूलविषयकत्वं परिशेषाल्लभ्यते, स्थूलं कार्यं सूक्ष्मं कारणम्, तत्र स्थूलं द्विविधं —भूतानि तन्मात्राणां कार्याणि, इन्द्रियाणि चाहङ्कारस्य कार्याणीति, तत्र ग्राह्यग्रहणसमापत्ती द्विविधे भवतः, तासु चतसृषु समापत्तिषु सवितर्कलक्षणा स्थूल-विषयसमापत्तेर्लक्षणमिदं सूत्रं, तदेतद् व्याचक्षाण आह। शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णा–तद्यथे-त्यादिना–ज्ञानमित्यन्तेन इत्यविभागेन = एवमभेदेन, भिन्नानां वस्तुतो भिन्नानामपि सह-

भक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् , विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा , अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः , तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध उपा-

भास्वती ।

रूपा , अन्ये अर्थधर्मा = काठिन्यादयः, अन्ये विज्ञानधर्मा = दिगवयवहीनत्वादय इत्येतेषां विभक्तः पन्था = स्वरूपावधारणमार्गः , तत्रेति । तत्र = शब्दार्थज्ञानानां भिन्नानामन्योन्यं यद् मिश्रणं तादृशे सविकल्पे विषये, समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः = स्थूलभूतविषय इत्यर्थः , समाधिजातायाः प्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्धः भाषासहाय उपावर्त्तते तदा सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते, उदाहरणेनतद् स्पष्टीक्रियते—भूतानि स्थूलग्राह्यम् , भौतिकेषु समाधानात् तेषां शब्दस्पर्शादिमत्त्वस्य साक्षात्कारो भूततत्त्वप्रज्ञा, उक्तञ्च—

"शब्दस्पर्शौ रूपरसाश्च गन्ध इत्येव बाह्यं खलु धर्ममात्रम्" इति,

एकाग्रभूमिके चित्ते सा प्रज्ञा सदैवोपतिष्ठते न तस्या विप्लवो यथा विक्षिप्तभूमिकस्य चेतसः प्रज्ञायाः , तत्प्रज्ञासमापन्नस्य चित्तस्य प्रथमं तावद् वागनुविद्धा चिन्तोपावर्त्तते तद् यथा-इदं खभूतमिदं तेजोभूतम् , भौतिकं वस्तु कदलीकाण्डवन्नि सार= भूतमात्रं तत्कृता सुखदुःखमोहा वैराग्येण त्याज्या इत्यादि , गोशब्दस्यास्ति वास्यवृत्तिस्तद् यथा-गोशब्दो, गोवाच्योऽर्थो, गोज्ञानञ्चैकमेवेति, अलोकस्यापि तादृशस्य गोशब्दानुपातिनो ज्ञानस्य विषयस्यास्ति व्यवहार्यता ततस्तद्विकल्प इति विवेच्यम् , स्थू-

तत्त्ववैशारदी ।

भक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके द्रष्टव्यम् , यद्यविभागेन ग्रहणं कुतस्तर्हि विभाग ? इत्यत आह—"विभज्यमानाश्च" इति । विभज्यमानाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षकैरन्ये शब्दधर्मा = ध्वनिपरिणाममात्रस्य शब्दस्योदात्तादयो धर्मा , अन्येऽर्थस्य जडत्वमूर्त्तत्वादय , अन्ये प्रकाशामूर्त्तित्वादयो ज्ञानस्य धर्मा इति, तस्मादेतेषां विभक्तः पन्था = स्वरूपभेदोपयनमार्गः , तत्र = विकल्पिते गवाद्यर्थे "समापन्नस्येति" तदनेन योगिनोऽपरं प्रत्यक्षमुक्तम् ,

पातञ्जलरहस्यम् ।

तोदाऽर्थो , स्मृतिर्या सा तृतीया ज्ञानगीरिति समापत्तित्रयं, जल्दुग्धयो समापत्तावपि यथा हंसविविच्यते तथाऽत्र शब्दधर्मोदात्तादि श्रोत्रेण, अर्थस्त्वक्चक्षुर्भ्यां, ज्ञानधर्मा मनसा,

वार्त्तिकम् ।

विकल्पादय लोके दृष्टं पूर्वोक्तविकल्पलक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः , ननु वस्तुशून्यत्वे सति विकल्पः स्यात् प्रतीतिमात्रत्वभेनोऽत्र वस्तुस्त्वेव भवतु तत्राह—विभज्यमानाश्चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षकैर्विभज्यमाना विविच्यमाना अन्येऽर्थज्ञानधर्माभ्यां भिन्नाः शब्दधर्मास्तारत्वमन्दत्वादय , एवमर्थधर्मा जडत्वमूर्त्तत्वादय शब्दज्ञानधर्माभ्यामन्ये, एवं ज्ञानधर्मा प्रकाशामूर्त्तत्वादयः शब्दार्थधर्माभ्यामन्ये, इत्यमेतेषां शब्दार्थज्ञानानां विभक्तोऽन्योन्यं भिन्नः पन्था = स्वरूपभेदोपाय मार्ग इत्यर्थः , समापत्तिरेव विकल्परूपत्वतो विकल्पसंकीर्णत्त्वानुपपत्तिरित्याशङ्कान्यथा सूत्रार्थं व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र गवादौ स्थूलभूतेन्द्रियेषु समापन्नस्य समाहितस्य योगिनः समाधिप्रज्ञाया समारूढो यो गवाद्यर्थः स यदि शब्दार्थज्ञानविकल्पेन [illegible] इत्येव शब्दार्थज्ञानानामभेदभ्रमेणानुविद्धो विपर्याकृतो भवति, तदा सा [illegible] विकल्पविपर्याभवस्थविषयिणीति यावत् समापत्तिः सवितर्कसंज्ञा [illegible] अत्र हि गौरयमित्यत्र शब्दार्थयोरभेदविकल्प , भासत इत्यत्र चार्थज्ञानयोरभे-

वर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवाव-

भास्वती ।

तद्विषयया प्रज्ञया परिपूर्णस्य चेतसो या समापन्नता सा सवितर्केति ॥ ४२ ॥

निर्वितर्कां व्याचष्टे—यदेति । यदा नामत्वास्वरहितध्यानाभ्यासाद् वास्तवो ध्येयविषयो वारिस्युक्तो जायते तदा शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धिः, न तदा तत् प्रत्यक्षविज्ञानं शब्दानुविद्धेन सविकल्पेन श्रुतानुमानज्ञानेन मलिनं भवति, तदाऽर्थः समाधिप्रज्ञाया निर्विकल्पेन स्वरूपमात्रेणावतिष्ठते, तादृशस्वरूपमात्रतयैवावच्छिद्यते = वास्तवरूपमात्रमेव तदा निर्भासते, न च कश्चिदन्यपदार्थस्तदन्तर्गतो वर्त्तते, सा हि निर्वितर्का समापत्तिः,

तत्त्ववैशारदी ।

शेषं सुगमम् ॥ ४२ ॥

सूत्रं योजयितुं प्रथमं तावन्निर्वितर्कां व्याचष्टे—"यदा पुनरिति । परिशुद्धिः = अपनयः, शब्दसङ्केतस्मरणपूर्वे खल्वागमानुमाने प्रवर्त्तेते, सङ्केतश्चायं गौरिति शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासात्मा ततश्चागमानुमानज्ञानविकल्पौ भवतः, तेन तत्पूर्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का, यदा पुनरर्थमात्रप्रवणेन चेतसाऽर्थमात्रादानेन तदभ्यासान्नान्तरीयकतयापगता सङ्केतस्मृतिः स्वयं तत्त्यागे च श्रुतानुमानज्ञानविकल्पौ तन्मूलौ त्यक्तौ, तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपमात्रतयैव, न तु विकल्पितेनाकारेण परिच्छिद्यते सा निर्वितर्का समापत्तिरिति, तद् योगिनां परं प्रत्यक्षम्, असदारोपगन्धस्याप्यभावात्, स्यादेतत्—परं प्रत्यक्षेणार्थतत्त्वं गृहीत्वा योगिन उपपादयन्ति, उपदिशन्ति च, कथं वाऽतद्विषयाभ्यामागमपरार्थानुमानाभ्यां सोऽर्थ उपदिश्यते, उपपाद्यते च, तस्मादागमानुमाने तद्विषये,

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्याह—विमत पन्था इति ॥ ४२ ॥

प॰ प्रत्यक्षं ज्ञानावरणकं, पूर्वव्यवसायपूर्वत्वादागमपरार्थानुमानयोरिति भावः,

अध्यात्मं नामभेदेन वर्तमानेऽप्यभेदधीरिति-

वार्त्तिकम् ।

विकल्पः, अर्थद्वारा च शब्दज्ञानयोरप्यभेदविकल्पः, एवं नारायणोऽयं भगवान् इत्यादिस्थलेषु सवितर्का समापत्तिर्भवति, अत्र शब्दादिविकल्पत्रयासम्भवेऽन्येऽपि विकल्पा उपलक्षणीयाः, इयं च समापत्तिरपरं प्रत्यक्षमविद्यालेशसम्बन्धादिति ॥ ४२ ॥

सूत्रान्तरं योजयितुं प्रथमं तावन्निर्वितर्कां स्थूलसमापत्तिं व्याचष्टे—यदा पुनरिति । अयं भावः—शब्दसङ्केतस्मरणपूर्वकं तावत्क्रमेणागमानुमानज्ञानं भवति, सङ्केतश्चायं गौरिति शब्दार्थयोरितरेतराध्यासात्मकः, एतद्वै तत्परमपरं च ब्रह्म यदोंकार' इत्यादिश्रुतिषु,

'अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः'

इत्यादिस्मृतिषु, 'अमरा निर्जरा' इत्यादिकोशेषु च सङ्केतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणात्, ततश्च सङ्केतग्रहसमानाकारेणैव शाब्दबोधस्तन्मूलकानुमानं च भवतीत्यत आगमानुमानज्ञानयोरपि श्रवणमननरूपयोर्विकल्प औत्सर्गिकः, ततश्च तन्मूलिका या प्रथमं जायते समाधिप्रज्ञा साऽपि विकल्पव्याप्तैव वर्त्तत इति सा सवितर्का भवति, यदा पुनरर्थमात्राग्रहादर्थमात्रप्रवणेन चेतसा सङ्केतस्मृतिस्त्यज्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न जायत इति निर्वितर्का भवतीति, तदिदमाह—शब्देति । शब्दसङ्केतस्य स्मृतेः परिशुद्धिरपगमस्तस्याः स्मृतिनिमित्तकेन श्रुतानुमानज्ञानजनितविकल्पेन शून्यायां समाधिप्रज्ञायामर्थः स्वरू-

च्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः, तत्परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं, ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः, न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं, तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति निर्वितर्काया समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४३॥

या शब्दसङ्केतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोप-

भास्वती।

तत् परं प्रत्यक्षं समाधिजातत्वादन्यप्रमाणामिश्रत्वात्, तच्च तत्त्वज्ञानविषयकयोः श्रुतानुमानयोर्बीजम् = मूलम्, तादृशसाक्षात्कारवद्भिर्योगिभिरेव तत्त्वविषयकश्रुतानुमानप्रवर्त्तितमित्यर्थः, शब्दसङ्केतहीनत्वान्न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनम्, शेषं सुगमम्, स्मृतीति। स्मृतिपरिशुद्धौ = वाग्रहितार्थचिन्तनसामर्थ्ये जात इत्यर्थः, स्वरूपशून्यमिव = अहं जानामीति प्रज्ञा = स्वरूपशून्येव न तु वस्तुतस्तच्छून्या, अर्थमात्रनिर्भासा नामादिहीनध्येयविषयमात्रद्योतिनी समापत्तिर्निर्वितर्का स्थूलविषयेति सूत्रार्थः, व्याचष्टे-येति।

तत्त्ववैशारदी।

ते च विकल्पाविति परमपि प्रत्यक्षं विकल्प एवेत्यत आह —"तच्च श्रुते"ति। यदि हि सवितर्कमिव श्रुतानुमानसहभूतं = तदनुपक्तं स्याद् भवेत्सङ्कीर्णं, तयोस्तु बीजमेवतत्, ततो हि श्रुतानुमाने प्रभवतः, न च यद् यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति, न हि धूमज्ञानं वह्निज्ञानकारणमिति वह्निविषयम्, तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्प्योपदिशन्ति चोपपादयन्ति च, उपसंहरति--"तस्माद्" इति। व्याख्येयं सूत्रं योजयति—"निर्वितर्काया" इति।

"स्मृतिपरिशुद्धावि"त्यादि सूत्रम्, शब्दसङ्केतश्च श्रुतं चानुमानञ्च तेषां ज्ञानमेव विकल्पः, तस्मात् स्मृतिस्तस्याः परिशुद्धिः = अपगमः, तस्याम्, अत्र च सङ्केतस्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः,

पातञ्जलरहस्यम्।

परिच्छिद्यते न तु ज्ञानाद्यनुविद्धतयेत्यर्थः साकल्याभावेन समाधत्ते—तयोः = श्रुतानु-

वार्त्तिकम्।

पारमार्थेनावधार्यत इत्यादिरर्थः, आरोपगन्धस्यापि सम्पर्को नास्तीति प्रतिपादनाय स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थ इत्युक्तम्, परमिति। आरोपसम्पर्काभावादिति भावः, अगृहीतग्राहित्वं निर्वितर्कसमापत्तेः प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति—तच्चेत्यादिना-दर्शनमितीत्यन्तेन, श्रुतानुमानयोः श्रवणमननयोर्बीजं, बीजशब्दार्थं व्याचष्टे—तत इति। प्रभवतः प्रकर्षेण भवतः, गुरुणाऽशेषविशेषसाक्षात्कारं विनाऽसन्दिग्धाविपर्यस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादनासम्भवात्, अतः सवितर्कानधिगतोऽपि विशेषोऽस्या विषय इत्यर्थः, ननैवं सर्वज्ञगुरुणा श्रुतिस्मृतिभ्यामेवाशेषविशेषप्रतिपादनं स्यान्निर्विकल्पकं व्यर्थं निर्वितर्कसमापत्तिरिति तत्राह—न चेति। सहभूतं तत्कालीनं गुरोर्विशेषज्ञानेऽपि स विशेषः शब्दनाशेषो वक्तुं न शक्यत इक्षुक्षीरगुडादिविशेषवद्,

'इह तस्यैति निर्वक्तुं गुरुणाऽपि न शक्यते'—

इति स्मृतेः, अतः सर्वज्ञत्वास्यापि निर्विकल्पकसमापत्तिसमानाकारं ज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः, तत सिद्धमित्यत आह—तस्मादिति। सङ्कीर्णं = गृहीतमात्रग्राहि,

तदेवमुक्तसूत्रस्य ल यमवतार्य सूत्रमवतारयति—निर्वितर्काया इति। स्पष्टम्,

'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का", यत स्मृतिपरिशुद्धौ सत्यां ज्ञानं स्व-स्वरूपशून्येव भवति, अर्थोऽर्थमात्रस्य निर्भासो यत्रान्यमात्रनिर्भासापरिस्थिरनिर्भासा या समापत्तिः सा निर्वितर्केत्यर्थः, पदानि स्वतो व्याचष्टे—या शब्देति। शब्द-

रक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा निर्वितर्का समापत्तिः, तथा च व्याख्याता(१), तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्माऽणुप्रचयविशेषात्मा(२) गवादिर्घटादिर्वा लोकः,

भास्वती ।

श्रुतानुमानज्ञाने शब्दसङ्केतग्रहाच्च ततो विकल्पानुविद्धे शब्दहीनत्वाद् विकल्पादिस्मृतिशुद्धा भवति, यदा नार्थज्ञानकाले तत्तत्स्मृतिरुपतिष्ठते तदा केवलग्राह्योपरक्ता = ग्राह्यनिर्भासा भवति, ग्राह्यमत्र ध्येयविषयो न तु भूतानि, स्थूलग्रहणस्यापि वितर्कानुगतत्वात्, स्वं प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वेवाहं जानामीत्यात्मस्मृतिहीना विषयमात्रावगाहीत्यर्थः, तथा च व्याख्याता = सूत्रपातनिकायामस्माभिरित्यर्थः, तस्या इति । तस्या

तत्त्ववैशारदी ।

श्रुतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती, अनुमानशब्दश्च कर्मसाधनोऽनुमेयवाचकः, स्वमिवेतीवकारो भिन्नक्रमः, त्यक्त्वेतिपदानन्तरं द्रष्टव्यः, विषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति— "तस्या एक" इति । एकां बुद्धिमुपक्रमते = आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रमः, तदनेन परमाणवो नानाऽऽत्मानो न निर्वितर्कविषया इत्युक्तं भवति,

योगिनोऽपि तेषां परमसूक्ष्माणां नानाभूतानां महत्त्वैकार्थसमवेतैकत्वनिर्भासप्रत्ययविषयत्वायोगात् भवतु तर्हि परमार्थसत्सु परमाणुषु संवृतिः प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमित्यत आह—"अर्थात्मा" इति । न स्थूलमनुभवसिद्धमसति बाधके शक्यापह्नवमिति भावः, तत्र

पातञ्जलरहस्यम् ।

मानयोः, बीजमेतदिति । योगजज्ञानेन फलार्थं गृहीत्वोपपाद्यते च, अस्मिन्नर्थे दृष्टान्त-

वार्त्तिकम् ।

स्वयं तावत् श्रुतानुमानरूपाज्ञाने या विकल्पारूढा स्मृतिः चिन्ता सवितर्ककालेऽप्यनुवर्त्तते तदपगमे सतीत्याद्यपदार्थः, शब्दसङ्केतस्यात्र स्मृतिहेतुत्वं स्वगोचरज्ञानद्वारा बोध्यम्, सङ्केतश्च शब्दार्थयोः कल्पिताभेदमात्र इत्यतः सङ्केतस्मृतौ तन्मूलकज्ञाने चाभेदविकल्पः औत्सर्गिक इति, शब्दविकल्पशून्यत्वे हेतुमुक्त्वा ज्ञानविकल्पशून्यत्वे हेतुमाह—स्वमिवेति । इवकारो भिन्नक्रमेण त्यक्त्वेतिपदानन्तरं योजनीयः, त्यागस्सादृश्यं चाग्रहणमिति, तृतीयपदस्यार्थमाह—स्वार्थमात्रेति । तस्याप्यर्थमाह—ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवतीति, सा निर्वितर्केति । स्वनिर्भासा या समापत्तिः सा निर्वितर्केत्यर्थः, तदेव सूत्राभ्यां प्रतिपादितौ सवितर्कनिर्वितर्कयोगौ सविकल्पकशब्दाभ्यामपि शास्त्रेषूच्येते, वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे च यः स्थूलविषयभोगो वितर्क इत्युक्तः स एवात्र सवितर्कनिर्वितर्कसमापत्तिरूपेण द्विधोक्त इति, नन्वस्य निर्वितर्कसाक्षात्कारस्य विषयः किमवयवाः किं वाऽवयवी ? आद्ये वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या साङ्कर्यविषयत्वापत्तिः, अन्त्येऽवयविनः कल्पितत्वेन तद्गोचरनिर्वितर्काया विकल्पशून्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कायां योगिनो व्यवस्थापयन् अवयविविषयकत्वमेवास्य वृद्धवाक्यादवधारयति— तस्याः पश्चादिति—लोक इत्यन्तेन, व्याख्याता पूर्वाचार्यैरिति शेषः, तस्या निर्वितर्काया गवादिघटादिर्वा लोक आलम्बनमित्यन्वयः, नन्ववयविनि किं प्रमाणं तत्राह—एकबुद्ध्युपक्रम इति । एको गौरिति बुद्धिमुपक्रमते आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रमः, अतो नावयवानामेकत्वेनाऽवयविस्वरूपानिर्वाह्यत्वमिति भावः, नन्वेवमप्येकप्रत्ययानुरोधादेव विज्ञानमात्रमेवावयविव्यवहारहेतुरस्तु तत्राह—अर्थात्मेति । अर्थात्मा = दृश्यस्वरूपः, विज्ञानमात्रत्वे स्वस्य स्वदृश्यत्वानुपपत्तिः धर्मवर्त्तृविरोधादिति भावः, नन्वेवमवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरेके कपाले घटो ज्ञात-

(१) व्याख्यातेति । पूर्वाचार्यैरिति शेषः तैर्व्याख्यातार् भिक्षुन् स्वव्याख्याने स्वैरेव सङ्गच्छन्ते ।
(२) [illegible] विशेषात्मा इत्यादि सौत्रान्तिकानां पर्यनुयोगाचारस्य वैभाषिकादेः [illegible] ।

स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्मभूतः फलेन

भास्वती।

=निर्विकल्पया., विषयः एकबुद्ध्युपक्रमः =एकबुद्ध्यारम्भकः, न नानापरमाणुरूपः, स ध्येयविषयः किन्त्वेकोऽयमित्यात्मकः इत्यर्थः, अर्थात्मा =बाह्यवस्तुरूपो न तु विज्ञानमात्रः, अणुप्रचयविशेषात्मा =अणूनां शब्दादितन्मात्राणामणुशब्दादिज्ञानानामिति यावत् यः, प्रचयविशेषः =स्थूलपरिणामरूपसमाहारविशेषः स एवात्मा स्वरूपं यस्य तादृशो गवादिर्घटादिर्वा लोकश्चेतनाचेतनलौकिकविषय इत्यर्थः, स चेति। स च घटादिरूपः परमाणु-

तत्त्ववैशारदी।

ये पश्यन्ति द्व्यणुकादिक्रमेण गोघटादय उपजायन्त इति, तान् प्रत्याह—"अणुप्रचय" इति। अणूनां प्रचयः =स्थूलरूपः परिणामः, स च विशिष्यतेऽन्यस्मात् परिणामान्तरात्, स एवात्मा =स्वरूपं यस्य स तथोक्तः गवादिर्भोगायतनं, घटादिर्विषयः, तच्चैतदुभयमपि लोक्यत इति लोकः, नन्वेष सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात्, भिन्नश्चेत् कथन्तदाश्रयः, कथञ्च तदाकारः, न हि घटः पटादन्यस्तदाश्रयो वा, अभिन्नश्चेत्तद्वदेव सूक्ष्मोऽसाधारणश्च स्यादत आह—"स च" इति। अयमभिप्रायः—नैकान्ततः परमाणुभ्यो भिन्नो घटादिरभिन्नो वा

पातञ्जलरहस्यम्।

माह-न हीति—

स्मृत्यादि-वितर्कान्तं व्याख्येयं सूत्रं, समापत्तिः समाधिर्यस्यां ज्ञेयमात्रं भासते न ज्ञानहेतुशब्दसङ्केतश्रुतत्वानुमेयत्वानि तेषां ज्ञानानि तत्र स्मृतयश्च परिशुद्धा त्यक्ता न भासन्त इति समापत्तिस्त्रिवितर्केति कथ्यत इत्याह—येत्यादि-समापत्तिरित्यन्तेन भाष्येण, समाधिमुक्त्वा तस्या समाधेयविषयमाह—तस्या इत्यादि—अवयवीत्यन्तेन, अवयवावयवेषु परमाण्वादिषु भूतसूक्ष्मेषु सङ्ख्याऽऽदिवद् व्यासज्य वर्त्तते न त्ववयवारब्धः कश्चित् स्वतन्त्रः सङ्ख्यादेः तादात्म्यस्वीकारादत एव जन्मादिषड्वर्गात्मा, तेनावयविना तादृशेन धर्मिणोदकाहरणादिक्रिया स्युरिति, स्वमतमुक्त्वा पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति बौद्धमतं निराह—यस्येत्यादि—किंस्यादित्यन्तेन, सम्यङ्मिथ्याधियोर्भावाभावयोरिव नित्यं सापेक्षत्वात् सम्यग्धीरप्यपभ्रंशैवेत्यभिप्रायः, स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति भाष्यार्थः, तल्येन बुद्धिभ्रमः स्यादिति शङ्कते—य- स्त्विति। धियामौत्सर्गिकं प्रामाण्यमितिन्यायेनाह—अस्तीति। न्यायिकमतमुत्थापयति—तत्र य इति। परमाणुद्वयसंयोगाद् द्व्यणुकमुत्पद्यते द्व्यणुकत्रयेण त्रसरेणुरेवं क्रमेण भूम्यादिरवान्तो जायते, तान् प्रत्याह—अणुप्रचय इति। भोगायतनं =शरीरं, विषयो या नामा-

वार्त्तिकम्।

इत्यादिरूपोऽवयवावयविनोरभेदप्रत्ययो न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति—अणुप्रचयविशेषात्मेति। [illegible] प्रचयाख्यसंयोगनिमित्तको यो विशेषः परिणामरूपस्तत्स्वरूप इत्यर्थः, तथा च [illegible] अभेदप्रत्ययोऽप्युपपन्न एवेति भावः, न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम्? भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वाद् अभेदस्याविभागरूपत्वादिति, अथ चाविभागो न [illegible] किं [illegible] एव [illegible] एतत्सर्वं परिणामसूत्रे विविच्य प्रतिपादयिष्यति [illegible] ननु [illegible] नाशापत्त्याऽनुपलब्धिप्रसङ्गः, किं [illegible] प्रसङ्गः, [illegible] स चेति। स च स्थूलोऽवयवी [illegible] भूत[illegible] परिणामो नित्यः [illegible], अत [illegible],

व्यक्तेनानुमित स्वव्यञ्जकाञ्जनः (१)प्रादुर्भवति, धर्मान्तरोदये च तिरोभवति,

भास्वती ।

संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां=तन्मात्राणां साधारणो धर्मः=प्रत्येकं तन्मात्राणां धर्म-स्तत्र साधारण एकीभूत, एव कारणेभ्यस्तन्मात्रेभ्यस्तस्य कार्यस्य विशेषस्य कथञ्चिद्

तत्त्ववैशारदी ।

भिन्नत्वे गवाश्ववद् धर्मधर्मिभावानुपपत्ते, अभिन्नत्वे धर्मिरूपवत्तदनुपपत्ते, तस्मात्क-थञ्चिद् भिन्न कथञ्चिदभिन्नश्चास्थेयस्तथा च सर्वमुपपद्यते, "भूतसूक्ष्माणाम्" इति षष्ठ्या कथञ्चिद् भेदं सूचयति, "आत्मभूत" इति चाभेदम्, फलेन व्यक्तेन=तदनुभवलक्षणेन तद्व्यव-हारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमापित कारणाभेदेन च कारणाकारतोपपन्नेत्याह-"स्वव्यञ्जकाञ्जन" इति । स किं तदात्मभूतो धर्मो नित्यो ? नेत्याह-"धर्मान्तर"इति । धर्मा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

चेतन स किमवयवी अवयवान्तरविशिष्ट स्वारम्भकावयवविशिष्टो वा? आद्येऽसोऽप्येवमित्यन-वस्था, द्वितीये स्वात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयो वा, तृतीये चक्रक, किञ्च व्यासज्यवृत्तित्वे चाश्रय-प्रत्यक्षमन्तरेण बहुत्वादिवत्तद्ग्रह समाप्यवृत्तित्वे एकैकावयवे घटादिव्यवहारो जाता-विव, किञ्चाय घट एतदारम्भकावयवनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी घटत्वाद्घटान्तरवद्, न च प्रत्य-क्षविरोध शुक्तिरजतादिवदुपपत्ते, न चको घट इतिप्रत्ययविरोध, महत्करकादिवत्तदुपपत्ते, अ-

वार्त्तिकम् ।

अवयवविभागविशेष एव चावयविनाशक, स च विशेषो जातिरूप फलबलात् कल्प्यत इति भाव, तथाऽऽत्मभूत सदैव भूतसूक्ष्मेष्वनुगत नात शशादौ शृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग, तत्र प्रमाणमाह—फलेन व्यक्तेनानुमित इति । अभिव्यक्तिलक्षणकार्यानुमित, असदभिव्यक्तौ सर्वत्र सदाभिव्यक्तिप्रसङ्गात्, ननु तर्हि सर्वदैवाभिव्यक्ति कुतो न भवति तत्राह-स्वव्यञ्ज-क इति । स्वाभिव्यक्तिहेतुर्यत्कारणं तद्वाञ्जनमभिव्यञ्जन कारणं यस्य तथाभूत सन्नाविर्भवति वर्तमानावस्थां प्राप्नोति न सर्वदा तथा धर्मान्तरोदयकाले च मुद्गरपातादिना तिरोभवति= अतीतावस्थां प्राप्नोति, स एवावयवानां धर्मोऽवयवीत्युच्यत इत्यर्थ, अतो नोक्तशङ्काऽवकाश, कार्यनित्यत्वेऽप्यभिव्यक्तस्यैव कार्यस्य स्वकार्यकारित्वादिति भाव, स्यादेतद्-अभिव्यक्तिरपि नित्याऽनित्या वा, आद्ये सर्वदैवाभिव्यक्तिकार्यप्रसङ्ग, अन्तेऽप्यन्यादेरेवानित्यत्वमभिव्य-क्तिरस्तु स्वयमभिव्यक्तिकल्पनमिति, उच्यते—अतीतानागतावस्थावत्त्वस्वरूपमनित्यत्वं घटादेरभिव्यक्ती च्यत एव आद्यन्तयो कार्यस्यात्यन्तासत्त्वप्रतिषेधाय ध्वंसादिप्रतियोगि-त्वस्यैव निषेधात्, अतीतानागतावस्थयोर्ध्वंसप्रागभावस्थलाभिषेकमात्र एवास्माक विशेषात्, अभिव्यक्तिकल्पना च न व्यर्था घटोऽनागतो घटोऽतीत इतिव्यवहारवद् घटो वर्तमान इति व्यवहारस्यापि घटमात्रेणासंभवात् घटस्यावस्थात्रयसाधारण्येनातीतादिकालेऽपि वर्तमान-व्यवहारप्रसङ्गात्, न चैवमभिव्यक्तेरप्यवस्थात्रयकल्पना भवत्वेवेति वाच्यम्? बीजाङ्कु-रादिवत् प्रामाणिकत्वेनादोषत्वश्च सारयसूत्रेणोक्तत्वात्, किं च स्वत एवाभिव्यक्तिरित्येव तत्कार्यदर्शिनो नियम, अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यन्तरार्थोवारण तस्या असत्या एवोत्पादेऽपि न क्षति, कार्याणामनागतावस्थैवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था, सैव चाभिव्यक्त्युत्पत्तौ नियामिका, अत शशशृङ्गादिविलक्षण्यम्, यथा घटस्योत्पत्तेरुत्पत्तिरभावे चाभाव स्वरूपेणैवोच्यते न 'दाभिव्यक्तिरिति [illegible] स्वरूपमेवैत्यस्माभिरप्युपगन्तव्यम्, घटादेरतीतानागतावस्थे [illegible] रप्यतीतानागतावस्थे इति, अथैवमभिव्यक्तिरपि घटस्वरूपेणास्तीति चेन्न-[illegible] व्यवहारप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति दिक्, यत्तु कैश्चिद प्रागभाव-

(१) [illegible] पाठः ।

स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते, योऽसावेकश्च महांश्चाणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्चानित्यश्च, तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते, यस्य पुनरवस्तुकः

भास्वती ।

भेदः, आत्मभूतः=तन्मात्रधर्मशब्दादेरनुगतः शब्दादिमानेव न चान्यधर्मवानेव कारणादभेदः, फलेन व्यक्तेनानुमितः=व्यक्तं फलं द्रव्याणां ज्ञानं तद्व्यवहारश्च तेनानुमितः, अणुप्रचयोऽप्यणुभ्योऽभिन्नोऽयं घट इति स व्यक्तो घटव्यवहारोऽनुमापयतीत्यर्थः, किञ्च सः स्वव्यञ्जकाञ्जनः=स्वव्यञ्जनहेतुना निमित्तेनाभिव्यक्तः, एवम्भूतः संस्थानविशेषः प्रादुर्भवति तिरोभवति च, धर्मान्तरोदये=अनेन निमित्तेन संस्थानस्यान्यथाभावो भवति स एव तिरोभावो नाभावः, स एव संस्थानविशेषरूपो धर्मोऽवयवीत्युच्यते, अतो योऽसावेकः=एकत्वबुद्धिनिष्ठः, महान्=बृहन् वा, अणीयान्=क्षुद्रो वा, स्पर्शवान्=इन्द्रियग्राह्यः शब्दादिधर्माश्रय इति यावत्, क्रियाधर्मकः=जलधारणादिक्रियाधर्मकः, अनित्यः= आगमापायी च सोऽवयवीति व्यवह्रियते, अनेकेन्द्रियग्राह्यत्वं व्यवहार्यत्वम्, अत्र वैनाशिकानामयुक्तता दर्शयति—यस्येति। यस्य नये स स्थूलविकाररूपः प्रचयविशेषः, अवस्तुकः=

तत्त्ववैशारदी ।

न्तरस्य=कपालादेरुदय इत्यर्थः, तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तं रूपमादर्शयति-"स एष" इति। परमाणुसाध्यायाः क्रियाया अन्या क्रिया मधूदकादिधारणलक्षणा तद्धर्मक इति, न केवलमनुभवादपि तु व्यवहारतोऽपि तन्निबन्धनत्वाल्लोकयात्राया इत्याह-"तेन" इति। स्यादेतद्—अस्ति बाधकमनुभवेऽवयविनो व्यवस्थापकेऽपि, अस्ति च बाधकं यत्सत् तत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञानं, सच्च गोघटादि इति स्वभावहेतुः, सत्त्वं हि विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तं, तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गः स्वावयव उपलभ्यमानो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वमपि निवर्तयति, अस्ति चावयविनि तद्देशातद्देशत्वावृतत्वानावृतत्वरक्तारक्तत्वचलाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यत आह "यस्य पुनः" इति। अयमभिप्रायः

योगवार्त्तिकम् ।

स्मत्पक्षे च तादात्म्याद् भेदाभेदाभ्यां सह समञ्जसं, धर्मोऽवयवीति। आश्रितत्वसाम्यादिति भाष्यार्थः, स्वव्यञ्जकाञ्जनः परमाणवः तद्व्यञ्जनस्तत्तादात्म्यापन्नोऽपि न नित्यः, उदयव्ययशालित्वात् प्रत्यक्षः परमाणवो धर्मिणः समथा अपि त्रिगुणाश्चिन्न समथा इत्याह तेनेति। बौद्धशङ्कन-स्यादेतदिति सहोपलम्भनियमादभेदः ज्ञानात्तु मयादतिरिक्तो नार्थस्तथा च ज्ञानं सत्त्वेन व्याप्तं सावयवत्वेन यदा तो सत्त्वं व्यावर्तमानं सावयवत्वमपि व्यावर्तयति, यदा तो सावयवत्वमेवासुद्दनिस्तान्स्यादित्याह— अस्ति चावयवीति। सर्वजनीनानुभवमादाय दूषयति—यस्य

वार्त्तिकम् ।

मत कार्य[illegible] कल्पयन्ति, तन्मतं—अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवाद्, [illegible] स्वादि[illegible] न्यायानपेक्षत्वाच्च, [illegible] विशेष भावत्वापत्तिः, प्रतियोगि[illegible] प्रतियोग्यदर्शनात् नास्ति, [illegible] सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्ग [illegible] विज्ञानाद्यतिरिक्ततया [illegible] दर्शयति [illegible]। [illegible] यथासम्भवमवयवज्ञानाभ्यां [illegible], [illegible]। [illegible] [illegible] स एवात्राणीयानित्युक्तः, [illegible], [illegible] [illegible] प्रतिपादयति-तेनावयविनेति। [illegible] नास्तीत्यवयवी [illegible] इति वैनाशिकमतमाशङ्कते यस्य पुनरिति। यस्य मते स प्रचयनिमित्तको [illegible]

स प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्यावयव्यभा-

भास्वती ।

शून्यमूलको धर्मस्कन्धमात्र , तस्य प्रचयस्य सूक्ष्मं वास्तवं कारण = भूतादिकार्याणां तन्मा-त्रादिरूप कारणम् , अविकल्पस्य = विकल्पहीनस्य समाधेर्निर्वितर्कनिर्विचारयोरित्यर्थः, अत्र तु सूक्ष्मविषया निर्विचारा विवक्षिता, अनुपलभ्यम् = साक्षात्कारायोग्यम् , तस्य नये प्रायेण सर्वं मिथ्याज्ञानमित्येतदायातं, कथमवयविनामभावात् , तत् समाधिज ज्ञानमतद्रूप-प्रतिष्ठमनवयविन्यवयविप्रतिष्ठम् , अतो मिथ्याज्ञानं भवेद् , एव प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञान-त्वम् प्राप्नुयात , तदा चेत्येव सर्वस्मिन् मिथ्यात्वे प्राप्ते भवदीय सम्यग् दर्शनं किं स्यात् ? विषयाभावाद् ज्ञानाभाव एव सम्यग् दर्शनमिति भवन्नये स्यादित्यर्थं , यद् यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाघ्रातम् = समायुक्तम् , अतो नास्ति भवत्सम्मतोऽनवयवी विषयो यो निर्वि-तर्काया विषय स्यात , तस्मादस्ति निर्वितर्काया विषयोऽवयविरूपि वस्तु यत् सत्यज्ञानस्य विषय इति, सत्यपदार्थोऽत्र विचार्यो वाग्विषयस्तथा ज्ञानविषयश्चेद् यथाऽर्थस्तदा तद्वाक्य ज्ञानञ्च सत्यमुच्यते, द्विविध सत्यम्—व्यावहारिकविषय व्यवहारसत्यम् , मोक्ष-

तत्त्ववैशारदी ।

अनुभवसिद्धं सत्त्व हेतु क्रियते यत्किल पांशुल्पादुको हालिकोऽपि प्रतिपद्यते, अन्यद्वाऽनु-भवसिद्धान , तत्रान्यदसिद्धत्वादहेतु , अनुभवसिद्धन्तु घटादीना सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वरूपं न स्थूलादन्यत, सोऽय हेतु स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव व्याहन्ति, ननु न स्थूलत्वमेव सत्त्वम् अपि त्वसतो व्यावृत्ति , अस्थौल्यव्यावृत्तिश्च स्थौल्यं, व्यावर्त्यभेदाच्च व्यावृत्तयो-भिद्यन्ते, अत स्थौल्याभावेऽपि न सत्त्वव्याहतिरन्यत्वाद , भवतु वा व्यावृत्तिभेदादवसा-यविषयभेदो यत्पूर्वकास्त्ववसायास्तस्यानुभवस्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान् ? रूपपरमाणवो हि निरन्तरोत्पादा अगृहीतपरमसूक्ष्मतत्त्वा इति चेद् ? हन्त त गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिरन्तरिता न निरन्तरा , तस्मादन्तरालाग्रह एकघनत्वप्रत्यय-वत्परमाण्वालम्बन सद्वय विकल्पो मिथ्येति, तत्प्रभवा विकल्पा न पारम्पर्येणापि वस्तुप्र-तिबद्धा इति कुतस्तदवसितस्य सत्त्वस्यानवयवत्वसाधकत्वम् ? तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्ष-स्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौल्यस्यैव सत्त्वमविकल्पावसेयमकामयताऽभ्युपेयम् , तथा च तद्बाधमान सत्त्वमात्मानमेवापबाधेत, परमसूक्ष्मा परमाणवो विजातीयपरमाण्व-न्तरिता अनुभवविषया इति व्याहतमङ्गीकरणम् तदिदमुक्त–यस्य पुनरवस्तुक स प्रचय-विशेषो निर्विकल्पस्य विषय इति, सन्तु तर्हि सूक्ष्मा परमाणवो निर्विकल्पविषया इत्यत-आह—"सूक्ष्म च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य" इति । तस्यावयव्यभावाद् हेतो 'अतद्रू-

पातञ्जलरहस्यम् ।

पुनरिति । स्थूलात् = सावयवात् , आत्मान = सत्त्वम् , अपोहवादमाशङ्कते–नन्विति । व्यावृत्ति-रभाव सप्रतियोगिकत्वात् स्थौल्यप्रतियोगितयाऽऽपतति स्थौल्याभावो ज्ञाने, सत्त्वमङ्गीकृत्य-तस्य कारण निर्विकल्पक ज्ञान विषयाभावेन दूषयति–भवत्विति । अवसायविषयेति । ज्ञानस्य [illegible] चक्षुषा गृह्यमाणा रूपपरमाणव इत्युक्ते दोषयमाना रूपरसादिपरमाणवस्तैर-न्तरिता एव ते च । निरन्तरा इति भ्रमस्य निरन्तरतोऽभ्रम एवेत्याह—तस्मादिति । अय = कार-ण [illegible] अर्थाने च [illegible] नित्याह—एतद्रूपेति ।

[illegible]

[illegible] कारण न प्रत्यक्षगोचर तस्य [illegible] प्रायेण सर्व-[illegible] मिथ्यायातम् , यतोऽतद्रूपप्रतिष्ठ [illegible] मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सर्वस्य मिथ्या-

वादतद्रूपप्रतिष्ठ मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्त मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सम्यग् ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावाद्, यद् यदुपलभ्यते तत्त-दवयवित्वेनाघ्रात, तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्न समा-पत्तेर्निर्वितर्काया विषयो भवति ॥ ४३ ॥

भास्वती।

विषयश्च परमार्थसत्यमिति, तद्व्ययश्चापि—आपेक्षिकानापेक्षिकभेदेन द्विधा—काञ्चिदवस्था-मपेक्ष्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदवस्थाऽपेक्ष तज्ज्ञान तद्भाषणञ्चापेक्षिक सत्यम्, उक्तञ्च—

"अतिदूरात् पयोदवद्दूरादश्मसङ्घात ।
लक्ष्यतेऽद्रि सदा भिन्न सामीप्याच्छर्करामय" ॥ इति,

अल्पाधिकदूरावस्थानमपेक्ष्य पर्वतज्ञान तज्ज्ञानभाषणञ्च सत्यमेव, करणोत्कर्षमपेक्ष्य ज्ञान-ज्ञानमुत्कृष्टसत्यज्ञानम्, तत्रापि तत्त्वाना ज्ञान चरमसत्यज्ञानम्, समाधौ करणाना चाम-स्थैर्य स्वच्छता च तत एकाग्रभूमिकसमाधिजा प्रज्ञा चरमोत्कर्षसम्पन्ना, एव सवितर्क-निर्वितर्कसमाधौ तदालम्बनविषयस्य चरमा स्थूलविषया सत्यप्रज्ञा, सविचारनिर्विचार-समाधौ च सूक्ष्मविषया सत्यप्रज्ञा, सा च योगिभिर्ऋतम्भरत्यभिधीयते, तत्र तत्त्वविषया-ण्यापेक्षिकसत्यानि परमार्थस्योपायभूतानीत्यतस्तानि परमार्थसत्यमुच्यते, परमार्थसत्येषु यदुपेयभूत स कूटस्थो द्रष्टा पुरुषस्तस्मात् तद्विषयकमनापेक्षिक नित्यवस्तुविषयक ज्ञान कूटस्थसत्यज्ञानम्, तेन च कौटस्थ्याधिगम कैवल्य वा भातीति, नित्यवस्तुविषयक-सत्यमनापेक्षिक, तच्चापि द्विधा—परिणामिनित्यवस्तुविषयक त्रैगुण्यम्, तथाऽपरिणा-मिनित्यवस्तुविषयक कूटस्थवस्तुविषयकञ्चेति ॥ ४३ ॥

तत्त्ववैशारदी।

स्वप्रतिष्ठ मिथ्याज्ञानम्' इति लक्षणेन सर्वमेव प्राप्त मिथ्याज्ञान = यत् स्थौल्यालम्बन-यच तदधिष्ठानमसदालम्बनमित्यर्थ, नन्वेतावताऽपि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति तस्यावयवित्वेनाप्रकाशादित्यत आह—"प्रायेण" इति। ननु किमेतावताऽपीत्यत आह—"तदा च" इति। सत्त्वादिज्ञान चेन्मिथ्या तदा सत्त्वादिहेतुकमनवयवित्वादिज्ञानमपि मि-थ्यैव, तस्यापि हि निर्विकल्पाकारस्थूलमेवावलम्बनतया विषय, स च नास्तीति ता-त्पर्यार्थ, विषयाभाव एव कुत इत्यत आह— "यद् यद्" इति । विरोधश्च परिणामवैचि-त्र्यभेदाभेदेन चोक्तोपपत्त्यनुसारेणोद्धर्तव्य इति सत्र स्मरणीयम् ॥ ४३ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

सत्त्वालम्बन = निर्विकल्पक, तथात्मज्ञान प्रमा स्यादित्यत्राह—प्रायेणेति। सूत्रार्थमुपसहरति—तस्मादिति। अपरिणामिन्य न तिष्ठन्ति गुणा इत्याह—परिणामवैचित्र्येणेति ॥ ४३ ॥

वार्त्तिकम्।

ज्ञानस्य सत्त्व ज्ञानमपि किं स्यात्? न स्यादेव विषयाभावेन क्वापि, ज्ञानस्य सविषयकत्वा-[illegible], तत्र हेतु—यदिति। नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्व स्यादिति चेत्र—[illegible]-[illegible] [illegible] अवयवस्यापि अवयव्यापेक्षत्वात्, अवयव्यापि अवयवेषु लिङ्ग चावगम्य। तथा [illegible] प्रमाणान्तरात्सिद्धमित्याशय, ज्ञानज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्व। [illegible] [illegible] प्रायेणेत्युक्तम्, [illegible] संशयानाश्रितत्वेन परभ्युपगतस्य ज्ञान स्यादि [illegible] [illegible] सर्व ज्ञान प्रमा ज्ञानत्वादित्यनुमानसंभवादिति, स्वसिद्धान्त-[illegible] इति—[illegible]। [illegible] [illegible] विकल्पनात्पुरुषाभिनिवेशादगम निर्विक-ल्पक इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता॥४४॥

तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिस्सा सविचारेत्युच्यते, तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितध-

भास्वती।

सूक्ष्मविषये सविचारनिर्विचारे व्याचष्टे—तत्रेति। तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु = साक्षाद् गृह्यमाणेषु न चागमानुमानविषयेषु, देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु देश उपर्यधआदि, तादृशदेशव्याप्त नीलपीतादिभेद गृहीत्वा तत्कारण तन्मात्र तत्रोपलभ्यतेऽतो-देशानुभवावच्छिन्न, न हि परमाणौ स्फुटा देशव्याप्तिप्रतीतिस्तस्मात् तज्ज्ञानेऽस्फुटा, उपर्यधःपार्श्वानुभवसम्प्रयुक्तेनेति विवेच्यम्, काल = वर्त्तमानादि, त्रिकालानुभवेषु

तत्त्ववैशारदी।

"एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता", अभिव्यक्तो घटादिधर्मो-येन्ते तथोक्ता, घटादिधर्मोपगृहीता इति यावत्, देश = उपर्य्यधःपार्श्वादि, कालो = वर्त्तमान निमित्तम् = पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्य पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्ति, एवमाप्यस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रवर्जितेभ्यो रसतन्मात्रप्रधानेभ्यश्चतुर्भ्य, एव तैजसस्य परमाणोर्गन्धरसतन्मात्ररहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधानेभ्यस्त्रिभ्य, एव वायवीयस्य परमाणोर्गन्धादितन्मात्रहीनाभ्या स्पर्शप्रधानाभ्या स्पर्शशब्दतन्मात्राभ्याम्, एव नाभसस्य शब्दतन्मात्रादेकस्मात, तदिद निमित्त भूतसूक्ष्माणाम्, एतेषा देशकालनिमित्तानामनुभवस्तेनावच्छिन्नेषु, नाननुभूतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायत इत्यर्थ, ननु सवितर्कया सा हि सास्य सविचाराया इत्यत आह—"तत्रापि" इति। पार्थिवो हि परमाणु पञ्चत-

पातञ्जलरहस्यम्।

एतयेत्यादि–व्याख्याताऽन्त सूत्र येः = परमाणुभिर्निमित्ते, उपादान गुण, गन्ध पृथिव्या-ञ्जोति स्मृतिमर्थाभिप्रत्याह–पार्थिवस्य परमाणो, पृथिवीरूप परिणामो यस्य पञ्चारब्धत्वेन स्थूला पृथिवी, तथा च मोक्षधर्मेषवम्—

सूक्ष्मतात्र्यापिनि ज्ञेयं भूम्यादेरुत्तरोत्तरमिति,

रसादानोपचय उपादेयस्थूलता, एवमाप्यस्येति। देशादिप्रतीतौ विज्ञानमित्याशङ्क्याह—नाननुभूतेति। सास्यमाह—तत्रापीति। एकबुद्धिनिर्ग्राह्यत्व सारूप्यमित्यर्थ, गन्ध-

वार्त्तिकम्।

तेन स्थूलविषये सूत्रद्वयेन समापत्तेर्द्विधा विभाग कृत्वा सूक्ष्मविषयेऽपि तस्या द्वैविध्यमतिदिशति –

"एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता", एतया सवितर्कनिर्वितर्करूपया स्थूलविषयकसमापत्त्या सूक्ष्मविषयाऽपि सविचारनिर्विचाररूपा समापत्तिद्वयी व्याख्याता, शब्दोपरागानुपरागसाम्येनेत्यर्थ, वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे सूक्ष्मविषयकाभोगो विचार इत्युक्त स एवात्र सविचारनिर्विचाररूपेणोच्यत इति स्मर्त्तव्यम्, कार्यानुपरागानुपराग तु। समापत्ति द्विधा विभजते—तत्र भूतसूक्ष्मेष्विति। अत्र भूतशब्द इन्द्रियाणामप्युपलक्षणमानान्यत एव सूक्ष्मविषयत्वेनास्या समापत्ते भाष्ये व्याख्येयत्वात्, भूतेन्द्रियाणा यत्सूक्ष्मकारण तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्त "सूक्ष्मविषयत्व चालिङ्गपर्यवसानम्" इत्यागामिसूत्रात् तेषु [illegible] तथा देशकालनिमित्तैर्विशिष्टतयाऽनुभूयमानेषु या समापत्ति सा सविचारेत्युच्यत इत्यर्थ, अत्र देश उपर्यधःपार्श्वादि, काला वर्त्तमानादि, निमित्त [illegible] प्रयोजक पुरुष [illegible] इति [illegible] [illegible]

मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते, या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते, एवंस्वरूपं हि तद् भूतसूक्ष्म-

भास्वती ।

वर्त्तमानमात्रानुभवावच्छिन्नः सविचारः, निमित्तानुभवावच्छिन्नः = निमित्तमुद्भावकं कारणं तद् यथा—रूपतन्मात्रज्ञानस्य निमित्तं तेजोभूतसाक्षात्कारपूर्वकं तेजःकारणानुसन्धित्सो सविचारं ध्यानमेतन्निमित्तसापेक्षं, एवं देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु सूक्ष्मविषयेषु शब्दसहाया या समापत्तिर्जायते सा सविचारा, तत्रेति । तत्रापि निर्वितर्कवत् सविचारोऽप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यम् = एकमिदमनुभूयमानं रूपतन्मात्रमित्यादिरूपम्, उदितधर्मविशिष्टम् = अतीतानागतानां धर्माणामनवगाहीत्यर्थः, भूतसूक्ष्मं = ग्राह्यं तन्मात्रमस्मिताऽऽद्यो ग्रहणतत्त्वान्यपीत्यर्थः, आलम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते, येति । या पुनः सर्वथा = सम्यगनवच्छिन्ना, सर्वत इत्यादिभिस्त्रिभिर्दलैः सर्वथा शब्दो व्याख्यातः, सर्वत इति । देशानुभवानवच्छिन्नत्वं शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेष्विति विषयस्य कालानुभवानवच्छिन्नत्वं सर्वधर्मानुपातिषु, सर्वधर्मात्मकेष्विति निमित्तानुभवानवच्छिन्नत्वम्, एवंविधावच्छेदरहिता शब्दादिविकल्पहीना प्रज्ञासमापन्नता निर्विचारा समापत्तिरिति, समापत्तिद्वयमुदाहरणेन विवृणोति—एवमिति । सविचारायां उदाहरणम्, विचारानुग-

तत्त्ववैशारदी ।

न्माप्रत्ययात्मकबुद्धिनिर्ग्राह्यं, एवमाप्यादयोऽपि चतुस्त्रिद्व्येकतन्मात्रात्मान एकबुद्धिनिर्ग्राह्या वेदितव्याः, उदितो = वर्त्तमानो धर्मस्तेन विशिष्टम्, एतावता चास्य सङ्केतस्मृत्यागमानुमानविकल्पानुवेधः सूचितः, न हि प्रत्यक्षेण स्थूले दृश्यमाने परमाणवः प्रकाशन्तेऽपि त्वागमानुमानाभ्याम्, तस्मादुपपन्नमस्याः सङ्कीर्णत्वमिति, निर्विचारामाह = "या पुनरिति । सर्वथा = सर्वेण नीलपीतादिप्रकारेण, सर्वत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः, सर्वैः = देशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थः, तदनेन स्वरूपेण कालानवच्छेदः परमाणूनामिति दर्शितम्, नापि तदवच्छेदकधर्मद्वारेणेत्याह—"शान्त" इति । शान्ता = अतीता, उदिता = वर्त्तमाना, अव्यपदेश्या = भविष्यन्तो धर्मास्तैरनवच्छिन्नेष्विति, कतमेन सम्बन्धेन धर्माननुपतन्ति परमाणव इत्यत आह—"सर्वधर्मात्मकेषु" इति । अनवच्छिन्ना धर्मा परमाणवः किमसम्बद्धा एव नेत्यत आह—सर्वधर्मानुपातिष्विति । कथञ्चिद् भेदः कथञ्चिदभेदो धर्माणां परमाणुभ्य इत्यर्थः, तस्मात् पुनरियं समापत्तिस्तद्विषयेत्यत आह—"एवंस्वरूपं हि" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] यत्कार्यावच्छिन्नत्वं तत्परमतमाश्रयान्यथा एकतन्मात्रस्य [illegible] [illegible] इति [illegible], एवमतीतवर्तमानानागतानां, [illegible] [illegible] । [illegible] परिणामेन सर्वधर्मानुपातित्वं सर्वधर्मात्मकत्वमिति [illegible] — [illegible]वार्तिकम् ।

मेतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति, प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते, तत्र महावस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च, सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च, एवमुभयोरेतयैव(१) निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति ॥ ४४ ॥

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्य्यवसानम् ॥ ४५ ॥

भास्वती।

तत्समाधिना साक्षात्कृतभूतसूक्ष्ममेवंस्वरूपम्, एतेनैव स्वरूपेण=देशाद्यनुभवमपेक्ष्येत्यर्थः, आलम्बनीभूतम्, एव सवितर्कवच्छब्दसहाय प्रज्ञेयविषय समाधिप्रज्ञामुपरञ्जयति सविचारायामिति शेषः निर्विचारस्वरूपं विवृणोति—प्रज्ञेति। समाधिप्रज्ञा यदा शब्दव्यवहारजविकल्पशून्या स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते, तत्रेति। किञ्च तत्र महावस्तुविषया=स्थूलभूतेन्द्रियविषया सूक्ष्मविषया=तन्मात्रादिविषया, एवमुभयोर्निर्वितर्कनिर्विचारयोः तया निर्वितर्कया विकल्पहानिः=शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यता व्याख्याता ॥४४॥

किं सूक्ष्मविषयत्वमित्याह—सूक्ष्मविषयत्वमलिङ्गपर्य्यवसानम्=अलिङ्गे प्रधाने सूक्ष्म-

तत्त्ववैशारदी।

वस्तुनस्तथाविधी नानन्ते प्रवर्त्तत इत्यर्थः,

विषयमभिधायास्या स्वरूपमाह—"प्रज्ञा च' इति। सङ्कलय्य स्वरूपभेदोपयोगिविषयमाह—"तत्र' इति। उपसंहरति—"एवम्' इति। उभयो=आत्मनश्च निर्विचारायाश्चेति ॥ ४४ ॥

किं भूतसूक्ष्म एव ग्राह्यविषया समापत्तिः समाप्यते? न-किन्तु-"सूक्ष्मविषयत्वं चा-

पातञ्जलरहस्यम्।

त्रिकभेद इति। आत्मतत्त्वेन समाधेर्वस्तुतत्त्वेनेति ॥४४॥

निर्विचारायाः समापत्तेर्ग्राह्यविषयपर्यवसानमाह—"सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसान

वार्त्तिकम्।

विषयविभागमाह—तत्रेति। महत् स्थूल पञ्चविधं [illegible] यावत्, तन्मात्रेन्द्रियाणां भूतपरमाणूनां च स्वरूप, भूतपरमाणूनां च सूक्ष्मत्वं प्रथमो वक्तुं न शक्यते, आगामिसूत्रे पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्म इत्यादिना तन्मात्रादीनामेव सूक्ष्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, सूक्ष्मत्वं च तत्कारणत्वं, तच्च जलादिचतुष्टयव्यावृत्त्यर्थं द्वीन्द्रियग्राह्यगुणराहित्येन विशेषणीयम्, वस्तुतस्तु—अप्रकृतिविकारान्तात् भूतान्युत्तरभूतानामारम्भकारणान्यतः न तु प्रकृतयः, [illegible] तत्त्वप्रकृतित्वमेव सूक्ष्मत्वमिति, ननु शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णत्वमेव [illegible] नयतेत्यत्र नाभिधीयते? तत्राह—एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति, [illegible] विकल्पहानिरपि—यथोक्तविकल्पराहित्यमप्युभयोः सविचारनिर्विचारयोरेतयैव [illegible] निर्वितर्कया यथोक्तविकल्पशून्यता सूत्रकारेण व्याख्यातप्रायेत्यर्थः पूर्वेणेति-

पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः, आप्यस्य रसतन्मात्रं, तैजसस्य रूपतन्मात्रं, वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम्, आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति, तेषामहङ्कारः, अस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः, लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः, न चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति, नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति? सत्यम्—यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं, न चैवं पुरुषस्य,

भास्वती।

विषयत्वं पर्यवसितं तत्त्वविनिश्चितमित्यर्थः, व्याचष्टे—पार्थिवस्येति। लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम् अस्मीतिमात्रबोधस्वरूपं तत् स्वकारणयोः पुंप्रकृत्योर्लिङ्गमात्रम्, न कस्य चित् स्वकारणस्य लिङ्गमित्यलिङ्गम्, तच्च महत उपादानकारणं ततस्तत् सूक्ष्मतमं द्रव्यम्, अपि च लिङ्गस्य महतः पुरुषोऽपि सूक्ष्मं कारणमिति न सूक्ष्मं कारणमिति, सत्यं किन्तु नोपादान-

तत्त्ववैशारदी।

लिङ्गपर्यवसानम्, पार्थिवस्य परमाणोः सम्बन्धिनी या गन्धतन्मात्रता सा समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः, एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। लिङ्गमात्रं=महत्तत्त्वं, तद्धि लयं गच्छति प्रधान इति, अलिङ्गं=प्रधानं, तद्धि न क्वचिल्लयं गच्छतीत्यर्थः, अलिङ्गपर्यवसानत्वमाह—"न चालिङ्गात्परम्" इति। चोदयति—"ननु" इति। पुरुषोऽपि सूक्ष्मो नालिङ्गमेवेत्यर्थः, परिहरति—"सत्यम्" इति। उपादानतया सौक्ष्म्यम् अलिङ्ग एव नान्यत्रेत्यर्थः, तर्हि पुरुषो-ऽनिमित्तत्वान्महदहङ्कारादेः पुरुषोऽपि कारणमलिङ्गवत् इति, कुत एतल्लक्षणमलिङ्गस्य

पातञ्जलरहस्यम्।

मिति, अलिङ्गं न क्वापि लीयत इत्यलिङ्गं प्रकृतिः तद्व्याप्तिरेव समापत्तिरित्याह—पार्थिव-स्याणोरित्यादि—अलिङ्गं सूक्ष्मो विषय इत्यन्तेन भाष्येण, पुरुषस्य तत सूक्ष्मत्वेऽपि नोपादानत्वेन समाप[illegible] हेतुः=प्रवर्तको भोगापवर्गद्वारेणेति भाष्यार्थः, सम्बन्धिन्युपादानतयेत्युपादेय परमाणु[illegible], प्रधाने प्रवर्तयन्ति कार्यमत्रेति, ननु पुरुषोऽपि प्रधानमस्त्वलिङ्गत्वादि-

वार्त्तिकम्।

किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवतीति, अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

भास्वती ।

रूपेण सूक्ष्मं यत स हेतु = निमित्तकारणं लिङ्गमात्रस्य, तद्रूपेणैव सूक्ष्मतमं नोपादानरूपेण, अतः प्रधाने उपादानस्य निरतिशयं सौक्ष्म्यम् ॥४५॥

ता इति । बहिर्वस्तुबीजा = बहिर्वस्तु = ध्येयरूपेण पृथग् ज्ञायमानं वस्तु, तदेव बीज-

तत्त्ववैशारदी ।

सौक्ष्म्यमित्याशयवान् पृच्छति—किन्त्विति । उत्तरमाह—"लिङ्गस्य" इति । सत्यं-कारणं, न तूपादानम्, यथा हि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषस्तद्धेतु-रपीत्यर्थः, उपसंहरति—"अतः प्रधान एव सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम्" इति ॥ ४५ ॥

चतसृणामपि समापत्तीनां ग्राह्यविषयाणां सम्प्रज्ञातत्वमाह—"ता एव सबीजः समाधिः"

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्यादेतत् स्यादत्—सत्यमिति । प्रधानस्य परिणामिनित्यत्वेऽपि पुंसः कूटस्थनित्यत्वादसंहतत्वा-च्च नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवमनयाभ्यासं इत्यत्रोक्ता पुरुषविषयिण्यभ्यस्यमानैव सम्प्रज्ञातेनेति स्मारयन्नाह—सम्प्र-

वार्त्तिकम् ।

स्यादिश्रुतिस्मृतिशतविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति—किं तु लिङ्गस्येति । हेतुस्तु भवति किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेणान्वयः, तत्र परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वेन निमित्तकारणत्वं—

"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्"

इति गीतावचनात्—

"प्रधानपुंसोरजयोर्यतः क्षोभः प्रवर्त्तते ।
नित्ययोर्व्यापिनोश्चैव जगदादौ महात्मनोः ॥
तत्क्षोभकत्वाद् ब्रह्माण्डसृष्टौ हेतुर्निरञ्जनः ।
अहेतुरिति सर्वात्मा जायते परमेश्वरः" ॥

इत्यादि सकलस्मृतिषु तथा निर्णयाच्च, यत्तु—ईश्वरस्याधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्गीयत आकाशस्य वायूपादानवत्, तदप्यत्र दर्शननिमित्तकारणतामध्ये एव प्रवेश्यते पुरुषाणां विवाक्तत्वभ्रमनिरासायेति पुरुषार्थं प्रकृते प्रकृत्यभ्युपगमेन च जीवपुरुषाणामपि महदाद्यखिलसृष्टिहेतुत्वं संयोगमात्रेण, नोपादानत्वेन, तथा चोक्तम्—

"बुद्ध्यादयो विशेषान्ता अव्यक्तादीश्वरेच्छया ।
पुरुषाधिष्ठितादेव जज्ञिरे मुनिपुङ्गवाः ! ॥
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।
मया प्रक्षोभ्यमाणाया पुरुषात्मतया च" ॥

इत्यादिस्मृतिभिः, जीवानामधिष्ठानसंयोगमात्रम्, अनुमतिस्तु पूर्वकल्पीयकर्मसंस्कारादि-रूपतिः ॥ ४५ ॥

तदेवं ग्राह्यग्रहणसमापत्त्यो स्थूलसूक्ष्मविषयभेदेन निर्विकल्पसविकल्परूपचतुर्विधत्वमि-त्थम्, ग्रहीतृसमापत्तौ च य सविकल्परूपो द्विविध इत्यादिना सम्प्रज्ञातत्वेन वैलक्षण्यं-भेदान्तरेऽपि योगस्य स्वरूपाधिष्ठानम्, यो ग्रहीतृसमापत्तौ सविकल्पनिर्विकल्पादि-

ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः, तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति चतुर्धोपसंख्यातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

भास्वती।

साल्म्बना याभ्य ता, सुगममन्यत् ॥ ४६ ॥

तत्त्ववैशारदी।

एवकारो भिन्नक्रमः सबीज इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, ततश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्यविषयाः सबीजतया नियम्यन्ते, सबीजता त्वनियता ग्रहीतृग्रहणगोचरायामपि समापत्तौ विकल्पाविकल्पभेदेनानिषिद्धा व्यवतिष्ठते, तेन ग्राह्ये चतस्रः समापत्तयो ग्रहीतृग्रहणयोश्च चतस्र (१)इत्यष्टौ ते भवन्तीति, निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ४६ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

ज्ञातव्यमिति। "ता एव सबीजः समाधिः" सूत्रे, एवकारान्त इति भाष्यार्थः, बीजेन सहन्तीति चतुरो सुत्रोन्निर्दिश्यतीति प्रत्येक ग्राहित्वेवकारयोगो नियम्यते न त्वन्येषु निषिध्यते तद्वद् ग्राह्यविषये नियमोऽपि न ग्रहीतृग्रहणयोः समापत्तेः सबीजता निषिध्यत इत्याह-सबीजता त्विति। तेनाष्टौ सिद्धा भवन्तीति भाष्यहृदयं प्रकटीकृतम् ॥ ४६ ॥

वार्तिकम्।

भागो नोक्तः, वितर्कस्यादिसूत्रेण पूर्वं सम्प्रज्ञातस्यावान्तरविभाग एव कृत इदानीं यथोक्तसमापत्तीनां यथाकार्यमुखेन सबीजपरिभाषापूर्वकं सम्प्रज्ञातस्य सामान्यलक्षणमनेनैव प्रसङ्गेनाह-

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम्, यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादः, भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटप्रज्ञाऽऽलोकः, तथा चोक्तम्—

"प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।

[illegible]

भास्वती ।

अशुद्ध्येति । अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य = अस्थैर्यजाड्यरूपमावरणमलं तदपेतस्य, प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यां = राजसतामससंस्कारैरित्यर्थः, अनभिभूतोऽत स्वच्छः = अनाविलः, स्थितिप्रवाहः = एकाग्रभूमिजातत्वादित्यर्थः, वैशारद्यमित्यर्थः, तदेति

तत्त्ववैशारदी ।

चतसृषु समापत्तिषु ग्राह्यविषयासु निर्विचारायाः शोभनत्वमाह—"निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः", वैशारद्यपदार्थमाह—"अशुद्धि" इति । रजस्तमसोरपचयोऽशुद्धिः सैवावरणलक्षणो मलस्तस्मादपेतस्य, प्रकाशात्मनः = प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिसत्त्वस्य, अत एवानभिभूतः, स्यादेतद्—ग्राह्यविषया चेत् समापत्तिः कथमात्मविषयः प्रसाद इत्यत आह—"भूतार्थविषय" इति । नात्मविषयः किन्तु तदाकार इत्यर्थः क्रमाननुरोधी = युगपदित्यर्थः,

पातञ्जलरहस्यम् ।

शोभनत्वमुपादेयत्वमित्याह निर्विचारादि-प्रसादान्तः, सूत्रे विशारदो निर्मल इत्याह न [illegible] [illegible] कार्यकारणता [illegible]—शिल्विनि । प्रसादो-[illegible] आत्मन्यत्र घटते, असङ्गत्वादात्मनः, "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेः, उच्च-

वार्त्तिकम् ।

समापत्तयो [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणादर्शनात्, आनन्दानुगतास्मितानुगतयोः [illegible] [illegible] परिशेषात्, आनन्दो हि [illegible] च चैतन्य-[illegible] [illegible] लक्षणाभ्यन्तरात्, नाप्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्कादिचतस्र [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible] समापत्तिषु निर्विचाराया [illegible] [illegible]—

"निर्विचार[illegible]", [illegible] वैशारद्यमाह—अशुद्धीति । रजस्तमो[illegible] पापादिरशुद्धिः सैवावरणलक्षणो मलस्तस्मादपेतस्येति हेतुगर्भविशेषणम्, [illegible] प्रकाश[illegible] बुद्धिसत्त्वस्य कारणापायाच्च रजस्तमोभ्यामनभिभूतो-[illegible] [illegible] [illegible] स्थितिप्रवाह [illegible] [illegible] वैशारद्यमित्यर्थः [illegible] [illegible]—येति । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । यथाऽर्थविषयक क्रमाननुरोधी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]—तथ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पश्यति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" इति ॥ ४८ ॥

सा पुनः,—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

श्रुतम् = आगमविज्ञानम्, तत्सामान्यविषयम्, न ह्यागमेन शक्यो वि-

भास्वती।

शेषवर्जेन प्रज्ञां त्रिधा प्रकल्पयन् साधयन्नुत्तमं योगं लभत इति ॥ ४८ ॥

श्रुतेति। विशेष = अनन्तवैचित्र्यात्मकः, तस्मान्न शक्यः शब्दैरभिधातुमतः शब्दैः सामान्यविषया सत्तैवोक्ता, तस्माच्छब्दजन्यमागमविज्ञानं सामान्यवि-षयकम्, अनुमानमपि तादृशं तत्र हेतुज्ञानाद् यद्गस्य प्राप्तिस्तस्यैवावगतिस्तस्मान्न शक्या अनन्तविशेषास्तेनावगन्तुम्, अनन्तस्यैतज्ज्ञानस्यासम्भवत्वात्, प्रायेण चानुमानस्य

तत्त्ववैशारदी।

तस्याभ्यासः = पौनःपुन्येनानुष्ठानं, तस्मिन् रसः = आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

स्यादेतत्—आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा निर्विचाराऽऽगमानुमान-विषयमेव गोचरयेत्, न खलु अन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात्, तस्मान्निर्विचारा चेद् ऋतम्भराऽऽगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह— "श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्", इति, बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं-सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि, तमसाऽऽवृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति, यदा त्वभ्यास-वैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यम् उद्द्योतते तदाऽस्यातिपतितसमस्तमान-मेयसीम्नः प्रकाशानन्त्ये सति किन्नाम यन्न गोचर इति भावः, व्याचष्टे—"श्रुतमागमविज्ञानं-तत्सामान्यविषयम्", इति, कस्मात्—"न ह्यागमेन शक्यो विशेषविषयोऽभिधातु" मुक्तं ?

पातञ्जलरहस्यम्।

श्रवणमननविधिसिद्धे, "प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः" इति श्रुतिमाश्रित्याह-प्रकल्पयन् = दृढां कुर्वन् ॥ ४८

श्रुतानुमानयोरुत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कां—स्यादित्येति। आकृतिस्तु क्रियाऽस्त्वाग्रगृहीत-विशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायत इति सूत्रव्याख्याभ्या सामान्ये जातावेव शक्तिः, अनुमानं-तु सामान्यविषयमेवान्यथाव्यतस्य विशेषविशेषाविरहः इति सामान्यविषयकस्तज्जसंस्कार-स्त्युभयस्यापि तयोर्देशयोरपि न विशेषविषयतेति न योगिप्रत्यक्षमाहात्म्यं केनापि तावद् गृह्यत, "सर्वं समाः सर्वेऽनन्ताः" इति श्रुतिमाश्रित्याह-बुद्धिसत्त्व होति।

"रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत" । इति-

भगवदुक्तं रजस्तमःसत्त्वस्यानतिक्रमणीयो विषयो नास्तीत्याह-अतिपतितेत्यादि-मानं इत्य-नेन "स यत्र वाक् मृत्युनाऽत्यमुच्यत सोऽग्निरभवद्" इति श्रुतेः पापकृतपरिच्छिन्नत्वशून्यत्वे-मानस्य सर्वगतत्वेन बुद्ध्यादेरित्यर्थः, शब्दानुमानयोर्न विशेषो विषय इति युक्त्या स्थाप-यति-न हीत्यादि—उपसंहार इत्यन्तेन,

वार्त्तिकम्।

[illegible] योगवान् प्रज्ञां प्रकल्पयन् प्रकर्षेण विषयान्तराहित्येनोत्पादयन् तत्प्र-सादात् परवैराग्यद्वारा वक्ष्यमाणमुत्तमयोगं निराजं लभत इति श्लोकार्थः ॥ ४८ ॥

ननु आगमानुमानयोरपि प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थतत्त्वं गृह्यतां किं योगेनेत्याशङ्कानिरा-करणाय सूत्रं प्रदर्श्य तद्योजयति—सा पुनरिति—

"श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्", सा तु समाधिसामान्यजा प्रज्ञा श्रुतानुमानजप्रज्ञाभ्यामन्यविषया = अतिरिक्तविषया विशेषार्थत्वाद् विशेषोऽर्थो यस्याः सा तथा तस्यास्तत्त्वमित्यर्थः, समाधिप्रज्ञाया श्रवणमननाभ्यामतिरिक्तविषयत्वे

शेषोऽभिधीयते, कस्मात् न हि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति, तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव, यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम्, अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः, तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति, न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम्, न चास्य विशेषस्याप्रामाणिकस्याभावोऽस्तीति,

भास्वती।

सङ्केतजन्यत्वात्, एवमनुमानेन सामान्यमात्रस्योपसंहारः = सामान्यधर्माश्रयगतिः, न चेति। तथा लोकप्रत्यक्षेणापि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुनो न ग्रहणं दृश्यते, एवमप्रामाणिकस्य श्रुतानुमानलोकप्रत्यक्षाणीति त्रिविधप्रमाणैरग्राह्यस्य विशेषस्य रूपस्य सम्भवि-

तत्त्ववैशारदी।

यस्मादानन्त्याद् व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः, यस्मादस्य विशेषेण सह न वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयते न च वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः सम्भवति, अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरपैवेत्याह—"तथाऽनुमानम्" इति। यत्राप्राप्तिरित्यत्र यत्रतत्रशब्दयोः स्थानपरिवर्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः, (१)अतोऽप्यनुमानेन सामान्येनोपसंहारः, उपसंहरति—"तस्माद्" इति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह—"न चास्य" इति। मा भूत् सम्बन्धग्रहणाधीनं लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनं तु स्यात्, न चेन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः,

ननु यथागमानुमानप्रत्यक्षागोचरो विशेषस्तर्हि नास्ति प्रमाणविरहादित्यत आह—"न च" इति। न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य येन तन्निवृत्तौ निवर्तेत, नो खलु

समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा, तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वाद् इति ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृत संस्कारो नवो नवो जायते—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

भास्वती ।

शेषप्रमेयस्याभावोऽस्तीति न शङ्कनीयं, यत सूक्ष्मभूतगतो वा पुरुषगत =ग्रहीतृपुरुषगत', करणगत इति यावत् स विशेष समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य, तस्मादित्युपसंहरति ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञालाभे योगिन प्रज्ञाजात संस्कारो जायते, स च संस्कारोऽन्यसंस्कार-

तत्त्ववैशारदी।

स्यावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्तिहरिणसद्भाव प्रति न सन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थ', इति= तस्मात्, समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिन द्रव्यत्वे सति परस्पर व्यावर्त्तमानत्वाद, ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्त ते प्रातिस्विकविशेषशालिनो यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेन, आगमेन च ऋतम्भराप्रज्ञोपदर्शण, यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे सशय स्याद्, न्यायप्राप्तत्वाव, तथाऽप्यनुविप्रकर्षण तत्सत्त्व कथञ्चिदोचरयत श्रुतानुमाने, न तु साक्षात्कार्यमिव समुच्चयादिपदानि लिङ्गस्यायोगितया, तस्मात् सिद्ध श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति ॥ ४९ ॥

स्यादेतद्—भवतु परमार्थविषय सम्प्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासाद्, अनादिना-

पातञ्जलरहस्यम्।

स्यऽपि सन्दिहानो यतो, बुद्धिसत्त्वस्य विषयोऽप्यात्मा, इन्द्रियाविषय सिद्ध इत्याह—समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य इति । आत्मा शब्दकस्य इत्युक्तमुद्योतकारेणापि, वैशेषिकस्य विशेषपदार्थमात्रानुमानमाह—विवादेति। आगमेन = "सत्यस्य सत्य" "इरस्य चान्तिकपित्व" "सर्वमावृत्य तिष्ठति" इत्यादिना, अनूरुविप्रकर्षं सामान्यतो बोधयत विशेषतो न बोधयत इति, अनूरुविप्रकर्षो नाम सभावना, तदेवाह—चार्थमिवेति। देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तावित्यत्र वा लिङ्गसङ्ख्ये बोधयति न तु चादीनि समुच्चयादिपदानि तथा समुच्चय इत्युक्ते, एव योगिप्रत्यक्षेणेति भाव ॥४९॥

"पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वेव जायते ।

वार्त्तिकम् ।

स्यति । न हि निर्विशेष सामान्यमस्तीतिन्यायेन सर्वत्रैव वस्तुनि विशेषसिद्धेरिति भाव, स परिशेषात्समाधिप्रज्ञाग्राह्य एव स विशेष इत्युपसंहरति—इति समाधीति । स्थूलस्य विशेष वा चित्तोनिरप्रत्यक्षगोचरोऽपि स्यादिति स्थूल परित्यज्य भूतसू[illegible]गत इत्युक्तम्, पुरुषगतो सति । एतेन पुरुषेष्वपि विशेषाद्धर्मे [illegible], धर्मनिषयस्तु विशेषगुणस्या[illegible] [illegible] स्वस्योपाधिप्रतिबिम्बा एवातीतानागतवर्तमाना [illegible] [illegible] पुरुषादन्यास्य विशेष इति बोध्यम्, स्यादेतद—व्यवहितादिषु सन्निकर्षाभावात्कथ समाधिप्रत्यक्षमात्र सपि स्यात्, अथ योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्व कल्प्यमिति चेन्न—सर्वो[illegible] [illegible] प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यक्ष[illegible]भवादिति, [illegible] —अस्माकमन्त करणस्य विभुत्वेनातीतादिना स्वरूपत सत्त्वेन च सदा सर्वार्थसन्निकर्षात्, योगजधर्मेण च व्यवहितातीतादिज्ञानप्रतिबन्धक [illegible] एव [illegible] इति [illegible] "[illegible] न दोष" इति सूत्रेऽस्माभि [illegible]। [illegible], उपसंहारमुखेन सूत्रवाक्यार्थमाह—तस्माच्छ्रुतेति । एतेन [illegible] [illegible] साक्षात्कार आत्मनो भवति निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषपदार्थेनापि योगजप्र[illegible] [illegible] [illegible]पोऽपसिद्धान्त एव, [illegible] समानतन्त्रसिद्धान्त-[illegible] [illegible] ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयं बाधते,(?) व्युत्थान संस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति, प्रत्ययनिरोधे समाधिरुप-तिष्ठते, ततः समाधिप्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्का-राशयो जायते, ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति, कथमसौ संस्कारा

भास्वती ।

प्रतिबन्धी = विक्षिप्तव्युत्थानसंस्कारप्रतिपक्षः, समाधीति । प्रज्ञाऽनुभवात् प्रज्ञासंस्कार-स्ततः प्रज्ञाप्रत्ययः, प्रज्ञासंस्कारस्य विवर्धमानत्वेन विक्षिप्तसंस्कारस्य तज्जप्रत्ययस्य च क्षीर-

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतत् व्युत्थानसंस्कारेण निरूढनिबिडतया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा, तत्ताऽऽवर्तमान-वृत्तिर्दीर्घतरमायुरिवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति—"समाधिप्रज्ञा" इति । सूत्रं पठति "तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी", 'तत्' इति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति, 'अन्य' इति व्युत्थानमाह, भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्रमति यावत् तत्त्वं न प्रतिलभते तत्प्रतिलम्भे तत्रावस्थितपदा सती संस्कारबुद्धिसंस्कारचक्रक्रमेणात्मसात्करोति सत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधते इति, तथा च बाह्या अप्याहुः—

"निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।
न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः" इति,

स्यादेतत्—समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः, समाधिजस्तु संस्का-

[illegible] ।

[illegible] न [illegible]"-

इति [illegible] उत्थाप्य "तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी"ति [illegible] संस्कारनिरोधीत्यर्थः, बाधत इति । तत्र पूर्वपक्षो भाष्ये, [illegible] निराकरोति—निरुपद्रवेति । उपन्या समनन्तरम्

वार्तिकम् ।

निरुद्धश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति ? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्ले-

भास्वती ।

शाना विरुद्धत्वाद्, सुगममन्यत्, संस्कारातिशय = प्रज्ञासंस्कारबाहुल्यम्, प्रज्ञया हे-
यताख्यातिस्ततो वैराग्य, ततः कार्यावसानम्, चित्तचेष्टितं ख्यातिपर्यवसानम् = विवेक-

तत्त्ववैशारदी ।

शातिशय समाधिप्रज्ञाप्रभवहेतुरस्त्यविकल इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति, चोद-
यति—"कथमसौ" इति । परिहरति—"न ते" इति । चित्तस्य हि कार्य्यद्वयं शब्दाद्युपभोगो
विवेकख्यातिश्चेति, तत्र क्लेशकर्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे प्रवर्त्तते, प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलि-
तनिखिलक्लेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते
कार्य्यम्, तस्मात्समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः, प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति,
स्वकार्य्याद् = भोगलक्षणाद्, अवसादयन्ति = असमर्थं कुर्वन्तीत्यर्थः, कस्मात् ? ख्याति-
पर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितम्, तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति,

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्यसहकारिप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययालम्बनप्रत्ययाः त एव विपर्ययाः तेषामनादित्वेऽपि न बा-
धो बुद्धप्रमाबुद्धेरित्यर्थः—समाधौ विद्यमाने कथं निरधिकारिता चित्तस्येत्याक्षिप्य समाधत्ते—
कथमसावित्यादि-परिहरतीत्यन्तेन, भोगापवर्गौ = पुमर्थस्तयोर्भोगे क्लेशकर्माशय सहकारी,
अपवर्गहेतावन्यथाख्यातौ तु समाधिसंस्कारः सहकारी, चित्तस्य हीत्यादि-कुर्वन्तीत्यन्तेनोक्त—
यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन, अवसितोऽधिकारभावो यस्य तस्यावशिष्यते कर्त्तव्यत-

वार्त्तिकम् ।

तदवरणात्, शेषं स्पष्टम्, अत्र भावः—नकदा संप्रज्ञातो व्युत्थानसंस्कारबाध, श्रुतिस्मृति-
सिद्धस्य पुनःपुनर्व्युत्थानस्यानुपपत्तेः, उपदेशाद्यनुपपत्तेश्च, किं तु सप्रज्ञातपरम्पराजन्येन दृढत-
रसंस्कारेणैव तद्बाध, अदृढैश्च प्राथमिकैः सप्रज्ञातसंस्कारैस्तस्य बाधार्थस्तनुतापरपरैव क्रि-
यते, तथा च संस्कारदार्ढ्यार्थं प्रज्ञासंस्कारचक्रमपेक्ष्यत इति, एतेन प्रज्ञायाः साक्षादेव व्युत्था-
नसंस्कारबाधकत्वशङ्काऽप्यपास्ता, एकप्रज्ञयैव। संस्कारबाधे व्युत्थानानभवात्, प्रज्ञासंस्कारे
तु दृढत्वस्यैव ज्ञात्यत्वसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कारबाधकताऽवच्छेदकत्वकल्पनया व्युत्थाना-
नुपपत्तिरिति, व्युत्थानसंस्कारेषु मध्ये वा विद्यासंस्कारस्याय विशेषः—यत्सकृत्प्रज्ञाया जनि-
तेन संस्कारेणाविद्यासंस्कारो बाध्यते न तत्र प्रज्ञासंस्कारचक्रापेक्षेति, एतच्च 'ते प्रतिप्रसव-
हेयाः सूक्ष्माः' इत्यग्रिमसूत्रे प्रकटीभविष्यति, इदमत्रावधेयम्—अस्मिन्सूत्रे शेषसूत्रे चा-
विशेषेण [illegible] योगफलत्ववचनात् प्रारब्धकर्मणोऽप्यतिक्रमेणाग्रिमसाक्षात्[illegible]नाना-
नाम्यो योगयोरसाधारणफलमिति, न हि भोगसंस्कारस्य निःशेषतो दाहः प्रारब्धसमाप्ति फ-
[illegible], दृष्टकारणाभावात्, "योगाग्निर्दग्धकर्म चयोऽचिरात्" इत्यादिवाक्ये सङ्कोचप्रमाणाभा-
वाच्च, "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि" इत्यादिस्वगतया सङ्कोचः क्रियते, "तस्य तावदेव चिरम्"
[illegible]विषयकश्रुतेः, उपदेशाद्यन्यथाऽनुपपत्तेश्च, शारीरकवेदान्तसूत्रयोश्च [illegible]प्रार-
ब्धभोगा[illegible], [illegible]प्रारब्धकर्मणां नाशे तत्फलस्य कालप्रतिनियमानुपपत्तिरिति
[illegible]कालप्रतिनियमात्, अन्यथा [illegible]विपाक[illegible]
[illegible]
[illegible]मिति दिक्, नन्वेवं प्रज्ञासंस्कारातिशयस्वीकारे ततोऽपि पुनर्जन्म भवि-
[illegible]योगेन तस्य नाशो भविष्यतीति वाच्यम् ? असम्प्रज्ञातादिनाऽपि प्रा[illegible]-
[illegible] ।[illegible]
[illegible], परिहरति—न त इति । ते प्रज्ञासंस्काराश्चित्त[illegible] न कुर्वन्ति [illegible]
[illegible] विनाशनादित्यर्थः, [illegible]नाशनादित्यपि बोध्यम्, [illegible]

क्षयहेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति, चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति, ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति ॥ ५० ॥

किञ्चास्य भवति—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

भास्वती ।

ख्यातौ जातायां न किञ्चिच्चेष्टितमवशिष्यते, विवेकस्तु सम्प्रज्ञातस्य शिरोमणिः ॥ ५० ॥

किञ्चास्य भवति—तस्यापि निरोधे परेण वैराग्येण सम्प्रज्ञातफलस्य विवेकस्यापि निरोधे सर्वप्रत्ययनिरोधाद् निर्बीजः समाधिः=असम्प्रज्ञातः कैवल्यभागीयो निर्बीजसमाधिर्भवति इति सूत्रार्थः। स नेति। स निर्बीजो न तु केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी=प्रज्ञारूपप्रत्ययनिरोधकः किन्तु प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी=क्षयकृद् भवति. कस्मादिति। निरोधजः संस्कारः=परवैराग्यरूपनिरोधप्रयत्नानुभवकृतः संस्कारः समाधि-

तत्त्ववैशारदी ।

स न केवल समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति, कस्माद् ? निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधत इति, निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम् ,

---

भास्वती ।

जान् संस्कारान् = प्रज्ञासंस्कारान् बाधते निःप्रत्ययीकरणात्, प्रत्ययजननमेव संस्कारस्य कार्यम्,, प्रत्ययानुद्भवे संस्कारस्य क्षय प्रत्येतव्य, निरोधस्याप्यस्ति संस्कारो निरोधस्य विवर्द्धमानतादर्शनात् तदवगम्यते, ननु निरोधो न प्रत्ययोऽत कथ तस्य संस्कार प्रत्ययस्यैव संस्कारजननियमादिति ? सत्यम्—तत्रापि प्रत्ययकृत एव संस्कार, प्राग्

तत्त्ववैशारदी ।

परेण वैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन संस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधो, न केवल प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थ, सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रवाहस्य निरोधात् कारणाभावेन कार्य्यानुत्पादनात्, सोऽयं निर्बीजः समाधि, व्याचष्टे–"स" इति । स = निर्बीज समाधि, समाधिप्रज्ञाविरोधिन परस्माद्वैराग्याज्जायमान स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामप्यसौ संस्काराणा परिपन्थी भवति, ननु वैराग्यजं विज्ञान सद्विज्ञान प्रज्ञामात्र बाधता, संस्कार त्वविज्ञानरूपं कथं बाधते, दृष्टा हि जाग्रतोऽपि स्वप्नदृष्टार्थे स्मृतिरित्याशयवान् पृच्छति—"कस्माद्"इति । उत्तरमाह—"निरोधज" इति । निरुध्यते प्रज्ञाऽनेनेति निरोध = पर वैराग्य, ततो जातो निरोधज संस्कार, संस्कारादेव दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो, न तु विज्ञानादित्यर्थ, स्यादेतद्—निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणं ? न हि प्रत्यक्षेण वाऽनुभवेन, स्मृत्या वा कार्य्येणानुमीयेत, न च सर्ववृत्तिनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनो, नापि स्मृति, तस्य वृत्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजनकत्वासम्भवादित्यत आह—"निरोध" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्यबाधकता, न पुन संस्कारयो प्रतिबुद्धस्यापि स्वप्नसंस्कारदर्शनादित्याशङ्के–कस्मादिति । वैराग्यस्य नास्ति कृत्य प्रिया त्यजत्यग्निं प्रविशतीति तदेवात्र बाधर्नं, न तु ज्ञानमित्युत्तरमाह–निरोधज इत्यादिना न तु विज्ञानादित्यन्तेन, प्रमाणाभाव द्विधा विकल्प्यानुमानमाश्रय

वार्त्तिकम् ।

सूत्रस्थस्यापिशब्दस्यार्थं भाष्यकारो व्याचष्टे—स न केवलमिति । स सामान्यनिर्बीजयोग न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी भावाभावरूपेण, अपि तु क्रमेण प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी = अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थ, ननु यदि प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि सम्प्रज्ञातबाधयस्तर्हि सकृदसम्प्रज्ञातादेव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थान कदाऽपि कस्यापि न स्यादित्याशयेनाक्षिपति—कस्मादिति। परिहरति—निरोधज इति । न निरोध साक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरम्पराजन्यो [illegible] संस्कार एव प्रज्ञासंस्कारान् [illegible] विलापयतीत्यर्थ, [illegible] च जातिविशेष इत्युक्तम्, ननु ज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्व [illegible] निरोधस्तु न ज्ञानं संस्कारशेषचित्तावस्थाविशेषमात्रत्वादतस्तस्य संस्कारजनकत्वे किं प्रमा[illegible] [illegible] -निरोधस्थितीति । निरोधस्थितावसम्प्रज्ञातस्थाने [illegible] [illegible] [illegible] क्रमेण [illegible] निरोधाद[illegible]चित्तजन्य संस्कारोऽनुमेय संस्कार[illegible] तथियामवासम्भवादित्यर्थ, सम्प्रज्ञातस्य तु [illegible] प्रज्ञासंस्कारा[illegible] इत्यतो न सम्प्रज्ञातस्य संस्कारेऽनुमानमिति, ननु प्रज्ञासंस्कार[illegible] [illegible] निरोधसंस्कारास्तु [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]

व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृतावस्थितायां प्रविलीयते, तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो, यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः

भास्वती।

निरोधात् प्रत्ययप्रवाहो विच्छिद्यते, ततस्तच्छेदरूपस्य प्रत्ययस्य संस्कारो जायते, सप्रत्ययनिरोधसंस्कारस्तथा निरोधभङ्गसंस्कार एव निरोधसंस्कारः, येन वैराग्यबलेन प्रत्ययप्रवाहभङ्गस्तस्य प्राबल्यान्निरोधसंस्कारस्य विवर्धमानतया, सम्प्रज्ञातसंस्कारनाशे निष्प्रत्यूहेन परवैराग्येण शाश्वतः प्रत्ययप्रवाहभेदः स्यात् तदेव कैवल्यम्। प्रत्ययप्रवाहभङ्गो यदाऽपरिच्छिन्नकालव्यापी तदा स निरोधसंस्कार इति वक्तव्यः। यतः तु तस्य शाश्वत उपरमस्तदा तत्संस्कारस्यापि प्रणाश इति विवेच्यम्। व्युत्थानेति। व्युत्थानस्य = विक्षेपस्य निरोधस्तद्रूपः समाधिः सम्प्रज्ञातसमाधिः, तज्जैः सह कैवल्यभागीयैर्निरोधजैर्निरोधवृद्धिः परवैराग्यजैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यामवस्थितायां = नित्यायां प्रकृतौ प्रविलीयते = पुनर-

तत्त्ववैशारदी।

निरोधस्थितिः = चित्तस्य निरुद्धावस्था, तस्याः कालक्रमः = मुहूर्तार्धयाममयामाहोरात्रादिः, तदनुभवेन, एतदुक्तं भवति—वैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्तार्धयामादिव्यापितयाऽनुभूयते योगिना, न च परवैराग्यक्षणाः क्रमनियततया परस्परमसम्भवन्तस्तत्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्तुमीशत इति तत्तद्वैराग्यक्षणप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारप्रचय एषितव्य इति भावः, ननूच्छिद्यन्तां प्रज्ञासंस्काराः, निरोधसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यन्ते, अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमित्यत आह 'व्युत्थान' इति। व्युत्थानं च तन्निरोधसमाधिश्च = सम्प्रज्ञातः, तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागीयाः = निरोधजाः संस्कारास्तैः सह, व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवतु चित्तं व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत्, निरोधसंस्कारास्तु सन्त्येव चित्ते, निरोधसंस्कारसत्त्वे च चित्तमनधिकारवत्, पुरुषार्थं हि चित्तं साधिकारं, शब्दाद्युपभोगविवेकख्याती च तथा पुरुषार्थौ, संस्कारशेषतायां तु न युक्त प्रतिसंक्रमः पुरुष इति नास्ति पुरुषार्थः, विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम्, अपि तु [illegible] संस्कारशेषतयेति। शेषं

वार्त्तिकम्।

समाधेः—निरोधस्थितानि। विनश्यदवस्थस्यापि [illegible], [illegible]—एतदुक्तमिति। [illegible] प्रकृतौ [illegible]—इत्यादि—भाष्येण, व्युत्थाननिरोधसमाधिश्च तत्प्रभव इति विग्रहः, कैवल्यभागीयैर्मोक्षजनकैरित्यर्थः, न तु [illegible] प्रतिसर्गे—

वार्त्तिकम्।

संस्कारैश्चित्तं विनिवर्त्तते, तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठोऽतः शुद्धमुक्त इत्युच्यते ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समाधिपादः प्रथमः ॥

भास्वती ।

स्थानहीनं लयं प्राप्नोति, तस्मादिति । अधिकारविरोधिनः = चेष्टापरिपन्थिनः, चेष्टितमेव चित्तस्य स्थितिहेतु चित्तस्य शाश्वतविनिवर्त्तनात् पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः शुद्धो गुणातीतो मुक्तः = दुःखोपचाररहित इत्युच्यत इति ॥ ५१ ॥

पादेऽस्मिन् समाहितचित्तस्य योगस्तत्साधनसामान्यञ्चोक्तम्, समाधिदशा च स्वरूपसम्यगुपपादितमिति ।

इति श्रीपातञ्जलसांख्यप्रवचनभाष्यस्य टीकायां भास्वत्यां प्रथमः पादः ।

तत्त्ववैशारदी ।

सुगमम् ॥ ५१ ॥

(१)योगस्योद्देशनिर्देशौ तदर्थं वृत्तिलक्षणम् ।
योगोपायाः प्रभेदाश्च पादेऽस्मिन्नुपवर्णिताः ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां प्रथमः समाधिपादः समाप्तः ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्थं साक्षात्कारवानित्यर्थं निरधिकारमेव चित्तं निवर्तते न साधिकारम्,

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्"—

इति स्मृतेः, ज्ञानाग्निदाहवतामप्यस्य भोग इत्याह—निरोधेति । पादार्थं सङ्गृह्णाति—योगेति । उद्देशो नामतः पातञ्जलमथ योगानुशासनम्, निर्देशो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः,

वार्त्तिकम् ।

उक्तनिरोधचित्ते सति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते तत्र हेतुगर्भविशेषणानि स्वरूपप्रतिष्ठ इति, स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः परस्य प्रतिबिम्बितदुःखादिनिर्मुक्तः शुद्धत्वमस्वच्छत्वेन पुण्यपापमुक्तः, भोगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया दृश्यस्यापि स्वस्वामिभावाय स्वत्वाभ्युपगमात्, एतादृशानां साध्यत्वमुपपन्नं, एवं उपाधिसंयोगाख्यबन्धमुक्त इत्यर्थः, एवंरूपो मोक्ष एव योगस्य मुख्यफलमित्याशयः पारमार्थिकस्तु स्वस्वामिभावसम्बन्धो दृश्यसंयोगरूपसम्बन्धो वा लोके बन्ध इत्युच्यते तन्मुक्तिश्च मुक्तेरुक्तकथनं यस्यास्ति तस्य पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं मुक्त इत्युच्यत इत्युक्तं, वास्तवं मुक्त इति व्यवहारमात्रं क्रियत इति तस्यार्थः, तदुक्तं सांख्यसूत्रेण—'बाद्-

पातञ्जलरहस्यम् ।

वृत्तिलक्षण वृत्तय इत्यादि ॥ ५१ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्यराघवानन्दसरस्वतीविरचिते योगतत्त्ववैशारद्याख्याया व्याख्याया टीकारूप पातञ्जलरहस्य एकपञ्चाशत्-सूत्रात्मक प्रथम समाधिपाद समाप्त ।

वार्त्तिकम् ।

मात्रं न तु तत्त्व चित्तस्थित्वेनेरिति, पुरुषे बन्धादिक वाङ्मात्र चित्त एव बन्धाद्यवस्थानादि-त्यर्थ, पुरुषार्थत्व च पारमार्थिकमेव दुःख भुञ्जीयेति प्रार्थनादिति भाव, साङ्ख्यप्रवचन इति। साङ्ख्यस्यैव प्रकर्षेण वचनं साङ्ख्यप्रवचन साङ्ख्ये ह्यभ्युपगमवादेनेश्वर प्रतिषिद्धोऽसम्प्र-ज्ञातयोगनैरपेक्ष्येण च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तोऽस्मिंस्तु शास्त्रे निरुपद्रवासन्दिग्धैकि-क्मुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्या, आशुमोक्षहेतुरसम्प्रज्ञातयोगश्च प्रदर्शित इति भाव ॥ ५१ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते प्रथम समाधिपाद ।

साङ्ख्ये योगदर्शने

द्वितीयः साधनपादः

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते—

भास्वती ।

उद्दिष्ट इत्यादिनेति । सर्वं प्रधानसाधनानि तथाऽभ्यासेन वैराग्येण च सिद्धस्य समाधेः स्वान्तर्भेदाश्च तत्फलभूतं कैवल्यञ्चेति योगः प्रथमे पाद उद्दिष्टः, कथं व्युत्थितेति । व्युत्थि-

तत्त्ववैशारदी ।

ननु प्रथमपाद एव सोपायः सावान्तरभेदः सफलो योग उक्तस्तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयपादः प्रारभ्यत इत्यत आह—"उद्दिष्ट" इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे दर्शितौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य झटित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षेते सत्त्वशुद्धये, तथा हि क्रियायोगानुष्ठानतः क्लेशक्षयाद्विदितोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति, समाहितम्—अविक्षिप्तञ्च, अत व्युत्थितचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणसाधनयुक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः, तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु प्राथमिकः प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुप-पादयितुमारभ्यते ।

द्वितीये दीयते पादे व्यायानस्य सदुत्तमम् ।
योगोपायान्तरस्य शम्भोः प्रसादाय धूर्जटेः ॥

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः," इत्यादिसूत्रम्, "तपसा कल्मषं हन्ति स्वाध्यायेन योगमाप्नोति"

"यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते"—

वार्त्तिकम् ।

ननु प्रथमपाद एव योगः सोपायः सफलः सावान्तरभेदः सह प्राणैः तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयपाद आरब्धव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—उद्दिष्ट इति । समाहितचित्तस्य योगारूढस्योत्तमाधिकारिणोऽभ्यासवैराग्यमात्रसाधनतया क्रियायोगादिनिरपेक्षस्य पूर्वपादे योगः प्रदर्शितः, तथा बहिरङ्गत्वं वक्ष्यति—"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः" इतिसूत्रेण तदभावेऽपि भवतीति भावः, तथा चोक्तं मात्स्यमाधवे—

"अपरमप्रकर्मा तु यः चल मनांसि स्थितः ।
प्रागभूतश्रवणं लोके मामचापाति कथ्यते" ॥ इति,

तथा गारुडेऽपि—

"आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात्" ॥ इति,

न चाभ्यासवैराग्ये न सर्वेषां झटिति भवतः, अतो व्युत्थितचित्तो दृढनिश्चयोऽपि योगमारुरुक्षुः प्रयातः केनोपायेन योगयुक्तः स्यादिति तदुपायं वक्तुमेतत्सूत्रजातमारभत इत्य-र्थः, सर्वमधिकारिभेदेन साधनभेदो गारुडादिष्वप्युक्तः—

"आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञानं उदाहृते ।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मतौ" ॥ इति,

त्यागो द्वारावर्त्मनाम्,

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

नातपस्विनो योगः सिध्यति, अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युप-

भास्वती ।

तपस्=निरन्तरध्यानाभ्यासवैराग्यभावनाऽसमर्थस्य चेतसः कथं=कैर्योगानुकूलक्रियाऽऽचरणैर्योगः सम्पद्येतेति, अनादीति । कर्म=कर्मफलानुभवः, क्लेशः=दुःखमूलमज्ञानं, ताभ्यां जाताऽनादिवासना स्मृतिफलसंस्काररूपा तया चित्रा, तथा विषयजालसम्प्रयुक्ताऽशुद्धिर्योगान्तरायभूतं रजस्तमोमलमित्यर्थः, अयोघनाभिहतः पाषाण इव साऽशुद्धिस्तपसा विरलावयवा भवतीति, तपस्तु चित्तप्रसादकगणासासनप्राणायामोपोषणादीनां क्लेशसहनं सुखत्यागश्च कायसंयमस्तपः, वाक्संयमः स्वाध्यायः, ईश्वरप्रणिधानन्तु मानसः संयम-

तत्त्ववैशारदी ।

दिशति सूत्रकारः—"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" क्रियैव योगः क्रियायोगः योगसाधनत्वात्, अत एव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे—

"योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते"—

इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः, व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह—"नातपस्विनः" इति । तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति "अनादि" इति । अना-

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां क्रियायोगस्य समाधावुपकारकतामाह-नातपस्विनो योगः सिध्यतीत्यादि-क्रियायोग इत्यन्तेन भाष्येण, ततो हि विशुद्धमला इति, उपायानुष्ठानस्य फलमाह-योगी स्यादिति । विषयजालं, जालं नाम मत्स्यस्येव बन्धनम्, सम्भेदः प्रथितः, तपोऽत्र कृच्छ्रादिरूपा न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादि तस्य धातुवैषम्यहेतुत्वात्, तदुक्तम्-

"द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकञ्च पूरयेत् ।
मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्" ॥ इति,

[illegible] नि,

वार्त्तिकम् ।

[illegible] —

"आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" ॥ इति,

स्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यत इति तपस उपादानं, तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः=प्रणवादिपवित्राणां जपः मोक्षशास्त्राध्ययनं वा, ईश्वरप्रणिधानं= सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसन्यासो वा ॥ १ ॥

भास्वती ।

इति, एभिर्योगकर्मभिरतः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्भूत्वा समाध्यभ्यासंसमर्थो भवेत् ,

तत्त्ववैशारदी ।

दिन्या कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अत एव प्रत्युपस्थितम्=उपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता, अशुद्धिः=रजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते=सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपादानमित्यत आह-"तच्च" इति । तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं, न यावता धातुवैषम्यमापद्येतेत्यर्थः, प्रणवादयः=पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारायणादयः, परमगुरुः=भगवानीश्वरः तस्मिन्, यत्रेदमुक्तं—

पातञ्जलरहस्यम् ।

"परश्चापरश्च ब्रह्म यदोङ्कारः",

"युञ्जीत प्रणवे चित्तं प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्—"

इत्यादिश्रुतिस्मृती आश्रित्याह-प्रणवादय इति । सर्वशब्दस्यासङ्कुचितवृत्तित्वे पापार्पणमपि प्राप्तं? नायं दोषो वाचनिकत्वात्, "यत् करोषि यदश्नासी"ति भगवतोक्ते, शुभाशुभमित्युक्तेश्च, फलसन्यासश्चेत् कथं कर्मप्रवृत्तिः ? अत्रापि वाचनिकत्वाददोष इत्याह-"मा कर्मफलहेतुर्भूः"ति कर्मफलमेव हेतुः प्रवर्तको यस्य तथाविधो मा भूस्त्वमर्जुन !, तर्हि कष्टं कर्मेत्यनुभवाद-

वार्त्तिकम् ।

अनादीति । अनादिक्लेशकर्मवासनया हेतुना चित्रा नानाविधाऽशुद्धिः पापाख्या प्रत्युपस्थापितविषयजालतया योगविरोधिनी तपो विना न सम्भेदं तनुतामापद्यत इत्यर्थः, इतीति । इत्यतः साधनमध्ये तपसो ग्रहणमित्यर्थः, योगविरोधकत्वमपाकरोति—तच्चेति । तच्च तपश्चित्तप्रसादाविरोधि सदेवानेन योगिना कर्तव्यमिति परमर्षिभिर्मन्यत इत्यर्थः, परिणामं पापक्षयात्मकम् प्रथमपादोक्तप्रणिधानादतिरिक्तमत्र प्रणिधानमाह—सर्वक्रियाणामिति । लौकिकवैदिकासाधारणेन सर्वकर्मणा परमगुरावन्तर्यामिण्यर्पणमित्यर्थः, तदुक्तं गीतायाम्—

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्" ॥ इति,

अर्पणं च—

"कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" ॥

इत्यादिस्मृतिनिर्व्याख्यातमिति, त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति चिन्तनमेव सन्यास इत्यर्थः, तत्र प्रयोक्तृत्वमन्तर्यामिविषयत्व न तु श्रुतिद्वारा, अशुभकर्मसु श्रुत्यभावादिति, एतद् पदार्थोऽपि प्रकृष्ट द्विविध कर्मार्पणान्तरं कौर्मे प्रोक्तम्—

"ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे सम्प्रदीयते ।

ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥

नाहं कर्ता सर्वमेतद् ब्रह्मैव कुरुते तथा ।

एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" ॥ इति,

तत्फलेति । एतदपि कौर्मे प्रोक्तम्—

स हि क्रियायोग --

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

भास्वती ।

कर्मविरतये योगमुद्दिश्य कर्माचरणं क्रियायोगः, न च कण्टकेन कण्टकोद्धारवद् योगाङ्गभूतेन कर्मणा योगप्रतिपक्षकर्मणामुन्मूलनम् ॥ १ ॥

क्रियायोगोऽतनूनविद्याऽऽदीन् क्लेशांस्तनून् करोतीति, प्रतनूकृता क्लेशाः प्रसङ्ख्यान-रूपगामिना = विवेकेनेत्यर्थः, भृष्टबीजकल्पाः भवन्ति, भृष्टानि क्षुद्रादिबीजानि बीजाका-

तत्त्ववैशारदी ।

"कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति,

तत्फलसंन्यासो वा = फलानभिसन्धानेन कार्यकरणं, यथोक्तम्—

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा चन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" इति ॥ १ ॥

तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति—'स हि' इति । "समाधिभावनार्थः क्लेश-

पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रवृत्तिर्वास्त्वित्यतिचेत्तत्राह-"मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" कर्माकृतौ फले च सक्तिर्मा भूदस्य च कर्म कुर्वित्यर्थः ॥ १ ॥

क्रियायोगस्य फलद्वयं सूत्रेणाह-"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च", धर्मेण पापमपनु-दति [illegible] समाधिप्रतिबन्धकीभूतपापानिरसनेन समाधि[illegible] रागद्वेषाभिभवार्थे इति सू-

[illegible]।

स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसङ्ख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति, तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः सूक्ष्मा

भास्वती।

राण्यपि न प्ररोहन्ति तथा = विवेकख्यातिमच्चेतसि स्थिता, सूक्ष्मा क्लेशा अप्रसवधर्मिणो भवन्ति कालान्तरेणापि न वर्द्धेयुरित्यर्थः, किन्तु तदा बुद्धिपुरुषविवेकख्यातिरेव चेतसि प्रवर्त्तते, सा च ख्यातिरूपा सूक्ष्मा प्रज्ञा क्लेशैरपरामृष्टाऽनभिभूतेत्यर्थः, प्रान्तभूमिं लब्ध्वा परिपूर्णा सती प्रज्ञेयस्यार्थस्याभावात् समाप्ताधिकाराऽऽरम्भहीना लब्धपर्यवसानेत्यर्थः, प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते प्रलीना भविष्यतीत्यर्थः, इन्धनं दग्ध्वा यथाऽग्निः स्वयं ली-

तत्त्ववैशारदी।

तनूकरणार्थश्च", ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसङ्ख्यानेनेत्यत आह—"प्रतनूकृतान्" इति। क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो, न तु वन्ध्यत्वे, क्लेशानां, प्रसंख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धकल्पे बीजसाम्यमुक्तम्, स्यादेतत्—प्रसङ्ख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह—"तेषाम्" इति। क्लेशानामतानवे हि बलवद्विरोधिग्रस्ता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुद्भवितुमेव नोत्सहते प्रागेवत द्वन्द्वभावं कर्त्तुम्, प्रविरलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते, उपजाता चैतैरपरामृष्टा = अनभिभूता न च पुनः परामृश्यते, सत्त्वपुरुषाऽन्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा = अतीन्द्रियत-

पातञ्जलरहस्यम्।

यार्थं गोरवाऽऽतिगिति शङ्कते—नन्विति। प्रसङ्ख्यानेन वैराग्येण कृतं = विफलता, तरणिकिरणतनूकृतस्यापि धान्यादेः प्ररोहसामर्थ्यं दृष्टं न तु दग्धेष्वित्यनुभवमाश्रित्याह—प्रतनूकृतानित्यादि—दग्धमित्यन्तेन, वन्ध्यत्वं = प्रसवाजनकत्वं, वैराग्ये विद्यमानेऽपि दर्दितावे दुर्भिक्षादौ क्षुधाऽऽर्त्तस्य प्रवृत्तिः सम्भाव्येत्याशङ्कते—स्यादेतदित्यादिना—परामृश्यत इत्यन्तेन, अतानवे = अतनूकरणे, उद्भवितुमिति। "नाशान्तो नासमाहित नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" इति श्रुतेः, तस्य प्रज्ञ न जायत इति श्रुतेरर्थः, तामिस्रेषु नो। रूपधीर्विरलीकृतेषु सन्ध्यप्रदीप स्वल्पतमेषु रूपमुपलभ्यत इति, क्लेशतनूकरणस्योपकारितेति भावः,

"दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति—

श्रुतिमाश्रित्याह—सूक्ष्मेति।

वार्त्तिकम्।

तेषां योगाङ्गत्वमाह—

"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" उभयार्थत्वे हेतुमाह—स हीति। आ सम्यक् निष्कामतया सेव्यमानः स हि स एव कर्मयोगः कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निरुद्धवृत्तिकं निष्पाप च चित्तं करोति तत प्रयोगेण सत्त्वोद्रेकादात्मप्रसङ्गत्रापि करोति, अविद्याऽऽदिकं च प्रकर्षेणानायासेन, तनूकरोति सत्त्वशुद्धयादिद्वारेणेत्यर्थः, उत्तमाधिकारिणश्च समाधियोग्यता सिद्धतया च सिद्धत्वात् पूर्वपादे तदुभयं योगसाधनतया नोक्तम्, नन्वविद्याऽऽदीनां क्लेशानां नाशेनैव समाधिः प्रतनूकरणेन तु किंप्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह—प्रतनूकृतानिति। प्रतनूकृतांश्च दग्धबन्धनतुल्यान् कृतान् क्लेशान् क्रियायोगः स्वयमुद्दीपनेन प्रसङ्ख्यानाग्निना विवेकख्यातिरूपेण दग्धबीजवदप्रसवधर्मिणोऽप्रसवस्वभावान् संस्कारशेषान् करिष्यति जीवन्मुक्तिदशायामिति शेषः, प्रसंख्यानाग्निज्वालने तनूकरणस्य हेतुं त्वन्द पूर्वोक्तार्थमुपसंहरति—तेषामिति। अपरामृष्टा = अनभिभूता, तथा।

प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति ॥ २ ॥

अथ के ते क्लेशाः, कियन्तो वेति—

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा इति । पञ्च विपर्यया इत्यर्थः, ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं द्रढ-

---

भास्वती ।

यत तद्वत्, एवं क्रियायोगाभ्यासैरपि तपआदीनि सर्ववृत्तिनिरोधस्य ज्ञानमार्गस्य योगस्य बहिरङ्गतां लभन्ते ॥ २ ॥

दुःखमूलाः परमार्थप्रतिपक्षा विपर्यया एव पञ्च क्लेशाः ते स्पन्दमानाः संस्कारप्रत्ययरूपेण तन्वाना विवर्द्धमाना इत्यर्थः, गुणानामधिकारं कार्यारम्भसामर्थ्यमित्यर्थः, द्रढयन्ति, अत एव महदादिरूपं चित्तवृत्तिरूपं प्रसृतिरूपञ्च परिणाममवस्थापयन्ति = परिणामस्था

तत्त्ववैशारदी ।

या सूक्ष्मोऽस्या विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा, प्रतिप्रसवाय – प्रविलयाय कल्प्यते, कुतः ? यतः समाप्ताधिकारा – समाप्तोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति ॥ २ ॥

पृच्छति—"अथ" इति । "अविद्या" इति सूत्रेण परिहरति—"अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः", "क्लेशा" इति व्याचष्टे—"पञ्च विपर्यया" इति । अविद्या तावद्विपर्यय एव, अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानास्तदविनाभाववर्तिन इति विपर्ययाः, ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः, तथाप्युक्तेस्तज्ज्यताहेतु संसारकारणता-माह—"ते" इति । स्पन्दमानाः = समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं द्रढयन्ति = बलवन्तं कुर्-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति, परस्परानुग्रहतन्त्रीभूय कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति इति ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥४॥

भास्वती ।

वर्त्स्यते प्रवर्त्तमाना वा हेतवो भवन्तीत्यर्थः, यथाऽपत्यार्थं पित्रो प्रवर्त्तनं तथा क्लेशकारणानां महदादीनामपि कार्यकारणस्रोतोरूपेणोन्नमनं प्रवर्त्तनमित्यर्थः, ते च क्लेशा परस्परसहाया जात्यायुर्भोगरूपं कर्मविपाकमभिनिर्हरन्ति = निर्वर्त्तयन्तीति ॥ ३ ॥

चतुर्विधकल्पितानामस्मितारागद्वेषाभिनिवेशानामित्यर्थः, तत्रेति । शक्तिं क्रिया-

तत्त्ववैशारदी ।

न्ति, अत एव परिणाममवस्थापयन्ति, अव्यक्तमहदहङ्कारपरम्परया हि कार्य्यकारणस्रोत-उन्नमयन्ति = उन्नावयन्ति, यदर्थं सर्वमेतत्कुर्वन्ति—तद्दर्शयति—"परस्पर" इति । कर्मणा—विपाकं = जात्यायुर्भोगलक्षणं पुरुषार्थं, तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति = निष्पादयन्ति, किम्प्रत्येकं निष्पादयन्ति ? नेत्याह "परस्परानुग्रह" इति । कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति ॥ ३ ॥

हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति—"अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्", तत्र का प्रसुप्तिरिति ? सतोऽपि सामर्थ्यक्रियामकुर्वतां क्लेशाना-

पातञ्जलरहस्यम् ।

विष्णुपुराणवचनात्, पञ्चपर्वा पञ्चावयवेन वर्णरूपेणेति पुनरर्थः, उन्नमयन्ति = उद्घाटयन्ति, अविनिर्भागवर्त्तिनं कृत्तिकोदयं रोहिण्युदयवदविनाभाविन इत्यर्थः, इन्द्रियाणाञ्च स्वातन्त्र्यं निराह—परस्परेति ॥ ३ ॥

यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्युक्तिमाश्रित्य तत्त्वधीनिवर्त्यत्वसूचनायाविद्योपादानपरत्वमाह चतुर्णामिति, सूत्रस्य स्फोरोऽत्य"विद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामि"ति, तद्रूपास्मिताऽऽदिचतुर्णामविद्या = अज्ञानमङ्कुराभिव्यक्त भावभूतं क्षेत्रं गर्भस्येव योनिरविद्योपादानत्वादेषामिति, प्रसुप्तादिविशेषणमुपादेयानां चतुर्णां न तूपादानस्येत्यर्थः, कालान्तरे फलस्य तेन सर्वदा सन्थर जनकत्वेन, कादाचित्कजनकत्वेन सर्वदा जनकत्वेन प्रसुप्तादिकल्पनात्वे क्लेशा इति सूत्रार्थः, अविद्योपादानत्वं तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—भाष्ये, यदविषया वस्त्वाकारेण तदेवानुसरन्ति क्लेशा इत्यन्वय, क्षीयमाणामनु क्षीयन्त इति व्यतिरेकः,

"कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते"

वार्त्तिकम् ।

स्वधर्मत्वेन उपादानत्वेन गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारं कार्यारम्भणसामर्थ्यं द्रढयन्ति = दृढतरं कुर्वन्ति, तथा गुणानां परिणामं वैषम्यरूपमवस्थापयन्ति निर्वर्त्तयन्ति ततश्च महदादिरूपकार्यकारणप्रवाहमुन्नमयन्ति प्रवर्त्तयन्ति, यदर्थमेतत्सर्वं कुर्वन्ति तद्दर्शयति—परस्परेति । कर्मविपाकं जात्यायुर्भोगं चाभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति, किं स्वतन्त्रा एव ? नेत्याह—परस्परानुग्रहतन्त्रा भूत्वेति । अविद्यातो रागो रागाद्द्वेषो द्वेषादभिनिवेश इत्येवमनुग्राहकत्वमर्थः, अन्योन्यसाहित्येनैव हि क्लेशानां [illegible] भवति येन रूपेण विपाकपरम्परा निर्वर्तनीति भावः, तथा च क्लेशानामेव [illegible] [illegible] क्लेशपरिणामा तान्निति, तथा [illegible]तया विद्याऽस्य [illegible] इति भावः ॥ ३ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१ [illegible]—

" [illegible]

अत्राविद्या क्षेत्रम् = प्रसवभूमि, उत्तरेषाम् = अस्मिताऽऽदीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्, तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि-शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः, तस्य प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः प्रसङ्ख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति, दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति, अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते, तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति,

---

भास्वती ।

या जननी तन्मात्रप्रतिष्ठाना क्लेशाना प्रसुप्तिर्द्वितयी भविष्यत्क्रियाजननी च दग्धबीजोपमा क्रियाजननसामर्थ्यहीना वन्ध्या चेति, आद्या विषये प्राप्ते विबुध्यते न तथाऽन्येति विवे-

तत्त्ववैशारदी ।

सद्भावे न प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छति, उत्तरमाह—"चेतसि" इति । सा नासार्थक्रिया कार्यं क्लेशा, विदेहप्रकृतिलयाना बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति क्षीर इव दधि, न हि विवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं तद्भङ्गतायाम्, अतो विदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविरहिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावदवधिकालं प्राप्नुवन्ति, तत्प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तेषु तेषु विषयेषु सम्मुखीभवन्ति शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ता, तदनेनास्तित्वशक्तिरुक्ता, बीजभावोपगम इति न कार्यशक्तिरिति, ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः कस्मान्न प्रसुप्ता इत्यत आह—"प्रसङ्ख्यानवतः" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

गुणदुःखे इत्यादिसूत्रे, कृत विवेकख्यातेस्तत्राशङ्क्याह—न हीति । ततः किं फलितमित्याह—अतो विदेहेत्यादि कार्यशक्तिनिरूपणेन, अवधिकाले "पूर्णं शतं सहस्रं त्वि"त्यादि... [illegible] सिति शेषः, प्रसङ्ख्यानवता भागिरथानन्तानीश्वरान् गुणान् इति श्रुतेर्जहातीति नातिरूपम् ।

सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिः दग्धबीजानामप्ररोहश्च, तनुत्वमुच्यते—प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति, तथा विच्छिद्य विच्छिद्य

भास्वती।

चरम्, प्रसङ्ख्यानवतो विवेकख्यातिमतः, चरमदेह इति। सत्त्वप्राणेन्द्रियक्रियारुन्धतो विवेकमात्रे चित्तसमाधानसामर्थ्याद् न तस्य योगिनः पुनः शरीरधारणं स्यात्, ततश्चरमदेहो जीवन्मुक्त इति, सतामिति। विवेकः प्रत्ययविशेषः, प्रत्ययस्तु द्रष्टृदृश्यसंयोगमन्तरेण न सम्भवेत्, तस्माद् विवेककालेऽप्यस्ति चित्तोपादानभूताऽस्मिता सा च विवेकादन्यं सास्मितादि प्रत्ययं न जनयतीति सत्यपि साऽस्मिता दग्धबीजोपमा बीजसामर्थ्यहीना, उक्तञ्च—

"बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः"॥ इति,

प्रतिपक्षेति। अस्मितायाः प्रतिपक्षः आत्मनः करणव्यतिरिक्तताभावना, रागस्य

तत्त्ववैशारदी।

चरमदेह=न अस्य देहान्तरमुत्पत्स्यते यदपेक्षयाऽस्य देहः पूर्व इत्यर्थः, नान्यत्र=विदेहादिष्वित्यर्थः, ननु सतो नात्यन्तविनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिवशेन विषयसम्मुखीभावे न क्लेशाः प्रबुद्ध्यन्त इत्यत आह—"सताम्" इति। सन्तु क्लेशाः, दग्धस्त्वेषां प्रसङ्ख्यानाग्निना बीजभाव इत्यर्थः, क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य भावनम्=अनुष्ठानं तेनोपहतास्तनवः, अथ वा सम्यग् ज्ञानम् अविद्यायाः प्रतिपक्षः, भेददर्शनम् अस्मितायाः, माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, अनुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति, विच्छिन्नमाह—"तथा" इति। क्लेशा-

पातञ्जलरहस्यम्।

शेष, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति श्रुतिमाश्रित्याह—चरमदेह इति। चरमत्वं देहान्तरसम्बन्धाभावः, "नाभावो विद्यते सतः" इति स्मृतेः कथं न दृश्यन्ते सतां न नाशः किन्तु कार्याक्षमत्वं—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।" इति

स्मृत्यन्तरादित्याह-सतामित्यादि-तनवइत्यन्तेन, "तरति शोकमात्मवित्" "यतो ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम्" इति श्रुतिस्मृती प्रमाणयन्नाह-अथ वेति। यथाक्रमं तमआदिपञ्चानां प्रतिपक्षानाह-सम्यग्ज्ञानमित्यादि—अभिनिवेशस्येत्यन्तेन, माध्यस्थ्यम्=औदासीन्यम्, अनुब-

वार्त्तिकम्।

इ एव दग्धबीजावस्था नान्यत्र पुनर्जन्माभावादित्यर्थः, अतो नास्ति दग्धबीजावस्थस्य प्रसवः नापि तत्प्रसवभूमिरवशिष्टेति भावः, जीवन्मुक्तानां विषयसन्निकर्षेऽपि क्लेशानभिव्यक्तेः क्लेशावस्थाः एव तेषां नास्ति विशेषः कैवल्य इति भ्रमं निरस्यति—सतामिति। सूक्ष्मरूपेण सतामेव क्लेशानां तदा चरमदेहे बीजसामर्थ्यं कार्यजननसामर्थ्यं दग्धं-नाशितमित्यादिरर्थः, अन्यथा तदानीं दाहादिदर्शनात् चित्तेन सहैव क्लेशनाशसंभवात्, ततश्च "ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः" इति सूत्रं व्यर्थं भविष्यति, उपसंहरति इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्चेति, शिष्यावधानाय क्रमप्राप्तं तनुत्वस्य निर्वचनं प्रतिजानीते—तनुत्वमुच्यत इति । प्रतिपक्षेति। क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगः तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहताः क्लेशास्तनवः विवेकख्यातिप्रतिबन्धाक्षमा भवन्ति, एतदेव तनुत्वमिति शेषः, अथ वा सम्यग्दर्शनं श्रवणादिरूपं परोक्षमविद्यायाः प्रतिपक्षः, एवं भेददर्शनम् अस्मितायाः, यथानुरूपं तत्त्वज्ञानरूपं माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, उपकरणत्वादनुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्य, एतेषां भावनेनानुष्ठानेनोपहता इत्यर्थमाह, विच्छिन्नं व्याचष्टे—तथेति ।

तेन तेनात्मना पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः, कथं ? रागकाले क्रोधस्यादर्शनाद्, न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचिद् दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विरक्त इति किन्तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति, स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति, विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः, सर्व-

भास्वती।

वैराग्यभावना, द्वेषस्य मैत्रीभावना, अभिनिवेशस्य चाजरोऽहममरो-ऽस्मीत्यभिभावना तत्तत्प्रत्ययसहगतया प्रतिपक्षभावनया क्लेशास्तनवो भवन्ति, सर्वं इति। एतत्प्र-

तत्त्ववैशारदी।

नामन्यतमेन समुदाचरताऽभिभवाद्वाऽत्यन्त विषयसेवया वा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेना-त्मना समुदाचरन्ति = आविर्भवन्ति वाजीकरणाद्युपयोगेन वाऽभिभावकदौर्बल्येन वेति, यौगपद्येन विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथोक्तात्प्रसुप्ताद् भेद उक्तः, रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते, सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषया-न्तरवर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह—"राग" इति।

भविष्यद्वृत्तेस्तर्हि रागनियमस्य वेदितव्योत्याह–'स हि' इति। भविष्यद्वृत्तिक्लेशमात्र-परामर्शि सर्वनाम न चैत्ररागपरामर्शि, तस्याविच्छिन्नत्वादिति, उदारमाह–"विषये" इति। स्वरूपत एव प्रस्पष्टान् क्लिश्नातीति भवतु क्लेशाः, सन्ते त्वविद्यमन्त्र कथं क्लेशा इत्यत आह— "सर्व एवैत" इति। क्लेशविषयत्व = क्लेशपदाभिधेयत्व, नातिक्रामन्त्युदारतामापन्ना-

एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति, कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेश इति ? उच्यते—सत्यमेवैतत्—किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः, कस्मात् ? सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्य्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः, विपर्य्यासप्रत्ययकाल उपलभ्यन्ते, क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयन्त इति ॥ ४ ॥

भास्वती ।

प्रत्यस्त[illegible] क्लेशा [illegible] पुरुषं [illegible] चोत्तरकाले यति क्लेशविषयत्व-नातिक्रामन्ति, विशिष्टानामिति । अवस्थाविशेषाच्च प्रसुप्त्यादिभेद इत्यर्थः, अभिप्लवते= व्याप्नोति, सर्व एवाविद्यालक्षणान्तर्गता इत्यर्थः, यदिति । अविद्यया वस्तु अतद्रूपेणा-कार्यते=आरोप्यते [illegible] इतरे च क्लेशास्तन्मिथ्याज्ञानानुगामिन इति तेऽविद्यामनु-शेरते=अविद्यामपेक्ष्य वर्त्तन्त इत्यर्थः, क्षीयमाणामविद्यामनु=क्षीयमाणायामविद्याया-मित्यर्थः, ते क्षीयन्ते ॥ ४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

[illegible] तेऽपि दग्धा इति [illegible], [illegible] मन्यमानश्चोदयति—"कस्तर्हि" इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति, परिहरति—"उच्यते सत्यम्" इति । स्यादेतत्—[illegible] भवतु [illegible] कथमन्यथाऽप्यविद्यानिवृत्तौ कश्चिदपि वर्त्तन्ते, न खलु पटे [illegible] निवर्त्तत इत्यत आह—"सर्व एव" इति । भेदा इव भेदास्तदविनिभागवर्त्तिन इति यावत्, पृच्छति—"कस्मात्" इति । उत्तरमाह—"सर्वेषु" इति । तदेव स्फुटयति—"यद्" इति । आकार्य्यते=समारोप्यते, शेषं सुगमम्,

पातञ्जलरहस्यम् ।

विच्छिन्नत्वादिरवान्तरभेदः [illegible] पर्यायत्वापत्तिरिति शङ्कते—सत्यं इत्यादिना, "इति छिन्ना-कारा" इति श्रुत्याश्रयणेन समाधत्ते—उच्यते इत्यादिना, [illegible] पाताल[illegible]माह—अविद्यैवाभिप्लवते, उपादानत्वेनेति शेषः, आकार्यते [illegible], अनुशेरते=विषयीकुर्वन्ति, [illegible]विद्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible]कारणत्वमाह—विपर्यासे

वार्त्तिक[illegible] ।

तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥५॥

अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः, तद्यथा—ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः अमृता दिवौकस इति.

तथाऽशुचौ = परमबीभत्से काये उक्तञ्च—

"स्थानाद् बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि ।

भास्वती ।

स्थानादिति । देहस्य बीजमशुचि, तथा स्थानं = मातुरुदरं लालाऽऽदिभिरभुक्तानाम-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् इति सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥

"अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या", अनित्यत्वोपयोगि विशेषणं "कार्ये" इति । केचित् किल भूतानि नित्यत्वेनाभिमन्यमानास्तद्रूपमभीप्सन्तस्तान्येवोपासते, एवं भूम्यादिमार्गानुगामिनं चन्द्रसूर्यतारकाद्युलोकान् नित्यानभिमन्यमानास्तत्प्राप्तये, एवं दिवौकसः = देवानमृतानभिमन्यमानास्तद्भावाय सोमं पिबन्ति, आमनन्ति हि—"अपाम सोमममृता अभूम" इति, सेयमनित्येषु नित्यख्यातिरविद्या,

तथाऽशुचौ = परमबीभत्से काये, अभिहिता च कायबीभत्सतायां वैयासिकीं गाथां पठति—स्थानादित्यादि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः॥”

इत्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते—नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षी हा-

भास्वती ।

नम्, उपष्टम्भः = रसादिः, धर्मेन्द्रियाणामिति निष्यन्दः इत्येतत् सर्वमशुचि, किञ्च निधनात्
तथाऽऽधेयशौचत्वात् = पुनः पुनः शौचस्य विधेयत्वात् कायोऽशुचिरित्यर्थः, रागादशुचौ
शुचिख्यातिः, द्वेषात् तु शुचौ अशुचिख्यातिर्यतो द्वेषजर्माण्याऽऽदिकं मन्तापकरमप्यनुकूलतयो-

तत्त्ववैशारदी ।

“स्थानाद्” इति । मातुरुदरं मूत्राद्युपहतं स्थानम्, पित्रोर्लोहितरेतसी बीजम्, अशितपीता-
हाररसादिभाव उपष्टम्भः, तेन हि शरीरं सधार्यते, निष्यन्दः = प्रस्वेदः, निधनञ्च श्रोत्रियश-
रीरमप्यपवित्रयति, तत्स्पर्शे स्नानविधानात्, ननु यदि शरीरमशुचि कृतं तर्हि मृज्जलादि-
क्षालनेनैतस्यत आह—आधेयशौचत्वादिति । स्वभावेनाशुचेरपि शरीरस्य शौचमाधेयं सुगन्धि-
तैल वासितानामङ्गरागादिभिः, अशौचन पृश्यति—इत्यशुचाविति । इत्युक्तेभ्यो
हेतुभ्योऽशुचौ शरीरे इत्यर्थः, शुचिख्यातिमाह—“नवा” इति, हाव = शृङ्गारजा-
लाः, कान्त = सौन्दर्यस्य परमरोभसस्य, रत = सकलमनोहरत्वेन शशाङ्कलेखाऽऽदिना
सम्बन्धः, एतेन—अशुचिर्भावाय शुचिख्यातिप्रदर्शनेन, अपुण्ये = हिंसाऽऽदौ, स्वार्थ-
साधनादीनां पुण्यप्रत्ययः, एवमनर्थकणादिष्वर्थतुल्यतयाऽनर्थे = अनाद्यर्थप्रत्ययो व्या-
ख्यातः, स्वरूपाः जुगुप्सितत्वेनाशुचित्वात्, “तथा दुःख” इति सुगमम्, अनात्म-

पातञ्जलरहस्यम् ।

इति सूत्रार्थः, आविर्भूतधर्मादिपरिणामस्यानुदाहृता नित्यख्यातिः—त्वगात्मनिर्वाणिन्द्रियो,
एषु अक्षतान पदमनाम्नस्य देहःन शाणितयोऽस्य परिणतिर्यथापत्यादि, “अपाम सोममस्ता-
अभूम”इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह—नित्यानामिमन्यमाना इति, अपवित्रयतानि—

“नाहं रुष्टाऽस्मि वरुणः ससाम्या जल्मारिगोऽपि—

वस्तुसतत्त्वं विज्ञेयम्, यथा नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः। तथाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश एव ताभ्यामन्यद् वस्त्वन्तरम्, एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मिता

भास्वती।

वस्त्वन्तरं किन्तु—अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानरूपं वस्त्वेवाविद्या, सर्वेषां मिथ्याज्ञान-विपर्ययः, तत्र ये तु विपर्यया स्मृतिहेतवस्तेऽविद्येति वेदितव्यम्, न चाविद्याऽनिर्वचनीया किन्त्वतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमित्यन्वर्था निर्वचनम्, सा न प्रमाणं नापि स्मृतिः, अतद्रूप-प्रतिष्ठत्वात्, तस्मात् सा तदन्यो ज्ञानभेद एव, सा च पूर्वोक्तवृत्तिप्रमाणत्वात् प्रमा-णादिवद् वस्तुवत्स्वाभासनादिति ॥ ५ ॥

दृक्शक्तिः स्वरूपं द्रष्टा पुरुषो वा, दर्शनशक्तिस्तु दृशेः साभासेन साभासमन-इव वेदकोऽहं, ज्ञाताऽस्मीत्यत्र प्रत्यये चितिरूपो ज्ञाता दृक्, तत्र च प्रत्यये दृश्याभिमान

तत्त्ववैशारदी।

क्लेश उच्यते, भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोरविभा-

भास्वती ।

पेणाहंशब्देन ज्ञानेन प्रत्ययेन वा ज्ञातुः स्वरूपं प्रतीयते, स एकत्वप्रतिभास एवास्मिता, त-
याऽत्यन्तविभक्ता = अत्यन्तविभिन्ना, अत्यन्तासङ्कीर्णा = अत्यन्ताविमिश्रा भोक्तृशक्तिभो-
ग्यशक्तिश्च दृग्दर्शनशक्ती इत्यर्थः, अभिन्ना = विमिश्रा इव प्रतीयते, तस्मिन् मिश्रीभावे
[illegible] सत्ता, [illegible] तु भोक्त्रादयो विपर्यस्ताः प्रत्यया जायन्ते, ततो द्रष्टुर्भोग इति कल्प्यते,

तत्त्ववैशारदी ।

क्षणाविद्याऽऽपादिता या एकात्मतेव = एकार्थतेव, न तु परमार्थत एकात्मता । साऽस्मिता,
दृग्दर्शनयोरिति वाच्ये तयोर्भोक्तृभोग्यत्वयोग्यतालक्षणं सम्बन्धं दर्शयितुं शक्तिग्रहणम्, सूत्रं
विवृणोति—"पुरुष" इति । नन्वनयोरभेदप्रतीतिरभेद एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं [illegible]-
ति पुरुषमिच्छन्नाह—"भोक्तृभोग्यशक्त्यो" इति । भोक्तृशक्तिः = पुरुषः, भोग्यशक्तिः =
बुद्धिः, तयोरत्यन्तविभक्तयोः, कुतोऽत्यन्तविभक्तत्वमित्यत आह—"अत्यन्तासंकीर्णयो"
इति । अपरिणामित्वादिधर्मकः पुरुषः, परिणामित्वादिधर्मिका बुद्धिरित्यसंकीर्णता, तदनेन
प्रतीयमानोऽप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तम्, अविभागेति । कथंचित्त्वमुक्तम्, अन्वयं दर्शयि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] दृक्शक्तिः पुरुषः, दर्शनं दृश्यत इति कर्मणि ल्युट् दर्शनशक्तिर्बुद्धिस्तयोरेकात्मना [illegible]-
ब्धयोः मिश्रणमिव चिदचिदात्मकोऽस्मिताऽहंकार इति क्लेश इति सूत्रार्थः, लाघवादेकस्यैव-
धर्मिणो गुणोऽस्मितेति तथाह—अत्यन्तविभिन्नयोरिति । तादात्म्यमुपलभ्यमानं भ्रमं दर्शयितुमाह
अत्यन्तेति । फलितमाह—स्वरूप इति । प्रतिलम्भ = विकल्पयति, ध्यायतीव लेलायतीवेति

वार्त्तिकम् ।

क्लेशेष्वस्मिताऽवतार इत्यर्थः, एतदेव शब्दान्तरेणाह—पुरुष इत्यादिना । एकस्वरूपापत्तिरिवेका-
[illegible] सोऽस्मितेत्युच्यत इत्यन्वयः, अविद्यातश्चास्मिताया अयं भेदो यद् बुद्ध्यादावात्म-
[illegible] सामान्यतोऽहंबुद्धिश्च भेदाभेदेनाप्युपपद्यतेऽत्यन्ताभेदाग्रहणात् [illegible] न तु तद्-
[illegible] पुरुष बुद्ध्यादिगुणारोप [illegible] भोगाद्यादिरूप, [illegible]
तयोरत्यन्तमेव [illegible], अस्मिता तु [illegible], [illegible]
[illegible] इति, अनयोश्च कार्यकारणभाव [illegible]-
[illegible] प्रतिबिम्ब [illegible]
[illegible] जलादिरूपाधिषु प्रतिबिम्बादिरूपेण [illegible]
[illegible] कार्यकारण [illegible]
[illegible] सांख्यकारिकायामपि [illegible],

"तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः" ॥ इति.

स रागः इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

भास्वती।

स्वप्रवृत्तिरूपा चित्तावस्था रागः, तत्पर्याया "गर्धस्तृष्णा लोभः" इति, गर्धः = अभिकाङ्क्षा, भुज्यमाने विषयाभावे या प्रवृत्तिः सा तृष्णा, लोभः = लोलुपता, उदरपूरं सुतृप्तोऽपि लोभात् पुनर्भुङ्क्ते ॥ ७ ॥

दुःखेति । दुःखानुस्मरणाद् दुःखस्य दुःखसाधनस्य च प्रहाणाय या प्रवृत्तिः स द्वेषः, तत्पर्याया—"प्रतिघो जिघांसा क्रोधो मन्युः" इति, प्रतिघातात् प्राप्तस्य दुःखस्य प्रतिहन्तुमिच्छा प्रतिघः, जिघांसा = हन्तुमिच्छा, मन्युः = बद्धमूलो मानसो द्वेषः, क्रोधस्य पूर्वावस्था वा ॥ ८ ॥

तत्त्ववैशारदी।

स्येति सुखम्, स्मर्यमाणे सुखे रागः सुखानुस्मृतिपूर्वकः, अनुभूयमाने तु सुखे नानुस्मृतिमपेक्षते, तत्साधने तु स्मर्यमाणे दृश्यमाने वा सुखानुस्मृतिपूर्व एव रागः, दृश्यमानमपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां स्मृत्वा तज्जातीयतया चास्य सुखहेतुमनुमायेच्छति, अनुशयिपदार्थमाह—"यः" इति ॥ ७ ॥

"दुःखानुशयी द्वेषः", दुःखाभिज्ञस्येति पूर्ववद् व्याख्येयम्, अनुशयिपदार्थमाह—"यः प्रतिघ" इति। प्रतिहन्तीति प्रतिघः, एतदेव पर्यायैर्विवृणोति—"मन्युः" इति ॥ ८ ॥

"स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः", अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे—"सर्वस्य

पातञ्जलरहस्यम्।

तत्साधनतज्जातीय या रागपर्यायो न दृष्ट इत्याह—अनुशयीति । दृश्यमानेऽपि स्रगादौ सुखहेतुतामनुमायैव प्रवर्तते नान्यथेत्याह—दृश्यमानस्यापीति ॥ ७ ॥

"दुःखानुशयी द्वेषः" सुगमम्, अत्रापि पर्यायानाह—मन्युरित्यादि ॥ ८ ॥

"स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः"—

वार्त्तिकम्।

प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानु-
भूतं मरणदुःखमनुमापयति, यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा

भास्वती ।

प्रमाणं सम्भावितं = निष्पादितं प्रमितमित्यर्थः, तस्मात् न स्मृतिरिव भवितुमर्हतीति, उच्छेददृष्ट्यात्मकः उच्छेदो मे भविष्यतीति तत्स्मृतिनिदानात्मको मरणत्रासः, एतदुक्तं भवति–मरणत्रासो न प्रमाणप्रमितप्रत्ययः, ततः सा स्मृतिः, स्मृतिस्तु पूर्वानुभवाज्जायते, तस्मात् मरणत्रासः पूर्वानुभव इत्येवं पूर्वजन्मानुमानम्, विदुष इति । विदुष आगमानुमानजातज्ञो न तु सम्प्रज्ञानवतः, आगमानुमानाभ्यां येन पूर्वापरान्तौ विज्ञातौ तस्यादृष्टस्य विदुषः, अनादिः पुरुषः "पुराणः स्वयम्भूः पुरुषः" इति पूर्वान्तविज्ञानम्,

"वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि"

तथा-शरीरान्तरप्राप्तिरित्येवं पुरुषस्यापरान्तविज्ञानमेवापरान्तविज्ञानम्, ये श्रुतानुमा-
नाभ्यामेतदधिगतवन्तस्तेषां विदुषामपि तथारूढः = तथावस्थितो भयरूपः क्लेशोऽभिनि-

तत्त्ववैशारदी ।

कृमेरपि जातमात्रस्य–दुःखबहुलस्य निष्पन्नमचेतनस्य, अनागन्तुकत्वे हेतुमाह—"प्रत्यक्ष" इति 'प्रत्यक्षानुमानागमैः' प्रत्युदिते जन्मन्यसम्भावितः = असम्पादितः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति, अयमभिसन्धिः–जातमात्र एव हि बालको मारकवस्तुदर्शनाद् वेपमानः कम्पविशेषादनुमितमरणप्रत्ययाभिनिविष्टतो बिभ्यदुपलभ्यते, दुःखाद् दुःखहेतोश्च भयं हि, न चास्मिन् जन्मन्यनेन मरणमनुभूतमनुमितं श्रुतं वा प्रागेवास्य उपजन्यं तद्धेतुत्वे-षाऽवगम्यते, तस्मादस्य तथाभूतस्य स्मृतिः परिशिष्यते, न चेयं संस्कारादृते, न चायं संस्कारोऽनुभवं विना, न चास्मिन् जन्मन्यनुभव इति प्राग्भवीयः परिशिष्यत इत्यायातम्पूर्वज-न्मसम्बन्ध इति, तथापि यथापदमावाप्त इत्यर्थप्राप्ते यथापदं सति यादृशो वाक्या-र्थो भवति तादृशं दर्शयति—"यथा चायम्" इति । अत्यन्तमूढेषु–मन्दतमचेतनेषु, विदु-षा दर्शयति –"विज्ञातपूर्वापरान्तस्य" इति, अन्त = कोटिः, पूर्वस्य हि पूर्वा कोटिः संसारः,

पात यरहस्यम्

स्य पूर्वा कोटिः स्वानादित्वात्संसारस्य, उत्तरा कोटिः पुनरपवर्गः शास्त्रतः गुरुतो वा अवगता, "पञ्चाग्निविद्यायां" इति भाष्य भाष्यमादायाह–समाना इति । सम्प्रज्ञातवान् यातिवत् ।

ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छन्ति ॥ १० ॥

स्थितानान्तु बीजभावोपगताना—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसङ्ख्या-

भास्वती।

ते इति। ज्ञानेनाऽऽहितस्य चित्तकार्यं परिसमाप्यते विवेकेन, अतस्तेन समाप्ताधिकारस्य चित्तस्य क्लेशा दग्धबीजकल्पा भवन्ति, तत पुनः प्रलयेन विवेकस्यापि निरोधकाले ततः स्वकारणे लीनाः क्लेशानामत्यन्तप्रहाणं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्थूला इति। जात्यायुर्भोगमूला क्लेशावस्था स्थूला, निर्धूयते=अपनीयते, स्वल्पेति। स्वल्पा प्रतिपक्षभावनोपाया यस्याः सा अवस्था, सूक्ष्मा क्लेशवृत्तयो तदा-

तत्त्ववैशारदी।

ध्यानप्रसङ्ख्यानगोचरः, किन्तु प्रतिप्रसवेन—कार्यस्य चित्तस्यास्मितालक्षणकारणभावापत्त्या हातव्या इति व्याचष्टे—"ते" इति। सुगमम् ॥ १० ॥

अथ क्रियायोगतनूकृतानां क्लेशानां किंविषयात् पुरुषप्रयत्नाद्धानमित्यत आह—"स्थितानान्तु बीजभावोपगतानाम्" इति, अनेन पञ्चभ्यो व्यवच्छिनत्ति, सूत्रं पठति—"ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः" इति, व्याचष्टे—"क्लेशानाम्" इति। क्रियायोगतनूकृता अपि हि

पातञ्जलरहस्यम्।

सम्बध्यन्त इति श्रुतिमाश्रित्याह—चरिताधिकारे चेतसीति भाष्ये, न हि नाऽऽकाशगहनं निवर्तयन्ति किन्तु घटादीनित्याह—न चेति। अस्मितालक्षणं यत् कारणं तदाकारताऽवस्थैव, मृदो घट इव पुरुषस्य व्यापारात् या हि प्रधानस्थानीया, नाविद्यायामिति भावः ॥ १० ॥

"ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति गुणानि"ति श्रुतिमाश्रित्याह—"ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः", इति, तनूकृतं प्र-

योगवार्त्तिकम्।

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रभवः, स दृष्टजन्मवेदनी-
[illegible]

भास्वती ।

जात्यायुर्भोगनिमित्तसंस्कारा आशया, कर्म = चित्तेन्द्रियप्राणानां व्यापारः, तद-
नुभवजाता ये संस्काराः [illegible] चेष्टा-
[illegible] शरीरेन्द्रिय[illegible]विभागेषु स एव कर्माशयः, कर्माशयः पुण्या-
पुण्यरूपः, पुण्यापुण्ये कामक्रोधादिभ्यो जायेते, कामात् यज्ञादिकं परपीडाऽऽदिकञ्च
कुर्वन्ति तथा लोभात् क्रोधात् मोहाच्चापि, अविद्यायामन्तर्बहुधा वर्त्तमाना [illegible]
[illegible] कर्मणस्तथा मोहमयो धर्मोऽधर्मश्चेति, स इति । कर्माशयो-

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतत्—जात्यायुर्भोगहेतवः क्लिश्नन्तु क्लेशाः, कर्माशयश्च तथा, न त्वविद्याऽऽदय,
[illegible] इत्यत आह—"क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः", क्लेशो-
मूलं यस्योत्पादे च फलीकरणे च स तथोक्तः, एतदुक्तं भवति—अविद्याऽऽदिमूलः कर्माशयो जा-
त्यायुर्भोगहेतुरित्यविद्याऽऽदयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति, व्याचष्टे—"तत्र" इति । सांसारिकाणां
पुरुषाणामित्यभिसन्धिः [illegible], कर्मणामाशयौ—धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ
स्वर्गादिषु धर्मो भवति, एवं लोभात्परद्रव्यापहरणादधर्मः, एवं मोहादधर्मो हिंसाऽऽदौ धर्म-
बुद्ध्या प्रवर्तमानस्याधर्म एव, न त्वस्ति मोहजो धर्मः, अस्ति क्रोधजो धर्मः, तद्यथा-
ध्रुवस्य [illegible] क्रोधात् [illegible] कर्माशयेन [illegible]
[illegible], अधर्मस्तु क्रोधजो [illegible] प्रसिद्ध एव [illegible]
तस्य [illegible] "स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च" इति । दृष्टजन्मवेदनीयमाह—

पातञ्जलरहस्यम् ।

"योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" ॥ इति

[illegible] जात्यायुर्भोगा [illegible] सूत्रेण समाधत्ते—"[illegible]
[illegible] जन्मवेदनीय" [illegible]
[illegible] इति सूत्रार्थः, तत्र

"[illegible] पापपुण्य[illegible]" इति

[illegible] तत्र [illegible] । [illegible],
[illegible] । [illegible] पुण्याशय, तत्र पापक [illegible]

यश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च, तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति, तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः स चापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते, यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः, तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति, तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः,

भास्वती।

क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

भास्वती ।

पुनर्जन्माभावात् क्षीणक्लेशानां नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः, तस्मिन्नेव जन्मनि तेषां तत्क्षयः स्यादिति ॥ १२ ॥

जातिरायुर्भोग इति त्रिविधो विपाकः = फलं कर्माशयस्य, जातिर्देहः, आयुर्देहस्थितिकालः, भोगः सुखदुःखमोहाः, तदाश्रित्यायुर्भोगौ सम्भवतः, अभिमानं विना न देहधारणं तथा रागादिं विना सुखादि न सम्भवति अतोऽस्मितारागादिक्लेशमूल एव कर्माशयो जात्यादेः कारणं, तस्मादुक्तं—सति मूले इति । सुगमम्, तुषावनद्धाः = सतुषाः,

तत्त्ववैशारदी ।

जन्मवेदनीयः कर्माशयः, न हि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी अत्यन्तमहत्याद्यतिरोपभोग्या वेदना सम्भवति इति, शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

स्यादेतत्—अविद्यामूलत्वे कर्माशयस्य विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात्मा नाम कर्माशयानां क्षयो [illegible] प्राक्तनकर्माशयानामनादिभवपरम्परासंचितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादशक्यो[illegible] संसार स्यादित्यत आह—“सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः” इति,

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible]भिर्जन्म यस्य शरीरस्य तद् दृष्टजन्म शरीरं तेन वेदनीयः कर्माशयो भोगोऽत्र एव [illegible] नास्ति दृष्टजन्मवेदनीय इत्याह—न तीति ॥ १२ ॥

“यत्र [illegible] कर्म पृष्ठ्यमिव [illegible],”

इति स्मृतेः [illegible] कर्म [illegible]जन्मभोग्यं [illegible]भोग्यं मनुष्यभोग्यमिति [illegible]भोग्यमिति तथा [illegible] गतिरिति शङ्कते—स्यादेतदित्यादिग्रन्थसन्दर्भेण, अत्रार्थे सूत्रं पठति—

वार्त्तिकम् ।

[illegible]मिति [illegible] आरब्धर्मागत्य [illegible]नुपविष्टेन [illegible] [illegible] च श्रवणादिति, शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

न [illegible] कर्माशयस्य [illegible] कारणमपि तु [illegible] इत्याह—

“सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः”, [illegible] कर्माशयस्य [illegible] [illegible] विपाकः फलं भवति [illegible] जन्मादिविपाककारणम्, विपाकस्य [illegible] भोगा—जात्यायुर्भोगा इति । जातिर्जन्म [illegible], भोगः [illegible] [illegible] [illegible] भोग, “[illegible]परितापफलाः” इत्युत्तरसूत्रे [illegible] विपाकत्रयस्य [illegible] इति, स्यादेतत् [illegible] प्रमाणं नास्ति—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन”—

[illegible] हि ज्ञानस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विपाकाभावः स्यादिति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्म [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

“[illegible] कर्मणि [illegible]—

“[illegible] [illegible] च,

प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति, न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्, कस्मात्? तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं, तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः, तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्त एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य सम्मूर्च्छित एकमेव जन्म करोति तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्क-

भास्वती।

[illegible]माह—तस्मादिति। बहूनि कर्माणि मिलित्वैकमेव जन्म निर्वर्तयन्तीति [illegible] यतो नास्ति [illegible] कारणं [illegible], देहभूताश्च [illegible] [illegible] तस्मात् कर्मणः सर्वदेहानिति [illegible] ? तत्राह—तस्मादिति। प्रायणं = मरणं, प्रचयः = सञ्चयः, विचित्रः = सर्वकरणानां नानाविधचेष्टानां संस्कार[illegible] नानानुभवाज्जाताः पुनः पुनः कृतेभ्यः कर्मभ्यो वा जाताः संस्काराः [illegible], [illegible] उपसर्जनोऽमुख्य इत्यर्थः, तद्रूपेणावस्थितः = सञ्चित इत्यर्थः प्रायणेन = [illegible] [illegible] मरणेनाभिव्यक्तः, प्रायणकाले यस्मिन् क्षणे क्षीणेन्द्रियवृत्ति [illegible] चित्तं [illegible] विमुक्तं भवति तस्मिन्नेव क्षण-[illegible] [illegible] कर्मणा [illegible] [illegible] [illegible] स्मृत्युत्पत्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] युगप-

तत्त्ववैशारदी।

प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति, धर्माद्यनुष्ठानप्रसङ्गात्, यदेकजन्मसमुत्थे कर्मा-[illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible]जन्मसमुत्थेन कर्मणैकस्मिन् तत्र [illegible] विपाककालाभाव एव [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] "न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्" इति। तत्र [illegible]—"कस्मात्" इति। [illegible] युगपत् [illegible] इति क्रमेण वाच्यम्, यदि हि [illegible] युगपत्[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विपाककाल [illegible] [illegible], न [illegible] जन्मनां यौगपद्यम् [illegible] प्रथमपक्ष एवोक्त दूषणमित्यर्थः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जन्मनः कारणमिति पक्षं व्यवस्थापयन् इत्याह—"तस्माज्ज[illegible]"

पातञ्जलरहस्यम्।

[illegible] [illegible]मिति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्मणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]—[illegible]—

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

इत्यादि[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]। [illegible]

[illegible]।

भवति, तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सम्पद्यत इति, असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति, अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति,

भास्वती।

त्सर्वं स्मृतिसमुद्भव स्यात् हसम्यक्त्वन्यगूत्रऽजडाद्भूत चनयाति, उक्तञ्च—

"शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु" इति,

तदा क्षणावच्छिन्ने काले सर्वासां स्मृतीनां च समुच्य स एव एकप्रघट्टकेन = एकप्रयत्नेन मिलित्वोत्थानम्, सम्मूर्छित पिण्डीभूत एकघन इव, स्थूलदेहत्यागानन्तरमेवम्भूतात् कर्माशयाद्दैक दिव्यं वा नारकं वा जन्म भवति, स हि-उपभोगदेहो मनःप्रधानत्वात् स्वप्नवत्, श्रूयते च-"स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणी"-ति, न हि तस्मिन् प्रेतनिकाये स्थूलदेहारम्भकः कर्माशयो विपच्येत नापि कर्माशयप्रचयो भवेत्, तत्र च चेतोमात्राधीनानां पूर्वकर्मणां फलभूतः सुखदुःखभोगस्तद्वासनाप्रचयश्च स्यात्, यथा स्वप्ने मनःप्रधाने चित्तक्रिया च तद्वत् सुखदुःखभोगश्च तद्वत्, तदनन्तरमवशिष्टात् स्थूलदेहारम्भकात् कर्माशयात् स्थूलकर्मदेहधारणं स्यात्, स्थूलसूक्ष्मदेहानामायुस्तत्राऽऽयुषि सुखदुःखमोहभोगश्च तत्कर्माशयादेव भवति, स्थूलजन्मन्यत्युत्कटे पुण्यपापे दृष्टजन्मवेदनीयावायुर्भोगावपि स्याताम्,

तत्त्ववैशारदी।

इति। जन्म च प्रायणं च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं = मध्यं तस्मिन्, विचित्रसुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः, यदत्यन्तमुद्भूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत्प्रधानं, यत्तु विलम्बेन तदुपसर्जनम्, प्रायणं = मरणं तेनाभिव्यक्त = स्वकार्य्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः, एकप्रघट्टकेन = युगपत्, सम्मूर्छित = जन्मादिलक्षणं कार्य्यं कर्त्तव्यं एकलोलीभावमापन्न एकमेव जन्म करोति, नानेकम्, तच्च जन्म = मनुष्यादिभावः, तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कः = कालभेदान्नियतजीवनं च भवतीति, तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः = सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पद्यत इति, तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते, औत्सर्गिकमुपसंहरति-"अत एकभविकः कर्माशय उक्त" इति। एको भवः एकभवः "पूर्वकालैक"इत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयष्ठन्, क्वचित्पाठः-"एकभविक"इति। तत्रैकभवशब्दात्

पातञ्जलरहस्यम्।

वासना कर्मणः सूक्ष्मरूपविशेषोऽभ्यासादुद्बोध्य इति। स्तनपानादिप्रवृत्तौ ये स्मृतिहेतवस्ते वासना, कर्माणि तु नैवं किन्तु विपाकहेतुमात्रं, विनाशो धर्मेण पापमपनुदतीति

वार्त्तिकम्।

दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वाद्, द्विविपाकारम्भी वाऽऽयुर्भोगहेतुत्वाद्, नन्दीश्वरवन्नहुषवद्वेति, क्लेशकर्मविपाकानुभवनिमित्ताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसम्मूर्छितमिदं चित्तं चित्रीकृतमिव सर्वतो-

भास्वती ।

एतमुक्त जन्मारम्भकस्य कर्माशयस्य तत्पूर्वस्मिञ्जन्मनि निर्वर्तनादेकभविक कर्माशय इत्युत्सर्गोऽनुमानं, एको भवो = जन्म, एकभव, एकस्मिन् निष्पन्न सञ्चितो वा एकभविक [illegible] कर्माशय एव त्रिविपाक दृष्टजन्मवेदनीयो न तथा, तस्मात्-[illegible] इति । दृष्टजन्म[illegible] कर्माशयस्तज्जन्मनि विपाकस्तत्र जातिरूपो विपाको न स्यात् तस्मात्[illegible]रूपो भोगरूपो वा एको विपाक, आयुर्भोगरूपो वा द्वौ विपाकौ भवतः एकविपाकस्य दृष्टान्तो नहुष, द्विविपाकस्य च नन्दीश्वर, नहुषनन्दीश्वरयोर्न जन्मान्तरा विपाको जात, नहुषस्य च दिव्यायुरपि न नष्टं किन्तु तस्मिन्नायुषि सर्पत्व-प्राप्तिरूपो दुःखभोग [illegible], नन्दीश्वरस्य पुनर्दिव्यायुर्भोगौ जातौ,

कर्माशय एकभविको, वासना त्वनेकभवपूर्विका, चित्तमनादि प्रवर्तमानम्, तस्मात्तस्य [illegible] [illegible] ततश्च चित्तस्य [illegible] असङ्ख्याता, [illegible] [illegible] कर्मविपाकाश्च [illegible]विपाकास्तेषामनुभव[illegible] स्मृतिफला वासना, [illegible] प्राधान्यात् [illegible]विपाकानुभवजन्यत्वेऽपि वासना-

तत्त्ववैशारदी ।

[illegible] जन्म[illegible] [illegible], [illegible] द्विविपाक[illegible] दृष्टजन्मवेदनीय[illegible] [illegible]—"दृष्ट" इति । [illegible] [illegible]आयुषो मनुष्य[illegible] [illegible]जन्मा [illegible] [illegible] द्विविपाको, नहुषस्य तु [illegible] [illegible] [illegible] भोगमात्रम्, ननु [illegible] [illegible] [illegible] वासना [illegible] कर्मविपाकानुभववासना तथा च मनुष्यतिर्यग्योनि[illegible] न [illegible] शुश्रूषितव्यत आह—"क्लेशकर्म" इति । सम्मूर्छितम् = [illegible],

मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः, यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक उक्त इति, ये संस्कारा स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति, यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाक-

भास्वती ।

ता हि क्लेशैः परामृष्टा सत्योऽपि प्रचीयन्ते, ताभिर्वासनाभिरनादिकालं यावत् संमूर्छितम् = एकलोलीभूतमेकघनं भूत्वा प्रवर्त्तमानमित्यर्थः, चित्तं चित्रीकृतमिव सर्वतो ग्रन्थिभिराततं मत्स्यजालमिव,

उत्सर्गाः सापवादास्तत्र कर्माशय एकभविक इत्युत्सर्गस्यापि सन्त्यपवादाः, तान् वक्तुमुपक्रमते—यस्त्विति । नियतोऽबाधितो निमित्तान्तरेणासङ्कुचित इति यावत् विपाको यस्य स नियतविपाकः कर्माशयः, कर्माशयश्चेन्नियतविपाकस्तथाऽदृष्टजन्मवेदनीयः स्यात्तदैव स सम्यगेकभविकः स्यात्, अन्यथैकभविकत्वस्यापवादः, कथं ? तद् दर्शयति—य इति । कृतस्याविपक्वस्य नाश इत्यस्योदाहरणं क्षमया क्रोधसंस्कारनाशः, द्वितीया गतिर्बलवता प्रधानकर्मणा सहावापगमनम्, एकत्र फलीभाव इत्यर्थः, दुर्बलस्य कर्मणो धान्यप्राये क्षेत्रे धान्येन सहोप्तमुद्गादिवत्, तृतीया गतिर्नियतविपाकेन प्रधानकर्मणाऽभिभवः, ततश्च विपाककालालाभाच्चिरमवस्थानम्, एतास्तिस्रो गतीरदा-

तत्त्ववैशारदी ।

धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह—"ये संस्काराः" इति । औत्सर्गिकस्यैकभविकत्वस्य क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति—"यस्त्वसौ" इति । तुशब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति—दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायम् = एकभविकत्वनियमो, न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य किम्भूतस्य ? अनियतविपाकस्येति, हेतुं पृच्छति—"कस्माद्" इति । हेतुमाह—"यो हि" इति । एकां तावद् गतिमाह—"कृतस्य" इति । द्वितीयामाह—"प्रधान" इति । तृतीयामाह—"नियत" इति । तत्र प्रथमां विभजते—"तत्र कृतस्य" इति । सत्यास्मिन्कर्मभ्यः शुक्लेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्णशुक्लकृष्णशुक्लानि, तदिह तपःस्वाध्याया-

पातञ्जलरहस्यम् ।

भोगसंयोगादिति । इतरेषां पापानामभावः विनाशः, ननु नष्टं कर्मेत्यनुभवात्स्वाध्यायाज्ज्ञान

वार्त्तिकम् ।

विपाकस्य योऽनुभवश्चित्तवृत्तिनिरोधो ज्ञानरूपस्तज्जन्यादिताभिर्ज्ञानरूपवासनाभिरनादिकालेषु सम्मूर्छितमुपचितं । गुम्फितमिति यावत्, अत एव विचित्ररूपाभिस्ताभिः पटवत् सर्वतश्चित्रितमिव चित्तं ग्रन्थिभिरायतं मत्स्यजालमिव वर्त्तत इत्यतः एता वासना अनेकभवपूर्विकाः स्वीक्रियन्ते, अन्यथा मनुष्ययोन्यनन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः मनुष्यजन्मनि तद्वासनानुद्भवात्, एवं भववासनानां च मनुष्यजन्मनैव क्षयादित्यर्थः, अत्र वासनानां विचित्रत्वकथनं चित्तस्य चित्रत्वेन रूपणात्,

ऽनियतविपाकश्च, तत्राद्दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्मात्? यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपक्वस्य नाशः, प्रधानकर्मण्यावापगमनं वा, नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति, तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम्—

"द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति,

भास्वती ।

दर्शयितुमाह—यत्रेति । श्रुतिमुदाहरति—द्वे द्वे इति । पुरुषाणां कर्म द्वे द्वे द्विविधं पापं पुण्यञ्चेति, तत्र पापकस्यैको राशिः, तदन्यः पुण्यकृतः शुक्लकर्मण एको राशिः पापकमुपहन्ति, तत् तस्मात् शुक्लानि कर्माणि कर्तुमिच्छस्व=इच्छेत्यर्थः,

तत्त्ववैशारदी ।

विनाश्य [illegible] इति [illegible] कृष्णस्य नाशक, अविशेषाच्च [illegible] कृष्णभागयोगा[illegible] मन्तव्यम्, तत्र भगवानाम्नायमुदाहरति—"यत्रेदम्" इति । द्वे द्वे ह वै कर्मणी—कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति सम्बन्धः, वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता, कस्येत्यत आह—"पापकस्य" इति । पापकस्य एव इत्यर्थे, कोऽस्यापहन्तेत्यत आह—"एको राशिः पुण्यकृत" इति । [illegible] तदनेन शुक्लः कर्माशयस्तनीय इत्युक्तम्, एतदुक्तं भवति—[illegible] कर्माशयो [illegible] कृष्णात् कृष्णशुक्लाश्च [illegible] कर्माशयान् भूयसोऽपि हन्ति, तत—तस्मात्, इच्छस्वेति [illegible] शेषं सुगमम्, अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा [illegible] [illegible] जन्मनो [illegible] न हि [illegible] ऽपि [illegible]

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] पुण्यादयस्तस्मिन्नत्याज्[illegible] आह—तत्रेति । [illegible]

वार्त्तिकम् ।

इति । एव [illegible] नियम इत्यर्थः, न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य चेति, [illegible] [illegible] तुल्यकर्मविपक्वत्वाभावात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] जन्मवेदनीय गति । [illegible] [illegible] [illegible] अनियतविपाकस्य [illegible] सम्भवति [illegible], यो [illegible] नियतविपाक [illegible] स त्रिविध इत्यर्थः, [illegible] [illegible] गतिमाह—[illegible] [illegible]

तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते,
प्रधानकर्मण्यावापगमनम्—यत्रेदमुक्तं—
"स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः, कुशलस्य नापकर्षा-

भास्वती।

ऽऽन्द्यमात्मनेपदम्, इहैव ते=तुभ्य कर्म इहलोक एव पुरुषकारभूमिरिति कवयो योगा-
क्रान्तप्रज्ञा वेदयन्ते पश्यन्तीति, द्वे द्वे इत्यभ्यासो बहुपुरुषाणा विचित्रकर्मराशिसूचनार्थं,
द्वितीयगतेरुदाहरणं—यत्रेति। उक्तं—"पञ्चशिखाचार्येण" अकुशलमिश्रपुण्यकारिणोऽनं-
प्रत्यवमर्शं, ममाकुशल स्वल्प सङ्कर=पुण्येन सङ्कीर्णो बहुपुण्यमिश्र इत्यर्थं, सपरिहार
प्रायश्चित्तादिना, स प्रत्यवमर्शोऽनुशोचनीय इत्यर्थ, मम भूयिष्ठकुशलस्यापकर्षायामिम-
त्राय नालमसमर्थ इत्यर्थ, यतो मे बह्वन्यत् कुशलं कर्मास्ति यत्र=येन सहेत्यर्थ, अयम-
कुशल आवाप गत=विपक्व स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति,

तत्त्ववैशारदी।

कार्यं तु नविरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्य तु ग तत्कार्य्यं, तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादिवि
धानानर्थक्यात् तद्बलादेव तदुत्पत्ते रनुत्पत्तौ वा कुम्भीपाकादपि विमोचेत, अविधाने तद-
नुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरस्रम्, द्वितीया गति विभजते—"प्रधान"इति। प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टो
मादिरे तदङ्गस्य पशुहिंसाऽऽदेरावापगमनम्, द्वे खलु हिंसाऽऽदे कार्य्ये, प्रधानाङ्गत्वेन वि
धानात् तदुपकार, "मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थश्च, तत्र प्रधा-
नाङ्गत्वेनानुष्ठानादप्रधानत्वेत्यतो न द्वागित्येन प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति
किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते, प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्व
कार्ये बीजमात्रतयाऽवस्थानं प्रधाने कर्मण्यावापगमनम्, "यत्रेदमुक्त" पञ्चशिखेन—स्वल्प
सङ्कर—ज्योतिष्टोमादिजन्मन प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसाऽऽदिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण सपरि
हार—[illegible] प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम्, अथ प्रमादत प्रायश्चित्तमपि नाचरित

याः, कस्मात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्य-पकर्षमल्पं करिष्यति इति,

"नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम्, कथ-मिति ? अदृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभि-

भास्वती ।

तृतीयां गतिं व्याचष्टे—कथमिति । ये अदृष्टजन्मवेदनीया नियतविपाकाः कर्मसंस्का-रास्तेषामेव मरणं समानं = साधारणं सर्वेषां तादृशसंस्काराणामेकं मरणमेवेत्यर्थः, अभि-व्यक्तिकारणम् न त्वदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाक इत्येवंजातीयकस्य कर्मसंस्कारस्येति, यतः स संस्कारो नश्यद् वा = आवापं वा गच्छेद्, अथो वा चिरमप्यासीत सञ्चित-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रधानकर्मविपाकसमये विपच्यते, तथाऽपि यावन्तमस्यानर्थं प्रसूते तावान् स प्रत्यवमर्शे मृष्यते हि पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःख-वह्निकणिकाम् अतः कुशलस्य = महतः पुण्यस्य, नापकर्षाय = प्रक्षयाय, अलं = पर्याप्त, पृच्छ-ति—"कस्मात्" इति । उत्तरं—"कुशलम्" इति । कुशलं हि मे = पुण्यवतो बह्वन्यदस्ति = प्र-धानकर्मविपाकतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तं, यत्रायं = सकरः स्वल्पः, स्वर्गेऽपि = [illegible], बहुपुण्यपुण्डरीकखण्डमण्डिते, स्वर्गे [illegible] येनापकर्षम् अपकर्षम् अल्पम् = अल्पं [illegible] करिष्यतीति, तृतीयां गतिं विभजते—"नियत" इति । [illegible] प्राधा-न्यमभिभव [illegible], [illegible] च नियतविपाकस्य [illegible], अनियतवि-पाकस्य [illegible] चिरमवस्थानं [illegible] न पुनः प्रध्वंस-[illegible] तस्य [illegible], तु [illegible] समानमेकं [illegible] [illegible]—"कथम" इति ।

[illegible] ।

व्यक्तिकारणमुक्त, न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, यस्त्वदृष्टजन्मवेदनीय कर्मानियतविपाक तन्नश्येद्, आवाप वा गच्छेद्, अभिभूत वा चिरमप्युपासीत यावत्समान कर्माभिव्यञ्जक निमित्तस्य न विपाकाभिमुख करोति इति, तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादिय कर्मगतिर्विचित्रा दुर्विज्ञाना चेति, न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरिति, एकभविक कर्माशयोऽनुज्ञायत इति(१) ॥ १३ ॥

भास्वती ।

न्तिष्ठेद्, यावन्न सरूप किञ्चित् कर्म त संस्कार विपाकाभिमुख करोति, समानमभिव्यञ्जकमस्य निमित्त निमित्तभूत कर्मेत्यन्वय, कुत्र देशे कस्मिन् काले कैर्वा निमित्त किञ्च कर्म विपक्व भवेत् तद्विशेषावधारण दु साध्य योगजप्रज्ञाऽपेक्षत्वात, कर्माशय एकभविक इत्युत्सर्गो य आचार्ये प्रतिज्ञातो न स उक्तेभ्योऽपवादेभ्यो निवर्त्तेत, यत उत्सर्गा सापवादा इति ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

उत्तरम्—"अदृष्ट" इति । जात्यभिप्रायमेकवचनम्, तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति—"यस्त्वदृष्ट" इति । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

वस्थानमिति ॥ १३ ॥

वार्त्तिकम् ।

स्याविरुद्धकर्मान्तरमिति शेष, उपासनस्यावधिमाह—यावदिति । अस्य समानमविरुद्धकर्माभिव्यञ्जक निमित्त यावन्नैतत्फलोन्मुखीकरोतीत्यर्थ,

"यद्यज्जन्मकृतं पाप मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोग च शोक च माकरी हन्ति सप्तमी"—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते=जन्मायुर्भोगाः, पुण्यहेतुकाः सुखफलाः अपुण्यहेतुका दुःखफला-

---

भास्वती ।

त इति । पुण्यं यमनियमदयादानानि तद्धेतुका जन्मायुर्भोगाः सुखफलाः अनु-कूलवेदनीया भवन्ति, सुखात्मभोगाज्जन्मायुषी प्रार्थनीये भवत इत्यर्थः, तद्विपरीता-

तत्त्ववैशारदी ।

उक्तं क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम्, अथ विपाकाः कस्य मूलं ? येनामी त्यज्यन्ता इत्यत आह—"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" इति, सूत्रं व्याचष्टे— "ते जन्मायुर्भोगाः" इति, यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं, न

पातञ्जलरहस्यम् ।

यथा क्लेशाः कर्मणो हेतुकार्येन कर्मविपाकयोरपि तथा विपाकस्य किं मूलमस्तीति येन त्यक्त-व्याः स्युरित्यत आह-'ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्', तत्र जात्यायुर्भोगा ये पुण्या-

वार्त्तिकम् ।

क्लेशानामुक्ताभ्यां कर्मतद्विपाकाभ्यां हेयानां मुख्यफलमाह—

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्", ते विपाकाः सर्व एव समुच्चित्य सुखदुःखफलकाः धर्माधर्मरूपपुण्यपापहेतुकत्वादित्यर्थः, अत्र सुखानुकूलत्वेन पुण्यहेतुकाः दुःखानुकूलत्वेन पापहेतुका इति विभज्य प्रतिपादयति—ते जन्मायुर्भोगा इत्यादिना । सुखदुःखयोश्च फलत्वं भोग्यत्वेनेति प्रागेव व्याख्यातं, विपाकान्तर्गतभोगश्च शब्दाद्याकारवृत्तिरिति तस्यापि सुखदुःखहेतुत्वमु-पपन्नम्, [illegible] प्राग् [illegible] दुःखनिदानञ्च न्यायाचार्यैः [illegible] "दुःख-जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति, [illegible]

इति, यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेव विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः ॥ १४ ॥

भास्वती।

अपुण्यहेतुकाः, अनुकूलात्मसुखमपि विवेकिभिर्योगिभिर्दुःखपक्षे निक्षिप्यते वक्ष्यमाणेन हेतुना ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी।

तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाऽप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्, नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात्पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफला अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयाऽनुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ, यतो ह्लाद उपादीयमानेऽवर्जनीयतया परितापोऽप्यापतेत्, तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद् भिन्नरूपत्वाच्चेत्यत आह—"यथा चेदम्" इति। यद्यपि न पृथग्जनैः प्रतिकूलात्मतया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं, तथाऽपि योगिभिस्तत्संवेद्यत इति ॥ १४ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

ते सुखदतर्तोऽपुण्या दुःखदेहतवः इति सूत्रार्थः, तत्र भोगस्याकिञ्चित्फलत्वमाशङ्क्य सुखदुःखसाक्षात्काररूपस्य भोगस्यानुभाव्येन भोग्येन विषयेण सम्बन्धोऽस्तीति तस्य भोगफलत्वमित्यर्थः। दुःखसुखकानर्थहेतु कार्यत्वाद्गुणवृत्तीति चेत्तत्र सर्वजनीनानुभवविरोध इत्याह न चैषामिति। ननु [illegible] सुखमपि हेयमिति चेत्तत्राह—न चाह्लादेति। [illegible] पृथग्जनाः भ्रान्ताः, अतिरिक्तम् यथा [illegible] सुखमिन्द्रियाणामनुरागिणामिति भावः ॥ १४ ॥

वार्त्तिकम्।

कथन्तदुपपद्यते—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुः-
खमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रा-

भास्वती ।

सर्वस्येति । रागानुविद्धः = सम्प्रयुक्तः, चेतनानि = पुत्रादीनि, अचेतनानि = गृहादीनि, साधनानि = उपकरणानि तेषामधीनः सुखानुभवस्तथा द्वेषमोहजोऽप्यस्ति कर्माशय इत्येवं रागद्वेषमोहजो मानसः कर्माशय इत्यस्माभिरुक्तम्, ततः शारीरोऽपि कर्माशयो भवति, यतो भूतानि प्राणिनोऽनुपहत्य = नोपहत्य, अस्माकमुपभोगो न सम्भ-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति—कथं तदुपपद्यत इति ।

"परिणामेत्यादि—विवेकिनः" इत्यन्तं सूत्रम्, परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च एतान्येव दुःखानि इति, परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह—"सर्वस्यायम्" इति । न खलु सुखं रागानुवेधमन्तरेण सम्भवति न ह्यस्ति सम्भवो न तत्र तुष्यति तच्च तस्य सुखमिति, रागस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योपचयकारित्वात् तदस्ति रागजः कर्मा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible]ति—[illegible]ति । उपपत्ति—तदित्यादिना—"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" इति, सूत्रान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायमाह—एतान्येव दुःखानीति ।

"रमणान्न च या भर्ति,
सा यदि स्थिरता याति धा न सुख्यत [illegible]" इति-
[illegible] परिणाम [illegible] विमन्यन्त, [illegible] धर्मस्य [illegible]—[illegible]
[illegible]ति । "[illegible] धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुतिः [illegible]-

वार्त्तिकम् ।

स्ति रागजः कर्माशयः, तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः, तथा चोक्तम्—नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति, विषयसुखं चावि-

भास्वती।

भति तस्मात् कायिककर्मजात शारीर कर्माशयोऽप्युत्पद्यत उपभोगरतस्य, रागादि-मनोभावमात्राज्जातो मानसः कर्माशयस्तथा मिलितेन मानसेन शारीरेण च कर्मणा निष्पन्न शारीर कर्माशय, विपर्येति। एतत्पादस्य पञ्चमसूत्रभाष्ये विषयसुखमविद्ये-त्युक्तमस्माभिरित्यर्थ, येति। न केवल विषयसुखमेव सुख किन्तु—अस्ति निरवद्य-

तत्त्ववैशारदी।

शय', असतोऽनुपजननात्, तदा च सुखं भुञ्जानस्तत्र सक्तो विच्छिन्नावस्थेन द्वेषेण द्वेष्टि दुःखसाधनानि, तानि परिहर्त्तुमशक्तो मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशय, द्वेषव-न्मोहस्यापि विपर्ययापरनाम्न कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम्, ननु कथ रक्तो द्वेष्टि मुह्यति वा रागकाले द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यत आह—"तथा चोक्तम्" इति। विच्छिन्नावस्थान् क्ले-शानुपपादयद्भिरस्माभि, तदनेन वाङ्मनसप्रवृत्तिजन्मनी पुण्यापुण्ये दर्शिते इति, रागादि-जन्मन कर्तव्यमिदमिति मानसस्य सङ्कल्पस्य साभिलापत्वेन वाचनिकत्वस्याप्यविशे-षाद्, यथाहु —

"साभिलापश्च सङ्कल्पो वाच्यार्थान्नातिरिच्यत"—

इति, शारीरमपि कर्माशयं दर्शयति—"नानुपहत्य" इति। अत एव धर्मशास्त्रकारा —

पातञ्जलरहस्यम्।

मानसस्येति।

"शरीरजै कर्मदोषैर्याति स्थावरता नर" इति

मनूक्तिमाश्रित्याह–शारीरमपि "चुल्लीकण्डनीपेषणीमार्जनीचोदकुम्भीतिपञ्चसूनेति श्रुति-माश्रित्याह–नानुपहत्येति। बहूनामनुग्रहो न्याय्य इत्याशङ्कते–स्यादेतदिति। शतमप्यन्धा-

वार्त्तिकम्।

सुखानुभवकाले तत्र सुखे रागो जायते रागाच्च सुखमिद मे स्थिरं भवतु परमेश्वर मा नश्य-त्वित्यादि सङ्कल्पात्मको मानस कर्माशयो धर्माधर्मरूपो भवति, कर्माशयाच्च जन्मादिदु ख-मिति प्रागेवोक्तमित्यर्थ, सुखभोगकाले रागजकर्माशयवद् द्वेषमोहजोऽपि कर्माशय परिणाम-दु खहेतुरस्तीत्याह—तथा च द्वेष्टीति। तथा च सुखभोगकाले तद्विरोधितया दु खसाधनानि द्वेष्टि सुखभङ्गे दु ख मे मा भूत् शत्रुश्च मे नश्यत्वित्यादिरूपेण, तथा दु खसाधनानि परिह-र्त्तुमशक्तो मुह्यति चेत्यतो द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशय इत्यर्थ, रागद्वेषमोहाना च प्रवृत्त्या-दिद्वारेणेव साक्षादप्यदृष्टहेतुत्वमस्तीति, तथा चोक्तमिति—सुखस्य रागानुबद्धत्व च मयै-वोक्तं सुखानुशयी राग इति सूत्रे सुखाभिज्ञस्येत्यादिभाष्येणेत्यर्थ, मानसकर्माशयद्वारा सु-खस्य परिणामदु खत्वं प्रतिपाद्य शरीरकर्माशयद्वाराऽपि तदाह–नानुपहत्येति। शारीर कर्मा-शय इति। सुखभोगकाल इति शेष, एताभ्या च मानसशारीराभ्या कर्माशयाभ्या वाचनिकोऽ-पि कर्माशय शब्दशोदित उपलक्षणीय, सुखस्यापि परिणामदु खत्वकथनेन दु खातिरिक्ता-सुख प्रमाणसत्त्वोऽस्याप्यस्ति—विषयसुखं चेत्यादिना, ननु सर्वं दु खमित्य एव वक्तुमुचित-मिति चेन्न–सुखस्याविद्यात्वोपपादनकाल एव दृष्टद्वाराऽपि परिणामदु खमुपदर्शयितुमारम्भेण विष-यसुखस्याविद्यात्वप्रतिपादनाद्, अत्र च वक्ष्यमाणपारमार्थिकसुखव्यावर्तनाय विषयेत्युक्तम्, अविद्याविषयपदार्थानां बुद्धिमात्रतया सुखमविद्येत्यभेदनिर्देश, भोगेन सुख भवतीत्यर्थस्या

घेत्युक्तम्, या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिस्तत्सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद् दुःखं,

भास्वती ।

पारमार्थिक सुखं यद् भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेस्तृष्णयाऽजाताया उपशान्तेः=अप्रवर्त्तनाया', जायते, दुःखञ्च लौल्याद् याऽनुपशान्तिस्तद्रूपम्, किन्तु नेदं पारमार्थिकं सुखं भोगा-

तत्त्ववैशारदी ।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य" इत्याहुः, स्यादेतद्—न प्रत्यात्मवेदनीयस्य विषयसुखस्य प्रत्याख्यानमुचितं योगिना, अनुभवविरोधादित्यत आह—"विषयसुखञ्चाविद्येत्युक्तम्" इति । चतुर्विधविपर्य्यासलक्षणामविद्यां दर्शयद्भिरिति, नापातमात्रमाद्रियन्ते वृद्धाः, अस्ति खल्वापाततो मधुविषसम्पृक्तान्नोपभोगेऽपि सुखानुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः, किन्त्वायत्यामसुखम्, इत्थं च दर्शितं भगवतैव—

"विषयेन्द्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्" इति,

चोदयति—"या भोगेषु" इति । न वयं विषयाह्लादं सुखमातिष्ठामहे, किन्त्वतृष्यतां पुंसां तत्तद्विषयप्रार्थनया परिक्लिष्टचेतसां तृष्णैव महद् दुःखं, न चेयमुपभोगमन्तरेण शाम्यति, न चास्याः प्रशमो रागाद्यनुविद्धः, इति नास्य परिणामदुःखतेति भावः, तृप्तेः=तृष्णाक्षयाद् हेतोः इन्द्रियाणामुपशान्तिः=अप्रवर्त्तनं विषयेष्वित्यर्थः, एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्पष्टयति—

पातञ्जलरहस्यम् ।

न पश्यन्तीति न्यायमाश्रित्याह—विषयसुखञ्चेति । नापातमात्रमुदर्कानर्थस्तदेवाह—अस्तीति ।

"यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्" इति

भगवदुक्तिमाश्रित्य—अस्ति निरुपधिसुखमित्याह—तृप्तेरिति ।

"तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्"—

वार्त्तिकम् ।

भोगजदुःखे सुखबुद्धिरविद्या, सा चाविद्या न तत्सूत्रे विवेचिता, अतोऽत्र तामविद्यां प्रतिपादयन्नेव प्रकारान्तरेण परिणामदुःखं दर्शयति—या भोगेष्विति । तत्रादौ पारमार्थिके सुखदुःखे कथयति—तद् दुःखमित्यन्तेन, अयं भावः—विषयसुखं पारमार्थिकसुखं न भवति दुःखबहुलत्वेन दुःखसम्भिन्नत्वेन च विवेकिनां निरुपाधिप्रियत्वाभावात्, सुखानुशयी रागः इतिसूत्रानुसारेण निरुपधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वादिति, अतः शान्तिश्चित्तस्य व्यापारोपरमस्तन्निमित्तिका दुःखनिवृत्तिरिति यावत्, सैव पारमार्थिकं सुखं, "सुखं दुःखसुखात्यय" इति स्मरणात्, तृष्णाऽऽदिदुःखासम्भिन्नतया विशेषदर्शिनामपि निरुपधिप्रियत्वाच्च, तस्य च साधनं भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तिरिच्छाविच्छेद एव, तथा च श्रुतिः—"स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये"ति, स्मृतिश्च—

"न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखमि"ति,

अत्र विषयसुखशब्देन चित्तस्य शान्तिनिमित्तकाह्लादोऽपि गृहीतः तस्यापि दुःखसम्भिन्नत्वेन दुःखत्वस्याविद्यालक्षणे विवक्षितत्वाद् इति, या लौल्यादिति । या चेन्द्रियाणां लौल्याद् भोगतृष्णातश्चित्तस्यानुपशान्तिर्वृत्तिजाड्यं तद् दुःखं दुःखबाहुल्यतो विवेकिभिर्हेयत्वादित्यर्थः, सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्चैव निर्णये सति विषयसुखस्य तत्साधनभोगस्याविद्याकमेव सुखत्वं तत्साधनत्वं च लब्धम्, अतश्च विषयसुखस्य परिणामदुःखत्वमित्येतत्प्रवर्त्तके-

न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्त्तुं शक्यम्, कस्मात्? यतो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति, स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के निमग्न इति, एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति, अथ का तापदुःखता? सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति, तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः, सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा परिस्पन्दते, ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति च इति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति, स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवति,

भास्वती।

भ्यासाल्लभ्यमित्याह—न चेति। यद्वा=सर्वसुखस्य लक्षणं भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तिस्तर्पणम्, तज्जा या सामयिकी शान्तिः सा, दुःखञ्च तद्विपरीतमिति,

यत इति। रागा भोगाभ्यासे तथेन्द्रियाणां कौशलं विषयलोलतामनु विवर्द्धन्ते =अनुक्षणं विवर्धिता कुर्वन्ति, स इति। विषयानुवासितो विषयेषु प्रवर्त्तनकारिण्या रागादिवासनया वासितः समापन्नः, एषेति। विवेकिनः=वश्यात्मानो योगिनो भोगसुखस्येयं परिणामदुःखतां विचिन्त्य सुखसम्पन्ना अपि भोगसुखं प्रतिकूलमेव मन्यन्ते,

तत्त्ववैशारदी।

"या लौल्याद्" इति। परिहरति-"न चेन्द्रियाणाम्" इति। हेतावन्तो प्रयोगः, सत्यं तृष्णाक्षयः सुखमनर्घं, तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु तृष्णाया एव तद्विरोधिन्या, यथाहु—

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" इति,

शेषमतिरोहितम्, तापदुःखतां पृच्छति—"अथ का" इति। उत्तरमाह—"सर्वस्य" इति। सर्वजनप्रसिद्धत्वेन तत्स्वरूपप्रपञ्चमकृत्वा तापदुःखताऽपि परिणामदुःखतासमतया

पातञ्जलरहस्यम्।

इत्युक्ते, लौल्यादासक्ते अनुवर्द्धते इत्यत्राऽप्रधानामनेकार्यत्वमिति न्यायादाह—हेतावनोरिति। ज्ञानिनो नित्यवैरिणेति भगवदुक्तिमाश्रित्याह—सुखावस्थायामपीति। चेतनं=स्त्र्यादि, अचेतनं=वस्त्रालङ्कारादि, परिस्पन्दते चेष्टते मित्रमनुगृह्णात्यनुकूले शत्रुमुपहन्ति प्रतिकूले

वार्त्तिकम्।

इत्येषा तापदुःखतोच्यते, का पुनः संस्कारदुःखता ? सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो, दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति,

एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति, एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वा-दुद्वेजयति, कस्मात् ? अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति, यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे

भास्वती ।

एवं रागकाले सत्यपि सुखानुभवे पश्चात् परिणामदुःखता, द्वेषकाले तु तापोऽनुभूयते, परिस्पन्दते = चेष्टते, तापानुभवात् परानुग्रहपीडे ततश्च धर्माधर्मौ, किञ्च द्वेषमूलोऽपि स धर्माधर्मकर्माशयो लोभमोहसम्प्रयुक्त एवोत्पद्यते, एवं तापादादावन्ते च दुःखमस्तीति,

एवमिति । एवं कर्मभ्यो जातः सुखावहः दुःखावहः वा विपाकः तत्तद्वासना प्रचीयन्ते, वासनाया पुनः कर्माशयप्रचय इति, इतरन्त्विति । इतरमयोगिनं प्रतिपत्तारं तापा अनुप्लवन्त इत्यन्वयः, किम्भूतं प्रतिपत्तारं = येन स्वकर्मणोपहृतम् = उपार्जितं दुःखं तथा च दुःखमुपात्तम् उपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानं तादृशं प्रतिपत्तारम्, तथा चानादि-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रपञ्चितेति, संस्कारदुःखता पृच्छति का इति । उत्तरं—"सुखानुभव" इति । सुखानुभवो हि संस्कारमाधत्ते, स च सुखस्मरणं, तच्च रागं, स च मनःकायवचनचेष्टां, सा च पुण्यापुण्ये, ततो विपाकानुभवस्ततो वासनेत्येवमनादिता इति, अत्र च सुखदुःखसंस्काराशयात्तत्स्मरणं, तस्माच्च रागद्वेषौ, ताभ्यां कर्माणि, कर्मभ्यो विपाक इति योजना, तदेव दुःखस्रोतः प्रसृतं योगिनमेव क्लिश्नाति नेतरं पृथग्जनमित्याह—"एवमिदमनादि" इति । इतरं तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्त इति सम्बन्धः, आधिदैविकाधिभौतिकयोस्तापयोर्बाह्यत्वेनैकत्वं विवक्षितम्, चित्ते वृत्तिरस्या इत्यविद्या चित्तवृत्तिः, तया ह्यवस्य एव बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दारा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यर्थः, अहो कष्टं हि संस्कारः प्रलयेऽपि न क्षयीत्याह-सुखानुभवो हीत्यादि-अनादितेत्यन्तेन, पृथग्जनानां परिणामतापसंस्कारभेदेन त्रिपर्वाणश्चाध्यात्मिकादिभेदेन, चित्तवृत्तिविवृतस्य स्वातन्त्र्यं निराह-चित्ते वृत्तिरिति, अहङ्कारममकारयोर्विषयभेदं दर्शयति-बुद्धीत्यादिना,

वार्त्तिकम् ।

च दुःखानुभवो द्वेषानुविद्ध उच्यत इत्येव विशेष इति, स कर्माशय इति । सन्तापकालीनः कर्माशयो द्वेषेणेव रागमोहाभ्यामपि पूर्ववन्मानसो भवतीत्यर्थः, मानसः परिस्पन्दनं यदुक्तं तत्कायिकहिंसाऽऽर्थमेव न तु स्वातन्त्र्येण मानसकर्माशयहेतुरतो न पौनरुक्त्यम्, यद्यपि तापदुःखताया-मपि परिणामदुःखतैवात्र प्रदर्श्यते तथाऽपि पूर्वकाल उत्तरकाले च सर्वदैव दुःखत्वात् तापजदुःखस्य परिणामदुःखात् पृथङ्निर्देशः, अतः परिणामाद् दुःखमिति बोध्यम्, क्रमप्राप्तसंस्कारदुःखं पृच्छति-का पुनरिति । सुखदुःखसंस्कारजन्यदुःखसामान्यमित्यर्थः, उत्तरं-सुखानुभवादिति । अत्रेयं प्रक्रिया—आदौ सुखदुःखानुभवैस्तत्संस्काराशयोऽनुद्बुद्धसंस्कारस्ततः कालादिविशेषैस्तदुद्बोधः ततः स्मृतिस्ततो रागद्वेषौ तयोश्च प्रवृत्तिः ततश्च पुनर्दुःखमिति, ज्ञानसंस्काराद् दुःखं प्रतिपाद्य धर्माधर्मरूपात् कर्मसंस्कारादपि दुःखं प्रतिपादयति—एवं कर्मभ्य इति । सुखदुःखरूपः विपाक इत्यन्वयः, नन्वियमपि परिणामदुःखतैवेति चेत् ? सत्यं-तथाऽपि संस्कारपरम्पराया अनन्तदुःखप्रतिपादनाय गोबलीवर्दन्यायेनास्य दुःखस्य पृथगुपन्यासो बोध्यः, किंविशिष्ट इति विशेषणस्याभिप्रायं विस्तरतः सकलदुःखसाधारणमाह-एवमिदमिति । स्वाभाविकतयाऽनन्तत्वलाभायानादीत्युक्तं स्रोतसो विशेषणम्, विप्रसृतमिति ।

न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु, एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम्, इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानमनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते, तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति,

गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रा भूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्यय-

भास्वती।

वासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या = चित्तस्थितयेत्यर्थः, अविद्यया समन्ततोऽनुविद्धं प्रतिपत्तारम्, अपि च हातव्य एव देहादौ धनादौ च यावहङ्कारममकारौ तयोरनुपातिनम् = अनुगतं ततश्च जातं जातं पुनः पुनर्जायमानमित्यर्थः, प्रतिपत्तारमाध्यात्मिकाद्यस्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्त इति,

न केवलं दुःखमौपाधिकमपि तु वस्तुस्वाभाव्यादपि दुःखमवश्यम्भावीत्याह-गुणेति। गुणानां या वृत्तयः सुखदुःखमोहास्तेषां विरोधादभिभाव्याभिभावकस्वभावाच्चापि विवेकिनः सर्वमेव दुःखं, कथं तदाह—प्रख्येति। प्रकाशक्रियास्थितिस्वभावा बुद्धिरूपेण

तत्त्ववैशारदी।

पत्यादौ चाहङ्कारममकारानुपातिनमिति, तदत्र न सम्यग्दर्शनादन्यत्परित्राणमस्तीत्याह—“तदेवम्” इति। तदेवमौपाधिकं विषयसुखस्य परिणामतः संस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय स्वाभाविकमादर्शयति—“गुणवृत्तिविरोधाच्च” इति। व्याचष्टे-प्रख्या इति।

पातञ्जलरहस्यम्।

“निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” “तरति शोकमात्मवित्” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती”त्यादिश्रुतिमाश्रित्याह-तदेवमिति स्वाभाविकं = निरुपाधिकमिति,

“यावदेतानतीत्य त्रीन् ब्रह्मभूयाय कल्पत”-

इत्युक्तिमाश्रित्याह-गुणेति। त्रिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तयोऽपि दुःखरूपा आविर्भावतिरोभावाभ्यां सुखदुःखमोहात्मकतया चेत्याह—गुणवृत्तिविरोधाच्चेति। प्रख्या = प्रकाश,

वार्तिकम्।

त्रिगुणमेवारभन्ते चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम्, रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते,

---

भास्वती ।

परिणतास्त्रयो गुणा इतरेतरसहाया सुखं दुःखं मूढं वा प्रत्ययं जनयन्ति, तस्मात् सर्वे सुखादिप्रत्ययास्त्रिगुणात्मानः, तथा च गुणवृत्तेश्चलत्वात् सत्त्वप्रधानं सुखचित्तं परिणममानं रजःप्रधानं दुःखचित्तं भवतीति दुःखमवश्यम्भावि, यथोक्तम्—"सुखस्यानन्तरं दुःख-मि"ति, एतदेव व्याचष्टे—रूपेति । धर्मादयोऽष्टौ बुद्धेः रूपाणि, सुखदुःखमोहाश्च बुद्धेर्वृत्तयः, तत्र किञ्चिद् अतिशयि बुद्धिरूपं बुद्धिवृत्तिर्वा विरुद्धेनान्येन बुद्धेः रूपेण वृत्त्या वाऽभिभूयते एतस्मादेव धर्मरूपस्य यमनियमस्य सुखरूपस्य वा प्रत्ययस्य नास्त्येकतानता, किञ्च धर्म-सुखादयोऽधर्मदुःखादिभिर्विरुद्धाभिर्बुद्धेः रूपवृत्तिभिः सम्भिद्यन्ते, सामान्यानीति । तथा च सामान्यान्यप्रबलानि वृत्तिरूपाणि त्वतिशयं समुदाचरद्भिर्वृत्तिरूपैः सह प्रवर्त्तन्ते वृत्तिं लभन्ते, सुखेन सहोपसर्जनीभूतं दुःखमपि प्रवर्त्तत इत्यर्थः,

तत्त्ववैशारदी ।

प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः = सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं = सुखात्मकं, घोरं = दुःखात्मकं, मूढं = विषादात्मकमेव प्रत्ययं = सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणमारभन्ते, न च सोऽपि तादृशप्रत्ययरूपोऽस्य परिणामः स्थिर इत्याह-"चलञ्च गुण-वृत्तमिति क्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तम्" इति, नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढ-स्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत आह—"रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुद्ध्यन्त"-

पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रवर्तकञ्च रज इत्युक्ते रजसः प्रवृत्तिः, गुरु वरणकमेव तम इत्युक्ते गुरुत्वं स्थितिः, रूपशब्दः स्वभावपरः, एवंस्वभावास्ते क्षणमपरिणम्य न तिष्ठन्ति,

"अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः"—

इत्युक्तिमाश्रित्याह—परस्परेणेति । प्रत्ययो = बुद्धिः धर्मादिभावाष्टकप्रतीतिहेतुत्वाद्,

वार्त्तिकम् ।

विरोध एकदाऽनवस्थानं न तु न्यूनाधिकभावेन वृत्तीनां विरोधोऽस्ति, अतः प्राधान्येन सत्त्वपरि-णामे सुखात्मकचित्तवृत्तावपि तदुपसर्जनतया रजोऽंशपरिणामभूतं दुःखमप्यल्पमस्त्येवेति दुःख-सम्भिन्नत्वात्सर्वं सुखाद्यपि दुःखमेव विवेकदृष्ट्येति तस्य दलस्यार्थः, गुणवृत्तिविरोधादिति प्रामादिकपाठः तु गुणवृत्त्यतिशयस्यैव विरोधादित्यर्थः, तदेतद्व्याचष्टे-प्रख्याप्रवृत्तीति । प्रख्या प्रकाशः, प्रवृत्तिः क्रिया, स्थितिः स्तम्भः, धर्मधर्म्यभेदात्तद्रूपा सत्त्वादयो बुद्धिरूपेण परिणता-गुणाः परस्परसाहाय्याः सन्तः शान्त्यादिरूपं प्रत्ययं वृत्तिं त्रिगुणं सुखदुःखमोहवन्तमेवारभन्ते सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात्, यः कश्चन प्रत्ययः शान्तो वा घोरो वा मूढो वा भवति स-सर्वोऽपि त्रिगुण एव नैकैकमात्रगुण इत्यर्थः, शान्तादिपरिभाषात्रयं च सुखदुःखमोहाधिक्यमा-त्रेणेति, तथा च सुखवत्यपि प्रत्यये दुःखमस्त्येव, अतः एकप्रत्ययोपादानत्वेन सुखेऽपि दुःख-स्याविभागलक्षणाभेदो हरीतक्यामिव षण्णां रसानामिति, प्रत्ययश्च बुद्धेर्वृत्तिः प्रदीपशिखा-वद् बुद्धेः शिखा द्रव्यरूपा 'भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पती'ति साङ्ख्यसू-त्राद्, अतः प्रत्ययस्य सुखादिगुणवत्ता घटत इति, ननु सुखकाले सूक्ष्मो दुःखात्मको रजःपरि-णामो नियमेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह—चलं चेति । प्रदीपावयवानामिव बुद्ध्यवयवाना-गुणानां वृत्तं क्रिया चञ्चला प्रतिक्षणमन्याऽन्या च भवति न तु निर्व्यापारा गुणास्तिष्ठन्ति

एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति, तस्माद्

भास्वती ।

एवमित्युपसंहरति, सुखञ्च सत्त्वप्रधानं न तद् रजस्तमोभ्यां वियुक्तं सर्वेषां प्राक्तनभा-

तत्त्ववैशारदी ।

इति । रूपाणि—अष्टौ भावा धर्मादयः, वृत्तयः सुखाद्याः, तदिह धर्मेण विपच्यमानेनाधर्मस्ताद‍ृशो विरुध्यते, एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च ताद‍ृशान्येव तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते, सामान्यानि स्वसमुदाचरद्रूपाण्यतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधात्प्रवर्त्तन्त इति, ननु गृह्णीम एतत्—तथाऽपि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्याह—"एवमेत" इति । उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः, तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं, तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह—"गुणप्रधान" इति । सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं, तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्व-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यथा धातुरकादयः परस्परविरुद्धा अपि शत्र्वभिभवायैकवाक्यतां गच्छन्ति तद्वदित्याह—सामान्यानि त्विति । समुदाचरद्रूपाणि स्वस्वकार्याभिमुखान्यपि निदानमुपादानकारणमविद्यैव तस्या हानमभिभवो न तु नाशः ज्ञानस्य प्रकाशत्वेन सूर्यादेरन्धकाराद्यभिभावकता द‍ृष्टेति भावः, तस्य हेतुर्विवेकख्यातिरूपं तद्वद् ज्ञानं तस्योपायो योगशास्त्रमित्यादीति कृत्वा शास्त्रं प्रवृत्तमथ योगानुशासनमिति सक्षेपार्थः, तत्र हेयहानहानोपायाधिगन्तव्यमिति पूर्वोक्तस्वभाष्य प्रमाणयन्नाह—इदमपि शास्त्रमित्यादिना, तत्राधिगन्तव्यो मोक्ष इति, सम्यग्दर्शन-

वार्त्तिकम् ।

अतस्तास्विकैश्चित्त क्षिप्रपरिणाम्युक्तमित्यर्थः, यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथाऽपि स्पष्टत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम्, तथा च चित्तगतस्य सत्त्वस्य वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भावः, नन्वेक एव प्रत्ययः कथं विरुद्धसुखादित्रयात्मकः स्यात्तत्राह—रूपातिशया इति । बुद्धेः रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि, वृत्तयश्च द्रव्यरूपाः शान्तादिनामकाः परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षा एव परस्परं विरुध्यन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा नाधर्म उत्कृष्यते, एवं यदा ज्ञानादि तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विरुध्यते सामान्यानि त्वपकृष्टान्यतिशयैः सह प्रवर्त्तन्त एवेत्यर्थः, ननु भवतु चित्तस्य सुखात्मकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शब्दादिविषयेषु कुतो दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह—एवमेत इति । यथा चित्तस्य प्रत्यया एवमेव सर्वे पदार्थाः सर्वरूपाः सुखदुःखमोहधर्मका भवन्ति, अत एते गुणाः सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिणताः परस्परसाहित्येनोत्पादितसुखदुःखमोहात्मकप्रत्ययाः इत्यर्थः, न हि विषयगतविशेष विना विषयसम्बन्धमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिर्हेतुमर्हति, अव्यवस्थाऽऽपत्तेः, विषयगतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वे विशेषः सुखादिरूप एव विषयेषु कल्प्यते कार्यानुरूपस्यैव कारणस्याचित्यात्, अतो विषयेऽपि सुखादिर्धर्मान्तरं सुखादिव्यक्तिः स्थितेति भावः, ननु सुखदुःखे स्यातामिन्द्रियधर्मौ स्याता मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विषयधर्मः स्यादिति चेन्न सत्यस्मिन्नाकारतामात्रस्यैव मोहशब्दार्थत्वात्, सा च विषयेष्वप्यस्ति महदादिविकाराकारतायाः प्रकृतावपारमार्थिकत्वात्, तदुक्तं मोक्षधर्मे—

"जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम्", इति,

अपि च सर्वकार्याणां बुद्ध्यात्मत्रिगुणात्मकस्य सत्त्वस्य परिणामत्वादपि मोहरूपतेति, ननु सर्वं यदि सर्वरूपाण्यतिन्द्रि सर्व सुखात्मकमपि स्यादिति न दुःखान्यपि स्यादन्यथा स्यान्नित्याशङ्कायामाह—गुणप्रधानेति । तथा च दुःखबहुलतया दुःखप्राधान्याद् दुःखमेव सर्वो

दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति, तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः,

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुः आरोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा—संसारः संसारहेतुः मोक्षो मोक्षोपाय इति, तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधानपुरुषयोः संयोगो हे-

भास्वती ।

वानां त्रिगुणात्मकत्वाद्, एवं वस्तुस्वभावादपि दुःखमोहवियुक्तं ताभ्यां वा असंभिद्यमानं सुखं नास्तीति विवेकिनः सर्वमेव दुःखमिति संप्रज्ञा जायते,

तदिति । महतो दुःखसमूहस्याविद्याप्रभवबीजमुत्पत्तेर्बीजम्, शेषमतिरोहितम्,

तत्रेति । हातुर्ग्रहीतुः स्वरूपं प्रकृतं रूपं चिद्रूपत्वमित्यर्थः, नोपादेयं = न बुद्ध्यादीनामुपादानत्वेन ग्राह्यम्, नापि स्वप्रकाशो द्रष्टा सम्यग् हेयः = अपलाप्यो बुद्ध्यादिसर्गाय द्रष्टृरूपताया निमित्तता न त्याज्येत्यर्थः, न हि स्वप्रकाशद्रष्टृदर्शनं विनाऽऽत्मभाव

तत्त्ववैशारदी ।

विवेकिन इति दुःखं हेयं प्रज्ञावताम्, न च तन्निदानहानमन्तरेण तद्धेयं भवितुमर्हति, न चापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—"तदस्य" इति । दुःखसमुदायस्य प्रभवः = उत्पत्तिर्यतस्तद्बीजमित्यर्थः, तदुच्छेदहेतुं दर्शयति—'तस्याश्च' इति । इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वानुग्रहाय प्रवृत्तस्य तद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति "यथा" इति । चत्वारो व्यूहाः = संक्षिप्ता अवयवरचना यस्य तत्तथोक्तम्, ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभिदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह—"तत्र दुःखबहुल" इति यत्कृत्वाऽविद्या संसारं करोति तदस्या अवान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह—"प्रधानपुरुषयोः" इति । मोक्षस्वरूपमाह—"सं-

पातञ्जलरहस्यम् ।

योगशास्त्रजमित्यर्थः, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति सांख्योक्तं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिजन्यमविप्लवं, परवैराग्यसहकृतमात्मप्रतियोगिकबुद्ध्यनुयोगिकविवेकसाक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं ततो मुक्तिरिति भावः, तयोरनादिः संयोगश्चेन्न स्यात् कुतः क्लेशपरम्परा कुतो वा जन्ममरणादिप्रवाहः, तथा च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संयोगस्य योग्यतायां सत्यामपि फलानुत्पादनलक्षणस्तिरोभावो मोक्ष इत्याह—मोक्षे मुक्तस्य स्वरूपमुपादेयं चेद् जन्यत्वेन हेतुवादः, हाने तु विनाश उच्छेदवाद इति विमृश्य अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इति श्रुतिमाश्रित्याह—शाश्वतवाद इति । सम्यग्दर्शनं वेदार्थः, न ह्यात्मनः स्वरूपतो नाशोऽस्तीत्यविनाशी, वै अवधा-

वार्त्तिकम् ।

सिद्धं सुखं वैराग्यात्तद्वाद इतिन्यायेनेति भावः, उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादिसौत्रहेतुज्ञानादित्यर्थः, तदेवमत्र ध्यानादेर्व्युत्थितचित्तस्य योगसाधनं क्रियायोगमुक्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन क्लेशास्तद्धानोपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःखनिदानत्वं दुःखं च प्रतिपादितम्, इदानीं संक्षेपेणोक्तं समग्रशास्त्रार्थं विस्तरेण सूत्रकारः पुनर्वदति सूत्रजातैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तैः, तान्यवतारयितुं तेषां विषयजातमादौ सामान्यतः संकलय्य दर्शयति—तदस्येति । तत्तस्मादस्य हेयसामान्यरूपस्य दुःखसमूहस्योत्पत्तेर्बीजं मुख्यनिमित्तकारणमविद्या प्रथमक्लेशः तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानमतश्चिकित्साशास्त्रवदिदं योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां राशयः प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः, रोगादितुल्यत्वं प्रतिपादयन्नेव तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्याह—तत्र दुःखेति । संसरत्यस्मिन्निति संसारोऽत्र प्रपञ्चः, ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्कथं संसारो हेय उच्यते ? तत्राह—दुःखबहुल इति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः, प्रधानेति । नन्वविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्वाऽत्र

एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति, तस्माद्

भास्वती ।

एवमित्युपसंहरति, सुखञ्च सत्त्वप्रधानं न तद् रजस्तमोभ्यां वियुक्तं सर्वेषां प्राकृतभा-

तत्त्ववैशारदी ।

इति । रूपाणि—अष्टौ भावा धर्मादयः, वृत्तयः—सुखाद्याः, तदिह धर्मेण विपच्यमानेनाधर्म-स्तादृशो विरुध्यते, एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यं सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुध्य-न्ते, सामान्यानि स्वस्वसमुदाचरद्रूपाण्यतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधात्प्रवर्त्तन्त इति, ननु गृह्णीम एतत्—तथाऽपि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्याह—“एवमेत” इति । उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः, तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं, तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह—“गुणप्रधान” इति । सामा-न्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं, तस्मादुपाधित स्वभावतश्च दुःखमेव सर्व-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यथा धातुरसादयः परस्परविरुद्धा अपि शत्त्वभिभवायैकवाक्यतां गच्छन्ति तद्वदित्याह—सा-मान्यानि त्विति । समुदाचरद्रूपाणि स्वस्वकार्याभिमुखान्यपि निदानमुपादानकारणमविद्या स्येव तस्या हानमभिभवो न तु नाशः ज्ञानस्य प्रकाशत्वेन सूर्यादेरन्धकाराद्यभिभावकता दृष्टेति भावः, तस्य हेतुर्विवेकख्यातिरूपं तद्वद् ज्ञानं तस्योपायो योगशास्त्रमित्याशंति कृत्वा शास्त्रं प्रवृत्तमथ योगानुशासनमिति सक्षेपार्थः, तत्र हेयहानहानोपायाधिगन्तव्यमिति पूर्वोक्त-स्वभाष्य प्रमाणयन्नाह—इदमपि शास्त्रमित्यादिना, तत्राधिगन्तव्यो मोक्ष इति, सम्यग्दर्शन-

वार्त्तिकम् ।

अतस्तान्यिकैश्चित्त क्षिप्रपरिणामयुक्तमित्यर्थः, यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथा-ऽपि स्पष्टत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम्, तथा च चित्तगतस्य सत्त्वस्य वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भावः, नन्वेक एव प्रत्ययः कथं विरुद्धसुखादित्रयात्मकः स्यात्तत्राह—रूपातिशया इति । बुद्धे रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्याने-श्वर्याणि, वृत्तयश्च द्रव्यरूपा शान्तादिनामकाः परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षा एव परस्पर-विरुध्यन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा नाधर्म उत्कृष्यते, एवं यदा ज्ञानादि तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विरुध्यते सामान्यानि त्वपकृष्टान्यतिशयैः सह प्रवर्त्तन्त एवेत्यर्थः, ननु भवतु चित्तस्य सुखात्मकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शब्दादिविषयेषु कुतो दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह—एवमेत इति । यथा चित्तस्य प्रत्यया एवमेव सर्वे पदार्थाः सर्वरूपाः सुखदुःखमोहधर्मका भवन्ति, अत एते गुणा सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिणता परस्परसाहित्येनोत्पादितसुखदुःखमोहात्मकप्रत्यया इत्यर्थः, न हि विषयगत-विशेषं विना विषयसम्बन्धमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिर्हेतुमर्हति, अन्यथाऽप्यस्याऽऽपत्तेः, विषय-गतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वे विशेषः सुखादिरूप एव विषयेषु कल्प्यते कार्या-नुरूपस्यैव कारणस्योचितत्वाद्, अतो विषयेऽपि सुखादिसमानतरं सुखादिरस्तीति भावः, ननु सुखदुःखे स्याताम्विषयधर्मो स्याताम् मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विषयधर्मः स्यादिति चेन्न-अनर्थत्वेन तमसस्तमात्रस्यैव मोहशब्दार्थत्वात्, सा च विषयेष्वप्यस्ति महदादिविकारा-कारतया प्रकृतावपारमार्थिकत्वात्, तदुक्तं मोक्षधर्मे—

“जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम्”, इति,

अपि च सर्वकार्याणां त्रिगुणात्मकत्वमसंगतत्वात् परिणामत्वादपि सात्त्वत-मिति ननु सर्वं यदि सर्वरूपमस्ति सत्र सुखात्मकत्वमपि स्यादिति न दुःखमात्रमपि इत्यत स्या-दित्याशङ्कायामाह—गुणप्रधानेति । तथा च दुःखदुःखतया दुःखप्राधान्याद् दुःखमेव सर्व

दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति, तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः,

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुः आरोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा—संसारः संसारहेतुः मोक्षो मोक्षोपाय इति, तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधानपुरुषयोः संयोगो हे-

भास्वती।

वाना त्रिगुणात्मकत्वाद्, एवं वस्तुस्वभावादपि दुःखमोहनियुक्तः ताभ्यां वा अयमिश्र्यमाण सुखं नास्तीति विवेकिन सर्वमेव दुःखमिति सम्प्रज्ञा जायते,

तदिति । महतो दुःखसमूहस्याविद्याप्रभवबीजमुत्पत्तेर्बीजम्, शेषमतिरोहितम्, तत्रेति । हातुर्ग्रहीतुः स्वरूपं प्रकृत रूपं चिद्रूपत्वमित्यर्थः, नोपादेयः=न बुद्ध्यादीनामुपादानत्वेन ग्राह्यम्, नापि स्वप्रकाशो द्रष्टा सम्यग् हेयः=अपलाप्यो बुद्ध्यादिसर्गाय द्रष्टृसत्ताया निमित्तता न त्याज्येत्यर्थः, न हि स्वप्रकाशद्रष्टृदुःखदर्शने विनाऽन्यभाव

तत्त्ववैशारदी ।

विवेकिन इति दुःखं हेयं प्रज्ञावताम्, न च तन्निदानहानमन्तरेण तद्धेयं भवितुमर्हति, न चापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—"तदस्य" इति । दुःखसमुदायस्य प्रभवः=उत्पत्तिर्यतस्तद्बीजमित्यर्थः, तदुच्छेदहेतुं दर्शयति—'तस्याश्च' इति । इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वानुग्रहाय प्रवृत्तस्य तद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति "यथा" इति । चत्वारो व्यूहाः=संक्षिप्ता अवयवरचना यस्य तत्तथोक्तम्, ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभिदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह—"तत्र दुःखबहुल" इति यत्कृत्वाऽविद्या संसारं करोति तदस्या अवान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह—"प्रधानपुरुषयोः" इति । मोक्षस्वरूपमाह—"सं-

पातञ्जलरहस्यम् ।

योगशास्त्रजमित्यर्थः, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति साङ्ख्योक्तं सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाधिजन्यमविरूपः परवैराग्यमहत्तमात्मप्रतियोगिकबुद्ध्यनुयोगिकविवेकसाक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं ततो मुक्तिरिति भावः, तयोरनादिः संयोगश्चेन्न स्यात् कुतः क्लेशपरम्परा कुतो वा जन्ममरणादिप्रवाहः, तथा च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संयोगस्य योग्यतायां सत्यामपि फलानुत्पादनलक्षणस्तिरोभावो मोक्ष इत्याह—मोक्षे मुक्तस्य स्वरूपमुपादेयं चेद् जन्यत्वेन हेतुवादः, हाने तु विनाश उच्छेदवाद इति विमृश्य अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इति श्रुतिमाश्रित्याह—शाश्वतवाद इति । सम्यग्दर्शनं वेदार्थः, न ह्यात्मनः स्वरूपतो नाशोऽस्तीत्यविनाशी, वै अवधा-

वार्त्तिकम् ।

मितः सुखं वैरूप्यात्तद्वाद इतिन्यायेनेति भावः, उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादिसौत्रहेतुज्ञानादित्यर्थः, तदेवमत्र ध्यानादेर्व्युत्थितचित्तस्य योगसाधनं क्रियायोगमुक्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन क्लेशास्तद्धानोपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःखनिदानत्वं दुःखं च प्रतिपादितम्, इदानीं संक्षेपेणोक्तं समग्रशास्त्रार्थं विस्तरेण सूत्रकारः पुनर्वदति सूत्रजातैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तैः, तान्यवतारयितुं तेषां विषयजातमादौ सामान्यतः सकलस्य दर्शयति—तदस्येति । तत्तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखसमूहस्योत्पत्तेर्बीजं मुख्यनिमित्तकारणमविद्या प्रथमक्लेशः तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानमतश्चिकित्साशास्त्रवदिदं योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां राशयः प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः, रोगादितुल्यत्वं प्रतिपादयन्नेव तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्याह—तत्र दुःखेति । संसरत्यस्मिन्निति संसारोऽत्र प्रपञ्चः, ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्कथं संसारो हेय उच्यते? तत्राह—दुःखबहुल इति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः, प्रधानेति । नन्वविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्वाऽत्र

यहेतु, संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं, हानोपायः सम्यग्दर्शनम्, तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं हेयं वा न भवितुमर्हतीति, हाने तस्योच्छेदवादप्रसङ्ग उपादा-

भास्वती ।

प्रवर्त्तेत, तस्माद् द्रष्टुर्निर्विकारनिमित्तताऽनुपादानकारणता च ग्राह्या, स एव सम्यग्दर्शनरूपः शाश्वतवादः=निर्विकारः शाश्वतो द्रष्टाऽऽत्मभावस्य मूलं निमित्तमिति वाद इत्यर्थः, द्रष्टुरपलापः उच्छेदवादः, तद्वादस्तु हेयो यतः स्वेन स्वस्योच्छेदरूपो मोक्षो न न्यायेन सङ्गतः, द्रष्टुरुपादानवादे तु तस्य विकारशीलतारूपो हेतुवादः, उपादानकारणता-

तत्त्ववैशारदी ।

योगस्य" इति । मोक्षोपायमाह—"हानोपाय" इति ।

केचित्पश्यन्ति हा तु स्वरूपोच्छेद एव मोक्षः, तथाऽऽहुः—

"प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिनः" इति,

अन्ये तु सवासनक्लेशसमुच्छेदाद्विशुद्धविज्ञानोत्पाद एव मोक्ष इत्याचक्षते, तान् प्रत्याह—"तत्र" इति । तत्र हानं तावद् दूषयति—"हाने तस्य" इति । न हि कश्चित्प्रेक्षावानात्मोच्छेदाय यतते, ननु दृश्यन्ते तीव्रगदोन्मूलितसकलसुखा दुःखमयीमिव मूर्त्तिमुद्वहन्तः स्वोच्छेदाय यतमानाः, सत्यं केचिदेव ते, न त्वेव संसारिणो विविधविचित्रदेवाद्यानन्दभोगभोगिनः, तेऽपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते, तस्मादपुरुषार्थप्रसक्तेर्न हातुः स्वरूपोच्छेदो मोक्षोऽभ्युपेयः, अस्तु तर्हि हातुः स्वरूपमुपादेयमित्यत आह—"उपादाने च हेतुवादः" इति । उपादाने हि कार्य्यत्वेनानित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव च्यवेत, अमृतत्वं हि मोक्षः, नापि विशुद्धो विज्ञानसन्तानो भवत्यमृतः, सन्तानिभ्यो व्यतिरिक्तस्य सन्तानस्य वस्तुसतोऽभावात्,

पातञ्जलरहस्यम् ।

रणे, दृक्शक्तिः पुरुष इति सिद्धान्ते शक्तेरपि नाशो नास्तीत्यनुच्छित्तिधर्मेति धर्मतो दृष्टान्तेन परमाणोरिति भाष्यार्थः, तत्र मतान्याह—केचिदिति ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे—

इति श्रुतिमाश्रित्याह-अमृतत्वं हीति । तस्य सन्तानस्य क्षणिकसन्तानिभ्योऽन्यत्वे निराश्रयत्वाद् भ्रमत्वापत्तिस्तदभिन्नत्वे तेषां क्षणिकत्वेन संततेर्विनाशात् सतानस्यापि तथा

वार्त्तिकम् ।

संयोगः कथं दुःखहेतुः भाष्यत इति चेद्, व्यापारकथनायेत्यवेहि, अविद्या हि बुद्धिपुरुषसंयोगाख्यतन्नद्वारेण दुःखहेतुः कार्यकारणाभेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दार्थः द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरित्यागामिसूत्रादिति, संयोगस्येति । उक्तसंयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव हानं दुःखहानमिति यावत्, तच्चरमकारणत्वादित्यर्थः, हानोपाय इति । सम्यग्दर्शनमिति । प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्कारो दुःखहानोपायो मोक्षोपाय इत्यर्थः, असम्प्रज्ञातयोगस्त्वाशुतरमोक्षार्थमेवापेक्ष्यत इत्याशयः, तेनायं योगो हानोपायतयाऽत्र नोक्तः,

ये तु नास्तिका मन्यन्ते—संयोगहानं न मोक्षः किं तु चित्तरूपस्यात्मनस्त्याग एव मोक्षः, किं च सर्वसंसारिविज्ञानसन्तानोच्छेदेन जीवन्मुक्तविज्ञानसन्तानलाभ एव मोक्ष इति तन्मतनिरसनपूर्वकं स्वसिद्धान्तस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमवधारयति—तत्र हेति । तत्र चतुर्व्यूहमध्यपातिन आत्मनो हानमुपादानं वा न पुरुषार्थ इत्यर्थः, इतिशब्दस्य हेतुवाद इत्यनन्तरमन्वयः, उच्छेदहेतुवादः—हाने तस्येति । तस्य हाने स्वत्यागे हि मोक्षोच्छेदवादप्रसङ्गात् मुक्तस्यात्मन उच्छेदत्वेनात्मसत्त्वाभावात् तच्चायुक्तं स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात् स्वोच्छेदेन स्वदुःखाभावो पुरुषार्थत्वादित्यर्थः, स्वयं क्रियमाणोऽपि दुःखनाशोऽभिमानिना क्रियते न तु स्वनाशार्थमित्यर्थः, हेतुवाद इति । हेतुः स्वकार्यस्य स कारणवाद इत्यर्थः तथा च आत्मकार्यत्वेन विनाशित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, उक्तेति । इत्यतो-

नेच हेतुवाद उभयप्रत्याख्यानेच शाश्वतवाद इत्येतत् सम्यग्दर्शनम् ॥१५॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते, वर्त्तमानञ्च स्वक्षणे भोगारूढमिति न तत् क्षणान्तरे हेयतामापद्यते, तस्माद् यदेवानागत-

भास्वती।

वाद इत्यर्थ, सोऽपि हेय इति दिक् ॥ १५ ॥

तदिति। हेयहेयहेतुहानहानोपाया इत्येतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहम्, तत्र हेयं तावन्निरू-पयति, सुगमम्। ननु सौकुमार्यमधिकृतरदु ःखाय भवतीत्यक्षिपात्रकल्पत्वान्ताना योगि-नां किन्नु क्लेशा पृथग्जनेभ्यो भूयिष्ठा इति शङ्का व्यर्था, दृश्यते तु लोक आयतिचिन्ता-

तत्त्ववैशारदी।

सन्तानिना चानित्यत्वात्, तस्मात्तथा यतितव्यं यथा शाश्वतवादो भवति, तथा च पुरुषार्थ-त्वमपवर्गस्येत्याह—"उभयप्रत्याख्याने" इति। तस्मात्स्वरूपावस्थानमेवात्मनो मोक्ष इत्ये-तदेव सम्यग् दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—"हेयं दुःखमनागतम्"। अनागतमिति—अतीतव-

पातञ्जलरहस्यम्।

त्त्व नापीशसंतानापत्तिर्मोक्ष आपत्ते, संयोगत्वे तस्य वियोगावसानत्वात्पुनर्बाधापत्तिस्तादा-त्म्ये चेशकोटौ प्रवेशे स्वाभाव स्वस्मिन्नीशस्य प्रवेश ईशाभाव इति न प्रकारान्तरस्थिति-रिति समनन्तरप्रत्ययसहकारिप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययालम्बनप्रत्ययैश्चतुर्भिर्मनआलोकेन्द्रियवि-षयनामभि प्रवृत्तिनानेरनास्कन्दितत्त्व विशुद्धत्वमित्यर्थ, उक्तोऽविनाशी इत्यादिश्रुत्या अनादिर्नाम प्रागभावाप्रतियोगिनी सती ध्वंसाप्रतियोगिनीत्यर्थ. ॥ १५ ॥

चतुर्व्यूहतां सूत्रारूढां करोति—"हेयं दुःखमनागतम्"अतीतवर्तमानयोर्दुःखयोर्भोगेनादय-

वार्त्तिकम्।

हानोपादानोभयनिषेधे स्वयं नित्यतावाद एव परिशेषात्सिध्यतीति, अत एतदेव यथोक्त-चतुर्व्यूहशास्त्रं सम्यग्दर्शनं सम्यग्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥१५॥

इदानीं वक्ष्यमाणसूत्रगणमवतारयति—तदेतदिति। तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमिति क्रमेणा-भिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकारेणेत्यर्थ,

"हेयं दुःखमनागतम्", अनागतमिति विशेषणस्य फलमाह—दुःखमतीतमित्यादिना, अतिवाहितमतिक्रान्तमत सिद्धतया तद्धानं न पुरुषार्थं तथा वर्त्तमानमपि स्वसत्ताकाले भुज्यत एवेति त्वया वक्तुं न शक्यते, स्वोत्तरोत्पन्नगुणेन च तृतीयक्षणे स्वयमेव नङ्क्ष्यतीति तद्धानार्थं प्रयासो विफल इत्यर्थ, नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घटते परचित्तदुःखस्य स्व-चित्ते स्वत एवाभावात्, स्वचित्तवृत्तेश्चानागतदुःखस्यावश्यभावित्वात्, अन्यथा सत्त्वप्रमा-णाभावादिति चेन्न—स्वचित्तस्यैवानागतदुःखस्य कारणोच्छेदेनानुत्पत्त्या हेयत्वाद् वर्त्तमा-नलक्षणमप्राप्तस्याप्यनागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशात्क्वचिद्वर्त्तमानोऽपि चानागतधर्मोऽनु-मानात्सिध्यति सर्वं सर्वात्मकमिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणामिवस्तुनि निका-रजननशक्तेः कार्यानागतावस्थारूपाया जलभूम्यादिदृष्टान्तैः शान्तोदिताव्यपदेश्येत्यादिसूत्रेऽ-नुमेयत्वादिति, शेष पूर्वसूत्रे व्याख्यातप्रायम्, अस्माच्च सूत्रादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम्, अस्मिन्सूत्रे दुःखं मुख्यमेव ग्राह्यं मुख्यस्यैव स्वतो हेयत्वाद्, तद्धानं च समवायसंबन्धेन यद्यपि पुरुषे नित्यसिद्धं तथाऽपि भोग्यतारूपस्वत्वसंबन्धेन धनादीनामिव

दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिन क्लिश्नाति, नेतर प्रतिपत्तारम्, तदेव हेयतामापद्यते ॥ १६ ॥

तस्माद् यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारण प्रतिनिर्दिश्यते—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा=बुद्धेः प्रतिसवेदी पुरुष , दृश्या·=बुद्धिसत्त्वोपारूढा सर्वे धर्माः,

---

भास्वती ।

हीना मूढा अशेषदु खभाजो भवन्ति, प्रेक्षावन्त पुनरनागतं विधास्यमाना बहुसौख्यभाजो भवन्तीति,तथैवानागतदु खस्य प्रतीकारेच्छवो योगिनो दु खस्यान्तं गच्छन्तीति१६।

तस्मादिति । हेयस्य दु खस्य कारण द्रष्टृदृश्ययो. सयोग , यत स्वप्रकाशेन द्रष्ट्रा सह-सयोगाद् बुद्धिस्थमचेतन दृश्यं दु खं वृत्तिता लभते, द्रष्टेति । द्रष्टा बुद्धे =आत्मबुद्धेरस्मीतिभावस्येत्यर्थ , प्रतिसवेदी =प्रतिवेत्ता,

कारणादिजड़भावयुक्तोऽचेतनात्मविज्ञानांशो येन स्वप्रकाशेन प्रतिसवेत्रा मामह जानामीति स्वप्रकाशवद् भूयत इति, स एव बुद्धिप्रतिसवेदी स च पुरुष ,

दृश्या इति । बुद्धिसत्त्वोपारूढा सत्तामात्र आत्मनि बुद्धावुपारूढा अभिमानेनोपा-

तत्त्ववैशारदी ।

[illegible]माने व्यवच्छिन्ने, तत्रोपपत्तिमाह—"दु खमतीतम्" इति । ननु वर्त्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनातिवाहितमिति कस्मान्न हेयमित्यत आह—"वर्त्तमानं च" इति । सुगमम् ॥ १६ ॥

हेयमुक्तं, तस्य निदानमुच्यते—"द्रष्टृदृश्ययो सयोगो हेयहेतु " द्रष्टृस्वरूपमाह—"द्रष्टा बुद्धे· प्रतिसंवेदी" इति । चितिच्छायाऽऽपत्तिरेव बुद्धे बुद्धिप्रतिसंवेदित्वमुदासीनस्यापि पुंस, नन्वेतावताऽपि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न दृश्येरन् शब्दादयोऽत्यन्तव्यवहिता इत्यत आह—"दृश्या बुद्धिसत्त्व" इति । इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ शब्दाद्याकारेण परिणताया दृश्याया-

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्यादनागतमेवाक्षिपात्रकल्प योगिनमेवाक्षिपतीति योगिना तत्प्रतीकारे यतितव्यमिति, क्षतिवाहित=नाशितमिति, प्रतिपत्तारं भोक्तारमिति सूत्रभाष्ययोरर्थ ॥ १६ ॥

निदान=निमित्तकारण, सूत्रारूढ करोति—द्रष्टृदृश्ययो संयोगो हेयहेतुरिति, बुद्धे प्रतिसंवेदी बुद्धिगतसमाधर्नादिभागाभिमानी चितिच्छायापत्तेरिति भ्रम तत्त्वसर्गात्यन्ताभावबन्धुम , न हि जपालौहित्य स्फटिके वास्तवमिति भाव , ननु पुंसो बुद्धिमात्रसंवेदिता तु कुतस्त्या न हि स्फटिके जपारुण्ये भात्यपि जपागतरसपरिमाणादिरस्तीति चेत्तत्राह-दृश्या

वार्त्तिकम् ।

स्वरूपं न निरूपितमिति तेन मननेन तद्धानं पुरुषार्थ इत्याशय , तथा हि वक्ष्यति-'तस्मिन्निवृत्ते पुरुष पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते' इति, तदेतदुक्तं सांख्यन्यायेन "त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ ' इति, "दु खात्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग ' इति च, यत्तु—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्—

इत्यादिश्रुतिवाक्यजातं तद् दु खनिवृत्त्याख्यसुखपरमेव तदानीमभोग्यसुखस्याप्रकाशकत्वात्, 'सुख दु खसुखात्यय'इतिपरिभाषया रूढिबाधनाच्च ॥ १६ ॥

हेयस्य सूत्र व्याख्याय क्रमप्राप्तहेयहेतुप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति—तस्माद्यदेव हेयमिति ।

"द्रष्टृदृश्ययो सयोगो हेयहेतु ", द्रष्टृपदार्थमाह—द्रष्टेति । बुद्धे प्रतिसंवेदी इदमस्य बुद्धिवृत्ते प्रतिबिम्बित, प्रतिबिम्बितस्य द्रष्टा, सोऽस्यास्तीति बुद्धिसाक्षीति फलितार्थ,

तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन भवति

भास्वती ।

नीता इत्यर्थः, भोगरूपा विवेकरूपाश्च धर्मा दृश्याः, तदिति । सन्निधिमात्रोपकारि= परस्परासङ्कीर्णमपि सन्निकर्षादेव यदुपकरोति, न चात्र सान्निध्यं दैशिकम्, द्रष्टुर्देशातीतत्वाद्, देशस्तु दृश्योऽतः स द्रष्टुर्विषयिणोऽत्यन्तविभिन्नः, श्रूयते च—अनणु-अह्रस्वम्-अदीर्घम्-अबाह्यम्-अनन्तरमित्यादि, तादृशेन द्रष्ट्रा सह दैशिकसंयोगो मूढैरेव कल्प्यते नाभियुक्तैः, सान्निध्यन्त्वेकप्रत्ययगतत्वमेव यदनुभूयते "ज्ञाताऽहमि"ति प्रत्यये, एकत्रैव ज्ञातुर्ज्ञेयस्य च या सङ्कीर्णोपलब्धिस्तदेव सान्निध्यं स एव संयोगः,

प्रकाश्यप्रकाशकत्वाद् दृश्यद्रष्टोः स्वस्वामिरूपः सम्बन्धः, दृश्यं स्वं स्वकीयं द्रष्टा च

तत्त्ववैशारदी ।

भवन्ति शब्दादयोऽपि धर्मा दृश्या इत्यर्थः,

ननु तदाकारापत्त्या बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवतु, पुंसस्तु बुद्धिसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामित्वम्, असम्बन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपारूढानामपि शब्दादीनां दृश्यत्वं, न हि दर्शिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह—"तदेतद् दृश्यम्" इति । प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्याऽसम्पृक्तमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तस्वच्छतया चितिबिम्बोद्ग्राहितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति, अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीतान् सुखादीन् भुञ्जानः स्वामी भवति द्रष्टा, तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति, तदेतद् बुद्धिसत्त्वं-शब्दाद्याकारवद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं पुरुषस्य स्वं भवति दर्शिरूपस्य स्वामिनः,

पातञ्जलरहस्यम् ।

बुद्धीति । तत्रानुभवाभावेऽपि न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायेनाह—इन्द्रियेत्यादिना, ननु मरकतक्षिप्ते दुग्धे मरकतच्छायं दृष्टं न तु तदाधारं पात्रं मरकताकारमिति शङ्कते—नन्विति । तदाकारा—शब्दाद्याकारा, परिणाम्यसम्बन्धे परिणतानां शब्दादीनां कथं भानमित्याक्षेपं विवृणोति—न हीत्यादिना, चितिसम्बन्धो नास्ति अथ च दृष्टं चिद्भास्यमित्यतिप्रसङ्ग इत्याक्षेपः, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वान्न हि दुर्घटं किमपि दृश्यते, असङ्क्रान्ता अपरिणामिनी चितिरित्युक्तं स्मारयन्नाह—चित्याऽसम्पृक्तमपीत्यादि—द्रष्टेत्यन्तेन,

"अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते"

इतिभगवदुक्तेः, तादृशं=चितिच्छायापन्नशब्दाद्याकारमित्यर्थः, चुम्बकं यथा लौहभ्रम-

वार्त्तिकम् ।

दृश्यपदार्थमाह—दृश्या बुद्धिसत्त्वेति । बुद्धिसत्त्वस्यापि दृश्यत्वेनात्र विशेषणं विवक्षितं-धर्मा इति च बुद्ध्यारूढत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्योक्तं न तु बुद्धिकार्यत्वाभिप्रायेण प्रधानादेरपि दृश्यत्वेन तत्त्यागानौचित्याद् उत्तरसूत्रे प्रधानस्यैव मुख्यतो दृश्यत्ववचनाच्च, यद्यपि बुद्ध्यारूढो भवन् पुरुषोऽपि दृश्यः तथापि तस्य निर्दुःखतया तद्दर्शनं न हेयहेतुरित्याशयेनात्र दृश्यमध्ये पुरुषं न गणयिष्यतीति, तथा च सुखदुःखमोहात्मकदृश्यवत्त्या बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः कान्त्याग्निवत् सम्बन्धो बन्धाख्यः पुरुषस्य दुःखहेतुरिति सूत्रार्थः, न तु बुद्ध्यारूढैर्दृश्यैर्द्रष्टुर्ज्ञानरूपः संयोगो हेयहेतुरत्र विवक्षितः, "स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग"इत्यागामिसूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेनैव लक्षणीयत्वाद् न तु ज्ञानरूपत्वेनेति, अस्माच्च सूत्राद् बुद्ध्यात्मसंयोगवद् घटाद्यात्मसंयोगोऽपि भोगहेतुर्बोध्यः, भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव सामान्यतो भोगहेतुतया लाघवेनौचित्याद्, विषयभोगे च बुद्ध्यवच्छेदेन विषयसंयोगस्य हेतुत्वान्नातिप्रसङ्ग इति, अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुरिति वक्तुं सकलपुरुषार्थवत्त्वरूपं स्वत्वं बुद्धौ पुरुषस्य प्रतिपादयति—तदेतदिति । न च "तस्य हेतुरविद्ये"त्यागामिसूत्रेणैव संयोगस्य

पुरुषस्य स्व दृगिरूपस्य स्वामिन, अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्परतन्त्रम्, तयोर्दृग्दर्शनश-

भास्वती ।

स्वामीति, अनुभूयते च—"बोद्धाऽहं मम बुद्धिरि"ति, अनुभवेति । द्रष्टुरनुभवविषय = ज्ञाताऽहमित्यनुभाव्यता प्रकाश्यतेत्यर्थ, तथा च—कार्यविषय = कर्त्ताहमिति कार्यता, इत्येवविषयतामापन्न दृश्यमन्यस्वरूपेण = पौरुषभासा चेतनवद् भवनात् पुरुषस्योपमयेत्यर्थ, प्रतिलब्धात्मक प्रतिभासमानं लब्धसत्ताकमित्यर्थ, स्वतन्त्रमिति । दृश्यं त्रिगुणस्वरूपेण स्वतन्त्रं तथा च परार्थत्वात् = पुरुषोपदर्शनवशाद् बुद्ध्यादिरूपेण परिणतत्वात् परतन्त्रं = द्रष्टृतन्त्रम्, अर्थौ भोगापवर्गौ ताभ्यां बुद्ध्यादेर्वृत्तिता, तौ च पुरुषोपदर्शनसापेक्षौ, तस्माद् बुद्ध्यादि दृश्यं परार्थम्, यथा-गवादय स्वतन्त्रा अपि मनुजाधीनत्वाद् मनुजतन्त्रास्तद्वद्,

तयोरिति । दु खं दृश्यमचेतनम्, तच्च द्रष्ट्रा सह सयोगमन्तरेण न ज्ञात स्यात्, त

तत्त्ववैशारदी ।

कस्माद्—"अनुभव" इति । अनुभवकर्मविषयतामापन्न यत, अनुभवो = भोग पुरुषस्य, कर्म = क्रिया, तद्विषयताम् = भुज्यमानताम्, आपन्नं यस्मादत स्वं भवतीत्यर्थ, ननु स्वयंप्रकाश बुद्धिसत्त्व कथमनुभवविषय इत्यत आह—"अन्यस्वरूपेण" इति । यदि हि चैतन्यरूप वस्तुतो बुद्धिसत्त्वं स्याद् भवेत् स्वयंप्रकाशं, किन्तु स्व = चैतन्यादन्यज्जडरूपं तेन प्रतिलब्धात्मक, तस्मात्तदनुभवविषय, ननु यस्य हि यत्र किञ्चिदायतते तत् तदधीन, न च बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषमुदासीनं प्रति किञ्चिदायतत इति कथ च तत्तन्त्र, तथा च न तस्य कर्मत्वमत आह—"स्वतन्त्रमपि" इति । परार्थत्वात् = पुरुषार्थत्वात्, परतन्त्रं = पुरुषतन्त्रम्, तत्त्वय-दृग्दर्शनशक्त्यो सम्बन्ध स्वाभाविको वा स्यान्नैमित्तिको वा, स्वाभाविकत्वे सततनित्यो-[illegible] सम्बन्ध, तथा च संसारनित्यत्वं, नैमित्तिकत्वे तु क्लेशकर्मतद्वासनानाम[illegible] सत्यन्त करणे भावादन्त करणस्य च तन्निमित्तत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गादनादित्वस्य च सर्गादावसम्भवादनुत्पाद एव संसारस्य स्यात्, यथोक्त—

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] बुद्धिसत्त्वम्, अकर्ता [illegible] इति श्रुते, तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेराह—यदि हीति । तेन = चैतन्येन, प्रतिलब्धात्मक = लब्धचैतन्यम्, उ[illegible]—तस्मात्तदिति । सर्वश्चासावनुभवश्चेत्यात्मा सर्वानुभूरिति श्रुतेस्तस्य विषयो भाव्य इति [illegible] स्वतो जडत्वादिति भाव, असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेरसङ्गे पुंसि बुद्धिकृ[illegible] कथ परार्थेति चेत्? समाधत्ते—स्वतन्त्रमपीति । वस्तुतोऽनुपकार्योऽपि स्वतो-[illegible] परार्थेत्यर्थ, [illegible] कार्याकार्यत्वे [illegible] समाधातु-[illegible] । [illegible] किं स्यादित्याह—स्वाभाविकत्व इति । तत कि? तत्राह—तथा [illegible] । [illegible]—नैमित्तिकत्व इति । क्लेशादिनिमित्तत्वे त्वाह—परस्परेति । सर्गादा-[illegible] । [illegible], तस्य स्वीकारे कुतोऽनादित्वमित्यर्थ, अनुत्पाद कारणाभावादिति भाव, [illegible] । [illegible] क्रियाया [illegible], [illegible] संसा-

वादिरूप् ।

[illegible] इति [illegible] संयोगकारणानीति [illegible]? [illegible] पुरुषा [illegible]-[illegible] दिति, [illegible] दर्श-[illegible] दृश्यम् [illegible] ज्ञान [illegible] पुरुषस्य स्वमात्मीय [illegible], ननु बुद्धि [illegible] स्वामी [illegible]

क्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः=दुःखस्य कारणमित्यर्थः, तथा

भास्वती।

स्माद् दृग्दर्शनशक्त्योः संयोग एव हेयस्य दुःखस्य कारणम्, संयोगस्त्वनादिर्बीजवृक्षवद्, विवेकेन वियोगदर्शनादविवेकः संयोगस्य कारणम्, अविवेकः पुनरनादिस्तस्माद्धेयस्य दुःखस्य हेतुभूतः संयोगोऽप्यनादिरिति, तथेति। तदित्यत्र "पञ्चशिखाचार्य"सूत्रम्, तस्य-

तत्त्ववैशारदी।

"पुमानकर्त्ता येषान्तु तेषामपि गुणं क्रिया।
कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते"॥
मिथ्याज्ञानं न तत्रास्ति रागद्वेषादयोऽपि वा।
मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चोत्पन्नं मनस्तदा॥ इति—

शङ्कामपनयति—"तयोर्द्दग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतु" इति, सत्यं न स्वाभाविकः सम्बन्धः, नैमित्तिकस्तु, न चैवमादिमान्, अनादिनिमित्तप्रभवतया तस्याप्यनादित्वात्, क्लेशकर्मतद्वासनासन्तानश्चायमनादिः, प्रतिसर्गावस्थाया च महान्तः करणेन प्रधानसाम्यमुपगतोऽपि सर्गादौ पुनस्तादृगेव भवति, वर्षापाये इवोद्भिज्जभेदो मृद्भावमुपगतोऽपि पुनर्वर्षासु पूर्वरूप इत्यसकृदावेदितं प्राक्, भावितया संयोगस्याविद्या कारणं, स्थितिहेतुतया पुरुषार्थः कारणं, तद्वशेन तस्य स्थितेः, तदिदमुक्तम् "अर्थकृत" इति।

पातञ्जलरहस्यम्।

रस्य हेयत्वे स एव कारणं संयोगः, उद्भिज्जभेदो मण्डूकादिः, अपवर्गे विज्ञानहेतुके द्वयोरपि पुम-

वार्त्तिकम्।

यते सैवापरतन्त्रा स्वयं द्रष्ट्री स्वार्थैव भवतु तत्राह—अनुभवकर्मेत्यादि। यतः कर्मकर्तृविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्त्याऽनुभवाख्यं यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामापन्नं सदेवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मकं सिद्धसत्ताकम्, अन्यरूपेणान्यप्रयोजनेन लब्धस्थितिकं वाऽतः स्वतन्त्रं पुरुषानाश्रितमपि परार्थत्वात् परतन्त्रं परस्य स्वमित्यर्थः, तदेवं दृश्याख्यभोग्यात्मकाखिलपुरुषार्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वे सिद्धे स एव पुरुषार्थोऽनागतावस्थो बुद्धिपुरुषयोः संयोगे हेतुरिति वदन् सूत्रवाक्यार्थमाह—तयोरिति। तयोः स्वस्वामिनोः, दृश्यतेऽनयेति दर्शनं बुद्धिः, अनादिश्चात्र प्रवाहरूपेण पुरुषार्थकृतत्ववचनात्, ननु पुरुषार्थसंयोगाङ्गीकारे सत्यपरिणामित्वभङ्ग इति चेन्न—सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव व्यवहारानुसारेण परिणामशब्दार्थत्वावधारणात्, घटाद्यसंयोगाद्यैराकाशस्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात्, पद्मपत्रस्थतोयेन पद्मपत्रस्यापरिणामासंयोगादिश्रवणाच्च, संयोगविभागसंख्याऽऽद्यस्तु द्रव्यसामान्यगुणा इति, अपि च श्रुतिस्मृत्योः सुखादिरूपाः परिणामा एव पुरुषे नाभ्युपगम्यन्ते, मनोऽन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवतस्तत्कल्पनात् मनसोऽवच्छेदकत्वं परिकल्प्यान्यत्र तत्कल्पने गौरवात्, संयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतया पुरुषस्यापि तत्सम्भवात्, पुरुषस्य द्रव्यत्वं चानाश्रितत्वात् परिमाणतश्च सिद्धमिति, यद्यपि कारणावस्थबुद्धिः पुरुषश्च विभुः, तथाऽपि तयोः संयोगः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन समवत्येव महदाद्यखिलपरिणामाना त्रिगुणसंयोगं विनाऽनुत्पत्तेः, स च संयोगजः संयोगः न तु कर्मजः, अवयवसंयोगादवयविसंयोगवदवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगोत्पत्तेः, भूतलस्य घटसंयोगेन घटावच्छिन्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवद् वैशेषिकशास्त्रे विभुनोः संयोगश्च साक्षादेव निषिद्धः न तु संयोगजः संयोग इति, यदि चात्मनः संयोग एव नास्तीति स्वीक्रियेत तर्हि प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृष्टिस्तद्वियोगतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्येरन्, न च भोक्तृभोग्ययोर्यतैवौपचारिकोऽत्र संयोगो वक्तव्यः तस्या स्वस्वामिभावरूपत्वेनानादितया कार्यत्वस्याञ्जसाऽनुपपत्तेः, किं च तस्या अविनाशित्वे ज्ञाननाश्यत्ववचनविरोधः नाशित्वे परिणामः पुरुष-

दृश्यस्वरूपमुच्यते—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं—
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्व, क्रियाशील रज, स्थितिशील तम इति, एते गुणा

भास्वती ।

दृश्येति सूत्रमवतारयति—प्रकाशशीलमिति । पौरुषचैतन्येन चेतनावद्भवन प्रकाश-स्तद्व शील स्वभावो यस्य तद् द्रव्य सत्त्वम्, चित्तेन्द्रियेषु य सामान्यबोधरूपो भावो-ग्राह्ये वस्तुनि च य प्रकाश्यधर्म स एव प्रकाश, अवस्थाऽन्तरताप्राप्ति क्रिया तच्छील-रजस, प्रकाशक्रिययो रुद्धावस्था स्थितिस्तच्छील तमस, एत इति । एते सत्त्वादयो-

तत्त्ववैशारदी ।

दृश्य व्याचष्टे—"प्रकाशेत्यादि—दृश्यम्" इत्यन्तेन सूत्रेण, सत्त्वस्य हि भाग प्रकाश स्तामसेन भागेन दैन्येन वा राजसेन वा दु खेनानुरज्यते, एवं राजसादिष्वपि द्रष्टव्यम्, ताद

पातञ्जलरहस्यम् ।

अजामेकामितिश्रुतिमाश्रित्य सूत्र पठति-"प्रकाशक्रियास्थितिशील भूतेन्द्रियात्मक भो गापवर्गार्थ दृश्यमि"ति, प्रकाशक्रियास्थितिशीलं त्रिगुणात्मकं प्रधानं भूतानि पृथिव्यादिपञ्च तन्मात्रपञ्चकम् इन्द्रियाणि त्रयोदश तदात्मक तदुपादान दृश्यमिति सूत्रार्थ, तत् किमर्थं पुंसो भोगापवर्गार्थ भोगकाले सयोगो हेतु मोक्षे च वियोग, एवंधर्माणो गुणा इत्यर्थ, अन्ये त्वेतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीतरेदु खमेवापयन्तीति पुसो बहुत्वश्रुतिरन्योन्यात्मजातय-

वार्त्तिकम् ।

प्रतिबिम्बरूपस्य भोगाख्यधर्मस्यन्तेन विदुषामपि दु खस्य हेयत्वान्न पुरुषार्थासम्भवदोष इति भाव, ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति तेषामेवाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामय दोष ॥१७॥

इदानीं द्रष्टृदृश्यसंयोगाना त्रयाणामेव स्वरूप सूत्रकारो वक्ष्यति, तत्र दृश्यस्वरूपप्रति पादक सूत्रमवतारयति-दृश्यस्वरूपमुच्यत इति । अत्र पाठक्रमवैपरीत्येनादौ दृश्यकथनस्य प्रयो जन द्रष्टा दृशिमात्र इत्यागामिसूत्रे मात्रशब्देनाखिलदृश्यभेदतो द्रष्टा प्रतिपादनीय, तत्र च प्रतियोगिना दृश्याना ज्ञानमादावपेक्ष्यत इति, पूर्वसूत्रे च प्राधान्यादादौ द्रष्टुरुपन्यास-इति बोध्यम्,

'प्रकाशक्रियास्थितिशील भूतेन्द्रियात्मक भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" प्रत्यये प्रकाशादिकाना भावार्थत्वं सर्वोपादान प्रकाशो बुद्धयादिवृत्तिरूपालोको भौतिकालोकश्च, क्रिया चलनमन्त-र्बहिश्च, स्थिति प्रकाशक्रियाभ्या यथोक्ताभ्या शून्यत्व तयो प्रतिबन्ध इति यावत्, तच्छील गुणत्रयमिति विशेष्यपदमग्रात्तरसूत्रे गुणपर्वाणीति विभागवचनाल्लभ्यते, अत एव भागक-रैरेते गुणा इति व्याख्यास्यन्ते, तादृशेषु गुणेषु प्रमाणमाह—भूतेति । भूतेन्द्रियात्मक स्थूल-सूक्ष्मरूपाणा भूताना स्थूलसूक्ष्मरूपाणा चेन्द्रियाणा कारण तेन महदादयोऽपि तत्कार्यकारणत्वात् तत्र तच गुणेषु तेषा प्रकाशादिस्थितताया च प्रमाण त्रिगुणात्मकानां च जडकार्याणा त्रिगुणा त्मकद्रव्यकारण विनाऽनुपपत्तेरिति, गुणाना कार्यमुक्त्वा स्वरूपसत्ताप्रयोजक प्रयोजनमाह — भोगापवर्गार्थमिति । भोगापवर्गप्रयोजनवन्तीति सूत्रार्थ, नन्वेव गुणत्रयस्यैव दृश्यत्व प्राप्त-न तु विकाराणामिति चेन्न—गुणपर्वणोऽनन्तरसूत्रेण तेषामपि सग्राह्यत्वादिति, तदनन्तरसूत्रे गा-सत्त्व—प्रकाशशीलमिति । ननु सत्त्वादिगुणा एव चेत् प्रकाशादिशीला दृश्यत्वमात्रेणैवास्तीति प्रत्यक्षत्वं सत्त्वादिगुणाभ्य न्यूनता, तथा सत्त्वादिगुणानामेव भूतेन्द्रियात्मकत्वोक्तौ त्वा प्रकृतिविकृतिसत्त्वादिगुणत्वं व्याख्यातु गुणा एव प्रकृतिशब्दव्याच्या न तु तदतिरिक्ता प्रकृ-तिरस्तीत्यवधारयन्ति—एते गुणा इति । सत्त्वाद्यो गुणा एते प्रकृतिशब्दवाच्या भवन्ति प्र-

परस्परोपरक्तप्रविभागा संयोगविभागधर्माण इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्त्तय परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजाती-

भास्वती ।

गुणा = पुरुषस्य बन्धनरज्जव इत्यर्थ, सत्त्वादीनि द्रव्याणि, न तानि द्रव्याश्रया गुणा, तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य गुणिनोऽभावादिति वेदितव्यम्, ते गुणा परस्परोपरक्तप्रविभागा स-त्त्वादीना सात्त्विकराजसादिप्रविभागा परस्परोपरक्ता सात्त्विको भावो रजस्तमोभ्यामनु-रञ्जित, तथा—राजसास्तामसाश्च भावा, ते च गुणा द्रष्टा सह संयोगवियोगधर्माण, तथा चेतरेतरेपासुपाश्रयेण सहायतयेत्यर्थ, उपार्जिता मूर्त्तयो भूतेन्द्रियाणि द्रव्याणि यैस्ते, गुणा परस्परसहाया एव भूतेन्द्रियरूपेण परिणमन्ते, ते च नित्य परस्पराङ्गाङ्गिनोऽविनाभाविसा-हचर्यात, तथा सन्तोऽपि तेपा शक्तिप्रविभागोऽसम्भिन्न = असङ्कीर्ण, यत सत्त्वस्य प्रकाशशक्तिर्न क्रियास्थितिभ्या सम्भिद्यते, प्रकाशक्रियास्थितयोऽङ्गाङ्गित्योऽपि प्रत्येक—पृथग्विधा इत्यर्थ, यथा श्वेतरक्तकृष्णवर्णमय्या रज्जौ श्वेतादीनि सूत्राणि पृथग् वर्त्तन्ते तद्वत्, तुल्येति । असङ्ख्यसात्त्विकभावानामुपादानभूता प्रकाशशक्तिस्तेपा तुल्यजातीया—

तत्त्ववैशारदी ।

इमुक्तं—"परस्परोपरक्तप्रविभागा" इति, पुरुषेण सह संयोगविभागधर्माण = यथाऽऽम्नायते—

"अजामेका लोहितशुक्लकृष्णां वह्वी प्रजा॰ सृजमाना सरूपा ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य" इति,

इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जिता मूर्त्ति = पृथिव्यादिरूपा यैस्ते तथोक्ता, स्यादेतत्—सत्त्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति, यदा-ऽपि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदाऽपि शान्त एव प्रत्यय उदीयेत, न घोरो नापि मूढो वा सत्त्व-प्राधान्य इवेत्यत आह—"परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागा" इति, भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभावस्तथाऽपि नैपां शक्तय सङ्कीर्य्यन्ते, कार्य्यासङ्कीर्णेयो हि शक्तीनामसङ्कर, असङ्कीर्णेन च समुदाचरता रूपेण शान्तघोरमूढरूपाणि कार्य्याणि इत्यन्त इति सिद्धं शक्तीनामसभेद इति,

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यर्थ, समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायेन शङ्कते—स्यादेतदिति । सति सामर्थ्येऽपि—

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित् कार्यते करणमि—

त्युक्तं पुंसा पुमर्थविघातापत्ते., न वरोपघाताय कन्योद्वाह्येतिन्यायादिति भाव, असंभिन्नशक्तिप्रविभागा' क्षितिसलिलादय. तवसहकारिणो न तु त्रिदण्डवत् स्वातन्त्र्यं,—नन्वेवं सुन्दोपसुन्दवद् नश्येद् दूरे कार्यमित्याह—तथाऽपीति । धातुष्कक्रार्यात्मकादिवदस

वार्त्तिकम् ।

धीयतेऽस्मिन्कार्यजातमित्यादिव्युत्पत्त्या प्रधानप्रकृत्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यन्वय', तथा च सांख्यसूत्रं "सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादि"त्ति, सत्त्वादिषु गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वात्त-द्बन्धकत्वाच्च न तु प्रकाशक्रियाऽऽदिवत् परममंतत्वादिति भाव, प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव जगत्कारणत्वानित्यत्वादिकं हेतुगर्भविशेषणरूपपादयति—परस्परेति । सत्त्वस्य प्रविभागोऽधिकभागः स्वल्पाभ्या च रजस्तमोभ्याम् उपरक्त संसृष्ट, एवं रजस तमस-इत्येवं परस्परोपरक्तप्रविभागा तथा संयोगविभागधर्माण परस्पर संयोगविभागस्वभावा, एतेन गुणानां द्रव्यत्वं सिद्धम्, तथेतरेतरसाहाय्येनोत्पादितातवयविन कार्यकारणाभेदेन पा-रम्भवाददिक्षेप, ननु यदीतरसाहाय्येन सव गुणा सर्वकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादेरपि क्रिया-ऽऽदिहेतुत्वेनसक्रियत्वाद्यापत्त्या प्रकाशादिशक्तिसाङ्कर्यमिति ? तत्राह-परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽपीति।

यशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च

भास्वती ।

तेषाञ्चातुल्यजातीयशक्ती क्रियास्थिती, एवं राजसतामसयोर्भावयोः, असङ्कीर्णा अपि ताः सम्भूयकारिण्यस्त्रिगुणशक्तयः परस्परमनुपतन्ति सहकारिरूपेण वर्त्तन्त इत्यर्थः, गुणकार्याणां तुल्यजातीयाश्चातुल्यजातीयाश्च याः शक्तयः प्रकाशक्रियास्थितयस्तासां येऽशेषा भेदास्तेषामनुपातिनो गुणाः सहकारिणः समन्विता भूत्वाऽसमन्विता भूत्वा वेत्यर्थः, तदुक्तं भवति, गुणानां शक्तिप्रविभागा असङ्कीर्णा अपि शक्यभावोत्पादनविषये ते सर्वे सम्भूयकारिणः, प्रधानवेलायां = कस्य चिद् गुणस्य प्राधान्यकाले स कार्यजननोन्मुख इतरौ प्रधानगुणयोः पृष्ठत एव वर्त्तेते, अतस्ते गुणाः स्वस्वप्राधान्यवेलायामुपदर्शितसन्निधानाः = उपदर्शितं स्वानुभावेन ख्यापितं सन्निधानं निरन्तरावस्थानं यैस्तथाविधाः, गुणत्व इति ।

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतद्—असम्भेदश्चेत् शक्तीनां न सम्भूयकारित्वं गुणानां न जातु भिन्नशक्तीनां सम्भूय कार्यैककारित्वं दृष्टम्, न हि तन्तुमृत्पिण्डवीरणादीनि घटादीन् सम्भूय कुर्वन्ति इत्यत आह—"तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः" इति । यद्यपि तुल्यजातीय उपादानशक्तिर्नास्त्येव, सहकारिशक्तिस्त्वतुल्यजातीया, घटे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति सहकारिशक्तिरपीति न तस्तन्तूनां सम्भूयकारितेति भावः, तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु शक्त्येषु ये शक्तिभेदास्ताननुपतितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः "प्रधानवेलायाम्" इति । दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्त्वगुणः प्रधानम्, अङ्गे रजस्तमसी, एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानम्, अङ्गे सत्त्वतमसी, एवं तिर्यक्शरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानम्, अङ्गे सत्त्वरजसी, तेनैते गुणाः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधानाः—कार्योपजननं प्रत्युद्भूतवृत्तय इत्यर्थः, प्रधानशब्दश्च भावप्रधानः, यथा "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्, ननु तदा प्राधान्योद्भूतानां शक्तीनामस्तित्वं युक्तम् । अनुद्भूतानां तु तदङ्गानां सद्भावे किम्प्रमाणमित्यत आह "गुणत्वेऽपि च" इति । यद्यपि नोद्भूतास्तथाऽपि गुणानामविनाभावित्वात्सम्भूय का-

पातञ्जलरहस्यम् ।

भेदाऽसङ्कर इत्यर्थः, तथा सत्यसम्भूयकारिताविरोध इति शङ्कते—स्यादेतदिति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नमित्याह—यद्यपीति । यद्यपि न गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिशीलतयाऽन्योन्यविरुद्धास्तथाऽपि प्रधानान्तर्भावेणाविरुद्धशक्तयोऽनुमीयन्त इत्याह—प्रधानवेलायामित्यादि—उद्भूत-इत्यन्तेन, प्रत्ययमन्तरेणेति । मत्प्रत्ययनिमित्तत्वाददृष्टस्य, प्रत्ययाऽदृष्टमिति । भूतभावन इत्यादि व्याख्यातं मया पूर्वमिति, भोगस्तु गुणसाक्षात्कार इत्याह—तत्रेष्टेति—सर्वं तु स-विवेकिन इत्युक्तिमाश्रित्याह—आत्मभागापन्नमिति भाष्यार्थः,

वार्त्तिकम् ।

व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्यतया प्रयुक्तसा-
मर्थ्याः सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकत-
मस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति, एतद् दृश्यमित्यु-

भास्वती ।

गुणत्वेऽप्राधान्येऽपि च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानगुण इतरयोरस्तित्वमनुमीयते
सत्त्वकार्येषु बोधेष्वप्रधानयो रजस्तमसोः सत्ता बोधान्तर्गतक्रियाजाड्याभ्यामनुमीयत-
इत्यर्थः, पुरुषेति । पुरुषार्थता पुरुषसाक्षितेत्यर्थः, कार्यसमर्था अपि गुणाः पुरुषसाक्षितां
विना महदादिकार्याणि न निर्वर्त्तयन्ति तस्मात् पुरुषसाक्षितया ते प्रयुक्तसामर्थ्याः = अ-
धिकारवन्तः, ते च द्रष्ट्रा सहाश्लिष्टा अपि तत्साम्निध्यादेवोपकारिणोऽयस्कान्तमणिवत्,
प्रत्ययेति । प्रत्ययः = स्वस्योद्भूतवृत्तितायाः कारणम्, तदभावे एकतमस्योद्भूतवृत्ति-

तत्त्ववैशारदी ।

रित्याह व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेऽन्तर्णीतं सद् अनुमितमस्तित्वं येषां ते तथोक्ताः,
ननु सन्तु गुणाः सम्भूय कारिणः समर्थाः, कस्मात्तत्पुनः कुर्वन्ति, न हि समर्थमित्येव कार्य्यं
जनयति, मा भूदस्य कार्य्योपजननं प्रति विराम इत्यत आह—"पुरुषार्थकर्त्तव्यतया"
इति । ततो निर्वर्त्तितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमः कार्य्यानारम्भणमित्युक्तं भवति,
ननु पुरुषस्यानुपकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यत इत्यत आह—"सन्निधिमात्रो-
पकारेण" इति । ननु धर्माधर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानां, किमुच्यते पुरु-

पातञ्जलरहस्यम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित् कार्यते करणमि,
त्युक्तिं स्मारयन्नाह—ततो निर्वर्तितेति । न तूपकार्यं विकृत्यैवोपकारकः कृतकृत्यो बीजमिव
क्षितिसलिलादि,,अविकार्योऽप्युच्यत इति स्मृतेः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यत इति तत्राह—सन्नि-
धिमात्रेणेति । वस्तुतस्तु चुम्बकसन्निधाने लोहस्यैव भ्रमणं दृष्टं तदत्र विपरीतमतो राजवदेव-

वार्त्तिकम् ।

यस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमिति, तथा प्रत्ययमन्तरेणाभिव्यक्तिं विना
स्वानभिव्यक्तिकाल इति यावत् तदानीमेकतमस्य यस्य कस्य चिद् गुणान्तरस्य वृत्तिमनु
सूक्ष्मवृत्तिमन्तः वृत्त्यतिशयानामेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणवर्गार्थः, एतद् दृश्यमित्यु-
च्यत इति। एतद्गुणत्रयमेव कार्यकारणभावापन्नं दृश्यमुच्यते नास्ति ततोऽतिरिक्तं दृश्यान्तर-
मित्यर्थः, एत एव च गुणा न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्टकरूपेण विभज्यन्ते, वेदान्तिभिस्तु माये-
त्युच्यते, माया तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः, तदुक्तं बृहद्वासिष्ठे—

'नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्संतिष्ठते जगत् ।
तमाहुः प्रकृतिं के चित् मायामन्ये परे त्वणूनि'ति,

स्यादेतत्—यदि त्रिगुणातिरिक्ता प्रकृतिर्नास्ति तदाऽजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि-
त्यादिश्रुत्युक्तं प्रकृतेरेकत्वादिकं व्याहन्येत, तथा—

'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्'—

इत्यादिनोक्तो व्यापकत्वाक्रियत्वनिरवयवत्वादिरूपश्च सांख्यादिसिद्धान्तो व्याहन्येत, तथा
'एते प्रधानस्य गुणास्त्रय स्युरनपायिनः'—

इत्यादिस्मृतिपरम्परासु प्रधानस्य गुणानां चाधाराधेयभावहेतुहेतुमद्भावत्रयोर्वचनं नोप-
पद्येत, तथा—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः'—

वार्तिकम् ।

इति गीतादिवाक्येषूक्तं सत्त्वादेः प्रकृतिकार्यत्वं चानुपपन्नम्, तथाऽष्टाविंशतितत्त्वपक्षोऽपि नोपपद्येतेति ? अत्रोच्यते—पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभाव एव प्रकृतेरेकत्वमजाऽऽदिवाक्येष्व-न्मुक्तत्वाख्यादिभिश्च प्रतिपाद्यते, अजावाक्येन तथातात्पर्यावधारणात्, भोग्यभोक्त्रोर्हि सत्त्वे भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते, एते भोगार्हा एते च नेति मुक्तपुरुषोप-करणानामन्यपुरुषभोग्यत्वात्, भोक्तारस्तु पुरुषाः भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते पूर्वसर्गमुक्ता नोत्तरसर्गे भोक्तारः किं त्वन्य एवेति, अतः प्रकृतिरेका पुरुषास्त्वनेक इत्यु-च्यते, तथा त एव गुणाः सर्वसर्गेषु स्रष्टारो भवन्ति, महदादिविकाराणां तु सर्गभेदेन भिन्नत्व-स्पष्टमेव, अतीतव्यक्तेः पुनरनुदयस्य वक्ष्यमाणत्वादिति, यदि तु प्रकृतिरेकैव व्यक्तिः स्यात् तदा निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामिति प्रकृतिबहुत्वसूत्रविरोधः, इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते— इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति, व्यापकत्वं च प्रकृतेः कारणत्वसामान्येनैव बोध्यम्, कारणशून्य-प्रदेशाभावाद् गन्धादेः पृथिव्यादिव्यापकत्ववत्, महदादिकं तु सामान्येनापि न व्यापकमिति, अत एवांशभेदेन प्रकृतेर्व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरभ्युपगमः "जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरा-दि"त्यागामिसूत्रोक्तः प्रकृत्यापूरो वदत इति, प्रकृतेरक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिरूपप्रति-नियतकार्यशून्यत्वमेव न तु चलनादिकर्मशून्यत्वम्—

'प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्'—
इत्यादिस्मृतिषु प्रकृतेरपि चलनापरनामक्षोभावगमात्,
'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! ॥
चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्यभिधीयते'—

च्यते तदेतद् दृश्यं भूतेन्द्रियात्मकं=भूतभावेन-पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते, तथेन्द्रियभावेन=श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति, तत्तु नाप्रयोजनम्, अपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति भोगापवर्गार्थं हि तद् दृश्यं पुरुषस्येति, तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणम् अविभागापन्न-

भास्वती।

कस्य वृत्तिमनुवर्त्तमाना=अनुवर्त्तनशीला, एवंशीला द्रव्या गुणा प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति,

गुणाना कार्यरूपेण व्यवस्थितिमाह—तदिति। गुणप्रवर्त्तनस्य प्रयोजनमाह—तत्त्विति। भोगायापवर्गाय वा गुणाना प्रवृत्ति, निष्पन्नयोश्च तयोस्तेषामव्यक्ततारूपा निवृत्ति, तत्रेति भोग इष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणम् "अह सुखी, अह दु खी"ति, गुणकार्यस्वरूपस्यावधारणम्, तत्र भोगे द्रष्ट्रा सह सुखदु खबुद्धेरविभागापत्ति=सङ्कीर्णताऽविवेको वेति, अह सुखी अह दु खीत्यात्मबुद्धेरपि यो द्रष्टा स भोक्ता, तस्य भोक्तृ स्वरूपावधारण—

तत्त्ववैशारदी।

पार्थप्रयुक्ता इत्यत आह—"प्रत्ययमन्तरेण" इति। एकतमस्य=सत्त्वस्य रजसस्तमसो वा प्रधानस्य स्वकार्य्ये प्रवृत्तस्य वृत्तिम् इतरे प्रत्ययं=निमित्तं धर्मादिकं विनैवानुवर्त्तमाना, यथा च वक्ष्यति—"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीना वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवद्" इति, एते गुणा. प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति सम्बन्ध, प्रधीयन्ते विधीयते विश्वं कार्य्यमेभिरिति व्युत्पत्त्या, एतद् दृश्यमुच्यते, तदेवं गुणाना शीलमभिधाय तस्य कार्य्यमाह—"तदेतद्" इति। सत्कार्य्यवादसिद्धो यद् यदात्मक तत् तेन रूपेण परिणमत इति, भूतेन्द्रियात्मकत्व दीपयति,—"भूतभावेन" इत्यादिना, "भोगापवर्गार्थम्" इति सूत्रावयवमवतारयति—"तत्तु नाप्रयोजनम्" इति। भोगं विवृणोति—"तत्र" इति। सुखदु खे हि त्रिगुणाया बुद्धे स्वरूप, तस्यास्तथात्वेन परिणामात्, तयाऽपि गुणगततयाऽवधारणेन भोग इत्यत आह—"अविभागापन्नम्" इति।

वार्त्तिकम्।

विवरण पृथिव्यादिनेति, तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—सूक्ष्मस्थूलेनेति। तन्मात्राणि सूक्ष्माणि पृथिव्यादीनि महाभूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि, इन्द्रियभावेनेत्यस्य विवरणं श्रोत्रादिनेति, तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—सूक्ष्मस्थूलेनेति। महदहंकारौ सूक्ष्मेन्द्रियमेकादश च स्थूलेन्द्रियाणि, इन्द्रियस्य सघात ईश्वरस्य कारणत्वादित्यर्थ, भोगापवर्गार्थमिति गुणस्यैवा परं विशेषणं, मोक्षोपपादकं व्याचष्टे—तत्तु नाप्रयोजनमित्यादिना, तद् गुणत्रय न प्रयोजनशून्यं सद् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्त्तते, अपि तु प्रयोजन स्वीकृत्यैव प्रवर्त्तत इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं हि भोगापवर्गफलकमेवेत्यर्थ', भोगापवर्गौ व्याचष्टे—तत्रेष्टानिष्टेति। इष्टानिष्टगुणा सुखदु खात्मका. शब्दादय तत्स्वरूपावधारणं तदाकारा बुद्धिवृत्ति. न तु पुरुषनिष्ठः साक्षात्कार बुद्धिनिष्ठताया वक्ष्यमाणत्वात्, स हि तत्फलस्य भोक्तेत्यनेन पुरुषनिष्ठस्य भोगान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य चित्स्वरूपतया नित्यत्वेन न फलत्वमसाऽस्तीति भाव', शब्दादिवृत्तिकाले विवेकख्यातिसत्त्वे वक्ष्यमाणापवर्ग एवेति तादृक्शब्दादिव्यावृत्त्यर्थमविभागापन्नमिति विशेषणं पुरुषेण सहाविविक्तम्, अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठतयाऽभिमन्यमानमिति यावत्, जीवन्मुक्तस्य भोगाभास एव, अह शृणोमीत्याद्यभिमन्यमानाभावेऽप्येव शब्दादिवृत्तेर्गुणेषु भोगव्यवहारात्, भोक्तुरिति। भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपाधिविविक्तचैतन्यं तदाकारा बुद्धिरपवर्ग,

आद्यौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसक्षयात्।
कृच्छ्रक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्—

भोग, भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति, द्वयोरतिरिक्तमन्यद् दर्शनं नास्ति, तथा चोक्तम् "अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्त्तृषु अकर्त्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्न दर्शनमन्यच्छङ्कते" इति, तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धा-

भास्वती।

गुणेभ्य पृथक्त्वावधारणं विवेकख्यातिरित्यर्थः, अपवर्गः, अपवृज्यते मुच्यते गुणाधिकारस्त्यज्यते वाऽनेनेत्यपवर्गः, विवेकाविवेकरूपयोर्ज्ञानयोरतिरिक्तमन्यज् ज्ञानं नास्तीत्यत्र "पञ्चशिखाचार्यणो"क्तम्—अयमिति। अयं मूढो जनस्त्रिषु गुणेषु कर्त्तृषु सत्सु तत्त्वापेक्षया चतुर्थेऽकर्त्तरि, गुणकार्यरूपाया आत्मबुद्धेस्तुल्यातुल्यजातीये, उक्तञ्च—

तत्त्ववैशारदी।

एतमासङ्क्षादावेदितम्, अपवर्गं विवृणोति—"भोक्तुरिति। अपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः, प्रयोजनान्तरस्याभावमाह—"द्वयो" इति। "तथा चोक्तं पञ्चशिखेन—"अयन्तु खलु" इति।

वार्त्तिकम्।

वेव वर्त्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति ? यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्येते स हि तस्य फलस्य भोक्तेति, एवं-बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति, बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धः, तदर्थावसायो मोक्ष इति, एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्त्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपि-

भास्वती।

"न स बुद्धेः सरूपो नात्यन्तं विरूपः" इति,

गुणक्रियारूपवृत्तिसाक्षिणि पुरुषे, उपनीयमानान्=बुद्ध्या समर्प्यमाणान् सर्वभावान् सुखदुःखादीनित्यर्थः, उपपन्नान्=सांसिद्धिकान् स्वाभाविकानित्यर्थः, अनुपश्यन्=जानन्स्ततोऽन्यद् महदात्मनः परं दर्शनं ज्ञमात्रमस्तीति न शङ्कते न जानाति, भोगमेव जानाति नापवर्गम्,

तदिति। व्यपदिश्येते=अध्यारोपितौ भवतः, अवसायः=समाप्तिः, सुगममन्यत्, एतेनेति। ग्रहणं=स्वरूपमात्रेण बाह्यान्तरविषयज्ञानम्, धारणं=गृहीतविषयस्य चेतसि स्थितिः, ऊहनं=धृतविषयस्योत्थापनं स्मरणं वा, अपोहः=स्मरणारूढविषयेषु कियतामपनयनम्, तत्त्वज्ञानम्=ऊहापोहपूर्वकं नामजात्यादिभिः सह पदार्थविज्ञानम्, अभिनिवेशः=तत्त्वज्ञानानन्तरं हेयोपादेयत्वनिश्चयपूर्वकं प्रवर्त्तनं निवर्त्तनं वा, एते बुद्धिभेदा एव, अतो बुद्धौ वर्त्तमानाः पुरुषे चैतन्येऽध्यारोपितसद्भावाः=अध्यारोपिताः उपचरिताः स-

तत्त्ववैशारदी।

ननु वस्तुतो भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धिवर्त्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यपदिश्येते इत्यत आह—"तावेतौ" इति। भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितम्, अग्रे च वक्ष्यते, परमार्थतस्तु "बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धः" इति, एतेन=भोगापवर्गयोः पुरुषसम्बन्धित्वकथनमार्गेण, ग्रहणादयोऽपि पुरुषसम्बन्धिनो वेदितव्याः, तत्र स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं ग्रहणं, तस्य स्मृतिः=धारणं, तद्गतानां विशेषाणामूहनमूहः, समारोपितानां च युक्त्याऽपनयोऽपोहः,

वार्त्तिकम्।

भोगापवर्गावेव पुरुषस्य निराक्रियेते, अत एव तावेतावित्यनेन भोगापवर्गौ विशेषितौ भाष्यकारेणेति, पुरुषाणां च संसारिणां मुख्य एव भोगो बुद्धिवृत्त्यविविक्तसुखादिसाक्षात्कारः, जीवन्मुक्तेश्वरयोस्तु गौणो भोगः, सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इतीश्वरलक्षणसूत्रे प्रतिपादितमस्माभिरिति, यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षौ न स्वीक्रियेते तदा—

"कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते",
"मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः"—

इत्यादि वाक्यानि नोपपद्येरन्निति दिक्, बुद्धेरेव परमौ बन्धमोक्षावपि दर्शयति—बुद्धेरेवेति। बुद्धिरूपेण परिणतानां गुणानामेवेत्यर्थः, तदर्थावसायो विवेकख्यात्या पुरुषार्थसमाप्तिः, तथा च यथोक्तभोगापवर्गरूपः पुरुषार्थे सम्बन्धो बुद्धेर्बन्धो वियोगश्च मुक्तिरिति भावः, एतौ च बुद्धेः परमबन्धपरममुक्ती, पूर्वोक्तौ तु भोगापवर्गावपरबन्धजीवन्मुक्ती इत्यविरोधः, एतेनेति। एतेन शब्दादिविषयभोगविवेकख्यात्योः पुरुषेष्वौपचारिकत्वेन ग्रहणादयोऽपि पुरुषेषूपचरितसत्ताका वेदितव्या इति शेषः, ग्रहणं स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं, धारणा चिन्तनम् ऊहोऽर्थगतविशेषाणां वितर्कणमपोहो वितर्कितमध्ये विचारतः कियतां निराकरणं तत्त्वज्ञानं वितर्कितमध्य एव विचारतः कियद्विशेषावधारणम् अभिनिवेशस्तदाकारताऽऽपत्तिरिति, प्रकृतस्य

तत्सद्भावात् स हि तत्फलस्य भोक्तेति ॥ १८ ॥

दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः, तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः सर्वार्थम्, इत्येतान्य-

भास्वती।

भावोऽस्मिन्नर्थे वेदान्ते, पुरुषो हि तत्फलस्य = अध्यारोपफलस्य वृत्तिबोधस्य भोक्ता = बोद्धेति ॥ १८ ॥

दृश्येति। स्वरूपं = कार्यस्वरूपं, भेदः = कार्यभेदः, तत्रेति। तन्मात्रपञ्चकमस्मिता चेति षट् पदार्था अविशेषा इत्यस्मिञ्छास्त्रे परिभाषिताः, तथा च ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि सङ्कल्पकं मनः, पञ्चभूतानि चेति षोडश विशेषाः, एत इति। एते षडविशेषाः परिणामाः सत्तामात्रस्यात्मनः = अस्मीति ज्ञानमात्रस्येत्यर्थः, सत्ताज्ञानयोरविनाभावित्वात्, सत्तामात्र आत्मबोधमात्रश्चेति पदद्वयं समार्थकम्, तादृशश्चात्मभावो महान् = अ-

तत्त्ववैशारदी।

ताभ्यां विवेकाविवेकाभ्यां तदवधारणं तत्त्वज्ञानं, तस्यावधारणपूर्वं हानोपादानमभिनिवेशः ॥ १८ ॥

दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

"विशेषेत्यादि—पर्वाणीत्यन्तं" सूत्रम्, तेषाम् अविशेषाणां = शान्तघोरमूढलक्षणरहि-

स्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः, गुणानामेष षोडशको विशेषपरिणामः, षड् अविशेषाः, =तद्यथा शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रञ्च, इत्येकद्वित्रिचतुष्पञ्चलक्षणाः शब्दादयः पञ्चावि-

भास्वती ।

भिमानैरनियत इत्यर्थः, अस्मेवमहमत्रमित्यभिमानैरात्मभाव सङ्कोचमापद्यते, अस्मीति-प्रत्ययमात्रे तदभावात् स महानपरिच्छिन्नभावः असङ्कोचीन इति, तस्य महत आत्मनः षड्विशेषपरिणामाः, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणीति क्रमेणेति । यदिति । यदविशेषेभ्यः परं पूर्वोत्पन्नं तल्लिङ्गमात्रम् =स्वकारणयोः पुम्प्रधानयोर्लिङ्गमात्रं ज्ञापकमित्यर्थः, महत्तत्त्वम् पुरुषस्य लिङ्गं चेतनत्वं गतिलत्वं वा प्रधानस्य लिङ्गं त्रिगुणाऽऽत्मख्यातिरिति, स्मर्यते च—

"अलिङ्गा प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि मन्यते" ॥ इति,

तत्त्ववैशारदी ।

तानां ये विशेषाः =विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयस्तेषा तानाह—तत्राकाश" इति । उत्पादक्रमानुरूप एवोपन्यासक्रमः, अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य सत्त्वप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाः रजःप्रधानस्य तु कर्मेन्द्रियाणि, मनस्तूभयात्मकमुभयप्रधानस्येति मन्तव्यम्, अत्र च पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिकारणकान्यविशेषत्वाद् अस्मितावद् इति, विकारहेतुत्वं चाविशेषत्वं तन्मात्रेषु चास्मितायां चाविशिष्टम् सङ्कल्प्य विशेषान् परिगणयति—"गुणानामेष" इति । अविशेषानपि गणयति—"षड्" इति । सङ्कल्प्योदाहरति—'तद् यथा' इति । विष्ट—परं परेणेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणः, रस आत्मना चतुर्लक्षणः, रूपमात्मना त्रिलक्षणः, स्पर्श आत्मना द्विलक्षणः, शब्दः शब्दलक्षण एवेति, कस्य पुनरमी षडविशेषाः कार्य्य-पातञ्जलरहस्यम् ।

साङ्ख्यमते सर्वाणीन्द्रियाणि सात्त्विकानीति प्रतितन्त्रसिद्धान्तेन तन्मतं व्यवच्छिन्नमत आह—अस्मितालक्षणस्येति तत्र तामसादहङ्कारात्तन्मात्राण्यत्र महत्तत्त्वोपादानानीत्याह—बुद्धाति । युक्तिमप्याह—अविशेषत्वादिति । इत्वन्तरमाह—विकारेति । विकारः षोडशको गणः तत्र यथा पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति तन्मात्राणि महाभूताना कारणं तथाऽहङ्कारोऽपीन्द्रियाणाम् इत्याह—नेति । अहङ्कारोऽप्यविशेष इत्याह—षष्ठश्चेति । युक्तिमप्याह—एत-इति । बुद्धिसत्त्व पुरुषश्चेतयते साहङ्कारा बुद्धिः पुरुषमुपभोजयति,

वार्त्तिकम् ।

पसहरति—गुणानामिति । एवं पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगणः षोडशसङ्ख्याको गुणाना विशेषाख्यः परिणाम इत्यर्थः, नन्विन्द्रियवत्तन्मात्राण्यहङ्कारस्य विशेषाः कथं नोक्ताः शब्दस्पर्शादिविशेषवत्त्वादिति चेन्न—विशेषमात्रस्यैवात्र विशेषपरिभाषणात् तन्मात्राणां तु भूतानामविशेषा अपि भवन्तीति, अविशेषपदं व्याचष्टे—षड् अविशेषा इति । षड् गणयति—शब्दतन्मात्रमित्यादिना—अस्मितामात्र इत्यन्तेन, एकद्वित्रीति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं धर्मः तन्मात्राणां द्रव्यत्वलाभाय लक्षणपदं तथा चात्तरोत्तरतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वाच्छब्दत न्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं तत्कार्यतया स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयधर्मकम्, एवं क्रमेणैकैकलक्षधर्मवृद्धिरित्यर्थः, एतेषु च मात्रशब्दैः शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्न तु गुणान्तरसंपर्कस्य एकद्व्यादिलक्षणत्ववचनात्,

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिण —

शेषाः, षड्भ्याविशेषेभ्योऽस्मितामात्र इति, एते सत्तामात्रस्यात्मनो महत
षडविशेषपरिणामाः, यत् तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, तस्मि

भास्वती।

लिङ्गमात्रो महानात्मा यथोक्तलिङ्गमात्रस्वभावः, तस्मिन् महदात्मन्यवस्थाय = सूक्ष्मरूपेण कारणस्वरूपे अहङ्कारादयोऽवस्थाय, ततः परं तेऽविशेषविशेषरूपा विवृद्धि-काष्ठां = चरमां विवृद्धिम्, अनुभवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, प्रतिसंसृज्यमाना विलोमपरि-णामक्रमेण च लीयमाना महदात्मन्यवस्थाय = महत्तत्त्वरूपेण प्रागव्यक्ततां प्रतियन्ती-ति। गुणानामन्त्यभूमिका या किं स्वरूपं? तदाह—यदिति। निःसत्ताऽसत्तं = निष्क्रान्ता

तत्त्ववैशारदी।

मित्यत आह—"एते सत्तामात्रस्यात्मनः" इति। पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत् तस्य भावः सत्ता,

पातञ्जलसूत्रम्।

स्व च विशिनष्टि पुनः प्रधानकुल्यान्तरं सूक्ष्ममिति।

वार्त्तिकम्।

न्येते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति, प्रतिसंसृज्य-
मानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय यत्तन्निःसत्तासत्त-

भास्वती ।

सत्ता असत्ता च यस्मात्तत्, सत्ता = पुरुषार्थक्रियाभिरनुगतता, असत्ता = पुरुषार्थक्रियायोग्यता, सत्त्वादिभ्यः पुरुषार्थानन्येऽपि नास्त्यस्य तद्योग्यताया भावादसत्ता, निःस-

तत्त्ववैशारदी ।

तन्मात्रं महत्तत्त्वम्, यावती का चित्पुरुषार्थक्रिया शब्दादिभोगलक्षणा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा वा सर्वा सा सति बुद्धौ समाप्यत इत्यर्थः, आत्मन इति स्वरूपोपदर्शनेन तुच्छत्वं निरस्यति, प्रधानस्यमाद्यः परिणामो नान्त्यो, न तु तद्भिन्न इति यावत्, यत्तत्परं = विप्रकृष्टकालम्, अविशेषेभ्यस्तदपेक्षया सन्निकृष्टकालेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं— तस्मिन् एते = षडविशेषाः सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्यसिद्धेर्विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति = प्राप्नुवन्ति, न पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामास्तेषां च धर्मलक्षणावस्था परिणामा इति, नेयमेषां विवृद्धिकाष्ठा परिणामकाष्ठेति, तदेवमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रलयक्रममाह—"प्रतिसंसृज्यमाना" इति । प्रतिसंसृज्यमाना = प्रलीयमाना, स्वात्मनि लीन-

पातञ्जलरहस्यम् ।

सांख्योक्तिमाश्रित्याह—यावतीति । धर्मलक्षणावस्थापरिणामित्वे विशेषाणां तत्त्वान्तराकारपरिणामो नास्त्येवेति कृत्वास्ते षोडशकस्तु विकार एवेति स्मारयन्नाह—

वार्त्तिकम् ।

वस्यथा स्थित्वोत्तरोत्तरवंशपर्वाणीव विवृद्धिकाष्ठा स्थास्नुजङ्गमाना प्राप्नुवन्ति

"महान्प्रादुरभूद् ब्रह्मा पृष्ठस्थो जगद्गुरुः"–

इति स्मृतेः, तथा प्रतिसंसृज्यमाना प्रलीयमानाश्च, ते तस्मिन्नेवावस्थयाऽतीताव-स्थयाऽनुगता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्प्रसिद्धसाम्यावस्थगुणत्रयरूपमलिङ्गं तत् प्रधानाख्यमूलकारणं प्रतियन्ति प्रकृतौ लीयन्त इत्यन्वयः, एतेन महत्तत्त्वोपाधिकस्य कार्यब्रह्मणोऽपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वं प्रसङ्गाद्व्याख्यातम्, प्रधानस्यासङ्गत्वोपपादनायाव्यक्तमिति विशेषणं, स्वयमव्यक्ततया न परस्परव्यञ्जकमित्यलिङ्गमित्याशयः, पुरुषात्परात्माभिमतशरीरादिभ्यश्च व्यावर्त्तनाय निःसत्तासत्तं विशेषणम्, निर्गते पारमार्थिके सत्तासत्ते यस्मादिति विग्रहः, कूटस्थनित्यत्वादि पारमार्थिकं सत्,

"सतोऽस्तित्वे च नासत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः" ।

"तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित् क्वचित्कदाचिद् द्विज ! वस्तुजातम् ।

यच्चान्यथात्वं द्विज ! याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि सत्त्वम्"—

इति गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्यः सत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकासत्तात्वसिद्धेः, तच्च सत्त्वं प्रधाने नास्ति महदाद्यखिलविकाररूपं प्रलयेष्वसत्त्वात् सूक्ष्मदृष्ट्या तु परिणामितया प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापायाच्च, तथा च श्रुतिस्मृतयः 'चैतन्यं चिन्मात्रं सत्'

'क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः'—

इत्याद्या इति, यथा च सत्तया वर्जितमेवासत्तयाऽपि पारमार्थिक्या वर्जितं सत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकासत्त्वात्, तच्च प्रधाने नास्ति नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वात् श्रुतिस्मृत्यनुमानादिसिद्धत्वाच्च, इत्यनेन च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं मायाऽऽख्यं प्रधानमिति वेदान्तसिद्धान्तोऽप्यवधारणीयः,

"नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी",

वार्त्तिकम् ।

तद्विकाराणामपि पारमार्थिक्यौ सदसत्ते न स्त इति प्रतिपादयितुं प्रधानस्य विशेषणान्तर-निःसदसदिति, निर्गते सदसती यस्मादिति विग्रह, निःसन्निरसदिति पाठेऽप्ययमेवार्थ, प्रधानवृत्ति हि यद्विकारजात तत्पारमार्थिकमसन्न भवति परिणामित्वेन स्वधर्म प्रतिक्षणवि-नाशाद् आद्यन्तयोर्व्यस्त्यवस्थयाऽयमसत्वाच्च, 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिके-त्येव सत्यम्',

"अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवने"—

त्यादिश्रुतिस्मृतयश्च विकाराणां नित्यतारूप सत्त्व निराकुर्वन्ति, अत्र च श्रुतौ विका-राणामाद्यन्तयोर्नाममात्रावशेषत्वेनास्थिरतयत्र तदपेक्षया स्थिरत्वरूप सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितम्, 'नित्यो नित्याना सत्यस्य सत्य'मिति श्रुत्यन्तरे तादृशार्थसिद्धे', न पुनर्वि-काराणामत्यन्ततुच्छतया, मृद्विकारस्य मलविकारदृष्टान्तत्वानुपपत्ते, न हि लोके मृद्विका-रस्यात्यन्ततुच्छत्वं सिद्धमस्ति येन ब्रह्मकार्यप्रपञ्चतुच्छत्वे दृष्टान्तता तस्य स्यादिति, यथा प्रधानवृत्तिकार्यजातमत्यन्तसन्न भवति एवमत्यन्तासदपि न भवति अतीतानागतादिरूपं सदा सत्त्वात्, तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत'

आसीदिद तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति,

नन्वेव सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्त्वप्रतिषेधे सति प्रकृते सदसदात्मकताप्रतिपादकश्रु-तिस्मृतिगतव्याकोप "सदसद्वाधावाधाभ्यामि"ति साङ्ख्यसूत्रविरोधश्चेति ? मैवम्—तथाविध-वाक्याना व्यक्तरूपव्यावहारिकसदसत्तापरत्वात्, साङ्ख्यसूत्रे च बाधाबाधौ रूपभेदेन सार्व-कालिकाविति, तदुक्तं—

जगन्मयी भ्रान्तिरियं न कदाऽपि न विद्यते ।
विद्यते न कदा चिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम्—

इति, भ्रान्तिरिति पारमार्थिकभ्रममाश्रित्य ज्ञानज्ञेययोरभेदविवक्षयोक्तम्, अत एव गौतमसूत्रं 'तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिरि"ति तात्त्विकमिथ्याबुद्धिरनित्य-पदार्थज्ञान च प्रधान मिथ्याज्ञान प्रसिद्धमिथ्याज्ञान शुक्तिरजतादिज्ञानमिति, पारमार्थिक-भ्रमलक्षणं च तदभाववति तत्प्रकारत्वमसद्विषयकता वा तदुभयमपि परिणामिनित्यपदा-र्थबुद्धिष्वप्यस्तीति, व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्ताऽऽदिद्वैविध्यं च विष्णुपुराणादिषु प्रसिद्ध, यथा—

सद्भाव एषो भवते मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं तथाऽपि चोक्तं भुवनाश्रितं तद्—

इति, तृतीया च लोकसिद्धा प्रातिभासिक्यपि सत्ता शुक्तिरजतस्वाप्नपदार्थाना मनोमात्र-परिणामानामिति, यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपीति वेदा-न्तरहस्य 'नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धे' त्यादि श्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वरूपा-मतिपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्यैव बोध्यम्, प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरुषयोर्व्यापारोपरम-रूपो लयो भवति—

प्रकृति पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनि—

त्यादिवाक्येभ्य, परमात्मा च सदाजाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसन्न प्रकृतिपुरुषाविति वेदान्तमहावाक्यमर्यादा, एतेन सदसत्त्वयोर्विरोधादेकत्रासंभव इत्यप्य-पास्तम्, व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छेदभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकारभेदेन च तयोरवि-रोधादिति, तदेवं श्रुतिन्यायसिद्धं सत्यत्वमिथ्यात्वविभागमविदुषामाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां—

पुरुषार्थेन कारणं भवतीति, नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याऽऽख्यायते, त्रया-णामवस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता कारणं भवति, स चार्थो हेतुर्नि-मित्तं कारणं भवतीत्यनित्याऽऽख्यायते, गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न

भास्वती ।

गुणा इति । सर्वधर्मानुपातिन इति हेतुगर्भविशेषणमिदम्, महदादिसर्वव्यक्तीना—

तत्त्ववैशारदी ।

कारणत्वमस्या न ज्ञायत इति नास्या पुरुषार्थता हेतु, उपसंहरति—"नासौ" इति । इति = तस्मादर्थे, अनित्यावस्थामाह—"त्रयाणाम्" इति । त्रयाणा = लिङ्गमात्राविशेष-विशेषाणामित्यर्थ, पर्वस्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह—"गुणास्तु" इति । निदर्शनमाह-

पातञ्जलरहस्यम् ।

रोभावाख्येत्याह-त्रयाणामिति । एतान्येव पर्वाणि शक्तीनां महत्त्वादीनामाविर्भावतिरोभावा-वेवोपजननापायशब्दार्थौ, अचेतने जलादि प्रवर्त्तमान कृपापेक्षा न करोतीति दृष्टं, तद्वदत्रापि स्यादिति चेत् न—प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार —

वार्त्तिकम् ।

ऽऽख्यायत इति, शास्त्रेष्विति शेष, नित्या स्वाभाविकी अनैमित्तिकत्वेन पर्वत्रयापेक्षया स्थिरा, स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मादिभि प्रतिबन्धोऽत्र गुणानां साम्यरूप परिणाम इति भाव, अव्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकत्वं न व्यक्तावस्थाऽपेक्षया बहुकालावस्थायित्वमेव नित्यत्व-सत्यत्वापरनामकं व्यवहारे सिद्धम्, 'धर्मो नित्य सुखदुःखे त्वनित्ये' इत्यादिभारता-दिव्यवहाराद्, ईदृशनित्यत्वं च गीतादिपूक्तम्—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना-

इत्यादिभिरिति, अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवात्राप्यर्थोऽस्तु सर्गेऽपि गुणसाम्य-स्यात्यन्ततोऽनुच्छेदात्, अंशत एव वैषम्येणावरणरूपस्य गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात्, अन्यथा साम्यावस्थाया अत्यन्तोच्छेदे पर्वत्वानुपपत्तेश्च, अनेन हि सूत्रेण ऊर्ध्वमूलमध - इत्यादिगीताम् अव्यक्तमूलप्रभव इत्यादिमोक्षधर्मादिकं चानुसृत्य संसाररूपो गुणवृक्ष एव चतुष्पर्वतया निरूपित तस्य च वेदान्तुल्यस्य गुणवृक्षस्यावरणानां पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवो-त्तरतत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशत फेनादिरूपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्येव पूर्वपूर्व-तत्त्वस्य सर्वांशेन परिणाम उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थं तु कारणानां स्वकार्यावर-कतयाऽवस्थानं सिध्यति, तस्मात्सर्गकालेऽपि बहिरलिङ्गावस्थावस्थानात्तस्या नित्यत्वमि-ति, ननु प्रकृतिमादायाष्टावेवावरणानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मात्राण्यपीति चेन्न-सूक्ष्म-स्थूलयोरेकत्वविवक्षयाऽष्टधाऽऽवरणवचनात् अत एव भागवतद्वितीयस्कन्धे परब्रह्मगतौ पञ्च-भूताना बहिस्तन्मात्रावरणे गतिरुक्ता इन्द्रियाणि चाकारणत्वान्नावरणानि तेषामुत्पत्तिस्तु तन्मात्रसमानदेशा यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मतैलोत्पत्तिरिति दिक्, इतरस्मिन्नवस्थात्रये त्वनित्यत्वरूप वैधर्म्यमाह-त्रयाणामिति। आदौ उत्पत्तौ उपादानकारणत्वव्यवच्छेदार्थं-माह-सर्वार्थ इति । अनित्या त्रिधा अवस्थेति शेष, शेष सुगमम्, पर्वसु नित्यानित्यत्वरूपं-वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विणा गुणाना पर्वभ्यो वैधर्म्यमाह-गुणास्त्विति । गुणास्तु सत्त्वादय सर्वविकारेष्वनुगता अत उत्पत्तिविनाशशून्या अनुपचरितनित्या इत्यर्थ, अलिङ्गावस्थाऽपि हि नव नित्येति, ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतेर्नित्यत्वे—

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरि ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।"

तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्ते, तथा षडविशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमात्, तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते तथा चोक्तं—पुरस्तात् न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरं

भास्वती।

वहितकार्यम्, तत्र प्रधाने तल्लिङ्गमात्रं संसृष्टमविभक्तं सद् विविच्यते पृथग् भवति, क्रमस्यानतिवृत्ते =वस्तुस्वाभाव्याद् यथा भवितव्यं तदनतिक्रमाद् यथायोग्यक्रमत एवोत्पद्यत इत्यर्थः, एवञ्च परिणामक्रमनियता अविशेषविशेषभावा उत्पद्यन्ते, तथा चोक्तमिति, पुरस्तात् =एतत्सूत्रभाष्यस्यादौ, नेति। विशेषेभ्यः परः =तदुत्पन्न—

तत्त्ववैशारदी।

शाद्वलदलजटिलं शाखाकाण्डनिपीतमार्त्तण्डचण्डातपमण्डलमारभन्ते, किन्तु क्षितिसलिलतेजःसम्पर्कात् परम्परापञ्जायमानाङ्कुरपत्रकाण्डतालादिक्रमेण, एवमिहापि युक्त्यागमसिद्धः क्रमश्चास्थेय इति, कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषसंसृष्टानीत्यत आह—"तथा चोक्तं पुरस्ताद्" इति। इदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षाणैः, अथ विशेषाणां कस्मान्न तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त—इत्यत आह—"न विशेषेभ्यः" इति। तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषास्तथा च

पातञ्जलरहस्यम्।

निविडशाद्वल हरिद्वर्णपत्र जटिल शिफायुक्त. निपीत. स्वच्छायया मार्तण्ड सूर्य तस्य चण्डा प्रचण्डा तीक्ष्णा ये आतपचया समूहा निपीता इव येन वटशाखिना तमारभन्ते जनयन्ति अन्हाय झटित्येव, न किन्तु क्षित्यादिभिरुपकृता न्यग्रोधधाना, वटबीजकंदंगदाद्यान्तिकमाह—एवमिहेति। कथमिति प्रश्ने, इदमेव सूत्रं विशेषादि-पर्वाणीत्यन्तं, ननु परिणामत्वाविशेषात् किमिति तत्त्वान्तरं नारभन्ते भूम्यादय तनुविस्तार इत्यस्य रूपं तत्र जगन्मण्डलव्या-

वार्त्तिकम्।

ऽलिङ्गावस्थप्रधानेऽव्यक्तरूपेणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्तं भवति, तत्र हेतुः क्रमेति। क्रमस्य पौर्वापर्यस्य कदाऽप्यनतिक्रमादित्यर्थः, यदि हि कारणे ह्यनागतावस्थाभिरसतामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत तथाऽतीतमप्युत्पद्येत, न च प्रागभावः कारणम्, अभावस्यासिद्धेः, किं चाभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्, तथा च सिद्धं शून्यवादिभिः, अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति चेत्, तुल्यं निमित्तत्वेऽपि, अत उपादानतावन्निमित्तत्वमपि नाभावस्य, तस्मात्कार्यजननशक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमत इति, तदनेन भाष्येण सत्कार्यवादः प्रसाधितः, तथैत्याद्यप्येवं व्याख्येयम्, महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च साङ्ख्यसूत्रैरुक्तोऽस्माभिरपि तद्भाष्ये प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु नेह प्रस्तूयत इति, तथा चोक्तम्-पुरस्तादिति। यथा विशेषेभ्योऽवान्तरभेदभिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुरस्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः, ननु कथं गुणपर्वणां चतुर्धा विभागः सूत्रकारेण कृतः ब्रह्माण्डस्थावरजङ्गमरूपैः पर्वणामानन्त्यादित्याशङ्क्य ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह—न विशेषेभ्य इति। विशेषेभ्यः परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदो नास्ति अतो विशेषाणां तत्त्वान्तरपरिणामो नास्तीत्यर्थः, अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं विशेषपर्वण्येव गृहीतमिति भावः, तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं च स्वावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्, पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंशतिजात्यनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरत्वं स्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमिति, नन्वेवं तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्र तत्रोक्तं घटेतेति, उच्यते—यथा विशेषाख्यपञ्चतत्त्वात्मिकैव पृथिवी प्रागुत्पद्यते ततः तस्या खननमन्थनादिना पार्थिवे जलतेजसी अभिव्यक्तिमात्रे भवत एवं तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिर्वृत्तिभेद इति, तर्हि कि-

तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्ते, तथा षड्विशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमात्, तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते तथा चोक्तं—पुरस्ताद् न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरं

भास्वती।

वहितकार्यम्, तत्र प्रधाने तल्लिङ्गमात्रं संसृष्टमविभक्तं सद् विविच्यते पृथग् भवति, क्रमस्यानतिवृत्ते=वस्तुस्वाभाव्याद् यथा भवितव्यं तदनतिक्रमाद् यथायोग्यक्रमतः एवोत्पद्यत इत्यर्थः, एवञ्च परिणामक्रमनियता अविशेषविशेषभावा उत्पद्यन्ते, तथा चोक्तमिति, पुरस्ताद्=एतत्सूत्रभाष्यस्यादौ, नेति। विशेषेभ्यः परं=तदुत्पन्नं—

तत्त्ववैशारदी।

शाद्वलदलजटिलं शाखाकाण्डनिपीतमार्तण्डचण्डातपमण्डलमारभन्ते, किन्तु क्षितिसलिलतेजःसम्पर्कात् परम्परया नीयमानाङ्कुरपत्रकाण्डतालादिक्रमेण, एवमिहापि युक्त्यागमसिद्धः क्रमश्चास्थेय इति, कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषसंसृष्टानीत्यत आह—"तथा चोक्तं पुरस्ताद्" इति। इदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षाणे., अथ विशेषाणां कस्मान्न तत्त्वान्तरपरिणाम उक्तः—इत्यत आह—"न विशेषेभ्य" इति। तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषास्तथा च

पातञ्जलरहस्यम्।

निविडशाद्वलं हरिद्वर्णपत्रं जटिलं शिफायुक्तं निपीतं स्वच्छायया मार्तण्डः सूर्यः तस्य चण्डाः प्रचण्डाः तीक्ष्णा ये आतपचयाः समूहा निपीता इव येन वटशाखिना तमारभते जनयति सन्हाय झटित्येव, न किन्तु क्षित्यादिभिरुपकृता न्यग्रोधधाना, वटबीजकदंशशार्ष्यान्तिकमाह—एवमिहेति। कथमिति प्रश्ने, इदमेव सूत्रं विशेषादि-पर्वाणीत्यन्तं, ननु परिणामत्वाविशेषात् किमिति तत्त्वान्तरं नारभन्ते भूम्यादयः तनुविस्तार इत्यस्य रूपं तस्य जगन्मण्डलस्या-

वार्त्तिकम्।

ऽलिङ्गावस्थप्रधानेऽव्यक्तरूपेणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्तं भवति, तत्र हेतुः क्रमेति। क्रमस्य पौर्वापर्यस्य क्वाऽप्यनतिक्रमादित्यर्थः, यदि हि कारणे ह्यनागतावस्थाभिरसतामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत तथाऽतीतमप्युत्पद्येत, न च प्रागभावः कारणम्, अभावस्यासिद्धेः, किं चाभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्, तथा च जितं शून्यवादिभिः, अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति चेत्, तुल्यं निमित्तत्वेऽपि, अत उपादानतावन्निमित्तत्वमपि नाभावस्य, तस्मात्कार्यजननशक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमत इति, तदनेन भाष्येण सत्कार्यवादः प्रसाधितः, तथेत्याद्यप्येवं व्याख्येयम्, महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च साङ्ख्यसूत्रैरुक्तोऽस्माभिरपि तद्भाष्ये प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु नेह प्रस्तूयत इति, तथा चोक्तम्-पुरस्तादिति। यथा विशेषेभ्योऽवान्तरभेदभिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुरस्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः, ननु कथं गुणपर्वणां चतुर्धा विभागः सूत्रकारेण कृतः ब्रह्माण्डस्थावरजङ्गमरूपं पर्वणामानन्त्यादित्याशङ्क्य ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह-न विशेषेभ्य इति। विशेषेभ्यः परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदो नास्ति अतो विशेषाणां तत्त्वान्तरपरिणामो नास्तीत्यर्थः, अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं विशेषपर्वण्येव गृहीतमिति भावः, तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं च स्वावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्, पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंशतिजात्यनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरत्वं स्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमिति, नन्वेवं-तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्र तत्रोक्तं घटेतेति, उच्यते-यथा विशेषाख्यपञ्चतत्त्वात्मिकैकैव पृथिवी प्रागुत्पद्यते ततः तस्या. खननमन्थनादिना पार्थिवे जलतेजसी अभिव्यक्तमात्रे भवतः एवं तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिवृत्तिभेद इति, तर्हि कि-

व्याख्यातं दृश्यम्, अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥२०॥

वार्त्तिकम् ।

इन्द्रियाणि च प्रसिद्धान्येव तन्मात्राणि भूतानां साक्षात् कारणानि शब्दादिमत्सूक्ष्मद्रव्याणि अतस्तानि सूक्ष्मभूतान्यपि क्वचिदुच्यन्ते, महदहङ्कारौ च मोक्षधर्मे लक्षितौ, यथा—

"हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्युत ॥
धृतं चैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।
तथैव विश्वरूपत्वाद्विश्वरूप इति श्रुतः ॥
एष वै विक्रियाऽऽपन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहङ्कारं महातेजा प्रजापतिमहङ्कृतम्" ॥

इत्यादि, अत्र चोपासनार्थं शक्तिशक्तिमदभेदेनोपाध्योर्नामादिकमुपाधिमत्त्वेन तयोरुक्तैर्मनुष्यपश्वादिनामरूपादिवत्, स्मृत्यन्तरेषु साङ्ख्ययोगयोश्चाविवेकतो जडवस्तुन्येव तद्व्यवहारः, ज्ञानैश्वर्यादिरूपमहत्तत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य चान्तःकरणधर्मत्वादिति, प्रकृतिस्तु त्रयोविंशतितत्त्वकारणानि सत्त्वादिनामकसूक्ष्मद्रव्याणि असङ्ख्यातानि गुणशब्दश्च तेषु पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च प्रयुज्यते, तच्च गुणत्रयं सुखदुःखमोहधर्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्मकमुच्यते, पुरुषाणां सर्वार्थसाधकत्वाद्राजामात्यवत्प्रधानमुच्यते जगदुपादानत्वात्प्रकृतिर्जगन्मोहकत्वाच्च मायेत्युच्यते, वैशेषिकादिभिश्च स्वस्वपरिभाषया परमाण्वज्ञानादिशब्दैश्चोच्यते इति, तदुक्तं वासिष्ठे—

"नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत् ।
तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून्"—

इत्यादिनेति, एषु च त्रयोविंशतितत्त्वानि सर्गादौ स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपेण परिणमन्ते, तत्र स्थूलं पञ्चभूतेभ्यः सूक्ष्मं च शेषेभ्यः तयोश्च सूक्ष्मं काष्ठवच्चैतन्याभिव्यञ्जकत्वात् पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते तच्चाहङ्कारस्य बुद्धौ प्रवेशात्सप्तदशावयवकं साङ्ख्यशास्त्रे प्रोक्तं 'सप्तदशैकं लिङ्गमि'ति, अत्र एकं च समष्ट्यभिप्रायेणोक्तम्, 'व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादि'त्युत्तरसूत्रेण व्यक्तिरूपत एकस्यैव लिङ्गशरीरस्य व्यक्तिभेदवचनात्, अयं च व्यष्टिसमष्टिभावो न वनवृक्षवत् किं तु पितापुत्रवदेव,

"तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः"—

इतिमन्त्रादिवाक्यैर्हिरण्यगर्भस्य शरीरद्वयांशैरेवाखिलपुंसां शरीरद्वयोत्पत्तिरिति सिद्धेः, वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावोऽस्तीति दिक् ॥ १९ ॥

सूत्रान्तरमवतारयति—व्याख्यातमिति ।

"द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः" दृशिरत्र न गुणः किंतु प्रकाशस्वरूपं द्रव्य—

"ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः"—

इत्यादिस्मृतेः, अन्योन्याद्यादिषु च भेदाभेदावेव, औष्ण्याग्रहणेऽपि चक्षुषाऽग्निग्रहणात् पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं विना न गृह्यत इति, मात्रशब्देन पूर्वसूत्रोक्तप्रकाशक्रियाऽऽदिगुणव्यावृत्तिः तेष्वेव च सर्वेषां शेषगुणानामन्तर्भावः शुद्धशब्देन च भूतेन्द्रियात्मकत्वव्यावृत्तिः, शुद्धेऽपि बुद्ध्यभेदभ्रमोपपादनाय शेषविशेषणम्, अत्र च परिणामित्वपारार्थ्याचेतनत्वादीनि बुद्धेरशुद्धिः तद्राहित्यं च पुरुषस्य शुद्धिरिति भाष्ये व्यक्तीभविष्यति, प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययसमानाकारताऽऽपन्न इव सन् बुद्धिवृत्तिसाक्षात्कर्ता, अनेन विशेषेण द्रष्टरि प्रमाणं चोक्तमिति, शुद्धोऽपी-

ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्, परिणामिनी हि बुद्धिः, तस्याश्च विषयो गवादि-र्घटादिर्वा ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति, सदाज्ञातविषयत्वन्तु

भास्वती ।

ज्ञानरूपा बुद्धिर्नष्टाऽज्ञाना घटाकारा घटज्ञानरूपा भवतीति दृश्यते, एवं ज्ञाताज्ञातविषयत्वं ततश्च परिणामित्वम्, स्फुटमिति । पुरुषविषयाऽस्मबुद्धिः सदाज्ञातस्वभावा यतोऽज्ञाता-

तत्त्ववैशारदी ।

तया तच्छायाऽऽपत्तेरित्यत आह—"न बुद्धेः सरूप" इति । तथाऽसरूपस्य तच्छायाऽऽपत्तिरपि दुर्घटेत्यत आह—"नात्यन्तं विरूप" इति । तत्र सारूप्यं निषेधति—"न तावद्" इति । हेतुं पृच्छति—"कस्माद्" इति । सहेतुकं वैरूप्यं हेतुमाह—"ज्ञाताज्ञात" इति । परिणामिनी बुद्धिर्यस्मात्तस्माद् विरूपा, यदा खल्वियं शब्दाद्याकारा भवति तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणो भवति विषयः, तदनाकारत्वे त्वज्ञातः, तथा च कदाचिदेव तदाकारतां दधती परिणामिनीति, प्रयोगश्च भवति-बुद्धिः परिणामिनी ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रादिवदिति, तद्धर्म्यं पुरुषस्य तद्विपरीतत्वाद् इत्यनिवर्तीत्याह—"सदाज्ञात" इति । स्यादेतत्-सदा

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्यादेतदिति । तत्र सावयवत्वमुपाधिरित्याह—न बुद्धेरिति । अपरिणामिनः पुंसः परिणामिनी बुद्धिः विरूपाऽपि स्फोटवत् शब्दा अर्थाकाराः, पुत्रवती जायेत्युच्यते, आत्मा वा इदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयेति श्रुतेः, तद्यथा एक एवात्माऽविद्यावशात् स्व पुत्र जायेति त्रित्वं प्राप्त तद्वत् सारूप्यपुरुषोऽपि प्रत्ययानुपश्य इति, प्रयोगमप्यनुमानमस्मिन्नर्थे इत्याह—बुद्धिरित्यादि, यस्तु परिणामी स कदा चित् परिणमते कदा चिन्नेति ज्ञाताज्ञातविषयो, यस्त्वपरिणामः स सदाज्ञातविषय एव ततश्च न तस्योपरमः क्रियाया इति, ज्वलन्तीव प्रभा मणेरिति मोक्षधर्ममाश्रित्य तत्र पुंसो विषयोपरमात्स्यात्कैवल्यकल्पमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । परिदीपयति द्रढयति, दु खा-

वार्त्तिकम् ।

इति शिक्, बुद्धिपुरुषयोर्विवेकप्रतिपादनाय तयोरभेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वैरूप्यसारूप्यप्रतिपादकतया क्रमेण शुद्धोऽपीत्यादिविशेषणद्वयं व्याचष्टे—स न बुद्धेः सरूपो नात्यन्तं विरूप इति, पारमार्थिकसारूप्याभावं शुद्धोऽपीत्याद्यदलार्थं, प्रतिबिम्बरूपापारमार्थिकसारूप्यं च शेषदलार्थं, तथा च परिणामित्वादिरूपबुद्धिसारूप्याभावं एव शुद्धिः बुद्धिवृत्तिसारूप्यमेव च प्रत्ययानुपश्यत्वमित्यायातम्, सारूप्याभाववैरूप्ये क्रमेण प्रतिपादयति—न तावदित्यादिना । कस्मादित्यस्योत्तर-परिणामिनी हि बुद्धिरिति । परिणामित्वे हेतुर्ज्ञाताज्ञातविषयत्वादिति, ज्ञातेत्याद्युक्तं विवृणोति-तस्याश्चेति । तस्या बुद्धेश्चा हेतौ, गवादिरिति । गोशब्दः शब्दवाची, अतो गवादिघटादिपदाभ्यां धर्मधर्मिसामान्यपरतया धर्मधर्मिरूपाणामशेषाणां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम्, ज्ञातो-वृत्तिव्याप्यस्तदन्यश्चाज्ञातः, दर्शयति अनुमापयतीत्यर्थः, अय भावः—बुद्धिः परिणामिनी स्यात् तदैव कदा चित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवति कदा चिच्च नेत्युपपद्यते, न च पुरुष इव बुद्धावपरिणामित्वेऽपि विषयस्य प्रतिबिम्बनमेव विषयाकारताऽस्तु ततश्च प्रतिबिम्बकादाचित्कत्वेन ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपद्येतेति वाच्यम्? स्वप्रख्यानादौ विषयासन्निध्येन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात्, शास्त्रेषु बुद्धौ विषयप्रतिबिम्बवचनं तु तत्समानाकारपरिणाममात्रेणातो बुद्धेरर्थग्रहणस्यानित्यतया तस्या अर्थाकारपरिणामोऽनुमीयत इति, बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदभावं पुरुषे दर्शयति—सदाज्ञातेति, सदा ज्ञातो विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भावः सदाज्ञातविषयत्वं, परिदीपयति अनुमापयति, यदि हि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा जाड्यपरिणामेन कदा चित्पुरुषस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञाताऽपि तिष्ठेत् ततश्च वर्तमानाया अपि घटादिवृत्तेरज्ञानसम्भवात् घटादिकं निश्चिनोमि न वेत्यादिसंशयः स्यात्, तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञाना-

पुरुष इति तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्, त्रिगुणा बुद्धिः त्रिगुणत्वादचेतनेति, गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति, अतो न सरूपः, अस्तु तर्हि विरूप इति,

भास्वती ।

ज्ञानेच्छाकृतिसंस्कारादीना महत्य कारित्वोत्पन्ना बुद्ध्यादय परार्था परस्यैकस्य विज्ञातुरपदर्शनाद् एकप्रयत्नेन मिलित्वा भोगापवर्गसार्थकारिण, विज्ञातृपुरषस्तु स्वार्थो न कस्य चिदर्थो, द्रष्टारमाश्रित्य भोगापवर्गौ चरितौ भवत इति दर्शनात्, तथेति । तथा सर्वेषा प्रकाशक्रियास्थितिस्वभावानामर्थानामध्यवसायकत्वात् = अर्थाकारपरिणता सती निश्चयकरणादित्यर्थ, बुद्धिस्त्रिगुणा ततश्चाचेतना इत्यथा, पुरुषस्तु गुणानामुपद्रष्टा स्वबोधरूप इत्यत पुरुषो न बुद्धे सरूप, अस्त्विति । नाप्यत्यन्त विरुपो यत

तत्त्ववैशारदी ।

संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्त्तयन्ती परार्था, प्रयोगश्च—परार्था बुद्धि संहत्य कारित्वात् शयनासनाभ्यङ्गवदिति, पुरुषस्तु न तथेत्याह—"स्वार्थ पुरुष" इति । सर्व पुरुषाय कल्पते, पुरुषस्तु न कस्मै चिदित्यर्थ, वैधर्म्यान्तरमाह—"तथा सर्वार्थ" इति । सर्वान् अर्थान् शान्तघोरमूढास्तदाकारपरिणता बुद्धिरध्यवस्यति, सत्त्वरजस्तमसा चैते परिणामा इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति, न चैव पुरुष इत्याह—"गुणाना तूपद्रष्टा पुरुष" इति । तत्प्रतिबिम्बित पश्यति, न तु तदाकारपरिणत इत्यर्थ, उपसहरति—"अत" इति । "अस्तु तर्हि विरूप-

पातञ्जलरहस्यम् ।

संसारावस्था तयोरिति शेष, परार्थ इति न्यायेनाह-किञ्चेति। परार्थ विवृणोति-बुद्धिरित्यादिना, सवातस्य परार्थत्वादिति न्याय स्मारयति-प्रयोगश्चेत्यादिना, पुंसि तद्वैलक्षण्यमाह-पुरुषस्त्विति । इतोऽपि तयोर्वैलक्षण्यमित्याह-वैधर्म्येति-बुद्धेस्त्रैगुण्ये हेतुमाह-सर्वेत्यादि-बुद्धिरित्यन्तेन,

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमस—

इति स्मृते, सर्वेऽनर्था बुद्धिधर्मास्तेषां विकारा इत्यर्थ, असङ्गो ह्ययं पुरुष निर्गुणश्चेति श्रुतेरात्मा न तथा इत्याह—न चैवमिति । कथ तर्हि बुद्धे सवेदी पुरुष इति तत्राह—त-

वार्त्तिकम् ।

किं चेति। बुद्धि परार्था स्वभिन्नस्य भोगादिसाधन संहत्यकारित्वात् = सहकारिसापेक्षव्यापारकत्वात् शय्याऽऽसनशरीरादिवत्, पुरुषश्च स्वार्थ स्वस्य च भोगादिसाधनम् उक्तहेत्वभावाद् यन्नैवं यथा स एव दृष्टान्त इत्यर्थ, बुद्धेर्हि व्यापारो विषयग्रहणादिरिन्द्रियादिसापेक्ष शय्याऽऽसनानामपि शयनादिकार्यं भूम्यादिसापक्ष, पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार एव न भवति स्वरूपतो नित्यत्वात्, नापि सुखादिसत्त्वे तत्प्रकाशार्थं पुरुष सहकारिणोऽपेक्षत इति भाव, बुद्ध्यादे परार्थत्वे च श्रुति —'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवती' त्यादि, अत्र कश्चित्—स्वार्थ इति साध्यस्य न परार्थ इत्यर्थमाह—तन्न—भृत्यचेतनस्यापि स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात्, परार्थत्वमेव तु परमात्रार्थत्वमिति चेत् नाचेतनत्वस्पं वैधर्म्यान्तरमाह—तथा सर्वार्थेति । सुखदुःखमोहात्मकांस्त्रिगुणान् सर्वार्थान् गृह्णती बुद्धिरपि तदाकारतया त्रिगुणा सत्त्वादिगुणत्रयमयीत्यनुमीयते, त्रिगुणत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतनेति सिद्धम्, गुणानां तूपद्रष्टा पुरुषो द्रष्टृबुद्धिसान्निध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रतो गुणद्रष्टा भवति न गुणाकारपरिणामेन बुद्धिवदिति अतो न स त्रिगुण, ततश्चेतन इति शेष, उपसहरति—अत इति । अतो वैधर्म्यत्रयमात्र बुद्धिसरूप पुरुष इत्यर्थ, एतावता शुद्धइति व्याख्यातम्, ननु सर्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं सामान्यत एव दृग्दृश्यविवेक प्रतिपादनीय

नात्यन्त विरूप, कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो, यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदात्माऽपि तदात्मक इव प्रत्यवभासते, तथा चोक्तम्-"अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्क्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेर

भास्वती।

स शुद्धोऽपि परिणामित्वादिशून्योऽपि प्रत्ययानुपश्यो बौद्धं=बुद्धिविकारं प्रत्ययं=ज्ञानवृत्तिम्, अनुपश्यति=उपद्रष्टा सन् प्रकाशयति, ततो बुद्ध्यात्मक इव प्रत्यवभासते=प्रतीयते, यथा राज्ञा सह सम्बन्धात् कश्चित् पुरुषो राजपुरुषो भवति, तथा पुरुषोपदर्शनालब्धसत्ताका बुद्धिरपि पौरुषेयी भवतीति बुद्धिः कथञ्चित् पुरुषसदृशी, अनुभूयते च-द्रष्टाऽहं ज्ञाताऽहमित्यादि, एवमचेतनाऽपि बुद्धिर्मामहं जानामीत्यध्यवस्यति, तत स्वबोधस्वरूप पुरुष इव प्रतीयते, तथा चोक्त 'पञ्चशिखाचार्येण—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्ति भोक्ता सुखदुःखभोगभूतबुद्धेर्द्रष्टेत्यर्थ, ततोऽप्रतिसङ्क्रमा बुद्धेरुपादानरूपेण प्रतिसङ्क्रमशून्या=प्रतिसञ्चारशून्येत्यर्थ, परिणामिन्यर्थे=बुद्धिवृत्तौ प्रतिसङ्क्रान्ता इव तद्वृत्तिं=बुद्धिवृत्तिम्, अनुपतति=तस्या अनुरूप इव प्रतीयत इत्यर्थ, एवं पुरुषस्य बुद्धिसारूप्यम्, बुद्धेः पुरुषसारूप्यमाह=तस्याश्च बुद्धिवृत्ते प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया=प्राप्तश्चैतन्योपग्रह-

तत्त्ववैशारदी।

इति, नात्यन्तं विरूप, कस्माद्, यत शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य"=यथा चैतत्तथोक्तं "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" इत्यत्र' तथा चोक्त पञ्चशिखेन"—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्ति=आत्मा, अत एव बुद्धावप्रतिसङ्क्रमा च, परिणामिनि बुद्धिरूपेऽर्थे सङ्क्रान्तेव तद्वृत्तिं=बुद्धिवृत्तिम् अनुपतति, नन्वसङ्क्रान्ता कथ सङ्क्रान्तेव कथ वा वृत्तिं विनाऽनुपततीत्यत आह-"तस्याश्च" इति। प्राप्तश्चैतन्योपग्रह=उपरागो येन रूपेण तत्तथाप्राप्तचैतन्योपग्रहं रूप-

पातञ्जलरहस्यम्।

दिति। निरवयवत्वसावयवत्वेन जडाजडयो संयोगतादात्म्याभावादह सुखीत्यादिभ्रम इत्या

वार्त्तिकम्।

तत्किमिति बुद्धिपुरुषयोरेव वैषम्य प्रतिपाद्यत इति चेद् न, बुद्धिरेव पुरुषस्य साक्षाद् दृश्या बुद्ध्यास्तत्तयैवान्येषां दृश्यत्वात् तस्यामेव साक्षादभिमान तत्सम्बन्धादेवान्यत्राभिमानात्, मृतदेहे सुषुप्त्यवस्थप्राणे च चैतन्याभावस्य स्पष्टत्वात्, एकैकेन्द्रियघातेऽपि चैतन्योपलब्धेः इन्द्रियाणामप्यचैतन्यस्य स्पष्टत्वात्, अतो बुद्धिविवेकादेव सर्वाभिमाननिवृत्तिरित्याशयेन बुद्धिवैधर्म्यमेव पुरुषेषु प्रायश प्रतिपाद्यते, किञ्च बुद्ध्यतिरिक्तेभ्य आत्मविवेकस्य न्यायवैशेषिकाभ्यामेव सिद्धत्वेन बुद्धितो विवेक एव साङ्ख्ययोगयोरसाधारण कृत्यमिति, अत्यन्तं येह त्यं निराकर्तुमुत्थापयति—अस्तु तर्हीति। यत इत्यस्य पूरणान्वय, प्रत्ययानुपश्य इत्येत द्व्याचष्टे—प्रत्यय बौद्धमिति। बुद्धिवृत्तिमनुपश्यतीत्यर्थ, ननु बुद्धिद्रष्टृत्वेऽपि क। नात्यन्त बुद्धिरूपत्व तत्राह—तमनुपश्यन्निति। यतस्तमनुपश्यन्नत पुरुषो नतदात्माऽपि परमार्थतो बुद्धयात्मकोऽपि तत्सम्पर्कात् प्रकाशते तदनुकारी भवति स्फटिक इव जपासक्त इत्यर्थ, अयं च तन्मध्ये वार्थग्रहणरूपतया बुद्धिस्थ सिद्धत्वान्यिर्थं, प्रतिबिम्बरूपेण च मिथ्यागामन्येन न पारमार्थिकसारूप्यविरोध, अयमर्थो साम्यरूपयो पञ्चशिखाचार्यवाक्यं प्रमाणयति—तथा चोक्तमिति। भोक्तृशक्तिर्बुद्धिवदपरिणामिनी न भवति तथा बुद्धिवत्प्रतिसङ्क्रान्ता इतस्ततोऽपि च भवति विकारैस्तुल्यतया सर्वगतत्वात् बुद्धिविकारप्रतिबिम्बनत्वेनैवास्तो पुरुषस्य विकारत्वनावर्तत्वात्, अन्यथा निर्विकारस्य द्रष्टृत्वदर्शनम्, इदानीं सा-

नुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

भास्वती ।

श्चिदवभासः प्राप्तचैतन्योपग्रहस्तदेव स्वरूपं यस्यास्तस्या अचेतनाऽपि चैतन्यवतीव प्रतिभासमाना या बुद्धिवृत्तिस्तस्या इत्यर्थः, अनुकारमात्रतया नीलमणिव्यवहितस्य तत्प्रकाशकसूर्यादेर्यथा नीलिमा तथा बुद्धेरनुकारमात्रता=प्रकाशकत्वेनेत्यर्थः, तथा बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा=चित्तवृत्तिभिः सहाविशिष्टाऽभिन्नेव ज्ञानवृत्तिः=यद्वा चितिशक्त्या सहाविशिष्टा बुद्धिवृत्तिरेव ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते चिद्वृत्तिरित्याख्यायतेऽविवेकिभिरिति, ज्ञानशब्दो ज्ञमात्रवाची, चितिशक्तिर्वात्र ज्ञानवृत्तिः ॥ २० ॥

पुरुषस्य भोगापवर्गरूपार्थमन्तरेण नास्ति दृश्यस्यान्यत् साक्षाज्जायमानं रूपं कार्य-

तत्त्ववैशारदी ।

यस्याः सा तथोक्ता, एतदुक्तं भवति—यथा निर्मले जलेऽसंक्रान्तोऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया सक्रान्त इव, एवमत्राप्यसंक्रान्ताऽपि संक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिः संक्रान्तेव तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्तिमनुपततीति, तदनेनानुपश्य इति व्याख्यातम्, तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपश्य इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षणसंबन्धाद् दृश्यस्य द्रष्टृर्थत्वमाह—"तदर्थ एव

पातञ्जलरहस्यम् ।

ह—प्रत्ययानुपश्य इति । प्रत्ययं बौद्धमिति प्रत्येतव्यान् बुद्धिधर्मान् धर्मादीनित्यर्थः, केवलमुत्पद्यते ज्ञानमित्याह—तथा चोक्तमित्यादि—आख्यायत इत्यन्तेन ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्य बुद्ध्यादेरात्मा स्वरूपमुत्पत्त्यादि वा तदर्थः=द्रष्टृर्थ इति सूत्रार्थः,

वार्त्तिकम् ।

रूप्यं दर्शयितुमादौ बुद्धेश्चिद्रूपत्वमुपपादयति—परिणामिन्यर्थ इति । परिणामिनि स्वस्वार्थे विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरूपेण संक्रान्तेवोपरक्तेव सती तद्वृत्तिं विषयाद्याकारामनुपतति चेतनामिव करोति यथा सूर्यो जलेऽनुपतन् जलं सूर्यमिव करोति तद्वत्, अनेन बुद्धेः रूपं दर्शयित्वा पुरुषस्य बुद्धिसारूप्यं दर्शयति—तस्याश्चेति । हिशब्दोऽवधारणे, तस्या अपि भोक्तृशक्तेर्ज्ञानवृत्तिर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्याख्यायते इत्यन्वयः, अत्र हेतुः प्राप्तेति, उपग्रहः उपरागः, उक्तरीत्याप्राप्तचैतन्योपरागकल्पाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्ग्राहिणी तन्मात्रतयेति ज्ञानवृत्तेर्विशेषणम्, तथा च परस्परप्रतिबिम्बात् द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिपरिणामकत्वरूपं सारूप्यमित्यर्थः, आख्यायत इत्यनन्तरमितिशब्दः पूरणीयः, तदनेन सूत्रेण जीवेश्वरसाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम्, तथा च श्रुतिस्मृती—'चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः'

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्—

इति, ये तु वैशेषिकादयो ज्ञानाश्रयमात्मानं मन्यते ते श्रुतिस्मृतिविरोधेनोपेक्षणीयाः, किंच लाघवाद् प्रतिपुरुषमेकैकमात्रव्यक्तिनित्यज्ञानसिद्धौ तस्याश्रयो गौरवात् न कल्प्यते जानामीतिप्रत्ययस्य संयोगसम्बन्धेनैवोपपत्तेः, यथा इन्धनं तेजस्वीति प्रत्ययः संयोगसम्बन्धेन प्रमा तथैव बुद्धौ ज्ञानाख्यद्रव्यसंयोगसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वप्रत्ययः प्रमैव लोकानामहमितिप्रत्यये चावश्यं बुद्धिरपि भासते अनादिमिथ्याज्ञानवासनाऽऽख्यदोषस्य प्रतिबन्धे मानाभावात्, अतोऽहं जानामीत्यविदुषां प्रत्ययोऽहमंशे भ्रमो ज्ञानवत्त्वांशे प्रमेत्यावयोः समानमेव, विदुषां तु जानामीति प्रत्ययोऽसिद्ध एव, परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिव्यवहारस्तु लोकव्यवहारादिति, अधिकं तु सांख्यभाष्यादौ प्रोक्तमिति दिक् ॥ २० ॥

दृगिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा = स्वरूपं भवतीत्यर्थः, ॥ २१ ॥

भास्वती।

• या तस्मात् पुरुषार्थ एव दृश्यस्यात्मा = स्वरूपमिति सूत्रार्थः, भोगरूपेण विवेकरूपेण वा गुणा दृश्या भवन्तीत्यर्थः,

दृशीति। कर्मरूपतां = भोगापवर्गरूपताम्, तदिति। तत्स्वरूपं = दृश्यस्वरूपं भोगापवर्गरूपा बुद्धिरित्यर्थः, परस्वरूपेण = विज्ञातृस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं = लब्धसत्ताकम्, एतदुक्तं भवति सुखदुःखबोध, अहं सुखी-अहं दुःखीत्याद्याकारेणात्मबुद्धिगतेन द्रष्ट्रा प्रतिसंवेद्यते, तत्प्रतिसंवेदनाच्च तेषां ज्ञानं सत्ता वा ततस्ते पररूपेण लब्धसत्ताका विज्ञाता-वा, चरिते भोगापवर्गार्थे चित्तवृत्तीनां निरोधान्न भोगापवर्गरूपा वृत्तयः पौरुषभासा प्रकाशिता भवन्ति, ननु तदा सतीनां वृत्तीनां किमत्यन्तनाश इत्येतस्योत्तरमाह—स्वरूपहानाद् = सुखदुःखादिप्रमाणादिमहदादिस्वरूपनाशात् ते नश्यन्ति न च विनश्यन्ति न

तत्त्ववैशारदी।

दृश्यस्यात्मा" इति। व्याचष्टे—"दृशिरूपस्य" इति। दृशिरूपस्य पुरुषस्य = भोक्तुः कर्मरूपता = भोग्यताम् आपन्नं दृश्यम् इति = तस्मात्। तदर्थ एव = द्रष्ट्रर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति, न तु दृश्यार्थः, ननु नात्माऽऽत्मार्थ इत्यत आह—"स्वरूपं भवति" इति। एतदुक्तंभवति—सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं, सुखदुःखे चानुकूलयितृप्रतिकूलयितृणी तत्त्वेन तदर्थ एव व्यवतिष्ठेते विषया अपि हि शब्दादयस्तादात्म्यादेव चानुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च, न चैषामात्मैवानुकूलनीयः प्रतिकूलनीयश्च, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्, अतः पारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया च प्रतिकूलनीया च, तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम्, अतश्च तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा, न दृश्यार्थः ॥ २१ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

सङ्गतिमाह—द्रष्टृदृश्ययोरिति। ननु स्त्रीपुंसयोरन्योन्यार्थता दृष्टा तद्वत् किं न स्यात्तत्राह—नन्विति। तयोरुभयस्य चेतनतयाऽस्तु, अत्र तु बुद्ध्यादेरचेतनत्वान्न तथा परार्थता, स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च स्वार्थताऽपीति भावः, एतदेव विवृणोति-एतदुक्तमित्यादिना, न वै साक्षात्कारानामात्मायत्ततेत्यर्थः, भूम्याद्यष्टस्वधर्मभावितत्वादभावादप्रसक्तेर्यथा शब्दे व्योम्नैकगुणे, तथाऽत्रात्मायादसम्भवात् स्वात्मन्यप्रसक्तमुमर्थतैवेत्याह-पारिशेष्यादिति। तत्रैवान्वयव्यति-

वार्त्तिकम्।

बुद्ध्यतिरिक्ते द्रष्टरि प्रमाणमाह सूत्रकारः—

"तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा", तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं भोगापवर्गाख्यार्थः प्रयोजनं यस्य स तथेति मध्यमपदलोपी समासः, भोगापवर्गप्रयोजनकमेव दृश्यस्य स्वरूपं कार्यकारणात्मकं गुणत्रयं न स्वार्थमित्यर्थः, तथा च गुणाः परार्थाः संहत्यकारित्वात् शय्याऽऽदिवदित्यनुमानेन बुद्ध्याद्यतिरिक्तस्य पुरुषाख्यस्य परस्य सिद्धिरिति भावः, इदं चानुमानं पूर्वसूत्रे व्याख्यातम्, तस्यैव दृश्यमित्येतावन्मात्रेणैव सिद्धावात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थत्वाख्यस्य भ्रमनिरासाय प्रयुक्तमिति, तदर्थत्वे युक्तिं वदन् सूत्रं व्याचष्टे—दृशिरूपस्येति। यतो दृशिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्मैव कर्म दर्शनं तद्विषयता गतमेव वस्तु दृश्यं भवति, दर्शनं च सर्वत्रस्तुतां प्रयोजनमिति सर्वमतमतस्तदर्थमेव दृश्यस्य गुणात्मस्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थः, न हि परप्रयोजनकं वस्तु परप्रयोजनं विना क्षणमपि स्थातुं क्षमते नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना क स्थापि परार्थस्यावस्थानादर्शनेन पुरुषार्थस्य तन्स्थितिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः, अनेन च सूत्रेण

तत्स्वरूपं तु पररूपेण प्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां-
पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तो न तु विनश्यति,
कस्माद् ?

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वाद् ॥ २२ ॥

भास्वती ।

अन्यैरकृतार्थपुरुषैर्दृश्यन्त इति ॥ २१ ॥
तेपामत्यन्तनाशः, ते च तदा गुणस्वरूपेण तिष्ठन्ति, नाश पुरुषार्थहीनाऽव्यक्ता-
कृतार्थमिति । एकं पुरुषमित्यनेन पुरुषबहुत्वमातिष्ठते, युक्ति-
वस्था, यौगपदिकस्य बहुज्ञानस्यैको द्रष्टेति मतं सर्वेपामनुभवविरुद्धत्वादकल्पनीय प्रवर्त्ततेऽयं-
हीनत्वाच्चनास्थेयम्, अनुभूयते च सर्वैर्वर्त्तमानस्यैकज्ञानस्यैक एव द्रष्टेति, अत "पुरुष एवेदं-
युक्त प्रवाद, यदेकदा बहुक्षेत्रेषु वर्त्तमानाना बहुज्ञानाना बहवो ज्ञातार इति, इत्यादिश्रुतीना-
सर्वम्" इति, "एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूप रूप प्रतिरूपो बहिश्च" स्मर्यते च—
मात्मा पुरुषश्च न द्रष्टृमात्रवाची किन्तु प्रजापतिवाची, श्रूयते च—
"ब्रह्मा देवाना प्रथम सम्बभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" इति,
"स सृष्टिकाले प्रकरोति सर्गं संहारकाले च तदत्ति भूय ।
संहृत्य सर्वं निजदेहसस्थ कृत्वाऽप्सु शेते जगदन्तरात्मा" इति,

तत्त्ववैशारदी ।

"तत्स्वरूपं तु"
यत् स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्त्तते, निर्वर्त्तिते च पुरुषार्थे निवर्त्तत इत्याह— अनुभूतस्व-
इति । स्वरूप तु दृश्यस्य जडं, पररूपेण = आत्मरूपेण चैतन्येन प्रतिलब्धात्मकम् = सुखाद्याकारशब्दाद्यनुभव, अप
रूपं, भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यते = भोग = बुद्धे पुरुषच्छायाऽऽपत्त्येति
वर्ग = सत्त्वपुरुषान्यताऽनुभव, तच्चैतदुभयमप्याजानतो जडाया समाप्यत इति भोगाप-
पुरुषस्यैव, तथा च पुरुषभोगापवर्गयो कृतयोर्दृश्यस्य भोगापवर्गार्थता परिहरति—"न
वर्गार्थताया कृतायामित्युक्तम्, सत्रान्तरे चोदयति—"स्वरूपहानाद्" इति । सूत्रेणो-
तु विनश्यति" इति
नन्वत्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवान् पृच्छति—"कस्माद्" इति । यस्य पुरुषस्य स-
त्तरमाह—"कृतार्थमित्यादिना—तदन्यसाधारणत्वादित्यन्तेन" । कृतोऽर्थो

पातञ्जलरहस्यम् ।

आजानत = अनादित ॥ २१ ॥
कारेवाह—यदिति—समाप्यत इत्यन्तेन, सूत्रेण समाधत्ते—
कृतं तु यावत् कर्तव्य स्मर्तव्यमवशिष्यत इतिन्यायेनाशङ्क्य कृतसाक्षात्कारं नरं प्रति पृथि-
"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्", कृतार्थं दृश्यत्वे न वर्तते कुत
व्यभिभूतसुवर्णभास्वरत्वादिवद् न व्यक्तमेव स्याद्दर्शन गतमप्यन्यस्य नत्वादसौ
तस्य दृश्यस्य बुद्ध्यादेरप्राप्तकैवल्यमकृतार्थं प्रति भोग्यत्वेनसाधारणत्वात्सम नष्टमदर्शनमपि
यथा विस्फुलिङ्गा प्रभवन्ति स्वरूपास्तथा सर्वं प्राणा इति श्रुतेरिति सूत्रार्थ,

वार्त्तिकम् ।

चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्वत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥
सूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते—तत्स्वरूपमिति । ननु दृश्यस्वरूपं यदि परस्य पुरुषस्य
रूपेण दर्शनेन निमित्तेन तदर्थं प्रति लब्धात्मक लब्धसत्ताक तर्हि भोगापवर्गार्थतायां भोगा-
पवर्गरूपे पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति पुरुषेण न दृश्यत इति कृत्वा स्वरूपत्यागान्नाशोऽत्यन्तो-
च्छेदोऽस्य गुणादे प्रसक्त इत्यर्थ, प्रयोजनसमाप्त्या हि प्रयोजनकारि नाश्यत इति धर्माधर्म-
वासनाचित्तादिस्थले दृष्टं, तथा च प्रकृतिनित्यत्वसृष्ट्यादिप्रवाहानुच्छेदनित्यैश्वर्यादिसिद्धा
न्तहानिरिति पूर्व पक्ष, अत्र सिद्धान्तमाह—न तु विनश्यतीति । पृच्छति—कस्मादिति ।

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि=नाशं प्राप्तमपि अनष्टं तद् अ-न्यपुरुषसाधारणत्वात्, कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान् पुरुषान् प्रत्यकृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणात्मरूप-

भास्वती।

ब्रह्मा तस्यान्तरात्मभूतो देव एक इति वादः साङ्ख्यसम्मत श्रुतिस्मृतिप्रतिपादि-तश्चेति दिक्, "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतौ पुरुषस्य बहुत्वमुक्तम्, कुशलमिति, सुग-

तत्त्ववैशारदी।

तया, तं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद् दृश्यम्, कुतः? सर्वान् पुरुषान् कुशलान् अकुशलान् प्रति साधारणत्वाद्, व्याचष्टे-"कृतार्थमेकम्" इति। नाशः=अदर्शनं, अनष्टं तु दृश्यमन्यपुरुष-

पातञ्जलरहस्यम्।

तत् तिरोभावमात्रं—

'महतः परमव्यक्तं बुद्धिरव्यक्तमेव च,

वार्त्तिकम्।

अथ प्रत्युत्तरं सूत्रं पठति—

"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्", व्याचष्टे—कृतार्थमिति। बुद्ध्या कृत समापितोऽर्थो यस्येति कृतार्थमेकं कंचिन्मुक्तपुरुषं प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाकरणात् राजो-राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन्नकृतार्थे अन्यपुरुषे च तस्य साधारणत्वादित्यर्थः, योजितं सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे—कुशलमित्यादिना—रूपमितीत्यन्तेन, कुशलं कल्याणयु-क्तम्, अकृतोऽर्थो येनेत्यकृतार्थं, शेषं व्याख्यातप्रायम्, सोऽयं सूत्रार्थः श्रुत्याऽप्यनुगृहीतो, यथा—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"—

इति। तदनेन सूत्रेण प्रकृतिनित्यत्वं च पुरुषबहुत्वं च प्रतिपादितम्, तथा पुरुषभेदात् प्रकृ-तेर्बहुत्वं नास्तीत्येतस्य प्रकृतेरेकत्वं च प्रतिपादितं विज्ञानवादादिनिरासायेति, नन्वेवं—

'यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थमाकाशमेकं बहुधा हि भिन्नम्।
तथा द्विधाहं स च काशिपोऽहमन्ये च देहेषु शरीरभेदे' इति—

इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतोक्तं सर्वात्मनामैक्यं विरुद्धमिति चेन्न—तादृशवाक्ये प्रकरण-भेदेन एव विभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात्, सर्वात्मनामभेदैक्यज्ञानेनैव परिणामितया बुद्ध्या-अभिमाननिवृत्तितो मोक्षसिद्धेः, क्वचिच्चाविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात्, ततश्चैतस्य पर-मात्मनो मुख्यात्मता सिध्यतीति, एतच्च मद्° ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यादिषु च प्रपञ्चि-तमस्माभिः, न पुनस्तादृशवाक्यानां जीवात्मपरमात्माखण्डतापरत्वं सम्भवति बन्धमोक्षा-द्युपपत्तिरुक्तसूत्रानुपपत्त्या बन्धादिभेदग्राहकश्रुतिस्मृतिशतविरोधात्, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' 'अंशो नानाव्यपदेशा'दिति ब्रह्ममीमांसामारभ्य सर्वदर्शनसूत्रैरतिस्फुटमात्मभेदप्रतिपादनेन भेदस्यैव श्रुत्यर्थत्वावधारणाच्च, अपि च सर्वात्मनामैक्यमात्रज्ञानान्न संसाराभिमाननिवृत्ति सम्भवति, एकस्मिन्नेवाकाशे घटाद्युपाधिभेदेन शब्दत इवाभावाद् एकस्मिन्नेवात्मनि अवच्छेदेन संसा-रासम्भवस्य सम्भवात्, विविक्तात्मानदर्शने च तत्र ममाभिमाननिवृत्तेरैक्यज्ञानस्य न द्वारता [illegible] स्यात् नात्यात्मैक्यज्ञानात् सर्वात्मब्रह्मोपासनं संभवति साक्षात् [illegible] दृष्टान्ते ममत्वो निन्दाया एव प्रसङ्गात्, [illegible] विभागलक्षणाभेदेनोपासनायाः [illegible] [illegible] देहसर्गेऽपि न सर्वाच्छित्यात्, तस्मात् प्रयोजनाभावात् नात्माखण्डताप्रतिपा-दने श्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्यम्, अधिकं तु ब्रह्ममीमांसायामस्माभिरन्तर्निरस्तमद्वैतमतम् [illegible] प्रतिपादितमिति दिक्। [illegible] पुरुषस्य सत एव [illegible] बुद्धेः कारणस्य नित्यत्वं सिद्धं तथा [illegible] प्रवाहस्यानादित्वमिति शा-

मिति, अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति, तथा

भास्वती ।

मम् । अतश्चेति । अकुशलानां दृश्यदर्शनं स्यात् तच्च संयोगमन्तरेण न स्यादत, तथा च दृग्दर्शनशक्त्यो =द्रष्टृदृश्ययो कारणहीनयोर्नित्यत्वात् स संयोगोऽनादि, अनाद्या अनिमित्ता भावा प्रवाहरूपेणैवानादय स्युर्बीजवृक्षवद्, द्रष्टृदृश्ययो संयोगोऽप्यविद्यानिमित्तकत्वात् प्रवाहरूपेणानादिर्न चैकव्यक्तिकानादिः, दृश्यते च परिणामिन्या बुद्धेर्वृत्तिरूपेण लयोदयशीलता, यदा सा लीना तदा वियोगो यदा विपर्ययसंस्कारवशात्तु पुनरुदिता तदा संयोग., एवं बीजवृक्षवदनेकव्यक्तिकस्य संयोगस्यानादिप्रवाह, अविद्यारूपनिमित्तादविद्यानाश आत्यन्तिको वियोग इत्युपरिष्टात् प्रतिपादित, तथा चोक्तं "पञ्चशिखाचार्येण"—धर्मिणामिति । धर्मिणां सत्त्वादिगुणाना परिणामिनित्यानां कूटस्थनित्ये क्षेत्रज्ञे पुरुषे सहानादिसंयोगाद् धर्ममात्राणा सर्वेषां महदादीनां द्रष्ट्रा सह संयोगोऽनादि, अनादिरपि

तत्त्ववैशारदी ।

साधारणत्वात् तस्माद् दृश्यात्परस्यात्मनश्चैतन्य रूपं तेन, तदिह श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रय व्यापि नित्य त्रिधकार्यशक्तिमद्, यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतकार्य्यं न दृश्यते तथाऽप्यकुशलेन दृश्यमान न नास्ति, न हि रूपमन्धेन न दृश्यत इति चक्षुष्मताऽपि दृश्यमानमभावप्राप्त भवति, न च प्रधानवदेक एव पुरुष., तन्नानात्वस्य जन्ममरणसुखदु खोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धे, एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्कथञ्चिद्देशकालविभागाभावेन भक्त्याऽप्युपपत्ते, प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यैव साक्षात्प्रतिपादनाद्,

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इति श्रुति',

अस्या एव श्रुतेश्चानेन सूत्रेणार्थोऽनूदित इति, यतो दृश्य नष्टमप्यनष्टं पुरुषान्तरं प्रत्यस्ति अतो दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादि संयोगो व्याख्यात, अत्रैवागमिनामनुमतिमाह—"तथा चोक्तम्" इति । धर्मिणा गुणानाम्, आत्मभिरनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणां = महदादीनामप्यनादि' संयोग इति, एकैकस्य महदादे संयोगोऽनादिरप्यनित्य एव यद्यपि, तथाऽपि सर्वेषां महदादीनां नित्य पुरुषान्तराणां साधारणत्वादत उक्त—"धर्ममात्राणाम्" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यादि तत्र मानमित्याह—तदिहेति । अनवयव त्रिगुणावयवत्वेऽप्यनारब्धत्वात्

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः,
इतिश्रुतेरेक एवात्मेति चेन्नेत्याह—

न चेति—सिद्धेरित्यन्तेन, सर्वजनीनपुरुषबहुत्वानुभवविरोधात् श्रुतेरर्थवादत्वमित्याह—एकत्वेति । नित्यविभूनामात्मना देशकालकृतविभागाभावे वनसेनाऽऽदिवदेकत्वमुपचरितमित्याह—कथञ्चिदिति । तयोरेकत्वानेकत्वे श्रुतिमाह—अजामिति । एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीतिश्रुत्यन्तरात्, सा चान्या प्रकृतेरिति व्याख्या न साध्वीति भाव., प्रासङ्गिकमाह—अतो दृगिति । धर्ममात्राणां धर्मलक्षणावस्थापरिणतत्वेन प्रारूपेषु व्याख्यानमुपपन्नमित्याह—अतश्चेति । विनाशित्वेऽपि भावरूपाणा गुणानामनादित्वं न घटेत ततश्च सत्कार्यबुद्धे ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति भाव, बुद्धिपुरुषसंयोगस्य प्रवाहरूपेणानादित्वे पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह—तथा चोक्तमिति । धर्मिणा गुणानां पुरुषै' सहानादिसंयोगादिति तु गुणनित्यत्वं विना धर्मसामान्यानां बुद्ध्यादीनां संयोगानादित्व न घटत इति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम्, तदेव प्रकाशप्रवृत्तीत्यादिसूत्रैः पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र सक्षेपतो वि-

चोक्त-"धर्मिणामनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणामप्यनादि संयोग"इति ॥२२॥
संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

भास्वती।

संयोगो न नित्यः प्रवाहरूपत्वान्निमित्तजन्यत्वाच्च, संयोगस्तु न भावस्तस्मात्तस्याभावो-वियोगरूपः स्यात् संयोगकारणस्य नाशे सति, भावस्यैवाभावः सत्कार्यवादविरुद्धो न सम्बन्धपदार्थस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ २२ ॥

संयोगेति। स्वरूपस्यासामान्यविशेषस्याभिधित्सया=अभिधानेच्छया पुरुष-इति पुरुषोपदर्शनान्महत्तत्त्वाना व्यक्तत्व तथा च पुरुषविषया बुद्धिर्ज्ञाताऽहं भोक्ताऽहं-

तत्त्ववैशारदी।

मात्रग्रहणेन व्याप्तिं गमयति, अत एतद् भवति, यद्यप्येकस्य महत संयोगोऽतीततामापन्नस्त-थाऽपि महदन्तरस्य पुरुषाणा संयोगो नातीत इति नित्य उक्त ॥ २२ ॥

तदेवं तादर्थ्ये संयोगकारणे उक्ते प्रासङ्गिके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वे हेतौ चोक्ते, संयोगस्य यत्स्वरूपम्=असाधारणो विशेष इति यावत् तदभिधित्सयेदं सूत्रं प्रा-वृते "स्वस्वामिशक्त्यो स्वरूपोपलब्धिहेतु संयोग" इति। यतो दृश्यं तदर्थमतस्तज्जनितो-

पातञ्जलरहस्यम्।

धर्मपदवाच्यता ॥ २२ ॥

महत्तत्त्वादीनामभिधित्सया वक्तुमिच्छयेति,

स्वस्वामिशक्त्यो स्वरूपोपलब्धिहेतु संयोग, आत्मात्मीयधनज्ञातिषु स्वमित्यभिधा-नात् स्वमात्मीय प्रधानादि तेन दृश्यशक्त्या प्रधानादिस्वामिन पुंसोऽनादिसंयोग स दृश्य-स्यानात्मनो जडस्योपलब्धिर्भोगाख्या स्वरूपोपलब्धिश्च मोक्षाख्या तयोर्हेतुरनादिसंयोग संयोगस्य वियोगावसानत्वाद् भोगाय संयुक्तोऽपि पुमानपरज्यते चेति सूत्रार्थ, अकर्ता कर्ता-यानरम्य इति श्रुते यथा जपागतलौहित्यासमर्थेऽपि स्फटिको लोहित स्फटिक इति तदुप सार्थसंयोगरम्यो तद्धर्मसङ्गोऽप्यात्मा तद्धर्मशानिवोपलभ्यत इत्याह-यत इत्यादि-हेतुरित्य

वार्तिकम्।

[illegible] विस्तरस्तु सांख्यदर्शने द्रष्टव्य, प्रकृतिपुरुषविवेकस्यैव मुख्यतस्तत्र प्रतिपाद-नात् अत्र योगस्येति ॥ २२ ॥

द्रष्टृदृश्ययो स्वरूपमुक्तम् इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शक सूत्रमुत्थापयति-संयोगस्व-रूपेति। द्रष्टृदृश्ययो संयोगसामान्यं न हेयहेतु प्रलयमोक्षादिसाधारण्याद् अत संयोगगत-विशेषावधारणायेदं सूत्रं प्रवृत्त इत्यर्थ,

"स्वस्वामिशक्त्यो स्वरूपोपलब्धिहेतु संयोग", स्वशक्तिर्दृश्य भोग्यतायोग्यत्वात् स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृयोग्यत्वात् तयो स्वरूपोपलब्ध्यो हेतुर्य संयोगविशेष स एव द्रष्टृदृश्य-संयोगोऽत्र हेयहेतुरुक्त इत्यर्थ, विभुना द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्वकालिकत्वेन हेया-[illegible] भाव, स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारक दृश्यबुद्धिसत्त्वोपाधिस्थ सा धर्मा इति [illegible], अतो दृश्यवत्या बुद्ध्या संयोग एवात्र संयोगविशेष,

"आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिण"—

इत्यादिश्रुत्यादिभ्यो लिङ्गदेहात्मसंयोगादेवात्मनो विषयदर्शनावगमादिति, एतेन भो [illegible] द्रष्टृदृश्ययोरनादि संबन्ध संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामित्वापत्तेरिति [illegible] सूत्रस्वरसाद्धेय, तथा सति स्वस्वामिभाव संयोग इत्येव सूत्रयितव्यात् [illegible] सत्यागामिसूत्राभ्यामुत्पत्तिविनाशश्रवणानुपपत्तेश्च नेतरत्ना-

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः तस्मात्संयोगाद् दृश्यस्यो-
पलब्धिर्या स भोगः, या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः, दर्शनकार्या-
वसानः संयोग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तं, दर्शनमदर्शनस्य प्रति-

भास्वती।

मित्याद्याकारोत्पद्यते, ततः पुरुषः स्वामी तमुद्दिश्य स्वमिति, दर्शनार्थं संयुक्तो दर्शनफल
संयोग इत्यर्थः, तच्च दर्शनं द्विविधं भोगोऽपवर्गश्चेति, दर्शनकार्येति । दर्शनकार्याव-
सानः संयोगः = विवेकेन दर्शनस्य परिसमाप्त्या संयोगस्याप्यवसानं स्यात्, तस्माद्
विवेकदर्शनं वियोगस्य कारणम्, नात्रेति । अदर्शनप्रतिद्वन्द्विना दर्शनेनादर्शनं नाश्यते,
ततश्चित्तवृत्तिनिरोधस्ततो मोक्ष इत्यतो न दर्शनं मोक्षस्याव्यवहितं कारणं यदा नोपादान-
कारणम्, दर्शनस्यापि नाशे मोक्षसम्भवात्, किन्तु तन्निर्वर्त्तकत्वाद् दर्शनं व्यवहितकारणं-
कैवल्यस्य, किञ्चेति । किंलक्षणकमदर्शनमित्यत्र शास्त्रगतानष्टौ विकल्पानुत्थाप्य
निरूपयति—

तत्त्ववैशारदी।

पकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति, भवति च दृश्यमस्य स्वम्, स चानयोः संयोगः
शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धिहेतुः, तदेतद्भाष्यमवद्योतयति, "पुरुषः" इति ।
पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण दृश्येन स्वेन योग्यतयैव दर्शनार्थं संयुक्तः, शेषं सुगमम्, स्या-
देतत्—द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्ग उक्तः, न च मोक्षः साधनवान्, तथा स-
त्यय मोक्षत्वादेव च्यवेतेत्यत आह—"दर्शनकार्यावसानः" इति । दर्शनकार्यावसानो बुद्धि-
विशेषेण सह पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम्, कथं पुनर्दर्शनकार्याव-
सानत्वं संयोगस्येत्यत आह—"दर्शनम्" इति । ततः किमित्यत आह—"अदर्शनम्"

पातञ्जलरहस्यम्।

न्तेन, तदर्थं पुमर्थं, हेतुमात्रेण कार्योन्नेयत्वेन यज्जन्यं तदनित्यमिति तर्कसहकृतायाः, नास्त्य-
कृतः कृतेनेति श्रुतेश्चेत्याशङ्कते—न चेति । मुक्तं बन्धविश्लेषात्मकत्वमादायाह—दर्शनेति । संयो-
गस्य वियोगावधित्वमुक्तमत्रोपपत्तिमाकाङ्क्षति कथमिति—आलोकान्धकारयोरिव विद्याऽविद्य-
योर्नित्यविरोधिन्योर्नैवोपपत्तिरिति, अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायेति शाङ्करभाष्यमादायाह—अदर्श-
नस्यैव दर्शनान्निवृत्तेर्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति स्मृतेः, यथा यजतिषु येयजामहे कु-
र्यान्नानुयाजेष्विति यजतिष्वनुयाजभिन्नेषु येयजामहे कुर्यादिति पर्युदासः द्विविधभोगापवर्गौ

वार्त्तिकम्।

चेतनत्वातिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यस्य ज्ञानावच्छेदकस्यानिरूपणाच्च, तयोश्च मोक्ष-
कालसाधारण्येन हेयाहेतुत्वात्, यदि च स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वं प्रवाहरूपेण च वासनाया-
अनादित्वं तदेव च संयोग इत्युच्यते, तथाऽपि तादृशसंयोगस्य भाष्यवक्ष्यमाणमविद्यावास-
नाजन्यत्वादिकं न घटेतैव यथाश्रुतसंयोगत्यागानौचित्यादिकं चेति, यच्चोक्तं संयोगेन परिणा-
मित्वमिति तत्परिणामलक्षणाज्ञानात् संयोगविभागमात्रेणाकाशादौ परिणामव्यवहाराभावेन
सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तिरेव परिणाम इत्युक्तत्वात् अन्यथा प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः
संयोगविभागौ श्रुतिस्मृत्योः श्रूयमाणौ विरुध्येताम्, न हि प्रतिसर्गं योग्यतोत्पादविनाशौ
घटेतां पुरुषस्य परिणामप्रसङ्गात्, यथाश्रुतसंयोगविभागयोरेवोत्पादादिकमौचित्याच्चेति दिक्
सूत्रार्थं विवृणोति—पुरुष इत्यादिना—सोऽपवर्ग इत्यन्तेन, संयुक्त इति । भवतीति शेषः, सूत्रे
स्वरूपपदं च विवेकख्यातिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वप्रतिपादनायेति, इदानीं-
"विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय" इति "तस्य हेतुरविद्या" इति चागामिसूत्रद्वयार्थोऽनेनैव सूत्रे-
णोपपादित इत्येतत्क्रमेण प्रतिपादयति—दर्शनकार्येत्यादिना । कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेनाव

दर्शीति अदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तं नात्र दर्शनं मोक्षकारणम्, अदर्शनाभावादेव बन्धाभावः स मोक्ष इति, दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्यादर्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तम्, किञ्चेदमदर्शनं नाम? किं गुणा-

भास्वती।

(१) किं गुणानामधिकार: कार्यारम्भणसामर्थ्यमदर्शनम्?, नेदमदर्शनस्य सम्यग् लक्षणम्, यदा गुणकार्यं विद्यते तदाऽदर्शनमपि विद्यते, एतावन्मात्रमत्र याथार्थ्यम्, नेदमदर्शनं सम्यग् लक्षयति, 'यावद्दाहस्तावज्ज्वर' इत्युक्तिर्यथा न सम्यग् ज्वरलक्षणं तद्वत्,

(२) आहोस्विदिति द्वितीयं विकल्पमाह—दृशिरूपस्य स्वामिनो यो दर्शितविषयस्य=दर्शितः शब्दादिरूपो विवेकरूपश्च विषयो येन चित्तेन तादृशस्य प्रधानचित्तस्यापवर्गरूपस्यानुत्पादः, विवेकस्यानुत्पाद एवादर्शनमित्यर्थः, तद्धि स्वस्मिंश्चित्ते भोगापवर्गरूपे दृश्ये विद्यमानेऽपि न दर्शनं नोपलब्धिरपवर्गस्येत्यर्थः, इदमपि न सम्यग् लक्षणम्, यथा—"स्वास्थ्यस्याभाव एव ज्वर" इति ज्वरलक्षणं न सम्यक् समीचीनम्,

(३) किमिति। गुणानामर्थवत्ताऽदर्शनमिति तृतीयो विकल्पः, अत्र यद्दर्शनस्याशागतरूपेणावस्थानं स्वस्य कारणे त्रैगुण्ये तदेवादर्शनम्, इदमपि न सम्यग् लक्षणमदर्शनस्य, गुणानामर्थवत्त्वं तथा दर्शनञ्चाविनाभावीति वाक्यं यथार्थमपि न तदुल्लेखमात्रमेव सम्यग्

तत्त्ववैशारदी

इति। अदर्शनम्=अविद्या संयोगनिमित्तमुक्तम्, उक्तमर्थं स्पष्टयति—"नात्र इति, ननु दर्शनमदर्शनं विरोधि विनिवर्तयतु, बन्धस्य कुतो निवृत्तिरित्यत आह—"दर्शनस्य" इति। बुद्ध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष उक्तो, न तस्य साक्षाद् दर्शनमपि तु दर्शननिवृत्तिरित्यर्थः, असाधारणं संयोगे हेतुमदर्शनविशेषं महीतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति "किं-

पातञ्जलरहस्यम्।

निवर्त्ती दृश्यस्य प्रारब्धारम्भसामर्थ्यता, भाविनावनागतावस्थौ, अव्यपदेश्यतया=अनाख्यातिकम्।

वार्तिकम्।

स्यान्यासङ्गेन दर्शनस्य कार्यारम्भ संयोग इत्यतो दर्शनं द्रष्टृस्वरूपोपलब्धिर्वियोगकारणमदर्शनं सूत्रेणानुवादितं तथा दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वि विरोधीत्यतोऽदर्शनं संयोगहेतुरित्यर्थादनुवादितम्, दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन विरुद्धयोरेव वियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्यत्वौचित्यादित्यर्थः, ननु अदर्शनं संयोगकारणं तर्हि अदर्शनाभावादेव संयोगनिवृत्त्यात्मको मोक्षो भविष्यति कथं दर्शनमपि मोक्षहेतुरुच्यते इत्याशङ्कायामाह—नात्र दर्शनमिति। अस्मच्छास्त्रे दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात् [illegible] मोक्षाख्यवृत्तिप्रा[illegible] [illegible] किं तु अदर्शनस्य वक्ष्यमाणरूपस्याभावादेव [illegible] [illegible], एतेन मोक्षस्यानिमित्तिकतया स्वाभाविकत्वस्य [illegible] [illegible], [illegible] हानोपाय इत्यभिमसूत्रविरोधो दर्शनं वियोगस्य कारणमिति [illegible] तत्राह—अदर्शनस्याभाव इति। सुगमम, उक्तं शास्त्रे, तथा च [illegible] [illegible], उक्तसूत्रेणासाधारणं संयोगहेतुमदर्शनमसाधारणं [illegible] [illegible]। किं पुनः संयोगकारणत्वेनादर्शनमित्यत्र, नासति [illegible] [illegible], यदि संयोगो दर्शनकारणमिति सूत्रादर्शनस्यानुत्पाद एव संयोगहेतुरत्र [illegible] [illegible] [illegible] संयोगकारणं [illegible], तत्र [illegible] [illegible]। गुणानां [illegible] अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यं, [illegible] [illegible] कार्यविशेषस्य [illegible] इत्यर्थः, [illegible] [illegible]

नामधिकारः ३ आहो स्विद् दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधानचित्तस्यानुत्पादः, स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने दर्शनाभावः २ किमर्थवत्ता गुणानाम् ३ अथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् ४

भास्वती ।

लक्षणम्, यद् व्यापकं तद्रूपमित्यत्र व्याप्ते रूपस्य चाविनाभावित्वेऽपि न तत्कथनादेव रूपं लक्षितं भवेदिति,

(४) अथेति । अविद्या प्रतिक्षणं प्रलये च स्वचित्तेन = स्वाधारभूतचित्तस्य प्रत्ययेन सह निरुद्धा = संस्काररूपेण स्थिता स्वचित्तस्य साऽविद्या प्रत्ययस्योत्पत्तिर्बीजमिति चतुर्थो विकल्प एव समीचीनः, सनिमित्तस्य संयोगस्य च सम्यगवधारणसमर्थः,

(५) पञ्चमं विकल्पमाह—किमिति । स्थितिसंस्कारक्षये या गतिर्मंस्कारस्याभिव्यक्तिः, यया सत्त्वा परिणामप्रवाहः प्रवर्त्ततेऽदर्शनञ्च दृश्यते तदेवादर्शनम्, अत्रेदं शास्त्रवचनम्—उदाहरन्त्येतद्वादिनः प्रधानमित्यादि, प्रधीयते जन्यते महदादिविकारसमूहोऽने-

तत्त्ववैशारदी ।

क्षेदम्" इति । पर्य्युदासं गृहीत्वाऽऽह—"किं गुणानामधिकार" इति । अधिकारः = कार्य्यारम्भणसामर्थ्यं, ततो हि संयोगः संसारहेतुरुपजायते, प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह—"अहोस्विद्" इति । दर्शिनो विषयः शब्दादिः सत्त्वपुरुषान्यता च येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः, एतदेव स्फोरयति-"स्वस्मिन्" इति । दृश्ये = शब्दादौ सत्त्वपुरुषान्यतायां चेति, तावदेव प्रधानं विचेष्टते न यावद् द्विविधदर्शनमभिनिर्वर्त्तयति, निष्पादितोभयदर्शनं तु विनिवर्त्तत इति, पर्य्युदास एव तृतीयं विकल्पमाह—"किमर्थवत्ता गुणानाम्" इति । सत्कार्य्यवादसिद्धो हि भाविनावपि भोगापवर्गावव्यपदेश्यतया स्तः इत्यर्थः, पर्य्युदास एव चतुर्थं विकल्पमाह—"अथाविद्या" इति । प्रतिसर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धा = प्रधा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

गततया, चतुर्थे विकल्पं वाक्येनैव दर्शनमित्याह—चतुर्थमिति ।

"भावान्तरमभावो हि कया चित्तु व्यपेक्षया"

इतिन्यायात्, प्रतिसर्गकाले प्रलये बीजाङ्कुरन्यायेनाह—स्व = चित्तोत्पत्तिबीजमिति, तदन्यत्वं नञर्थ इत्याह-अन्येति । सर्वदा सत्त्वं सत्त्वतया रजो रजस्तया तमस्तमस्तयेति साम्यावस्थोक्ता स्थितिः संस्कारः तस्य क्षये विमर्दे गतिः संस्कारोन्मुखत्वं यथा दुग्धस्य मधुररसरूपान् भिमर्देऽपि दधनि रूपरसान्तरत्वमित्यर्थः, तत्र मतान्तरमाह—यत्रेदमिति । प्रधानं यौगिकं प्रधीयते ऽस्मिन् विश्वविकारः, विश्वविकारहेतुत्वात् स्थित्यैव वर्तमानं न

वार्त्तिकम् ।

द्वितीयं विकल्पं परित्यज्य सर्वविकल्पेषु बन्धकत्वगुणयोगेनादर्शनशब्दो गौणः, द्वितीयं विकल्पमाह—आहोस्विदिति । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य करणसाधनत्वप्रतिपादनाय दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्येति चित्तविशेषणं दृशिस्वरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो येन तस्येत्यर्थः, उक्तमेव विवृणोति—स्वस्मिन्निति । स्वस्मिंश्चित्ते पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दादिवृत्तौ सत्त्वपुरुषान्यतावृत्तौ च सति यो दर्शनाभावश्चित्तवृत्त्यभाव इत्यर्थः, मोक्षकालीनं दर्शनाभावं व्यावर्त्तयितुं सत्यन्तम्, संयोगाहेतुतया तु तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं चित्ते हि पुरुषार्थसत्तायामेवादर्शनं संयोगहेतुर्भवति इति भावः, व्यर्थतया द्वितीयविकल्पस्य विशेष्यभागपरित्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह—किमर्थवत्तेति । सत्कार्यसिद्धेर्भाविभोगापवर्गयोरव्यपदेश्ययोः स्वकारणेषु गुणेषु अवस्थानमित्यर्थः, चतुर्थं विकल्पमाह—अथाविद्येति । पञ्चपर्वा अविद्या प्रलयकाले स्वचित्तेन सह गुणेषु लीना वासनारूपेण स्वाश्रयचित्तस्योत्पत्ति

किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः, यत्रेदमुक्तं—"प्रधानं स्थित्यैव वर्त्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात्, तथा गत्यैव वर्त्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात्, उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेष समानश्चर्चः"

भास्वती।

नेति प्रधानम्, प्रधानं चेत् स्थित्या वर्त्तमानमव्यक्तरूपेणावस्थानस्वभावकं स्यात्=अभविष्यत्, तदा विकाराकरणादप्रधानं स्यान्मूलकारणं नाभविष्यत्, तथा गत्यैव वर्त्तमानं विकारावस्थायां यदैव वर्त्तमानस्वभावकं चेदभविष्यत्तदा विकारनित्यत्वादप्रधानमभविष्यत्, तस्मादुभयथा=स्थित्या गत्या चेत्यर्थः, प्रधानस्य प्रवृत्तिस्ततश्च प्रधानव्यवहारं मूलकारणत्वव्यवहारं लभते नान्यथा, अन्यद् यद् यद् वस्तु कारणरूपेण कल्पितं भवति, तत्र तत्र एष समानश्चर्चः=विचार इति, अस्मिन् विकल्पे मूलकारणस्य स्वभावमात्रमेवोक्तं न च तन्मात्रकथनं व्यवहितकार्यस्य संयोगस्य स्वरूपं लक्षयेदिति, यथा विकारशीलाया मृत्तिकायाः परिणामविशेषो घट इति, न चैतद् घटलक्षणस्य सम्यग् विवरणम्,

तत्त्ववैशारदी।

तत्साम्यमागता वासनारूपेण, स्वं चित्तोत्पत्तिबीजम् तेन दर्शनादन्याऽविद्यावासनैवादर्शनमुक्ता, पर्य्युदास एव पञ्चमं विकल्पमाह"—किंस्थितीति" इति। स्थितिसंस्कारस्य—प्रधानवर्त्तिनः साम्यपरिणामपरम्परावाहिनः क्षये, गतिः=महदादिविकारारम्भः, तद्रूपः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्कारस्तस्याभिव्यक्तिः=कार्य्योन्मुखत्वम्, तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरानुमतिमाह—"यत्रेदमुक्तम्" इति—एकान्तिकत्वं व्यासेधन्ति, प्रधीयते=जन्यते विकारजातमनेनेति प्रधानं, तच्चेत्स्थित्यैव वर्त्तेत न कदाचिद् गत्या ततो विकाराकरणान्न प्रधानं तेन किञ्चित्स्यात्प्रधानं स्यात्, अथ गत्यैव वर्त्तेत नाकदाचिदपि स्थित्या तत्राह—

पातञ्जलरहस्यम्।

विरोधि, प्रधानं इति प्रधानं प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्यङ्गीकारादित्याह-प्रधानमिति। गत्यैव सैव सर्वदा एवैव वर्त्तेत तथा च साम्यावस्था न गतिरित्याह-न कदाचिदिति। विकारोत्पत्त्यैव प्रधानं स्यादित्यनैकान्तिकः पक्षः,

"यत्रावयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।
नैकस्तत्रानुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे"—

वार्त्तिकम्।

[illegible], तथा चाविद्यावासनैवादर्शनमिति, अयमेव पक्षः सिद्धान्तो भविष्यति, पञ्चमं विकल्पमाह—किं स्थितीति। प्रधाननिष्ठस्यासाम्यपरिणामहेतोः स्थितिसंस्कारस्य [illegible] गतिसंस्कारस्य महदादिविसदृशपरिणामहेतोरभिव्यक्तिरित्यर्थः, [illegible] प्रकृतिक्षो-[illegible] [illegible] जन्यते इति, तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरं प्रमाणयति—यत्रे-[illegible]ति। [illegible] इति [illegible] [illegible], [illegible] च तयोः [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] इति, तथा च प्रधानं चेत् स्थितिमात्रेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रधानत्वमिति, तथा गतिमात्रेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यादिति न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रधानव्यवहारस्थानं प्रधान[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible], [illegible] [illegible] स्थितिगत्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] चर्चः विचारः समान इति प्रकृतौ [illegible]-[illegible]-

५ दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके "प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिः" इति

भास्वती।

(६) षष्ठं विकल्पमाह—दर्शनेति । एके वदन्ति—दर्शनशक्तिरेवादर्शनम्, ते हि प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरित्यनया श्रुत्या स्वपक्षं प्रतिपुष्णन्ति, श्रुतावप्युक्तं—प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति, ख्यापनं = दर्शनं, तदर्था चेददर्शनरूपा प्रवृत्तिस्तदा

तत्त्ववैशारदी ।

"तथा गत्यैव" इति । क्वचित्पाठः स्थित्यै गत्यै—इति चतुर्थी, एवकारश्च द्रष्टव्यः, स्थित्यै चेन्न वर्त्तेत न क्वचिद्विकारो विनश्येत्, तथा च भावस्य सतोऽविनाशिनो नोत्पत्तिरपीति विकारत्वादेव च्यवेत, एवञ्च न प्रधीयतेऽत्र किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात्, तदुभयथा स्थित्या गत्या चास्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते, नान्यथा = एकान्ताभ्युपगमे, न केवलप्रधाने कारणान्तरेष्वपि = परब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषु कल्पितेषु समानं चर्चा = विचारः, तान्यपि हि स्थित्यैव वर्त्तमानानि विकाराकरणादकारणानि स्युः गत्यैव वर्त्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च, पर्य्युदास एव च षष्ठं कल्पमाह—"दर्शनशक्तिरेव" इति । यथा प्रजापतिव्रते "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इति अनीक्षणप्रत्यासन्नः सङ्कल्पो गृह्यते, एवमिहापि दर्शननिषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते, सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसोतुं द्रष्टारं दृश्येन योजयतीति, अत्रैव श्रुतिमाह—'प्रधानस्य' इति । स्यादेतत्-प्रधानमात्मख्यापनार्थं प्रवर्त्तत इति श्रुतिराह—न त्वात्मदर्शनशक्तिः प्रवर्त्तत इत्यत आह—"सर्वबोध्यबोधसमर्थः" इति । प्राक् प्रवृत्तेः प्रधानस्य नात्म-

पातञ्जलरहस्यम् ।

इतिन्यायेनाह-ब्रह्मवादे मायावादे परमाणुवादेऽपीति—परेति । ब्रह्म नित्यं करोति चेन्मुक्तिप्रलयानुपपत्तिः, न करोति चेत् सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरेवं मायावादेऽपि, परमाणुवादे तु ते नित्याः संयोगमहत्त्वाः सदा कुर्वन्ति चेत् प्रलयाभावो न चेत् सृष्ट्यभावो नियमानुपपत्तेरव्यवस्थेति, षष्ठं पक्षमाह—दर्शनशक्तिरिति । ज्ञानेच्छाकृतीनां परस्परान्वयाद् अज्ञातस्य कृत्यसाध्यत्वेनेच्छैव लक्ष्यत इत्याह—संकल्प इति । ब्रह्मचारिव्रतस्यानुष्ठेयत्वेनाभावापर्यवसानादिति भावः, ससुरामित्रादिवद्भावकार्योपादानत्वाद्भावभूतेत्याह—सा चेति । जामातरमिव कन्ययेत्याह-द्रष्टारमिति । सोऽकामयत बहु स्यामितिवत् प्रधानप्रवृत्तिरात्मार्थेत्याह-प्रधानस्येति । पश्यन्वैतन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येद् इति श्रुतिमाश्रित्याह-सर्वबोध्येति । ऐक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्ति-

वार्त्तिकम् ।

कुर्वद्रूपतावादमपाकर्तुं कारणान्तरेष्वपीति, स च चर्चो यथा मृदादिकं यदि स्थित्यैव निवृत्त्यैव वर्त्तेत तर्हि कदाऽपि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः, यदि गत्यैव प्रवृत्त्यैव वर्त्तेत तदा मृद्धटयोर्द्वयोरेव तुल्यकालतया कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्तिरतो विकाररूपकारणमपि स्थितिगत्युभयवदेवेति, षष्ठविकल्पमाह—दर्शनशक्तिरेवेति । पुरुषायात्मानन्दर्शयितुं या क्षमता सा दर्शनशक्तिः सैव चादर्शनमित्यर्थः, इयं च शक्तिर्निरूप्यात्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुस्तथा चोक्तं-साङ्ख्यकारिकया—

'दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्येति,

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" इति,

तृतीयविकल्पस्थस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य ततो भेदः, प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुतिं प्रमाणयति—प्रधानस्येति । कालकुतशाखास्थेयं श्रुतिः, सप्तमं विकल्पमाह—सर्वबो-

श्रुते, सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति, सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति ॥ उभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके, तत्रेदं-

भास्वती।

प्रवृत्ते शक्तिरूपावस्थैवादर्शनमित्येषां नय, अस्मिन्लक्षणेऽपि पूर्वदोषप्रसङ्ग, आतपाज्जातं शस्यमित्युक्तिर्न तण्डुलस्य सम्यग्बोधाय भवति, अदर्शनं चित्तधर्मस्तस्य जनति तन्मूलकारणस्य प्रधानस्य स्वभावकथनमेव नानत्वय तल्लक्षणम्,

(७) सप्तमं विकल्पमाह—उभयस्येति। उभयस्य द्रष्टुर्दृश्यस्य च धर्मोऽदर्शन मित्येक आतिष्ठन्ते, तत्र = तन्मते, इदम् = अदर्शन, दृश्य सङ्गतं क्रियते, तद् यथा— दर्शन = ज्ञानं द्रष्टृदृश्यसापेक्षं तस्मात्तद्दर्शनं तद्भेदोऽदर्शनञ्चापि तदुभयस्य धर्म इति, द्रष्टृ- दृश्यापेक्षमदर्शनमित्युक्तिर्यथार्थाऽपि न तु तादृशा दृशाऽदर्शनं व्याकर्त्तव्यम्,

तत्त्ववैशारदी।

स्थापनमात्र प्रवृत्तौ प्रयोजकस्तत्सामर्थ्यं तद्योगात्, तस्मात्सामर्थ्यं प्रवृत्ते प्रयोजकमिति श्रुत्यार्थादुक्तमित्यर्थ, दर्शनशक्ति प्रधानाश्रयेत्यङ्गीकृत्य षष्ठ कल्प, इमामेवोभयाश्रया मास्थाय सप्तम कल्पमाह—"उभयस्याप्यदर्शनम्" इति। उभयस्य = पुरुषस्य च दृश्यस्य चादर्शनं = दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके, स्यादेतद्—मृष्यामहे दृश्यस्येति, तस्य सर्वशक्त्याश्रय- त्वात्, न द्रष्टुरिति पुनर्मृष्याम, न हि तदाधारा ज्ञानशक्तिः, तत्र ज्ञानस्यासमवायात्, अन्यथा परिणामापत्तिरित्यत आह—"तत्रेदम्" इति, भवतु दृश्यात्मकं, तथाऽपि तस्य जड त्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति न शक्यं तद्धर्मत्वेन विज्ञातु, जडस्य स्वयमप्र- काशत्वात्

पातञ्जलरहस्यम्।

स्थितेरुक्त प्रकारानुसारेण, दृश्यत इति। तस्मात्सामर्थ्यमिति। समर्थस्य शेषायोगात् सर्वेण सर्वेऽनुपलम्भप्रसङ्ग इति तत्र—प्रत्ययकार्यप्रतिबन्धादिति भाव, इमा = शक्तिम्, उभये = पुंप्र- धाने [illegible] साधारणा—अदर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इति। अनर्थान्तरसामान्यादित्यर्थ, परिणा- मित्वात् [illegible] पुंसोऽपरिणामित्वात् कुत तस्य धर्मत्वेति शङ्कते—स्यादेतदिति। [illegible] समाधत्ते—दृश्यस्येति। यथाऽस्मन्मते भूतल [illegible] प्रतियोग्यपेक्षया धर्मत्वेन भासते घटाभाववद् भूतलमिति यथा तद्वत् [illegible] पुरुष- [illegible] दृश्यमपि पुरुषचितिरूपप्रत्ययापेक्षया धर्मत्वेन भासते, तथाऽदर्शन [illegible] दृश्यप्रत्ययापेक्षया दृश्यभासकतया धर्मत्वेन पुरुषस्य चैतन्यमिति योजना, [illegible] [illegible], सदृतिमाह—दर्शनमिति। अस्य पुंसो यत् ज्ञानं तस्य दृश्यविषयकत्वाद् दृश्य

दृश्यस्य स्वात्मभूतपि पुरुषप्रत्ययापेक्ष दर्शन दृश्यधर्मत्वेन भवति, तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्ष पुरुषधर्मत्वेनेव दर्शनमवभासते दर्शनज्ञानमेवादर्शनमिति केचिद्भिदधति इत्येते शास्त्रगता (१)विकल्पाः, तत्र

भास्वती।

(८) अष्टमं विकल्पमाह—दर्शनेति। केचिद्वदन्ति—विवेकव्यतिरिक्तं यद्दर्शनज्ञान-शब्दादिरूपं तदेवादर्शनम्, ज्ञानकाले द्रष्टृदृश्ययो सयोगस्यावश्यम्भावित्वेऽपीन्द्रियादा वभिमानरूपस्य विपर्ययस्य फलमेव ज्ञान तस्मान्न ज्ञानं सयोगहेतोरदर्शनस्य स्वरूप-भवितुमर्हतीति,

तत्त्ववैशारदी।

कारकत्वाद्, अतो दृशेरात्मन प्रत्यय=चैतन्यच्छायापत्तिमपेक्ष्य दर्शन दृश्यधर्मत्वेन भवति=विज्ञायते, विषयेण विषयिण उपलक्षणात्, नन्वेतावताऽपि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति, न तु पुरुषधर्मत्वमपीत्यत आह—"तथा पुरुषस्य" इति। सत्यं पुरुषस्यानात्मभूतमेव, तथाऽपि दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य य प्रत्यय=चैतन्यच्छायाऽऽपत्तिस्तमपेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेव न तु पुरुषधर्मत्वेन, एतदुक्तं भवति—चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद् बुद्धिधर्माश्चैतन्यधर्मा इव चकासतीति, अष्टम कल्पमाह—"दर्शनज्ञानम्" इति। ज्ञानमेव शब्दादीनामदर्शनं, न तु सत्त्वपुरुषान्यताया इति केचिद्, यथा चक्षू रूपे प्रमाणमपि रसादावप्रमाणमुच्यते,

पातञ्जलरहस्यम्।

धर्मतैवोचिता न तु पुंधर्मता तत् कथं पुंधर्मतोच्यत इति शङ्कते—नन्वेतावतेति। औपचारिकत्वेन समाधत्ते—सत्यमित्यादिना, जडत्वाद् बुद्धिसत्त्वस्य चितिच्छायापत्त्या यद्भानं तत्पु-

वार्त्तिकम्।

याभावेनेति यावत्, अष्टमविकल्पमाह—दर्शनज्ञानमिति। ज्ञानं वासनारूपं तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वाद् न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमत्रोक्तम् अर्थवत्तया पौनरुक्त्यादिति, उपसहरति—इत्येत इति। शास्त्रेष्वेतेऽज्ञानभेदास्तान्त्रिकैरुच्यन्त इत्यर्थः, संयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनाना हेतुत्वं सिद्धान्तयन्नेव सयोगविशेषहेतुत्वदर्शनविशेषपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—तत्र विकल्पेति। तत्रादर्शने, विकल्पबहुत्व भेदबाहुल्यमेतत्पुरुषसामान्यस्य गुणसामान्यस्य च

---

(१) विकल्पा इति। अय भाव —अदर्शनपदार्थेऽष्टधा विकल्प सुसमावन, तत्र द्वितीयस्याभावपर्यवसायितया प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयित्व परेषां भावविश्रान्ततया पर्य्युदासावलम्बित्वम्,

प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासस्वरूप त्वधस्ताद् निरूपितचरम्, विकल्पाष्टके च तुरीयस्यैव सिद्धान्तितत्वेन शिष्टानां पूर्वपक्षीयता, निदानं चेह पुरुषार्थफलकसयोगस्याखिलपुरुषसाधारण्यमेव, तथा हि—

प्रथमेऽदर्शन ससारहेतुसयोगजनककार्यारम्भणक्षमत्वरूपाधिकारात्मता,

द्वितीये तु शब्दादिसत्त्वपुरुषान्यत्वरूपद्विविधदृश्यकर्मकदर्शनहेतुचित्ताविर्भूत्यभाव,

तृतीये च सत्कार्यवादनयेऽनागतयोरपि भोगापवर्गयोः सत्ताया स्वरूपयोग्यता,

तुरीयेऽविद्यैव प्रलये स्वधर्मिचित्तेन सम प्रधाने विलीय तत्साम्यमुपेता वासनाऽऽत्मना स्थिता सृष्टौ तादृशचित्तस्योद्भाविका,

पञ्चमे प्रधानस्य स्थितिगत्योरेकतरनैयत्ये विकृतीनामनुदयनित्यत्वयोरापत्त्या कार्यानुरोधात् स्वभावद्वैविध्येऽवश्यमुपगन्तव्ये सदृशपरिणामधाराऽऽत्मन प्रधानगस्य स्थितिसंस्कारस्य तिरोभावे विकारारम्भरूपगतिहेतुसंस्कारस्य कार्यप्रवणता,

विकल्पबहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधारणविषयम् ॥ २३ ॥

भास्वती ।

एषु विकल्पेषु द्वितीय एवाभावमात्रस्तस्मात् स एव प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा व्याकृत, इतरे तु पर्युदासं गृहीत्वेति विवेच्यम्, इत्यत इति । एते साङ्ख्यशास्त्रगता विकल्पा = मतभेदाः, तत्र = अदर्शनविषये, सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे एतद् विकल्पबहुत्वं साधारणविषयमित्यन्वयः, एतदुक्तं भवति–पुरुषैः सह गुणसंयोग इति यथार्थं सामान्यविषयं प्रकल्प्य सर्वेषु विकल्पेषु, अदर्शनमभिहितम्, न च तेनैव हेयहेतुदर्शनं सम्यग् निरूपितं स्यात् यादृशान्निरूपणाद् दुःखहानोपायो निरूपितो भवेत्, तत्र प्रत्यक्पुरुषेण सह तद्बुद्धेः संयोगस्य हेतुनिरूपणादेव साध्यम्, चतुर्थे विकल्पे तथैवादर्शनं लक्षितमिति ॥

तत्त्ववैशारदी ।

एतदुक्तं भवति–सुखाद्याकारशब्दादिज्ञानानि स्वस्मिन्ननुगुणतया द्रष्टृदृश्यसंयोगमाक्षिपन्तीति, तदेव विकल्पस्य चतुर्थविकल्पं स्वीकर्तुमितरेषां विकल्पानां साङ्ख्यशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्येन भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गेन दूषयति–"इत्येते शास्त्रगता" इति ॥ २३ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मः स्वतोऽपरिणामित्वात् दूरदोषादाकाशे नीलिमेव नीलं नभ इति प्रतीते, एतदेव स्मारयति–एतदुक्तं भवतीति, एतदन्तो ॥ २३ ॥

वार्त्तिकम् ।

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोग —

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्य्ययज्ञानवासनेत्यर्थः, विपर्य्ययज्ञानवासनावासिता न कार्य्यनि-

भास्वती।

यस्त्विति। यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य = प्रतीपमात्मविपरीतमनात्मभावमञ्चति विजानातीति प्रत्यङ् ,यद्वा-प्रति प्रतिबुद्धिमञ्चत्यनुपश्यतीति प्रत्यङ्, तद्रूपचेतनस्य प्रत्येकं पुरुषस्येत्यर्थः, स्वबुद्धिसंयोगस्तस्य हेतुरविद्या, अविद्याऽत्र विपर्ययज्ञानवासना = अतद्रूपख्यातिप्रवणचित्तप्रकृतिरूपा, तादृश्य एव वासना विपर्यस्तप्रत्ययस्य मूलं तदवस्तास्ता एव स्वानुरूपान् प्रत्ययान् जनयेरन्, ततः प्रतिक्षणं बुद्धिपुरुषसंयोगः प्रवर्त्तते, यतो विपर्यस्तज्ञानवासनावासिता बुद्धिर्न पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठां = कार्यावसानं प्राप्नुयात्,

तत्त्ववैशारदी।

चतुर्थं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति—"यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोग" इति। प्रति = प्रतीपम्, अञ्चति = प्राप्नोतीति प्रत्यङ्, असाधारणस्तु संयोग एकैकस्य पुरुषस्यैकया बुद्ध्या वचित्र्यहेतुः, सूत्रं पठति—"तस्य हेतुरविद्या" इति, नन्वविद्या विपर्य्ययज्ञानं, तस्य भोगापवर्गयोरिव स्वबुद्धिसंयोगो हेतुः, असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः, तत्कथमविद्या संयोगभेदस्य हेतुरित्यत आह—"विपर्य्ययज्ञानवासना" इति। सर्गान्तरीयाया अविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रधानेऽस्ति वासना, तद्वासनावासितं च प्रधानं तत्तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजति, एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वित्यनादित्वाददोषः, अत एव प्रतिसर्गावस्थाया न पुरुषो मुच्यत इत्याह—"विपर्य्ययज्ञान" इति। यदा पुरुषख्याति-

पातञ्जलरहस्यम्।

"तस्य हेतुरविद्या," तस्य बुद्धिचैतन्ययोर्यः संयोगः तद्धेतुः विपर्ययज्ञानसंस्कारसहिताऽविद्येति सूत्रार्थः, न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इति श्रुतिमाश्रित्याह-चरिताधिकारेति। स्वकार्याविद्याध्वंसो मोक्ष इति मतान्तरप्रसिद्धिमादायाह-भोगेति। प्रत्ये व्यभिचारादि-

वार्त्तिकम्।

"तस्य हेतुरविद्या", तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुरविद्येत्यर्थः, भाष्यकारेण च सूत्रकारतात्पर्याभिप्रायेणैव तस्येत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यर्थ उक्तः, न तु साक्षाद्द्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्यैव पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वात्, बुद्धिसंयोगस्येति। अविद्या चात्रानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्य बुद्धिसंयोगहेतुत्वाद् अनित्यादौ नित्यादिबुद्धिरूपाणामविद्याना वक्ष्यमाणविवेकख्यातिनाश्यत्वानुपपत्तेश्च, सा चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तदव्यवहितप्राक्काले न सम्भवतीत्यत आह—भाष्यकारो विपर्ययेति। सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तया वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीत्यनादित्वान्न दोषः, अविद्यावासनायां बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्तिमाह—विपर्ययेति। विपर्ययज्ञानवासनाबलात् पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठां स्वकर्त्तव्यचरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिरतः स्वाधिकारतया पुनरावर्त्तते पुरुषेण संयुज्यते सा तु बुद्धिः पुरुषान्यताख्यातिपर्यन्ता सती कार्यसमाप्तिं प्राप्नोति परवैराग्योत्पादात्, ततश्च चरिताधिकारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाख्यबन्धस्य कारणाभावाद् न पुनः पुरुषेण संयुज्यत इत्यर्थः, तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विपर्ययवासनाबुद्धिः पुरुषसंयोगहेतुरिति भावः, पुरुषख्यात्या चित्तस्य निवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र नास्तिकाक्षेपं निराचिकीर्षुस्तं प्रदर्शयति—

ष्टां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्त्तते, सा तु पुरुषख्याति-
निपर्य्यवसाना कार्य्यनिष्ठां प्राप्नोति चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धका-
रणाभावान्न पुनरावर्त्तते, अत्र कश्चित्-पण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति—मुग्ध-
या भार्य्ययाऽभिधीयते पण्डकः, आर्य्यपुत्र! अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं
नाहमिति, स तामाह—मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति, तथेदं विद्यमानं
ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा, तत्राचार्य्य-

[illegible]

भास्वती ।

पुरुषख्यातौ सत्यां परवैराग्येण निरुद्धा बुद्धिर्न पुनरावर्त्तते, अत्रेति । कश्चिदुपहासकः पुरा
पण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति, सुगमम्, तत्रेति । आचार्य्यदेशीयः=आचार्य्यकल्पो न हि-
बुद्धिनिवृत्तिः=ज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्षो न च ज्ञानस्य विद्यमानतेत्यर्थः, यतोऽदर्शनात्
बुद्धिप्रवृत्तिस्ततोऽदर्शनकारणाभावाद् अदर्शनरूपं कारणं तस्याभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः, अद-
र्शनं बन्धकारणं=दृश्यसंयोगकारणं, तच्च दर्शनाद् विवेकाद् निवर्त्तते, यथाऽग्निः स्वाश्रयं
दग्ध्वा स्वयमेव नश्यति तथा दर्शनमदर्शनं विनाश्य स्वयमेव निवर्त्तते, उपसंहरति—

तत्त्ववैशारदी ।

कार्य्यनिष्ठां प्राप्ता तदा विपर्य्ययज्ञानवासनाया बन्धकारणस्याभावान्न पुनरावर्त्तत इत्याह-
"सा तु" इति । अत्र कश्चित्—नास्तिकः कैवल्यं पण्डकोपाख्यानेनोपहसति—पण्डकोपा-
ख्यानमाह—"मुग्धया" इति । किमर्थमित्यर्थशब्दो निमित्तं लक्षयति प्रयोजनस्यापि नि-
मित्तत्वात्, पण्डकोपाख्यानसाम्यमापादयति—"तथेदम्" इति । इदं विद्यमानं गुणपु-
रुषान्यताख्यातिज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति, परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण समस्कारं नि-
रुद्धं विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा, यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत्तस्य कार्य्यं न तु य-
[illegible] भाव, अत्र देशिमतेन परिहारमाह—"तत्राचार्य्यदेशीय" इति । ईषदपरि-
[illegible] आचार्य्यदेशीयः, आचार्य्यस्तु वायुप्रोक्ते कृतलक्षणः—

"[illegible] न शास्त्रधर्मानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन चोच्यते" इति,

देशीयो वक्ति—ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, अदर्शनकारणाभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः, तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते, तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः, कथमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तमतः परं हानं वक्तव्यम्—

तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥२५॥

भास्वती ।

तत्रेति । तत्र=मोक्षविषये, या चित्तस्य निवृत्तिः स एव मोक्षः, अतोऽस्योपहासकस्यास्थाने=अयुक्त एव मतिविभ्रम इति ॥ २४ ॥

सूत्रमवतारयति—हेयमिति । तस्येति । अदर्शनस्याभावः=दर्शनेन नाशः सत्य-

तत्त्ववैशारदी ।

धर्ममेघान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति, सत्यपि बुद्धिस्वरूपमात्रावस्थान इत्यर्थः, एतदेव स्फोरयति—"अदर्शन" इति । अदर्शनस्य बन्धकारणस्याभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः, तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते, दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या, सत्यपि बुद्धिस्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः, एकदेशिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—"तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः" इति । ननूक्तं दर्शने निवृत्तेऽचिराच्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्यस्यत आह—"कथमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः" इति । अयमभिसन्धिः—यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणभावमङ्गीकुर्महि ततः एवम् उपालभ्येमहि, किन्तु विवेकदर्शनं प्रकर्षकाष्ठां प्राप्तं निरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमत्पुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे तत्कथमुपालभ्येमहीति ॥ २४ ॥

तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति—"हेयं दुःखम्" इति । "तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्" इति सूत्रं व्याचष्टे—"तस्य" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

सत्यपीति । "प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः" इति स्मारयन्नाह—दर्शननिवृत्तिस्त्विति । तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्य इति श्रुतिमाश्रित्याह—अयमभिसन्धिरिति । प्रारब्धक्षयापेक्षा सम्प्रज्ञातसमाधेरुपलक्षणमिति, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुत्यन्तराद्, उपालम्भमपि उपहासास्पदमित्यर्थः ॥ २४ ॥

"तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यं," तस्या अदर्शनरूपाया अविद्याया अभावादभिभवात् सुवर्णे पृथिव्यभिभूततैजसभास्वरत्ववदिति, संयोगाभावे त्वात्यन्तिकत्व-

वार्त्तिकम् ।

त्वादिनामकान्तकरणनिवृत्तिर्मोक्ष एव न भवतीत्याशङ्कायामाह—तत्र चित्तेति । चित्तनिवृत्तिर्मोक्षो भवत्येव किंतु तत्रास्थान एवास्य नास्तिकस्य बुद्धिव्यामोहो व्यर्थ इत्यतोऽत्रोपेक्षणीये समाधातृत्वादेवाचार्यदेशीय उक्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेवं हेयहेयहेतुरूपं व्यूहद्वयं व्याख्याय तृतीयव्यूहस्य सूत्रमवतारयति—हेयमिति । निमित्तमविद्या,

"तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्", तस्या अविद्याया अभावाद्विनाशाद् बुद्धिपुरुषसंयोगनिवृत्तिद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगनिवृत्तिः दुःखहानमित्युच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारात्, तस्य पुरुषार्थत्वायोक्तं तद् दृशेः कैवल्यमिति, तदेव च हानं पुरुषस्य कैवल्यमित्यप्युच्यत इत्यर्थः, इममेव सूत्रार्थं भाष्यकारः प्रकारान्त

तस्येति=प्रत्युदितख्याते प्रत्याम्नाय, सप्तधेति=अशुद्ध्यावरणमला-पगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भव-ति तद्यथा-परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति, क्षीणा हेयहेतवो न

[illegible]

भास्वती ।

तस्येति । तस्य सप्तधा—प्रान्तभूमि=प्रान्ता भूमयो यस्या सा, प्रज्ञेति । प्रत्युदितख्याते=उपलब्धविवेकस्य योगिनः प्रत्याम्नाय=तादृश योगिनं परामृशता [illegible], प्रज्ञेयाभावात्, यदा प्रज्ञा परिसमाप्ता भवति तदा सा प्रान्तभूमिप्रज्ञेत्युच्यते, सा च चित्तस्याशुद्धिरूपावरणमलापगमात्=अविवेकप्रत्ययानुत्पादे सति च विषयभेदात् [illegible] सप्तप्रकारा भवति, तद् यथा—

(१) परिज्ञातमिति । हेयस्य सम्यग्ज्ञानात् तद्विषयाया प्रज्ञाया निवृत्तिरि-[illegible],

(२) क्षीणेति । [illegible] प्रज्ञाया या निवृत्तिस्तस्या उपलब्धि,

तत्त्ववैशारदी ।

[illegible] चित्तसत्त्वस्य तदेव मल तस्यापगमात्, [illegible] प्रत्ययान्तरानुत्पादे=[illegible], निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा [illegible] भवति. विषयभेदात्प्रज्ञाभेद, प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनाम्=अवस्थाना तास्तथो-[illegible], [illegible] नास्ति सम्प्रकर्षे, प्रान्ता भूमयो यस्याः प्रज्ञायाः=विवेकख्याते सा तथो-[illegible], [illegible] सप्तप्रकारा प्रज्ञाभूमीरुदाहरति "तद्यथा" इति । तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यास्तु

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] योगिन [illegible] प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति प्रज्ञा ज्ञानमुत्पद्यते सा सप्तप्रका-[illegible] [illegible] प्रज्ञा [illegible] कथं सप्तधात्व-तत्राह-विषयभेदादिति । ता-[illegible] [illegible]—

[illegible] योगिनम्",

[illegible]—[illegible] । प्रामाणिक प्रधानमारभ्यान्त्यावयवविशेषपर्यन्ता प्रान्ता

वार्त्तिकम् ।

पुनरेतेषां ज्ञेतव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम्, भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायः इत्येषा चतुष्टयी कार्य्या विमुक्तिः प्रज्ञाया, चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी—चरिताधिकारा बुद्धिः गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव

भास्वती ।

(३) साक्षादिति । निरोधाधिगमात् परगतिविषयाया प्रज्ञाया समाप्ति,

(४) भावितो निष्पादितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय, न पुनर्भावनीयमन्यदस्तीति प्रज्ञाया प्रान्तता, एषा चतुष्टयी कार्या = प्रयत्ननिष्पाद्या विमुक्ति, "कार्यविमुक्ति"रिति पाठे तु कार्यात् प्रयत्नाद् विमुक्तिरित्यर्थः, त्रयी चित्तविमुक्ति, चित्तात् प्रत्ययसंस्काररूपाद् विमुक्ति = आभि प्रज्ञाभिश्चित्तस्य प्रतिप्रसव इत्यर्थ, एता अप्रयत्नसाध्या कार्यविमुक्तिसिद्धौ स्वयमेवोत्पद्यन्ते,

(५) तत्राद्याया स्वरूपं बुद्धिश्चरिताधिकारा = मदीया बुद्धिर्निष्पन्नार्थेत्युपलब्धि,

(६) द्वितीया चित्तविमुक्तिप्रज्ञामाह—गुणा इति । बुद्धेर्गुणा सुखाद्या स्वकारणे

तत्त्ववैशारदी।

चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति—"परिज्ञातं हेयम्" इति । यावत्किल प्राधानिकं तत्सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाद् दु:खमेवेति हेयं, तत्परिज्ञातम्, प्रान्ततां दर्शयति—"नास्य पुन किञ्चिदपरिज्ञेयमस्ति" इति, द्वितीयामाह—"क्षीणा" इति । प्रान्ततामाह—"न पुन" इति । तृतीयामाह—"साक्षात्कृतम्" इति । प्रत्यक्षेण निश्चितं मया सम्प्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं हान, न पुनरस्मात्परं निश्चेतव्यमस्तीति शेष, चतुर्थीमाह—"भावित" इति । भावितो = निष्पादितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायो, नास्या. पर-भावनीयमस्तीति शेष, एषा चतुष्टयी कार्य्या विमुक्ति = समाप्ति, कार्य्यतया प्रयत्नव्याप्यता दर्शिता, क्व चित्पाठ. कार्य्यविमुक्तिरिति, कार्यान्तरेण विमुक्ति. प्रज्ञाया इत्यर्थ., प्रयत्ननिष्पाद्यानुनिष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह—चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

पर्दे सर्वत्रानुषज्याह-प्रान्ततामिति । चरिताधिकार कर्माशय तद्रहित,

"यो गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते",

वार्त्तिकम्।

चित, असम्प्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायमिति फलितार्थ., यथाश्रुते निरोधसमाधौ हानसाक्षात्कारानुपपत्तिर्वृत्त्यभावादिति असम्प्रज्ञातकालीनश्च दु:खाभावो योग्यानुपलब्ध्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते, यदि ह्यसम्प्रज्ञातेऽपि दु खं स्यात् तदाऽनुभूयेत ततश्च सुप्तोत्थान इव व्युत्थाने स्मर्यतेति, अथ वा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं हान मोक्षो हानगोचरसम्प्रज्ञातेन साक्षात्कृतमित्यर्थ, चतुर्थं प्रकारमाह—भावित इति । ततश्च फलनिष्पत्त्या विवेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादित फलनिष्पत्त्यैव साधनस्य सिद्धेरिति, वस्तुतस्तु भावित इत्यादिप्रकारस्य द्वितीयस्थल एव पाठ आञ्जस्येन क्रमोपपत्ते, एषेति । एषा प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयो हेयज्ञानसमाप्त्यादिरूपा चतुष्टयी प्रज्ञाया प्रज्ञाऽऽख्यतत्त्वज्ञाननिमित्तात् पुंसा कार्यमुक्ति कार्याद्विमुक्तिः कर्त्तव्यसमाप्ति. जीवन्मुक्तिरित्यर्थ, इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा, चित्तेति । चित्ताद्विमुक्ति. चित्तविमुक्ति परममुक्तिसाऽपि प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषय त्रिविधा भवति, चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनापेक्षेत्याशयेन पृथगुपन्यास, तत्राद्या चित्तविमुक्तिमाह—चरिताधिकारा बुद्धिरिति ।

ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति न चैषां विप्रलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति, एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुषः, इति एतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते, प्रतिप्रसवेऽपि चि-

भास्वती।

इतो प्रत्यगभिमुखत्वेन=कारणेन चित्तेन सहास्तं गच्छन्ति, अस्याः प्रान्तभूमितामाह—न चैषामिति। प्रयोजनाभावात्=बुद्ध्या मे प्रयोजनं नास्तीति पर्यवसानेन ख्यातिरि-त्यर्थः, अस्या प्रलीयमाना मे बुद्धिर्न पुनरुदेतीति ख्यातिः स्यात्।

(७) दर्शयत्याह—एतस्यामिति। सप्तम्या प्रान्तप्रज्ञया पुरुषो गुणसम्बन्धातीत-त्वादिस्वभाव इत्यभिमन्यमानो भवति, ततः परतरस्य प्रज्ञेयस्याभावादस्याः प्रान्तता, श्रुतेश्च—

"पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति,

एतामिति। पुरुषः=योगी कुशलः=जीवन्मुक्त इत्याख्यायते, तदा जीवन्नेव हि स मुक्तो भवति. दुःखेनापरामृष्टो मुक्त इत्युच्यते, शाश्वती दुःखप्रहाणिरस्य योगिनः

तत्त्ववैशारदी।

समाप्त इति—"चरिताधिकारा बुद्धिः" इति। कृतभोगापवर्गकार्येत्यर्थः, द्वितीयामाह—

पातञ्जलरहस्यम्।

त्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति, गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः, न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥२८॥

भास्वती।

करामलकवदायत्ता भवति, तथा लीलया च दुःखातीतायामवस्थायामवस्थानसामर्थ्यान्नासौ दुःखेन स्पृश्यतेऽतो जीवन्नपि मुक्तो भवति, उक्तञ्च—

"यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते" इति,

चित्तस्य प्रतिप्रसवे = पुनरुत्थानहीने प्रलये मुक्तः कुशलः = विदेहमुक्तो भवति गुणातीतत्वात् = त्रिगुणसम्बन्धाभावादिति ॥ २७ ॥

हानस्योपायो या विवेकख्यातिः सा सिद्धा भवतीत्युक्ता, न च सिद्धिरन्तरेण साधनम्, अतस्तत्साधनमभिधास्यते, सुगमम्, क्षयक्रमानुरोधिनी = क्रमतः क्षीयमाणाया-

तत्त्ववैशारदी।

"गुणा" इति। प्रान्ततामाह—"न चैषाम्" इति। तृतीयामाह—"एतस्यामवस्थायाम्" इति। एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते, चरमदेहत्वादित्याह—

"एताम्" इति। अनौपचारिकं मुक्तमाह—"प्रतिप्रसवे" इति। प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

तदेव चतुरो व्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादिवत् प्रागसिद्धेः असिद्धस्य चोपायत्वाभावात् सिद्ध्युपायान् वक्तुमारभत इत्याह—"सिद्धा"

पातञ्जलरहस्यम्।

तीति कुशलेत्यर्थः, गोदोहनादिति। गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदित्यत्र सिद्धेनैव गोदोहेन यथा प्रणयनं तथा प्रसिद्धस्यैव विवेकख्यातिरूपस्य ज्ञानस्य मुक्तिहेतुतेति भावः ॥ २७ ॥

"योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः",

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः"।

धर्मेण पापमपनुदतीतिश्रुतिमाश्रित्याह-अशुद्धिक्षये सति दीप्तिः शुद्धिपराकाष्ठा, तस्या अवधिमाह-आविवेकख्यातेः साक्षात्कारपर्यन्ताया, तरति शोकमात्मविद् इति श्रुतेरिति, तत्र धर्मो द्विविधः—योगानुष्ठानजो यागाद्यनुष्ठानजन्मेति, उभयमपि तत्त्वधीहेतुः,

वार्त्तिकम्।

इति, यत्तु गीतायां—

"सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते"—इति

ज्ञानिनोऽपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्गुणाभिमानशून्यतामात्रं परमेश्वरस्य निर्गुणत्ववदिति ॥ २७ ॥

अतः परं शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं हानोपायव्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च हानव्यूहस्य विशेषाश्च व्याख्येयाः, तत्रादौ विवेकख्यात्युपायप्रतिपादकं सूत्रजातमवतारयति—सिद्धेति। सिद्धा निष्पन्ना ऽविप्लवेति यावत्,

"योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः," सामान्यतो ज्ञानं श्रवणमननाभ्यामपि भवतीति दीप्तिपदं, दीप्तिश्चात्राश्रुतामतविशेषग्रहणम्, अत्र योगाङ्गानुष्ठानादित्यनेन वक्ष्यमाणयमादीनां योगाङ्गत्वमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम्, अन्यथा "तदपि बहिरङ्ग-

योगाङ्गानि=अष्टावभिधायिष्यमाणानि, तेषामनुष्ठानात् पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयः=नाशः, तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः, यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते, यथा यथा च क्षीयते तथा तथा क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्धते, सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेः=आ गुणपुरुषस्व

भास्वती ।

अशुद्धौ क्रमतश्च विवर्धमाना ज्ञानस्य दीप्तिर्भवतीत्यर्थः, योगाङ्गेति । यैरुपादाननिमित्तैः कश्चित् पदार्थो जात इति ज्ञायते, तानि तस्य कारणानि, तच्च कारणं नवधा-तत्रोत्पत्ति

तत्त्ववैशारदी ।

इति । तत्राभिधास्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकख्यात्युपायत्वं तद्दर्शयति-सूत्रेण—"योगेत्यादिना—ख्यातेरित्यन्तेन", योगाङ्गानि हि यथायोगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिं छिन्दन्ति पञ्चपर्वणो विपर्ययस्येत्युपलक्षणं पुण्यापुण्ययोरपि जात्यायुर्भोगहेतुत्वेनाशुद्धिरूपत्वादिति, शेषं सुगमम्, नानाविधस्य कारणभावस्य दर्शनाद् योगाङ्गानुष्ठानस्य कीदृश

पातञ्जलरहस्यम् ।

"सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते",

इति भगवद्गीते,—

"पूर्वं परमजातत्वादुपाधिर्नैव जायते ।
एतस्य नान्यथोत्पादात्त्यागेन जीवाम्" ॥

इति नारदपञ्चरात्रे —

"तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञकः—

रूपविज्ञानादित्यर्थः, योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं, यथा परशुश्छेद्य-
स्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यथा कारणम्,
कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति, नवैवेत्याह तद्यथा—

"उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्" इति,

तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरुषा-

भास्वती ।

कारणमुपादानाख्यम्, अन्यच्च निमित्तकारणम्, तत्रेति । विज्ञानस्योपादानं मनः, मन-

तत्त्ववैशारदी ।

कारणत्वमित्यत आह—"योगाङ्गानुष्ठानम्" इति । अशुद्ध्या वियोजयति-बुद्धिसत्त्वमिति, अशुद्धेर्वियोगकारणम्, दृष्टान्तमाह—"यथा परशु" इति । परशुः छेद्यं वृक्षं मूलेन वियोजयति, अशुद्ध्या वियोजयद् बुद्धिसत्त्वं विवेकख्यातिं प्रापयति, यथा धर्मः सुखस्य तथा योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारेणेत्याह—विवेकख्यातेस्तु" इति । नान्यथेतिप्रतिषेधश्रवणात् पृच्छति—"कति चैतानि" इति । उत्तरं—"नवैव" इति । तानि

पातञ्जलरहस्यम् ।

यथेति । तत्त्वमापद्यते क्षीणत्वात्प्राप्तिकारणं धर्ममेघवैराग्यं तद्द्वारा तद्विना न कारणमित्याह—नान्यथा कारणमिति । साक्षात्कारणम् आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानासमवायिकारणतया ह्रीधीर्धीरेतत्सर्वं मन एवेतिश्रुतेरुपादानकारणतया च ज्ञानं मनःकारणमित्याह—तत्रोत्पत्तीति ।

वार्त्तिकम् ।

मन्तरं च कर्म त्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिब्रुवाणां मतं दुर्मतं मन्तव्यम्, विपर्ययतानवद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणा ज्ञानहेतुत्वसिद्धेरिति, अत एव

"कर्मणा सहिताज् ज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते ।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम्"—इति ।

कौर्मादिषु कर्मणा ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम्, यद्यपि विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिवन्धनिवृत्तिरूपतया सम्प्रज्ञातोऽपि ज्ञानकारणं तथाऽप्यशुद्धिक्षयद्वारा योगाङ्गानुष्ठानानामेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न योगस्येत्यङ्गपदोपादानमिति, ननु नानाविधकार्यकारणभावदर्शनाद् योगाङ्गान्यशुद्धिक्षयं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह—योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति । अशुद्धेः कारणं वियोगरूपणातिशयेनेत्यर्थः, अयं भावः—सत एव वस्तुनोऽतिशयहेतुः कारणमुच्यते असदुत्पादस्यानभ्युपगमात्, तथा च सत्येवाशुद्धिवियोगाख्ये नातीतावस्थारूपेणातिशयेन योगाङ्गानां कार्येति, एवं दृष्टान्तेऽपि बोध्यम्, विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणमिति । प्राप्तिरूपातिशयाधायकतया विवेकख्यातेः कारणमित्यर्थः, प्राप्तिश्चोत्पत्तौ प्रतिवन्धनिवर्त्तनम्, तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । नान्यथा कारणमिति । न वैशेषिकाणामिवोत्पत्तिकारणमस्मन्मते, धर्मादीनां निमित्तकारणानां प्रतिवन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्तादित्याशयः, 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदि'ति सूत्रे चैतद् व्यक्तीभविष्यति, विवेकख्यातेरुत्पत्तौ च चित्तमेव कारणं स्वत एव सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यादिति, पृच्छति—कति चैतानीति । उत्तरं, नवैवेत्याहेति । पूर्वाचार्यगण इति शेषः, कारिकोक्तानि नव कारणानि यथोक्तक्रममुदाहरति-तत्रेति । ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारणं सम्भवति उपादानत्वादित्यर्थः, आप्तिकारणं च नोत्पत्तौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिवन्धनिवृत्तिद्वारेति, घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्ताप्तिकारणमध्य एव प्रवेशनीयानि, उत्पत्तिकारणत्व-

वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः, अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः, एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्य अविद्या मूढत्वे, द्वेषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये, धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां तानि च तस्य महाभूतानि

भास्वती।

व्याभिव्यक्तिकारणं द्रव्याणां प्रातिस्विकरूपज्ञानस्येति शेषः, विकारकारणं=विकारो नात्र धर्मान्तरोदयमात्रं किन्त्विष्टोऽनिष्टो वा प्रकटविकारः, प्रत्ययकारणं=हेतुरूपमनुमापकं का-

तत्त्ववैशारदी।

योगाङ्गानुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबद्धवृत्तित्वस्वभावत एव तज्जनकतया तदाऽऽप्नोति, यथा वक्ष्यति="निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां,वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" इति, तदेवं विवेकख्यातिलक्षणकार्य्यापेक्षया प्राप्तिकारणमुक्तम्, अवान्तरकार्य्यापेक्षया तदेव वियोगकारणमित्याह-"वियोगकारणम्" इति। अन्यत्वकारणमाह—"यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः" इति। कटककुण्डलकेयूरादिभ्यो भिन्नाभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकादिभिन्नस्याभेदविवेक्षया कटकादभिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वम्, तथा च कटककारी सुवर्णकारः कुण्डलादभिन्नात्सुवर्णादन्यत् कुर्वन्नन्यत्वकारणम्, अग्निरपि पाक्यस्यान्यत्वकारणं यद्यपि, तथाऽपि धर्मिणो धर्मयोः पुलाकत्वतण्डुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्मयोरुपजनापायेऽपि धर्म्यनुवर्त्तत इति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुम् इति विकारकारणत्वमुक्तम्, इति न सङ्करः, न च संस्थानभेदो धर्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयम्, सुवर्णकार इत्यस्यासङ्गतेः, बाह्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहरति—"एवमेकस्य" इति। अविद्या=कमनीयेयं कन्येत्यादिज्ञानम्, तन्मोहयोगात्स एव स्त्रीप्रत्ययो मूढो=विषण्णो भवति चैत्रस्य मैत्रस्य पुण्यवतो बत कलत्ररत्नमेतन्न तु मम भाग्यहीनस्य इति, एवं सपत्नीजनस्य तस्या द्वेषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वे, एवं मैत्रस्य तस्या भर्त्तुः रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं=त्वङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जस्नायुमूह स्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचिरिति, विवेकिनो माध्यस्थ्ये=वैराग्ये कारणमिति, धृतिकारणं=शरीरमिन्द्रियाणां विधारकम्, इन्द्रियाणि च शरीरस्य सामान्यकरणवृत्तिर्हि प्राणाद्या वायवः पञ्च, तदभावे शरीरपातात्, एवं मांसादिकायाङ्गानामपि परस्परविधार्य्यविधारकत्वम्, एवं महाभूतानि=पृथिव्यादीनि, मनुष्यवरुणसूर्यगन्धवहशशिलोकनिवासिनां शरीराणां तानि च परस्परम्, पृथिव्यां हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणाया पञ्च महाभूतानि परस्परं विधार्य्यविधारकभावेनावस्थितानि, अप्सु चत्वारि, तेजसि त्रीणि, द्वे च मातरिश्वनीति, तैर्य्यग्योनमानुषदैवादीनि च विधार्यविधारकभावेनावस्थितानि,

पातञ्जलरहस्यम्।

भस्य इति तिस्रो विकल्पना इत्युक्तिमाश्रित्याह-एवमेकस्येति। कामुकस्य पुरुषान्तरस्य विषादो मोहः सपत्न्या द्वेषः स्वपत्युः रागः, रक्तशोणितयोरियं परिणतिरिति तत्त्वधीर्माध्यस्थ्ये औदासीन्ये इति। इन्द्रियाश्रयं शरीरमित्युक्तिमाश्रित्याह-महाभूतानीति। तानि च शरी-

वार्त्तिकम्।

कटकादिरूपतात्यागेन कुण्डलादिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णादेर्विकारकारणमुच्यते तदेव च कारणं कटकादेरन्यत्वकारणमुच्यते कटकादिविनाशपूर्वकमन्येषां कुण्डलादीनामुत्पादनात् अतः कार्यभेदेनैकस्यैव वस्तुनो द्विधा कारणत्वमिति, सुवर्णस्येति। सुवर्णपिण्डादेरित्यर्थः, सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णान्यत्वाकारणत्वात्, अतोऽस्य विकारकारणात् भेदात् सुवर्णपिण्डं कुण्डलं करोति इत्यादिप्रत्ययश्चास्या कारणतायां प्रमाणमिति, बाह्यमन्यत्वकारणमुदाहृत्यान्तरमप्यन्यत्वकारणमुदाहरति-एवमेकस्येति। स्त्रीप्रत्ययस्य=आकारपरिणतबु-

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेतेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २९ ॥

तत्र—

अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्राहिंसा = सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, उत्तरे च यमनि-

भास्वती ।

गङ्गी अस्ति, यमादीनां सर्वेषां चित्तस्थैर्यकरत्वाच्चित्तनिरोधरूपस्य योगस्य तान्यङ्गानि, तत्राप्यस्त्यन्तरङ्गबहिरङ्गरूपो भेद इति, यथा—पञ्चाङ्गस्य प्राणस्याद्यमङ्गं "प्राण"संज्ञयाऽभिहितं तथा योगाख्यस्य समाधेरपि चरमाङ्गं समाधिशब्देन संज्ञितमिति ॥ २९ ॥

तत्रेति । सर्वथा कायेन मनसा वाचा सर्वदा प्राणात्ययादिसङ्कटकालेऽपीत्यर्थः, स्था-

तत्त्ववैशारदी ।

धार्य्यन्त" इति "यमेत्यादि-अङ्गानीत्यन्त" सूत्रम्, अभ्यासवैराग्यश्रद्धावीर्य्यादयोऽपि यथायोगमेतेष्वेव स्वरूपतो नान्तरीयकतया चान्तर्भावयितव्याः ॥ २९ ॥

यमनियमाद्यङ्गान्युद्दिश्य यमनिर्देशकं सूत्रमवतारयति—"तत्र" इति । "अहिंसेत्यादि-यमा"इत्यन्तं सूत्रम्, योगाङ्गमहिंसामाह—"सर्वथा" इति । ईदृशीमहिंसां स्तौति—"उत्तरे च" इति । तन्मूला इति = अहिंसामपरिपाल्य कृता अप्यकृतकल्पाः, निष्फलत्वादित्यर्थः,

पातञ्जलरहस्यम् ।

अष्टावङ्गानीतिप्रसिद्धिमाश्रित्याह—यमेति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥

यम उपरम इत्यस्य रूपं यमा इति, उपरम्यन्ते निवर्त्यन्ते विषयेभ्यो मनसेन्द्रियाणीति यमास्ते चाहिंसाऽऽदयः पञ्चेत्याह—तत्रेति । उत्तरे च नव, तन्मूलाऽहिंसा, एतदेव

वार्त्तिकम् ।

"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि", पूर्वपादोक्तान्यन्तरङ्गाणि अभ्यासवैराग्यश्रद्धाप्राणायामादीन्यस्य पादस्यादावुक्तानि मध्यमसाधनानि, तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि अत्यन्तबहिरङ्गैरनुक्तसाधनैः सह पिण्डीकृत्य योगज्ञानोभयसाधनतयाऽत्रोच्यन्त इत्यपौनरुक्त्यम्, क्रियासाधननिरूपणं तूत्तममध्यमाधमाधिकारभेदात्, तत्र वैराग्यस्य सन्तोषे प्रवेशः श्रद्धाऽऽदीनां च तपआदिषु परिकर्मणा च धारणाऽऽदित्रिक इति, श्रवणमननयोश्च प्रमाणविधयैव ज्ञानहेतुत्वं साक्षादस्तीत्याशयेनाशुद्धिक्षयद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते परिगणिते इति मन्तव्यम्, भाष्ये यथाक्रममेषामनुष्ठानमिति कर्त्तव्यमिति शेषः, अयं तूत्सर्ग एव ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु विनियोग इति भाष्ये वक्तव्यत्वात्, अन्यथा बहिरङ्गान्तरङ्गविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ॥ २९ ॥

उत्तरसूत्रजातमवतारयति—स्वरूपं चेति । स्वरूपं च यथाक्रममेषामतः परं वक्ष्याम इत्यर्थः,

तत्र "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः", योगाङ्गभूतां प्रकृष्टामहिंसां लक्षयति—तत्राहिंसा सर्वथेति । आश्रमविहितनित्यकर्माविरोधेनेति विशेषणीया, शौचादिषु क्षुद्रजन्तुहिंसायाः अपरिहार्यत्वात्, अत एव योगिनां प्राणायामादिकं तत्पापक्षालनाय नित्यतया शास्त्रे विहितमिति, अहिंसाया अविरोधेनैव सत्यादयो यमनियमा अनुष्ठेया इति प्रतिपादनाय तस्याः श्रेष्ठत्वमाह—उत्तरे चेति । तन्मूला इति । सैव मूलं प्रयोजनं येषामिति विग्रहः,

यथा दृष्टं यथाऽनुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ् मनश्चेति, परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेदिति, एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय, यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत्, तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टतमं प्राप्नुयात्, तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात्,

भास्वती ।

बोधसङ्क्रान्तये या वाक् प्रयुज्यते सा वाग् यदि वञ्चिता = वञ्चनाय प्रयुक्ता, भ्रान्ता = भ्रान्तिजननाय सत्याच्छादनाय प्रयुक्ता, तथा प्रतिपत्तिवन्ध्या = अस्पष्टार्थपदैरुच्यमानत्वात् स्वबोधाच्छादिका न स्यात्तदा सत्यं भवेन्नान्यथा, मनसि तात्त्विकमत्याधानं मनोभावस्य च ऋज्वा स्पष्टया प्रतिबोधसमर्थया च वाचा भाषणं सत्यसाधनमित्यर्थः, एषेति । किञ्च—एषा यथार्थाऽपि वाग् न परोपघाताय प्रयोक्तव्या, स्मर्यते च—

तत्त्ववैशारदी ।

परिक्षिपति—"तथा वाङ् मनश्च" इति । विवक्षाया कर्त्तव्यायाम् इति, अन्यथा तु न सत्यम्, एतत्सोपपत्तिकमाह—"परत्र" इति । परत्र पुरुषे स्वबोधसङ्क्रान्तये = स्वबोधसदृशबोधजननाय वाग् उक्ता = उच्चारिता, अतः सा यदि न वञ्चिता = वञ्चिका यथा द्रोणाचार्य्येण स्वतनयाश्वत्थाममरणम्, आयुष्मन् सत्यधन ! अश्वत्थामा हतः ? इति पृष्टस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचनं हस्तिनमभिसन्धाय, सत्यं हतोऽश्वत्थामेति तदिदमुक्तस्योत्तरं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधसङ्क्रामयति स्वबोधो ह्यस्य हस्तिहननविषय इन्द्रजन्मा, न चासौ सङ्क्रान्तः, किन्त्वन्य एव तस्य तनयवधबोधो जात इति, भ्रान्ता वा = भ्रान्तिजा, भ्रान्तिश्च विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थावधारणसमये वा, प्रतिपत्त्या वन्ध्या प्रतिपत्तिवन्ध्या यथाऽऽर्य्यान् प्रति म्लेच्छभाषा प्रतिपत्तिवन्ध्या निष्प्रयोजना वा स्यादिति यथाऽनपेक्षिताभिधाना वाक्, तत्र हि परत्र स्वबोधस्य सङ्क्रान्तिरप्यसङ्क्रान्तिरेव, निष्प्रयोजनत्वादिति, एवंलक्षणमपि सत्यं परापकारफलं सत्याभासं न तु सत्यमित्याह—"एषा" इति । तद्यथा—सत्यतपसस्तस्करैः सा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

"श्रवणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च" इति,

वार्त्तिकम् ।

मित्तकासत्यस्यापि पापत्वौचित्यात्, मनश्चेति । मनश्च तथा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थः, तेन यदा दृष्टादिविपरीतार्थबोधने तात्पर्यं तदा यथार्था वागसत्यैव भवति यथाऽश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्यं, तत्र हि गजविषये वाक्यस्य सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहनने तात्पर्यादिति, सत्यस्योदाहरणं सामान्यत आह—परत्रेत्यादिना—इतीत्यन्तेन, इतिशब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम्, स्वविनोदाय गीतावाक्यादीनां परप्रतिपत्तिवन्ध्यत्वादावपि नासत्यत्वमित्यतस्तद्व्यावर्त्तनार्थं परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तय इत्युक्तम्, वञ्चिता विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्ता भ्रान्ता भ्रमेण प्रयुक्ता प्रतिपत्तिवन्ध्या अप्रसिद्धपदादिभिर्न बोधजननक्षमेत्यर्थः, यथोक्तसत्यलक्षणे लोकहितत्वमपि विशेषणं देयमित्याह—एषेति । एषा वाक् प्रवृत्ता ब्रह्मणा निर्मिता, अतो यदि च, एवमपि यथार्थाऽपि, अभिधीयमानोच्चार्यमाणेत्यादिरर्थः, सा च वाक् यथा दस्युभिः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानम् इत्यादिरूपा, पुण्याभासेन पुण्यवत्प्रतीयमानेन, तत्र हेतुः पुण्यप्रतिरूपकेणेति पुण्यसदृशेनेत्यर्थः, कष्टं दुःखात्मकतमो नरकमित्यर्थः, सत्यं यथार्थं ब्रूयादित्यर्थः, अत्र चासत्यनिवृत्तिमात्रं सत्यशब्देन विव-

ते तु—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ३१

तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना-मत्स्यबन्धकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा, सैव देशावच्छिन्ना=न तीर्थे हनिष्यामीति, सैव कालावच्छिन्ना=न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति, सैव त्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्ना=देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति, यथा च क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति, एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसाऽऽदयः सर्वथैव परिपालनीयाः, सर्वभूमिषु-सर्वविषयेषु, सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्व-

---

भास्वती ।

ते त्विति । यमानुष्ठानस्य विशेषमाह—सार्वभौमा यमा महाव्रतमित्युच्यते, छग-

तत्त्ववैशारदी ।

सामान्यत उक्ता यादृशा पुनर्योगिनामुपादेयास्तादृशान् वक्तुं सूत्रमवतारयति-"ते तु" जातीत्यादि-महाव्रतान्तं" सूत्रम्, सर्वासु जात्यादिलक्षणासु भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः,

पातञ्जलरहस्यम् ।

जात्याद्यवच्छिन्नासु चतसृषु हिंसासु योगिनामत्यन्ता प्रवृत्तिः सा महाव्रतमिति परिभाषितमिति परिभाषासूत्रम्, एवं सत्यं यत्र त्रैवर्णिकानां वधस्तत्र मिथ्या प्रवक्तव्यमिति, तदपि

वार्त्तिकम् ।

परिग्रहे हिंसाऽऽद्या अपि दोषास्तेषां दर्शनादिति विशेषणं दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीकरणेऽतिव्याप्तिनिरासायेति, हिंसा चात्र दातृप्रभृतीनां बोध्या ॥ ३० ॥

उक्तानां यमानां विशेषप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वा पठति-ते त्विति—

"जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्", समयः सङ्केतो वक्ष्यमाणनियमविशेष इति यावत्, जात्यादिभिश्चतुर्भिरनवच्छिन्नास्ते यमाः सार्वभौमाः सर्वास्ववस्थासु अनुगता अतो महाव्रतमितिसञ्ज्ञिता इत्यर्थः, अन्वर्थसंज्ञायाः फलं च प्रकृष्टयोगिभिरेवमनुष्ठानमिति, मुख्यमहिंसाऽऽख्ययममाश्रित्य जात्यवच्छिन्नादीन् व्याचष्टे-तत्राहिंसेति । जातिर्मत्स्यत्वादिः तया परम्परया अवच्छिन्ना मत्स्याद्यतिरिक्तस्याहिंसेत्यर्थः, एवमुत्तरास्वपि परम्परयैवावच्छिन्नत्वं बोध्यम्, सैव देशेति । सैवाहिंसैव,एवमुत्तरयोरपि, त्रिभिरुपरतस्येति साङ्कर्यनिरासायोक्तम्, त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः, समयावच्छिन्नस्योदाहरणद्वयमाह—देवेति । यथा चेति । यथा चेत्यर्थः, अहिंसाया इवान्येषामपि यमानां जात्याद्यवच्छिन्नत्वमूहनीयमित्याशयः, सूत्रतात्पर्यार्थमाह—एभिरिति । सार्वभौमशब्दस्यार्थमाह-सर्वभूमिष्विति । सर्वभूमिष्वित्यस्य विवरणं सर्वविषयेष्विति, विषया जात्यादयो यथोक्ताः, अस्यापि विवरणं सर्वथेत्यादि, ननु कुशसमिदाहरणादिवैधहिंसानामपि परित्यागे नित्यकर्मबाधेन प्रत्यवायापत्तिरिति ? मैवम्—

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः ॥

इति मोक्षधर्मादिवाक्यैर्जातवेदस्योत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः कारुणिकस्य बाह्यकर्मत्यागानुज्ञयाऽयोगिनामेव बाह्यकर्माकरणे प्रत्यवायाद् योगरूपस्यैव नित्यकर्मणो मन्वादिभिर्विहितत्वाच्च, यथा मनौ—

"एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥" इति,

काष्ठमौनाकारमौने च, व्रतानि चैव यथायोग कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि, स्वाध्याय. = मोक्षशास्त्राणामध्ययन प्रणवजपो वा, ईश्वरप्रणिधान = तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पण-

"शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन् वा स्वस्थ परिक्षीणवितर्कजाल ।

मालती।

स्यानुपादित्सा = तुष्टिमूला ग्रहणेच्छाशून्यता, उक्तञ्च—

"सर्वत सम्पदस्तस्य सन्तुष्ट यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतेव भू" इति.

तप = द्वन्द्वजदु खसहनम्, स्थान = निश्चलावस्थानम्, तज्जमासनजञ्च यद् दु खं तस्य सहनम्, काष्ठमौनम् = सर्वविलसितत्याग, आकारमौनम् = वाग्विलसितत्याग, ईश्वरप्रणिधानम् = ईश्वरे सर्वकर्मार्पणम् = कर्मफलाभिसन्धिशून्यता, सन्यस्तफलस्य निष्कामस्य योगिनो लक्षणमाह—शय्येति। सर्वावस्थाऽवस्थितो योगी स्वस्थ. = आत्म-

तत्त्ववैशारदी।

स्यवहरणादि चेत्युक्तम्, कार्ये कारणोपचारात्, चित्तमला = मदमानासूयाऽऽदय, तदपनयोमन शौचम् प्राणयात्रामात्रहेतोरभ्यधिकस्यानुपादित्सा सन्तोष प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादिति विशेष, काष्ठमौनम् = इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, अवचनमात्रम् आकारमौनम् "परिक्षीणवितर्कजाल" इति। वितर्को वक्ष्यमाण, संशयविपर्ययौ चेति, एतावता

पातञ्जलरहस्यम्।

प्राणयात्रावतां देहे प्राणास्तिष्ठन्ति, ननु संतोषापरिग्रहयो को विशेषस्तत्राह—प्रागिति। अर्जनादिदोषदर्शनादस्वीकरणे यदृच्छालाभसंतोषोऽपरिग्रह, अत्र निर्वाहानतिरिक्त परिग्रह

वार्त्तिकम्।

जिघत्सा = बुभुक्षा, यद्यपि शीतोष्णादिवत्परस्परविरुद्धत्वं बुभुक्षापिपासयोर्नास्ति तथाऽपि मिथुनवदेव पारिभाषिकद्वन्द्वता, स्थानमूर्ध्वावस्थानम्, आसन चोपवेशनम्, काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, आकारमौनं त्ववचनमात्रम्, एतानि शास्त्रोक्तव्रतेनैव सोढव्यानि न तु वृथेत्याशयेनाह-व्रतानि चैषामिति। स्वाध्यायव्याख्या सुकरा, तज्जपस्तदर्थभावनमितिप्रथमपादोक्तप्रणिधानव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयपादाद्यसूत्रवाक्यार्थमेव प्रणिधानशब्दार्थं स्मारयति-तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणमिति, एतच्च तत्रैव व्याख्यातम्, नन्वेवं तदर्थभावनरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु? न-बहिरङ्गताया वक्ष्यमाणत्वात्, ईश्वरभावनं हि ध्यानरूपतया योगस्यान्तरङ्गमेव, त्रयमन्तर पूर्वेभ्यइ इति वक्ष्यमाणसूत्रात् सर्वकर्मार्पणमेव मुख्यतो ध्येयं न त्वीश्वरतत्त्वम्, कुर्यात् कर्म मन्यासचिन्तन'मिति योगियाज्ञवल्क्यवाक्यात्,

"नाहं कर्त्ता सर्वमेतन्मनसा कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ॥"

इति कौर्माच्च, ईश्वरस्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्त्तृत्वारोपेण च ध्येय इत्यतोयुक्ता तस्य योगबहिरङ्गतेति, तदेव सूत्रगणोक्ता यमनियमा विष्णुपुराणादिष्वपि दर्शिता,

"ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यता स्वमनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मन" ॥

इत्यादिभि, एतेषु दशसु मध्य ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतो योगाङ्गत्वमिति प्रतिपादनाय निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्व तस्याह श्लोकेन-शय्यासनेति। ईश्वरप्रणिधानी तदनुग्रहात्सदैव

एतेषां यमनियमानाम्—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥३३॥

यदाऽस्य ब्राह्मणस्य हिंसाऽऽदयो वितर्का जायेरन् हनिष्याम्यहमपकारिणम्, अनृतमपि वक्ष्यामि, द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि, दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि, परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति, एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान् भावयेद्-घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः, स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान् पुनस्तानाददानस्तुल्यः श्ववृत्तेन इति भावयेद्, यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इति, एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसाऽऽदयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोह-

भास्वती ।

वक्ष्यमाणैर्वितर्कैर्यदाऽहिंसाऽऽदयो बाधिता भवेयुस्तदा प्रतिपक्षभावनया वितर्कान् निवारयेत्, सुगमं भाष्यम्, तुल्यः श्ववृत्तेन=कुक्कुरचरितेन तुल्यचरितोऽहम्, श्वेव वान्तावलेही=वान्तस्य भक्षक, तपसो वितर्कः सौकुमार्यम्, स्वाध्यायस्य वृथावाक्यम्, ईश्वरप्रणिधानस्यानीश्वरगुणयुक्तपुरुषचारित्रभावना ॥ ३३ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इत्येषामपवादसम्भवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रमवतारयति—"एतेषां यमनियमानाम्" इति । सूत्रं—"वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" वितर्काणां भाष्ये नास्ति तिरोहितमिव किञ्चन ॥ ३३ ॥

तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदान् प्रतिपक्षभावनाविषयान् प्रतिपक्षभावनास्वरूपाभिधित्सया सूत्रेणाह—"वितर्का इत्यादिना-प्रतिपक्षभावनम्"इत्यन्तेन, व्या·

पातञ्जलरहस्यम् ।

वितर्का इति । स्वाभीष्टसाधनत्वेनानुष्ठीयन्ते हिंसाऽऽदय ते मृदुमध्याधिमात्रान्ता एका-

वार्त्तिकम् ।

उक्तेषु यमनियमेषु वक्ष्यमाणविघ्नस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वाऽवतारयति—एतेषां यमनियमानामिति ।

"वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्", वक्ष्यमाणवितर्कैर्यमादिबाधने सति वक्ष्यमाणं प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः तदेतद्व्याचष्टे-यदाऽस्येति । विपरीतास्तर्का विचारा येष्विति, वितर्कसंज्ञा हिंसाऽऽदिषु तान्त्रिकी, तर्कश्चात्र विशेषणं, तथा च वितर्क्यमाणो हिंसाऽऽदिर्वितर्कः तेन बाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपक्षभावनम् उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः, विपरीततर्कस्याकारमाह-हनिष्यामीत्यादिना-इतीत्यन्तेन, एवं नियमपञ्चकेऽपि, त्यक्ष्याम्यहं शौचमित्यादयो।वितर्का द्रष्टव्या युक्तिसाम्यात्, सूत्रतात्पर्यार्थमाह-एवमिति । एवमुन्मार्गाभिमुखेन हिंसाऽऽदिगतेन वितर्कज्वरेण ज्वलितेन बाध्यमानो योगी वितर्कविरोधिज्ञानविषयतया वितर्कप्रतिपक्षान् दुःखादिफलकत्वादीन् भावयेत् चिन्तयेद् इत्यर्थः, प्रतिपक्षभावनं व्याचष्टे—घोरेष्वित्यादिना-भावयेदित्यन्तेन, वितर्कान् हिंसाऽऽदीन्, अत्र दुःखफलत्वचिन्तनं वाक्यतात्पर्यार्थः, तुल्यत्वमेव विवृणोति—यथेति । एवमादीति । वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनमित्येवमादिकसूत्रान्तरेषु=आसनप्राणायामसूत्रेष्वपि योजनीयम्, आदिशब्देनास्य सूत्रस्य व्याख्या, उत्तरसूत्रं च ग्राह्यम्, आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यक्ष्य इत्यादिरूपा इति शेषः, ॥ ३३ ॥

मृदुतीव्रः मध्यतीव्र, अधिमात्रतीव्र इति, एवमेकाशीति(१)भेदा हिंसा भवति, सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसङ्ख्येया, प्राणभृद्भेदस्यापरिसङ्ख्येयत्वादिति, एवमनृतादिष्वपि योज्यम्, ते खल्वमी वितर्का दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनं, दुःखमज्ञानञ्चानन्तफलं येषामिति प्रतिपक्षभावनम्,

भास्वती।

सा पुनरिति । नियमो यथा क्षत्रियाणां संयुगे हिंसेति, विकल्पो यथा पि-

पातञ्जलरहस्यम्।

पुण्येषु ज्योतिष्टोमादिजनितधर्मेष्वावापगता — जातप्रवेशा दुःखाजनकत्वेऽप्यायुःक्षयकारि-

वार्त्तिकम्।

ऽसंख्यतया नियमादीनामनन्तप्रकारत्वमित्यर्थ, एवमिति। हिंसायामिवानृतादिरूपवितर्केष्वपि कृतकारितेत्यादिविभागा योजनीया इत्यर्थ, अज्ञानं चेति। अज्ञानं संमोह हिंसातो-

(१) एकाशीतिभेदा इति। अत्र भाष्ये मृदुत्वादिक्रम उत्पत्त्यादिक्रमानुसारेणोक्त, निम्नप्रदर्शितक्रमस्तु बलाबलतारतम्यानुरोधी, वितर्केषु पूर्वं हिंसा प्रदर्श्यतेऽनेनैव प्रकारेणानृतादयोऽपि ज्ञेया, तत्र तावद्धिंसा—

१ अधिमात्रतीव्रलोभकृता । २ मध्यतीव्रलोभकृता। ३ मृदुतीव्रलोभकृता । ४ मध्यतीव्रलोभकृता। ५ मध्यमध्यलोभकृता । ६ मध्यमृदुलोभकृता । ७ मृदुतीव्रलोभकृता । ८ मृदुमध्यलोभकृता। ९ मृदुमृदुलोभकृता। १० अधिमात्रतीव्रक्रोधकृता। ११ मध्यतीव्रक्रोधकृता। १२ मृदुतीव्रक्रोधकृता। १३ मध्यतीव्रक्रोधकृता। १४ मध्यमध्यक्रोधकृता। १५ मध्यमृदुक्रोधकृता। १६ मृदुतीव्रक्रोधकृता। १७ मृदुमध्यक्रोधकृता। १८ मृदुमृदुक्रोधकृता। १९ अधिमात्रतीव्रमोहकृता। २० मध्यतीव्रमोहकृता। २१ मृदुतीव्रमोहकृता। २२ मध्यतीव्रमोहकृता। २३ मध्यमध्यमोहकृता। २४ मध्यमृदुमोहकृता। २५ मृदुतीव्रमोहकृता। २६ मृदुमध्यमोहकृता । २७ मृदुमृदुमोहकृता। २८ अधिमात्रतीव्रलोभकारिता। २९ मध्यतीव्रलोभकारिता। ३० मृदुतीव्रलोभकारिता । ३१ मध्यतीव्रलोभकारिता। ३२ मध्यमध्यलोभकारिता । ३३ मध्यमृदुलोभकारिता । ३४ मृदुतीव्रलोभकारिता। ३५ मृदुमध्यलोभकारिता। ३६ मृदुमृदुलोभकारिता। ३७ अधिमात्रतीव्रक्रोधकारिता। ३८ मध्यतीव्रक्रोधकारिता। ३९ मृदुतीव्रक्रोधकारिता। ४० मध्यतीव्रक्रोधकारिता। ४१ मध्यमध्यक्रोधकारिता। ४२ मध्यमृदुक्रोधकारिता। ४३ मृदुतीव्रक्रोधकारिता । ४४ मृदुमध्यक्रोधकारिता। ४५ मृदुमृदुक्रोधकारिता । ४६ अधिमात्रतीव्रमोहकारिता । ४७ मध्यतीव्रमोहकारिता । ४८ मृदुतीव्रमोहकारिता। ४९ मध्यतीव्रमोहकारिता। ५० मध्यमध्यमोहकारिता । ५१ मध्यमृदुमोहकारिता । ५२ मृदुतीव्रमोहकारिता। ५३ मृदुमध्यमोहकारिता । ५४ मृदुमृदुमोहकारिता। ५५ अधिमात्रतीव्रलोभानुमोदिता। ५६ मध्यतीव्रलोभानुमोदिता। ५७ मृदुतीव्रलोभानुमोदिता। ५८ मध्यतीव्रलोभानुमोदिता । ५९ मध्यमध्यलोभानुमोदिता । ६० मध्यमृदुलोभानुमोदिता । ६१ मृदुतीव्रलोभानुमोदिता । ६२ मृदुमध्यलोभानुमोदिता । ६३ मृदुमृदुलोभानुमोदिता । ६४ अधिमात्रतीव्रक्रोधानुमोदिता। ६५ मध्यतीव्रक्रोधानुमोदिता। ६६ मृदुतीव्रक्रोधानुमोदिता। ६७ मध्यतीव्रक्रोधानुमोदिता। ६८ मध्यमध्यक्रोधानुमोदिता । ६९ मध्यमृदुक्रोधानुमोदिता । ७० मृदुतीव्रक्रोधानुमोदिता । ७१ मृदुमध्यक्रोधानुमोदिता। ७२ मृदुमृदुक्रोधानुमोदिता। ७३ अधिमात्रतीव्रमोहानुमोदिता। ७४ मध्यतीव्रमोहानुमोदिता। ७५ मृदुतीव्रमोहानुमोदिता । ७६ मध्यतीव्रमोहानुमोदिता । ७७ मध्यमध्यमोहानुमोदिता। ७८ मध्यमृदुमोहानुमोदिता । ७९ मृदुतीव्रमोहानुमोदिता। ८० मृदुमध्यमोहानुमोदिता। ८१ मृदुमृदुमोहानुमोदिता।

अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरा क्रमेण निर्बला, सुतरां प्रायश्चित्तमपि समुचितमेतदनुपातेनैव विवेचनीयमत्र, अनृतादिषु चेति भाव ।

एवमनृतादिष्वपि योज्य यथासम्भवम्, एव वितर्काणा चामुमेवानुगत-विपाकमनिष्टं भावयन्न वितर्केषु मन' प्रणिदधीत प्रतिपक्षभावनाद् हेतोर्हेया-वितर्काः ॥ ३४ ॥

यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिन. सिद्धिसूचक-भवति तद्यथा—

भास्वती।

येत्यर्थ, हिंसाऽपगताऽभिभूता भवेत तदा सुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेत्, एव वितर्काणामनु-गतमनुगच्छन्तमनुमिष्ट विपाक भावयन् न वितर्केषु हिंसाऽऽदिषु मन प्रणिदधीत, हेया = त्याज्या वितर्का ॥ ३४ ॥

यदेति । अप्रसवधर्माणो वितर्का इति शेष, तदाऽहिंसाऽऽदीना प्रतिष्ठेति । अहिंसा प्रतिष्ठाया=हिंसासंस्कारनाशात् तत्प्रत्ययस्य सम्यग्नाश इत्यर्थ., तत्सन्निधौ=सान्नि-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रयत्नं कायव्यापारहेतुं, प्रयममाक्षिपति यूपनियोजनेन तेन हि पशोरप्रागल्भ्य भवति, शेषम-तिस्फुटम् ॥ ३४ ॥'

उक्ता यमनियमास्तदपवादकाना च वितर्काणा प्रतिपक्षभावनातो हानिरुक्ता, सम्प्र-त्यप्रत्यूह 'यमनियमाभ्यामात्तत्तत्सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिन्हान्युपन्यस्यति यत्परिज्ञा-नाद् योगी तत्र तत्र कृतकृत्य कर्त्तव्येषु प्रवर्त्तेत इत्याह-"यदाऽस्य" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

र्णाति भाष्यार्थ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वार्त्तिकम् ।

विवेकिन इत्युक्तत्वात्, किं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि यज्ञादिनान्तरीयक-हिंसाया सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोध, अपि चावैधहिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधन-तावोधकविधिभिर्वैधहिंसाया' स्वर्गादिसाधनतावोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्स्वाद्यनि-ष्टहेतुतावोधकश्रुतिस्मृतीना नास्त्येव विरोधो येन तासु सङ्कोच. कल्प्येत; अतो युक्तमुक्तं पु-ण्यावापगतानामपि हिंसानामनिष्टहेतुत्वम्, पुण्यावापगतहिंसास्वपि युधिष्ठिरादीनां प्रायश्चि-त्तश्रवणादप्ययमेव सिद्धान्त उन्नीयते,

"तस्माद्यास्याम्यह तात ! दृष्ट्वेमं दु खसनिधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्य किंपाकफलसनिभम्"

इति मार्कण्डेयादिस्मृतिश्रुत्यादिभ्यश्च, अत एव स्मर्यतेऽपि—

"सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दु खेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषा भयोत्पादनजातखेद कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेद"—

इति मोक्षधर्मादिष्विति, वधोऽवध इत्यादि वाक्यं तु वधासामतापरमिति दिक्, एव-भिति । अनृतादिष्वप्येवं दु खाज्ञानफलकत्व यथासम्भवं मरणादिकं विहाय योज्यमित्यथः, प्रतिपक्षभावनस्य प्रयोजनमाह—एवं वितर्काणामिति । अनुगत नियतमेवमनिष्टं विपाकं वि-तर्काणा कार्यमेव चिन्तयन् योगी न वितर्केषु मन प्रणिदधीत ददातीत्यर्थ' ॥ ३४ ॥

यमनियमनिष्पत्तिसूचकानां सिद्धान्ताना प्रतिपादकानि सूत्राणि अवतारयति—प्रति-पक्षेति । हेया हातुमर्हा एवंभूता वितर्का यदाऽस्य योगिन प्रतिपक्षभावनातो विषयसान्नि-ध्यकालेऽप्यप्रसवस्वभावा भवन्ति तदा तत्कृतं वितर्कहानिकृतमैश्वर्यं यमादिनिष्पत्तिसूचक-भवतीत्यर्थ, तन्निष्पत्त्यवधारणे च तत्तद्भूमिषु यत्नं विहाय भूमिकान्तरेषु योगी यत्नमाति-ष्ठेतेत्येतत्प्रतिपादयितुं सर्वष्वेव योगाङ्गेषु सिद्धिकथनम्, तद्यथा = तदैश्वर्यं यथा—

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अस्य भवति कोऽहमासं कथमहमासं किं स्विदिदं, कथं स्विदिदं, के

भास्वती ।

यस्येति । ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठाजातवीर्यलाभात्तद्वीर्यमप्रतिघान् गुणान् प्रतिघातरहिता ज्ञानादिशक्तिरुत्कर्षयति, तथा—ऊहाध्ययनादिभिर्ज्ञानसिद्धौ योगी विनेयेषु=शिष्येषु ज्ञानमाधातुं=हृदयङ्गमं कारयितुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अस्येति । देहेन सह सम्बन्धो जन्म, तस्य कथन्ता किम्प्रकारता, अपरिग्रहस्थैर्ये=त्यक्तबाह्यपरिग्रहस्य योगिनो देहोऽपि हेयः परिग्रह इत्यनुभवस्थैर्ये जन्मकथन्ताबोधो-

तत्त्ववैशारदी ।

"ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः", वीर्य्यं=सामर्थ्यं, यस्य लाभाद् अप्रतिघान्=अप्रतीघातान्, गुणान्=अणिमादीन्, उत्कर्षयति=उपचिनोति सिद्धश्च=तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिस्तदपरनामभिरेतो, विनेयेषु=शिष्येषु, ज्ञानं=योगतदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

"अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः" निकायविशिष्टैर्देहेन्द्रियादिभिरभिसम्बन्धो जन्म, तस्य कथन्ता=किम्प्रकारता, तस्याः सम्बोधः=साक्षात्कारः, सप्रकारातीन्द्रियशान्तोदिताव्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावद् अतीतं जिज्ञासते—"कोऽहमासम्" इति । तस्यैव प्रकारभेदमुत्पत्तौ स्थितौ च जिज्ञासते—"कथमहमासम्" इति । वर्त्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते—'किंस्विद्' इति । शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूहमात्रम्, आहोस्वित्तेभ्योऽन्यदिति, अत्रापि कथं स्विदित्यनुषञ्जनीयम्, क्व चित्तु पठ्यत एव, 'अनागतं जिज्ञासते

पातञ्जलरहस्यम् ।

ब्रह्मचर्यसिद्धौ किं स्यात्तत्राह-ब्रह्मेति । तारादिभिः तत्त्वकौमुद्यां तार-सुतार-तारतार-रम्यक-सदामुदित-प्रमोद-प्रमुदित-प्रमोदमानाख्याभिरष्टाभिः सिद्धिभिर्विनेयेषु शिष्यादिषु ज्ञानं योगादिविषयकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहे सिद्धे किं स्यादित्याह-अपरीति । निकायविशिष्टैर्देवत्वादिजातिविशिष्टैः प्रका-

वार्त्तिकम् ।

"ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः" वीर्यं शक्तिविशेषं लक्षयति—यस्येति । यस्य वीर्यस्य लाभात्प्रतीघातवर्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तीरुत्कर्षयति योगी वर्धयति तथा सिद्धः स्वयं ज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधानसमर्थश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

"अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः" अपूर्वेण देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः संबन्धो जन्म तस्य कथन्ता किंप्रकारता तयोः संबन्धो साक्षात्कारो जन्मकथंतासंबोधः, तथा च शान्तोदिताव्यपदेश्यानां जन्मनां स्वरूपतः प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण साक्षात्कारोऽपरिग्रहस्थैर्ये भवतीत्यर्थः, तदेतद्व्याचष्टे—अस्य भवतीति । इदं सूत्रेण सहान्वेति, कोऽहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्रकारयोर्जिज्ञासा किंस्विदित्यादिद्वयं वर्तमानजन्मनः स्वरूपप्रकारजिज्ञासा के वा भविष्याम इत्यादिद्वयं च भाविजन्मन इति, पूर्वापरान्तमध्याः भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाः, तेष्वस्य योगिनः स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण स्वविषयेण ज्ञानेन उपावर्त्तते विशिष्टा भवति नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः स्वतः सर्वार्थग्रहणयोग्यस्यापि

तथा चोक्तम्—

"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्" ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलं तदावरणमलापगमात् कायसिद्धिः = अणिमाद्या, तथेन्द्रियसिद्धिः = दूराच्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा, ऋषय, सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति, कार्ये चास्य वर्त्तन्त इति ॥ ४४ ॥

भास्वती ।

तथेति । सन्तोषफलं व्याचष्टे—कामसुखं = काम्यविषयप्राप्तिजनितं यत् सुखम् ॥ ४२

निर्वर्त्यमानमिति । तपःसिद्धिफलं व्याचष्टे—निर्वर्त्यमानं = निष्पाद्यमानम्, आवरणमलं = सिद्धप्रकृतेरापूरणस्य प्रतिबन्धकभूता ये शारीरधर्मास्तेषां वश्यतारूपं मलम्, सामान्यतः सत्यब्रह्मचर्यादीन्यपि तपः अत्र तु योगानुकूलं द्वन्द्वसहनमेव तपः शब्देनाभिमतम् ॥ ४३ ॥

देवा इति । स्वाध्यायशीलस्य = निरन्तरं भावनायुक्तजपशीलस्य, सम्प्रयोगः = सम्पर्को गोचर इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

"या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यताम् ।
तां तृष्णां संत्यजन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्य्यते" ॥

[illegible] दर्शयति—"यच्च कामसुखम्" इत्यादिना ॥ ४२ ॥

तपःसिद्धिसूत्रमाह—"कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः" । अशुद्धिलक्षणमावरण-[illegible], अणिमाद्या = महिमा, लघिमा, प्राप्तिश्च, सुगमम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिसूत्रमाह "स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" सुगमम् ॥ ४४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

[illegible] संतोष इति ॥ ४२ ॥

[illegible] स्यात्तत्राह—कायेति । तपःकारणकां शुद्धिक्षयं ततः कायेन्द्रियाणि सिद्धि[illegible], निर्वर्त्यमानं क्रियमाणम् अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं [illegible] ईशित्वं वशित्वं च तथा [illegible]ष्टौ सिद्धयः ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धमाह—स्वाध्यायादिति । दर्शनं साक्षात्कारः [illegible] अनुग्रहश्च ॥ ४४ ॥

वार्त्तिकम् ।

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः यया सर्वमीप्सितमवितथं जा-

भास्वती ।

ईश्वरेति । ईश्वरार्पितसर्वभावस्य = तत्प्रणिधानपरस्य सुखेनैव समाधिसिद्धिः, यया समाधिसिद्ध्या सम्प्रज्ञानलाभो भवति, अहिंसाऽऽदिशीलसम्पन्न एवेश्वरप्रणिधानसमर्थो भवति नान्यथा,

अहिंसाऽऽदिप्रतिष्ठाया या सिद्धयस्तास्तपोजा मन्त्रजाश्च, प्रकृतिवैशिष्ट्यात् केषाञ्चिदहिंसाऽऽदिषु किञ्चित् साधनमत्यनुकूलं भवति, तस्य च सम्यगनुष्ठानात् तत्प्रतिष्ठाजाता सिद्धिराविर्भवति, ये तु सामान्यत एव यमनियमानुष्ठानं संरक्षन्त समाधिसिद्ध्यै प्रयतन्ते, तेषान्ताः सिद्धयो नाविर्भवन्तीति द्रष्टव्यम् ,

अहिंसासत्यादयस्तप एव, स्मर्यते च—

"तथाऽहिंसा परं तपः" इति,

"नास्ति सत्यसमं तप" इति,

"ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते" इति,

तस्मात्तज्जा सिद्धयस्तपोजा एव, जपरूपस्वाध्यायाद् मन्त्रजा सिद्धिः, शान्तस्य समाहितस्येश्वरस्य प्रणिधानाद् धारणाध्यानोत्कर्षस्ततश्च प्रणिधानं समाधिं भावयेत् , अहिंसाऽऽदय सर्वे क्लिष्टकर्मणः प्रतनूकरणायानुष्ठेया., यथैकस्मादपि च्छिद्रात् पूर्णघटो वारिहीनो भवति, तथाऽहिंसाऽऽदिशीलानामेकतमस्यापि सम्भेदादितरे निर्वीर्या भवन्तीति, उक्तञ्च—

तत्त्ववैशारदी ।

"समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" { न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव चेत्सम्प्रज्ञातस्य समाधेरङ्गिनः सिद्धिः कृतं सप्तभिरङ्गैरिति ? ईश्वरप्रणिधानसिद्धौ दृष्टादृष्टावान्तरव्यापारेण तेषामुपयोगात्, संप्रज्ञातसिद्धौ च संयोगपृथक्त्वेन दध्न इव क्रत्वर्थता पुरुषार्थता च न चैवमनन्तरङ्गता धारणाध्यानसमाधीनाम् ? सम्प्रज्ञातसिद्धौ सम्प्रज्ञातसमानगोचरतया-

पातञ्जलरहस्यम् ।

ईश्वरप्रणिधानात्किं स्यात्तत्राह—समाधीति । सप्तभिर्यमनियमाद्यैः दृष्टव्यापारं "आसनेन रुजं हन्ती"त्यादिना रोगनिवृत्तिं शरीरदृढीकरणं मनस्स्थैर्यं चेत्यदृष्टं प्राणायामेन पातकमिति

वार्त्तिकम् ।

"समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" व्याचष्टे—ईश्वरेति । ईश्वरेऽर्पितः सर्वभाव सर्वव्यापारो येन तस्य समाधिसिद्धेर्योगनिष्पत्तिर्यथा येन प्रकारेणेश्वरानुग्रहतो भवति तदुच्यते, आदौ तावद्देशाद्यन्तरस्थमपि ध्येयं सर्वं श्रवणमननकाले यथाऽर्थमेव जानाति, गुरुवाक्यादावविपर्यस्तं भवति, ततोऽस्य योगिनः प्रज्ञा समाधिकालेऽपि यथाऽर्थमेव साक्षात्करोतीत्यर्थ., एवं संप्रज्ञातसिद्धावसम्प्रज्ञातसमाधिं स्वयमेव सिध्यतीति तत्र प्रदर्शितम् , न चेश्वरप्रणिधानादेव योगनिष्पत्तावितराङ्गवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ? ईश्वरप्रणिधानस्य मोहमात्रनिवृत्तिद्वारत्ववचनात्, द्वारान्तरेण त्वङ्गान्तराणां समाधिसाधनत्वसंभवात्, अपि च ईश्वरप्रणिधानेनैव निर्विघ्नं सर्वाण्यङ्गानि सम्पाद्य समाधिं जनयतीति नान्याङ्गवैफल्यम् , अथ वा—अन्यान्यङ्गानीश्वरप्रणिधानद्वारा समाधिं निष्पादयन्ति इतराङ्गानां च स्वतो नैतादृशी शक्तिरस्ति इत्याशयेनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यतः समाधिसाधकत्वं सूत्रितमिति, बहिरङ्गत्वं त्वस्य संयमद्वा-

नाति, देशान्तरे, देहान्तरे, कालान्तरे च ततोऽस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानातीति ॥ ४५ ॥

उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनि वक्ष्यामः, तत्र—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथा—पद्मासनं, वीरासनं, भद्रासनं, स्वस्तिकं, दण्डासनं, सोपा

भास्वती।

"ब्रह्मचर्यमहिंसा च क्षमा शौचं तपो दमः।

सन्तोषः सत्यमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः ॥

एकेनाप्यङ्गहीनेन व्रतमस्य तु लुप्यते" । इति ॥४८॥

उक्ता इति। पद्मासनादि यदा स्थिरसुखं=स्थिरं सुखं सुखावहं च यथासुखमित्यर्थं

तत्त्ववैशारदी।

ऽङ्गान्तरेभ्योऽतद्गोचरेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वप्रतीते ईश्वरप्रणिधानमपि ह्रीश्वरगोचरं, न सम्प्रज्ञात गोचरमिति बहिरङ्गमिति सर्वमवदातम्, प्रजानातीति प्रज्ञापदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४८ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—"उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः, आसनादीनि वक्ष्यामः" इति। तत्र "स्थिरसुखमासनम्", स्थिरं=निश्चलं, यत् सुखं=सुखावहं, तदासनमिति सूत्रार्थः, आस्यतेऽत्र, आस्ते वाऽनेनेत्यासनम् तस्य प्रभेदानाह—"तद्यथा" इति। पद्मासनं प्रसिद्धम्, स्थितस्यैकतरः पादो भुव्यस्त एकतरश्चाकुञ्चितजानोरुपरिन्यस्त इत्येतद्वीरासनम्, पादतले वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य तस्योपरि पाणिकच्छपिकां कुर्यादिति भद्रासनम्, सव्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे दक्षिणं चाकुञ्चितं वामजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेदेतत् स्वस्तिकम्, उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरू पादौ प्रसार्य दण्डासनमभ्यसेत्, योगपट्टयोगात्सोपाश्रयम्, जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्यङ्कः, क्रौञ्चनिषदनादीनि

पातञ्जलरहस्यम्।

न्यं यमा दर्शयति। सत्यार्थता दानां गुणोनीति होमनिर्वाहकपुरुषार्थता दर्शनेन्द्रियकाम... ...त्यादिति, अङ्गान्तरेभ्यः यमादिपञ्चकेभ्यः साक्षात् मनःस्थैर्यहेतुत्वात् ॥ ४९ ॥

आसनेन सह कृत्वान्युक्तं, तत् किमात्मकं किंलक्षणकं चेत्याह—स्थिरेति। पाणिकच्छ

वार्त्तिकम्।

श्रयं, पर्य्यङ्क, क्रौञ्चनिषदन, हस्तिनिषदनम्, उष्ट्रनिषदनं, समसस्थानं, स्थिरसुख, यथासुख चेत्येवमादीति ॥ ४६ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीति वाक्यशेष., प्रयत्नोपरमात् सिद्ध्यत्यासन, येन नाङ्गमेजयो-

भास्वती ।

भवति तदा योगाङ्गमासन भवति ॥ ४६ ॥

भवतीतोति । प्रयत्नोपरमात् = पद्मासनादिगतस्थिरुन्नतस्थापनप्रयत्नादन्यप्रयत्नशैथिल्य-कुर्यादित्यर्थ, मृतवत् स्थितिरेव प्रयत्नशैथिल्यम्, आनन्त्ये = परममहत्त्वे वा समापन्नो-

तत्त्ववैशारदी ।

क्रौञ्चादीना निपण्णाना ।सस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्यानि पार्ष्णिपादाग्राभ्या द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यसंपीडन समसंस्थानम्, येन सस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्य्यसुख सिद्धयति तदासनस्थिरसुख तत् तत्रभगवत सूत्रकारस्य समतम्, तस्य विवरणं—"यथासुख च" इति ।४६।

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह—"प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्", सांसिद्धिको हि प्रयत्न शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणम्, तस्य तत्कारणत्व उपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसत एव तत्सिद्धे तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधको विरोधी च स्वाभाविक प्रयत्न तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयाऽऽसननियमोपहन्तृत्वात् तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो, नान्यथोपदिष्टमासन सिध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतु, अनन्ते वा = नागनायके

पातञ्जलरहस्यम् ।

पिकामनीरन्ध्रमङ्गुलिप्रसारितवामहस्तोपरि तथैव प्रसारितदक्षिणहस्त' किं वहुना येन केनापि सस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्यं सुखं चेत् सिध्यति तदासनं स्थिर सुखञ्चेति ॥ ४६ ॥

तत' किं तत्राह-प्रेति । असञ्जातविरोधित्वेनाश्रितस्य निवर्तकः शास्त्रीयप्रयत्न., अनधिगतगन्तृत्वात् शास्त्रस्येत्याह—उपदेशवैयर्थ्यादिति । नागनायके नागाना प्रभौ, प्रभुत्वमेवाह—स्थि-

वार्त्तिकम् ।

भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविपापहम् ।
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
ऋजुकाय सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते । इति,

इतराण्यासनानि योगप्रदीपाद्युक्तानि संक्षेपात्कथ्यन्ते—दण्डासनम् = उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य दण्डवच्छयनम्, सोपाश्रयं योगपट्टयोगेनोपवेशनम्, पर्यङ्कं च जानुप्रसारितबाहो. शयनम्, क्रौञ्चनिषदनादीनि क्रौञ्चादीनां निषण्णाना संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि, जानुनोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवस्यावक्रभावेनावस्थानं समवस्थानम्, स्थिरसुखं च सूत्रोपात्तं, तस्य व्याख्यानं यथासुखमिति, आदिशब्देन मायूराद्यासनानि ग्राह्याणि, यावत्यो जीवजातयस्तावन्त्येवासनानीति सक्षेप ॥ ४६ ॥

आसनस्थैर्यस्योपायमाह—

"प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वारमाह—येन नाङ्गेति । बहुव्यापारानन्तरं चेदासनं क्रियते तदाऽङ्गकम्पनादासनस्थैर्यं न भवतीत्याशय, अनन्तेति । अथ वा प्रयत्नशालित्वेऽपि पृथिवीधारिणि स्थिरतरशेषनागे समापन्नं तद्धारणया तदात्मताऽऽपन्न चित्तमासन निष्पादयतीत्यर्थ, तच्चानन्तानुग्रहाद्वा सजातीयभावनावशाद्वाऽदृष्टवि-

भवति, अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः॥४९॥

सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः, कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसा

भास्वती।

भेदादासनसिद्धेः ॥ ४७ ॥

आसनसिद्धिफलमाह—तत इति। शरीरस्य स्थैर्यादभिभूतस्पर्शादिबोधो योगी द्राक् न शीतोष्णक्षुत्पिपासाऽऽदिद्वन्द्वैरभिभूयते ॥ ४८ ॥

सतीति। सुगमं भाष्यम्, श्वासप्रश्वासप्रयत्नेन सह यच्चित्तबन्धनं तदेव योगाङ्

तत्त्ववैशारदी।

स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

आसनविजयसूचकमाह—"ततो द्वन्द्वानभिघात" निगदव्याख्यातं भाष्यम्, आस नस्युक्तं विष्णुपुराणे—

"एवं भद्रासनादीनां समास्थानगुणैर्युतम्" इति ॥ ४८ ॥

आसनानन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयँस्तल्लक्षणमाह—"तस्मिन्नित्यादि-प्राणायामः" इत्यन्तं सूत्रम्, रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति, तथा हि—यत्र बाह्यो वायुराचम्याऽन्तर्धार्यते पूरके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, यत्रापि कोष्ठ्यो वायुर्विरिच्य बहिर्धार्यते रेचके तत्राप्यस्ति

पातञ्जलरहस्यम्।

रेखादिना, विश्वम्भरा—धरित्री ॥ ४७ ॥

आसनसिद्धौ किं स्यात्तत्राह—तत इति। द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि तैरासनजयान्नाभिभू-यते, 'आसनेन रुजो हन्ती'त्युक्तेः ॥ ४८ ॥

प्राणायामस्य विभागमादर्शयन् प्राणायामलक्षणमाह—तस्मिन्निति। आचमनं पा नम्, एवम् उदरस्य वायोर्निस्सरणं प्राणायाम, श्वासश्च प्रश्वासश्च श्वासप्रश्वासौ तौ चात्र स्तस्त्याह—रेचकेति। क्वापि तयोरत्र विच्छेदो विरोध इत्याह—तथा हीति। आचमनं प्र

वार्त्तिकम्।

[illegible] ॥ ४७ ॥

आसनप्रतिष्ठाया सिद्धिमाह—

"ततो द्वन्द्वानभिघात" भाष्यं सुगमम् ॥ ४८ ॥

[illegible] प्राणायाममाह—

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" वक्ष्यमाणचतुर्विधप्राणाया-[illegible] गतिविच्छेद, [illegible] स्वाभाविकगतेः प्रतिरोध [illegible], स च [illegible], [illegible] प्रत्येकस्यापि प्राणायामत्वात् [illegible] [illegible] प्राणा [illegible]—

'प्राणायामस्तु [illegible] रेचकपूरककुम्भकैः'—

[illegible] व्याप्नोतीति चेन्न—[illegible] प्रथमभूमिकाया [illegible] [illegible], न तु [illegible] प्राणायामत्व [illegible],

[illegible] पूर्वं त्यक्त्वा [illegible] ।

प्राणायामो [illegible] ॥

रणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेदः=उभयाभावः प्राणायामः ॥ ४६ ॥

स तु—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः

भास्वती ।

प्राणायामो योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूपत्वादिति वेदितव्यम् ॥ ४९ ॥

यत्रेति । प्रश्वासपूर्वकः=चित्ताधानप्रयत्नसहितरेचनपूर्वको गत्यभावः=यो वायोर्बहिरेव धारणं तथा वायुधारणप्रयत्नेन सह चित्तस्यापि बन्धः स बाह्यवृत्तिः प्राणायामः, नायं रेचनमात्रः किन्तु रेचकान्तनिरोधः, उक्तञ्च—

"निष्क्राम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन ।
निरुध्य सन्तिष्ठति रुद्धवायुः स रेचको नाम महानिरोधः" ॥ इति,

यत्र श्वासपूर्वकः=पूर्ववत् प्रयत्नविशेषात् पूरणपूर्वको गत्यभावः=वायोरन्तर्धारणं चि-

तत्त्ववैशारदी ।

श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, एवं कुम्भकेऽपीति, तदेतद् भाष्येणोच्यते—"सत्यासनजये" इति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणसूत्रमवतारयति—"स तु" इति । "बाह्येत्यादि–सूक्ष्मः" इत्य-

पातञ्जलरहस्यम् ।

श्वासस्य गत्युपरमोऽन्तर्णयने श्वासस्य गत्युपरम इत्यर्थः, यथाऽधरां भूमिं पद्भ्यामाक्रम्योत्तराद्वितीयसोपानस्थानीयामधितिष्ठति तद्वदुत्तरोत्तरं यावच्चतुर्थम् ॥ ४९–५१ ॥

वार्त्तिकम् ।

इति वासिष्ठसंहितादौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचनादिति, इदं सूत्रं व्याचष्टे—सत्यासन इति । यथा यमनियमयोरन्यकालकृतयोर्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य किं तु प्राणायामाद्यङ्गपञ्चकसाहित्येनेत्येतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणं तथा च सत्यासन इति समाधिसूत्रपर्यन्तम् अनुवर्त्तनीयम्, गीतादावासनोपरागेणैव ध्यानादिस्मरणादिति, अत एव चासनादीनां षडङ्गानां महानुष्ठेयत्वेनाराद्रुपकारकतयाऽन्तरङ्गत्वमित्याशयेन स्मृत्यादिषु क्वचित्षडङ्गो योग उच्यते, यमनियमयोः कालान्तरीयतयाऽत्यन्तबहिरङ्गत्वादिति, आचमनमन्तःप्रवेशः, नन्वेवं प्रवेशनिर्गमरूपयोः श्वासप्रश्वासयोः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह–उभयाभाव इति । तथा च गतिशब्दार्थोऽत्र न विवक्षितः स्वाभाविकश्वासप्रश्वासयोः प्रतिषेधः प्राणायाम इत्येवार्थः ॥ ४९ ॥

अवान्तरभेदप्रतिपादकमुत्तरसूत्रं पूरयित्वोत्थापयति—स त्विति ।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" स तु प्राणायामो बाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिः स्तम्भवृत्तिरिति त्रिविधः रेचकपूरककुम्भकभेदात्, तदुक्तं विष्णुपुराणे—

परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥ इति,

स चैव त्रिविधः प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो निर्णीतो नियमितो भवति तदभ्यासवशाद् क्रमेण दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः, तदेतद्व्याचष्टे—यत्रेति । वि-

स आभ्यन्तरः तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद् भवत्यभाव इति, त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः=इयानस्य विषयो देश इति, काले-

---

भास्वती ।

तस्यापि बन्धः स आभ्यन्तरवृत्तिः प्राणायामः पूरकान्तप्राणरोधो न पूरणमात्रं, यथोक्तम्—

"बाह्यस्थितं घ्राणपुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समन्तात् ।
नाडीश्च सर्वाः परिपूरयेद् यः स पूरको नाम महानिरोधः" ॥ इति,

पूरयित्वा निरुद्धवायुर्भूत्वाऽवस्थानमेवायं पूरक इत्यर्थः,

यत्र रेचनपूरणप्रयत्नमकृत्वा पूरणरेचने अनपेक्ष्य यथाऽवस्थितवायौ सकृद् विधारणप्रयत्नाद् श्वासप्रश्वासगत्यभावः तथा च चित्तस्य वायुधारणप्रयत्नेन सह ध्येयविषये स्थ स एव तृतीयः स्तम्भवृत्तिः प्राणायामः, अत्र स्तम्भवृत्तौ सर्वेतः परिशुष्यत्तप्तोपलन्यस्तजलवद् वायुः सर्वशरीरेषु विशेषतः प्रत्यङ्गेषु सङ्कोचमापद्यत इत्यनुभूयते, न चायं रेचकपूरकसहकारी कुम्भकः, उक्तञ्च—

"न रेचको नैव च पूरकोऽत्र नासापुटे संस्थितमेव वायुम् ।
सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" ॥ इति,

त्रय इति । देशेन कालेन सङ्ख्यया च परिदृष्टा बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिप्राणायामा-

तत्त्ववैशारदी ।

तं सूत्रम्, पूर्वोक्तं प्रत्येकं भाष्यते, रेचकमाह—"तत्र प्रश्वास" इति । पूरकमाह—"यत्र श्वास" इति । कुम्भकमाह—"तृतीय" इति तदेव । स्फुटयति—"यत्रोभय" इति ।

वार्तिका ।

न परिदृष्टः=क्षणानामियत्ताऽवधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः, सङ्ख्याभिः परिदृष्टः=एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातः तद्वन्निगृहीतस्यतावद्भि-

भास्वती ।

दीर्घा सूक्ष्माश्च भवन्ति, देशेन परिदृष्टिर्यथा—इयानस्य विषय =इयत्परिमाणदेशव्य-वहित तूलं न प्रश्वासवायुश्चालयति सूक्ष्मीभूतत्वादिति, देहाभ्यन्तरदेशेऽपि स्पर्शविशेषा-नुभवो देशपरिदर्शनम् , कालपरिदृष्टिर्यथा—इयत क्षणान् यावद् धारयितव्यमिति, सङ्-ख्यापरिदृष्टिर्यथा—एतावद्भि श्वासप्रश्वासै =तदवच्छिन्नकालेनेत्यर्थ', प्रथम उद्घात , एतावद्भिर्द्वितीय इत्यादि , श्वासाय प्रश्वासाय च य उद्वेग स उद्घातः, उक्तञ्च—

"नीचो द्वादशमात्रस्तु सकृदुद्घात ईरित ।
मध्यमस्तु द्विरुद्घातश्चतुर्विंशतिमात्रक ॥
मुख्यस्तु यस्त्रिरुद्घात षट्त्रिंशन्मात्र उच्यते" । इति,

श्वासप्रश्वासावच्छिन्नकालो मात्रा, द्वादशमात्रक प्राणायाम प्रथम उद्घातो मत ,

तत्त्ववैशारदी ।

यत्रोभयो श्वासप्रश्वासयो सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति न पुन पूर्ववदापूरणप्रय-त्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्त उपले निहित जल परिशुष्यत्सर्वत सङ्कोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारक-प्रयत्ननिरुद्धक्रिय शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरक न तु रेचयति येन रेचक इति, 'इयानस्य देशो विषय.'=प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो, निवाते प्रदेशे इषी-कातूलादिक्रियाऽनुमितो बाह्य , एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेना-नुमित स्पर्शेन निमेषक्रियाऽवच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भाग क्षणः, तेषामियत्ताऽवधा-रणेनावच्छिन्न.=स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रि परामृश्य छोटिकाऽवच्छिन्न. कालो मात्रा ता-भि षट्त्रिंशन्मात्राभि परिमित प्रथम उद्घातोऽर्द्धमन्द स एव द्विगुणीकृतो मध्य. स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र तमिम सङ्ख्यापरिदृष्ट प्राणायाममाह—"सङ्ख्याभि." इति । स्व-

वार्त्तिकम् ।

सङ्ख्याभिरपि कालनियम एव क्रियते, तथाऽपि प्रकारभेदाद्भेद इति, तत्र हि शङ्खध्वन्यादिना सङ्ख्याभिरिति । मात्राणा द्वादशादिसङ्ख्याभिरित्यर्थ , यद्यपि कालनियम. क्रियते स कालेन परिदृष्ट यत्र च वक्ष्यमाणमात्रासङ्ख्याभि कालनियम क्रियते स संख्याभि परिदृष्ट इति, संख्याऽर्थं मात्रा च मार्कण्डेयप्रोक्ता—

निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरं तथा ।
प्राणायामस्य सङ्ख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रिक ॥ इति,

निमेषादिलघ्वक्षरान्तं मात्राप्रमाणं तदेव दर्शयत्युत्तरार्द्धेन द्वादशमात्रिको द्वादश गुणितो य' कश्चन निमेषादिरय पदार्थ प्राणायामस्य सङ्ख्यार्थ स्मृत इत्यर्थ , एवं प्रणवाद-योऽपि मात्रा वसिष्ठयाज्ञवल्क्यादिभिरुक्ता , पूरकादित्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधम कल्प', यत. पूरकादिषु प्रत्येक मात्राया सङ्ख्याभेदो वसिष्ठसंहितायामुक्त —

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समाहित. ।
प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकुम्भकरेचकै ॥
आकृष्य श्वसनं बाह्याद् पूरयेदिडयोदरम् ।
शनै षोडशमात्राभिरकारं तत्र संस्मरन् ॥
मकारं मूर्त्तिमत्रापि सस्मरन् प्रणवं जपत् ।
धारयेत् पूरितं पश्चात् चतु षष्ट्या तु मात्रया ॥

द्वितीय उद्घातः, एवं तृतीयः, एवं मृदुः, एवं मध्य, एवं तीव्रः, इति सङ्ख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्म ॥ ५० ॥

भास्वती ।

अभ्यासेन निगृहीतस्य = वशीकृतस्य प्रथमोद्घातस्यैतावद्भि श्वासप्रश्वासे = तदवच्छिन्नकालव्यापीत्यर्थः, द्वितीयश्चतुर्विंशतिमात्रक उद्घातो मध्य, एवं तृतीय उद्घातस्तीव्र षट्त्रिंशन्मात्रकः, स इति । स प्राणायाम एवमभ्यस्तो दीर्घः = दीर्घकालव्यापी, तथा सूक्ष्म = दुरुपलक्ष्यत्वात् श्वासप्रश्वासयो. सूक्ष्मतया सूक्ष्म इति, सङ्ख्यापरिदृष्टिः श्वासप्रश्वाससङ्ख्याभि कालपरिदृष्टिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियाऽवच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छोटिकाकाल समान प्रथमोद्घातकर्मता नीत उद्घातो वशीकृतो विजितो निगृहीत, क्षणानामियत्ताकालो विवक्षित श्वासप्रश्वासेनत्तास्यङ्गेति, काञ्चिदेद स खल्वय प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घ, परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

वार्त्तिकम् ।

यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्रणव ध्वनिलान्वितम् ॥
शनैः पिङ्गलया पुत्र ! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
ध्यायन्नाद्याक्षरं तत्र प्रणवस्य समाहित ॥ इति,

अकारोकारमकाराणां मूर्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्रशरीराणि तमेतं पुराणयुक्तं मात्राभेदं सामान्यतो भाष्यकार आह—एतावद्भिरित्यादिना । एतावद्भि षोडशादिभि मात्राऽयं प्रथमः निमेषोन्मेषणादिभि श्वासप्रश्वासः पूरक प्रथम उद्घात, वायोरुद्धनने गतिनिरोध इति यावत्, तथा निगृहीतस्य स्तम्भितस्य वायोरेतावद्भिश्चतु षष्ट्यादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभि कुम्भको द्वितीय उद्घात, एवं तृतीय उद्घातोऽर्धद्विचकः, एतावद्भिद्व त्रिंशदादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभिरित्यर्थः, अत्र प्रथमादिशब्द पूरकादित्रये क्रमवचनात्सोऽत्र पाठक्रमोऽनुष्ठाने नादर्त्तव्यः, ... पूरक कुम्भक रेचका इत्यत्रोत्सर्गिकोऽनुष्ठानक्रम पुराणादिषु बाहुल्येन दर्शनाच्च, एव ... इति । प्रकारान्तरेणापि सङ्ख्यापरिदृष्टत्वमाह—एवं मृदुरित्यादिना, एवम् ... मात्राभिर्मृदु प्राणायाम एवम् एतावद्भिर्मध्यम एवमेतावद्भिस्तीव्र प्राणायाम ... सङ्ख्यापरिदृष्टो भवतीत्यर्थः, तदुक्त कौर्मे—

मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रक ।
मध्यम प्राणरोध षट्त्रिंशन्मात्रिकोऽन्तिम ॥ इति.

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसङ्ख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाऽऽभ्यन्तरविषय

भास्वती।

देशेति। चतुर्थं प्राणायामं व्याचष्टे—देशकालसङ्ख्याभि परिदृष्टो बाह्यविषय = बाह्यवृत्ति प्राणायाम, आक्षिप्त = अभ्यासेन दीर्घसूक्ष्मभूतत्वाद् देशाद्यालोचनत्याग-आक्षेप, तथा कृत इत्यर्थ, तथा—आभ्यन्तरवृत्ति प्राणायामोऽप्याक्षिप्त, उभयथा = बाह्यत आभ्यान्तरतश्चोभयथा दीर्घसूक्ष्मीभूत, तत्पूर्वक = दीर्घसूक्ष्मतापूर्वको भूमिजयाद् = दीर्घसूक्ष्मीभवनस्य भूमिजयात्, क्रमेण = क्रमत, न तु तृतीयस्तम्भवृत्तिवदक्षाय,

तत्त्ववैशारदी।

एवं त्रयो विशेषा लक्षिताश्चतुर्थं लक्षयति—"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ." व्याचष्टे-"देशकालसङ्ख्याभि" इति। आक्षिप्त = अभ्यासवशीकृताद् रूपादवरोपित सोऽपि दीर्घसूक्ष्म, एव तत्पूर्वको = बाह्याभ्यन्तरविषयप्राणायामो देशकालसङ्ख्यादर्शनपूर्वकः न चासौ चतुर्थस्तृतीय इव सकृत्प्रयत्नादक्षाय जायते किन्त्वभ्यस्यमानस्ता तामवस्थां समापन्न तत्तदवस्थाविजयानुक्रमेण भवतीत्याह—"भूमिजयाद्" इति। ननूभयोर्गत्यभावः स्व-

वार्त्तिकम्।

इदानीं केवलकुम्भकरूपं प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह—

"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ", बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरवृत्ती पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ तयोराक्षेपी = अतिक्रमी, तावतिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमेव केवलो वर्त्तेत इति यावत्, एवभूतो य प्राणायाम. स चतुर्थ इत्यर्थ, अस्य च केवलकुम्भक इति संज्ञा वसिष्ठवाक्यद्वयक्तीभविष्यति, पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भवृत्तिस्तु नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराल एव वर्त्तत इति न तदतिक्रमी, रेचकपूरकविषयातिक्रमस्यापि लाभाय विषयघटितं लक्षणमुक्तम्, न तु रेचकपूरकातिक्रमीत्येवसूत्रितम्, अयं च कुम्भको न रेचकपूरकदेशेन परिच्छिन्न व्यापकत्वात्, नापि कालसंख्याभ्या परिच्छिन्न स्वेच्छया माससंवत्सरादिकालस्थायित्वात्, स च प्राणायामो ध्रुवस्य विष्णुपुराणे श्रूयते, तस्य हि तपसि प्राणनिरोधेन सर्वजीवप्राणनिरोधोऽभवदिति तत्रोक्तम्, अतस्तस्य केवलकुम्भक आसीदिति, अयं चतुर्थ. प्राणायामः सोपायो वसिष्ठसहितायामुक्त, यथा—

> प्रस्वेद जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोऽधम ।
> मध्यम कम्पनात्प्रोक्त उत्थानं चोत्तमे भवेत् ॥
> पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भव ।
> निश्वासोच्छ्वासकौ देहे स्वाभाविकगुणावुभौ ॥
> तयाऽपि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
> तयोर्नाशे समर्थ स्यात् कर्त्तुं केवलकुम्भकम् ॥
> रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।
> प्राणायामोऽयमित्युक्त स वै केवलकुम्भकः ॥
> सहित केवलं वाऽपि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।
> यावत्केवलसिद्धि स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥
> केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
> न तस्य दुर्लभं किंचित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ इति,

आकाशगमनादिशक्त्याविर्भावेण कामगत्वादिकं स्याद् इत्यर्थ, चतुर्थस्योत्पत्तिक्रमं कथयति—देशकालेति। बाह्यविषयो रेचको देशकालसंख्याभिरादौ परिदृष्ट पश्चाच्च ते-

परिदृष्ट आक्षिप्त, उभयथा दीर्घसूक्ष्म तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थ प्राणायाम, तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभाव सकृदारब्ध एव देशकालसङ्ख्याभि परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म, चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थ प्राणायाम इत्यय विशेष ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिन क्षीयते विवेकज्ञानावरणीय कर्म,

भास्वती ।

उभयो = बाह्याभ्यन्तरयो, गत्यभाव = स्तम्भवृत्तिविशेषरूप, चतुर्थः प्राणायाम इति शेष, तृतीयचतुर्थयोर्भेद विवृणोति, सुगमम्, प्रथमाशव्याख्यानेन च व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

प्राणायामस्य योगानुकूलं फलमाह—तत इति । व्याचष्टे–प्राणायामानिति । विवेका-

तत्त्ववैशारदी ।

स्तम्भवृत्तावप्यस्ति इति कोऽस्माद् विशेष इत्यत आह—"तृतीय" इति । अनालोचनपूर्वं सकृत्प्रयत्ननिर्वर्त्तितस्तृतीय, चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्तनीय इति विशेष, तयो पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयन्तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थ ॥ ५१ ॥

प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह—"तत क्षीयते प्रकाशावरणम्" आव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेश पाप्मा च, व्याचष्टे—"प्राणायामान्" इति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं–बुद्धिसत्त्वप्रकाश विवेकस्य ज्ञान विवेकज्ञानं, स हि विवेकज्ञानमावृणोतीति विवे-

पातञ्जलरहस्यम् ।

तत्र नामैन पापकमित्युक्तिमाश्रित्याह—तत इति । प्रकाशशीलस्य ज्ञानस्यावरणं-[illegible] पापादिरित्यर्थ, अपान जुहति प्राणान् इत्यभिमतशास्त्रार्थे ॥ ५२ ॥

यत्तदाचक्षते—"महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशील सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्ते" इति, तदस्य प्रकाशावरणं कर्म ससारनिबन्धन प्राणायामाभ्यासाद् दुर्बल भवति, प्रतिक्षणं च क्षीयते, तथा चोक्त—"तपो न परंप्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलाना दीप्तिश्च ज्ञानस्य" इति ॥ ५२ ॥

भास्वती ।

नरूपस्य प्रकाशस्यावरणमलं=क्लेशमूल कर्म, प्राणायामेन प्राणाना स्थैर्य्याद् देहस्यापि स्थैर्यं ततश्च कर्मनिवृत्ति, तन्निवृत्तौ तत्संस्काराणामपि क्षय=दौर्बल्यम्, ततो ज्ञानस्य दीप्ति, पूर्वाचार्यसम्मतिमाह—यदिति । महामोहमयेन=अविद्यया तन्मूलकर्मणा चारोपितेनान्यथाख्यातिरूपेणेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं यथार्थख्यातिस्वभावक सत्त्वम्=बुद्धिसत्त्वमावृत्य=तदेव सत्त्वमकार्ये मच्युतिहेतुभूतकार्ये नियुङ्क्ते, तदस्येति । स्पष्टम्, स्मर्यते च—

"दह्यन्ते ध्मायमानाना धातूना हि यथा मलम् ।
तथेन्द्रियाणा दह्यन्ते दोषा प्राणस्य निग्रहाद्" ॥ इति,

तथेति । सुगमम् ॥ ५२ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

कज्ञानावरणीयम्, भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवदत्रापि कर्तरि कृत्यप्रत्यय, कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्य तत्कारणं क्लेशं च लक्षयति, अत्रैवागमिनामनुमतिमाह—"यत्तदाचक्षते" इति । महामोह=राग, तदविनिर्भागवर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते, अकार्य्यम्=अधर्म, ननु प्राणायाम एव चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह—"दुर्बल भवति" इति । न तु सर्वथा क्षायतेऽतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्ष्यत इति, अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह—"तथा चोक्तम्" इति । मनुरप्याह—"प्राणायामैर्दहेद् दोषान्" इति प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराण उक्ता—

"प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु य ।
प्राणायाम स विज्ञेय सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ ।
कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं सयमात्तयो" इति ॥ ५२ ॥

वार्त्तिकम् ।

वेकज्ञानावरणीयं विवेकज्ञानावरकम्, अथ वा कोपनीयेत्यादिवद् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्यय भव्यगेयप्रवचनीयादीना कर्त्तरि निपातनस्य दिङ्मात्रप्रदर्शनपरत्वात्, कर्मेति । कर्माधर्म तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव ज्ञानावरकत्वम् एतादृश कर्म क्षीयत इत्यर्थ, कर्मणो ज्ञानावरकत्वे पूर्वाचार्यवाक्य प्रमाणयति—यत्तदाचक्षत इति । यत्तत्कर्म एवमाचक्षते—महामोहो रागस्तन्मयेन तत्प्रचुरेणेन्द्रजालतुल्येन शब्दादिविषयेण द्वारेण प्रकाशशीलमपि बुद्धिसत्त्वमावृत्य तदेव कर्मवाकार्ये संसारहेतुव्यापारे एव नियुङ्क्त इत्यर्थ, दुर्बल प्रकाशावरणाक्षमं भवति, तथा प्रतिक्षणं क्षीयतेऽपचीयते चेत्यर्थ, तदुक्तं मनुना—

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मला ।
तथेन्द्रियाणा दह्यन्ते दोषा प्राणस्य निग्रहात् ॥ इति,

दोषा पापानि तत्कार्यं तमोमलविपर्ययौ च, तप पापनाशकं कर्म, पापक्षये सति यद्भवति तदाह—तत इति । तत पापाख्यकारणाभावान्मलानां तमसां तत्कार्याणा चापगमे ज्ञानदीप्तिश्चेत्यर्थं, ननु तपसैव पापक्षय इत्युक्तं तर्हि किं प्राणायामेनेति चेन्न—ज्ञानावरकपापक्षये प्राणामस्य श्रेष्ठोपायत्वात्, अत एव पूर्वपादे प्रकृष्टाधिकारिणि प्राणायाम एव साधनमुक्तं विक्षेपकतया तपोऽन्तराभावेऽपि तेनैव योगनिष्पत्तिसम्भवादिति ॥ ५२ ॥

किञ्च--

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" इति वचनात् ॥ ५३ ॥

अथ कः प्रत्याहारः—

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति=चित्तनिरोध

भास्वती।

किञ्च—धारणासु हृदादौ चित्तबन्धनकारिणीषु योग्यता=सामर्थ्यं मनसो भवति प्राणायामाभ्यासादेव ॥ ५३ ॥

स्वेति। स्वानां स्वविषये सम्प्रयोगाभावे=चित्तानुकारसामर्थ्याद् विषयसंयोगा

तत्त्ववैशारदी।

किञ्च "धारणासु च योग्यता मनसः" प्राणायामो हि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति ॥ ५३ ॥

तदेवं यमादिभिः संस्कृतस्य संयमाय प्रत्याहारमारभते तस्य लक्षणसूत्रमवतारयितुं पृच्छति—"अथ कः" इति। "स्वेत्यादि-प्रत्याहार इत्यन्तं सूत्रम्, चित्तमपि मोहनीयरञ्जनीयको-

पातञ्जलरहस्यम्।

प्राणायामस्य फलान्तरमाह—धारणासु चेति। योग्यं वाहनादिक्षममिव दान्तमित्यर्थः, [illegible]। पूरणपक्षी, [illegible] ॥ ५३ ॥

प्रसङ्गेन प्राप्तस्य प्रत्याहारस्य प्रश्नपूर्वकलक्षणमाह—स्वविषया शब्दादयो यस्ते

वार्त्तिकम्।

चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते, यथा मधु-

भास्वती।

भाव· तस्मिन् सति तदा चित्तस्वरूपानुकारवन्तोऽन्द्रियाणि भवन्ति स एव प्रत्याहार, तदा चित्ते निरुद्ध इन्द्रियाण्यपि निरुद्धानि = विषयज्ञानहीनानि भवन्ति, अपि च—चित्तं-यदन्तर्मनुते रूप वा शब्दं वा स्पर्शादि वा, चक्षुर्ग्राह्यादीन्यपि तस्य तस्य दर्शनश्रवणादि-

तत्त्ववैशारदी।

पर्याये. शब्दादिभिर्विषयैर्न सप्रयुज्यते तदसंयोगाच्चक्षुरादीन्यपि न सम्प्रयुज्यन्त इति सोऽय-मिन्द्रियाणा चित्तस्वरूपानुकार यत् पुनस्तत्त्व चित्तमभिनिविशते न तदिन्द्रियाणा बाह्य-विषयविषयाणामनुकारोऽपि अत उक्तमनुकार इवेति। स्वविषयासम्प्रयोगस्य साधारणस्य धर्मस्य चित्तानुकारनिमित्तत्वं सप्तम्या दर्शयति—"स्व" इति। अनुकारं विवृणोति—"चि-त्तनिरोधे" इति। द्वयोर्निरोधहेतुश्च प्रयत्नस्तुल्य इति सादृश्यम्, अत्र दृष्टान्तमाह—"यथा मधुकरराजम्" इति। दार्ष्टान्तिके योजयति—"तथा" इति। अत्रापि विष्णुपुराणवाक्य—

"शब्दादिष्वनुपक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण"

तस्य प्रयोजन तत्रैव दर्शितं—

पातञ्जलरहस्यम्।

सहेन्द्रियाणां च कृत्स्नानामेकादशानामश्रोतव्यताऽस्प्रष्टव्यताऽऽदिप्रकारेणासंप्रयुक्ताना-मसम्प्रयोगेऽससर्गं सति यच्चित्तस्य स्वरूपानुकारे विषयाग्रहे तन्निमित्तावस्याविषयकोपर-म. परिणामराहित्यम्—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता। इति।

स एव प्रत्याहारो विषयेभ्य प्रत्याहृतान्यसयुक्तानान्द्रियाणि भवन्तीत्यर्थ., एतदेवा वार्त्तिकम्।

अत एव—

पिबन्निव च चक्षुर्भ्यां पादौ संवाहयन्निव।
चित्तेन्द्रियैक्यतो ध्यायेत्तन्मूर्त्ति विजितेन्द्रिय॥

इत्यादिस्मृतिष्वपावशब्द एव प्रयुक्त इति, तदेवद्व्याचष्टे—स्वविषयेति। इवेतीत्यन्तस्य एष प्रत्याहार इत्यागामिनाऽन्वय, अनुकार्यस्य कार्यरूप लक्षणमाह—चित्तनिरोध इत्यादिना-सपेक्षन्त इत्यन्तेन, चित्तस्य वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियवृत्तिनिरोधो भवति, इदमेव परम वश्यत्वं प्रत्याहारकार्यत्वात् तल्लक्षणमित्याशय, निरुद्धानि भवन्तीति शेष, नेतरेन्द्रि-यजयवदिति। इतर = उक्तपरमवश्यत्वादतिरिक्ता द्वितीयसूत्रवक्ष्यमाणा इन्द्रियजया, तेषु स-त्स्वपि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियाणि प्रत्याहारादिकमपेक्षन्ते नैवं यथोक्तप्रत्याहारे सति स्वनि-रोधार्थं चित्तनिरोधातिरिक्तमपेक्षन्त इत्यर्थ, इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपाद-यति—यथा मधुकरराजमित्यादिना—निरुद्धानीत्यन्तेन, दार्ष्टान्तिके दृष्टान्तोक्तोत्पतनतुल्यो निरोध, तेन च निवेशनतुल्य ध्यानमप्युपलक्षणीयम् अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो. साधर्म्यादिप्रद-र्शने न्यूनताऽऽपत्ते, एष प्रत्याहार इति। पूर्वेव व्याख्यातम्, सोऽयं प्रत्याहार. सप्रयोजनो-विष्णुपुराणे प्रोक्त —

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण॥
वश्यता परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम्।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधक॥ इति,

करराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनु निविशन्ते, तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानि, इत्येष प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित्, सक्तिर्व्यसनं=व्यस्यत्येनं श्रेयस इति, अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये, रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित्

भास्वती।

न्तीति भवन्ति। दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ ५४ ॥

प्रत्याहारफलमाह—तत इति। शब्दादीति। केषाञ्चिन्मते शब्दादिषु विषयेष्वव्यसनमेवेन्द्रियजयः, व्यसनं=सक्तिः आसक्तिः=रागः, तेन श्रेयसः=कुशलाद् व्यस्यते क्षिप्यत इति। अन्ये वदन्ति—अविरुद्धा=शास्त्राविहिता, प्रतिपत्तिः=विषयभोगः, न्याय्या इति स एवेन्द्रियजय इत्यर्थः, इतरे वदन्ति—स्वेच्छया शब्दादिसम्प्रयोगः=शब्दादिभोग इत्यर्थः स एवेन्द्रियजयः,

तत्त्ववैशारदी।

"वशता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम्।
इन्द्रियाणामजय्यैस्तैर्न योगो योगसाधकः" इति ॥ ५५ ॥

चित्तैकाग्र्याद्प्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः, ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्त-निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि, नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगभाष्ये साधननिर्देशो-
नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भास्वती ।

अपरमिन्द्रियजयमाह—रागेति । चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिः=इन्द्रियनिरोध एवेन्द्रि-यजय इति भगवतो जैगीषव्यस्य मतम्, एषैव परमा वश्यता, अन्येषु च प्रच्युतभयमो-स्य विद्यत इति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलसांख्यप्रवचनभाष्यस्य टीकायां भास्वत्यां द्वितीयः पादः ।

तत्त्ववैशारदी ।

वश्यता परमर्षिसमतामाह—"चित्तस्यैकाग्र्यात्" इति । चित्तैकाग्र्यात्सहेन्द्रियैरप्रवृत्तिरेव शब्दादिष्विति जैगीषव्यः, अस्याः परमतामाह—"परमा तु" इति । तुशब्दो वश्यताऽ-न्तरेभ्यो विशिनष्टि-वश्यतान्तराणि हि विषयाशीविषसम्प्रयोगशालितया क्लेशविषसम्पर्क-शङ्कां नापक्रामन्ति, न हि विषविद्यावित्प्रकृष्टोऽपि वशीकृतभुजङ्गमो भुजङ्गममङ्के निधाय स्वपिति विस्रब्धः, इयन्तु वश्यता विदूरीकृतनिखिलविषयव्यतिषङ्गा निराशङ्कतया परमे-त्युच्यते, "नेतरेन्द्रियजयवदिति"। यथा यतमानसञ्ज्ञायामेकेन्द्रियजयेऽपीन्द्रियान्तरजयाय प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते, न चैवं चित्तनिरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ।

"क्रियायोगं जगौ क्लेशान् विपाकान् कर्मणामिह ।
तद्दुःखत्वं तथा व्यूहान् पादे योगस्य पञ्चकम्" इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां 'तत्त्ववैशारद्यां'-
साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्थितं भोग्येऽनातुरोऽपि च प्रवर्तत इति स्वातन्त्र्यं माध्यस्थ्यमिति,
"विश्वासश्च न कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च" इति न्यायेनाह—न हीत्यादि-विस्रब्धइत्यन्तेन
इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्

वार्त्तिकम् ।

सुखदुःखाभ्यां शून्यो विषयभोगस्तथेत्यर्थः, तेनाभिमानिकसुखदुःखशून्यत्वं लब्धं कायिकसु-खदुःखानां योगावस्थां विना परिहारासम्भव इति भावः, एतेषु त्रिषूत्तरोत्तरमुत्कर्षेऽपि नैते परमा इन्द्रियजया एतावन्मात्रमिन्द्रियवृत्त्यनिरोधात्, अतः सूत्रकारसंमतं परममाह—चि-त्तैकाग्र्यादिति । चित्तैकाग्र्याद्धेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपत्तिर्वृत्तिनिरोधस्तद्योग्यता स एव जय-इति जैगीषव्य इत्यर्थः, तत इति । इयं च वश्यता ततो हेतोः परमा वश्यता, यद् यत चित्त-निरोधेनेत्यादिरर्थः, कालादिव्यावर्त्तनाय प्रयत्नकृतमिति । तथा च पूर्वसूत्रोक्तचित्तानुकारस्य

पाशकल्पम्।

सिद्ध्येष योगी योगेन्द्रियान्तरनिषेधे यतन इत्यादेर्न चैवं चित्तेति ।
द्वितीयपादार्थं संकल्पयति तृतीयपादार्थं वक्तुं क्रियायोगमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्यभगवत्पादशिष्यबालानन्दसरस्वतीविरचिते
योगानुशासनव्याख्याया व्याख्याया टीकायां पातञ्जलसूत्रे पञ्चपञ्चाशत्-
सूत्रात्मकः द्वितीयः साधनपादः समाप्तः ॥ २ ॥

साङ्गे योगदर्शने

तृतीयो विभूतिपादः

उक्तानि पञ्च वहिरङ्गाणि साधनानि धारणा वक्तव्या—

देशवन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाऽग्रे, जिह्वाऽग्र-

---

भास्वती ।

देशेति । वाह्य आध्यात्मिके वा देशे यश्चित्तवन्ध = चेतस :समास्थापन सा धारणा,

तत्त्ववैशारदी ।

प्रथमद्वितीयपादाभ्या समाधिस्तत्साधनं चोक्तं, तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणा. श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो।वक्तव्याः ताश्च संयमसाध्या संयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चभ्यश्च योगाङ्गेभ्यो वहिरङ्गेभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यास, तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीनां कार्य्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्य्यत्वात् तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह-"उक्तानि" इति । "देशवन्धश्चित्तस्य धारणा" आध्यात्मिकदेनमाह—"नाभिचक्र" इति । आदिशब्देन

पातञ्जलरहस्यम् '

तृतीये दीयते पादे तस्मै चार्घ्यं सुपुष्कलम् ।
यद्दानेरिह चामुत्र योगा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

" देशवन्धश्चित्तस्य धारणा", सगतिमाह-उक्तानीति । प्रत्याहारान्तानि, पञ्चेति, उपादेये विषये चित्तं ध्रियतेऽनयेति धारणा न चलति चित्तमुद्दिष्टातिरिक्ते, देशानाह-नाभीति । सनाधारा = निर्विषयेति । समकर्णान्तेति । समौ यौ कर्णौ तयोरन्ते प्रान्ते विन्यस्ते युक्ते ये

वार्त्तिकम् ।

योगाङ्गेषु मध्ये कियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि कियन्ति चात्र पाद इत्यत्र नियामकं वदन्नेव क्रमप्राप्त धारणासूत्रमवतारयति—उक्तानीति । वहिरङ्गान्तरङ्गत्वे अपि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थ,

"देशवन्धश्चित्तस्य धारणा", यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये चित्तस्य स्थापनं तदैकाग्र्यं धारणेत्यर्थ, तदेतद्व्याचष्टे—नाभीति । मूर्ध्नि मूर्द्धस्थे ज्योतिषि, आदिशब्देन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि ग्राह्याणि, ।यथा गारुडे—

प्राङ् नाभ्यां हृदये वाऽथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाऽग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किंचित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिता. ।

मुखे जिह्वाऽग्रे, किंचित्तस्मात्परस्मिन्निति = मूर्ध्नि उपरि द्वादशाङ्गुलपरिमिते देशे लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्त प्रदीपशिखावदवस्थानादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोष्मोपलभ्यते वाक्यानामुपलम्भाच्च, तदुक्तं कौर्मे—

शिखाऽग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाऽथ पङ्कजम् ।

इत्यादिनेति, एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानान्येव राज्ञ सिंहासनवत्, जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वाद् अत एतानि धारणाया' प्रकृष्टदेशा उक्ता', आध्यात्मिकान् ध्यानदेशानुक्त्वा वाह्यानपि सक्षेपत आह—वाह्ये वा विषय इति । चन्द्र-

इत्येवमादिषु देशेषु, बाह्ये वा विषये, चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धा-

भाष्यम् ।

नाभिचक्रादिराध्यात्मिको देशः, तत्र साक्षादनुभवद्वारेण चित्तबन्धः, बाह्ये तु देशे गतिमा-

तत्त्ववैशारदी ।

[illegible] बन्धः=सम्बन्धः बाह्यदेशमाह—"बाह्ये वा" इति । बाह्ये च [illegible] चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तम्—वृत्तिमात्रेण—ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः,

उक्तञ्च पुराणे—

"प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये"॥

शुभाश्रयः—बाह्यः हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतयः, इह चापरोक्तम्—

"मूर्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिःस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यद्विचिन्त्यं नराधिप ! ।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥
वलीत्रिभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण च ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवाऽपि चतुर्भुजम् ॥

रणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता = सदृशः प्रवाहः प्रत्य-
यान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा

भास्वती ।

त्रेण बन्ध = तद्विषयया वृत्त्या चित्तं बध्यते ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । धारणाऽऽयत्ते देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्य = प्रतीतेः एकतानता
तैलधारावदेकतानप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टः = अन्यया वृत्त्याऽसम्भिन्नः प्रवाहः
एकैव वृत्तिरुदितेत्यनुभूतिरेकतानता ॥ २ ॥

ध्यानमिति । ध्यानमेव यदा ध्येयाकारनिर्भासं = ध्येयज्ञानादन्यज्ञानशून्यं, प्रत्यय

तत्त्ववैशारदी ।

'एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वत ।
नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदा' इति ॥ १ ॥

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति—"तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" एकतानता — एकाग्रता
सुगमं भाष्यम्, अत्रापि पुराणम्—

"तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ।
तद् ध्यानं षड्भिरङ्गैः प्रथमैर्निष्पाद्यते नृप" ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—"तदेव—समाधिः"
व्याचष्टे-"ध्यानमेव" इति । 'ध्येयाकारनिर्भासम्'—इति । ध्येयाकारस्य निर्भासः

पातञ्जलरहस्यम् ।

ब्रह्मभूतम् अस्यानुरोधेन षड्भुजत्वमभिमतमिति शेषः ॥ १ ॥

कार्यकारणभावसंगतिं प्रदर्शयन् क्रमप्राप्तं ध्यानमाह-"तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्"
अनुद्दिष्टाविषयकत्वे सत्युद्दिष्टविषयकप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तं समाधिमाह-तदेवार्थमात्रेति । ध्यानस्य चित्तवृत्तिरूपस्याभाने सति तत्प्रा-

वार्त्तिकम् ।

प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालः कृतो भवेत् ।
स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

इत्यादि, एतदेव तु धारणासामान्यलक्षणम्, अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणाऽऽपत्ते,
अतः सूत्रोक्तं विशेषलक्षणमपि प्राणायामद्वादशकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति, ॥ १ ॥

धारणासाध्यं ध्यानमाह—

"तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्", भाष्यं सुगमम्, इदमपि ध्यानलक्षणं प्राथमिकोत्स-
र्गिकध्यानाभिप्रायेण सर्वत्र ध्याने देशानियमात्, अतोऽस्य गारुडे लक्षणान्तरमुक्तम्—

तस्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणे-

त्यनेन, तस्यैव द्वादशप्राणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं चि-
न्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थः, अनेन च पूर्वं तत्सूत्रोक्तं विशेषलक्षणं विशेषणीयम्, ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—

"तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" मात्रपदस्यार्थः स्वरूपशून्यमिवेत्य-

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः—

त्रयमेकत्र संयमः॥ ४ ॥

एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

तज्जयात् प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया भवत्यालोकः यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदीभवति ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

भास्वती ।

एकेति । एकविषयाण्येकविषये क्रियमाणानि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते, ननु समाधौ धारणाध्यानयोरन्तर्भावस्तस्मात् समाधिरेव संयमः, त्रयाणां समुल्लेखो व्यर्थ इति शङ्का एवमपनेया, ध्येयविषयस्य सर्वतः पुनः पुनः क्रियमाणानि धारणाऽऽदीनि संयम इति परिभाषितं, अतो नायं समाधिमात्रार्थकः ॥ ४ ॥

तस्येति । आलोकः = प्रज्ञाऽऽलोकस्योत्कर्ष इत्यर्थः, विशारदीभवति = स्वच्छीभवति, ज्ञानशक्तेश्चरमस्थैर्यात् सम्यक् च ध्येयनिष्ठत्वात् प्रज्ञाऽऽलोकः संयमाद् भवति ॥५॥

तत्त्ववैशारदी ।

धारणा ध्यानं समाधिरित्येतत्त्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विकसञ्ज्ञोच्चारणे गौरवं स्यादिति लाघवार्थं परिभाषासूत्रमवतारयति—"तदेतद्" इति । "त्रयमेकत्र संयमः" व्याचष्टे—"एकविषयाणि" इति । वाचकत्वशङ्कामपनयति—"तदस्य" इति तन्त्र्यते= व्युत्पाद्यते योगो येन शास्त्रेण तत् तन्त्रं, तत्र भवा तान्त्रिकी, संयमप्रदेशाः 'परिणामत्रयसंयमाद्' इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

संयमविजयस्यास्यासाधनस्य फलमाह—"तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः"प्रत्ययान्तरानभिभूतस्य निर्मले प्रवाहेऽवस्थानमालोकः प्रज्ञायाः, सुगमं भाष्यम् ॥ ५ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

यथा धर्माधर्मयोरदृष्टमिति परिभाषा लाघवाय तथाऽत्र धारणाध्यानसमाधीनामेकविषयकाणां संयम इति परिभाषा ॥ ४ ॥

तस्याः फलमाह—तज्जयादिति । आलोकः = विशदीभावः ॥ ५ ॥

वार्त्तिकम् ।

ध्यानादित्रयस्य परिभाषासूत्रम्—

"त्रयमेकत्र संयमः", अस्मिन्नेव पादे प्रोक्ततया त्रयशब्देन धारणादित्रयमेव लभ्यते, भाष्यं सुगमम्, धारणाध्यानसमाधीनां मिलितानां तत्र तत्र सूत्रेऽनया संज्ञया ग्रहणं भविष्यति, तेषु च प्रातिस्विकरूपैस्त्रयाणामुच्चारणे ग्रन्थबाहुल्यं स्यादित्याशयेन तन्त्रान्तरसिद्धसंज्ञाप्रतिपादकमिदं सूत्रम् ॥ ४ ॥

संयमसिद्धयोऽग्रे विस्तरतो वक्ष्यन्ते सांप्रतं संयमस्य योगाङ्गताप्रयोजकं द्वारमाह—

"तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः" तज्जयः संयमस्य जयः स्थैर्यं सात्म्यमिति यावत्, तस्मात्प्रज्ञाया आलोको दीप्तिर्वृद्धिः क्रमेण भवतीत्यर्थः, तदेतद्व्याचष्टे—तस्येति । स्वोक्तं विवृणोति—यथेति । वैशारद्यं चातिसूक्ष्मव्यवहिताद्यर्थानां परप्रत्यक्षीकरणसामर्थ्यमिति ॥ ५ ॥

संयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह—

"तस्य भूमिषु विनियोगः" तस्य संयमस्य स्थूलादिपूर्वपूर्वभूमिकाजयानन्तरं सूक्ष्मा-

"योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्त्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम्" इति ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

भास्वती ।

प्रान्तभूमिषु संयमाभावात् कुतस्तस्य योगिनः प्रज्ञोत्कर्षः, सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

कस्मात्पुनरधरां भूमिं विजित्योत्तरां विजयते विपर्य्ययः कस्मान्न भवतीत्यत आह—"न ह्यजिताधरभूमिः" इति । न हि शिलाह्रदाद् गङ्गां प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य मेघवनं गङ्गां प्राप्नोति, ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य च" इति । कस्मात् ? तदर्थस्य = उत्तरभूमिविजयप्रत्यासन्नस्य, अन्यत एव = ईश्वरप्रणिधानादेवावगतत्वाद्, निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषानाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपाताद् इति,

स्यादेतद्–आगमतः सामान्यतोऽवगतानामप्यवान्तरविभेदानां कुतः पौर्वापर्य्यावगतिरित्यत आह—"भूमेरस्याः" इति । जितः पूर्वो योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमे हेतुः, अवश्यैवावस्थावानित्यभिप्रेत्यैतद् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेऽपि संयमस्य तत्र तत्र विनियोगो नेतरेषां पञ्चानामित्यत आह—"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः" तदिदं साधनत्रयं साध्यसमानविषयत्वेनान्तरङ्गं, न त्वेवं य-

पातञ्जलरहस्यम् ।

शिलाह्रदाव स्थलविशेषाद् मेघवनमपि तथैव, कारणं हि कार्य्यं साधयत् कारकं भवेद् नान्यथेत्याह–निष्पादितेति । अविशेषाधायिनः = अकुर्वाणस्य, साधयतीति साधनं यौगिकपदमिति न्यायः तस्यापतनमापातः ॥ ६ ॥

वार्त्तिकम् ।

स्यात्तु भूयैवाधरभूमिषु स्वयोग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वादिति, नन्वेवमधिकारिपुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथं स्वयोग्यो भूमिकाक्रमो योगिभिरवधारणीय इति ? तत्राह—भूमेरस्या इति । उपाध्यायो गुरुः, योगबलादेव स्वयं जानातीत्यर्थः, अत्र प्रमाणं पृच्छति–कथमिति । उत्तरम्—एवमुक्तमिति । अप्रमत्तः सिद्ध्यलम्पटः ॥ ६ ॥

आवश्यकत्वाद्यवधारणार्थं योगाङ्गेष्ववान्तरविशेषमाह–सूत्राभ्याम्—

"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः", आगामिसूत्रानुरोधादत्र संप्रज्ञातसमाधेरिति पूरयित्वा व्याचष्टे—तदेतदिति । अत्र संप्रज्ञातस्येत्यत्र प्रज्ञाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्गत्वमेतत्त्रये विवक्षितम् बीजसाम्याद् ज्ञानप्रकरणपाठाच्च, अन्तरङ्गत्वे च बीजमिदं यद्ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपं संप्रज्ञाते ध्येयसंयमः साक्षादेव कारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वात्, एवं ध्येयसाक्षात्कारेऽपि साक्षादेव विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति, प्रत्याहारान्तं—त्वङ्गपञ्चकं चित्तस्थैर्यद्वारेण परंपरयैवोभयोः कारणमिति, अत एव यस्य जडभरतादेः स्वतः—एव प्राचीनकर्मवशाच्चित्तं संयमयोग्यं भवति तस्य नास्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं गारुडादिषु—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्त्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना, अत एव जडभरतादीनां समाधिविघ्नतया बाह्यकर्मत्यागोऽपि श्रूयते, अत—एव गीतायां संयमासक्तायैवाभ्यासकर्मादीनि विशेषत उपदिष्टानि,

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयम्, अन्तरङ्गं सम्प्रज्ञातस्य समाधेः, पूर्वेभ्यो यमादिसाधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदपि = अन्तरङ्गं साधनत्रयं, निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं, कस्मात्?

भास्वती।

तदिति। सुगमं भाष्यम् ॥ ७ ॥

तदपीति। तदभावे भावाद्, धारणाऽऽदिसंयोजाभ्यासस्याभावे निवृत्तौ निर्बीजस्य

तत्त्ववैशारदी।

साद्य तस्मात्ते बहिरङ्गा इत्यर्थः, साधनत्रयस्य सम्प्रज्ञात एवान्तरङ्गत्वं न त्वसम्प्रज्ञाते तस्य निर्बीजतया तैः सह समानविषयत्वाभावात्, तेषु चिरनिरुद्धेषु सम्प्रज्ञातपरमकाष्ठाऽपरनामज्ञानप्रसादरूपपरवैराग्यानन्तरमुत्पादाच्चेत्याह—"तदेतद्" इति ॥ ७ ॥

"तदपि—जस्य" समानविषयत्वमन्तरङ्गत्वप्रयोजकमिह, न तु तदनन्तरभावस्तस्य बहिरङ्गेश्वरप्रणिधानवर्त्तितया सव्यभिचारत्वादिति स्थितं सव्यभिचारमप्यन्तरङ्गलक्षणं तत्र

पातञ्जलरहस्यम्।

ज्ञानकर्मणोर्यथा मुक्तिं प्रत्यन्तरङ्गत्वं ज्ञानस्य, तथाऽत्र संयम इत्याह—त्रयमन्तरङ्गमिति। एकविषयत्वादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गेभ्यः प्रत्याहारान्तेभ्यो विभिन्नविषयेभ्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

निर्बीजस्यासम्प्रज्ञातस्य समाधेरित्याह—तदपीति—बहिरङ्गत्वे युक्तिमाह—ईश्वरप्रणिधान

वार्त्तिकम्।

> अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
> अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय! ॥
> अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।

इत्यादिना, अभ्यासश्चात्रैव सूत्रितः, स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति तथा ब्रह्ममीमांसायामपि, समाधिविरोधे सति गुणलोपो न गुणिन इति न्यायसिद्धा बाह्यकर्मानपेक्षोक्ता, अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण,

'यश्च विद्या चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते,'

इति श्रुत्या ज्ञानकर्मणोः साहित्यमुक्तं तदङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकं महानुष्ठानमेवाभिप्रेतं न तु मोक्षं प्रति तयोस्तुल्यवत्समुच्चयः, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यनेन ज्ञानविघ्नकनिवृत्त्याऽऽरम्भकानुपरमद्वारेण विद्यायामेव मोक्षदायिन्यां कर्मण उपयोगावगमात्,

> न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम्।
> ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गप्रदायकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षाद् ज्ञानयोगादपि मोक्षसिद्धेः, अङ्गत्वं च पूर्वजन्मन्यनुष्ठितानामपि कर्मणां जडभरतादिषु सिद्धमिति, एतेन—

> उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः।
> तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभते परमं पदम् ॥

इत्यादिवाक्यानि अङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकमहानुष्ठानपराण्येव न मोक्षं प्रति समुच्चयबोधकानीति दिक् ॥ ७ ॥

"तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य", निर्बीजयोगस्यासम्प्रज्ञातस्य तदपि त्रयं बहिरङ्गमेव विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परम्परया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावादित्यर्थः, एतदेवाह—तदभावे भावादिति। पूर्वोक्तविदेहप्रकृतिलयानां दैवविशेषाणामोत्पत्तिकज्ञानवैराग्याणां सगसमनन्तरमेव दैवादिवशाद्वासम्प्रज्ञातोदयादित्यर्थः, तथा च स्मृतिः—

तदभावे भावादिति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्तपरिणामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

भास्वती।

प्रादुर्भावात्, परवैराग्यमेव तस्यान्तरङ्गमुक्तम् ॥ ८ ॥

अथेति। परिणामान् व्याचष्टे—अथ निरोधचित्तक्षणेषु = निरोधचित्त = प्रत्ययशून्यचित्तम्, तदा शून्यमिव भवति चित्त परिणामश्च तस्य न लक्ष्यते तदवस्था चित्तस्य परिणाम स्यात्, गुणवृत्तस्य = गुणकार्यस्य चलत्वात् = परिणामशीलत्वात्, कथं ? तदाह—व्युत्थानेति। व्युत्थानसंस्काराः = प्रत्ययरूपेण चेतस उत्थान व्युत्थान, विक्षिप्तैका

तत्त्ववैशारदी।

नन्तरभावित्वमस्य नास्ति तस्माद् दूरापेताऽन्तरङ्गता संयमस्यासम्प्रज्ञात इति दर्शयितुं तदभावे भावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परिमाणत्रयसंयमादित्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणामत्रयं प्रतिपिपादयिषुर्निर्बीजप्रसङ्गेन पृच्छति—"अथ" इति। व्युत्थानसम्प्रज्ञातयोश्चित्तस्य स्फुटतरपरिणामभेदप्रचयानुभवान्न प्रश्नावतारो, निरोधे तु नानुभूयते परिणामो, न चाननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चलत्वेन गुणानां क्षणमप्यपरिणामस्यासम्भवादित्यर्थः, प्रश्नोत्तरं सूत्रं—"व्युत्थान-

पातञ्जलरहस्यम्।

स्य नियमपक्षनिविष्टत्वेनानन्तरङ्गत्वादित्याह—अन्तस्येत्यादि—तदनन्तरभावित्वमस्य नास्तीत्यन्तेन, तदभावे भावादिति भाष्य, यमाद्यष्टानामभावेऽपि केवलात् परमवैराग्यादेव भावादस्येति भाव ॥ ८ ॥

निरोधेऽभावात्तदा चित्तपरिणामोऽस्ति न वेति सन्दिहानः पृच्छति—अथेति सूत्रारूढं करोति—व्युत्थानेति। व्युत्थाननिरोधसंस्कारयो सम्प्रज्ञातसंस्कारपरवैराग्यसंस्कारयोर्मध्ये

वार्त्तिकम्।

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥ इति,

तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामितिसूत्रेणेति ॥ ८ ॥

ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरतः प्रोक्तानि इदानीमङ्गभूतस्य समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय तत्तदवस्थागता विशेषा वक्तव्या, तावतैव तयोरङ्गाङ्गिनोः प्रयोजनमपि प्रतिपादितं भविष्यति तत्राङ्गसमाधितो योगद्वयस्य विशेषावधारकसूत्रमुत्थापयति-प्रश्नमुखेन—अथेति। निरोधचित्तक्षणेषु निरोधावस्थचित्तक्षणेषु योगद्वयक्षणेष्विति यावत्, गुणव्यापारस्यास्थिरत्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य निरोधक्षणेष्वपि परिणामधाराऽऽवश्यकी, स च परिणामः कीदृश इति प्रश्नः—

"व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम", असम्प्रज्ञातापेक्षया सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानं तथा च व्युत्थान निरोधश्च योगद्वयसाधारण एवात्र ग्राह्य, केवलस्यासम्प्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र ग्रहणे सम्प्रज्ञाताख्यनिरोधस्य परिणामाकथनान्न्यूनताऽऽपत्ते, व्युत्थानसंस्काराभिभवश्च क्रमेण ह्रासो न तु दाह, निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धि तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणाम', स च निरोधक्षणचित्तान्वय

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धाः, निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्माः तयोरभिभवप्रादुर्भावौ=व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते, निरोधसंस्कारा आधीयन्ते, निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामः, तदा

भास्वती ।

स्थावस्थेति यावत्, अत्र हि—सम्प्रज्ञातरूपं व्युत्थानम्, तस्य संस्काराश्चित्तधर्माः, चित्तस्य संस्कारप्रत्ययधर्मकत्वात्, न ते संस्कारा न निरुद्धा =नष्टाः, निरोधसंस्कारा = निरोधजसंस्काराः परवैराग्यरूपनिरोधप्रयत्नसंस्कारा इत्यर्थः, अपि चित्तधर्माः तयोरभिभवप्रादुर्भावरूपोऽन्यथाभावः चित्तस्य निरोधपरिणामः =निरोधवृद्धिरूपः परिणामः, स च निरोधक्षणचित्तान्वयः =तदा निरोधक्षणम् =निरोध एव क्षणोऽवसरस्तदात्मकं चित्तं स निरोधपरिणामः, अन्वेति =अनुगच्छति, तादृशचित्तस्यैव धर्मिणः स परिणाम इत्यर्थः,

तत्त्ववैशारदी ।

निरोधपरिणाम" असम्प्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातो व्युत्थानं, निरुध्यतेऽनेनेति निरोधः =ज्ञानप्रसादः परं वैराग्यं, तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो, निरोधसंस्कारस्याविर्भावः, चित्तस्य धर्मिणो निरोधलक्षणस्य =निरोधावसरस्य द्वयोरवस्थयोरन्वयः, न हि चित्तं धर्मि सम्प्रज्ञातावस्थायामसम्प्रज्ञातावस्थायां च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यत इति, ननु यथोत्तरे क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यानिवृत्तौ निवर्त्तन्त इति तन्निवृत्तौ न पृथक् प्रयत्नान्तरमास्थीयते, एवं व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थाननिवृत्तावेव निवर्त्तन्त इति तन्निवृत्तौ न निरोधसंस्कारोऽपेक्षितव्य इत्यत आह--"व्युत्थानसंस्कारा" इति। न कारणमात्रनिवृत्तिः कार्य्यनिवृत्तिहेतुः मा भूत्कुविन्दनिवृत्तावपि पटस्य निवृत्तिः, अपि तु यत्कारणात्मकं यत्कार्य्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्कार्य्यनिवृत्तिः, उत्तरे च क्लेशा अविद्याऽऽत्मान इत्युक्तम् अतस्तन्निवृत्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना न त्वेवं प्रत्ययात्मानः संस्काराः चिरनिरुद्धे प्रत्यये सम्प्रति स्मरणदर्शनात्, तस्मात् प्रत्ययनिवृत्तावपि तन्निवृत्तौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः,

पातञ्जलरहस्यम् ।

पूर्वस्याभिभव उत्तरस्याविर्भावो बाधकतया स्थितिरिति निरोधव्याप्यपि चित्तं धर्मि अन्वयत्यनुगच्छतीत्यतो निरोधपरिणामो वैराग्यसंस्कार एवानुवर्तत इति सूत्रार्थः, प्रत्ययात्मकाः =वृत्त्युपादानकारणकाः संस्काराः किन्तु चित्तपक्षनिक्षिप्तत्वेन विद्यन्त इत्यत आह— प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धाः, एतदेव विवृणोति भाष्यकारो निरोधेत्यादि—व्याख्यातमित्यन्तेन,

वार्त्तिकम् ।

[illegible] निरोधक्षणेषु एकस्मिन् स्थिरं चित्तमन्वेति इत्यर्थः, एतच्च विशेषणं योगकाले प्रतिक्षणं [illegible]परिणामलाभाय चित्तस्थैर्यलाभाय चोक्तम्, अत्र निरोधकाले जायमानः संस्कार एव निरोधसंस्कार इत्युक्तः तेन सम्प्रज्ञातरूपनिरोधस्य संस्कारजनकत्वेऽपि तत्कालीनप्रज्ञानस्य संस्कारस्यैव निरोधसंस्कारत्वमुपपन्नमिति चित्तधर्मिणो धर्मपरिणामोऽयमिति प्रतिपादनाय भाष्यकार आह—व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा इति। ननु वृत्तिनिरोधेन तत्कार्यतया तत्संस्काराणामपि निरोधो भवतु तन्तुनिरोधेन पटनिरोधवत्, अतो न पृथग् व्युत्थानसंस्काराभिभवादिकं [illegible] समाधत्ते—न ते प्रत्ययात्मका इति। न प्रत्ययोपादानकाः, अतो न व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययनिरोधेऽपि निरुद्धा भवन्तीत्यर्थः, निमित्तकारणतादृशः प्रत्यय एवेति भावः, तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तत्संस्कारनिवृत्तिनिमित्तं पृथगेव यत्न इति, शेषं भाष्यं सुगमम्-

संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्कारात्। निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति, तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मसंस्कारोऽभिभूयत इति ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

भास्वती।

निरोधे प्रत्ययाभावात् संस्कारधर्माणामेवात्र परिणाम एकस्य धर्मिणश्चित्तस्येति दिक् ॥ ९ ॥

निरोधेति । निरोधसंस्कारस्याभ्यासपाटवम् = अभ्यासेन तदाधानमित्यर्थं, तदपेक्ष्य जाता प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति, प्रशान्तवाहिता = प्रशान्तरूपेण प्रत्ययहीनतया वाहिता प्रवहणशीलता, निरोधसंस्कारोपचयात् सा भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्वार्थता = युगपदिव सर्वेन्द्रियेषु विषयग्रहणाय सञ्चरणशीलता, एकाग्रता = एक-

तत्त्ववैशारदी।

सुगममन्यद् ॥ ९ ॥

सर्वथा व्युत्थानसंस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसंस्कारेण कीदृश परिणाम इत्यत आह—"तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्" व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरोधपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता, कस्मात् पुन संस्कारपाटवमपेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह—"तत्संस्कारमान्द्ये" इति। तद् इति। निरोधं परामृशति, ये तु "नाभिभूयते" इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परामृशन्ति ॥ १० ॥

सम्प्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति—"सर्वार्थ—समाधिपरिणाम" वि

पातञ्जलरहस्यम्।

अन्वयपदस्य व्याख्या संस्कारशेषमिति ॥ ९ ॥

तत्त्वपक्षपातो हि धिया स्वभाव इति न्यायेनाह—"तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्", क्षणमप्यपरिणम्य गुणा न तिष्ठन्तीति वैराग्यसंस्कारमान्द्यं कदा चित् व्युत्थानसंस्कारः प्रबल स्यादत सूत्रस्यार्थवादत्वपरिहाराय कर्तव्यपदमभ्याहार्यं तेन प्रशान्तवाहिप्रत्ययान्तरवत्त्वमनुष्ठेयमिति शेष ॥ १० ॥

सूत्रं—सर्वार्थता—समाधिपरिणाम इति। धर्माद्याकारता हि सर्वार्थता सा निरोध्या योग-

वार्त्तिकम्।

स्त्ययैव व्याख्यातप्रायम् ॥ ९ ॥

ननु किमर्थं निरोधसंस्कारा कल्प्यन्त इत्याकाङ्क्षाया निरोधसंस्कारप्रमाणमाह—

"तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्", तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निर्मलनिरोधधारया वहन निरोधसंस्कारबलादेव भवतीत्यर्थ, अतो निरोधसंस्कारस्तत्प्रादुर्भावश्चावश्यमेष्टव्य इति भाव, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं प्रतिपादयति—निरोधेत्यादि, भाष्यं सुगमम् ॥ १० ॥

निरोधरूपयोगद्वयकार्ये परिणामा व्याख्यात, इदानीं तद्विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं दर्शयति—

"सर्वार्थतैकाग्रतयो. क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणाम" सर्वार्थता = विक्षिप्तता, एकाग्रता = एकमात्रविषयता तयोर्यथाक्रम क्षयोदयो चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थं, अग्रा-

सर्वार्थता चित्तधर्मः, एकाग्रता चित्तधर्मः, सर्वार्थतायाः क्षयः=तिरोभाव इत्यर्थः, एकाग्रताया उदयः=आविर्भाव इत्यर्थः, तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजननयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्तः, उत्तरस्तत्सदृश उदितः, समाधि-

भास्वती ।

विषयता, अनयोर्धर्मयोः क्षयोदयरूपः परिणामः समाधिपरिणामः, तदिति । इदं-चित्तम्, अपायोपजननयोः=क्षयोदयशीलयोः, स्वात्मभूतयोः स्वकीययोर्धर्मयोः= सर्वार्थतैकाग्रतयोरनुगतं भूत्वा समाधीयते=तद्धर्मपरिणामस्यानुगामी सम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः, अत्र प्रत्ययधर्माणां संस्कारधर्माणाञ्चान्यथाभावः, सर्वार्थताहीनसमाधिस्वभावेन समाधिप्रज्ञया च चित्तस्याभिसंस्कारः संप्रज्ञाताख्यः समाधिपरिणाम इति दिक् ॥ ११ ॥

तत इति । ततः=तदा समाधिकाले पुनरन्यो यः परिणामस्तल्लक्षणमाह—शान्तोदितौ=अतीतवर्त्तमानौ तुल्यप्रत्ययौ=तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति, एतदुक्तं भवति—स

तत्त्ववैशारदी ।

क्षिप्तता सर्वार्थता, सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नासदुत्पद्यत इत्युदय आविर्भावः, आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रताधर्मयोर्यावपायोपजनौ सर्वार्थताया अपायः, एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते=पूर्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति ॥ ११ ॥

ततः—परिणामः । ततः पुनः समाधेः पूर्वापरीभूताया अवस्थाया निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितौ=अतीतवर्त्तमानौ, तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ, एकाग्रतायान्तु द्वयोः सा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

विरोधिन्यादेकाग्रताया योगानुकूलत्वादनुष्ठेयतेत्युपदिश्यत इति तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षयोदयौ व्याख्यातौ, कदाचिदतीतवर्त्तमानप्रत्ययौ चित्ते धर्मिणि सति सदृशौ भवतः

वार्त्तिकम् ।

सिद्धविभागमित्यनुवर्त्तनीय युक्तिमाख्यान्, तदेतद्व्याचष्टे—सर्वार्थतेति। सर्वार्थताया अत्यन्तोच्छेद एकदा न भवति, नापि एकाग्रताया निष्पत्तिरेकदा भवति किं तु क्षणक्रमेणैवात क्षयोदयौ तिरोभावाविर्भावार्थकतया व्याचष्टे—क्षय इत्यादिना—तिरोभाव इत्यर्थ इत्यन्तेन, अत्र तिरोभावाविर्भावौ द्वावपृच्छौ, ननु सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मौ कथं चित्तस्येत्युच्यते तत्राह—तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तमिति। तया सर्वार्थतैकाग्रतयोः, तथा च धर्मपरिणामोऽपि धर्मद्वारा धर्मिण एव भवतीत्यर्थः, उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणपरिणामाद् व्यावर्त्य प्रकृतसूत्रवाक्यार्थभूतं परिणामं व्याचष्टे—तदिदमिति । तदिदमित्यस्य विवरणम् अनुगतमित्यन्तं, तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाले उपजनकाले चानुगतं यत्समाधीयते स समाधिपरिणाम इत्यर्थः, समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषसूत्रेण वक्ष्यत इति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं समाधावेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामकालीनमाह—

"ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः" ततः सर्वार्थताया निःशेषतः क्षये सति, शान्तोदितावतीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्ययावेकाकारप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्र्यकालीनः पुनः परिणामो भवति समाधौ [illegible] प्रत्ययो भवति [illegible] इत्येवं परिणामो भवतीत्यर्थः, तदेतद्व्याचष्टे—समाहितेति । समाहितस्य चित्तस्य-

चित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव, आ समाधिभ्रेषादिति, स खल्वयं धर्मिण-श्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन = पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण, भूतेन्द्रियेषु

भास्वती ।

माधिकाले पूर्वोत्तरकालभाविनौ प्रत्ययौ सदृशौ भवतः, अयं चित्तस्य धर्मिण एकाग्रता-परिणाम = विसदृशप्रत्ययोत्पादधर्मस्य क्षय सदृशप्रत्ययोत्पादधर्मस्योपजन इत्ययं चित्त-स्यान्यथाभाव, अस्मिन् प्रत्ययधर्माणामेवान्यथाभाव, तत्रादौ—विसदृशप्रत्ययानां-सदृशीकरणं तादृश एकाग्रतापरिणामरूप समाधिर्भवति, तत समाधिसंस्काराधानात् सर्वार्थतारूपा ये प्रत्ययसंस्कारास्ते क्षीयन्ते, एकाग्रतारूपाश्च प्रत्ययसंस्कारा वर्धन्ते, तत पुनर्निरोधप्रतिलम्भे निरोधसंस्कार. प्रचीयते, व्युत्थानसंस्कारा क्षीयन्ते, एवं चित्तस्य परिणाम ॥ १२ ॥

परिणामस्तु व्यवहारभेदात् त्रिविध —धर्मलक्षणावस्था इति । यथा चित्तस्य परि-

तत्त्ववैशारदी ।

दृश्यं, 'समाहितचित्तस्य' इति । समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता, तथैव = एकाग्रमेव, अवधिमाह—"आसमाधिभ्रेषाद् = भ्रंशाद् इति ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकं च वक्ष्यमाणौपयिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभजते—"एतेन = व्याख्याता." व्याचष्टे—"एतेन" इति । ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणाव-

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्तावप्येकाग्रता कथ्यते योगाविरुद्धत्वादित्याह—तत इति । तयोरवधिमाह—समाधिभ्रंशा-भ्राशाद्, व्युत्थाने सति तौ न स्त इति शेष ॥ १२ ॥

अतिदेशसूत्रमेतेनेति । किमतिदिशति ? परिणामत्रय, क्षणमपरिणम्य न तिष्ठन्तीत्युक्तिमा-त्रेणैव "प्रकृतेर्विभुत्वयोगात्परिणामोऽयमद्भुत" इत्युक्ति., क्रमप्राप्तभूतानां परिणाममाह–तत्र

वार्त्तिकम् ।

र्थ, अनेन पूर्वसूत्रोक्तचित्ताद्यवच्छेद कृत तत्र समाधीयमानचित्तस्यैव परिणामस्योक्तत्वा-दिति न पुनस्तथेत्यनेन धारावाहिक एकाग्रतासन्तान उक्त, अवधिमाह—आसमाधीति । भ्रेषो = भ्रंश, ॥ १२ ॥

तदेवं योगतदङ्गयो परिणामरूपवैलक्षण्यं तयोर्विवेकाय प्रदर्शितम्, अनयैव दिशा व्यु-त्थानकालीना अपि चित्तपरिणामा व्याख्यातप्राया', इत परिणामत्रयसंयमादित्यागामिसू-त्रोपोद्घातसङ्गत्या सर्वत्र वैराग्याग्निप्रज्वलनाय च चित्तवदेवान्येष्वप्यतिदेशेनैव परिणामा-न्याचष्टे सूत्रकारः—

"एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता.", धर्मैर्लक्षणैरवस्थाभिश्च परि-णामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामा एते च भाष्ये व्याख्येया, एत एव परिणामा. भूतेन्द्रियेषु न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्यसाधारण्याद्ययैनैवात्र प्रकृत्यादिष्विति नोक्तम्, तेन तत्त्वान्तरप-रिणामवदेतेऽपि परिणामा सर्व एव यथायोग्यं प्रकृत्यादिष्वप्यवगन्तव्या, तथा च भाष्यकारो-वक्ष्यति–एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामै शून्यं क्षणमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्ववस्तुषु परिणामत्रयमिति, सूत्रं व्याचष्टे—एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममात्रं पूर्वसूत्रेपूक्तं न तु धर्मल-

भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति, एष धर्माणामवस्थापरिणामः तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो, धर्माणां लक्षणैः परिणामो, लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति, एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तम-

भास्वती।

वर्तमानत्वस्य च विवक्षा, किन्तु काञ्चिदवस्थामपेक्ष्य भेदवचनं कृतम् भवति, ईदृशो भेदोऽवस्थापरिणामः, तत्र भूतेन्द्रियादिधर्मिणो नीलपीतादिधर्मैः परिणमन्ते, नीलादिधर्माः पुनरतीतादिलक्षणैः परिणता इति मन्यन्ते, बलवानयं वर्तमानो दुर्बलोऽयमतीत इत्येवं लक्षणान्यवस्थाभिर्भिन्नानीति व्यवह्रियन्ते, एवमिति। गुणवृत्तम् = महदादिगुण

तत्त्ववैशारदी।

वस्था' इति। धर्माणां = वर्त्तमानाध्वना बलवत्त्वाबलवत्त्वे अवस्था, तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्यं परिणामः, उपसंहरति—"एष" इति। परिणामभेदानां सम्बन्धिभेदान्निर्धारयति तन्त्रानुभवानुसारात्—"तत्र धर्मिण" इति। तत्किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्को? नेत्याह—"एवम्" इति। कस्मात्पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत आह "चलञ्च" इति। चो—हेत्वर्थे, वृत्तं – प्रचारः, एतदेव कुत इत्यत आह—"गुणस्वाभाव्यम्" इति। उक्तम्—अत्रैव पुरस्तात् सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दि

पातञ्जलरहस्यम्।

तस्येदमसमर्थं ने प्रति योग्यताऽभावादिति, अवस्थापरिणामो नाम नूतननूतनतमत्वादि स्थावरेषु जङ्गमे तु बाल्ययौवनवृद्धत्वादि, परिणामपदमन्त्ये पठितत्वात् त्रिषु सम्बध्यत इत्याह—तथा

वार्त्तिकम्।

वतिष्ठते चलञ्च गुणवृत्तं, गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति, एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः, परमार्थतस्त्वेक एव परिणामः धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा

भास्वती ।

विकारः, सदैव परिणामि, गुणवृत्तस्य चलत्वे हेतुर्गुणस्वाभाव्यम्, क्रियाशीलं रज इत्यनेन तत्तूक्तम्, क्रियारूपा प्रवृत्तिर्दृश्यस्यान्यतमो मूलस्वभावः, एतेनेति । धर्मधर्मिभेदभिन्नेषु भूतेन्द्रियेषूक्तस्त्रिविधः परिणामो व्यवहारप्रतिपन्नः, परमार्थतस्तु = यथाऽर्थत एक एव धर्मपरिणामोऽस्त्यन्यौ काल्पनिकावित्यर्थः, कथं ? तदाह—धर्मः = ज्ञातगुणः, धर्मी = ज्ञातगुणानामाश्रयः, कारणस्य धर्मः कार्यस्य धर्मी, अतो धर्मो धर्मिस्वरूपमात्रः = घटत्वादिधर्मास्तद्धर्मिमृत्स्वरूपा एवेत्यर्थः, धर्मिणो विक्रिया परिणामः, धर्मद्वारा धर्मा-

तत्त्ववैशारदी ।

इत्याह—"एतेन" इति । एष त्रिविधः परिणामो धर्मधर्मिभेदात् = धर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादिर्वा धर्मपरिणामः, धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः, वर्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमारयौवनवार्धक्यमवस्थापरिणामः, घटादीनामपि नवपुरातनताऽवस्थापरिणामः, एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो, धर्मस्य वर्त्तमानताऽऽदिर्लक्षणपरिणामो, लक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्य स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिमाणः सोऽयमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः, अभेदमाश्रित्याह—"परमार्थतस्तु" इति । तु—शब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि, पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वन्यस्य परिणामस्य निषिध्यते, कस्मात् ? "धर्मिस्वरूपमात्रो हि" इति । ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः, कथं तद्व्यपदेशप्रत्ययो = लोके परिणामेष्वित्यत आह—"धर्मद्वारा" इति । धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृ-

पातञ्जलरहस्यम् ।

ह्णीत्यादि—अवस्थापरिणाम इत्यन्तेन, इन्द्रियाणां परिणामत्रयमाह—एवमिन्द्रियाणामिति । धर्मस्यालोचनादेः—आलोचितमिदमालोच्यत आलोचयिष्यत इति, रत्नतत्त्वस्यैकालोचनेन निर्णेतुमशक्यत्वात् प्राचीनालोचनं वर्तमानोपकारीत्याह—रत्नाद्यालोचनस्येति । त्रिविधपरिणतिमुपसंहरति—सोऽयमिति । तत्रायोगपरिच्छेद इत्याह—नात्वन्यस्य परिणामित्वं निषि-

वार्त्तिकम् ।

गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापारः स्वकार्यैर्धर्मादिपरिणामैः क्षणमपि शून्यं नावतिष्ठते, प्रतिक्षणं परिणामं जनयतीत्यर्थः, ननु व्यापाराभावदशायामपरिणामित्वं स्यात् तत्राह—चलं च गुणवृत्तमिति । चलमिति भावप्रधानो निर्देशः, चाञ्चल्यं हि गुणानां स्वभाव इत्यर्थः, ननु प्रतिक्षणं चाञ्चल्ये प्रमाणं किमित्याकाङ्क्षायामाह—गुणस्वाभाव्यं त्विति । राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भृत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यते, अतो गुणस्वभावतैव पुरुषगुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वाचार्यैरित्यर्थः, गुणत्वं च परस्यैव भोगापवर्गहेतुत्वमिति, चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकेऽपि तद्व्याख्यातुमारभते—एतेनेति । धर्मधर्मिभेदादिति । धर्मधर्मिभेदमाश्रित्येत्यर्थः, तत्र पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिर्धर्मपरिणामः, घटादीनां धर्माणां वर्त्तमानातीतत्वे लक्षणपरिणामः, वर्तमानादिलक्षणानां च त्रयाणामपि बाल्ययौवनादिरवस्थापरिणाम इति, ननु त्रयोऽपि कथं परिणामा भूतेन्द्रियेषूच्यन्ते तेषु धर्मिषु धर्ममात्रपरिणामादिति, तत्राह—परमार्थतस्त्विति । एक एव परिणामः त्रयोऽपि धर्मिपरिणाम एव यतो धर्मिस्वरूप एव धर्मोऽतो धर्मिपरिणाम एवैष लक्षणादिपरिणामो धर्मादेरित्यवान्तरमेव विभज्यत इत्यर्थः,

प्रपञ्च्यत इति, तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति, न द्रव्यान्यथात्वं, यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति.

अपर आह—धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्था-

भास्वती।

स्योदयद्वारा प्रपञ्चते व्यज्यते. तत्रेति। धर्मिणि वर्त्तमानस्य धर्मस्य त्रिष्वध्वसु भावान्यथात्वम् = अवस्थाऽन्यत्वम् भवति न द्रव्यान्यथात्वम् = एकरूप एव धर्मोऽतीतोऽनागतो वा वर्त्तमानो वा भवतीत्यर्थ, यथा—सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य = मुद्गरादिना भित्त्वा कुण्डलादिरूपेणान्यथा क्रियमाणस्य, भावान्यथात्वम् = संस्थानान्यथात्वं-धर्मान्तरोदयेनेत्यर्थो भवति न सुवर्णद्रव्यस्यान्यथात्वम्,

अपर आह—इति। धर्मेभ्योऽनभ्यधिक = अनतिरिक्तोऽभिन्न इत्यर्थ, धर्मी, पूर्वतत्त्वस्य = पूर्वस्य प्रत्ययरूपस्य धर्मिणस्तत्त्वानतिक्रमात् = स्वभावानतिक्रमात्, यो भवता धर्मी सोऽस्माकं प्रत्ययधर्मो यस्तु भवता धर्म सोऽस्माकं प्रतीत्यधर्म. इत सर्वं धर्म एवेत्येकान्ताभेदवादिना मतम्, ते च वदन्ति—यदि धर्मी धर्मेभ्योभिन्न स्यात् तदा स कूटस्थ स्याद् यतो धर्मा एव परिणमन्ते तर्हि तेषु समान्यतोऽनुगतो धर्मी परिणामहीन स्यादिति, एतद् विवृणोति—पूर्वेति। पूर्वापरावस्थाभेदम् =

तत्त्ववैशारदी।

[illegible] धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च तद्द्वाराणामभेदेऽपि धर्मिण. पर[illegible]. ननु धर्मिणो धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वना च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणा [illegible] धर्मिणः भिन्नत्वमित्यत आह—"तत्र धर्मस्य" इति। भावः = संस्थानभेद सुवर्णादेर्[illegible] [illegible]व्यपदेशभेदो भवति, तन्मात्रमन्यथा भवति, न तु द्रव्यं सुवर्णं [illegible], अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोऽभिसन्धि,

[illegible] बौद्धमुत्थापयति—"अपर आह" इति। धर्मा एव हि [illegible]

वार्त्तिकम्।

[illegible] प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकताऽऽदिप्रसङ्गमपाकर्तुं परिणामत्रयं क्रमेण परीक्षणीयम्, [illegible] धर्मपरिणाम परीक्ष्यते—तत्र धर्मस्येत्यादिना, तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि [illegible] एव धर्मस्यातीतायवस्थासु धर्मिणो भावान्यथात्वं धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्या[illegible] [illegible]न्यथात्वं हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकताऽऽपत्त्या प्रत्यभिज्ञाऽननुपपत्तिरिति भाव, सुवर्णस्य भावान्यथात्वं भाजनादिरूपधर्मापाये कटकादिधर्माभिव्यक्तिरिति, प्रत्यभिज्ञाबलेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगतस्य सिद्धि तत्सामान्य [illegible] [illegible] सुवर्णस्यान्यथात्वं [illegible] पूर्वसुवर्णव्यक्ति[illegible] प्रत्य[illegible] [illegible] प्रतिक्षणम[illegible] [illegible] क्षणिकत्वाप[illegible] [illegible] धर्मान्यथात्वमिति [illegible], [illegible] न द्रव्यनाश[illegible] किं तु [illegible] [illegible], [illegible] विनाशो [illegible] इति [illegible] [illegible] सुवर्णं [illegible]—अपर आहेति। धर्मी धर्म[illegible] [illegible] इत्यर्थ, [illegible]—पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्व[illegible] [illegible] [illegible] विवृणोति—पूर्वापरेति। धर्मी [illegible]

भेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्त्तेत यद्यन्वयी स्याद् इति, अयमदोषः कस्माद् ? एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति कस्माद् ? नि-

भास्वती।

धर्मान्यत्वरूपम्, अनुपतितोऽनुपातिमात्र सन् भवता धर्मी कौटस्थ्येन=निर्विकारनित्यत्वेन, विपरिवर्त्तेत=परिणामस्वरूपं हित्वा कूटस्थरूपेण परिवर्त्तेत, यदि स धर्मी अन्वयी=सर्वधर्मानुगत एक स्यात्,

उत्तरमाह—अयमदोषः=एषा शङ्का निःसारा, कस्माद् एकान्तानभ्युपगमाद्=एकान्तनित्यं दृश्यद्रव्यमिति वादस्यानभ्युपगमाद्=अस्मन्मतेऽस्वीकारात्, तदेतदिति। अस्मन्मते—दृश्यद्रव्यं परिणामनित्यं न कूटस्थनित्यम्, तदेतत् त्रैलोक्यम् व्यक्तभाव व्यक्ते=व्यक्तावस्थाया, अपैति=अपगच्छति लीयत इति यावत्, कस्य चिद् व्यक्तभावस्यैकस्वरूपेण नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतः=लीन, अप्यस्ति कस्य चिद् विनाशप्रतिषेधात्=अत्यन्तनाशास्वीकारात्,

तत्त्ववैशारदी।

त्पन्नाः परमार्थसन्तो न पुन सुवर्ण नाम किञ्चिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति यदि पुनर्निवर्त्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगत भवेत्ततो न चितिशक्तिवत्परिणमेतापि तु कौटस्थ्येनैव विपरिवर्त्तेत, परिणामात्मकरूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्त्तनं परिवृत्ति यथा चितिशक्तिरन्यथाऽन्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थनित्यैवं सुवर्णाद्यपि स्याद् न चेष्यते तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मेभ्य इति,

परिहरति—"अयमदोष" इति। "कस्मादेकान्तानभ्युपगमाद्" यदि चितिशक्तिरिव द्रव्यस्यैकान्तिकीं नित्यतामभ्युपगच्छेम तत एवमुपालभ्येमहि न त्वैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे, किन्तु तदेतत् त्रैलोक्य न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तं=अर्थक्रियाकारिणो रूपादपैति कस्माद् ? "नित्यत्वप्रतिषेधात्" प्रमाणेन, यदि हि घटो व्यक्तेर्नापेयात् कपालश-

पातञ्जलरहस्यम्।

ष्यते, क्षणिका सर्वभावा नानुगतं किञ्चिदस्तीति यद्यस्ति चितिरिव न परिणमेत इत्याशङ्कां निराह—एकान्तानभ्युपगमात्=भेदाभेदस्वीकाराद्, व्यक्तेरपैति इत्युपलब्ध्यर्थक्रियाऽऽधानादयो न स्यु, कूटस्थनित्यत्वप्रतिषेधाद्विपरिणम्योपलब्ध्यादयः स्यु, एतदेव सोपपत्तिकमाह—संसर्गादिति। अस्य=लोकस्य, संसर्गात् कारणे लीनत्वादनुपलब्धिरिति, कारणलय एव कार्य-

वार्त्तिकम्।

धर्मेषु स्यात्तर्हि पूर्वापरसकलावस्थाभेदेष्वनुगततयाऽतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गात् कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत् चितिशक्तिवद् नित्यत्वकूटस्थत्वयोरेकार्थत्वात् तच्च तवाप्यनिष्टमित्यर्थ, परिहरति—अयमदोष इति। एकान्ततेति। एकान्तनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थ, एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्माभिरप्युपेयते तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थ, विकारव्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्व सतोऽतीतानागतावस्थाशून्यत्वम् इति, स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्योभयरूपत्वं प्रपञ्चस्येति प्रतिपादयति—तदेतदिति। तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मक चतुर्विंशतितत्त्वानि,सकार्याणीति यावत्, यथायोग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्वर्त्तमानावस्थातोऽपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्' असद्वा इदमग्रआसी'दित्यादिश्रुतिभि,

'व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृति सम्प्रलीयत'—

इत्यादिस्मृतिभिः, यत्सावयव तदनित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थ, नन्वेवमत्यन्तोच्छेद

त्यन्यप्रतिषेधाद् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं, सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति,

भास्वती ।

संसर्गात्=कारणाविविक्तरूपेणावस्थानात्तस्य सूक्ष्मता ततश्चानुपलब्धिर्नात्यन्तनाशा

तत्त्ववैशारदी ।

करादूर्गादिस्ववस्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्यात् तस्मान्नित्य त्रैलोक्यमस्तु—तर्हि नित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगनारविन्दवदतितुच्छत्वादित्यत आह—"अपेतमप्यस्ति" इति । नात्यन्तुच्छता येनैकान्ततोऽनित्यं स्यादित्यर्थ, कस्माद् ? "विनाशप्रतिषेधात्" प्रमाणेन, तथा हि—यत् तुच्छं न तत्कदा चिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये करोति, यथा गगनारविन्द, करोति चैतत् त्रैलोक्य कदा चिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये इति, तयोरुत्पत्तिमद्रूपत्वधर्मलक्षणावस्थायोगित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छगगननलिनव्यतिरेकिण्याधूता सच्चहेतव उदाहार्या, तथा च नात्यन्तनित्यो येन चितिशक्तिवत्कूटस्थनित्य स्यात्, किन्तु कथञ्चिन्नित्य', तथा च परिणामीति सिद्धम्, एतेन मृत्पिण्डावस्थासु कार्याणा घटादीनामनागताना सत्त्वं वेदितव्यम्—स्यादेतत्—अपेतमप्यस्ति चेत्कस्मै तस्मात्पूर्ववन्नोपलभ्यत इत्यत आह—"संसर्गाद्" इति । संसर्गात्=स्वकारणलयात्,

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्थानामन्यनिशक्तिनेत्युक्तम्, अभिभवानभिभवाभ्यां नासदुत्पद्यते किञ्चित्प्रकारेऽनी गादेरिति शेष, एतदेवानुभवारूढं करोति-लक्षणेत्यादि-अभियुक्त इत्यन्तेन, तत्र दृष्टान्त

वार्तिकम् ।

लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतव- र्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः तथाऽनागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमा- नातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः तथा वर्त्तमानो वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽती तानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति,

यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति,

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीति परै-

भास्वती।

दिति। लक्षणेति। भविष्यरागो वर्त्तमानो भूत्वाऽतीतो भवतीति त्र्यध्वयोगरूपः परि- णामभेदो वाच्यो भवति, एतदेव स्फोरयति—यथेति। अत्रेति। एतत् परे एव दूषय- न्ति—सर्वस्यैकदा सर्वलक्षणयोगेऽध्वसङ्कर =त्रिकालसङ्कर प्राप्नोतीति, अस्य परिहारो- रागकाले द्वेषोऽपि विद्यते, उभययोर्वर्त्तमानत्वेऽपि न सङ्कर, तदाऽनभिव्यक्तो द्वेषो भवि- ष्यो भूतो वेति वाच्यो भवत्येव व्यवहारसिद्धिरेव लक्षणपरिणाम, धर्माणा धर्मत्व वि- कारशीलगुणत्वमित्यर्थ, अप्रमाण्यम् =असाधनीय प्राक् साधितत्वादित्यर्थ, सति च= सिद्धे धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो भवति, अन्यथा व्यवहारासिद्धे, यतो न वर्त्तमान- काल एवास्य धर्मस्य धर्मत्वम् =क्रोधकाले रागस्यावर्त्तमानत्वेऽपि चित्त भविष्यरागधर्म-

तत्त्ववैशारदी।

सौक्ष्म्य=दर्शनानर्हं, ततश्चानुपलब्धिरिति, तदेवं धर्मपरिणामं समर्थ्य लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते—"लक्षणपरिणाम" इति। एकैकं लक्षणं लक्ष- णान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः, नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयेते, तत्कथं तद्योग इत्यत- आह—"यथा पुरुष" इति। न ह्यनुभवाभाव प्रमाणसिद्धमपलपति, तदुत्पाद एव तत्र तत्स- द्भावे प्रमाणमसत उत्पादासम्भवान्नरविषाणवदिति,

परोक्तं दोषमुत्थापयति—"अत्र लक्षणपरिणाम"इति। यदा धर्मो वर्त्तमानस्तदैव यद्य- तीतोऽनागतश्च तदा त्रयोऽप्यध्वान सङ्कीर्येरन्, अनुक्रमेण चाध्वना भावेऽसदुत्पादप्रसङ्ग- इति भाव,

पातञ्जलरहस्यम्।

माह—यथा पुरुष इति। विरक्तोऽनुरागात्यन्ताभावाद् इति भाष्य, टीकाया परिहरतीत्यस्या-

वार्त्तिकम्।

मायाऽऽख्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्ततुच्छत्वमेव वा परमार्थत इष्यते तन्मते च सना- तनत्ववचनविरोध इति दिक्,

धर्मपरिणाम परीक्ष्य लक्षणपरिणाम परीक्ष्यते—लक्षणपरिणाम इति। अध्वसु वर्तमान इति। धर्माणा नित्यत्वमुक्तं नित्यत्वं विनाऽतीतानागतलक्षणयोगासम्भवात्, अत्र एकैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽपि धर्मो लक्षणान्तराभ्या सूक्ष्माभ्या वियुक्तो न भवतीति समु- दायार्थ, तथा धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यान्येवेति नात्यन्तासदुत्पत्तिसदत्यन्तोच्छे दयो प्रसङ्ग इति भाव., नन्वेकलक्षणाभिव्यक्तिकाले,लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एव युक्त इत्याशङ्कायां तयोरुपलब्धिमानुमानिकीं दर्शयति—यथेति। न शेषासु विरक्त इति। रागस्य भावित्व मति विरक्तव्यवहारादर्शनात् तथा चैकविषयकरागाभिव्यक्तिकालेऽपि विष- यान्तररागस्यात्यन्तमभावो नास्ति, अतो रागस्यैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽन्ययो. सत्ता मिध्यत्यनुमानादित्यर्थ,

लक्षणपरिणामेऽपि परोक्तदूषणमुद्भावयति—अत्रेति। सर्वस्यानागतादेर्वर्त्तमान-

दोषश्चोद्यत इति, तस्य परिहार -धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्य, सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम्, एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात्, क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति,

किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति सम्भवः, क्रमेण

भास्वती ।

क्रमिति वाच्य भवतीत्यर्थः, कस्य चित् धर्मस्य समुदाचारात् = व्यक्तिभावात्, तद्धर्मवान् धर्मीति वाच्यो भवति नाधुनाऽन्यधर्मवानिति च, एवं क्रोधकाले क्रोधधर्मकं चित्तं न रागधर्मकमित्युच्यते, न च तद्वचनाच्चित्तं भविष्यद्रागधर्महीनमित्युक्तं भवतीत्यर्थः,

किञ्चेति । अतीतानागतावध्वानाववर्त्तमानौ, अतीतश्च बभूवान् अनागतश्च भविष्यन् एवं त्रयाणां भेदः, तद्भेदस्य च वाचकत्वेनातीतादिशब्दा व्यवह्रियन्ते, अतो युगपदेकस्यां

तत्त्ववैशारदी ।

परिहरति—"तस्य परिहार" इति । वर्त्तमानत्वेन हि धर्माणामनुभवसिद्धा, सत्ता प्राकट्यात्कालत्रयसम्बन्धमवगमयति, न खल्वयमनुत्पद्यते, न च सन्निरुध्यति, तदिदमाह— "एवं हि न चित्तम्" इति । क्रोधोत्तरकाले हि चित्तं रागधर्मकमनुभूयते, यदा च रागः क्रोधकालेऽनागतत्वेन नासीत्कथमसावुत्पद्येतानुत्पन्नश्च कथमनुभूयेतेति, भावः। स्यादेतत् कुतोऽध्वनामसङ्कर इति पृच्छति—"किञ्च" इति । किंकारणमसङ्करे? न-

पातञ्जलरहस्यम् ।

तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति,

उक्तं च—"रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते, तस्मादसङ्करः, यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यत्राभावः, किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः, तथा लक्षणस्येति,

न धर्मी त्र्यध्वा, धर्मास्तु त्र्यध्वानः, ते लक्षिता अलक्षिताश्च तान्ता

भास्वती ।

व्यक्तौ तेषां सम्भव इत्युक्तिर्विरुद्धा, स्वव्यञ्जकाञ्जनो धर्मोऽनागतत्वं हित्वा वर्त्तमानत्वं प्राप्नोति ततोऽतीतो भवतीति क्रम एवास्मिन् लक्षणपरिणामवचनेऽध्याहार्योऽस्तीत्यर्थः, उक्तञ्च पञ्चशिखाचार्येण=रूपेति । प्राग्व्याख्यातम्, अतिशयिना समुदाचरता रूपा-

तत्त्ववैशारदी ।

पुनरर्थे, उत्तरमाह—"त्रयाणाम्" इति । त्रयाणां लक्षणानां युगपन्नास्ति सम्भवः, कस्मिन् एकस्यां=चित्तवृत्तौ क्रमेण तु लक्षणानामेकतमस्य स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेत्=सम्भवेत्, लक्ष्याधीननिरूपणतया लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वृत्ता, अत्रैव पञ्चशिखाचार्य्यसम्मतिमाह—"उक्तञ्च" इति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्, उपसंहरति—"तस्माद्" इति । आविर्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसम्पर्गादसङ्करोऽध्वनामिति, दृष्टान्तमाह—"यथा रागस्य" इति । पूर्वं क्रोधस्य रागसम्बन्धावगमो दर्शित इति, इदानीन्तु विषयान्तरवर्त्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्त्तिना रागेण सम्बन्धावगम इति, दार्ष्टान्तिकमाह—"तथा लक्षणस्य" इति । ननु सत्यप्यनेकान्ताभ्युपगमे भेदोऽस्तीति धर्मलक्षणावस्थाऽन्यत्वे तदभिन्नस्य धर्मिणोऽप्यन्यत्वप्रसङ्गः, स एव च नेष्यते—तदनुगमानुभवविरोधादित्यत आह—"न धर्मी त्र्य-

पातञ्जलरहस्यम् ।

नामत एवोक्तम् अतीतलक्षणयुक्तम् अनागतवर्तमानाभ्यामित्यादि, न धर्मी त्र्यध्वा धर्माश्च

वार्त्तिकम् ।

लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चशिखवाक्यं प्रमाणयति—उक्तं चेति । धर्माद्यैश्वर्यान्तान्यष्टौ चित्तस्य रूपाणि, वृत्तयश्च ज्ञानाद्याश्रया शान्तघोरमूढाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयोऽभिव्यक्तिरूपोत्कटतेति, इदं च वाक्यं गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वमिति सूत्रे व्याख्यातम्,

उपसंहरति—तस्मादिति । असङ्करे दृष्टान्तमाह—यथेति । रागस्यैवेति । धर्माणां लक्षणत्रयसम्बन्ध उदाहृतस्यैव रागस्यैवेत्यर्थः, क्वचिद्विषयेऽन्यत्र विषयान्तरेऽभावः सामान्याभाव इत्यर्थः, दार्ष्टान्तिकमाह—तथा लक्षणस्येतीति । क्वचित्समुदाचार इत्यादिरर्थः, अयं च लक्षणपरिणामो न धर्मिणः किं तु धर्माणामेवेत्येव धर्मपरिणामाद्विशेषमाह—न धर्मीति । नन्वयं लक्षणपरिणामो लक्षणेऽस्ति न वा, आद्येऽनवस्था, अन्त्ये लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणासम्भवः—पूर्वलक्षणातीततया लक्षणान्तराभिव्यक्तेरेव लक्षणपरिणामत्वादिति मैवम्—बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात्, अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापि धर्म इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वापत्त्या धर्मधर्मिभावादिरपि न सिध्येदिति, अधिकं तु निर्वितर्कतिसूत्रे प्रोक्तम्, तदेवं सर्वधर्माणां सदैव लक्षणत्रयसम्बन्धोऽस्ति, अभिव्यक्तिस्तु त्रयाणां क्रमिकेति सिद्धम्,

स्यादेतत्—लक्षणाभिव्यक्तेरपि नित्यत्वात्कथं क्रमिकत्वं तत्र क्रमिकत्वसम्भवे वा किमपराद्धं लक्षणक्रमिकत्वेन ? अत्रोच्यते—नित्यानित्योभयरूपत्वस्योक्तनया नित्यत्वेऽपि सर्वकार्येष्वनित्यरूपेण क्रमः सम्भवति, लक्षणानामपि क्रमश्चेष्यत एव लक्षणाभिव्यक्तिक्रमस्तु

मवस्थाम्प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः, यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैकं चैकस्थाने, यथा चैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति,

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः, कथम्? अध्वनो

भास्वती।

दीना वर्त्तमानलक्षणत्वं, तद्विरुद्धानाञ्चातीतादिलक्षणत्वमित्यस्मादसङ्करत्वं सिद्धमित्यर्थ इति। न धर्मी त्र्यध्वा = यद् द्रव्यं धर्मीति मन्यते न तत् त्र्यध्वा, ते धर्मास्ते तु = त्र्यध्वान, ते लक्षिता = अभिव्यक्ता वर्त्तमाना, अलक्षिता = अवर्त्तमाना अनभिव्यक्ता, तान्ताम् = अभिव्यक्तिमनभिव्यक्तिमवस्था प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन = अतीतादिलक्षणेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते, तदवस्थाऽन्तरता न द्रव्यान्तरत, अवस्थेति। परोक्तं दोषमुत्थापयति-

तत्त्ववैशारदी।

ध्वा' इति। यतस्तद्भिन्ना धर्मास्त्र्यध्वान, धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति—"ते" इति। लक्षिता = अभिव्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत्, अलक्षिता = अनभिव्यक्ता अनागता अतीता इति यावत्, तत्र लक्षिता ता तामवस्था वर्त्तमानत्वलक्षणादिका प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन निर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत, अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते, एतदुक्तं भवति-अनुभव एव धर्मिणो धर्मादीना भेदाभेदौ व्यवस्थापयति, न ह्यैकान्तिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद् धर्मादित्वं, नाप्यैकान्तिके भेदे गवाश्ववद् धर्मादित्वम्, स चानुभवोऽनैकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजनापायधर्मकेष्वपि धर्मिणमेकमनुगमयन् धर्मस्य च परस्परतो व्यावर्त्तयन् प्रत्यात्ममनुभूयत इति, तदनुसारिणो वय न तमतिवर्त्य स्वेच्छया धर्मानुभवान् व्यवस्थापयितुमीश्महे इति, अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह—"यथैका" इति। यथा ह्येकैव रेखा स्थानान्यत्वे तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यत एवं तथैव धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थ, दार्ष्टान्तिकाय दृष्टान्तमाह-"यथा चैकत्वेऽपि" इति।

व्यापारेण व्यवहितत्वाद्, यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतो,-यदा करोति तदा वर्त्तमानो, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत, इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते,

नासौ दोषः-कस्माद् ? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात्,

भास्वती।

अध्वनो व्यापारेण=वर्त्तमानाध्वलक्षितस्यान्यस्य धर्मस्य व्यापारेण यदा व्यवहित· कश्चिद् धर्म. स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागत., तद्व्यवधानरहितो यदा व्याप्रियते तदा वर्त्तमान, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत इति प्राप्ते शङ्को वक्ति भवन्मय एवं धर्मधर्मिलक्षणावस्थानां सदा सत्त्वात तेषां नित्यताऽऽयायात् ततश्च चितिवत् कौटस्थ्यमिति, अस्य परिहार·–नासौ दोष· कस्माद ? नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमिति न वय सङ्गिरामहे, अस्मन्नये–नित्यत्वमेव न कौटस्थ्यम्, नित्यता सदा सत्ता, तादृगपि द्रव्य परिणमते यथा त्रैगुण्यम्, गुणिनित्यत्वेऽपि=गुणमपेक्ष्य गुणिनो नित्यत्वेऽपि=अविनाशित्वेऽपि, गुणानां=धर्माणा विमर्दवैचित्र्यात्=विमर्दोलयोदयरूपविकारशीलत्वाद् वैचित्र्यम्=आनन्त्यम्,

तत्त्ववैशारदी।

व्यापार.=क्षीरस्य वर्तमानत्व तेन व्यवहितत्वाद् हेतो, यदा धर्म.=दधिलक्षण स्वव्यापारं=दाधिकाद्यारम्भ क्षीरे सन्नपि न करोति तदाऽनागतः, यदा करोति तदा वर्त्तमान, यदा कृत्वा निवृत्त सन्नेव स्वव्यापाराद् दाधिकाद्यारम्भात्तदाऽतीत, इत्येवं त्रैकाल्येऽपि सत्त्वाद् धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थ।ना च कौटस्थ्यं प्राप्नोति, सर्वदा सत्ता हि नित्यत्वं, चतुर्णामपि च सर्वदा सत्त्वेऽसत्त्वे वा नोत्पाद. तावन्मात्रं च लक्षणं कूटस्थनित्यताया., न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्याया कश्चिदन्यो विशेष इति भाव·,

परिहरति–"नासौ दोष" इति। नासौ दोष·, कस्मात् गुणिनित्यत्वेऽपि गुणाना-विमर्द=अन्योऽन्याभिभाव्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात्, एतदुक्तं भवति–यद्यपि सर्वदा सत्त्व चतुर्णामपि गुणिगुणानां ; तथाऽपि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूततद्विकाराविर्भावतिरोभावभेदेन, परिणामशालितया न कौटस्थ्यं, चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभाव इति कौटस्थ्यम्, यथाऽऽहु.–

"नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति" इति,

वार्त्तिकम्।

अवस्थापरिणामेऽपि बौद्धोक्तं दूषणमुदाहरति–अवस्थेति। अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मिधर्मलक्षणावस्थाना चतुर्णामेव कौटस्थ्यापत्तिरित्यर्थ., तत्र हेतुं पृच्छति–-कथमिति। उत्तरम्–अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वादिति, व्यापारनिमित्तेनैव सर्ववस्तुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्यं व्यवहितत्वाभ्युपगमात् विभागाभ्युपगमात् न तु भावरूपेण धर्मलक्षणयो· सदा सत्त्वस्येष्टत्वादित्यर्थ, अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विवृणोति–यदा धर्म इत्यादिना–तदा अतीत इत्यन्तेन, धर्मशब्दोऽत्राश्रितमात्रवाची, न करोति न करिष्यतीत्यर्थ, आद्यन्ताध्वनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परम्परयेति भावः, एवं च सति पूर्वधर्मातीततया धर्मान्तराभिव्यक्तिरित्येवंरूपपरिणामलक्षणान्नित्यत्वमवस्थानामपि भवद्भिर्वक्तव्यं न तु विनाश·, अवस्थानां च नित्यत्वे किमन्यदनित्यं न स्यादित्येवं धर्मधर्म्यादिकं सर्वं जगत् कूटस्थ स्यादिति परैर्दोष उच्यत इति,

उपसंहार-नित्यत्वमात्रं न कौटस्थ्यं किं त्वेकान्तनित्यत्वमित्याशयेन पूर्ववदुक्तदोषं परिहरति–नासौ दोष इति। कौटस्थ्यदोषो नास्तीत्यर्थः, गुणनित्यत्वेऽपीति।

यथा संस्थानमादिमद् धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनाम्, एवं-लिङ्गमादिमद्धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां तस्मिन् विकारसंज्ञेति. तत्रेदमुदाहरणं—मृद्धर्मी पिण्डाकाराद् धर्माद् धर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति, घटाकारोऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते, घटो नवपुराणतां-

भास्वती ।

[illegible]परिणामोऽस्त्यस्माकमित्यर्थं, इत्यस्माकमभ्युपगमः, तस्मान्नित्यत्वेऽपि कौटस्थ्यं गुणि[illegible]नास्ति; गुणितु प्रधानमेव नित्यं किन्तु परिणामस्वभावकमित्येषु कार्येष्वपि कारणस्य नित्यत्वमविनाशित्वं वा, उदाहरणैरेतत् स्फोरयति—यथेति । यथासंस्थानम्=[illegible] [illegible]भूतात्मकं संस्थानमादिमत् परोक्तं धर्ममात्रं विनाशि शब्दादीनां=तत्कारणानां शब्दादितन्मात्राणामविनाशिनां=स्वकार्याणि भूतान्यपेक्ष्याविनाशिनां, तथा लिङ्गं महत्तत्त्वमादिमद् विनाशि धर्ममात्रं स्वकारणानामविनाशिनां सत्त्वादिगुणानां=सत्त्वादिगुणानामविनाशित्वं सम्यगेव निष्कारणत्वात्, न तेषामस्ति कारणं यस्मिन् लीने विनाशिनः स्युः, तस्मिन् महदादिलिङ्गे विकारसंज्ञा, तानि[illegible]मुदाहरणमुदा[illegible] [illegible]किञ्चिदुदाहरणमाह—तत्रेति । सुगमम्, घटो नवपुराणतां=नवपुराणताऽवस्थां [illegible] [illegible]संस्थानम्, न तत्र कश्चित् धर्मभेदो विवक्षितोऽस्ति, अनुभवात्= [illegible] घटो [illegible] तदवस्थाभेदमनुभवति किन्तु घटः कश्चित् पुराणः [illegible] [illegible] नवोऽयं पुराणोऽयमित्यादि, घटस्य जीर्णताऽवस्थो नात्र विवक्षितो

तत्त्ववैशारदी ।

प्रतिक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति, धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति।

एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति, एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून् विशेषानभिप्लवते।

अथ कोऽयं परिणामः? अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः ॥ १३ ॥

भास्वती।

हि धर्मपरिणामान्तर्गता इति विवेच्यम्, धर्मिण इति। अवस्था = देशकालभेदेनावस्थानम्, न चावस्थापरिणाम, अतः कस्य चिद्धर्मस्य वर्तमानता कस्य चिदवर्तमानता वा कालिकावस्थानभेद एव, एवं व्यक्ताव्यक्तस्थौल्यसौक्ष्म्यव्यवहिताव्यवहितसन्निकृष्टविप्रकृष्टाः सर्वे परिणामरूपा भेदा अवस्थानभेद एवेति वक्तव्यम्, अतश्चावस्थानभेदरूप एक एव परिणामो धर्मादिभेदेनोपदर्शित, एवमिति। उदाहरणान्तरेष्वपि समानो विचार, एत इति। पूर्वोक्तमुत्थापयन्नुपसंहरति—अवस्थितस्येति। न च शून्यताप्राप्तस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोदय इति सामान्य परिणामलक्षणम्, स च परिणामो न धर्मिस्वरूपमतिक्रामति किन्तु धर्म्याश्रयो धर्म्यनुगत एव व्यवह्रियते, एवं धर्म्यनुगतो धर्मान्वयरूप एक एव परिणाम सर्वानमून् = धर्मलक्षणावस्थारूपान् विशेषान् = परिणामभेदानभिप्लवते = व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी।

नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम इति सर्वेषामेव धर्मलक्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्दवाच्यत्वादेक एवावस्थापरिणाम सर्वसाधारण इत्याह—"धर्मिणोऽपि" इति। व्यापकं परिणामलक्षणमाह—"अवस्थितस्य" इति। धर्मशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाचक ॥ १३ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

स्तु एको वाऽऽगन्तुकैकबिन्दपेक्षया दश, बिन्दुद्वयापेक्षया शतमित्यादि परिणाम इत्युच्यते ॥ १३ ॥

वार्त्तिकम्।

दीना सर्वेषामेवावस्थात्वाविशेषेऽपि गोबलीवर्दन्यायेनैषा तान्त्रिको भेदनिर्देश इत्याह—धर्मिणोऽपीति। लक्षणस्य च पुराणत्वादिकमवस्थेति प्राप्तत्वादेव नोक्तम्, एक एवेति। अवस्थामात्र एवेत्यर्थ, एवमवस्थालक्षणयोरपि धर्मत्वाद्धर्मपरिणामोऽपि गोबलीवर्दन्यायेनैव बोध्य, एवं पदार्थान्तरेष्वपीति। भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु चेत्यर्थ, अपरं विशेषं परिणामेषु पूर्वोक्तं स्मारयति—त एत इति। त्रयोऽपि परिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता, धर्मिण्येवानुगता सतो धर्मधर्म्यभेदात् धर्मपरिणाममात्रमेकमेवेति समान्यतो भवति धर्मी, स एव च सर्वान् परिणामानभिप्लवते व्याप्नोति—सूत्रस्थ परिणामशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—अथ कोऽयं परिणाम इति। उत्तरम्—अवस्थितस्येति। संस्कारेऽपि परिणामस्योक्तत्वाद् द्रव्यस्येति। धर्मिण इत्यर्थ, धर्मशब्दश्चाश्रितमात्रवचन निवृत्त्युत्पत्ती = अतीततावर्त्तमानत्ते, ननु धर्मातिरिक्तो धर्मी नानुभूयते यस्य धमादे परिणाम स्यादिति बौद्धाशङ्कायां धर्माद्विविच्य धर्मी सूत्रकारेण प्रतिपादयिष्यते ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः, स च फलप्रसवभेदानुमितसद्भाव एकस्यान्योऽन्यश्च परिदृष्टः,

---

भास्वती।

योग्यतेति। धर्मिणो योग्यतावच्छिन्ना=योग्यता=प्रकाशयोग्यता, क्रियायोग्यता स्थितियोग्यता चेति, एताभिर्योग्यताभिरवच्छिन्ना=तत्तद्योग्यतामात्रस्य या प्रातिस्विकी तत्तच्छक्तिरित्यर्थः, स एव धर्मः, तस्य च धर्मस्य यथायोग्यफलप्रसवभेदात् सत्ता=पूर्वपरास्तित्वमनुमानप्रमाणेन ज्ञायते एकस्य च धर्मिणोऽन्योऽन्यश्च बहुसङ्ख्यात इति [illegible] धर्मः परिदृश्यते अत्रेदमूहनीयम्—पदार्थनिष्ठो ज्ञातभावो धर्मः, धर्मेणैव पदार्था ज्ञायन्ते, अतो-[illegible] प्रमाणादिसर्ववृत्तिविषया, ते च मूलतस्त्रिविधाः—प्रकाशधर्माः, क्रियाधर्माः, स्थि-

तत्त्ववैशारदी।

तस्यैव त्रिविधपरिणामवन्तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति—"तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी"। धर्मोऽस्यास्तीति धर्मी नाविज्ञाते धर्मे स शक्यो ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति—"योग्यता" इति। धर्मिणो=द्रव्यस्य मृदादेः, शक्तिरेव=चूर्णपिण्डघटाद्युत्पादनशक्तिरेव धर्मः [illegible] भाव इति यावत्, नन्वेवमव्यक्ततया सन्तस्ते तत प्रादुर्भाव[illegible]दुत्पन्नास्तु ते स्वकारणादनासादिता कुत प्राप्ता इत्यत उक्तं—"योग्यतावच्छिन्ना" इति। [illegible] मृदादीनामुत्पत्तिशक्ति[illegible]योग्यतावच्छिन्ना, तेनो[illegible] [illegible] स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः, अथ वा, [illegible] योग्यतावच्छिन्ना धर्मिण इति, को धर्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरेव धर्मः, [illegible], अनागतान् धर्मीति सिद्धं भाति, तत्सद्भावे प्रमाणमाह—"स च फल[illegible]

[illegible]

तत्र वर्त्तमानः स्वव्यापारमनुभवन् धर्मो धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चा-व्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते, यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मि-स्वरूपमात्रत्वात्कोऽसौ केन भिद्येत, तत्र त्रयः खलु धर्मिणो धर्माः—शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति, तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः, सव्यापारा उदिताः, ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तरा, वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीताः, किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्त्तमानाः, पूर्वपश्चिमताया

भास्वती ।

तिधर्माश्चेति, ते पुनस्त्रितया वास्तवाश्चारोपिताश्च तथाऽवास्तववैकल्पिकाश्चेति, सर्वे एते पुनर्लक्षणभेदाच्छान्ता वा उदिता वा अव्यपदेश्या वेति विभज्यन्ते, तत्र कति चिद् धर्मा उदिता, शान्ता अव्यपदेश्याश्चासङ्ख्याता इति, तत्रेति। वर्त्तमानधर्मा अव्यापारता , अनी-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रसवभेदानुमित" इति । एकस्य = धर्मिण. अन्यश्चान्यश्च = चूर्णपिण्डघटादिरूप इत्यर्थः, कार्य्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत्, परिदृष्ट. = उपलब्ध , तत्रानुभवारोहिणो वर्त्तमानस्य मृत्पिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्यां मृच्चूर्णमृद्घटाभ्या भेदमाह—"तत्र वर्तमान" इति । यदि न भिद्येत पिण्डवत् तर्हि चूर्णघटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भाव , अव्य-क्तस्य तु पिण्डस्य नोक्त भेदसाधनं सम्भवतीत्याह-"यदा तु" इति । कोऽसौ केन = भेद-साधनेन भिद्येत इति, तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय त भेद विभजते-"तत्र त्रय खलु" इति । उदिता इति = वर्तमाना इत्यर्थ , अध्वनां पौर्वापर्य्यं निगमयति—"ते च" इति । चोदयति = "किमर्थम्" इति । किंनिमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमाना इत्यर्थः, हेतुमाह-"पूर्व-पश्चिमताया अभावाद्" इति । विपर्येण विपर्ययिणोमनुपलब्धि सूचयति, अनुपलम्भमेवोपन्यस्य-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यौवनवृद्धत्वानि न स्यु , योग्यतैव शक्तिरिति धर्म इति च कथ्यते, शक्तौ प्रमाणं कार्योन्नतिरि-त्याह-स चेति । शान्तादयश्च परस्परं भिद्यन्ते न तु धर्मीत्याह-एकस्येति । अन्वयमुक्त्वा व्य-तिरेकमाह—यदा त्विति । समनन्तर कार्यं वर्तमानस्य तं प्रति पूर्वत्वाद् न त्वतीतोऽतीत-

वार्त्तिकम् ।

त्यर्थ , सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकमुपपाद्यादौ धर्माणामेवान्योन्यं प्रतिपादयति-तत्रेति । तेषु धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मो धर्मान्तरेभ्यो वर्त्तमानातिरिक्तधर्मेभ्य शान्ताव्यपदे-श्यरूपेभ्यो भिद्यते विविच्यते वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्यादिति शेष , वर्त्तमान इत्यस्य विव रणं स्वव्यापारमनुभवन्निति, नन्वेवं किं धर्माणामन्योन्यमत्यन्तमेव भेदो न तु भेदाभेदौ ? नेत्या-ह-यदा त्विति । यदा तु शान्ताव्यपदेश्यावस्थायां धर्म सामान्येनाभिव्यक्तविशेषराहित्येन धर्मिण्यनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतयाऽवस्थानाद् धर्म्यविभागादिति यावत्,कोऽसौ धर्म केन व्यापारेण भिद्येत = अयोगिभिर्विविच्येत धर्मस्य तल्लक्षणस्य वाऽनुप-लम्भादतस्तदानीमविभागलक्षणाभेदोऽपि भवतीत्यर्थ , एतेन च भाष्यकृता ब्रह्माद्वैतमपि वेदा-न्तोक्तं व्याख्यातप्रायम्, प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् यथाऽऽकाशेऽभ्राणामिति, तथा च श्रुति —स यथा सर्वासामपा समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिजीवस्य प्रलयं प्रदर्श्या-त्माद्वैतमाह—यत्र हि द्वैतमिव भवति तदेतर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति, इदानीं शान्तोदिताव्यपदेश्यशब्दार्थं व्याचष्ट—तत्र त्रय इति । तदिदं व्या ख्याय तस्य पाठक्रमात् क्रमभ्रम परिहर्त्तुमाह—ते चानागतस्येति । एवं वक्ष्यमाणाव्यपदे-श्येऽपि पाठक्रमो नादर्त्तव्य इत्याह—वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीता इति पाठक्रम , कथं त्यज्यत-इत्याशयेन पृच्छति—किमर्थमिति । उत्तरम्—पूर्वपश्चिमताया अभावादिति । पूर्वपश्चिम-

सभावाद्, यथाऽनागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य तस्मान्नातीतस्यास्ति समनन्तरः, तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्त्तमानस्येति,

अथाव्यपदेश्याः के ? सर्वं सर्वात्मकमिति, यत्रोक्तं "जलभूम्योः पारि-

भास्वती।

नानागता धर्मा धर्मिणि सामान्येन=अभिन्नभावेन समन्वागताः, तदा ते धर्मिस्वरूपमात्रेण तिष्ठन्ति यथा घटत्वधर्मे उदिते पिण्डत्वचूर्णत्वादयो मृत्स्वरूपेण तिष्ठन्ति तत्र अव्यमिति। सुगमम्, तदिति। तत्=तस्मात् ॥ १४ ॥

अ॰ इति। अव्यपदेश्या धर्मा असङ्ख्याताः, ते सर्ववस्तूनां सर्वसम्भवयोग्यता यो-

तत्त्ववैशारदी।

वैलक्षण्यं दर्शयति-"यथाऽनागतवर्त्तमानयोः" इति। उपसंहरति—"तद्" इति। तद्-तस्मात्, अनागत एव समनन्तरः पूर्वत्वेन भवति वर्तमानस्य नातीतः, अतीतस्य वर्तमानः पूर्वत्वेन समनन्तरो नापरेण।

तस्मान्नेवमतीतोऽतीत इति सिद्धम्। स्यादेतत्-अनुभूयमानानुभूतयोरुदितातीतयोः शक्यावुदेतुमन्वयस्तु पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयैव शक्या नोन्नेतुमित्याशयवान् पृच्छति-"अथ" इति। अव्यपदेश्याः के केषु समीक्षामहे-अत्रोत्तरमाह-"सर्वं सर्वात्मकम्" इति। यो

पातञ्जलरहस्यम्।

स्यादयति भावः, यविष्टो-निकृष्टः, के विज्ञाप्तिकाः इति प्रश्नार्थः, आपोमयः पृथिवीमयः इति वार्त्तिकम्।

णामिक रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु" इति, एव जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति, देशकालाकारनि-

भास्वती ।

क्त पूर्वाचार्यै —जलभूम्यो परिणामभूत रसादि वैश्वरूप्य विचित्ररसादिस्वरूप स्थावरेषूद्भिज्जेषु दृष्टं, तथा स्थावराणां विचित्रपरिणामो जङ्गमप्राणिपूद्भिज्जेषु, जङ्गमानामपि तथा स्थावरपरिणम , एव जात्यनुच्छेदेन = जलभूम्यादिजातेरनुच्छेदेन, धर्मिरूपेण जलादिजातेर्वर्त्तमानत्वं तेनेत्यर्थ , सर्वं सर्वात्मकमिति । देशेति । सर्वस्य सर्वात्मकत्वेऽपि न हि

तत्त्ववैशारदी ।

कम्" इति । तदेवोपपादयति-"जलभूम्यो" इति । जलस्य हि रसरूपस्पर्शशब्दवत', भूमेश्च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दवत्या पारिणामिक वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफलप्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टम् , सोऽयमनेवमात्मिकाया भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य न परिमाणामो भवितुमर्हति, उपपादितं हि नासदुत्पद्यत इति, तथा स्थावराणानां जङ्गमेषु = मनुष्यपशुमृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टम् उपभुञ्जाना हि ते फलादीनि रूपादिभेदसम्पदमासादयन्ति, एव जङ्गमाना पारिणामिक स्थावरेषु दृष्टं रुधिरावसेकात्किल दाडिमीफलानि तालफलमात्राणि भवन्ति, उपसहरति-"एवम्"इति। एवं सर्वं जलभूम्यादिकं सर्वरसाद्यात्मकं,-तत्र हेतुमाह-"जात्यनुच्छेदेन" इति । जलत्वभूमित्वादिजाते सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वनानुच्छेदाद्, ननु सर्वं चेत् सर्वात्मक हन्त भो सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सन्निधानात्समानकालीना भावाना व्यक्ति- प्रसज्ज्येत न खलु सन्निहिताविकलकारण कार्य्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत आह—"देशकाल" इति । यद्यपि कारणं सर्वं सर्वात्मकं तथाऽपि यो यस्य कार्य्यस्य देश'

पातञ्जलरहस्यम् ।

श्रुतं , समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायमाश्रित्याह-ननु सर्वं चेदिति ।समाधत्ते-यद्यपीति । तेपा-

वार्त्तिकम् ।

तावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्त', शक्त्याख्याया त्वनागतावस्थायां किं प्रमाणं किं वा सर्वत्र सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरितीत्यन्तेनान्वय , यत्र सर्वं सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थे पूर्वाचार्यैरिदं वक्ष्यमाण प्रमाणमुक्तमित्यर्थ., तत्रादौ प्रत्यक्षस्थले शक्तिमनुमापयति—जलभूम्योरिति । स्थावरेषु रसादिभि' मधुराम्लसुरम्यसुरभिमृदुकठिनत्वादिभिर्यदनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्यो. परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रत्यक्षतो दृष्टम् अतो जलभूमी स्थावरात्मिके स्थावरशक्तिमत्या इति भाव , शक्तिं विनाऽपि कार्यकरणेऽतिप्रसङ्गात् तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्थावराणा परिणामनिमित्तकं दृष्टं-मनुष्यादीना धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषै रूपादिविशेषदर्शनात् , तथा स्थावराणा यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं दृष्टं-गोमयदुग्धादिभिर्धान्यचम्पकादीनास्थावराणा विचित्ररूपरसादिदर्शनादित्यर्थ., एवमादिदृष्टान्तै' सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्ति सिध्यतीत्याह—इत्येवमिति । यथा जलादिस्थावराद्यात्मकम् एवमन्यदपि सर्वविकारात्मक तच्छक्तिमत् , नन्वतीतस्यैव शक्तिमत्त्वं नास्ति भाविवस्तूनामित्यत उक्तम्, जात्यनुच्छेदेनेति । यद्यप्यतीतकार्यव्यक्तय उच्छिन्नास्तथाऽपि तज्जातीयसत्त्वस्यानुच्छेदादित्यर्थ., तथा च सर्वात्मकत्वं सर्वजातीयशक्तिमत्त्वमेवात्र विवक्षितमिति भाव , एतेनान्यद्रव्यस्य परिणामव्यक्तीनामन्यत्राभावेऽपि न नियमभङ्ग , तज्जातीयव्यक्त्यन्तरजननशक्तिसम्भवादिति, तदेतदुक्त विष्णुपुराणे—

यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखाऽऽदिसंयुत' ।
आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै तत ॥

भिन्नाः सम्बन्धात्र खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति, य एतेषामभ्य

भास्वती।

स्वकर्मणोऽस्मात् भवति स तु देशादिनियमितो भवति, देशकालाकारनिमित्तापब

न्धात् = धर्मोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकात् न समानकालमेकदा आत्मनाम् = भावानामभि

तत्त्ववैशारदी।

यथा कुङ्कुमस्य कश्मीर, तेषां सत्त्वेऽपि पञ्चालादिषु न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य पत्र

नाभिव्यक्ति एवं निदाघे न प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनाम्, एवं न मा

पातञ्जलरहस्यम्।

तन्दादिगुणजन्माना सत्त्वेऽपि देशवैगुण्येन पञ्चालादौ न समुदाचार – सामग्रीवशमात्र

कुङ्कुमस्य न जन्मेत्याह—नेति। देशव्यभिचारमुक्त्वा कालव्यभिचारमाह—एव निदाघ

वार्त्तिकम्।

सम्भवन्ति ततस्तेभ्यो भवन्त्यन्ये परे द्रुमाः।

तेऽपि तत्क्षणजन्यकारणानुगता मुने!॥

एवमन्यानुतापपूर्वं जायन्ते महदादयः।

सम्भवन्ति सुरास्तेभ्यस्तेभ्यश्चाखिलजन्तवः॥ इति,

यदि च सर्वेषु सर्वजातीयवस्तुजननशक्तिर्न स्वीक्रियते तदा कथमेकस्मादेव ना

नाजातीयदधिक्षीरादिजननशक्त्यादिसमुत्था कथं वाऽगस्त्यजाठराग्नेः समुद्रशोषण क्षीर

नर्मदादिसमुद्रशोषणादिषु निमज्जनदर्शनम्, योगिनां च स्वशरीरमनसोरनन्ता विभूत

नस्येत्? किं बहुना—

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥

क्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी, यस्य तु

भास्वती ।

व्यक्ति, देशकालापबन्धो 'नैकस्मिन् देशे नीलपीतयोर्धर्मयोर्युगपदभिव्यक्तिः, आकारापबन्ध =न हि चतुरस्रमुद्रया त्रिकोणलाञ्छनम् , निमित्तम् =अन्यद्दुद्भवकारणम् , यथाऽभ्यासादेव चित्तस्थितिरित्यादि, अभ्यासरूपनिमित्तापबन्धाद् न चित्तस्य स्थिति स्यात्, अभिव्यक्ते प्रतिबन्धभूतादयोग्यदेशादेरपगमादेवाभिव्यक्तिर्नाकस्माद् ,

य इति । य पदार्थ एतेपूक्तलक्षणेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती =तादृशाः सर्वे धर्मा यन्निष्ठा इति बुध्यते स सामान्यविशेषात्मा=सामान्यरूपेण स्थिता अतीतानागता धर्मा , विशेषरूपेणाभिव्यक्ता वर्त्तमानधर्मास्तदात्मा=तत्स्वरूप , अन्वयी=बहुधर्माणामाश्रयरूपो व्यवह्रियमाण पदार्थो धर्मी,

यस्य त्विति । "एकतत्त्वाभ्यास" इति सूत्रव्याख्याने यत् कृतं वैनाशिकदर्शनखण्डनं-

तत्त्ववैशारदी ।

मनुष्यं प्रसूते, न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति, एवं नापुण्यवान् सुखरूपं भुङ्क्ते, न तस्मिन् पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति, तस्माद् देशकालाकारनिमित्तानाम् अपबन्धाद् = अपगमान्न समानकालम्, आत्मना = भावानाम् अभिव्यक्तिरिति, तदेवं धर्मान् विभज्य तेषु धर्मिणोऽनुगमं दर्शयति—"य एतेषु" इति । सामान्य = धर्मिरूपं, विशेषः = धर्म', तदात्मा = उभयात्मक इत्यर्थ', तदेवमनुभवसिद्धमनुगतं धर्मिणं दर्शयित्वा तमनिच्छतो वैनाशिकस्य क्षणिक विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गमुक्त स्मारयति—"यस्य तु" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

श्रुतिमाश्रित्याह-जलभूम्योरिति । जलस्य चतुर्गुणस्य पारिणामिकं करकादि तत्र रसान्ताश्चत्वारो गुणा उपलभ्यन्ते, गन्ध एकोऽधिको भूमौ पञ्चगुणायां, तर्कमाह-नासदिति । अन्नाद्रेतः रेतस पुरुष इति श्रुतिमाश्रित्याह-उपभुञ्जाना इति । रुधिरं जङ्गमेष्वेवेति भाव', समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायमाश्रित्याह-ननु सर्वं चेदिति । समाधत्ते-यद्यपीति । तेषा शब्दादिगुणपञ्चकाना पञ्चालादौ सत्त्वेऽपि देशवैगुण्ये न समुदाचार' सामग्रीसत्त्वमतस्तत्र न कुङ्कुमस्य जन्मेत्याह-नेति । देशव्यभिचारमुक्त्वा कालव्यभिचारमाह-एव निदाघ इति । समुदाचार =प्रकटता, योनिगतवैजात्यमाह—न मृगीति ।

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धि स्वभावो वर्ष्म एव च--

इत्यभिधानादाह—आत्मना भावानामिति, बौद्धमतमुत्थाप्य दूषयति-यस्येति । "ना-

वार्त्तिकम् ।

लौकिकैरपि—

विषमप्यमृत क्व चिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छयेति,

एतेन तथा ज्ञानेन पुरुषार्थसमाप्त्या चित्तस्यात्यन्तिकलयकालेऽनागतदु.खमपि शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यति, अतो हेयं दु खमनागतमिति सूत्रोक्तमनागतदु खस्य हेयत्वमुपपन्नम् , एवं च सांत विकाराणां क्व चिल्लक्षणमात्रमपि भवत्यनागतातीततारूपमिति वक्तव्यम्, अन्यथाऽनागतदु खस्य हेयत्वानुपपत्ते., परेषामनागतदु खस्य हान हि सिद्धत्वान्न पुरुषार्थ, अस्मिंश्चानागतदु खमभावितया न घटेतेति, पदार्थान् व्याख्याय समग्रं सूत्रार्थमाह—य एतेष्विति । अन्वयी सर्वधर्मान्वयी स्थिर इत्यर्थ, तथा चाभिव्यक्तानभिव्यक्तत्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेक इति सूत्रतात्पर्यार्थ , तदेवमन्योन्यवैधर्म्याद्धर्मेभ्योऽतिरिक्ततया धर्मी प्रसाधित , इदानीं तदनभ्युपगमे भाष्यकारो बाधकमप्याह—यस्य त्विति । धर्ममात्रमित्यनेनैव क्षणिकत्वमप्यायातम्, अनेकक्षणस्थायित्वे हि क्षणसम्बन्धरूपधर्मवत्त्वमेव

न्यत्वे हेतुर्भवतीति, तद् यथा चूर्णमृत्, पिण्डमृद्, घटमृत्, कपालमृत्, कणमृद्, इति च क्रमः, यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः, पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रमः, लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्त्तमानभावक्रमः, तथा पिण्डस्य वर्त्तमानभावादतीतभावक्रमः, नातीतस्यास्ति क्रमः, कस्मात्? पूर्वपरतायां सत्या समनन्तरत्वं सा तु नास्त्यतीतस्य, तस्माद् द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः, तथाऽवस्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते सा च

भास्वती।

र्धे, परिणामान्यत्वस्य गोचरीभूतस्य कारणं क्षणिकान्यत्वक्रम, य इति। क्रमलक्षणमाह—कस्य चिद् धर्मस्य समनन्तरधर्म =अव्यवहितपरवर्त्ती धर्म, पूर्वस्य क्रम इत्यर्थ, यथा=पिण्डेत्यस्य धर्मपरिणामक्रमस्तत्पश्चाद्भावी घटधर्म., तथाऽवस्थेति। न च घटस्य पुराणताऽत्र जीर्णता, जीर्णता हि धर्मपरिणाम, एकधर्मलक्षणाक्रान्तस्य घटस्योत्पत्तिकालपरेस्य भेदविवक्षयोच्यतेऽभिनवोऽय पुराणोऽयमिति, घटस्य देशान्तरावस्थानमप्यवस्थापरिणाम, उदाहरणमिदं घटस्वरूपामेकामुदितधर्ममम्भिप्रे गृहीत्वोक्तम्, तत्र वर्त्तमानलक्षणकघटत्वधर्मस्य नास्ति धर्मान्तरत्व नास्ति च लक्षणान्यत्वम्, तथाऽपि च य परिणामो वक्तव्यो भवति सोऽवस्थापरिणाम इति दिक्, धर्मिरूपेण मतस्य घटधर्मिण परिणामो यत्र वक्तव्यो भवेत् तत्र विवर्णताजीर्णताऽऽदयोऽपि धर्मपरिणाम स्यात, सा चेति। सा च

तत्त्ववैशारदी।

धर्मिण" इति। क्रमक्रमवतोरभेदमाख्याय स तस्य क्रम इत्युक्त "तथाऽवस्थापरिणामक्रम" इति। तथा हि कीनाशेन कोष्ठागारे प्रयत्नसंरक्षिता अपि हि व्रीहयो हायनैरतिबहुभिः पाणिस्पर्शमात्रविशीर्य्यमाणान्यवसस्यानाः परमाणुभावमनुभवन्तो दृश्यन्ते न चायमभिनवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितुर्महति, तस्मात् क्षणपरम्पराक्रमेण सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मबृहद्बृहत्तरबृहत्तमादिक्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोऽय लक्ष्यत इति, तदिदं क्रमान्यत्वं धर्मधर्मिभेदमपे-

पातञ्जलरहस्यम्।

पदार्थधर्म, न तु पदार्थ, पिण्ड प्रच्यवते घट उपजायते जन्मवान् स्यात्, एवञ्च जायते अस्ति वर्द्धते परिणमत इति चतुष्टयं स्थिते धर्मिणि धर्मचिन्तेति न्यायात् तृतीय =अ

वार्त्तिकम्।

प्रतिपादयितुमादौ धर्मपरिणामविषये धर्मिण क्रम दर्शयति—चूर्णेति। एकैव मृत् प्रथमं चूर्णमृत्तिष्ठति तत पिण्डमृद्भवति ततश्च घटमृदिति घटोत्पत्तौ मृद्धर्मिण क्रमं प्रतिपाद्य घटलयेऽपि मृद क्रममाह—कपालमृत्कणमृदिति। चशब्देनान्यपरिणामविषयेऽपि क्रम समुच्चीयते सर्वत्र मृच्छब्दो मृद्धर्मिण एकत्वप्रतिपादनार्थं, एकस्य सामान्यात्मकस्य मृद्धर्मिणोऽनङ्गीकारे मृदित्यनुगतप्रत्ययो न स्यादिति भाव, ननु धर्माणामेव क्रमः पौर्वापर्यात्मा सम्भवति न तु धर्मिण इत्याशङ्कायां प्रकृते क्रम लक्षयति—यो यस्येति। यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो यो धर्म स एव तस्य धर्मिण क्रम इत्यर्थ, तथा च मृदेकैव चूर्णं भूत्वा पश्चात् पिण्डो भवतीत्येक क्रमः, पश्चाच्च घट इत्यादिक्रमैर्मृद्धर्मिण एव क्रमबहुत्वमिति भाव., धर्माणां क्रमस्यैवात्र विवक्षितत्वे तु तेषां क्रमनानात्वेऽप्येकस्य धर्मिण. परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकाराशय., परिणामत्रयेऽपि क्रममुदाहरति—पिण्ड प्रच्यवत इत्यादिना, नातीतस्यास्ति क्रम इति, लक्षणात् लक्षणान्तरप्राप्तिरूप क्रमो नातीतस्येत्यर्थः, धर्मपरिणाम इवावस्थापरिणामे प्रतिक्षणक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियत इति तमनुमानेन साधयति—घटस्याभिनवस्येति।

क्षणपरम्पराऽनुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति, त एते क्रमाः धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति, यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्म-

भास्वती।

पुराणता=तत्कालावच्छिन्ना सर्वोऽवस्थापरिणामा इत्यर्थः, क्षणपरम्पराऽनुपातिना-क्षणपरम्पराऽनुगामिना, क्रमेण=क्षणव्यापिपरिणतिक्रमेणेत्यर्थः, अभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिं-लोकगोचरत्वमित्यर्थः, आपद्यत इति। धर्मलक्षणाभ्यां विशिष्टः=धर्मलक्षणभेदनिरपेक्षाऽवस्थाऽपि लब्धो यदवस्थाऽपेक्षया भेदवचनं स तृतीयोऽयं परिणामः, त एत इति। एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः न्यायेनानुचिन्तनीयाः कथं तद् व्याख्यातप्रायम्, धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मापेक्षया यथा-घटो धर्मी जीर्णताऽऽदयस्तस्य धर्माः मृद् धर्मी पि-[illegible] धर्माः, भूतधर्मा धर्मिणस्तेषां भौतिकानि धर्माः, तन्मात्राणां धर्मि

तत्त्ववैशारदी।

[illegible]त एत" इति। आ विकारेभ्य आ च लिङ्गात् आरोपितो धर्मधर्मिभावो,-[illegible]ऽपि तन्मात्रापेक्षया धर्मत्वादित्याह—"धर्मोऽपि" इति। यदा परमार्थधर्मिण्यलिङ्गे ऽभेदोपचारप्रयोगः, तद्द्वारेण=सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्येव धर्म इति गमात्, तदेक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः, धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिस्वरूपाभिनिवेशात्, तदेव

पातञ्जलरहस्यम्।

[illegible]ति, धर्म[illegible] [illegible] सापेक्षा प्रतियोग्यनुयोगि[illegible]त्याह—धर्मोऽपीति=[illegible] [illegible], [illegible] प्रत्यक्षा इति, अपरिदृष्टा अनुमेया, नाभावो [illegible]-[illegible] [illegible] सप्तप्रकारा तानुगमयति-निरोध इत्यादिना,

वार्त्तिकम्।

[illegible]। सा च पुराणता क्षणपरम्पराऽनुपातिना प्रतिक्षणं भिन्नेन [illegible] [illegible]भिव्यज्यमाना भवन्ती चरमावस्थायां स्पष्टप्रत्यक्षगोचरतामेति, अत [illegible] प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोऽनुमीयत इति शेषः, प्रतिक्षणपरिणाम-[illegible] [illegible]—धर्मलक्षणाभ्यामिति। [illegible]ऽतिशयित धर्मलक्षणपरिणामयो-[illegible]परिणामस्य च प्रतिक्षणमुत्पात्त्यर्थः, तथा चोक्तं मनुना—

[illegible] नित्यं [illegible], इति

[illegible]

स्तदाऽयमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते,

चित्तस्य द्वये धर्माः-परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च,

तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टाः, वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः, ते च सप्तैव

भास्वती।

णस्तेषां भूतधर्मास्तु धर्मा, अभिमानो धर्मी तन्मात्रेन्द्रियाणि तस्य धर्मा, लिङ्गमात्रस्य धर्मोऽहङ्कार, प्रधान धर्मि लिङ्ग तस्य धर्मः, न च त्रैगुण्य कस्य चिद् धर्म, अत परमार्थतो मूलधर्मिणि प्रधाने धर्मधर्मिणोरभेदोपचार एकत्वप्रतीतिस्तद्द्वारेण=अभेदोपचारद्वारेण स =मूलधर्मी एवाभिधीयते धर्म इति, तदाऽयं क्रम -एकत्वेन=परिणामक्रमेणव प्रत्यवभासते, गुणानामभिभाव्याभिभावकरूपा तदैका विक्रिया वक्तव्या भवतीत्यर्थ, चित्तस्येति।

तत्त्ववैशारदी।

धर्मिणो दूरोत्सारितं कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तप्रायम्, धर्मपरिणामं प्रतिपादयन् प्रसङ्गेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह—"चित्तस्य" इति। परिदृष्टाः=प्रत्यक्षाः, अपरिदृष्टा=परोक्षा, तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणादयो रागादयश्च, वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह—स्यादेतद्—

पातञ्जलरहस्यम्।

ननु कथ—

वार्त्तिकम्।

स्यादिस्मृतिषु, तत्राह-यदा त्विति। यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्म स एवाभिधीयते तदाऽयं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव प्रतीयत इत्यर्थ, परमार्थधर्मत्व च साक्षात्परम्परया सर्वविकाराश्रयत्व, तच्च प्रधानस्यैवास्तीत्यन्ये, अपारमार्थिकधर्मिणश्चापेक्षिकत्वात्, यथा परिणामिना सत्यत्व यथा वा ब्रह्ममीमांसायां जीवानामात्मत्वमपारमार्थिकं तयोरपि शशशृङ्गदेहाद्यापेक्षिकत्वादिति भावः, अत्र प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं वदद्भि भाष्यकारै परमात्मन एव निरतिशयमतोऽनापेक्षिकात्मनश्च पारमार्थिकसत्त्वं पारमार्थिकात्मत्व च श्रुतिस्मृतिसिद्धमनुमत न्यायसाम्यादिति ध्येयम्, तथाऽभेदोपचारवचनाद् धर्मधर्मिणोर्भेद एव पारमार्थिक, अविभागमात्रं त्वभेद इत्यप्युक्तमिति, तदित्थं सूत्रगणेन प्रपञ्च प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम्, तत्र चारम्भवादिभि सहास्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु प्रपञ्चस्याचेतनसूक्ष्मद्रव्योपादानकत्वेऽपि तैरभेदप्रत्ययनियामकस्याविभागलक्षणस्वरूपस्यानङ्गीकारात् प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च, ये तु प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्त्ततावादिनस्तै सह च नास्माक विरोधलेशोऽपि वर्त्तते मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माभिरपीष्टत्वात्, 'इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते'

"बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया।

रममाणो गुणैरस्या ममाहमिति बध्यते"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायाविकारस्यैव परमात्मन्यध्यारोपावगमात्, शुक्तौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवद् बध्यत इति अंशत इत्यर्थ, यदि च मायायामपि विवर्त्तत्वं प्रपञ्चस्य कश्चिद्वदेत् तदपि परमार्थाभिप्रायेणेष्यत एवास्माभि मायाऽपेक्षया तत्कार्याणामनित्यत्वेन तामपेक्ष्य मिथ्यात्वाद् वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रौतदृष्टान्तैरेवमेव सिध्येदिति, तदेवं चित्तपरिणामप्रसङ्गेन सर्ववस्तूना भूतेन्द्रियशब्दोपलक्षिताना त्रिविध परिणाम सूत्रकारेण प्रतिपादित, तत्र सूत्रकारैश्चित्तस्य निरोधव्युत्थानसंस्काररूपावेव परिणामौ प्रतिपादितौ, न सर्वे इति न्यूनताः तस्या परिहाराय परिणामात्मकान् चित्तधर्मानशेषत प्रकरणसमाप्त्यवसरे दर्शयति-चित्तस्य द्वय इति। परिदृष्टापरिदृष्टा =प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाः, प्रत्ययात्मका इति। प्रत्ययो वृत्तिपरिणामविशेषो य साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानक्षम स च ज्ञानेच्छाधृतिसुखदुःखादिमान् प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः परिणामविशेषः तदात्मका तद्रूपा-

भवन्ति अनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावाः।

"निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम्।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः" इति ॥१५॥

भास्वती।

चित्तस्य द्वये=द्विविधा धर्माः परिदृष्टाः=अनुभूयमानाः प्रमाणादिप्रत्ययरूपाः, अपरिदृष्टाः=वस्तुमात्रात्मकाः संस्काररूपेण स्थितिस्वभावास्तत्कार्येण लिङ्गेन तत्सत्ताऽनुमीयते न च। निरोधः=संस्कारशेषः, धर्मः=धर्माधर्मकर्माशयः, संस्कारः=वासनारूपः, परिणामः=प्रतिक्षणं विक्रिया, जीवनम्-चित्तेन प्राणप्रेरणा।

स्मृतं च—

"मनःकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे" इति,

चेष्टा=अविदिता क्रिया, शक्तिः=क्रियाजननी, इत्येते सप्त दर्शनवर्जिताश्चित्तधर्माः ॥ १५ ॥

तत्त्ववैशारदी।

अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद् योगिना भवत्यतीतानागतज्ञान-
धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः, तेन परिणामत्रयं साक्षा-

भास्वती ।

अत इति । अतोऽतः परमुपात्तसर्वसाधनस्य = संयमसिद्धस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये = जिज्ञासितविषयबोधाय संयमस्य विषय उपक्षिप्यते उपदिश्यत इत्यर्थः, धर्मेति । क्षणव्यापी परिणाम एव सूक्ष्मतमो विशेषो विषयस्य, संयमेन तस्य तत्क्रमस्य च साक्षात्करणात् सर्वभावानां निमित्तोपादानं साक्षात् कृतं भवति ततश्चातीतानागतज्ञानम्, धारणेति । तेन = संयमेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणं सर्वतो विषयस्य क्रमतो धारणां प्रयोज्य ततो ध्यायेत् ततः समाहितो भूत्वा साक्षात् कुर्याद्, एवं क्रियमाणे तेषु विषयेष्व-

तत्त्ववैशारदी ।

अतः परमापादपरिसमाप्तेः संयमविषयस्तद्वशीकारसूचनी विभूतिश्च वक्तव्या, तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिनः संयमविषयतयोपक्षिपति-
"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्"

ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्करणं तत्कथं परिणामत्रयसंयमोऽतीतानागते साक्षात्कारयेदित्यत आह—"तेन" इति । तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु परिणामेष्वनुगते ये

पातञ्जलरहस्यम् ।

अष्टाङ्गे संयतस्य योगिनः पादावधि संयमसाध्या विभूतय इति दर्शयितुमाह-परीति । तेषु परिणामेषु धारणादित्रयेण विवक्षितार्थसिद्धिः संयमसाक्षात्कारयोर्न भिन्नविषयता यथा

वार्त्तिकम् ।

पादसमाप्तिपर्यन्तानि संयमसिद्धिसूत्राण्यवतारयति—अतो योगिन इति । ज्ञानसाधनानि योगाङ्गानि विस्तरेण व्याख्यातानि योगकालीनावस्थाश्च चित्तस्य परिणामरूपा योगनिष्पत्त्याद्यवधारणाय दर्शिता, अतः परं बुभुत्सितानां योगिभिर्जिज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिसाधनसम्पन्नस्य योगिनः संयमविषय उपक्षिप्यते, उभयत्र संयमाद्यथा सिद्धिर्भवति तत्सर्वं विशिष्य प्रदर्श्यते पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः, अत्र बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तय इति वचनात् तत्तद्विभूतिकामैरेव ते संयमाः कर्त्तव्याः केवलमुमुक्षुभिस्तु सत्त्वपुरुषान्यतामात्रसंयमः कर्त्तव्यः परवैराग्यायेति सूचितम्, एताश्च विभूतयः संयमसिद्धिसूचिका अपि ज्ञेयाः,

"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य चायं लक्षणपरिणामः, लक्षणस्य चायं नवपुराणाद्यवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षणं यत्र कुत्र चिदर्थे संयमात्तत्साक्षात्कारस्तदितरार्थानामपि धर्मादिपरिणामेष्वतीतानागतज्ञानं सङ्कल्पमात्रेण प्रणिधानवशादेव भवतीत्यर्थः, अन्यविषयकसंयमात् प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योगजधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वात् शास्त्रप्रामाण्यादवधार्यते धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषवत् तपोजन्यसिद्धिवद् भुवनज्ञानं सूर्ये संयमादिति वक्ष्यमाणसिद्धिवच्च, कश्चित्तु-समानविषयत्वानुरोधात् संयमविषययोरेवातीतानागतयोः साक्षात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह--तन्न-तर्हि तत्संयमात्तज्ज्ञानमित्येव सामान्यतः सूत्रं युज्येत, संयमस्य स्वविषयगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमाद्, अपि च परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेष्वतीतानागतज्ञानं सम्पादयतीति भाष्ये पौनरुक्त्य

त्रयमात्संयमादतीतानागतज्ञानं तेषु सम्पाद्यते ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती, श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम्, पदं पुनः

भास्वती ।

तीतानागतं ज्ञानं सम्पाद्यते ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरः=यो वाचकः शब्दः स एवार्थस्तदेव च ज्ञानमिति संकीर्णता, तत्प्रविभागसंयमात्=प्रत्येकं विभज्य संयमात् सर्वभूतानां रुतानाम्=उच्चारितशब्दार्थज्ञानं भवेदिति सूत्रार्थः, तत्रेति । वागत्र—गलादिगते वागिन्द्रियं वर्णात्मकशब्दोच्चारणरूपकार्यवत् । श्रोत्रविषयः=ध्वनिमात्रं, न तु पदम्, पदं=वर्णात्मकं पदाभिधानं यथा—घटादि, नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम्=नानावर्णानामनुसंहारबुद्धिः=एकत्वापादनबुद्धिः तया निर्ग्राह्यं वर्णानेकत्वं कृत्वा बुद्ध्या

तत्त्ववैशारदी ।

नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् इति, वर्णा एकसमयासम्भवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते, वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारि-

भास्वती ।

पदं गृह्यत इत्यर्थ, वर्णा इति । एकसमयासम्भवित्वाद्=पूर्वोत्तरकालक्रमेणोच्चार्यमाणत्वाद्, न चैकसमयभाविनो वर्णाः ततस्ते परस्परनिरनुग्रहात्मानः=परस्परासङ्कीर्णाः, तत्समाहाररूपं पदम् असंस्पृश्य=अनुपस्थाप्य, अनिर्मायेत्यर्थः, आविर्भूतास्तिरोभूताश्च भवन्त प्रत्येकमपदरूपा उच्यन्ते, वर्ण इति । एकैकवर्णः

तत्त्ववैशारदी ।

रबुद्धिनिर्ग्राह्यं यथाप्रतीति सिद्धान् नादान् वर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वाऽनु=पश्चाद् या संहरति=एकत्वमापादयति गौरित्येतदेकं पदमिति, तया पदं गृह्यते यद्यपि प्राच्योऽपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयन्ति तथाऽपि न विशदं प्रथते चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तम्, यस्तु वैयात्यादेकपदानुभवमविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह—"वर्णा" इति । ते खल्वमी वर्णा प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन् नागदन्तका इव शिक्यावलम्बनं संहता वा ग्रावाण इव पिठरधारणम् ? न तावत्प्रथम कल्पः—एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः, उत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गः, निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषानाधायिन साधनस्य साधनन्यायातिपातात्, तस्माद् द्वितीय परिशिष्यते, सम्भवति हि ग्राव्णा संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावित्वाद्, वर्णानां तु यौगपद्यासम्भवोऽत. परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात्सम्भूयापि नार्थधियमादधते, ते पदरूपमेकमसंस्पृशन्तस्तादात्म्येनात एवानुपस्थापयन्त आविर्भूतास्तिरोभूता-श्च.शलाकाकल्पा प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते, यदि पुन पदमेकं तादात्म्येन संस्पृशेयुर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह—"वर्ण पुनरेकैक पदात्मा" इति । सर्वाभिधानशक्तिप्रचित.=सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निचितो, गौ., गण, गौरं, नग, इत्यादिषु हि गकारे गोत्वाद्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्ति, एवं सोमः शोचिरित्यादिष्वौकारोऽर्थाभिधायिषु पदेष्वौवर्णो दृष्टोऽपि तत्तदभिधानशक्ति, एवं सर्वत्रोहनीयम्, स चैकैको-

पातञ्जलरहस्यम् ।

तत्र गौरित्यादिशब्द. श्रोत्रैकग्राह्य, अर्थो द्रव्य त्वक्चक्षुर्ग्राह्य,शेषाणि पञ्चविषयाणीत्युक्तः स्वमते पृथिव्यादिसमूहे शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासो घटाद्यर्थ, तथा च पाण्यादिचतुष्टयग्राह्य, शब्दादय पञ्च प्रत्येकं श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियग्राह्या., ज्ञानं मानसम्चौद्धं साक्षिग्राह्यञ्चेति पदपदार्थज्ञानानि अय शलाकासदृशानि परस्परमसङ्कीर्णानि यद्यपि पदवृत्तौ तादात्म्याध्यासवशादेकपात्रस्थजलदुग्धयोरिव सङ्कीर्णानि तेष्वेकैकस्यसमयप्रधारणात् पिपीलिकादिमनुष्यान्तेषु ये परप्रत्ययार्थाः शब्दाः तेषां पिपीलिकाशब्दोऽयं मनुष्यशब्दोऽयमिति योगिनां ज्ञानं भवतीति सूत्रार्थ, उच्चरितप्रध्वंसिनां वर्णानां समसमयवर्त्तित्वं नास्तीत्याह—वर्णा इति । एकस्मिंस्तिष्ठति तदन्यस्य स्थितिरनुग्रह ते वर्णा पदं स्फोटाख्यं व्यङ्ग्यं नित्यञ्च पद्यतेऽर्थोऽनेनेति, नित्यानित्ययो सम्बन्धो नास्तीत्याह—असंस्पृश्येति। जन्मविनाशशालिन इत्याह—आविरिति। अत एवाह—अपदस्वरूपा इति । वर्णस्वरूपमाह—वर्ण इति। पदात्मा गकारादिरोकारादिसहकारेण पदस्फोट व्यञ्जन् निर्वाहकत्वेन पदात्मा सर्वस्य गोगणगमनगन्धादेर्याऽभिधायकशक्तिबोधकत्वा तया प्रतीतो युक्त वर्णान्तरमोकारादि प्रतियोगी द्वितीयोऽनुयोगिनो गकारस्य

वार्त्तिकम् ।

न्द्रियं वर्णेष्वेव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये वागिन्द्रियजन्य शब्दो वर्ण एव न तु ४१-

ऽवस्थापित इत्येव बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनावच्छिन्ना इयन्त-एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्ता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नाऽऽदिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति, तदेतेषामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते, तदेकं पदमेकबुद्धिविषय-

भास्वती ।

स्थापित इत्येवरूपा बहवो वर्णा क्रमानुरोधिन =पूर्वोत्तरक्रमसापेक्षाः, अर्थसङ्केतेनावच्छिन्नाः =सङ्केतीकृतार्थमात्रवाचकाः, इयन्त एते =एतत्संख्यकाः, सर्वाभिधानसमर्था अपि गकारादिवर्णाः, तन्निर्मितं गौरिति पदं सङ्केतीकृतं सास्नाऽऽदिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति,

तदेतेषां वर्णानामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृता =एकीकृता ध्वनिक्रमा येषां तादृशानां य एको बुद्धिनिर्भासः =बुद्धावेकत्वख्यातिस्तत् पदम्, तच्च वाच्यस्य वाचकं कृत्वा सङ्केत्यते,

तदेकमिति । गौरित्येकः स्फोट इति, एकबुद्धिविषयत्वात् पदमेकम्, तच्च एकप्रयत्नोत्थापितम्, अभागम्, अक्रमम्, अवर्णम्, क्रमत उच्चार्यमाणानां वर्णानामयौगपद्यत्वाद् बौद्धम्=बुद्धिनिर्माणम्, अन्त्यवर्णस्य शेषोच्चारितस्य वर्णस्य प्रत्ययव्यापारेण स्मृतावुपस्थापितम्, तच्च पदम् परत्र प्रतिपिपादयिषया =प्रज्ञापनेच्छया वक्तृभिर्वर्णैरभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्= शब्दार्थप्रत्यया एकत्वत् सम्प्रतिपत्त्या =व्यवहारपरम्परया प्रतीयते, तस्य पदस्य पदानामि-

तत्त्ववैशारदी ।

यथा दूराद्वनस्पतौ हस्तिप्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवः, न चेयं विधा वर्णानामर्थप्रत्यायने सम्भविनी, नो खलु वर्णाः प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति शक्यं वक्तुम्? प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद् व्यक्ताव्यक्तत्वस्य, वर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः, तदेष वर्णेभ्यो जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुटः, स्फोटस्य तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटास्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानम्, एवं प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौ सहता वर्णा एकपदस्फोटभावमापन्ना प्रयत्नविशेषव्यङ्ग्यतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमापेक्षतया क्रमान्यत्वे तदभिव्यञ्जकप्रयत्नविशेषाभावेन तदभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् क्रमानुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनावच्छिन्नाः सङ्केतावच्छेदमेव लौकिकं सभागपदविषयं दर्शयन्ति, इयन्तो=द्वित्राः, त्रिचतुराः, पञ्चषाः एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्ता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नाऽऽदिमन्तमर्थमवद्योतयन्ति, तत्किमिदानीं सवतानुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वं, तथा च न पदं नाम किञ्चिदेकमित्यत आह—"तदेतेषाम्" इति । ध्वनिनिमित्तः क्रमो ध्वनिक्रमः, उपसंहृतो ध्वनिक्रमो येषु ते तथोक्ताः, बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकाश्यत इति बुद्धिनिर्भासः, सङ्केतावच्छिन्नाः स्थूलदर्शिलोकाशयानुरोधेन गकारौकारविसर्जनीया इत्युक्तम्, गकारादीनामपि सभागतया तादात्म्येन वाचकत्वात्, परमार्थतस्त्वेकमेव पदं वाचकमित्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति—"तदे-

पातञ्जलरहस्यम् ।

एकया बुद्ध्या निर्भास्यते, एकं पदमिति प्रत्यक्षे सति यदेकार्थपरिच्छेदकत्वाद्वर्णानां पदकल्पनु-

वार्त्तिकम् ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

द्विरुपचार इति न कल्पनेति भाव., उक्तामभिधानशक्तिं सोपरक्तिकामाह—सर्वपदे-ष्विति। यत्रापि क्रियापदं नास्ति तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते, कुतस्तत्र क्रियासा-मान्यवाचिन इति, फणिमतमाश्रित्याह-न सत्तामिति। आक्षेपलब्धस्यानुवादमाह-वाक्यार्थे पदरचना यथाऽय श्रोत्रिय इति, श्रोत्रियत्वं छन्दोऽध्ययनकर्तृत्वं, व्याकर-णाभावेऽबोधकत्वैवेत्याह—अन्वयेति। फलितमाह-एवमिति-भाष्यार्थं, वागिन्द्रि-यमष्टगोलकं यथाऽऽह-अष्टौ स्थानानीति, न च वाचक, वाचकस्तु शब्द एवेत्यर्थः, स चा-काशवायुप्रभवशरीरात् समुच्चारयितुर्वक्त्रमुपैति, नादस्थानान्तरेपु प्रविभज्यमानो वर्णत्व-मागच्छति य. स शब्द, स्थानान्तरे "वैखरीशब्दजन्मभूरि"त्युक्ते, परापश्यन्तीमध्यमावेख-रीति स्थानानीत्यर्थ., तया = बुद्ध्या, नागदन्ता. = भित्तिष्वारोपिततिर्यग्दण्डा', शिक्यं नाम रज्जुनिर्मितं घटादिधारकं, त्रयो ग्रावाण वर्तुलाकारा पाषाणा., पिठरम् भदनादिपाकपात्रम्, उच्चरितप्रध्वंसित्वाद् वर्णाना कुतो यौगपद्यमित्याह-वर्णाना त्विति। असम्भवन्निरसहाव-स्थितिभि, आग्नेयादीना यदाग्नेयोऽष्टकपालो भवत्यमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो-भवति, उपांशुयाजमन्तरा, एवमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदिति पार्णमासे यागत्रयं क्रमेण भवति, तेषामाशुतरविनाशेन प्रत्येकं पूर्वं विना परमापूर्वारम्भकत्वा-योगात् क्रमेण स्थाय्येवोत्पत्त्यपूर्वत्रय स्वीकृतं तद्वन्नेत्याह—न चेति। कुतो नेत्याह—स ख-ल्विति। गौरव व्यनक्ति-स एवेति। धूमादिरिव नाज्ञात प्रत्यायने हेतुरित्याह-न चैष इति। स्मृतिजनकसंस्कारस्तु समानविषय एवेति, खले कपोतन्यायेन, दूषणमाह-क्रमेति। एकपदा-

वार्त्तिकम्।

पदाख्य' शब्दोऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते स्फोटशब्दस्य च कारणम् एकप्रयत्नजन्यो-ध्वनिविशेष' प्रयत्नभेदोनोच्चारणे व्यवधाने सत्येकपदव्यवहाराभावाद्, गौरित्येकपदमिति व्यवहारस्तु स्फोटे प्रमाणं वर्णानामनेकत्वेन तैरेकत्वव्यवहारस्याऽन्यस्येनानुपपत्तेः तथा प्र-त्येकवर्णादनुत्पद्यमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्वं च स्फोटे प्रमाणम्, यदि चानुपूर्वीविशिष्टसमूह-स्यैकत्वादेकत्वव्यवहार तेनैव रूपेणार्थप्रत्ययहेतुत्व च स्वीक्रियते तर्हि संयोगविशेषावच्छि-न्नावयवसमूहादेवैकत्वव्यवहारजलाद्याहरणयोरुपपत्त्या घटाद्यवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्ग युक्तिसा-म्यात्, नन्वेवं युक्तिसाम्याद्वाक्यमपि स्फोटरूपम् एकैकं स्याद् इति चेद्? बाधकाभावे सती-ष्टत्वादिति दिक्, भाष्यकारस्तु संक्षेपतो वर्णानां पदत्व निराकरोति-वर्णा एकेति। अनेकवर्णा-एकसमयस्थित्यनर्हत्वात् परस्परं निरनुग्रहात्मान. = असम्बद्धस्वभावा अतस्ते पदमसंस्पृश्य पदत्वमप्राप्य अत एवार्थमनुपस्थाप्याविर्भूयैव क्षणात्तिरोभूताश्चेति कृत्वा प्रत्येकमपदस्वरूपा-विवेकिभिरुच्यन्त इत्यर्थ, अत्र स्वरूपग्रहणादवस्थाऽवस्थावतोरभेदेन वर्णानां पदत्वं न निरा-कृतम्, ननु यदि वर्णा. पदस्वरूपा न भवन्ति तर्हि कथमियन्तो वर्णा' क्रमविशेषावच्छिन्ना-अस्यार्थस्य वाचका इति लोकै सकेत्यन्त इत्याशङ्कां परिहरति-वर्ण. पुनरित्यादिना-संकेत्य-त'इति पर्य्यन्तेनेत्येकवाक्येन, अयमर्थः-यद्यपि वर्णा. पदाद् भिन्नास्तथाऽप्यवस्थाऽवस्था-वतोरभेदस्यापि सत्त्वादेकैकोऽपि वर्ण पदात्मा पदाभिन्नो भवति बीजाङ्कुरादिरिव वृक्षाभिन्नो-ऽव एव पदरूपण सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्न, अत्र हेतुमाह-सहकारीति। पदभावे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्सम्बन्धित्वाद् अनन्तपदरूपतामिवा-पन्नो भवति, इवशब्दोऽत्र वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थ', वैश्वरूप्यप्रकारमाह-पूर्वो गकार-उत्तरेणौरिति वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् व्यावर्त्यते, उत्तरश्च विसर्जनीय. पूर्वेण गौरिति वर्णद्वयेन गौर इत्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरिति स्फोटपदेऽखण्डे तादात्म्येनावस्थापितो भवति, इति इतोरवंरूपा पदवोवर्णा क्रमानुरोधिन आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभेदतोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना-नियमिता भूत्वा सर्वाभिधानसमर्था अपि इयन्त एतावत्संख्यका एते गकारादयो गामेवो-

परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्सम्प्रतिपत्त्या प्रतीयते, तस्य सङ्केतबुद्धितः प्रविभागः=एतावतामेवंजातीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति, सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं-

भास्वती ।

सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः=स्मृतावात्मा यस्य तादृश-

तत्त्ववैशारदी ।

कस्मादेवंविधः कदाचिन्न प्रथते न हि लाक्षारसावसेकोपधानापादितारुणभावः स्फटिकमणिस्तदपगमे स्वच्छो धवलो नानुभूयते तस्मात्पारमार्थिका एव वर्णा इत्यत आह—"परत्र" इति । प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः=उच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिर्योऽयं वाग्व्यवहारो विभक्तवर्णपदनिबन्धनः, तज्जनिता वासना।साऽप्यनादिरेव तदनुविद्धया=तद्वासितया लोकबुद्ध्या विभक्तवर्णरचितपदावगाहिन्या सिद्धवत्=परमार्थवत् सम्प्रतिपत्त्या=संवादेन वृद्धानां पदः प्रतीयते, एतदुक्तं भवति—अस्ति कश्चिदुपाधिर्य उपाधेयेन संयुज्यते वियुज्यते च यथा लाक्षाऽऽदिः, तत्र तद्वियोगे स्फटिकः स्वाभाविकेन स्वच्छधवलेन रूपेण प्रकाशत इति युज्यते पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीतध्वनिभेदादन्यतोऽनुत्पादात्तस्य च सदा साङ्कर्योपरूपिततया वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वमिति कुतो निरुपाधिनः पदस्य प्रथा ? यथाऽऽहुः—

"ध्वनयः सदृगात्मातो विपर्यासस्य हेतवः ।
उपलम्भकमेतेषां विपर्यासस्य कारणम् ॥
उपायत्वाच्च नियतं पदर्शितदर्शिनाम् ।
ज्ञानस्यैव च बाधेयं लोके ध्रुवमुपप्लवः" ॥ इति ,

यतः पदात्मा विभक्तवर्णरूपितः प्रकाशतेऽतः स्थूलदर्शी लोको वर्णानेव पदमभिमन्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे सङ्केतयतीत्याह—"तस्य" इति । तस्य पदस्याजानत एकस्यापि सङ्केतबुद्धितः स्थूलदर्शिलोकहिताय वर्णात्मना विभागः, विभागमाह—"एतावताम्" इति । एतावतां न न्यूनानामधिकानां वा, एवंजातीयको नैरन्तर्यक्रमविशेषः, अनुसंहार=एकबुद्ध्युपग्रहः, एकस्यार्थस्य=गोत्वादेर्वाचक इति, ननु यद्येकस्यार्थस्यायं शब्दो वाचकः इति सङ्केतो, हन्त भो शब्दार्थयोर्नेतरेतराध्यासस्तर्हीत्यत आह—"सङ्केतस्तु" इति । स्मृ-

पातञ्जलरहस्यम् ।

अस्यापि पदस्येत्यर्थः, सङ्केते—लाघवाय पदमास=समभिव्याहारः, उपसंहरति—तथा चेति ।

वार्त्तिकम् ।

मानं न तु वर्णवत् क्रमेण, अत एभिर्हेतुभिर्वर्णाभिन्नं, किन्तु बौद्धं बुद्धिमात्रग्राह्यं तथाऽन्त्यवर्णज्ञप्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तं वर्णास्तु नैवं तथाऽपि परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरेवरूपैः सिद्धवत्परमार्थवदन्योन्यसम्प्रतिपत्त्या,संवादेन प्रतीयते व्यवह्रियते, न तु वर्णेभ्योऽन्येन रूपेण, तत्र हेतुरनादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतया लौकिकबुद्ध्येति, अत्राभिधीयमानैरित्यनेन वागिन्द्रियविषयवर्णाविवेकः पदस्येति श्रूयमाणैरित्यनेन श्रोत्रविषयशब्दाविवेकः पदस्येति बोध्यम्, तदेव त्रिविधशब्दानामन्योन्याध्यासास्पदो दर्शितः, इदानीं त्रिविधशब्देनार्थप्रत्यययोरध्यासं प्रतिपादयितुं शाब्दव्यवहारस्य सङ्केतग्रहमूलकत्वमाह—तस्येति । तस्य पदस्य प्रविभागो विषयव्यवस्था सङ्केतग्रहादेव भवति, प्रविभागमेवाह—एतावतामिति । एतावता वर्णानाम् एवंजातीयकः क्रमानुपूर्वीकोऽनुसंहारो मिलनमेतस्यार्थस्य वाचकः उपस्थापक इत्येवरूपो विभाग इत्यर्थः, एकस्यार्थस्येति पाठेऽर्थविशेषस्येत्यर्थः, सङ्केतशब्दार्थमाह—सङ्केतस्त्विति । अध्यासः

चौरिति ज्ञानं, य एषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित्, सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्ति-र्वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते, न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, तथा न ह्यसाधना क्रियाऽस्तीति, तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो, नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकर्मकरणानां चैत्राग्नितण्डुलानामिति, दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रो-

भास्वती।

सर्वेति। वाक्यशक्तिः=वाक्यं क्रियाकारकसम्बन्धबोधकः पदप्रयोगस्तच्छक्तिः, तदाहरणं वृक्ष इति, न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति=अन्यक्रियाऽभावेऽपि सत्त्वक्रियया स-हाभिधीयमानः पदार्थो योऽन्यो भवेत्, तथा हि—असाधना कारकहीना क्रिया नास्ति, तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपः=अध्याहारः स्यात्, अपि च तत्र नियमार्थं= अन्यव्यावर्त्तनार्थोऽनुवादः=पुनः कथनं कर्त्तव्यं केषामनुवादस्तदाह-कर्तृकर्म-करणानां चैत्रतण्डुलाग्नीनामिति, पचतीत्यत्र चैत्रोऽग्निना तण्डुलान् पचतीति कारकपदक्रिया-पदसमस्ता वाक्यशक्तिस्तत्रास्तीत्यर्थः, दृष्टमिति। यश्छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे श्रोत्रिय-

तत्त्ववैशारदी।

इत्यर्थः, कस्मात् पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह—"न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति" इति। लोक एव हि पदानामर्थावधारणोपायः, स च केवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वा-च्यार्थीकरोति सोऽयमव्यभिचारः सत्तया पदार्थस्य अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारः—"य-त्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः" इति। क्रियाभेदाव्यभिचारि प्रातिपदिकमुक्त्वा क्रियाभेदं कारकाव्यभिचारिणं दर्शयति—"तथा च पचतीत्युक्ते" इति। पचतीत्युक्ते हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्यावगमाद् अन्यव्यावृत्तिपरस्तद्भेदानामनुवादः तदेवं भेद एव वाक्यार्थ इति, तथाऽनपेक्षमपि पदं वाक्यार्थे वर्त्तमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह—"दृष्टञ्च" इति। न चैतावताऽपि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतन्त्रस्यैवं-

पातञ्जलरहस्यम्।

पदान्तराविनाभूतमिति प्रयोजनाय पदान्तरमाक्षिपतीति। वाक्यमेव शक्तं न पदं निरर्थक-त्वादिति, तद्यथेति। श्वेतते प्रासाद इति, चेतनेतरप्रासादः श्वेतते श्वेतक्रियायुक्त इत्याह-पू-

वार्त्तिकम्।

र्वनिपदानामन्योन्यसंकरवदिदानीं पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च सङ्करेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्करं दर्शयति—सर्वपदेष्विति। वाक्यशक्तिः पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवनशक्तिः, तथा च वृक्ष-इत्यादिपदानां वृक्षोऽस्ति वृक्षश्चलति वृक्षश्छिद्यत इत्यादिवाक्यैः सङ्करोऽविवेक इति भावः, पदेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति-वृक्ष इत्युक्त इति। वृक्ष इत्युक्ते सत्याकाङ्क्षापूरणार्थं योग्यताऽऽदिवशा-दस्तीति शब्दो गम्यतेऽध्याह्रियत इत्यर्थः, तथा च पदे वाक्यसंकर इति भावः, ननु शब्दा-ध्याहारो न सम्भवति एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दविशेषानुमापकलिङ्गाद्यनुपस्थि-तेरिति चेत्? न—स्वेच्छया स्वयं कल्पितेन केनाप्याकाङ्क्षापूरकशब्देन वक्तृतात्पर्यविषया-र्थबोधसम्भवात्, अर्थविशेषानुमाने तु योग्यताऽऽकाङ्क्षातात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिता केवलयोग्यताया अर्थान्तर-साधारण्यादिति, उदाहरणान्तरमाह—तथा न हीति। आक्षेपोऽनुमानम्, नन्वेवं कारकवाचकप-दानां कुत्रापि प्रयोगो न स्यादित्यत्राह—नियमार्थ इति। योग्यताऽऽदिभिः सर्वत्रार्थविशेषानु-मानं न सम्भवति अतः कारकाणां सामान्यतोऽनुमितानामपि नियमार्थं कारकान्तरव्यावृ-त्त्यर्थश्चैत्रोऽग्निना भर्जनमित्यादिपदैश्चैत्राग्निभर्जनानां कर्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थः, इदा-नीमध्याहारं विनाऽपि पदवाक्ययोः सङ्करमर्थाभेदनिमित्तकं दर्शयति—दृष्टश्चेति। छन्दोऽधीत-

यथा—श्वेतते प्रासाद इति क्रियाऽर्थः, श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः, क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च, कस्मात्? सोऽयमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्केत इति, यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः, स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः, एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इति, अन्यथा शब्दोऽन्यथाऽर्थोऽन्यथा प्रत्यय इति विभागः, एवं तत्प्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं स-

भास्वती।

श्वेतवर्ण इति, क्रियाकारकात्मा = क्रियारूप कारकरूपश्चेत्युभयथा व्यवहार्यः, प्रत्ययोऽपि तथाविधो यत. सोऽयमित्यभिसम्बन्धात, एकाकार. = अर्थप्रत्यययोरेकाकारता सङ्केतेन प्रतीयते, यस्त्विति। स श्वेतोऽर्थ स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगत = शब्दसङ्कीर्ण, न प्रत्ययसहगत, एवं शब्दार्थप्रत्यया नेतरेतरसङ्कीर्णाः, शब्दो वागिन्द्रिये वर्त्तते, गवाद्यर्थो गोष्ठादौ वर्त्तते प्रत्ययश्च मनसीत्यसङ्कीर्णत्वम्, अन्यथेति। अर्थसङ्केतं-

तत्त्ववैशारदी।

"तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियाऽर्थ शब्द = स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियाया साध्यरूपाया, सिद्धरूप क्रियाऽर्थ. श्वेत इति भिन्न शब्द यत्रापि शब्दार्थयो सिद्धरूपत्वं तत्राप्यर्थादस्ति शब्दस्य भेद इत्याह—"श्वेत प्रासाद इति कारकार्थ. शब्द" इति। अभिहितत्वाच्च कारकविभक्तेरभाव, अर्थं विभजते—"क्रियाकारकात्मा तदर्थ" इति। तयो शब्दयोरर्थ क्रियात्मा कारकात्मा चेत्यर्थ, प्रत्ययं विभजते—"प्रत्ययश्च" इति। चशब्देन तदर्थ इत्येतत्पदमत्रानुकृष्यते तदत्रान्यपदार्थप्रधानं सम्बध्यते स एव क्रियाकारकात्माऽर्थो यस्य स तथोक्त नन्वभेदेन प्रतीते शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्करात्कुत प्रविभाग. ? इत्याशयवान् पृच्छति—"कस्माद्" इति। उत्तरमाह—"सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्" इति। सङ्केतोपाधिरेकाकारप्रत्ययो न तु तात्त्विक इत्यर्थ, , सङ्केत इति सप्तम्या सङ्केतस्य निमित्तता दर्शिता पर

पातञ्जलरहस्यम्।

र्वापरीभूताया इति क्रियारूपोऽर्थ साध्यो धात्वर्थ इति, भावनैव हि वाक्यार्थ स्वकरणविशे-

वार्त्तिकम्।

तत्रादौ शब्दभेदेऽप्यर्थप्रत्यययोरभेदेन शब्दार्थयोर्भेदं दर्शयति—श्वेतत इत्यादिना-प्रत्ययश्चेत्यन्तेन, क्रिया साध्यरूपोऽर्थो यस्य स क्रियाऽर्थ, श्वेतत इतिशब्द, तथा कारक सिद्धरूपोऽर्थो यस्य स कारकार्थ, श्वेत इतिशब्द, एतौ शब्दौ भिन्नौ, एतयोरर्थस्तु क्रियाकारकरूप एक एव श्वेतगुणमात्र, एवं प्रत्ययोऽपि, क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाणं पृच्छति—कस्मादिति। उत्तरम्—सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति। श्वेतनं या क्रिया सोऽयं श्वेतरूप कारको गुणो यश्च श्वेतत इत्यस्मात् श्वेताकारप्रत्यय सोऽयं श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकार, प्रत्यय इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थ, कथं तर्ह्यभेदेन शब्दार्थयो संकेत इति? तत्राह—एकाकार इति। एकाकार आरोपरूप प्रत्यय एव सङ्केत आरोपिताभेद एव सङ्केतो न तु पारमार्थिकाभेदरूप इत्यर्थ, ननु शब्दार्थयोरभेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञैव कथं न बाध्यते? तत्राह—यस्त्विति। यस्तु श्वेतोऽर्थ. शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्वाभि शब्दादिव्यावृत्ताभिरवस्थाभिर्नवपुराणादिभिर्विक्रियमाणत्वाच्च न शब्दप्रत्यययो. सहगतो न कालत सहचरो वैयधिकरण्यादित्यर्थ, एवं देशतो न सहचरो यतः शब्द आकाशे प्रत्ययो बुद्धावर्थस्तु श्वेतगुणादि प्रासादादिष्विति भावः, एवमिति। एवं शब्दोऽपि स्वावस्थाभि विक्रियमाणो नाप्यर्थबुद्ध्यो सहचर, एवं प्रत्ययोऽपीत्यर्थ, उपसंहरति—इत्यन्यथेति। सूत्रार्थमुपसंहरति—एवं तत्प्रविभागेति। एवं मनुष्यविषये शब्दार्थप्रत्ययेषु प्रवि-

च देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं, तदित्थं संस्कार-साक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः, परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिसंवेदनम् ,

अत्रेदमाख्यानं श्रूयते-भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद् दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभवद् अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच-दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्य्यग्गर्भसम्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति ? भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच-दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया

भास्वती।

दिविपाकानुभवजाता , जात्यायुर्भोगविपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः संस्काराः, पूर्वभवाभिसंस्कृता =पूर्वजन्मन्यभिसंस्कृता प्रचिता इत्यर्थ , ते परिणामादिचित्तधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मा , संस्कारसाक्षात्कारस्तु देशकालनिमित्तानुभवसहगत,, ततः कस्मिन् देशे काले च किन्निमित्तको जात इत्यवगम्यते, निमित्तम् =प्राग्भवीया देहेन्द्रियादयो यैर्निमित्तैर्भोगादि सिद्ध , अत्रेति। महासर्गेषु =महाकल्पेषु, विवेकजं ज्ञानं=तारकं सर्वविषयं-

तत्त्ववैशारदी।

अस्तु तत्र संयमात्तत्साक्षात्कारः पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुत ? इत्यत आह—"न च देश"-इति। निमित्तम्-पूर्वशरीरम् इन्द्रियादि च, सानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नान्तरीयकतया जात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थ , स्वसंस्कारसंयमं परकीयेष्वतिदिशति—"परत्राप्येवम्"इति। अत्र श्रद्धोत्पादे हेतुमनुभवत आवट्यस्य जैगीषव्येण संवादमुपन्यस्यति-"अत्रे-

पातञ्जलरहस्यम्॥

न्यायेन—ते पूर्वजन्मानुभवसम्भृता अतो नित्यानुमेया सन्तोऽपि योगिना प्रत्यक्षीकृता जातिस्मरणहेतव इत्याह—संस्कारेति । तेषां तत्र देशादिसाक्षात्कारं विना साक्षात्कारो-

वार्त्तिकम्।

दिना साक्षात्करणमित्यन्तेन, देशो जन्मभूमिर्नगरादि , कालो युगादिः, निमित्तं मातापित्रादिः, एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यविषयीकृत्य संस्काराणां साक्षात्कारो न सम्भवति सविषयवगुणग्रहणस्य विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छाऽऽदिस्थले दृष्टत्वाद् अत संस्कारसाक्षात्कारे पूर्वजन्मना देशकालनिमित्तादिरूपाशेषविशिष्टानामपि साक्षात्कारो भवति विषयविधयेत्यर्थ , सूत्रार्थं व्याचष्टे-तदित्थमिति। न केवलं संस्कारसाक्षात्कारात् पूर्वजातिज्ञानमेव, अपि, तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वयं पूरयति-परत्रापीति। भाविजन्मसंस्काराणामनागतावस्थानां-साक्षात्कारादिति शेष , संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इत्यत्र प्रमाणतया जैगीषव्यावट्ययोः संवादमाह—अत्रेदमाख्यानमिति। अत्र पूर्वजातिज्ञानविषये महासर्गेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं बाल्ययौवनवार्द्धक्यादिरूप तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वतो जैगीषव्यस्य तारकं सर्वविषयकमित्यागामिसूत्रलक्षणीयं विवेकजं ज्ञानमुदभूद्, अथानन्तरं तमावट्यनामा योगी लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षाऽर्थं तनुधरो निर्माणकायं धृत्वा पप्रच्छेत्यर्थः भव्यत्वात् कुशलत्वादनभिभूतवृत्तिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं किमुपलब्धमित्यनेनान्वयः, यथाश्रुते भव्यत्वाख्यजीवन्मुक्त्यनन्तरम् आकाशादिगमनासम्भवादिति, सम्पश्यता = उपभुञ्जानेन देवतानुष्येषु जायमानेनेत्यनेन च तत्रत्यसुखमुपभुञ्जानेनेत्युपलक्षितं सुखदुःखयोर्मध्ये संसारे किंमधुरमिति पृष्ट स दुःखबहुत्वप्रतिपादनाय सर्वमेव दुःखमित्याह-दशस्विति।। अनुभूतं सुख

नच तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति अमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति परप्रत्यस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतं परप्रत्ययमात्रं तु योगिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायरूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिवध्नाति ग्राह्यशक्ति-

---

भास्वती ।

प्रत्यय इति । प्रत्यये रक्तद्विष्टादिचित्तमात्रे संयमात् परचित्तमात्रस्य ज्ञानम् ॥ १९ ॥

रक्तमिति । सुगमम् ॥ २० ॥

कायरूप इति । ग्राह्या = ग्रहणयोग्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति = स्तम्नाति, चक्षु

तत्त्ववैशारदी ।

"प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्", प्रत्ययस्य = परचित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति ॥ १९ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येव परचित्तसाक्षात्कारोऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—"न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वाद्" सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमः, अयन्तु परचित्तमात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

"काय—अन्तर्द्धानम्", पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि

पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रत्ययेतिसूत्रं । प्रत्ययस्य परचित्तस्य तस्य ज्ञाने

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामि—

त्युक्तिमाश्रित्याह—परप्रत्ययमात्र त्विति भाष्यार्थे, टीकामते तु प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रत्ययश्चित्तं-तत्र संयमात् यादृशो हि संयमस्तादृगेव साक्षात्कारहेतुत्वाऽधिकल्यातिप्रसङ्गादित्याह—न चेति । ज्ञानस्य प्रत्ययो द्विविधः सामान्यो देशकालाद्यवच्छिन्नो विशेषश्च, तत्राद्यो योगिधीविषय इत्याह—रक्तमिति । भोजवृत्तिमत इदं सूत्रम् ॥ १९-२० ॥

अन्तर्धानस्योपायमाह-कायेति, सूत्रं रूप्यते गृह्यते धर्मी येन धर्मेण तद्रूपं न तस्य संय-

वार्त्तिकम् ।

"प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्", व्याचष्टे—प्रत्यय इति । प्रत्ययस्य रागादिमत्या स्वकीयचित्तवृत्तेः संयमेनाध्ययादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्करणात्ततस्तस्माच्चित्तात् परस्य भिन्नस्य चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतो ज्ञानं सङ्कल्पमात्रेणैव भवतीत्यर्थः

ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न वेति जिज्ञासायामाह—न च तत् सालम्बनमिति । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति तस्य परिचित्तालम्बनस्य संयमविषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थः, तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्, न च तत् सालम्बनमित्युक्तं विवृणोति-रक्तमिति । तस्येत्यादि, हेतुं विवृणोति—परप्रत्ययस्येति । उपसंहरति-परप्रत्ययेति । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्यालम्बनमपीति तुशब्दार्थः ॥ १९-२० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम्, कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपं रूपमादद्यपदिष्टेषतः वारणादिभिः साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वर्वादिद्रष्टव्य

नरकतिर्यग्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि, भगवानावट्य उवाच-यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति ? भगवान् जैगीषव्य उवाच-विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं, कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति दुःखस्वरूपस्तृष्णातन्तुस्तृष्णादुःखसन्तापापगमात्तु प्रसन्नमबाधं सर्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

भास्वती ।

सर्वथाविषयमक्रमं विवेकस्य वाह्यसिद्धिरूपम्, तनुधर =निर्माणतनुधर, भव्यत्वात्= रजस्तमोमलहीनतया स्वच्छचित्तत्वात्, प्रधानवशित्वम् = प्रकृतिजय, त्रिगुणश्च प्रत्ययः =सत्त्वाधिकोऽपि सुखरूपप्रत्ययस्त्रिगुणः, दुःखस्वरूप =दुःखात्मकः, तृष्णातन्तुः = तृष्णारज्जुः, तृष्णाबन्धनजातदुःखसन्तापापगमात्तु प्रसन्न =निर्मलम्, अबाध =प्रतिघातरहितम्, सर्वानुकूल =सर्वेषामनुकूलं यद्वा—सर्वावस्थास्वनुकूलमिदं सन्तोषसुखमनुत्तमं कामसुखापेक्षयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

दमाख्यानं श्रूयते" इति । महाकल्प = महासर्गः, तनुधर इति निर्माणकायसम्पदुक्ता, भव्यः =शोभनो, विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थः, प्रधानवशित्वम् = ऐश्वर्यं, तेन हि प्रधानं विक्षोभ्य यस्मै यादृशीं कायेन्द्रियसम्पदं दित्सति तस्मै तादृशीं दत्ते, स्वकीयानि च कायेन्द्रियाणि सहस्राणि निर्मायान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति सन्तोषो हि तृष्णाक्षयो· बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धर्मः ॥ १८ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

न भवतीत्याह-न चेति । निमित्तकारणं देहेन्द्रियादि येन येन कायेनोत्पादितम् इत्याह — तनुधर इति ॥ १८ ॥

वार्त्तिकम् ।

मिति शेषः, सुखस्यापि दुःखत्वं गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम्, प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रकृतिनियोक्तृत्वं तत्कार्यत्वाच्चद्रूपम् ऐश्वर्यसुखं तथा सन्तोषसुखं सन्तोषोत्थं स्वाभाविकं सुखं प्रधानवशित्वेन हि कामसमाप्त्या विषयेष्वलम्प्रत्ययरूपं वैतृष्ण्याख्यं सन्तोषमुत्पाद्य चित्तस्य स्वाभाविकं सुखमभिव्यज्यत इति, कैवल्यापेक्षया दुःखमुपपादयति-बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः सन्तोषाख्योऽलम्प्रत्ययः त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणत्रयश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मनुविषयसम्पृक्तत्वादित्यर्थः, कैवल्यस्य च सुखत्वम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपतयोक्तम्, सुखं दुःखसुखात्यय इति मोक्षशास्त्रे परिभाषणात्, निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा वाऽत्र कैवल्ये सुखशब्दो दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्णीत एवं श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः सर्वशास्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति, नन्वेवं कथं सन्तोषसुखस्यानुत्तमत्वं श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत?? तत्राह-दुःखरूप इति । दुःखपाश्यतया दुःखहेतुस्तृष्णाऽऽख्यस्तन्तुर्बन्धकरज्जुर्हेतुस्तत द्दृष्टोऽर्थो बन्धहेतो य सम्यक्क्षयोदेव तत्सन्तापापगमात् प्रसन्नं वैषयिकदुःखाकलुषितम् अबाधमक्षयं यावद्बुद्धिस्थायि सर्वेषामेवानुकूलं प्रियमिदं सन्तोषोत्थं प्रधानवशित्वमूलकं सुखमुक्तं शास्त्रेष्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

नरकतिर्य्यग्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि, भगवानावट्य उवाच-यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति ? भगवान् जैगीषव्य उवाच-विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं, कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति दुःखस्वरूपस्तृष्णातन्तुस्तृष्णादुःखसन्तापापगमात्तु प्रसन्नमबाधं सर्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

भास्वती ।

सर्वथाविषयमक्रमं विवेकस्य बाह्यसिद्धिरूपम्, तनुधरं = निर्माणतनुधरं, भव्यत्वात् = रजस्तमोमलहीनतया स्वच्छचित्तत्वात्, प्रधानवशित्वम् = प्रकृतिजयः, त्रिगुणश्च प्रत्ययः = सत्त्वाधिकोऽपि सुखरूपप्रत्ययस्त्रिगुणः, दुःखस्वरूपः = दुःखात्मकः, तृष्णातन्तुः = तृष्णारज्जुः, तृष्णाबन्धनजातदुःखसन्तापापगमात्तु प्रसन्नं = निर्मलम्, अबाधं = प्रतिघातरहितम्, सर्वानुकूलं = सर्वेषामनुकूलं यद्वा—सर्वावस्थास्वनुकूलमिदं सन्तोषसुखमनुत्तमं कामसुखापेक्षयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

दमाख्यानं श्रूयते" इति । महाकल्पः = महासर्गः, तनुधर इति निर्माणकायसम्पदुक्ता, भव्यः = शोभनो, विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थः, प्रधानवशित्वम् = ऐश्वर्यं, तेन हि प्रधानं विक्षोभ्य यस्मै यादृशीं कायेन्द्रियसम्पदं दित्सति तस्मै तादृशीं दत्ते, स्वकीयानि च कायेन्द्रियाणि सहस्राणि निर्मायान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति सन्तोषो हि तृष्णाक्षयो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धर्मः ॥ १८ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

न भवतीत्याह-न चेति । निमित्तकारणं देहेन्द्रियादि येन येन कायेनोत्पादितं इत्याह — तनुधर इति ॥ १८ ॥

वार्त्तिकम् ।

मिति शेषः, सुखस्यापि दुःखत्वं गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम्, प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रकृतिनियोक्तृत्वं तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वर्यसुखं तथा सन्तोषसुखं सन्तोषोत्थं स्वाभाविकं सुखं प्रधानवशित्वेन हि काममप्राप्त्या विषयेष्वलम्प्रत्ययरूपं वैतृष्ण्याख्यं सन्तोषमुत्पाद्य चित्तस्य स्वाभाविकं सुखमभिव्यज्यत इति, कैवल्यापेक्षया दुःखमुपपादयति-बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः सन्तोषाख्योऽलम्प्रत्ययः त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मयाविषमसृष्टत्वादित्यर्थः, कैवल्यस्य च सुखत्वम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपतयोक्तम्, सुखं दुःखसुखात्यय इति मोक्षशास्त्रे परिभाषणात्, निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा चाऽत्र कैवल्ये सुखशब्दो दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्णीत एव श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः सर्वशास्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति, नन्वेवं कथं सन्तोषसुखस्यानुत्तमत्वं श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत? तत्राह-दुःखरूप इति । दुःखपादकतया दुःखरूपस्तृष्णाऽऽख्यस्तन्तुर्नैन्यकरज्जुर्हेतुस्तत्र दृष्टोऽर्थो यश्चोद्धो यः सम्यक्तयोद्वेजकस्तस्यापगमात् प्रसन्नं वैषयिकदुःखाकलुषितम् अबाधमक्षयं यावद्बुद्धिस्थायि सर्वेषामेवानुकूलं प्रियमिदं सन्तोषोत्थं प्रधानवशित्वमूलकं सुखमुक्तं शास्त्रेष्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

नच तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वाद् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति अमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति परप्रत्यस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृत परप्रत्यमात्रं तु योगिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायरूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्ति-

---

भास्वती ।

प्रत्यय इति । प्रत्यये रक्तद्विष्टादिचित्तमात्रे संयमात् परचित्तमात्रस्य ज्ञानम् ॥ १९ ॥

रक्तमिति । सुगमम् ॥ २० ॥

कायरूप इति । ग्राह्या=ग्रहणयोग्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति=स्तम्नाति, चक्षु

तत्त्ववैशारदी ।

"प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्", प्रत्ययस्य=परचित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति ॥ १९ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येव परचित्तसाक्षात्कारोऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—"न च तत्सालम्बन तस्याविषयीभूतत्वाद्" सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयम, अयन्तु परचित्तमात्रविषय इत्यभिप्राय ॥ २० ॥

"काय—अन्तर्द्धानम्", पञ्चात्मक काय स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि

पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रत्ययेतिसूत्रं । प्रत्ययस्य परचित्तस्य तस्य ज्ञाने

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामि—

त्युक्तिमाश्रित्याह—परप्रत्ययमात्र त्विति भाष्यार्थे, टीकामते तु प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रत्ययश्चित्त-तत्र संयमात् यादृशो हि संयमस्तादृगेव साक्षात्कारहेतुताऽधिकस्यातिप्रसङ्गादित्याह—न चेति । ज्ञानस्य प्रत्ययो द्विविध सामान्यो देशकालाद्यवच्छिन्नो विशेषश्च, तत्राद्यो योगिधीविषय इत्याह—रक्तमिति । भोजवृत्तिमत इदं सूत्रम् ॥ १९-२० ॥

अन्तर्धानस्योपायमाह-कायेति, सूत्रं रूप्यते गृह्यते धर्मी येन धर्मेण तद्रूपं न तस्य संय-

वार्त्तिकम् ।

"प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्", व्याचष्टे—प्रत्यय इति । प्रत्ययस्य रागादिमत्त्या स्वकीयचित्तवृत्ते संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषै साक्षात्करणात्ततस्तस्माच्चित्तात् परस्य मित्रस्य चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतो ज्ञानं सङ्कल्पमात्रेणव भवतीत्यर्थ

ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न वेति जिज्ञासायामाह—न च तत् सालम्बनमिति । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति तस्य परिचित्तालम्बनस्य संयमविषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थ, तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्, न च तत् सालम्बनमित्युक्त विवृणोति-रक्तमिति । तस्येत्यादि, हेतु विवृणोति-परप्रत्ययस्येति । उपसंहरति-परप्रत्ययेति । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूत न तु परचित्तस्यालम्बनमपीति तात्पर्यं ॥ १९-२० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम्, कायरूपेति । स्वशरीरस्य रूप संयमाद्शेषविशेषत. कारणादिभि साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वदर्शनस्य

स्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानमुत्पद्यते योगिनः, एतेन शब्दा द्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं-सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्र यथाऽऽर्द्रवस्त्रं-

भास्वती।

प्रकाशासम्प्रयोगे=चक्षुर्गतप्रकाशनशक्त्या सहाप्रयोगेऽन्तर्धानम्=अदृश्यता ॥ २१ ॥

आयुरिति। आयुर्विपाकम्=आयूरूपो विपाको यस्य तत् कर्म द्विविधम्, सोपक्र-

तत्त्ववैशारदी।

कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तिः रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तम्भ्यते तस्माद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानं योगिनः, ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन=ज्ञानेनासम्प्रयोगः, चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत्, तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थः "एतेन" इति। काये शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनाघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे तदन्तर्धानम् इति सूत्रमूहनीयम् ॥ २१ ॥

"सोपक्रम-वा"। आयुर्विपाकं च कर्म द्विविधं—सोपक्रमं निरुपक्रमं च, यत् खल्वैकभविकं कर्म जात्यायुर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकं, तच्च किञ्चित्कालानपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं दत्तबहुभोगमल्पावशिष्टफलं प्रवृत्तव्यापारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तुमेकेन शरीरेणाशक्यत्वाद्विलम्बते तदिदं सोपक्रमम्, उपक्रमः=व्यापारस्तत्सहितमित्यर्थः, तदेव तु दत्तस्तोकफलं तत्कालमपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाणं कादाचित्कमन्दव्यापारं निरुपक्रमम्, एतदेव निदर्शनाभ्यां विशदयति—"तत्र यथा" इति। अत्रैवातिवैशद्याय निदर्शनान्तरं दर्शयति—

पातञ्जलरहस्यम्।

सक्तप्रतिबन्धे सत्यन्तर्धानं योगिनः सिध्यति सुतरां रूपाग्रहे रूपवतोऽग्रहणं नक्तंचराणां यथाऽऽदित्यादेरग्रह इत्यर्थः ॥ २१ ॥

परलोकाय कथं शीघ्रं यतेत तदर्थसंयमविशेषमाह-सोपक्रमं निरुपक्रमञ्चेति सूत्रं, वितानितं शोषणाय विस्तीर्य दत्तं, तद्यथा लघीयसा कालेनाल्पेन शुष्यति तद्वत्, यत्पिण्डीकृतं विलम्बेन शुष्यति तद्वत् तयोः संयमे क्रियमाणे, "परान्तकाले परिमुच्यन्ति सर्वे" इति श्रुतिमाश्रित्याह-परान्तः प्रलयः, परस्य ब्रह्मणो लयकालत्वात्तद्भिन्नोऽपरान्तो मरणं तस्य ज्ञानं निश्चयः, सोपक्रमावशिष्टं कायव्यूहं कृत्वा शीघ्रं तदवशिष्टं भुक्त्वा स्वेच्छया म्रियते योगीति

वार्त्तिकम्

दृश्यताशक्तिं परचक्षुःसंयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति ततश्च परचक्षुःप्रकाशैस्तत्किरणैरसंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः, दिवाऽन्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः, सूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति—एतेनेति। एतेन रूपान्तर्द्धानेन शास्त्रान्तरसिद्धं शब्दाद्यन्तर्द्धानमप्युपलक्षितं वेदितव्यमित्यर्थः ' यदा कायस्य शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तेषां ग्राह्यशक्तिस्तम्भो भवति तदा श्रोत्रादिसन्निकर्षप्रतिबन्धाद्योगिनः शब्दादिकं बधिरेणेव केनापि न श्रूयत इतिभावः ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा, व्याचष्टे—आयुरिति। आयुष्करकर्मज्ञानादेव इदमियद्दिनस्थायीत्यपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं भवति, अतः कर्मणो विशेषणमायुर्विपाकमिति, सोपक्रमं तीव्रवेगेन फलदातृ यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धक्यावस्थानां झटित्येवारम्भकमायुष्करं कर्मेति, निरुपक्रमं च मन्दवेगेन फलदातृ यथा

वितानित लघीयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमम्, यथा च तदेव सम्पिण्डितं चिरेण संशुष्येद् एवं निरुपक्रमम्, यथा चाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमम्, यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमतोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम्, तदैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं—सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्संयमाद् अपरान्तस्य = प्रायणस्य ज्ञानम्, अरिष्टेभ्यो वेति । त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति, तत्राध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति, तथाऽऽधिभौतिकं यमपुरुषान् पश्यति, पितॄनतीतानकस्मात्पश्यति, आधिदैविकं—स्वर्गमकस्मात्सिद्धान् वा

भास्वती ।

म = फलोपक्रमयुक्तम्, दृष्टान्तमाह—यथा—आर्द्रं वस्त्रं विस्तारितं स्वल्पेन कालेन शुष्येत्, अनुकूलावस्थाप्राप्तौ शुद्धतारूपं फलमचिरेणारब्धं भवेत्, तथा यत् कर्म विपाकोन्मुखं तदेव सोपक्रमं तद्विपरीतं निरुपक्रमम्, दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चाग्निरिति । कक्षे=तृणगुच्छे, मुक्त=न्यस्त, क्षेपीयसा कालेन=अचिरेण, तृणराशौ=आर्द्रे तृणराशौ, एकभविकम्=अव्यवहितपूर्वजन्मनि सञ्चितमायुष्करम्=आयूरूपविपाककरम्, अरिष्टेभ्य इति । घोषं=शब्दम्, पिहितकर्णः=अङ्गुल्यादिना रुद्धकर्णः, नेत्रेऽवष्टब्धे=अङ्गुल्या-

तत्त्ववैशारदी ।

"यथा वाऽग्नि" इति । परान्तम्—महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणं, तस्मिन् कर्मणि धर्माधर्मयो संयमादपरान्तज्ञानम्, ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विज्ञाय बहून् कायान् निर्माय सहसा फलं भुक्त्वा स्वेच्छया म्रियते, प्रासङ्गिकमाह—"अरिष्टेभ्यो वा" इति । अरिवत् त्रासयन्तीत्यरिष्टानि त्रिविधानि मरणचिह्नानि, विपरीतं वा सर्वं=माहेन्द्रजालादिव्य-

भावज्ञत्वरहस्यम् ।

फलम्, एवं निरुपक्रममिति, एवमस्यैषा दृष्टिः—यत् शरीरे ऊष्माणं विजानाति, अस्यैषा श्रुतिर्यत् पिहितकर्णः शब्दं शृणोति तयोरनुपलब्धावनिष्टं भविष्यतीति, अवष्टब्धे-

वार्त्तिकम् ।

सत्यादिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थानां विलम्बेनारम्भकम् आयुष्करं कर्मेति, तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्करणात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरुपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मरणस्य ज्ञानं भवतीति विभागः, सोपक्रमनिरुपक्रमकर्मणोर्दृष्टान्तमाह—तत्र यथेत्यादिना, वितानितं विस्तारितम् ह्रसीयसा स्वल्पेन यथाक्रममुभयोरपरं दृष्टान्तद्वयमाह—यथा वाऽग्निरित्यादिना, कक्षे तृणे, क्षेपीयसा शीघ्रेण, उपसंहरति—तदैकेति । जन्मान्तरभोगस्य कर्मणो ज्ञानं वर्त्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुरत उक्तमेकभविकमिति भुज्यमानकर्मेति सहैकभवत्रिधर्मित्यर्थः, सूत्रार्थमाह—तत्संयमादिति । ऐकभविकायुष्करकर्मसंयमात्सोपक्रमादिरूपविशेषावधारणे इति पूर्वान्तापेक्षयाऽपरान्तस्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वरूपेज्ञानं भवति अरिष्टेभ्यो वेत्यर्थः, अरिष्टज्ञानस्यापीदं फलमिति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तं संयमसिद्धीनामेव प्रकृतत्वादरिष्टानि मरणचिह्नानि च योगिना समाध्यवधानार्थमवधारणीयानि, तानि व्याचष्टे—त्रिविधमिति । पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्वोप वह्निज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति, इत्येवमरिष्टमाध्यात्मिकम्, अवष्टब्धेऽङ्गुल्यादिना भ्रामिते चक्षुषि वह्निस्फुलिङ्गतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति, इत्यपरम्, अन्यान्यपि विविधान्यरिष्टानि वसिष्ठमार्कण्डेयादिभिरुक्तानि दिनमाससंवत्सरादिभेदैर्स्तु स्युचिह्नानि सङ्क्षेपत आह—विपरीतं वा सर्वमिति । सर्वं श्वासप्र-

पश्यन्ति विपरीतं वा सर्वमिति, अनेन वा ज्ञानात्यपरान्तमुपस्थितमिति ।२२

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनाः, तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते, दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते, पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते, भावनातः समाधिर्यः स संयमस्ततो बलान्यवन्ध्यवीर्य्याणि जायन्ते, पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना, ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति, अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमा-

भास्वती ।

दिना सम्पीडिते नेत्रे, अपरान्त =मृत्यु ॥ २२ ॥

मैत्रीति । स्पष्टम्, भावनात इति । मैत्र्यादिभावनातस्तत्तद्भावेषु स्वरूपशून्यमिव तत्तद्भावनिर्भासं ध्यानं यदा भवेत्तदा तत्र समाधिः, स एव तत्र संयम, ततो मैत्र्यादि-

तत्त्ववैशारदी ।

तिरेकेण ग्रामनगरादि स्वर्नरकममिमन्यते मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति ॥ २२ ॥

"मैत्र्यादिषु बलानि"। मैत्र्यादिषु संयमान्मैत्र्यादिबलान्यस्य भवन्ति तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवलोकं सुखाकरोति, ततः सर्वहितो भवति, एवं करुणाबलात्प्राणिनो दुःखाद् दुःखहेतोर्वा समुद्धरति, एवं मुदिताबलाज्जीवलोकस्य माध्यस्थ्यमावत्ते वक्ष्यमाणौपयिकं भावनाकारणत्वं समाधेराह-"भावनात समाधिर्यः स संयम" इति,यद्यपि धारणाध्यानसमाधित्रयमेव संयमो न समाधिमात्रं तथाऽपि समाध्यनन्तर कार्य्योत्पादात्समाधेः प्राधान्याद् तत्र संयम उपचरित क्व चिद्भावना समाधिरिति पाठः, तत्र भावनासमाधी समूहस्य संयमस्यावयवौ हेतू भवत, वीर्य्यं = प्रयत्न, तेन मैत्र्यादिबलवत पुंस सुखित्वादिषु परेषां कर्त्त-

पातञ्जलरहस्यम् ।

पीडितेऽपरान्तमुपस्थितम् ॥ २२ ॥

विभूत्यन्तरमाह-मैत्र्यादिष्विति सूत्रं, कस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह—तत्र मैत्रीति । एवं सर्वत्र भावनातः समाधिर्यः स संयम इति, धारणाध्यानयोः समाधिफलकत्वात् समा-

वार्त्तिकम् ।

दवास्मादिकमिति, अनेन वा = अरिष्टेन वेत्यर्थ ॥ २२ ॥

"मैत्र्यादिषु बलानि" मैत्र्यादिषु संयमाद् बलान्यवन्ध्यानि वीर्याणि भवन्ति परेषु मैत्र्याद्यर्थं प्रयत्नो विफलो न भवतीति यावत्, तदेतद् व्याचष्टे—मैत्रीकरुणेति । मैत्र्यादित्रयविषयिण्यस्तिस्रो भावना संयमा भवन्ति, तत्र सुखितेषु मैत्री, एवंस्वरूपा एतमादिसाधनिकेत्यनेपनिवेशैर्मैत्रीं भावयित्वा साक्षात्कृत्य च व्याख्यात मैत्रीबल लभत इत्यर्थ, एवं करुणामुदितयोरपि व्याख्येयम्,यद्यपिभावनाशब्द सूत्रे नास्ति तथाऽपि तन्त्रान्तरानुसारात्स्वयं व्याख्यात, प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवद् अत्राप्युत्पादनार्थमिति भ्रमो मा भूद् इत्येतदर्थं प्रकृते तन्त्रान्तरीयभावनाशब्दस्यार्थ स्वयमाह—भावना = समाधिरिति । भाव्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरेकार्थतया वेति भाव, ध्यानधारणयो संग्रहाय पुनराह—य स संयम इति । य स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रकान्त इत्यर्थ ,भावनाशब्दोक्तसमाधिं विना ध्यानधारणयोरपि ग्रहणं तन्त्रान्तर इति भाव , भावनाऽत समाधिरिति पाठे तु अत सूत्रात् पूर्वोक्तात् भावना समाधिरित्यर्थं ,बलशब्दं विवृण्वान सूत्रार्थमुपसंहरति—ततो बलानीति। ननु प्रथमपादोक्तोपेक्षा कथं मैत्र्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन न संगृहीता तत्राह—पापशीलेष्विति। पापशीलेषु मैत्र्यादिशून्यतास्वरूपा उपेक्षामात्रं न तु तस्यामभावरूपिण्यामुपेक्षायां प्रतियोगितत्त्व

भावाद् इति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिबले संयमाद् हस्तिबलो भवति, वैनतेयबले संयमाद् वैनतेयबलो भवति, वायुबले संयमाद्वायुबल इत्येवमादि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या य आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वाऽर्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमाद् ॥ २६ ॥

भास्वती।

बलानि, अवन्ध्यवीर्याणि=अव्यर्थवीर्याणि जायन्ते स्वचेतस्यमैत्र्यादीनि नोत्पद्यन्ते, परैरपि मित्रादिभावेन च योगी विश्वस्यते ॥ २३ ॥

हस्तिबल इति। सुगमम् ॥२४॥

ज्योतिष्मतीति। आलोकः=अबाधः प्रकाशभावो येन, सर्वेन्द्रियशक्तयो गोलकनिरपेक्षा विषयगता इव भूत्वा विषयं गृह्णन्ति ॥ २५ ॥

तत्त्ववैशारदी।

न्येषु प्रयत्नोऽवन्ध्यो भवतीति, उपेक्षा=औदासीन्यं न तत्र भावना, नापि सुखिताऽऽदिवद् भाव्यं किञ्चिदस्तीति ॥ २३ ॥

"बलेषु हस्तिबलादीनि" यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥ २४ ॥

"प्रवृत्त्या—ज्ञानम्"। सूक्ष्मे, व्यवहिते विप्रकृष्टे वाऽर्थे संयमेन विन्यस्य तमर्थमधिगच्छतीति ॥ २५ ॥

"भुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमाद्" सा द्भुवाद्-इतो मेरुपृष्ठात्, तदेवमनेन सद्ग्रहश्लोकान्तेन

पातञ्जलरहस्यम्।

परेषु कार्योत्पादे प्राधान्यादित्यर्थः, अवन्ध्यप्रयत्नं फलाव्यभिचारीत्यर्थः ॥ २३ ॥

मानसबलमुक्त्वा शारीरमाह—बलेष्विति सूत्रं, वैनतेयबले गरुडस्य बल इति ॥२४॥

आध्यात्मिकमुक्त्वाऽधिभूतविषयमाह—प्रवृत्त्येति। सूत्रसङ्गतिमाह—ज्योतिष्मतीति। ज्योतिष्मत्याः प्रवृत्तेः य आलोकः स प्रवृत्त्यालोकः तस्मिन् न्यासात् संयमात् सूक्ष्मादिज्ञानं साक्षात्कार इत्यर्थः ॥ २५ ॥

आधिदैविकमाह—भुवनेति। सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्चेति श्रुतेः, सूर्ये संयमात् स्थावर-

वार्त्तिकम्।

तिरिक्तः कश्चन विशेषोऽस्ति यस्य साक्षात्कारार्थं भावना स्यादतश्च तस्यामुपेक्षायां नास्ति समाधिः संयमोऽपेक्षित इत्यर्थः, शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

"बलेषु हस्तिबलादीनि", हस्त्यादिबलेषु संयमाद्धस्त्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः, भाष्यं सुगमम् ॥ २४ ॥

"प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्", व्यवहितमावृतं, विप्रकृष्टं दूरवर्त्ति, व्याचष्टे—ज्योतिष्मतीति। ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिः प्रथमपादोक्ता, तस्या य आलोकस्तत्कालीनो यः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु विन्यस्य च साक्षात्करोतीत्यर्थः, अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा नास्ति चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवच्चित्तबलत्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मादिसाक्षात्कारो भवतीति भावः, परम्परया बुद्ध्यादिविषयकसंयमसाध्यत्वेनैव चास्याः सिद्धेः संयमसिद्धिमध्ये निर्वचनमिति ॥ २५ ॥

"भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्", भुवनशब्दार्थं व्याचष्टे—तत्प्रस्तार इत्यादिना, भुवनविस्तार-

तत्प्रस्तारः—सप्तलोकाः, तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येष भूर्लोकः, मेरुपृष्ठादारभ्या ध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः, तत्परः स्वर्लोकः पञ्चविधो माहेन्द्रस्तृतीयो लोकः, चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः त्रिविधो ब्राह्मः, तद्यथा—जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति,

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान्।
माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजाः" इति

सङ्ग्रहश्लोकः, तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयो-

भास्वती।

तदिति। तत्प्रस्तारः=भुवनविन्यासः, अवीचेः प्रभृति=अवीचिर्निम्नतमो निरयः, तत ऊर्ध्वमित्यर्थः, तृतीयो माहेन्द्रलोकः स्वर्लोकेषु प्रथमः, तत्रेति। घनः=संहत पा-

तत्त्ववैशारदी।

संक्षेपतः सप्तलोकानुपन्यस्य विस्तरेणाह—"तत्रावीचेः" इति। घनशब्देन पृथिव्युच्यते भूमिः=स्थानमित्यर्थः, एते महानरका अनेकोपनरकपरिवारा बोद्धव्याः, एतानेव नामा-

पातञ्जलरहस्यम्।

जङ्गमानां ज्ञानसिद्धिरित्याह—तदिति। तत्प्रस्तारः सप्त लोकभुवनानि तानि सन्निवेशविशेषेण गणयति-ब्राह्म इति। दिवि=अन्तरिक्षे तारा इति, भुवि प्रजेति। पातालमारभ्य भूरन्ता अष्टौ भूर्लोकः, माहेन्द्रः स्वरित्यर्थः प्राजापत्यो महः, सत्य तपो जन इति ब्रह्मणः त्रिविध इति भुवनानि, सूर्ये संयमादेषां साक्षात्कार इति संक्षेपः, वैराग्यार्थमाह—तत्र मणिमया नीति रजतादिचतुर्णां विशेषणं, वैदूर्यं नीलं कुरुण्डकं रक्तमिति, श्वेतं पूर्वं रजतप्रतिबिम्बत्वात् स्वच्छः स्फटिकप्रतिबिम्बत्वाद् अतः प्रतिबिम्बः चतुर्णां विशेषणं, इदानीं भूसंस्थानमाह—दक्षिणपार्श्वइत्यादियावत् सर्वं दृष्टमित्यन्तेन, उदीचीना उत्तरस्याः, एवं प्रतीचीनाः पाश्चात्या, सर्षपराशिकल्पाः किञ्चिदुन्नता, तथाऽपि द्वीपान्न प्लावयन्ति इत्यत्रेश्वरशासनादिति भावः, लवणोदव्यापकानां षण्णां समुद्राणां सद्वीपानां नामान्याह—शाकमित्यादिना।

पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सेयमुर्वी महामते!!

इतिविष्णुपुराणमाश्रित्याह-पञ्चाशदिति। अणुरवयव एकदेशः, देवनिकाया देवजातयः, भू-

वार्त्तिकम्।

कथ्यत इति शेषः, तत्र चतुर्दशसु लोकेषु व्यक्तत्वादौ सप्त लोकानाह—सप्त लोका इति। सप्त लोकान् विभजते—तत्रेति। अवीचिर्नाम नरकविशेषः, सर्वलोकानामधःस्थानं तदादाय सुमेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः, मेरुपृष्ठमारभ्य मेरुपृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवर्लोकः, तदुपरि क्रमेण पञ्चविधः स्वर्लोकः, एतेन त्रिलोकव्यवस्थाऽपि दर्शिता, पञ्चानां सामान्यतः स्वर्लोकत्वेनैक्यात्, पञ्चानामवान्तरभेदानाह—माहेन्द्र इत्यादिना, माहेन्द्रो लोकः स्वरितिनामको भूर्भुवर्लोकापेक्षया तृतीयः, एवमुत्तरत्रापि, उत्क्रम्युत्क्रमेण सप्तलोकानां संग्रहश्लोकं पठति—ब्राह्म इति। जनादित्रिभूमिको ब्रह्मलोकः, ततोऽधः प्रजापतिलोको महान् महरिति नाम ततोऽधः स्वरितिनामा इन्द्रलोकः, ततोऽन्तरालोको द्यौरिति भुवरिति चोच्यते, तदधश्च प्रजानां मनुष्याणां लोको भूरितिनामेत्यर्थः, इदानीं पृथिव्या अधः स्थितान् सप्त नरकान् भूर्लोकांशतया प्रतिपादयति तत्रेति। तत्र भूर्लोके सर्वनरकात् स्थितादवीचिनरकादुपर्युपरिस्थिताः षण्महानरकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तमानाम् आधारा महाकालादिसंज्ञकास्तिष्ठन्तीत्यर्थः, घना शिलाद्यास्तादयः पार्थिवपदार्थाः तमश्चान्धकारः, अत्र महानरकशब्दादन्येऽप्युपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽनन्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम्, दुःखोदर्का दुःखभोगिनः, आक्षिप्य=गृहीत्वा भूरादिसप्तलोकानुक्त्वा महातलादीनन्यान् सप्तलोकानाह—ततो महेति।

घनसलिलानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठा महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरव-कालसूत्रान्धतामिस्रा, यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखवेदना प्राणिनः कष्टमायु-र्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते, ततो महातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपाता-लाख्यानि सप्त पातालानि, भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः, तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि, तत्र वैदूर्यप्रभाऽनुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः, श्वेतः पूर्वः,स्वच्छः पश्चिमः,कुरण्डकाभ उत्तरः, दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बूः, यतोऽयं जम्बूद्वीपः, तस्य सूर्य्यप्रचाराद् रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते, तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीनास्त्रयः पर्वता द्विसहस्रायामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसाहस्राणि—रमणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति, निषधहेमकूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसहस्रायामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसाहस्राणि—हरिवर्षं किम्पुरुषं भारतमिति, सुमेरोः प्राचीना-

भास्वती।

र्थिवधातु, स्वकर्मोपार्जितं दुःखवेदनं येषामस्ति ते, दीर्घमायुराक्षिप्य=सङ्गृह्य, कुरण्ड-कं=सुवर्णवर्णपुष्पविशेषः, द्विसहस्रायामा =द्विसहस्रयोजनविस्तारा, माल्यवत्सीमानो देशा-भद्राश्वनामकाः, तदर्द्धेन व्यूढम्=पञ्चाशद्योजनसहस्रविस्तारं सुमेरुं संवेष्ट्य स्थितं, सुप्रति-

तत्त्ववैशारदी।

न्तरेणोपसंहरति—"महाकाल" इति,

तस्य सूर्य्यप्रचाराद् रात्रिदिवं लग्नमिव विवर्त्तते यमेवास्य भागं सूर्य्यस्त्यजति तत्र रात्रिः, यमेव भागमलङ्करोति तत्र दिनमित्यर्थः, सकलजम्बूद्वीपपरिमाणमाह—'तदेतद्योजनश-तसहस्रम्' इति, किम्भूतं योजनानां शतसहस्रमित्याह—सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्द्धेन व्यूढम्" इति, तदर्द्धेन=पञ्चाशता योजनसहस्रेण, व्यूढं=सङ्क्षिप्तम्, यतोऽस्य मध्यस्थः सुमेरुः सप्तसमुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा द्विगुणा द्विगुणा इति सम्बन्धः, यथा सर्षपराशिर्न व्रीहिराशि रिवोच्छ्रितो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अमी इत्यर्थः, विचित्रैः शैलैरवतंसैरिव सह वर्त्तन्त-

पातञ्जलरहस्यम्।

तोऽमी देवयोनय इत्यभिधानाद्, त्रिदशानामुद्यानभूमयो विहारभूमयः वातप्रचारा इत्याह-

वार्त्तिकम्।

ततोऽवीचेरध इत्यर्थः, तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति—भूमिरियमष्टमीति। अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सर्वाधःस्थितान्महातलादुपर्युपरि क्रमेण सप्तपातालानीत्यवगन्त-व्यम्, संक्षेपतश्चतुर्दशलोकानुक्त्वा विस्तरेण विवक्षुरादौ भूर्लोकस्य विस्तारमाह—सप्तद्वी-पेति। तस्य राजतेति। पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेणेत्यादि, दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाव्याप्त-ताया वक्ष्यमाणत्वात्, श्वेतो रजतवर्णः स्वच्छः स्फटिकवत्प्रतिबिम्बोद्ग्राही, कुरण्डकं स्वर्ण-वर्णं पुष्पविशेषः, दक्षिणेति। अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वे जम्बूनामा वृक्षः, यतो यन्नामा लवणोदधिवेष्टितो जम्बूद्वीपो जम्बूद्वीपनामेत्यर्थः, तस्येति। निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकरणा-त्तस्य सुमेरोरवच्छेदभेदेन रात्रिदिवं संयुक्तमिव सद्विवर्त्तते भ्रमति,तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि नीलाद्यास्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं नवयोजनसहस्रविस्ताराणि, तत्र नीलगिरिसंलग्नः नीलस्योत्तरे रमणकं श्वेतस्योत्तरे हिरण्मयं शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुरव इत्यर्थः, दक्षिणदिश्यपि संनिवेश एवं बोध्यः, सुमेरोः प्राचीना इति। मेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तो माल्यवान् पर्वतः तमेव सीमानं कृत्वा

भद्राश्वा माल्यवत्सीमानः, प्रतीचीनाः केतुमाला गन्धमादनसीमानः, मध्ये वर्षमिलावृतम्, तदेतद् योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्धेन व्यूढम् स खल्वयं शतसहस्रायामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः, ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मलमगधपुष्करद्वीपाः सप्त समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः सविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदकाः सप्तसमुद्रवेष्टिता वलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसङ्ख्याताः, तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम्, अण्डं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाऽऽकाशे

भास्वती।

ष्ठितसंस्थानम्=सुसन्निविष्टम्, अण्डमध्ये ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढम्=असङ्कीर्णभावेन स्थितम्, सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्या =देवास्तया देवत्व प्राप्ता मनुष्या प्रतिवसन्तीत्यतो द्वीपाः परलोकविशेषा न च तेऽमरलोक इत्यवगन्तव्यम्, अत्रापुण्यात्मनामपि चापवर्ग-

तत्त्ववैशारदी।

इति सविचित्रशैलावतंसा द्वीपाः, तदेतत्सर्वं सद्वीपविपिननगनगरनीरधिमालावलयं लोकालोकपरिवृत विश्वम्भरामण्डलं ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढ सङ्क्षिप्तं, सुप्रतिष्ठितं संस्थान = सन्निवेशो-

वार्तिकम्।

समुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामदेशाः तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम्, एवं मेरोः पश्चिमदिशि तत्सयुक्तगन्धमादनसीमान समुद्रपर्यन्ताः केतुमालनामदेशा वर्ष चैकमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थः, मध्य इति। छत्राकारसुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृत चतुर्दिक्षु च पर्वताश्चतुष्पार्श्वस्थानगणनाम इव मेरुपार्श्वेष्वेव सम्पृक्ता इति, तदेव जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि पर्वतः सह समग्रजम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह—तदेतदिति। तदेतज्जम्बूद्वीपाख्यस्थानं योजनशतसहस्रमितम्, अतश्च सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढ संक्षिप्तं परिसङ्ख्यातमित्यर्थः, सुमेरुमादायेति शेषः, सुमेरो परिमाण च विष्णुपुराणे प्रोक्तम्, चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैरस्योच्छ्राय

प्रविष्टः षोडशाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृत ।
मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृत ॥
मेरोश्चतुर्दिशन्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।
इलावृतं महाभाग ! चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥ इति,

एतेन मेरो पार्श्वद्वये इलावृतस्याष्टादशसाहस्रतया लक्षप्रमाणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति, जम्बूद्वीपस्य वेष्टनं लवणसमुद्रमाह—स खल्विति। अत्र—

जम्बूद्वीप समावृत्य लक्षयोजनविस्तृत ।
मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥

इति विष्णुपुराणात् समुद्रस्य द्वीपाद्द्विगुणत्व पार्श्वद्वयेन बोध्यम्, ततो द्विगुणा इति। जम्बूद्वीपाद् द्विगुण शाकद्वीप इत्यर्थ, शाकाच्च द्विगुण कुशद्वीप, एवक्रमेण वृद्धिः, समुद्राश्चेति। स्वस्वद्वीपापेक्षया द्विगुणा समुद्राणां विशेषणत्रयं सर्षपस्यादि, सर्षपराशिवन्मध्ये किञ्चिन्मात्रोच्छ्रता मध्ये तरङ्गबाहुल्यात्, तथा कृत्रुद्धयस्थितविचित्रशैलावतंसकल्पे सहिताः, तथा इक्षुरसादितुल्योदका इत्यर्थ, सप्तद्वीपाना समुद्रादिसहिताना मिलित्वा परिमाणमाह— सप्तेति। एते सप्तद्वीपा समुद्रसहिता सप्तसमुद्राद्ध स्थितेन लोकालोकपर्वतेन परिवृता पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता इत्यर्थ, अलोकभूमिसहिता इत्यपि बोध्यम्, समग्रभूगोलस्य पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्वागमनादिति, तदेतदिति। तदेतत्सर्वं भूगोलकं सुप्रति

खद्योतः, तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाः प्रतिवसन्ति, सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः, सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः, तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि, सुधर्मा देवसभा,सुदर्शनं पुरं, वैजयन्तः प्रासादः, ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा

भास्वती।

नाः, देवनिकायाः =देवयोनयः, वृन्दारकाः =पूज्याः, कामभोगिनः =काम्यविषयभोगिनः, औपपादिकदेहाः =पितरौ विनैषां देहोत्पत्तिर्भवति, स्वसंस्कारेण सूक्ष्मावस्थां भौतिकं-

तत्त्ववैशारदी।

यस्य तत्तथोक्तम्, ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान् दर्शयति—"तत्र पाताल" इति। सुमेरोः सन्निवेशमाह-"सुमेर" इति। तदेवं भूर्लोकं सप्रकारमुक्त्वा सप्रकारमेवान्तरिक्षलोकमाह-

वार्त्तिकम्।

तमसङ्कीर्णं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याण्डस्य मध्ये व्यूढं संक्षिप्तम्, इदं च शतकोटिविस्तारमण्डं सप्तावरणसहितमपि प्रकृतेरणुरंश इत्यर्थः, तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य—

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च॥ इति,

सौरे च—

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते।
क्षेत्रज्ञश्च स एवोक्तो विरिञ्चिश्च प्रजापतिः॥
सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः।
ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः॥
आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः।
ब्रह्माण्डानामसङ्ख्यानां ब्रह्मविष्णुहरात्मनाम्॥
उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः। इति,

नारदीये च—

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
यस्यायुतायुतांशांशास्तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते॥ इति,

न चास्मिन्वाक्ये परमात्मांशत्वमेवाण्डशरीरिणां गम्यते न तु प्रकृत्यंशत्वं ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम्,शक्तिशक्तिमतोरंशांशिभावेन शक्त्योरप्यंशांशिभावसिद्धेः, अग्निविस्फुलिङ्गादिश्रौतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात्,

माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥

इति श्रुतेश्चेति,

इदानीं तत्तल्लोकवासिनो देवादीन् कथयति—तत्र पाताल इति। देवनिकायाः देवसमूहा असुरादयश्च प्रतिवसन्तीत्यर्थः, देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्याः, भूर्लोकस्थानुक्त्वा भुवर्लोकस्थानाह—ग्रहनक्षत्रेति। नक्षत्राण्यश्विन्यादिसप्तविंशतिरितराणि क्षुद्रज्योतींषि तारकाः, एते ग्रहादयः सर्वोपरिस्थितं मेढिकाष्ठवन्निश्चलतया स्थितेऽत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे वायुरज्ज्वा बद्धा गाव इव हालिकहलयन्त्रकाष्ठे प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैरवधृतगतयः सुमेरोरर्धपरिमाणेन सन्निविष्टा भुवर्लोके भ्रमन्तीत्यर्थः,नन्वेवं सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरणं येन रात्रिंदिनव्यवस्थितिरिति चेद्? न—वृक्षेण

वायुविक्षेपनियमनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्य्युपरि सन्निविष्टा विपरिवर्त्तन्ते, माहेन्द्रनिवासिनः षड् देवनिकायाः,—त्रिदशा, अग्निष्वात्ता, याम्याः, तुषिता, अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः, परिनिर्मितवशवर्त्तिनश्चेति, सर्वे सङ्कल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्य्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराः, महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः-कुमुदाः, ऋभवः, प्रतर्दना, अञ्जनाभाः, प्रचिताभा इति, एते महाभूतवशिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः, प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायो—ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति, एते भूतेन्द्रियवशिनः, द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः-आभास्वरा, महाभास्वरा, सत्यमहाभास्वरा इति,

भास्वती।

गृहीत्वा ते शरीरमुत्पादयन्ति, भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिन = भूतेन्द्रियतन्मात्रवशिन, ध्यानाहारा = ध्यानमात्रोपजीविनो न कामभोगिन, ऊर्ध्वं सत्यलोकस्येत्यर्थः, ज्ञानमेषामप्र-

तत्त्ववैशारदी।

"ग्रह" इति। विक्षेपो = व्यापारः, स्वर्लोकमादर्शयति—"माहेन्द्रनिवासिन" इति। देवनिकायाः = देवजातय, षण्णामपि देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह—"सर्वे सङ्कल्पसिद्धा" इति। सङ्कल्पमात्रादेवैषां विषया उपनमन्ति, वृन्दारकाः = पूज्याः, कामभोगिनो = मैथुनप्रियाः, औपपादिकदेहा = पित्रोः संयोगमन्तरेणाकस्मादेव दिव्यशरीरमेषां धर्मविशेषातिसंस्कृतेभ्योऽणुभ्यो भवतीति, महर्लोकमाह—"महति" इति। महाभूतवशिन = यद् यदेव तेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छन्ति, तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन संस्थाने नावतिष्ठन्ते, ध्यानाहारा = ध्यानमात्रतृप्ता पुष्टा भवन्ति, जनलोकमाह—"प्रथम" इति। उक्तक्रमेण, "भूतेन्द्रियवशिन" इति। भूतानि पृथिव्यादीनि, इन्द्रियाणि = श्रोत्रादीनि यथा नियोक्तुमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते, उत्तक्रमापेक्षया द्वितीय ब्रह्मणस्तपोलोकमाह—"द्वितीय" इति। "भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिन" इति। प्रकृति = पञ्चतन्मात्राणि तद्वशिन, तदिच्छा-

पातञ्जलरहस्यम्।

वायुष्विति। षण्णां गुणान्तरमाह—सर्व इति। औपपादिकदेहा = ऐच्छिकशरीरा कृतपरिवारा, परिवार कलत्रम्, एषां देवनिकाया, किञ्च परापरलोकविद इत्याह—ऊर्ध्वमिति। सत्यलोकवादिनश्चत्वारो गृहरहिता इत्याह—अकृतेति। तर्हि किमाधारा इति चेत्तत्राह—स्वप्रतिष्ठा स्वमहिम्नीतिश्रुते, चतुर्णां ध्यानविशेषमाह—तत्राच्युता इत्या-

वार्त्तिकम्।

सूर्यव्यवधानवद् मेरोरेकपार्श्वस्थसूर्योदये पार्श्वान्तरेण व्यवधानसम्भवादिति, स्वर्लोकस्याह—माहेन्द्र इति। त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः कल्पायुष, कल्पो ब्रह्मणो दिनं तदायुषः, सङ्कल्पमात्रेण कर्त्तुं क्षमाः सङ्कल्पसिद्धा, वृन्दारका देवा, औपपादिकदेहा पित्रोः संयोगं विना क्षणमात्रेणोत्पद्यमानशरीरा इत्यर्थ, महर्लोकस्याह—महतीति। महाभूतानां परिणमने स्वतन्त्रा ध्यानाहारा ध्यानत एव तृप्ता, जनलोकस्याह—प्रथम इति। भूतेन्द्रियवशिन इति। इन्द्रियाणां परिणमने स्वातन्त्र्य पूर्वापेक्षयैषामतिरिक्तं, द्विगुणेति। द्विगुणं द्विगुणमुत्तरमतिरिक्तमायुर्येषां ते तथा, ब्रह्मपुरस्थितानामायुः कल्पसहस्रात् पूर्वाद् द्विगुणं तदुत्तरस्य तद्द्विगुणमेवं क्रमेण वृद्धिरित्यर्थ, तपोलोकस्याह—द्वितीय इति। ते भूत इति। भूतेन्द्रिययो प्रकृतेरहङ्कारस्यापि वशिन इति पूर्वापेक्षयैषामाधिक्यम् अत्रा-

एते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषयाः, तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः-अच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनश्चेति अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्य्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः, तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः, सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति,

भास्वती।

तिहतम्, अधरभूमिषु निम्नस्थजनादिलोकेषु, अकृतभवनन्यासा स्वप्रतिष्ठा =निराधाराः,

तत्त्ववैशारदी।

तो हि तन्मात्राण्येव कायाकारेण परिणमन्त इत्यागमिकाः, "द्विगुण"इति। आभास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो महाभास्वराः, तेभ्योऽपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः, "ऊर्ध्वम्" इति। ऊर्ध्वं सत्यलोके अप्रतिहतज्ञानाः, अवीचेस्तु प्रभृति आ तपोलोकं सूक्ष्मव्यवहितादि सर्वं विजानन्तीत्यर्थः, तृतीयं ब्रह्मणो लोकमाह—"तृतीय" इति। अकृतो भवनस्य गृहस्य न्यासो यैस्ते तथोक्ताः, आधाराभावादेव स्वप्रतिष्ठा, स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः, प्रधानवशिनः तदिच्छातः सत्त्वरजस्तमांसि प्रवर्तन्ते, यावत्सर्गायुषः, तथा च श्रूयते—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परम्पदम्" इति,

तदेव चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मानुक्त्वा नामविशेषग्रहणेन धर्मविशेषानाह—"तत्र" इति। अच्युता नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखा तेन ते तृप्यन्ति, शुद्धनिवासा नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखा तेन ते तृप्यन्ति, सत्याभा नाम देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति, सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो नाम देवा अस्मितामात्रध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति, त एते सर्वे सम्प्रज्ञातसमाधिमुपासते, अथासम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः

पातञ्जलरहस्यम्।

दिना, वितर्कविचारानन्दास्मिता इत्यत्र मूलादि ध्येयमुक्तमत्र तद्व्यापिन आह—सवितर्केति। उपसंहरति—त इति। ब्रह्मलोकावधित्वाद् ब्रह्मलोका इति, एते सर्वे जन्ममरणशालिनः,

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन। इतिस्मृतेः,

वार्त्तिकम्।

इद्वारेणान्तःकरणसामान्यग्रहणम्, एतेन स्वेच्छयाऽन्यपरयोर्निर्माणे चित्तोत्पादनादौ समर्था इति, द्विगुणेति। पूर्वानुसारेण व्याख्येयम्, ऊर्ध्वरेतस इति। प्राणायामवशादूर्ध्वमेव रेतांसि सूक्ष्माणि भूत्वा गच्छन्ति न स्खलन्ति सम्भोगाभावाद् येषां ते तथा, ऊर्ध्वं सत्यलोकादौ ज्ञानमप्रतिहतं शक्यं येषां ते तथा, अधोलोकेषु अनावृतो ज्ञानविषयो येषां ते तथेत्यर्थः, सत्यलोकस्थानाह—तृतीय इति। आदौ चतुर्णां साधारणानि विशेषणान्याह—अकृतेति। न कृतो भवनन्यासो गृहनिर्माणं यैस्ते तथा, स्वस्मिन्नेवात्मनि गृहे प्रतितिष्ठन्तीति स्वप्रतिष्ठाः आत्मवासा उपर्युपरिस्थिता इति, अच्युतानामुपरि स्थिताः शुद्धनिवासाः, एवं क्रमेणेत्यर्थः, तथा च सत्यलोकेऽप्यवान्तरलोकभेदाः सन्तीत्यायातम्, प्रधानवशिनः प्रकृतौ स्वतन्त्रा ईश्वरा = द्विपरार्द्धायुषः, तेषां चतुर्णां संज्ञाभेदमवान्तरविशेषं चाह—तत्राच्युता इति। अच्युतसंज्ञकाः सवितर्कयोगेनैव सुखिनः, शुद्धनिवासादयोऽप्येवं व्याख्येयाः, तेऽपि चत्वारोऽपि त्रैलोक्यमध्ये चतुर्दशभुवनमध्य एव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डाद्बहिरित्यर्थः, नन्वेवमण्डस्य सर्वजीव-

त एते सप्त लोका सर्वे एव ब्रह्मलोका., विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्त्तन्ते न लोकमध्ये न्यस्ता इति, एतद् योगिना साक्षात्कर्त्तव्य सूर्य्यद्वारे संयम कृत्वा, ततोऽन्यत्रापि,एवन्तावदभ्यसेद् यावदिद सर्वं दृष्टमिति ॥ २६ ॥

भास्वती।

देहाभिमानातिक्रमणात्, विदेहप्रकृतिलया निर्बीजसमाध्यधिगमान्न लोकमध्ये प्रतितिष्ठन्ति चित्तं तेषां तावत्कालं प्रधाने लीन तिष्ठति, अतो न वासस्थानं तेषां स्यात , सूर्यद्वारे=सुषुम्णाद्वारे ॥ २६ ॥

तत्त्ववैशारदी।

कस्मान्न लोकमध्ये न्यस्यन्त इत्यत आह—"विदेहप्रकृतिलयास्तु" इति। बुद्धिवृत्तिमन्तो हि दर्शितविषया लोकयात्रा वहन्तो लोकेषु वर्त्तन्ते, न चैव विदेहप्रकृतिलया सत्यपि साधिकारत्व इत्यर्थ, तदेतद् आसत्यलोकम् आ चावीचेर्योगिना साक्षात्करणीय, सूर्य्यद्वारे=सुषुम्नाया नाड्याम्, न चैतावताऽपि तत्साक्षात्कारो भवतीत्यत आह—"तत" इति। ततोऽन्यत्रापि=सुषुम्नाया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु, 'यावदिदं सर्वं=जगद् दृष्टम्' इति। बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विषयप्रकाशनसमर्थं तमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्धाट्यते तदेव प्रकाशयति, सूर्य्यद्वारसंयमादुद्घाटित भुवन प्रकाशयति, न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्ग, तत्संयमस्य तावन्मात्रोद्घाटनसामर्थ्यादिति सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

प्रकृतिलयास्तु साधिकारिणोऽप्यवश्यमोक्षभागिन इत्याह—विदेहप्रकृतीति। प्रकृतमुपसंहरति—एतदिति। साक्षात्करणीयमित्यर्थ ॥ २६ ॥

वार्त्तिकम्।

साधारण्यात् कथ ब्रह्माण्डसंज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह—त एत इति। त एते सप्त लोका अवान्तरं चतुर्दशधा भिन्ना सर्वे पद्मादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोका ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वलोकव्यापनात् पितापुत्रवदंशांशिभावेन सर्वजीवाना ब्रह्माभेदाच्चेति भाव, नन्वसम्प्रज्ञातसुखिनौ यौ विदेहप्रकृतिलयौ 'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयाना'मिति सूत्रोक्तौ तयोर्लोक कथ नोक्त. तत्राह—विदेति। तेषा मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिः स्थितानां व्यापारवत्तया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थ ,तदेव सप्तपतो-भुवनशब्दार्थं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह-एतद्योगिनेति। सूत्र सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा योगिनेदं भुवन साक्षात्करणीयम्,अत्र योगशास्त्रान्तरदर्शनेन द्वारशब्द पूरित इत्युन्नीयते,सूर्यद्वारं च ब्रह्मणो लोकद्वारभूत 'सूर्यान्तश्चित्र स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा भास्करस्य खन्तेन स ऊर्ध्वमाक्त' इति श्रुतौ, 'सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्रामृत सपुरुषो ह्यव्ययात्मे'ति श्रुतौ च तद्वाच्यतया तथा व्याख्यातत्वात्,

> अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्य स्थितो हृदि।
> ऊर्ध्वमेक स्थितस्तेषा यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥
> ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परा गतिम्।

इति स्मरणाच्चेति, न केवल सूर्यद्वारसंयमस्यैव भुवनज्ञान फल किं तु योगशास्त्रोक्तसंयमान्तरस्यापीत्यतो रागक्षयार्थम् अन्यत्र संयमेनापि समस्तभुवन साक्षात्करणीयम् इत्युपदिशति—ततोऽन्यत्रापीति। तत सूर्यद्वारादन्यत्राप्येव संयम तावदभ्यसेद् यावदिदं भुवनं दृष्टं भवेदित्यर्थ ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयम कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयाद् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततो ध्रुवे सयमं कृत्वा ताराणा गति जानीयाद, ऊर्ध्वविमानेषु कृत-संयमस्तानि विजानीयाद् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नाभिचक्रे सयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयाद्, वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सन्तिः धातव सप्त-त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि, पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यमित्येष विन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अधस्तात् तन्तुः, ततोऽधस्तात् कण्ठः, ततोऽधस्तात्कूपः, तत्र

भास्वती।

चन्द्रे=चन्द्रद्वारे, उक्तञ्च—"तालुमूले च चन्द्रमाः" इति, चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाधिष्ठानेषु संयमादिन्द्रियोत्कर्षस्तत आलोकितवस्तुज्ञानं न च सूर्यद्वारवत् स्वालोकेन विज्ञानम् २७

ध्रुवे कस्मिंश्चिन्निश्चलतारके, ऊर्ध्वविमानेषु=आकाशे ज्योतिष्कनिलये ॥२८॥

कायव्यूहः=कायधातूना विन्यास ॥ २९ ॥

तन्तु =ध्वन्युत्पादक कण्ठाग्रस्थं वितानिततन्तुरूपं वागिन्द्रियाङ्गम्, कण्ठ =श्वास-

पातञ्जलरहस्यम्।

विभूत्यन्तरमाह—चन्द्र इति सूत्रं, व्यूहज्ञानातीति एतावत्य एतादृश इति ॥ २७ ॥

ऐश्वर्यान्तरमाह—ध्रुव इति। तासा तारकाणाम् ॥ २८ ॥

फलान्तरमाह—त्रयो धातव', ध्रियते देह एभिरिति, ॥ २९ ॥

वार्त्तिकम्।

"चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" भाष्यं सुगमम्, ॥२७॥

"ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" तारास्वरूपाणि ज्ञात्वैव तासां गतिज्ञानं सम्भवतीत्याशयेन भाष्ये तत इत्युक्तम्, ताराव्यूहज्ञानानन्तरमित्यर्थं, भाष्यं सुगमम्, अस्मिन्नेव प्रसङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्ताद् भुवर्लोकस्थवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूरयति—ऊर्ध्वेति। ऊर्ध्वविमानेष्वादित्यादिस्थेषु कृत' साक्षात्कारपर्यन्त सयमो येन स तानि विमानानि रथान् जानीयादित्यर्थ, ननु विमाने संयमस्यैव विमानसाक्षात्कार सिद्धिरप्रोक्ता साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संयमस्य सर्वत्र सिद्धिकथनात् संयमानां स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुताया सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥ २८ ॥

"नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" शरीरमध्यवर्त्ति नाभिकन्दरूपं चक्रं कदलीमूलवदाद्यावुरूपं यत. शाखापल्लवादिवच्छिर पादादिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाविर्भवति, तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते कायस्थपदार्थव्यूह वातपित्तत्वगसृगादिरूपं साक्षात् क्रियत इत्यर्थ, भाष्ये बाह्यमिति, शुक्रस्य मज्जा बाह्येति, एवमादिरेषां सप्तानां क्रम. विन्यास, शरीरस्थानम् ॥ २९ ॥

"कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्ति" तन्तोरधस्तादिति। अनेनोपरि छिद्रं वारितं कूपादध उरसीत्यागामिभाष्येण चोर पर्यन्तत्व कण्ठकूपस्य लप्स्यते, तथा च जिह्वाऽध स्थस्य तन्तोर्मू-

संयमात् क्षुत्पिपासे न बाधेते ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्य्यम् ॥ ३१ ॥

कूपादध उरसि कूर्माकारा नाडी, तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते, यथा सर्पो गोधा वेति ॥ ३१ ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिः, तत्र संयमात् सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभं नाम तारकं, तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपं, यथोदये प्रभा

भास्वती।

नाड्या ऊर्ध्वभागः, कूपस्तदधः ॥ ३० ॥

स्थिरपदं=कायस्थैर्यजनितं चित्तस्थैर्यं ज्ञानरूपसिद्धीनामन्तर्गतत्वात्, यथा—सर्पो गोधा वा स्थाणुवन्निश्चलशरीरः स्वेच्छया तिष्ठति तथा योग्यपि निश्चलस्तिष्ठन्नङ्गमेजयत्वसहभाविना चित्तास्थैर्येण नाभिभूयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रम्=आकाशवदनावरणं प्रभास्वरं शुभ्रं ज्योतिः, सिद्धः= देवयोनिविशेषः ॥ ३२ ॥

प्रातिभम्=स्वप्रतिभोत्थं नान्यतो लब्धमित्यर्थः, तत्र विवेकजसार्वज्ञस्य पूर्वरूपं-

तत्त्ववैशारदी।

तत्र तत्र जिज्ञासाया योगिनस्तत्र तत्र संयमः, एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः स्थैर्यहेतुश्च संयमः सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात इति न व्याख्यातः ॥ २७-३१ ॥

"मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" मूर्द्धशब्देन सुषुम्नानामा नाडी लक्ष्यते, 'तत्र संयम' इति॥३२॥

"प्रातिभाद्वा सर्वं" प्रतिभा=ऊहः, तद्भवं प्रातिभं, प्रसङ्ख्यानहेतुसंयमरतो हि तत्प्रपातजलरहस्यम्।

सिद्ध्यन्तरमाह—कूर्मेति। स्थिरपदं स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विभूत्यन्तरमाह—मूर्द्धेति। शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैकेति श्रुतिमाश्रित्याह—मूर्द्धशब्देनेति टीका ॥ ३२ ॥

अन्तरङ्गसिद्धिमाह-प्रातेति। ऊहजं ज्ञानं विवेकसाक्षात्कारे ज्ञानस्योपकारितया तारक

वार्त्तिकम्।

त्वादारभ्य उरःपर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपः कूपाकारच्छिद्रमिति, तत्रेति। तस्मिन् प्रदेशे संयमाद्दोषनिरोधेन साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः, एवंविधेषु च संयमेषु भावनाप्रकारा योगशास्त्रविशेषाद् गुरुमुखाच्च प्रत्येतव्याः ॥ ३० ॥

"कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्" इत्याकारेति। कुण्डलितसर्पवदवस्थिततया कूर्माकारं हृत्पुण्डरीकस्य नाडीचक्रं तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरपदं स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः, नाड्याः कूर्माकारत्वे दृष्टान्तद्वयं यथा सर्पो गोधा वेति कुण्डलित इति शेषः ॥३१॥

"मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" शिर इति। शिरःकपालमध्येऽन्तश्छिद्रं छिद्रमध्यान्तःप्रभास्वरं स्वप्रकाशकं ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थः, शिरःकपालमध्ये छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिरिति प्रामादिकपाठेऽप्ययमेवार्थो लक्षणया कार्यः, शेषं सुगमम् ॥ ३२ ॥

"प्रातिभाद्वा सर्वम्" प्रातिभमिति। प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थम् अनौपदेशिकं ज्ञानं संसार

भास्करस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मिन् संयमाच्चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

भास्वती ।

यथा सूर्योदयात्प्राक् सूर्यस्य प्रभा ॥ ३३ ॥

यदिति । अस्मिन् हृदये ब्रह्मपुरे यद् दहरम् = अन्तःसुषिरं क्षुद्रं पुण्डरीकं ब्रह्मणो यद् वेश्म तत्र विज्ञानं = चित्तं तस्मिन् संयमाच्चित्तस्य संविद् छादकं ज्ञानम्, न हि विज्ञानेन विज्ञानं साक्षाद् ग्राह्यं भवेद्, तर्हि ग्रहणस्मृतेर्यदवस्थाया प्राधान्यं सैव चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

रूपं प्रसङ्ख्यानोदयपूर्वलिङ्गं यदूहजं ज्ञानं तेन सर्वं विजानाति योगी, तच्च प्रसङ्ख्यानसन्निधापनेन संसारात्तारयतीति तारकम् ॥ ३३ ॥

"हृदये चित्तसंविद्" । हृदयपदं व्याचष्टे—"यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे" इति । बृहत्त्वादात्मा ब्रह्म तस्य पुरं निलयः, तद्धि तत्र विजानाति स्वमिति, दहरं = गर्तं तदेव पुण्डरीकमधोमुखं वेश्म मनसः, चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह—"तत्र विज्ञानम्" इति । तत्र संयमाच्चित्तं विजानाति स्ववृत्तिविशिष्टम् ॥ ३४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

कथ्यते, तत्र दृष्टान्तमाह—यथोदये प्रभाया निरस्ते तमसि सम्यग् भास्करोदय इत्यर्थः, तत्र किं तत्राह—प्रातिभस्येति ॥ ३३ ॥

हृदय इति, चित्तमतीतानागतवर्तमानवृत्तिकं तस्य संवित् सम्यग्वेत्ता साक्षात् कर्त्तेति सूत्रार्थः, अत एव भाष्यं तस्मिन् संयमात् चित्तसंवित् पुरुष इति शेषः, स्वमिति, स्वीयमिति किमाश्रय तत्राह—स्ववृत्तिविशिष्टमिति ॥३४॥

वार्त्तिकम् ।

तरणोपायत्वात् तारकमिति, तारकं सर्वविषयमिति सूत्रे व्याख्यास्यते, तच्च विवेकजस्य वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य पूर्वलिङ्गम्, तत्र दृष्टान्तो यथा सूर्योदयस्य पूर्वलिङ्गं प्रभेति तेन वा प्रातिभज्ञानेन सर्वं पूर्वोक्तमतीतानागतादिसिद्धपर्यन्तं योगी जानाति पूर्वोक्तान्संयमान् विनाऽपीत्यर्थः, तेनेत्येतद्विवृणोति—प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति, द्वारान्तरापेक्षा नास्तीति भावः, यद्यपि तारकं सर्वविषयमित्यागामिसूत्रे विवेकजज्ञानमेव प्रातिभं तारकं च व्याख्यास्यते तथाऽप्यत्र प्रातिभादितिहेतुवचनाद् विवेकजज्ञानस्य पूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्येयम्, ननु संयमसिद्धिमध्ये कथं प्रातिभज्ञानजा सिद्धिरुच्यत इति चेद्, न-प्रातिभस्यापि क्षणतत्क्रमादिसंयमादिजन्यतया वक्ष्यमाणत्वेनोक्तसिद्धेरपि परम्परया संयमसिद्धित्वादिति ॥ ३३ ॥

संयमस्य क्षुद्रसिद्धय उक्ताः, इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह—

"हृदये चित्तसंवित्" हृदयपदं व्याचष्टे—यदिदमिति, अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो जीवरूपस्य च पुरं शरीरं यदिदं दहरं सगर्त्तं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो वेश्म तत्र विज्ञानं विज्ञानवृत्तिकमन्तःकरणं ब्रह्मणः सिंहासनकल्पं तिष्ठति, अतस्तस्मिन् हृदयाख्ये वेश्मनि संयमाच्चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी वशीकृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम्, तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनोऽत्यन्तवि-

भास्वती ।

बुद्धिसत्त्वमिति । बुद्धिसत्त्वं = विशुद्धा ज्ञानशक्तिरित्यर्थ, प्रख्याशीलं = प्रकाशनस्वभावकं, सा च प्रख्या विक्षेपावरणाभ्यां विमृष्टा नोत्कर्षमापद्यते, समानसत्त्वोपनिबन्धने = समानं सत्त्वोपनिबन्धनम् = अविनाभाविसत्त्वं ययोस्ते तदविनाभाविनी रजस्तमसी वशीकृत्य = अभिभूय, चरमोत्कर्षप्राप्तं सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन = विवेकख्यातिरूपेण परिणतं भवति, चित्तसत्त्वमिति शेष, परिणामिनो विवेकचित्तादपरिणामी चितिमात्ररूप पुरुषो-

तत्त्ववैशारदी ।

"सत्त्व ज्ञानम् । यत्र प्रकाशरूपख्यातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूतरजस्तमस्तया विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यन्तिकचैतन्यादसङ्करस्तत्र कैव कथा रजस्तमसोर्जडस्वभावयोरित्याशयवान् सूत्रकार सत्त्वपुरुषयोरित्युवाच, इममेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह—"बुद्धिसत्त्वम्प्रख्याशीलम्" इति । न प्रख्याशीलमात्रमपि तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतम्, अतो नितान्तशुद्धप्रकाशतयाऽत्यन्तमारूप्य चैतन्येनेति सङ्कर इत्याह—"समान" इति । तत्त्वेनोपनिबन्धनम् = अविनाभाव सम्बन्ध, समानं सत्त्वोपनिबन्धनं ययो रजस्तमसोस्ते तयोक्ते, वशीकार = अभिभव, असङ्करमाह—"तस्माच्च" इति । चकारोऽप्यर्थ-

पातञ्जलरहस्यम् ।

स वेत्ति वेद्यं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्,

इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह—सत्त्वेति । सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तवैलक्षण्येऽपि जपास्फटिकयोरिव सान्निध्याद्भोग, तत्र पुरुषे संयमात् पुरुषसाक्षात्कार इति ज्ञानं सूत्रारूढं करोति--

सत्त्वपुरुषयोरिति, त्रिगुणप्रधानकार्यत्वाद् बुद्धिरपि त्रिगुणात्मिका तथाऽपि तस्याः परिणामशीलत्वात सत्त्वरूपेण पुरुषान्यताप्रत्ययरूपेण परिणतं चित्त, चितिशक्तिरपरिणामिनीत्याह--तस्माच्चेति । एष प्रत्ययसर्ग इत्यत्रोक्त प्रत्ययो बुद्धि, तेन

वार्त्तिकम् ।

चित्ते ज्ञाते चित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह—

"सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयो प्रत्ययाविशेषो भोग परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्" सत्त्वाभिमानात्सत्त्वं बुद्धि, परार्थादिति पञ्चमी चान्यपदमध्याहृत्य व्याकरिष्यति, तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणो प्रत्ययद्वयाविवेको भोगशब्दार्थ, तयो प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थे पौरुषेयप्रत्यये संयमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वाद्यशेषविशेषे पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति तादृशसंयमाभावेऽपीत्यर्थ, यद्यपि पौरुषेय प्रत्यय पुरुषातिरिक्तो न भवति तथाऽपि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नोंऽश एव प्रत्यय श्रोत्रादिवत् पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवत्, इत्यनयोर्भेद इत्यत प्रत्यये साक्षात्कारपर्यन्तसंयमस्यापरिच्छिन्नतात्पर्यसमाप्ताधिक्येन फलं पुरुषसाक्षात्कार उक्त इति, नन्वत्र सूत्रे भोगलक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेत्—उच्यते—मोगलक्षणं बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकाद् धर्मिणो सारूप्यतो भोग्यमात्र एव तद्धर्मयोर्विवेकाय संयम कार्य इति प्रतिपादयितुम्, अनेन सूत्रेण भोगोऽपि लक्षित तदेतद्भाष्यातुमाशयस्य स्पष्टस्याविविक्तमर्थं प्रकटयति—बुद्धिसत्त्वमित्यादिना, अयमर्थ —न केवलं स्वाभाविकादेवासङ्कीर्णं पुरुषोऽपि तु यद् बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समानसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी

धर्मा शुद्धोऽन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषः, तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात् स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद् दृश्यः, यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमा

भास्वती।

ऽत्यन्तविधर्मा, इत्येतयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः=अत्यन्तविभिन्नयोः, यः प्रत्ययाविशेषः=अभिन्नताप्रत्ययः=विज्ञाताऽहमित्येकप्रत्ययान्तर्गतता, स भोगः पुरुषस्य भोक्तुः, दर्शितविषयत्वादेव पुंस्येऽयं भोगोपचार इत्यर्थः, भोगरूपः प्रत्ययः परार्थत्वाद् भोक्तुरर्थत्वाद् दृश्यः, यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यो द्रष्टा तद्विषयः पौरुषेयः प्रत्ययः=पुरुषस्व-

तत्त्ववैशारदी।

कः, न केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः 'परिणामिन' इति वैधर्म्यमपरिणामिनः पुरुषादुक्तम्, प्रत्ययविशेषः=शान्तघोरमूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्यबिम्बोद्ग्राहेण चैतन्यस्य शान्ताद्याकाराध्यारोपः, चन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कम्पनात् कम्पनारोपः, भोगहेतुमाह—"दर्शितविषयत्वात्" इत्यसकृद् व्याख्यातम्, ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषभिन्नं, भोगस्तु पुनः कुतो भिद्यत इत्यत आह—"स" इति, स भोगप्रत्ययः=भोगरूपः प्रत्ययः सत्त्वस्य, अतः परार्थत्वाद् दृश्यो भोगः, सत्त्वं हि परार्थं संहतत्वात्, तद्धर्मश्च भोग इति सोऽपि परार्थः, यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोगः, अथ वाऽनुकूलप्रतिकूलवेदनीयो हि सुखदुःखानुभवो भोगः, न चायमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, अतोऽनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोगः स भोक्ता आत्मा, तस्य दृश्यो भोग इति, यस्तु त-

पातञ्जलरहस्यम्।

न्नहाविशेषाच्चिति तद्गतशान्तघोराद्यारोपः यथा जलगतकम्पाद्यारोपश्चन्द्रमसि तस्मिन् चन्द्रमसः स्थानीये स्वार्थे पुंसि संयमात् पुरुषसाक्षात्कार इति सूत्रार्थः, स च साक्षात्कारो-

वार्त्तिकम्।

ऽभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति, तस्माच्च तस्मादपि प्रकृष्टज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयाद् बुद्धिसत्त्वादात्माकारतयाऽऽत्मकल्पात् परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा पुरुषो विशुद्धः परिणामशून्योऽतोऽन्यश्चितिमात्ररूप इति, अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थं व्याचष्टे—तयोरिति। तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययोर्विविक्त्याग्रहणं भोगः, अगृहीतविवेकौ प्रत्ययाविति यावत्, अयमप्यविवेको बुद्धिधर्म इति स्मर्तव्यम्, तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाद्याकारचित्तवृत्तिः पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्याख्यः सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा, तयोरविवेके हेतुमाह—पुरुषस्य दर्शितविषयत्वादिति यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयोरिव धर्मसङ्करापत्तेरविवेक इत्यर्थः, तथा च स्मर्यते—

"शुद्धोऽप्यात्माऽतिसामीप्याद् दृश्यधर्मान् पृथग्विधान्।
कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखान्मन्यते स्वान्स्ववीक्षितान्॥
जीवो बहिरितीक्षित्वा स्फुटभिन्नानपि स्वतः।
नेमान् वेत्त्यन्तरासन्नान् मुखमत्ता मसीमिव"॥

स्फुटभिन्नानपीमानर्थान् जीव ईक्षित्वा स्वस्माद् बहिरिति स न वेत्ति यत ईक्षणान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्तरासन्नान् प्रतिबिम्बितान्, तत्र दृष्टान्तो मुखलग्ना मसीमिरित्यर्थः, परार्थादित्याद्युत्तरार्धं संयमसिद्धिप्रदर्शकं व्याचष्टे—स भोगप्रत्यय इत्यादिना—जायते इत्यन्तेन, सोऽविभागापन्न उभयात्मको भोगाख्यः प्रत्ययः सत्त्वस्यांशः परार्थत्वात् परप्रयोजनकत्वाद् दृश्यः, यस्तु तस्मात् परार्थादन्यो विशिष्टः स्वार्थः परस्य बुद्ध्यादेरदृश्य साक्षाद् दृश्यश्च

त्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते, न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्य-

भास्वती ।

भावख्यातिमती चित्तवृत्तिः, तत्र संयमात् तन्मात्रे समाधानात् पुरुषविषया चरमा प्रज्ञा जायते, न च द्रष्टा बुद्धेः साक्षाद्विषयः स्यात् रूपरसादिवत्, किन्तु-आत्मबुद्धिः साक्षा-

तत्त्ववैशारदी ।

त्स्वात्परार्थाद्विशिष्ट इति=परार्थादिति पञ्चम्यन्यपदाध्याहारेण व्याख्याता, स्यादेतत्— पुरुषविषया चेत्प्रज्ञा हन्त भो पुरुषः प्रज्ञाया प्रज्ञेय इति प्रज्ञाऽन्तरमेव तत्र तत्रेत्यनवस्था-पात इत्यत आह—"न च पुरुषप्रत्ययेन" इति । अयमभिसन्धिः—चित्या जडं प्रकाश्यते,

पातञ्जलरहस्यम् ।

बुद्ध्युपादानको बुद्धिविषयकश्चेत्याह—न चेति । जडत्वेन प्रत्ययस्यापि पुंभास्यत्वमित्याह— पुरुष इति । पदार्थत्वाविशेषात् पुरुषोऽपि तद्भास्यः स्यात्तत्र स वेत्ति वेद्यं न हि तस्य वेत्ता

वार्त्तिकम् ।

चैतन्यमात्रं पौरुषेयः पुरुषांशः प्रत्ययः भोगाख्यः, तत्र यथोक्तविवेकेन संयमात्साक्षात्कारप-र्यन्तात् पुरुषसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः, अत्रान्यपदाध्याहारः कृतः तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गा-वपि व्याख्यातौ स्वयं च मुख्य एव भोगोऽविविक्तप्रत्ययात्मको लोकव्यवहारसिद्धः विवेक-ग्रहे सति परकीयसुखादिसाक्षात्कार इव स्वीयसुखादिसाक्षात्कारेऽपि भोगव्यवहारयोगात् सोऽयं भोगोऽविवेकप्राधान्येन कुत्र चिद् बुद्धेरेवेत्यप्युच्यते, तथा सोऽयं भोगोऽशभेदेनोभयोरेव भवति, तत्रैव गौणो भोगः साङ्ख्ये प्रोक्तः 'चिदवसानो भोगः' इति, स च पुरुषस्यैव न बुद्धेः, पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादिति साङ्ख्यवाक्यात्, अन्यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याका-रवृत्तिश्च बुद्धेरेव तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्त्तमानाविति भाष्यात्, स हि तत्फलस्य भोक्तेति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखदुःखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्त्तव्यम्, ननु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत् पुरुषज्ञानं किं बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भाति, आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्तिः स्वोक्तपरादृश्यत्वानुपपत्तिश्च, तथा ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् इत्यादिवाक्यशतविरोधश्च, अन्त्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधः सत्येव स्वगा-नवस्था च, पुरुषस्यापरिणामिचिन्मात्रत्वादिति तामिमामाशङ्कां परिहरति—न च पुरुषस्येति । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वधर्मेण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते तस्य जडत्वाद्, अपि तु पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वस्वरूपाकारं पश्यति बुद्ध्यारूढमात्मानं पश्यतीत्यर्थः, स्वस्मिन्प्रतिबि-म्बितमिति शेषः, तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्वाकारबुद्धिवृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पुरुषदर्शनम्, यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिदर्शनमेव पुरुषस्य घटदर्शनमिति, न चात्र कर्मकर्तृविरोधः, कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसम्बन्धानुपपत्तिरेव बीजं प्रकाशसम्बन्धस्यैव प्रकाश्यताह-पत्वात्, अनुभवप्राप्त्योरेकार्थत्वाच्च, स च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपभे-देनोपपन्न इति, अथ यदि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न घटत इति चेत्-विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञातृज्ञेययोर्भेदसत्त्वात्, आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात् केवलस्य ज्ञेयत्वात्, न चैवमेकवृत्त्यवच्छिन्नबुद्धेर्वृत्त्यन्तरावच्छिन्नबुद्धिग्राह्यत्वसम्भवात् पुरुषापलापप्र-सक्तिरिति वाच्यम्, अनवस्थाऽस्मिन्नपि सूत्रेण निरस्यत्वादिति, यत्तु—आधुनिको वेदान्तिब्रुवः पुरुषोऽस्मदीयोऽपि कश्चिद् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव वदति तद् यथाश्रुतसूत्रभाष्यविरोधा-दुपेक्षणीयम्, स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव 'चेतनात्मा स्वतेजाः' इत्यादि[illegible] [illegible] [illegible] मोक्षपरित्यागानौचित्याच्च, बुद्ध्यादिष्वात्मानं [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपादितमस्माभिः, यदपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोऽभ्युपगम्य फलव्याप्यत्वं [illegible] [illegible] तदपि मोघमेव, फलव्याप्यत्वस्य ज्ञानत्वेनाभ्युपगमात्, [illegible] [illegible] चैतन्यस्य [illegible] विना [illegible] अनुपपत्तेः, [illegible] [illegible]

ते, पुरुष एव प्रत्ययं स्वात्मावलम्बन पश्यति, तथा ह्युक्त,—"विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" इति ॥ ३५ ॥

भास्वती।

स्कृत्य ततोऽन्य एवंस्वभाव पुरुष इत्येव पुरुषस्वभावविषया चरमा प्रज्ञा विज्ञात्रा तदवस्थायां प्रकाश्यते, अत्रोक्तं श्रुतौ-"विज्ञातारमि"त्यादि,

एतदुक्तं भवति—यस्य स्वभूतोऽर्थोऽस्ति स स्वार्थ स्वामिस्वरूप पुरुष', पुरुषाकारत्वाद् ग्रहीताऽपि स्वार्थ इव प्रतीयते, तादृश स्वार्थो ग्रहीता हि संयमस्य विषय', ग्रही-

तत्त्ववैशारदी।

न जडेन चिति, पुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा कथं चिदात्मानं प्रकाशयेत्, चिदात्मा त्वपराधीनप्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तम्, बुद्धिसत्त्वात्मनेति। अचिद्रूपतादात्म्येन जडत्वमाह—बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रतिबिम्बालम्बनात्पुरुषालम्बनं दर्पणवन्मुखालम्बनं न तु पुरुषप्रकाशनात्पुरुषालम्बनम्, बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन सक्रान्तपुरुषप्रतिबिम्बं पुरुषच्छायाऽऽपन्नं चैतन्यमालम्बत इति पुरुषार्थे अत्रैव श्रुतिमुदाहरति-"तथा ह्युक्तम्" इति। ईश्वरेण,

पातञ्जलरहस्यम्।

इत्यादि श्रुतिर्बाधिकेत्याह-तथा ह्युक्तमिति। तेन स्वात्मनि क्रियाविरोधान्नापि परेण सर्वस्य जडत्वात् परात्मन परसाक्षात्काराविषयत्वाच्चेति भाष्यार्थः, जलपयसोरिव पुम्बुद्ध्योरमङ्कर इत्यत्र कैमुतिकन्यायमाह—यत्रेत्यादि—उवाचेत्यन्तेन,

अन्योन्यमिथुना सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः—

इत्युक्तिमाश्रित्याह—परार्थत्वादिति। भोक्ताऽपि परार्थो दृष्ट स्त्रीणां वरमनुस्मरन्निति श्रुतेरित्यपरितोषादाह—अथ नेति। अनुकूलनीय पुमान् तदर्थ सर्वाशेषत्वे सति सर्वशेषित्वं-

वार्त्तिकम्।

वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यात्, 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्यादिवाक्यानि च लौकिकमनआदिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति, मनसैवानुद्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्यन्तरात्,

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति—

इत्यादिश्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च, न तु फलव्याप्यत्वं निराकुर्वन्ति, मनआदीनां जडत्वेन फलानाधारत्वात्, फलं विना शास्त्रादीनां ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिदोषासम्भवादिति दिक्, पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति—तथा ह्युक्तमिति। ईश्वरेणेति शेषः, आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपस्तर्हि केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीयादित्यर्थः, यद्वा मोक्षकाले बुद्ध्यादिविलयात् केन करणेन तदानीं विज्ञातारमात्मानं पुरुषो विजानीयादित्यर्थ, अत्र हि श्रुतौ करणेन पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते, अज्ञेयत्वे च विज्ञातारं को विजानीयादित्येवोच्येतेति, इयं श्रुति पुरुषस्य सर्वदैवाज्ञेयत्वं वदतीति कश्चित्, तन्न—यतो न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति पूर्ववाक्ये याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् आखल्दु स्वभोगनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थमोक्ष प्रदर्शयितुम्, तत्र विरोध दृष्ट्वा मूढाया मैत्रेय्यास्तद्विरोधपरिहारायेदं वाक्यं प्रवर्त्तते न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शनाय, अप्रकृताभिधानप्रसङ्गादिति, ननु भवन्मतेऽपि पराज्ञेयत्वेन कथं मैत्रेय्या शङ्काऽपगच्छतीति चेन्न—'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि'ति पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात्, स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि सर्वकरणविलयान्मोक्षकाले किमपि न विजानातीति, तत्र च मैत्रेय्या कदाचिदाशङ्क्येत मोक्षकालेऽनभिव्यक्त्या आत्मा ज्ञानस्वरूप एव माऽस्त्विति, तत्रोत्तरवाक्य प्रवर्त्तते-येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति, आत्मा यदि ज्ञानस्वरू-

ततः प्रातिभश्रावणवेदनाऽऽदर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥३६॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानं, श्रावणाद् दिव्यशब्दश्रवणं, वेदनाद् दिव्यस्पर्शाधिगमः, आदर्शाद् दिव्यरूपसंविद्, आस्वादाद् दिव्यरससंविद्, वार्तातो दिव्यगन्धविज्ञानम्, इत्येतानि नित्यं जायन्ते ॥ ३६ ॥

भास्वती ।

तद्बुद्धिरपि यस्य स्वभूता स हि सम्यक् स्वार्थं स्वामी द्रष्टृपुरुष ॥ ३९ ॥

प्रातिभादिति । श्रावणाद्या योगिजनप्रसिद्धा आख्या, भाष्येण निगदव्याख्यातम्, एता सिद्धयो नित्यं भूमिविनियोगमन्तरेणेत्यर्थं प्रादुर्भवन्ति ॥ ३६ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

"विज्ञातारम्" इति । न केन चिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स च स्वार्थसंयमो न यावत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत् तस्य पुरस्ताद् या विभूतीराधत्ते ताः सर्वा दर्शयति-"ततः—जायन्ते", तदनेन योगजधर्मानुगृहीतानां मनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां यथासंख्यं प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभाव उक्तः, श्रोत्रादीनां पञ्चानां दिव्यशब्दाद्युपलम्भकानां तान्त्रिक्य संज्ञाः श्रावणाद्याः, सुगमं भाष्यम् ॥ ३६ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

भोक्तृत्वमित्यर्थं ॥ ३५ ॥

पुरुषज्ञानादेते षडिन्द्रियानादिविषया साक्षात्कृताः स्युरित्याह—तत इति । प्रातिभेत्यादिरस्मणानां परिभाषा ततः प्रातिभात्सू[illegible]विषयसाक्षात्कारात्मकं मानसम्, एवं श्रावणादिपञ्चकं, श्रवणादिपञ्चगतोन्द्रियादिजन्यसाक्षात्कारो योगिमनुष्याणां देवानां तु भवत्येव, वार्ता इति परिभाषिकी संज्ञा टीकायामपि श्रावणाद्या तान्त्रिकीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

वार्त्तिकम् ।

यो न भवति तद्विषयकज्ञानान्तरकल्पनेऽनवस्थादिकमिति श्रुतेराशय ॥३५॥

स्वार्थप्रत्ययसंयमेन पुरुषसाक्षात्कारे जाते सति तल्लिङ्गरूपाणि विवेकजज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि प्रातिभाद्याः सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषैकाग्रतापरिपन्थित्वेनासम्प्रज्ञातयोगवि[illegible]भूता एवेति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति—

'ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते" ततः पुरुषसाक्षात्कारात् मनआदीनां प्रातिभादिसंज्ञिकाः सिद्धयः सामर्थ्यविशेषरूपा भवन्ति यस्मात्सामर्थ्यान्मनआदिषु [illegible]दिव्यविषयं भवतीत्यर्थं, अत्र कश्चित्—तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं न परामृश्यते, तद्दर्शनस्य[illegible]त्यादिन्यायाभिसूत्रमाने पुरुषदर्शनप्रतिबन्धकत्ववचनादपि तु स्वार्थसंयम एव [illegible], तथा च पूर्वसूत्रोक्तसंयमस्यैवेदं पुरुषज्ञानात्प्राक्फलं सिद्धान्तमिति, तन्न—[illegible] पुरुषज्ञानस्य सिद्धेस्फुटतया [illegible]भावेन सिद्धान्तर[illegible], [illegible] पुरुषत्वोपस्थितत्वेन परामर्शौचित्याच्च, अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्शः [illegible] पुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु भाष्यकारः प्रातिभादसम्प्रज्ञातयोगा[illegible] [illegible] वक्ष्यतीति, प्रातिभादिशब्दार्थं स्वयमेवाह भाष्यकारः—प्रातिभादिति । [illegible]—[illegible] सूक्ष्मादीनां मानसं यथाऽर्थज्ञानं तत्सामर्थ्यं प्रातिभम्, [illegible] [illegible], [illegible] सामर्थ्यं तु योगिनः, नित्यमिति [illegible] जायन्त इत्यर्थं ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गाः, तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वाद्, व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः,

भास्वती।

त इति। तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्=समाहितचेतसो यत्पुरुषदर्शनं तस्य प्रत्यनीकत्वात्=प्रतिपक्षत्वाद् ॥ ३७ ॥

लोलीति। ज्ञानरूपा सिद्धीरुक्त्वा क्रियारूपा आह—लोलीभूतस्य=चञ्चलस्य यत्र क्व चन गामिनो मनसः कर्माशयवशाद्=मनसः स्वाङ्गभूतात् संस्काराद् शरीरधारणादि मनसः कार्यं वश्यता, तत्कर्मणः सातत्यात् शरीरे चित्तस्य बन्धः प्रतिष्ठा नान्यत्र गतिः,

तत्त्ववैशारदी।

कदा चिदात्मविषयसंयमप्रवृत्तस्तत्प्रभावादमूर्धान्तरसिद्धीरधिगम्य कृतार्थम्मन्यः संयमाद्विरमेदत आह—"ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" व्युत्थितचित्तो हि ताः सिद्धीरभिमन्यते जन्मदुर्गत इव द्रविणकणिकामपि द्रविणसम्भारम्, योगिना तु समाहितचित्तेनोपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरन्तव्यम्, अभिलषिततापत्रयात्यन्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थः स खल्वयं कथं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनान्तं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्यं संयमफलमाह—"बन्धकारण-आवेशः" 'समाधिबलाद्' इति। बन्धकारणविषयसंयमबलात्, प्राधान्यात्स-

पातञ्जलरहस्यम्।

"अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्—

नाशान्तो नासमाहितः नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयाद्, इत्यादिस्मृतिश्रुती आश्रित्य सूत्रेणाह—ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः, उपसर्गा अविद्यामुमुक्षोः, व्युत्थाने बुभुक्षोस्तु सिद्धयः भोगसाधनत्वादिति तस्मात्तेभ्यः अपसर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

विभूतिपाद इतिसमाख्याबलाद्वैराग्यमुक्त्वा पुनर्विभूतिमाह-बन्धकारणेतिसूत्रम्।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण! प्रमाथि बलवद् दृढम्,

इति स्मृत्यनुभवावाश्रित्याह—लोलीति।

वार्त्तिकम्।

समाधौ विघ्नरूपास्वेतासूपेक्षां कृत्वा पुरुषदर्शनाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह—

"ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" ते प्रातिभादयः समाधिनिष्पत्तावसम्प्रज्ञातस्याम् उपसर्गा अन्तरायाः अतो व्युत्थानापेक्षयैवैते सिद्धयः, पुरुषार्था इत्यर्थः, भाष्ये तद्दर्शनेति, तस्य समाहितस्य तद्दर्शनं पुरुषैकाग्र्यं तत्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानादिरूपाः संयमसिद्धीः प्रदर्श्य क्रियादिरूपा अपि विभूतीः संयमफलान्याह-सूत्रजातेन—

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" बन्धशब्दार्थमाह—लोलीभूतस्येति। चञ्चलस्वभावस्यात एवाप्रतिष्ठस्यैकत्रानवस्थितस्यापि मनसो धर्माधर्मवशादेव शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः सम्बन्धविशेषः स बन्ध इत्यर्थः, संयमसिद्धित्वोपपादना-

तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद् भवति प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनु पतन्ति, यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनु निविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनं, तस्य क्रिया पञ्चतयी प्राणो-

भास्वती।

समाधिना सुनिश्चले शरीरे, रुद्धे च प्राणादौ शरीरधारणादेः कर्माशयमूलाया मनःक्रियाया अभावात् शैथिल्यं जायते शरीरेण सह मनसो बन्धस्य, प्रचारसंवेदनं = नाडी-मार्गेषु चेतसो यः प्रचारस्तस्य साक्षादनुभवः समाधिबलादेव भवति, परशरीरे निक्षिप्तं चित्तमिन्द्रियाण्यनुगच्छन्ति, मक्षिका इव मधुकरप्रधानम् ॥ ३८ ॥

समस्त इति। ऊर्ध्वस्रोताः = उदानः, तस्योर्ध्वगधारारूपस्य संयमेन जयात्, लघु भवति

तत्त्ववैशारदी।

माधिग्रहणम्, प्रचरत्यनेनास्मिन्निति प्रचारः, चित्तस्य गमागमाध्वानो नाड्यः। तस्मिन् प्रचारे संयमात्तद्वेदनं, तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्यान्न तेन प्रतिबध्यते, अप्रतिबद्धमप्युन्मार्गेण गच्छन्न स्वशरीरादप्रत्यूहं निष्क्रामति, न च परशरीरमाविशति, तस्मात्तत्प्रचारोऽपि ज्ञातव्य, इन्द्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाऽधिष्ठानं निविशन्त इति ॥ ३८ ॥

"उदान-श्च"। समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा, प्राणादयो लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता, इन्द्रियाणां वृत्तिर्बाह्याऽऽभ्यन्तरी च, बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा, आभ्यन्तरी तु जीवनम्, स हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदहेतुः सर्वकरणसाधारणः, यथाऽऽहुः- "सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति, तस्य लक्षणीयत्वात्, तस्य = प्रयत्नस्य,

पातञ्जलरहस्यम्।

इन्द्रिया [illegible] पुनरप्येति योगिनः ।
यत्र मनो विलीयते पवनस्तत्र लीयते-
इत्युक्तिमाश्रित्याह—निक्षिप्तं चित्तमित्यादि-अनुविधीयत इत्यन्तेन ॥ ३८ ॥
सिद्ध्यन्तरमाह—उदानेतिसूत्रं, तत्र कृतसंयमस्य तज्जयात् तदुत्क्रान्तिः प्राणि-

वार्तिकम्।

याह—तस्येति। तस्य कर्मणः शैथिल्यं मात्रेन दृढबन्धनाक्षमता समाधि [illegible] तैर्थ्यर्थः, तथा च प्रागुक्तं, "कर्मबन्धनानि श्लथयतीति, प्रचारेति, अनया नाड्या [illegible] [illegible] शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतिसाक्षात्कारः प्रचारसंवेदनं [illegible] समाधिसामान्यादेव भवतीत्यर्थः, सूत्रव्याख्यामाह—कर्मेति, कर्मनिमित्त [illegible] [illegible] योगविशेषस्य क्षयादित्यर्थः, शेषं सुगमम् ॥ ३८ ॥

[illegible] विशेषेणोदानजयात्सिद्धिमाह—

"उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" उदान [illegible] प्राणादीनां [illegible] प्रतिपादयति—समस्तेति। जीवननाम्नो [illegible] प्राण [illegible], अन्तरिन्द्रियस्य [illegible] [illegible], [illegible] स्योति सामान्यवचनं,

"सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च"ति—

मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः, समं नयनात्समानश्चानाभिवृत्तिः, अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः, उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः, व्यापी व्यान इति, तेषां प्रधानं प्राणः, उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च प्रायण-

भास्वती।

शरीरं ततो जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्गः = कण्टकाद्युपरिस्थितूलादिवद्, उत्क्रान्तिः =

तत्त्ववैशारदी।

क्रिया = कार्य्यं पञ्चतयीं प्राण आ नासिकाऽग्रादा च हृदयादवस्थित, अशितपीताहारपरिणतिभेदं रसं तत्र तत्र स्थाने समम् = अनुरूपं नयन् समानः, आ हृदयादा च नाभेरस्य स्थानम्, मूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपानः, आ नाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः, उन्नयनाद् = ऊर्ध्वंनयनाद् रसादीनामुदानः, आ नासिकाऽग्रादा च शिरसो वृत्तिरस्य, व्यापी व्यानः, एषामुक्तानां प्रधानः प्राणः, तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः—"प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति" इति, तदेवं प्राणादीनां क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवतारयति—"उदान-

पातञ्जलरहस्यम्।

मात्रस्य साधारणी तत्र क संयमापेक्षेति चेत्तत्तु तपो येनास्यतत्त्वमेतीत्याश्रित्याह—ता-

वार्त्तिकम्।

सांख्ये दर्शनाद्, तेन सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तयो जीवनयोनियत्नवशादन्तःकरणस्यैव भवन्ति निद्रावृत्तिवदिति, न चैवं चित्तमात्रस्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिकत्वमस्त्विति वाच्यम्, चक्षुराद्युपचयापचयाभ्यां प्राणानामुपचयापचयदर्शनात्, अथ वा सुषुप्तेऽपीन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधात् प्राणनादिवृत्तिसत्त्वेऽप्यक्षतिः, ननु बाह्यवायुभिरन्तःप्राणानां समानलक्षणत्वाद् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणाः सन्तु किमर्थं करणानामपि वायुतुल्यक्रियाऽऽदिः कल्प्यत इति चेन्न—'प्राणाच्छ्रद्धां ख वायुः'रित्यादिश्रुतिषु वायोः प्राणकार्यत्वश्रवणात् 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'दिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्सञ्चाराभ्यामतिरेकस्य प्राणेऽवधारणाच्च, श्रुतिस्मृत्यनुगृहीता युक्तिश्चात्रास्ति यदि करणप्राणौ भिन्नौ स्यातां तदा करणवियोगेऽपि मृतदेहवत् क्वा चित् प्राणा अपि तिष्ठेयुः, किं चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावो युक्तोऽन्यधर्मेणान्यपरिणामेऽतिप्रसङ्गाद्, अदृष्टकल्पनाऽऽपत्तेश्च, अपि च लिङ्गशरीरस्य देहस्थूलया बन्ध एव कर्मादीनां हेतुत्वं कल्प्यते न तु वायुबन्धनेऽपि गौरवात्, उद्गारादिवायूनां जीवद्देहपरित्यागदर्शनाच्च वायुगतवैजात्यादिकल्पनायां चातिगौरवादिति लिङ्गशरीरस्योर्ध्वाधःसञ्चारादुत्पद्यमानेन वायुना सहाविवेकात्तु तप्तायःपिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यवहारः, अनेनैव व्यवहारेण सांख्येऽपि प्राणाश्च वायवः पञ्चेत्युक्तम्, अपि च श्रुतिस्मृत्योः करणप्राणयोर्भेदव्यवहारो वृत्तिभेदादेव मन्तव्यः, ऊर्ध्वाधोगतिलक्षणाः करणानां परिणामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते, तत्र च वायुरधिष्ठात्री देवता सूर्यश्चक्षुर्वात प्राण इत्यादिश्रुतेः, ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु करणान्युच्यन्त इति विभागः, अतो देवतया सहाभेदादपि सूर्यश्चक्षुरितिवद् वायुः प्राण इति व्यवहारो युक्त इति, कश्चित्तु—अत्र प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणनादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः प्रयत्नभेद एवोक्तः स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थमाह—तन्न—विवरणभाष्ये प्राणादीनां गत्यादिवचनस्य विरोधाद्, अत्रापि न्यायकारिकाब्रह्ममीमांसैकवाक्यत्वौचित्यात्, वायोः प्राणत्वस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वाच्च, अत एव च लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते करणे अन्तर्भावादिति, तस्येति तस्य करणसामान्यस्य साधारणी क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेदः पञ्चतय इत्यर्थः, समुच्चयनादिति, सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात्समानः, अस्य च हृदयान्नाभिपर्यन्तं वृत्तिः, अपेति, मूत्रपुरीषगर्भादीनामपसरणहेतुरपानः, अस्यानाभेः पादतलपर्यन्तं वृत्तिः, उन्नयनादिति। ऊर्ध्वगतिप्रदत्वात् रसाद्यूर्ध्वंनयनाच्चोदानः, अस्य च

काले भवति, तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलति ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

भास्वती।

स्वेच्छयाऽर्चिरादिमार्गेणोत्क्रान्तिर्भवति प्रायणकाले, एवं तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते = लभत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

जितेति। समान = समनयनकारिणी प्राणशक्तिः, सोऽशितपीताघ्रातमाहार्यं शरीरत्वेन परिणमयति, उक्तञ्च—

"समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः" इति,

तज्जयात्तेजस = छटाया उपध्मानम् = उत्तम्भनमुत्तेजनं ततश्च प्रज्ज्वलन्निव लक्ष्यो योगी ॥ ४० ॥

तत्त्ववैशारदी।

जयाद्" इति। उदाने कृतसंयमस्तज्जयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते, उत्क्रान्तिश्चार्चिरादिमार्गेण भवति प्रयाणकाले, तस्मात्तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते प्राणादिसंयमात्तज्जये विभूतय एताः क्रियास्थानविजयादिभेदात् प्रतिपत्तव्याः ॥ ३९ ॥

"समान-म्"। तेजसः शारीरस्योपध्मानम् = उत्तेजनम् ॥ ४० ॥

स्वार्थसंयमादन्वाचयशिष्टं श्रावणाद्युक्तम्, सम्प्रति श्रावणाद्यर्थादेव संयमाच्छ्रावणादि भवतीत्याह—"श्रोत्र—श्रोत्रम्" संयमविषयं श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धमाधाराधेयभावमाह—"सर्व" इति। सर्वश्रोत्राणामाहङ्कारिकाणामप्याकाशं = कर्णशष्कुलीविवरं प्रतिष्ठा तदा-

पातञ्जलरहस्यम्।

वशित्वेन प्रतिपद्यत इति संयमादर्चिरादिमार्गेण गच्छतीति शेषः ॥ ३९ ॥

उदानजयात् स्वेच्छोत्क्रान्तिः तथा समानजयादिच्छया देहभस्मीकरणमित्याह—समान-मित्यादि—समानेति ॥ ४० ॥

प्रातिभादिसूत्रेणैवोक्तं किमर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सङ्गतिमाह—श्रावणेति। श्रावणादि श्रोत्रशब्दयोः सम्बन्धः, स एवाद्यो विषयो यस्य संयमस्य स तथा तस्मादित्यर्थः, श्रोत्रेति। श्रोत्रस्य दिव्यत्वं दूरसूक्ष्मशब्दग्राहित्वं तेन हस्तिनापुरे स्थितेन सञ्जयेन व्यासदत्तदिव्यश्रोत्रेण कुरुक्षेत्रनिवासिना मन्त्रणादिकं श्रुत्वा धृतराष्ट्राय कथितमिति सङ्गच्छते, श्रोत्रस्याहङ्कारिकत्वेन जगन्मण्डलव्यापित्वेऽपि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नत्वेन प्रादेशिकत्वमित्याह—सर्वश्रो-

वार्त्तिकम्।

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा सर्वशब्दानां च, यथोक्तं—"तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति" इति, तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गमनावरणं-

भास्वती ।

सर्वेति । सर्वश्रोत्राणामाकाश=शब्दगुणकं निरावरणं वाह्यद्रव्यं प्रतिष्ठा= कर्णेन्द्रियशक्तिरूपेण परिणतयाऽस्मितया व्यूहितमाकाशभूतमेव श्रोत्रं तस्मादाकाशप्रतिष्ठं श्रोत्रेन्द्रियम्, सर्वशब्दानामप्याकाशं प्रतिष्ठा, एतत् "पञ्चशिखाचार्यस्य" सूत्रेण प्रमाणयति—तुल्येति । तुल्यदेशश्रवणाना=तुल्यदेश आकाशे प्रतिष्ठितानि श्रवणानि येषा-

तत्त्ववैशारदी ।

यतनं श्रोत्रम्, तदुपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात्, शब्दानां च श्रोत्र सहकारिणाम्, पार्थिवादिशब्दग्रहणे कर्त्तव्ये कर्णशष्कुलीसुषिरवर्त्ति श्रोत्रं स्वाश्रयनभोगतासाधारणशब्दमपेक्षते, गन्धादिगुणसहकारिभिर्घ्राणादिभिर्बाह्ये पृथिव्यादिवर्त्तिगन्धाद्यालोचने कार्य्ये दृष्टम्, आहङ्कारिकमपि घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव भूतोपकारापकाराभ्यां घ्राणादीनामुपकारापकारदर्शनादित्युक्तम्, तच्चेदं श्रोत्रमाहङ्कारिकमयःप्रतिमयस्कान्तमणिकल्पेन वक्तृवक्त्रसमुत्पन्नेन वक्त्रस्थेन शब्देन, कृष्टं स्ववृत्तिपरम्परया वक्तृवक्त्रमागतं शब्दमालोचयति, तथा च दिग्देशवृत्तिशब्दप्रतीतिः प्राणभृन्मात्रस्य नासति बाधके प्रमाणीकृता भविष्यतीति, तथा च पञ्चशिखस्य वाक्य—"तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति" इति, तुल्यदेशानि श्रवणानि=श्रोत्राणि येषां चैत्रादीनां ते तथोक्ताः, सर्वेषां श्रवणान्याकाशवर्त्तीनीत्यर्थः, तच्च श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणकतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं येन शब्देन सहकारिणा पार्थिवादीन् शब्दान् गृह्णाति, तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्द इत्यर्थः, तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितमिति, तच्च =एकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गम्, सा ह्येकजातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतिर्यदाश्रया त-

पातञ्जलरहस्यम् ।

घ्राणामिति, वृत्तिलाभस्तु तत्र तत्रेत्युक्तेः शब्दगुणमाकाशमित्युक्तिमाश्रित्याह—शब्दानांत्विति । तत आकाशनिष्ठत्वे श्रोत्रस्य लिङ्गान्तरमाह—तदुपकारेति, रूपग्रहे वहिरालोकसहकारिवत् शब्दग्रहेऽपि श्रोत्रस्य तदस्तीत्याह—स्वाश्रयगतेति, इन्द्रियस्यावच्छिन्नस्यैव स्वविषयग्राहकत्वमित्याह—आहंकारिकत्वमपीति । विषय एवेन्द्रियादेराकर्षक इति प्रणालिकामाह—तच्चेदमिति, निश्चलमिति, लोहं चुम्बकेन मणिनाऽऽकृष्टं व्यापारवत् दृष्टं तद्वत् श्रोत्रादीन्द्रियमपीत्याह—तेन फलितमाह—तच्चेति । उपपत्तिमाह—सा हीत्यादि—अनुपपत्तेरित्यन्तेन,

वार्त्तिकम् ।

"श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" आदावाकाशशब्दार्थे तत्र प्रमाणं च दर्शयति—सर्वश्रोत्राणामिति । यद्यपीन्द्रियाण्याहंकारिकाण्येव न भौतिकानि, इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वस्यैवौचित्यात्, तथाऽप्याकाशाश्रिततयाऽऽकाशप्रतिष्ठत्वं यथाऽन्नाश्रिततया मनसोऽन्नमयत्वमिति, एतेनान्येषामपीन्द्रियाणां भौतिकत्वश्रुतिस्मृत्युदितं व्याख्यातं तत्तद्भूतसंसृष्टतयेन्द्रियोत्पत्त्या तत्तद्भूतेभ्य एव तत्तदिन्द्रियाभिव्यक्तेः, अत एव दिगात्मकाकाशादीनि पृथिवीपर्यन्तानि पञ्च श्रोत्रादिदेवा श्रूयन्त इति, शब्दानां चाकाशोपादानत्वमेवास्ति तथा च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशमित्यर्थः श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वे पूर्वाचार्यसंमतिमाह—यथोक्तमिति । कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रावणास्थानानि येषां पुंसां तेषामेकश्रुतित्वमेकदेशावच्छिन्नश्रोत्रकत्वं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः, स चैको देश आकाशमेवेति भावः, आकाशे प्रमाणमप्याह—तच्चेतदिति । तच्चैतत् श्रोत्रं शब्दाकाशस्य लिङ्गमनुमापकं न हि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रयं स्थातुमर्हति गन्धवत् कर्णशष्कुली

चोक्तम्, तथाऽमूर्तस्यानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य शब्द-

भास्वती।

तादृशां सर्वेषां प्राणिनाम्, एकदेशश्रुतित्वम्=आकाशस्यैकदेशावच्छिन्नश्रुतित्वं भव-
तीति, आकाशप्रतिष्ठकर्णेन्द्रियाणां सर्वेषां कर्णेन्द्रियमाकाशैकदेशवर्त्तीत्यर्थः, तदेतदाकाशस्य
लिङ्गं=स्वरूपम्, अनावरणम्=अवाध्ययानताऽवकाशस्वरूपत्वमिति यावद्, उक्तं तथा

तत्त्ववैशारदी।

देवाकाशशब्दवाच्यम्, न हीदृशीं श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्तिः, न चेदृशी श्रुतिः पृथिव्यादि-
गुणस्तस्य स्वात्मनि व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेरिति, अनावरणं चाकाशलिङ्गम्,
यद्याकाशं नाभविष्यदन्योन्यं सम्पीडितानि मूर्त्तानि न सूचीभिरप्यभेत्स्यन्त, ततश्च सर्वैरेव
सर्वमावृतं स्याद्, न च मूर्त्तद्रव्याभावमात्रादेवानावरणम्, अस्याभावस्य भावाश्रितत्वेन
तदभावेऽभावाद्, न च चितिशक्तिस्तस्याश्रयो भवितुमर्हति, अपरिणामितयाऽनवच्छेदकत्वा-
भावात्, न च दिक्कालादयः पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ताः सन्ति, तस्मात्तादृशः परिणतिभेदो
नभस एवेति सर्वमवदातम्, अनावरणे चाकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्रानावरणं तत्र सर्वत्राका-
शमिति सर्वगतत्वमप्यस्य सिद्धमित्याह—"तथाऽमूर्त्तस्य" इति। श्रोत्रसद्भावे प्रमाणमाह—

पातञ्जलरहस्यम्

श्रुतिरत्र श्रवणेन्द्रियं, उक्तद्रव्याभाव आकाश इति मतं निरसितुमाह—अनावरणमिति।
अवच्छेदकाभावादुपादानत्वाभावादिति भावः, तस्मात्तस्य शब्दतन्मात्रस्य नभः परिणामः
कार्यमित्यर्थः, दिशः श्रोत्रमजायत इति श्रुतौ सत्यामप्यनुमानमाह श्रोत्रसद्भावे इति।
अन्यथासिद्धमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निराह—बधिराबधिरयोरिति। श्रोत्रस्य दिग्गतासिद्धि-

वार्त्तिकम्।

न च तस्याधारो लोकान्तरगमनादिकाले कर्णशष्कुल्यभावात् कर्णविवरपिधानेऽपि शब्दश्रवण
प्रसङ्गात्, न च विवरपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न गच्छन्तीति वाच्यम् भित्त्यादिव्यव-
हितदेशस्थशब्दानामपि शब्दागमनाप्रतिबन्धकत्वात्, नापि शून्यमाधारोऽभावानभ्युपग-
मात्, अभावस्य भावाधारत्वासम्भवाच्च, नापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं पुरुषादिराधारः, विव-
रपिधानेऽपि तदवच्छेदेन चैतन्यायभिव्यक्ततया पुरुषादेरनावृततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात्, तस्मात्
विवरनाश्यमेकं द्रव्यं श्रोत्राधारतयाऽपेक्षितं तच्च परिशेषात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव
श्रोत्राधारतया सिद्ध्यतीति भावः, शब्दाधारतायामप्येवं परिशेषः कर्त्तव्यः, तथा हि—
आकाशस्य शब्दकारणत्वं तावत् सर्वसिद्धम् अवकाशश्च नावरणाभावमात्रम् अभावस्य भा-
वाधारत्वाद् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्तेः, नापि पुरुषादिः, तेषां स्वरूप

ग्रहणानुमितं श्रोत्र, वधिरावधिरयोरेकः शब्द गृह्णात्यपरो न गृह्णातीति, तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम्, श्रोत्राकाशयोः संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते-श्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

भास्वती।

अमूर्त्तस्य = असहृतस्यानावरणदर्शनात् = सर्वत्रावस्थानयोग्यतादर्शनाद् विभुत्वं = सर्वग तत्वमप्याकाशस्य प्रख्यातम्, "मूर्त्तस्ये"ति पाठोऽसमीचीन, श्रोत्राकाशयो सम्बन्धे = अभिमानाभिमेयरूपे संयमात् कर्णोपादानवशित्व ततश्च दिव्यश्रुतिः = सूक्ष्माणां दिव्यशब्दानां ग्रहणसामर्थ्यम्, न च तन्मात्रग्राहकत्वं दिव्यश्रुतित्वं, दिव्यविषयस्यापि सुखदुःखमोहजनकत्वात् ॥ ४१ ॥

तत्त्ववैशारदी।

"शब्दग्रहण" इति । क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा, यथा छिदादिर्वास्यादिसाध्या, तदिह शब्दग्रहणक्रिययाऽपि करणसाध्यया भवितव्यम्, यच्च करण तच्च श्रोत्रमिति, अथास्याश्चक्षुरादय एव कस्मात्करण न भवन्तीत्यत आह—"वधिरावधिरयो" इति, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणम्, उपलक्षणं चैतत्, त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्यो सम्बन्धसंयमाद् दिव्यत्वगाद्यप्यूहनीयम् ॥ ४१ ॥

"काय—गमनम्" कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात् समापत्तेरित्यर्थः ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

त्वगादावप्युपलक्षणमित्याह-उपलक्षणमिति ॥ ४१ ॥

अणिमा लघिमेत्यत्रोक्तलघिमसिद्धेरुपायान्तरमाह-कायेति सूत्रम्, आकाशद्रव्यस्य सर्व-

वार्त्तिकम् ।

गत्य परिच्छिन्नत्वे मूर्त्तयो समानदेशताविरोधादित्यर्थ, क्वाचित्कस्तु तथा मूर्त्तस्यापीत्यपि शब्द. प्रामादिकोऽर्थासम्भवात्, आकाशस्य विभुत्वे च 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यम्' इति श्रुत्यादय प्रमाणमिति, नन्वाकाशस्य विभुत्वे कथं कार्यत्व घटते कथं वाऽऽगामिमाष्येऽप्याकाशपरमाणुकथनमिति चेद्, उच्यते—आकाश अन्त करणवद् वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवत् कार्यकारणरूपेण द्विविधं, तत्र कारणाकाश तमोगुणविशेषतयैव व्यवह्रियते तदानीमाकाशताव्यवहारशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणपृथिव्यादिवत् तच्च कारणाकाश गुणान्तरोपसंसृष्टं सदहंकारत आदौ शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिणमते क्षीराब्धिरिवामृतमयनेऽन्ततो दधिरूपेण ततश्चाणुसंघातेन पृथिवीवदेव महाभूताकाशमहङ्कारापेक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणमुपपद्यत इति, एतेनान्त करणोत्पत्तिरपि व्याख्याता, इत्थमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम्, आकाश प्रसाध्य श्रोत्रे प्रमाणं दर्शयति—शब्दग्रहणानुमितमिति, तदेव विवृणोति—वधिरेति । एतेन चक्षुरादिष्वप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम्, अन्तःकरणे तु स्मृत्याद्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति, इदानीं सूत्रं योजयति—श्रोत्रेति । सम्बन्धश्चास्माभिर्व्याख्यात, उपलक्षणं चैतत् त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राणपृथिव्यो संबन्धसंयमाद्दिव्य त्वगादीत्यपि बोध्यम्, दिव्यत्वं च तन्मात्रादिसूक्ष्मगोचरसंयमपरिपाकेण स्वभावादेव तन्मात्रादिरूपसूक्ष्मशब्दादिग्राहकत्वमिति॥ ४१ ॥

"कायाकाशयो सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" चकारोऽत्र विकल्पार्थः, कीदृश संबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—यत्रेति, यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छे

यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात्कायस्य, तेन सम्बन्धः प्राप्तिः, तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुः, लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति, ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति, ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥४३॥

शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा, सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते, या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता, तत्र कल्पि

भास्वती।

यत्रेति। तेनावकाशदानेन कायाकाशयोः प्राप्तिः=व्यापनरूपः सम्बन्धः, देहव्यापिनाऽनाहतनादध्यानद्वारेण तत्सम्बन्धे कृतसंयम आकाशवदनावरणात्वाभिमानं, ततश्च लघुत्वमप्रतिहतगतित्वम्, लघुतूलादिष्वपि समापत्तिं लब्ध्वा लघुर्भवतीति ॥ ४२ ॥

शरीरादिति। शरीराद्बहिरस्मीति भावना मनसो बहिर्वृत्तिः तत्र शरीर इव बहिर्वस्तुन्यस्मिताप्रतिष्ठाभावस्तादृशी बहिर्वृत्तिः कल्पिता वा-अकल्पिता वा भवति समाधि-

तत्त्ववैशारदी।

त्ति-चेतसस्तत्स्थतदञ्जनतां लब्ध्वेति, सिद्धिक्रममाह—"जले" इति ॥ ४२ ॥

अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुमाह—"बहि-क्षय"। विदेहामाह—"शरीराद्" इति। अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह—"सा यदि" इति। वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन, महाविदेहामाह—"या तु" इति। उपायोपेयते कल्पिताऽकल्पितयोराह-"तत्र" इति। किं परशरीरावेशमात्रमितो? नेत्याह—"ततश्च" इति। ततो धारणातो=महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धेः, क्लेशश्च कर्म

पातञ्जलरहस्यम्।

त्र शब्दोपलम्भेन सर्वगतत्वादाह--परकाय इति। समापत्तिश्चेतसस्तदाकारतेत्यर्थः, सूत्रस्थचकारो विषयसमुच्चयार्थः, इत्याह—लघुषु वेति॥ ४२ ॥

स्वच्छन्दविहार उपायान्तरमाह—बहिरिति। कल्पिता आहार्येत्युच्यते तामाह—विदे-

वार्त्तिकम्।

देनाप्याकाशं तिष्ठति, तत्र हेतुः तस्याकाशस्यावकाशदातृत्वादिति, अत कायस्याकाशेन संबन्धः प्राप्तिरूपो व्यापनमिति यावद् इत्यर्थः, तत्रेति। तत्र संबन्धे कृतसंयमः तत्संबन्धं जित्वा साक्षात्कारेण स्वेच्छाऽधीनं कृत्वा लघुर्भवतीत्यागामिनाऽन्वयो भविष्यति, द्वितीयहेतुं व्याचष्टे—लघुषु वेत्यादिना-जितसंबन्ध इत्यन्तेन, समापत्तिः तत्स्थतदञ्जनतां, जितसंबन्धः स्वायत्तीकृतकायाकाशसंबन्ध इत्यर्थः, आकाशगतावुपायद्वयसाधारणं क्रममाह—लघुरित्यादिना, प्रथमं लघुर्भवति, ततो लघुतया जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां संचरतीत्यादिः क्रम इत्यर्थः, सुगममन्यत् ॥ ४२ ॥

"बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषाद् वक्ष्यमाणा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहाख्या सिद्धिर्भवति, ततश्च सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थः, महाविदेहां व्याख्यातुमादौ सामान्यविदेहामाह—शरीरादिति। मनसो बहिर्वृत्तिलाभोऽत्र स्वशरीरस्येव बहिर्वस्तूनां संकल्पादिवशता, सा च बहिरधिष्ठानरूपा धारणा विदेहा सामान्यमित्यर्थः, धारणेति च तान्त्रिकी संज्ञा, तस्या अवान्तरभेदमाह—सा यदीति।

न्या साधयत्यकल्पिता महाविदेहामिति, यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः, ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं=क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन

भास्वती।

बलाद् यदा शरीरं विहाय मनो ध्यायमाने बहिरधिष्ठाने वृत्तिं लभते तदाऽकल्पिता बहिर्वृत्तिर्महाविदेहाख्या, ततः प्रकाशावरणक्षयः शरीराभिमानापनोदनात् = क्लेश-कर्म-विपाका इत्येतत् त्रयं बुद्धिसत्त्वस्यावरणमलं क्षीयते ॥ ४३ ॥

तत्रेति। पार्थिवाद्याः शब्दादयः =पार्थिवाः शब्दस्पर्शादयः, आप्याः शब्दस्पर्शादयइत्याद्याः, विशेषाः =अशेषवैचित्र्यसम्पन्नानि भौतिकद्रव्याणीत्यर्थः, आकारकाठिन्यतारल्यादिधर्मयुक्ताः स्थूलशब्देन परिभाषिताः, द्वितीयमिति। स्वसामान्यं=प्रातिस्विक-

तत्त्ववैशारदी।

च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगास्तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्राद् विवेकख्यातिमात्रमुत्पादात्, तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सद् बुद्धिसत्त्वमावृणोति, तत्क्षयाच्च निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति विजानाति चेति ॥ ४३ ॥

"स्थूल—जयः" स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि, तेषु संयमात्तज्जयः, स्थूलमाह—"तत्र" इति। पार्थिवाः पायसीयास्तैजसाः वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासम्भवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः, एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः, एतेषां पञ्च पृथिव्यां, गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु, गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि, गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति, शब्द एवाकाशे, त एत ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभि-

पातञ्जलरहस्यम्।

हा नामेति, अस्याः फलद्वयमाह—परदेहावेशः क्लेशकर्मविपाकानां क्षयश्च ॥ ४३ ॥

वशित्वं भूतभौतिकान् वशयतीत्युक्तं, तस्योपायान्तरमाह—स्थूलेति। पृथिव्यादि स्थूलं स्वरूपं मूर्त्यादि, सूक्ष्मं तन्मात्रं, कार्यस्वभावानुपातित्वमन्वयः, अर्थवत्त्वं भोगापवर्गकारिता-

वार्त्तिकम्।

शरीरनिरपेक्षेति त्यक्तशरीरेत्यर्थः, अनयाऽपि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह-यथेति। तत इत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे—ततश्चेति। क्लेशेति। क्लेशाश्च कर्म च विपाकत्रयं च यद्रजस्तमोमूलकं सत्त्वस्यावरकं तस्य च समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थः, तेषां क्षये च निरावरणं योगिनः चित्तं स्वेच्छया विहरति विजानाति चेति, चशब्दः स्त्रोक्तं परशरीरावेशं समुच्चिनोति ॥ ४३ ॥

तदेवं परिणामत्रयसंयमादित्यारभ्योच्चावचविषयकसंयमानां ज्ञानक्रियारूपाः सिद्धय उक्ताः, इदानीं वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे स्वशास्त्रे मुख्यतः प्रकृतेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु ये संयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्याः, तत्र ग्रहीतृग्रहणयोः ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ ग्राह्यविषयकसंयमस्य सिद्धिमाह—

"स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्तत्तद्रूपाणां जयो वशीकारो भवतीत्यर्थः, स्थूलं व्याचष्टे—तत्रेति। सामान्यविशेषसमूहरूपाणां पृथि

परिभाषिताः, एतद् भूतानां प्रथमं रूपम्, द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम्

भास्वती।

म्, मूर्त्तिः=संहतत्वम्, स्नेहः=तारल्यम्, प्रणामी=वहनशीलत्वं, सदाऽस्थैर्यमिति च

तत्त्ववैशारदी।

धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे, तत्रापि पार्थिवास्तावद् धर्माः—

"आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्य्यमेव च।
वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्श्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता" ॥

अपां धर्माः—

"स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत्।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः" ॥

तैजसा धर्माः—

"ऊर्ध्वभाक् पावकं दग्धृ पाचकं लघु भास्वरम्।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वेभ्यो भिन्नलक्षणम्" ॥

वायवीया धर्माः—

"तिर्य्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम्।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः"

आकाशीया धर्माः—

"सर्वतो गतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः।
आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाः" ॥

त एत आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति, आकारश्च सामान्यविशेषो गोत्वादिः, द्वितीयं-

पातञ्जलरहस्यम्।

ऽर्थक्रिया चेति पञ्चकं, तत्र स्थूलत्वं तद्गुणविशिष्टत्वेनोपलभ्यमानत्वमित्याह—तत्रेत्यादि—

वार्त्तिकम्।

व्यादिपञ्चभूतानाम् एकदेशा शब्दादयो विशेषा धर्मधर्म्यभेदाः तद्वन्त पदार्था वक्ष्यमाणे-राकारादिधर्मैः सह स्थूलशब्देन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थं, तन्मात्रव्यावर्त्तनाय विशेषपदं-ते च विशेषा षड्जगान्धारादय शीतोष्णादयो नीलपीतादयो मधुराम्लादय सुरभिदुर्ग-न्धादयश्चेति, एते हि नामकर्मभिरवान्तरं विभज्यन्त इति विशेषाः, आकारादयश्च धर्माः पृथिव्यादीनां क्रमेण शास्त्रे परिपठिता, यथा—

आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च।
वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्श्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥
स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्य मार्दवं गौरवं च यत्।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः ॥
ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम्।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वेभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥
तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम्।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥
सर्वतो गतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः।
आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणाः ॥ इति,

आकारोऽवयवसंस्थानं, वृत्तिः सर्वभूताधारता, भेदो विदारणं, क्षमा सहिष्णुता-धारण-सामर्थ्यमिति यावत्, रक्षा=आवरणादिना रक्षकत्वम्, आक्षेप पातनं, सर्वतोगतिर्निर्भुलत्वम्, अव्यूहः सर्वपदार्थानां प्रविरलीकरणम्, अविष्टम्भोऽवकाश इति, प्रथमं रूपमिति। सूत्रोक्तं पञ्चरूपेष्वाद्यं रूपमित्यर्थं, स्थूलं व्याख्याय स्वरूपं व्याचष्टे—द्वितीयं रूपमिति। स्वसामा-

मूर्त्तिर्भूमिः, स्नेहो जलं, वह्निरुष्णता, वायुः प्रणामी, सर्वतोगतिराकाश-इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते, अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः, तथा चोक्तम्—"एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिः" इति, सामान्यवि-

भास्वती।

-त्व, सर्वतोगति =सर्वगतत्वं शब्दगुणस्य सर्वभेदकत्वाद्, अस्य सामान्यस्य शब्दादयः=पार्थिवादिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विशेषाः, तथेति। तथा चोक्तम् पूर्वाचार्यैः—स्वजातिसमन्वितानां=भूतत्वजातिसमन्वितानां यद्वा—मूर्त्यादिजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां धर्ममात्रेण=शब्दादिना व्यावृत्तिः=विशेषत्वं जातिभेदस्तथा षड्जर्षभादिनाऽवान्तरभेदश्च, अत्र सामान्यविशेषसमुदायः=सामान्यं धर्मो, विशेषो धर्मास्तेषां समुदायो द्रव्यम्, द्विष्ठ =प्रकारद्वयेन स्थितो हि समूहः, प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य सः तादृशावयवस्यानुगत, शब्देनोपात्तः=प्राप्तः स्थापित इत्यर्थः भेदो येषामवयवानां ते तादृशावयवानुगत,

तत्त्ववैशारदी।

रूपमाह—'द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम्' इति, मूर्तिः=सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्नेहो जलं-मज्जा पुष्टिबलाधानहेतुः, वह्निरुष्णता—उदर्य्ये सौर्य्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति, सर्वं चैतद् धर्म्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाऽभिधानम्, वायुः प्रणामी=वहनशीलः, तदाह—

"चलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेन च।
सर्वगं वायुसामान्यं नामित्वमनुमीयते"॥

सर्वतोगतिराकाशं, सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात्, श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात्, एतत्स्वरूपशब्देनोक्तम्, अस्यैव=मूर्त्यादिसामान्यस्य, शब्दादयः षड्जादयः उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कषायत्वादयः सुरभित्वादयो मूर्त्यादीनां सामान्यानां भेदाः, सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जम्बीरपनसामलकफलादीनि रसादिभेदात्परस्परं व्यावर्त्तन्ते, तेनैतेषामेते रसादयो विशेषाः, तथा चोक्तम्—एकजातिसमन्वितानां=प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या=मूर्त्तिस्नेहादिना समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति, तदेव सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः, ये चाहुः, सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान् प्रत्याह—"सामान्य" इति। सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र

पातञ्जलरहस्यम्।

गोत्वादिरित्यन्तेन टीकाकृत्, स्वरूपत्वं तत्तद्देहधारणादिकार्योन्नीतधर्मवत्त्वमित्याह—द्वितीयमित्यादि—एतत्स्वरूपमित्युक्तमित्यन्तेन, तत्र मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम्, उदर्ये=जाठरानले,

वार्त्तिकम्।

नच स्वरूपसामान्यमिति साधारणं लक्षणम्, कस्य किं सामान्यं तद्दर्शयति—मूर्त्तिर्भूमिरित्यादिना, मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं तद्वारकतया पृथिवीत्वजातिः, वायरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति, अत्र सामान्यविशेषयोरभेदप्रतिपादनाय मूर्त्तिर्भूमिरित्याद्यभेदनिर्देशः, कस्य विशेषस्येदं सामान्यमित्याकाङ्क्षायामाह—अस्येति। शब्दादयः पूर्वोक्ता मूलतारमन्द्रादिभेदेन सामान्यस्य जातेरेकदेशाद्व्यावर्त्तकतया विशेषा इत्यर्थः, अत्र पूर्वाचार्यसंवादमाह—तथा चोक्तमिति। एकजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्तिः सजातीयान्तरादित्यर्थः, एकजातिसमन्वितानामिति। समूहे समूहिवृत्त्यभिप्रायेण प्रयोगः, यत्तु वैशेषिकाः सामान्यविशेषयोराश्रयमेव द्रव्यं मन्यन्ते न तु तयोर्भेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह—सामान्येति। अत्र दर्शने सामान्यविशेषयोः समूहो द्रव्यम् अतिरिक्तावयव्यनभ्युपगमेऽपि तयोरभेदस्याप्यभ्युपगमाद्, अन्यथा घटो मृत् तन्तु पटः गुह पट-

शेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं, द्विष्ठो हि समूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति, शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः-उभये देवमनुष्याः, समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः, स च भेदाभेदविवक्षितः, आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति, स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च

भास्वती ।

स पुनरिति । युतसिद्धा = अन्तरालयुक्ता अवयवा यस्य स युतसिद्धावयवः, निरन्त-

तत्त्ववैशारदी ।

दर्शने द्रव्यम्, येऽपि तदाश्रयं द्रव्यमास्थिषत, तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः, न च तदपह्नवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति, तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं, न तु ताभ्यां तत्समुदायाच्च तदाधारमपरं द्रव्यमुपलभामहे, ग्रावभ्यो ग्रावसमुदायाच्च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरं समूहो द्रव्यमित्युक्तं, तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति भ्रमापनुत्तये समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह—"द्विष्ठो हि" इति । यस्मादेवं तस्मान्न समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः, द्वाभ्याम्प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः, एकं प्रकारमाह—"प्रत्यस्तमित" इति । प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवाना ते तथोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः, एतदुक्तं भवति—शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यत इति, युतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयम्, युतायुतसिद्धावयवत्वं चाग्रे वक्ष्यते, द्वितीयं प्रकारमाह—"शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्या" इति, देवमनुष्या इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ, ननूभयशब्दात्तदवयवभेदो न प्रतीयते, तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत आह—"ताभ्याम्" इति । ताभ्यां भागाभ्यामेव च समूहोऽभिधीयते, उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्यः, वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः, पुनर्द्वैविध्यमाह—"स च" इति । भेदेन चाभेदेन च विवक्षितः, भेदविवक्षितमाह—"आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ" इति, भेद एव षष्ठीश्रुतेः, यथा गर्गाणां गौरिति, अभेदविवक्षितमाह—"आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ" इति, आम्राश्च ते वनं चेति, समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, विधाऽन्तरमाह—"स पुनर्द्विविध" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा पचाम्यन्नञ्चतुर्विधम्—

इत्युक्तेः, अधस्तात् पूर्वमित्यर्थः, ये त्वाहुरिति । सामान्यं विशेषस्तयोराश्रयः, घटो द्रव्यमिति वा प्रतीतेरिति नैयायिकादयस्तानित्यर्थः, ग्रावभ्यः = पाषाणेभ्यः, समूहो हि व्यासज्यवृत्तिरित्याह—द्विष्ठो हीति । प्रत्यस्तमितो निरस्तो भेदोऽनेन दर्शितः, वनमिति वृक्षा

वार्त्तिकम् ।

इत्याद्यभेदप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः, ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिरित्याशङ्कां परिहर्तुमादौ समूहस्य द्वैविध्यमाह—द्विष्ठो हीति । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः, तत्रैकं प्रकारमाह—प्रत्यस्तमितेति । प्रत्यस्तमित शब्देनानुपस्थापितो भेदोऽवान्तरविभागो येषामवयवानां तादृशेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थः, तस्योदाहरणचतुष्कमाह—शरीरमिति । आद्यं द्वयमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्त्यद्वयमनेकद्रव्यरूपसमूहस्येति भेदः, यूथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वमुपपादनीयम्, द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह—शब्देनोपात्तेति । अस्योदाहरणम्-उभयेति । अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदौ देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ बहुवचनाभ्यां च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति, शब्देनोपात्तभेदत्वं संक्षेपात् स्वयमाह—समूहस्यास्य देवा इति । भागो भेदः, ताभ्यां भेदा-

युतसिद्धावयवः समूहो वन सङ्घ इति, अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं-वृक्षः परमाणुरिति, अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः एतत्स्वरूपमित्युक्तम्, अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं तन्मात्रं भूतकारणं, तस्यैकोऽ-

भास्वती ।

रालावयवोऽयुतसिद्धावयव, एतद् मूर्त्यादिभूतानां द्वितीयं रूपं यस्य तान्त्रिकी परिभाषा स्वरूपमिति अथेति । तृतीयं सूक्ष्मरूपं तन्मात्रम्, तस्यैकोऽवयव परमाणु=परमाणुरेव तन्मात्रस्यैकश्चरमोऽवयव, परमसूक्ष्मत्वात् परमाणोरवयवभेदो न विवेक्तव्यस्ततश्च यथा कालिकधाराक्रमेण शब्दज्ञान तन्मात्राणामपि तथा क्षणधाराक्रमेण ज्ञानम्, तच्च सा-

तत्त्ववैशारदी ।

युतसिद्धावयव समूह युतसिद्धा पृथक्सिद्धा सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्त, यूथं वनमिति सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्च, अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति, निरन्तरा हि तदवयवा सामान्यविशेषा वा सामाऽऽदयो वेति, तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूह निर्धारयति—"अयुतसिद्ध" इति । तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति—"एतत्स्वरूपमित्युक्तम्" इति । तृतीयं रूपं विवक्षु पृच्छति—"अथ" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

इति भेद, एव मृदि घट इति भेदो मृद्घट इत्यभेद, एवं सर्वत्र, उभये देवमनुष्या इति उभयशब्देन समूहवाचिनाऽभेद कथित, देवमनुष्या द्वौ भागाविति भेद इत्येतदेवोपपादयति—ताभ्यामिति । उपपन्यन्तरमाह—वाक्यस्येति ।

'संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो विदुषां मत—

इत्युक्तेरुभयथा वाक्यार्थं, संसर्गस्य पदार्थद्वयघटितत्वादेतन्मते क्रियाकारकयोर्नित्यसंबन्ध, नास्ति क्रियामात्रे शक्तिर्नास्ति कारकमात्रे चेत्युक्तम्, उदाहरणान्तरमाह—प चेत्यादि, युतसिद्धा वृक्षारूते ऽवयवा यस्य वनरूपस्य, अत एव सान्तरालगृहीतभेदो, निरन्तरालो गौर्वृक्ष-

वार्त्तिकम् ।

भ्याम्, स चेति । स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति, आम्राणां वनमिति षष्ठ्या भेदेन, आम्रवणमिति च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा, एवमन्यत्रापि, तथा च समूहसमूहिनोर्भेदाभेदौ स्त इति प्रतिपादितम्, स पुनरिति । द्विविधोऽपि समूह पुनर्द्विविधो भवति, द्वैविध्यमेवाह—युतेति । हलिकादिष्वपि संयुक्ततया संबद्धतया सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य यूथवनादे स तथा, अयुतेति । अयुतसिद्धावयव - समूह संघातस्तस्य विवरणं शरीरमित्यादि, लौकिकेष्वप्ययुततया एकीभावेनैव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरवृक्षादे स तथेत्यर्थ, परमाणुरिति । परमाणूनामपि पञ्चचतुरादितन्मात्रसमूहतायां वक्ष्यमाणत्वादिति भाव, तदेवं समूहभेदान् प्रदर्श्य तेष्ववयविद्रव्यरूप समूह विशिष्यावधारयति—अयुतेति । संयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयवविशेषेष्वनुगत सामान्यविशेषसमूहो ऽवयव्याख्य द्रव्यमित्यर्थ, अवयवसाधारण तु सामान्यतो द्रव्यलक्षण सामान्यविशेषसमुदायत्वमात्रमिति, उपसंहरति—एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एतत्सामान्यं स्वरूपशब्देन परिभाषितमित्यर्थ, स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतामात्रेण विशेषागमापायितया न द्रव्यस्य स्वरूपणीति, यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे एकीकृत्यावयविद्रव्यभेद वितर्कानुगतयोगस्य विषय स्थूलमित्युक्तं तल्लौकिकस्थूलव्यवहारानुसारेण, अत्र तु तान्त्रिकव्यवहारेण तस्यैव द्विधा विभाग, एवमेव विचारानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्यैवात्र सूक्ष्मादिद्विविध वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम्, स्वरूप व्याख्याय सूक्ष्मं व्याख्यातुं पृच्छति—अथेति । एषां भूतानाम्, उत्तरं—तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषाबीजमाह—भूतकारणमिति ।

यवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मायुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इति, एवं सर्वतन्मात्राणि, एतत्तृतीयम्, अथ भूतानां चतुर्थं रूपं-ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्य्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः, अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्, तेष्विदानीम्भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति, तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा मू-

भास्वती।

मान्यविशेषात्मकं=सामान्यं=शब्दादिमात्रम्, विशेषाः=षड्जादयः, तदात्मकं=तत्स्वरूपं तत्कारणमित्यर्थः, अथ भूतानामिति। कार्यस्वभावानुपातिनः=स्वकार्याणां भूतानां प्रकाशादिस्वभावानाम्, अनुपातिनः=अनुगुणशीलसम्पन्नाः, कारणस्वभावस्य का-

तत्त्ववैशारदी।

उत्तरमाह—"तन्मात्रम्" इति, तस्यैकोऽवयवः=परिणामभेदः परमाणुः, सामान्यं=मूर्त्तिः शब्दादयो विशेषाः तदात्मा, अयुतसिद्धाः=निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगतः समुदायः, यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति, उपसंहरति "एतद्" इति। "अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्य्यस्वभावानुपातिनः"=कार्य्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः, अत एवान्वयशब्देन उक्ताः, 'अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वम्=अर्थवत्त्वं विवृणोति—"भोग" इति, नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तः, तत्कार्य्याणान्तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह—"गुणाः" इति। भौतिकाः=गो

पातञ्जलरहस्यम्।

इत्यादि, तृतीयं सूक्ष्मं तन्मात्रं, चतुर्थं प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था गुणा इत्याह—ख्यातिरिति। सात्त्विकानामूर्ध्वगतिः, राजसानामस्थिरता तामसानां मादकता, अथ वा—ऊर्द्धं गच्छन्ति

वार्त्तिकम्।

साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः, भूतकारणत्वप्रकारं दर्शयति—तस्येति। तस्य भूतस्य एकक्षरमोऽवयवः परमाणुः सोऽपि च घटादिवदेव सावयवः अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेः, शान्तघोरमूढत्वरूपविशेषानुपपत्तेश्च, इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव भूतकारणानि अवयवान्तरासंभवादित्यर्थः, उपसंहरति—एतत्तृतीयमिति। एतत्तन्मात्रं तृतीयं भूतानां रूपमित्यर्थः, अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे—अथेति। अथानन्तरमुच्यत इति शेषः, त्रिविधा गुणा एवान्वयशब्देनोक्ताः, तत्र हेतुः कार्यस्वभावानुपातिन इति, कार्यरूपो यः स्वीयो भावः स्वात्मकः पदार्थः तत्रानुगता अतोऽन्वया इत्यर्थः, ननु भूतेषु प्रख्याशीलस्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चेद् 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इत्यादिश्रुतयोऽन्वयव्यतिरेकौ चेति प्रतीहि, प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि मनश्चक्षुरादीन्यन्नरसाद्युपचयापचयाभ्यामुपचयापचयवन्ति दृश्यन्ते; अतः पृथिव्यादिभूतेषु मनआदिकं तदुपष्टम्भकरूपत्वं वाऽनुगतमित्युन्नीयत इति, पञ्चमं रूपमाह—अथैषामिति। गुणेषु वर्तमानं यद्भोगापवर्गजातं भोगविवेकख्यातिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाख्यमित्यर्थः, नन्वेवं गुणेषु वर्त्तमानमर्थवत्त्वं कथं भूतानां रूपं स्यात्तत्राह—गुणास्तन्मात्रेति। ननु भोगापवर्गौ शब्दाद्युपलब्धिविवेकख्याती ते चान्तःकरण एव वर्तेते न साक्षाद् गुणेष्विति चेन्न, अनागतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरपि प्रलयकाले गुणेष्वेवावस्थानात् कारणक्रमेणैव कार्येष्वनुगतयोरभिव्यक्तेरिति, पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—तेष्विति। इदानींभूतेषु=इदानीमुत्पन्नेषु=इदानींतनेषु स्थूलभूतेष्वित्यर्थः, तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभावाद् इदानींभूतेष्वित्युक्तं स्वरूपदर्शनं च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वारमुक्तं जयो वशीकारः, तत्र पञ्चेति। एकै

तज्जयो भवति, तज्जयाद् वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

तत्राणिमा=भवत्यणुः, लघिमा=लघुर्भवति, महिमा=महान् भवति, प्राप्तिः=अङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्, प्राकाम्यम् इच्छाऽनभिघातो-

भास्वती ।

येऽनुवर्त्तमानत्वाद्, अथैषामिति । भोगापवर्गार्थता गुणेषु, अन्वयिनो=त्रिगुणनिष्ठेत्यर्थः, गुणा पुनस्तन्मात्रभूतभौतिकेष्वन्वयिन इति हेतोस्तत् सर्वम् अर्थवद्=भोगापवर्गयोः साधनम् । तेष्विति । इदानीम्भूतेषु=षोपोत्पन्नेषु महाभूतेषु तेषाञ्च पञ्चरूपेषु संयमात्, स्वरूपदर्शनं=तस्य तस्य रूपस्योपलब्धिः, तेषां भूतानां जयश्च-अणिमादिलक्षण, भूतप्रकृतयः=भूतानि तत्प्रकृतयस्तन्मात्राणि चेति ॥ ४४ ॥

तत्रेति । सुगमम्, तेषामिति । प्रभावाप्ययव्यूहानाम्=उत्पत्तिलयसन्निवेशा-

तत्त्ववैशारदी ।

घटादयः, तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाह—"तेषु" इति, भूतप्रकृतयः=भूतस्वभावाः ॥ ४४ ॥

सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिद्ध्यतीत्यत आह—"ततोऽणिमादि—श्च" स्थूलसंयमजयाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह—"तत्र" इति । अणिमा=महानपि भवत्यणु, लघिमा=महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूल इवाकाशे विहरति, महिमा=अल्पोऽपि नागनगनगरपरिमाणो भवति, प्राप्ति=सर्वे भावा सन्निहिता भवन्ति योगिनः, तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्, स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह—"प्राकाम्यमिच्छाऽ-

पातञ्जलरहस्यम् ।

सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा अधो गच्छन्ति तामसा, इत्यादि, पञ्चमम् भोगापवर्गौ॥४४॥

उत्तरसूत्रावतारिकामाह—तेष्विति, स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वरूपपञ्चरूपेषु एकैकस्य साक्षात्कारो जयस्तस्माद् भावा वशे भवन्ति, ततः किं तत्राह—ततोऽणिमेत्यादि । तत्र

वार्त्तिकम् ।

क्रमात्रजये हि गौणो भूतजयः सामग्र्येणाजयादिति भावः वशीकारमेव कार्यद्वारा लक्षयति—तज्जयादिति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्त्वपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु तन्मात्राण्येव केवलानि गुणपुरुषार्थयोरपि संयमेन साक्षात्कृतत्वादिति ॥ ४४ ॥

भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च, तत्र त्रिषु मध्येऽणिमाद्यष्टसिद्धीर्व्याचष्टे—अणिमेति । स्वेच्छया यदणुपरिमाणशरीरो भवति तदणिमा, सङ्कल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवापचयेन सौक्ष्म्यं देहस्य भवति, भूतप्रकृतिवशित्वादिति । एवं सर्वत्र, अणिमाद्याश्च शास्त्रे गणिताः—

> अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।
> प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥
> गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति । इति,

लघिमानमाह-लघुरिति गुरुतरशरीरोऽपीषिकातूलवल्लघुर्भवतीत्यर्थः, स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेषः, अवयवोपचयेनाङ्गुलिदैर्घ्यादिति, एताश्चतस्रः स्थूलसंयमसिद्धयः, स्वरूपसंयमस्य सिद्धिमाह-प्राकाम्यमिति । इच्छाऽनभिघात इति, सत्यामिच्छायां नास्य रूपं भूतस्य रूपे-

भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके, वशित्वम् = भूतभौतिकेषु वशीभवति, अवश्यश्चान्येषाम्, ईशितृत्व = तेषाम्प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे, यत्र कामावसायित्व = सत्यसङ्कल्पता यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थान, न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्माद्? अन्यस्य यत्र कामावसायिन

भास्वती।

नाम्; ईष्टे = नियमितुं प्रभवति, यथा सङ्कल्प इति। सङ्कल्पितरूपेण भूतप्रकृतीनाम-

तत्त्ववैशारदी।

नभिघात" इति। नास्य रूपं भूतस्वरूपमूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते, भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके, सूक्ष्मविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—"वशित्वम्" इति। भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी = स्वतन्त्रो भवति तेषान्त्ववश्यः, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्य्यवशीकारस्तेन यानि यथाऽवस्थापयति तानि तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः, अन्वयविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह-"ईशितृत्वम्" इति। तेषां = भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभवः = उत्पादो यश्चाप्ययो = विनाशो यश्च व्यूहः = यथाऽवस्थापनं तेषामीष्टे, अर्थवत्त्वसंयमात्सिद्धिमाह—"यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता" इति, विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद् यदर्थतया सङ्कल्पयति तत् तस्मै प्रयोजनाय कल्पते, विषमप्यमृतकार्य्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति, स्यादेतद्—यथा शक्तिविपर्य्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्य्यासमपि कस्मान्न करोति, तथा चन्द्रमसमादित्यं कुर्य्यात्कुहूं च सिनीवालीमित्यत-आह न च शक्तोऽपीति, न खल्वेते यत्र कामावसायिनस्तत्रभगवतः परमेश्वरस्याज्ञामुत्क्रमितुमुत्स-

पातञ्जलरहस्यम्।

व्यवस्थितिमाह टीकाकृत् स्थूलेषु संयमाच्चतस्रः-अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिरित्यादि-चन्द्रमसमित्यन्तेन, एतच्चतुष्टयं स्थूलभूतकार्यदेहधर्म इति भावः, स्वरूपसंयमविजयादिच्छाऽनभिघातात्मा सिद्धिस्तामाह-यथोदक इत्यन्तेन, स्वरूपज्ञानस्य फलं वशीकारः, सूक्ष्मसंयमजयाद्वशित्वमाह—सूक्ष्मेत्याद्यवतिष्ठन्त इत्यन्तेन, यथा राजनि वशीजाते तदमात्या वश्या स्युरित्याह—तत् कारणेति। अन्वयसंयमजन्यफलमाह—ईशित्वमिति। स्थूलस्वरूपसूक्ष्मेष्वनुगच्छन्तीत्यन्वयाख्यो गुणास्तेषु संयमाद् गुणकार्याणां स्थूलादीनामाशित्वं सुतरामित्याह—विजितमूलप्रकृतिरिति। अर्थवत्त्वसंयमजयात् सिद्धिमाह—यत्रेति—गुणानामर्थवत्त्व भोगाप

वार्त्तिकम्।

मूर्त्यादिभिर्विहन्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वादित्यर्थ, तस्योदाहरणं भूमाविति, उन्मज्जति जलमिव भूमिमुद्भिद्योत्तिष्ठति निमज्जति जलवद् भूमौ प्रविशति चेत्येवमादि प्राकाम्यमित्यर्थ, सूक्ष्मसंयमस्य सिद्धिमाह-वशित्वमिति। भूतभौतिकेष्विति भूतेषु व्यष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम्, जगद्व्यापारवर्जमिति वेदान्तसूत्रेण सिद्धेष्वादिसर्गसामर्थ्याभाववचनादिति, वशीभवति स्वेच्छया परिणमने समर्थो भवति तत्कारणतन्मात्रविजयात्, तथा तेषामवश्योऽपि भवति विरागादित्यर्थ, अन्वयसंयमस्य सिद्धिमाह—ईशित्वमिति। तेषामिति। तेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्तिविनाशयोर्व्यूहाख्यसस्थानविशेषे च समर्थो भवति भूतानां मूलप्रकृतिविजयादित्यर्थ, अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह-यत्रेति। यत्र कामावसायित्वमिति तान्त्रिकी परिभाषा पुराणेष्वप्येवमागमाद्, भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेष, विजितार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया यद्वस्तु संकल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थकमेव भवति विषमप्यमृतत्वार्थं संकल्प्य भोजयन् जीवलोकं सुखीकरोतीति, नन्वेवं योगी जलमपि तेजः कुर्याद् धर्ममप्यधर्मं कुर्याद् इत्यव्यवस्थैव स्यादित्याशङ्क्याह—न च शक्तोऽपीति। पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेण योगी व्यवह-

पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु सङ्कल्पादिति, एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि, कायसम्पद् वक्ष्यमाणा, तद्धर्मानभिघातश्च, पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियां शिलामप्यनुप्रविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति, न वायुः प्रणामी वहति, अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्यो भवति ॥ ४५ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पद् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमान् अतिशयबलो वज्रसंहननश्चेति ॥ ४६ ॥

भास्वती।

वस्थापनसामर्थ्यं चिरं वा स्वल्पकालं वा, न चेति । शक्तोऽपि=शक्तिसम्पन्नोऽपि, न च पदार्थविपर्यासम्=लोकलोकव्यवस्थापनं, करोति=तत्करणावकाशः सिद्धस्यात्र नास्तीति न करोति, कस्माद् ? अन्यस्य पूर्वसिद्धस्य यत्र कामावसायिनो भगवतो जगतां पातुर्हिरण्यगर्भस्य तथाभूतेषु=दृश्यमानव्यवस्थापनेषु सङ्कल्पाद् , यथा—शक्तोऽपि कश्चिद् राजा परराष्ट्रे न किञ्चित् करोति तद्वत्, तद्धर्मेति । सुगमम् । आकाशेऽप्यावृतकाय इत्यस्यार्थ सिद्धानामप्यदृश्यता ॥ ४५ ॥

वज्रसंहननत्वं=वज्रवद् दृढसंहति, कायस्य सम्यगभेद्यत्वमित्यर्थ ॥ ४६ ॥

तत्त्ववैशारदी।

हन्ते, शक्यन्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते वासु तदिच्छाऽनुविधानमिति, एतान्यष्टावैश्वर्याणि, , तद्धर्मानभिघात' इति । अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवद् एतत्सूत्रोपवद्धसकलविषयसंयमफलवस्त्वज्ञापनाय, सुगममन्यद् ॥ ४५ ॥

कायसम्पदमाह—"रूप-सम्पद्" वज्रस्येव संहननम्—अवयवव्यूहो दृढो निविडो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वमिति ॥ ४६ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

वर्गौ, ननु विश्वामित्रवत् सृष्ट्यन्तरं कुर्वन् योगी जलस्याग्नित्वमग्नेर्वा जलत्वं सम्पादयेत्त आह—न च शक्तोऽपीति । आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायु वायोरग्निरिति श्रुतिसिद्धार्थविपर्यासे न कोऽपि शक्त ईश्वरानन्तर्यप्रसङ्गादिति भाव., विश्वामित्रोऽपि न भूतसृष्टौ शक्त किन्तु भौतिकसृष्ट्याविति माभूज्जलेषु दाह वह्नौ क्लेदनमिति भाव, शरीरादिक्रियां मूर्त्या न विरुणद्धीति कृत्वा शिलां पाषाणमनुप्रविशतीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

सूत्र रयति । तामाह—चत्वार्येव कायसम्पदित्यर्थ तानि क्रमेण व्याकरोति दर्शयति अनेकेषु सत्सु यो रूपवान् स रमणीयो यथा राजकुमारशरीरम् ॥ ४६ ॥

वार्त्तिकम्।

रति, अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहारासंभवाद्, विरोधमेव दर्शयति—अन्यस्येति-पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेष्वेव सङ्कल्पादिति वाक्यार्थ , तथा च श्रुति —'धाता यथापूर्वमकल्पय-दिति, स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्ध प्रेर्यत इति द्रष्टव्यम् , उपसंहरति—इत्यष्टावैश्वर्याणीति । अणिमाद्यष्टसिद्धिव्याख्यापूरणायैव प्राकाम्यमत्र भाष्यकारै कथितं न त्वत्र सूत्रे प्राकाम्यमणिमादिमध्ये विवक्षित तद्धर्मानभिघात इत्यनेनैव प्राकाम्यग्रहणेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति ॥ ४५ ॥

कायसंयमादित्यादि सुगम, प्रसिद्धत्वात्सिद्धिद्वयविवेचनानपेक्षया केवलं कायसम्पद्-रूपवारो विवृणोति—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः, तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं, न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं, कथमनालोचितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयेतेति, स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेष

भास्वती ।

सामान्येति । तेषु शब्दादिष्विन्द्रियाणां वृत्ति = आलोचनप्रक्रिया नामजात्यादि

तत्त्ववैशारदी ।

जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह—"ग्रहण-जय, ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु संयमस्तस्मादित्यर्थः, गृहीतिर्ग्रहणं, तच्च ग्राह्याधीननिरूपणमिति ग्राह्यं दर्शयति—"सामान्यविशेषात्मा" इति ।

ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह-"तेषु" इति । वृत्ति = आलोचनं विषयाकारा परिणतिरिति यावद्, ये त्वाहु-सामान्यमात्रगोचरेन्द्रियवृत्तिरिति, तान्प्रत्याह-"न च" इति । गृह्यत इति ग्रहणं, सामान्यमात्रगोचरं ग्रहणम् बाह्येन्द्रियतन्त्रं हि मनो बाह्ये प्रवर्त्ततेऽन्यथाऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात्, तदिह यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेनासावनालोचितो विशेष इति कथमनसाऽनुव्यवसीयेत, तस्मात् सामान्यविशेषविषयमिन्द्रयालोचनमिति, तदेतद् ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपं, द्वितीयं रूपमाह-"स्वरूपं पुन" इति । अहङ्कारो हि सत्त्वभागेनात्मो·

पातञ्जलरहस्यम् ।

सिद्ध्यन्तरमाह—ग्रहणेति सूत्रं, तेषु पञ्चसु संयमादिन्द्रियजय इत्यर्थः, संयुक्तसमवायेन संयुक्ततादात्म्येन वा जातिर्गुणो वेन्द्रियेण गृह्यते द्रव्यं साक्षात्, सूत्रे ग्रहण नामेन्द्रियालोचन· न च विशेषद्रव्यग्रहे सा ग्रहीतुं शक्यत इत्याह-सामान्येत्यादि-अध्यवसीयतइत्यन्तेन, तत्र न चेत्याद्युपपत्ति बुद्धिस्त्वयमर्थं पुरुषश्चेतयतीत्युक्तिमाश्रित्याह—स्वरूपमिति । युतसिद्धावय

वार्त्तिकम् ।

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत्" वज्रस्येव संहननं प्रहारो यस्येति वज्रव न्निबिडो दृढः संघातो यस्येति वा वज्रसंहननः, भाष्यं सुगमम् ॥ ४६ ॥

ग्राह्यसंयमस्य सिद्धय उक्ताः, ग्रह० संयमस्य सिद्धीराह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजय" ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् तद्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थं, ग्रहण व्याचष्टे—सामान्येति । वृत्तिरालोचन विषयाकारपरिणामविशेष चिन्ताऽवधारणाभिमान संशयरूपादन्तःकरणानामसाधारणवृत्तिचतुष्काद्विलक्षणो दर्शनस्पर्शननामा, यद्यपि सोऽपि स्मरणाद्यनुरोधेनान्तःकरणस्यैव तथाऽपि चक्षुराद्युपष्टम्भेनैव भवतीति कृत्वा दर्शनादिश्चक्षुरादीनामुच्यते, तथा चोक्तं साङ्ख्ये—

> सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
> तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ इति,

न त्वालोचनशब्दार्थो निर्विकल्पकं ज्ञानं चक्षुरादिमात्रवृत्त्येवेति कल्पनीयम्, एवं सति चक्षुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि ग्रहणसम्भवात् सर्ववृत्तीनां चित्तनिष्ठत्वस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाच्च, ये तु बौद्धा विशेषस्य मनोमात्रस्य गोचरत्वमभ्युपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविषयिणीमाहुस्तान् प्रत्याचष्टे—न चेति । न च तद् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण ग्रहणमाकारो रूपं यस्य तथा भवतीत्यर्थः, तत्र हेतुः—कथमित्यादि, स विषयगतो विशेष इन्द्रियेणानालोचित कथं मनसाऽनुव्यवसीयेत गृह्येत, मनसो बहिरस्वातन्त्र्याद् अन्यथा चक्षुराद्यगोचराणां मनसा विशेषग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थं, इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपमाह—स्वरूपमिति । प्रकाशात्मनो बुद्धि·

योरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं, तेषां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः, चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामाः, पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति, पञ्चस्वेतेष्विन्द्रि-

भास्वती ।

विज्ञानविप्रयुक्ता शब्दाद्येकैकविषयाकारमात्रेण परिणम्यमानतेति यावद्, ग्रहणम् प्रत्यक्षविज्ञानस्य मूलत्वात्र तदालोचनं ज्ञानं सामान्याकारमात्रमपि चेन्द्रियेण सामान्यविषयमात्रग्रहणे सति विशेषविषय कथं मनसाऽनुव्यवसीयते=अनुचिन्त्यते, दृश्यते तु विशेषविषयस्यापि स्मरणकल्पनादिकम्, स्वरूपमिति । प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य संस्थानभेदश्चेन्द्रियरूपमेकं द्रव्यं जातम्,

तदिन्द्रियद्रव्यन्तु—सामान्यविशेषयो प्रकाशसामान्यस्य कर्णादिरूपविशेषव्यूहनस्य च समूहरूप निरन्तरालावयववद्, इन्द्रियगता या प्रकाशशीलता या च शब्दस्पर्शाद्याकारे परिणता शब्दाद्यालोचनज्ञानाकारा भवति तत्कारणभूत. प्रकाशगुणस्य कर्णादिरूपव्यूहे सन्धितिभेद एवेन्द्रियाणां स्वरूपम्, तेषा तृतीय रूपमस्मिता, तस्याः सामान्यो

तत्त्ववैशारदी ।

येनेन्द्रियाण्यजीजनत, अतो यत्तत्र करणत्व सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थ, 'तेषां तृतीय रूपम्' इति । अहङ्कारो ह्येन्द्रियाणां कारणमिति यत्रेन्द्रियाणि तत्र तेन भवितव्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारण्यात्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः. 'चतुर्थं रूपम्'—इति । गुणाना हि त्रैरूप्यं व्यवसायात्मकत्वं व्यवसेयात्मकत्वं च, तत्र व्यवसेयात्मकता ग्राह्यतामास्थाय पञ्चतन्मात्राणि भूतभौतिकानि च निर्मिमते, व्यवसायात्मकत्वं-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यो वन…नाऽऽदिमसमूहस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—अयुतेति—अवयवेष्वेव कपालादिषु वर्तमानो घटोऽवयवान् व्युदस्य गृह्यत इन्द्रियमपि द्रव्यग्रहणहेतुरस्मिताऽहंकार स च सात्त्विकराजसतामस इति त्रितयात्मक तत्र सत्त्वं लघुप्रकाशकमित्युक्ते सात्त्विकाहंकारादिन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि दश, तामसाहंकारात्तन्मात्राणि पञ्च तेभ्यो महाभूतानि पञ्च, पञ्चस्य पञ्च भूतानीतिसां-

वार्त्तिकम् ।

सत्त्वस्य कार्या येऽयुतसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहंकाररूपास्तेष्वनुगत सामान्यविशेषरूपयो समूहो द्रव्यमिन्द्रियमित्यर्थ, तत्र विशेषाः ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकाराः परिणामभेदा सामान्य च चक्षुष्ट्वादीति, ननु पूर्वसूत्रवदत्रापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवोचितम् अन्यथा ग्रहणाख्यप्रथमरूपस्याप्यत्रैव प्रवेशापत्तेरिति चेत्? स यम्—सामान्यप्राधान्येनैव स्वरूपत्वमत्रापि विवक्षितं तथाऽपि भूतवदिन्द्रियस्यापि सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभेदप्रतिषेधायैव समुदायो द्रव्यमित्युक्तम्, तेषा तृतीय रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपम् अवयवशब्देनोक्तोऽहंकार, तत्राभिमानाख्यवृत्तिभ्रमनिरासायास्मितालक्षण इति विशेषणम् अस्मितावृत्तिक इत्यर्थ, ननु कथमहंकार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षायामाह—तस्येति । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा एवमहंकारस्य सामान्यस्य चक्षुरादीनि विशेषा कार्यत्वात्, अत इन्द्रियेष्वनुगततयाऽहंकार इन्द्रियाणां रूपं भूताना तन्मात्रवदिति भाव, इन्द्रियाणां चतुर्थं रूपमाह—चतुर्थमिति, महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसायात्मका इति गुणाना विशेषणं व्यवसायाख्यबुद्धिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा इत्यर्थ, एतेन पू-

यरूपेषु यथाक्रमं संयमः, तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रदुर्भवति योगिन ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं, विदेहानामिन्द्रियाणामभिप्रेत-

भास्वती।

पादानभूताया इन्द्रियाणि विशेषाः, व्यवसायात्मका न व्यवसेयग्राह्यात्मकास्त्रिगुणा येषा प्रकाशक्रियास्थितिरूपा. स्वभावा ज्ञानचेष्टासंस्काररूपेणेन्द्रियेष्वन्वितास्तदिन्द्रियाणा-मन्वयित्वरूपम्, पञ्चमं रूपमिन्द्रियेषु यद् गुणानुगत गुणानुवर्तमान पुरुषार्थवत्त्वम्, पञ्चस्विति। इन्द्रियजय =बाह्यान्तरेन्द्रियाणामभीष्टाकारेण परिणमनसामर्थ्यम् ॥ ४७ ॥

कायस्येति। मनोवज्जवो गतिवेगो मनोजवस्तत्त्वम्, विदेहाना=शरीरनिरपेक्षा-णामिन्द्रियाणामभिप्रेते देशे काले विषये च वृत्तिलाभो ज्ञानचेष्टाऽऽदिकरणसामर्थ्यं वि-

तत्त्ववैशारदी।

तु ग्रहणरूपमास्थाय साहङ्काराणीन्द्रियाणीत्यथ, शेष सुगमम् ॥ ४७ ॥

पञ्चरूपन्द्रियजयात् सिद्धीराह—"ततो-श्च"। विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभाव., देश काश्मीरादि, काल-मतीतादि, विषय सूक्ष्मादि, सान्वयेन्द्रियजयात्सर्व-प्रकृतिविकारवशित्वम्प्रधानजयस्ता एता सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्रनिष्णातै, स्यादेतत्-इन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वश्यानि भवन्तु, प्रधानादीनां तत्कार

पातञ्जलरहस्यम्।

णयोक्ते, रजस उपष्टम्भकत्वमात्रम्, उक्तेषु त्रिषु पटेषु तन्तव इवानुगच्छन्तीत्यन्वया गुणा इत्युक्त सत्त्वरजस्तमांसि प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिशीलानि पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित् कार्यते करणम् इति, इन्द्रियजय इति। योगवृत्तिमाश्रित्याह—इन्द्रियरूपेष्विति। गुणानां द्वैरूप्य मिति। व्यवसेयात्मकत्वं-ग्राह्यत्वमित्यर्थ. ॥ ४७ ॥

तत किं तत्राह—तत पञ्चरूपपरिभाषितकरणजयादिभि सिद्धय स्युरिति सूत्रार्थः, यावन्मन क्षिप्यते तावद् गच्छतीति श्रुतिमाश्रित्याह-कायस्येति। विकरणभा-

वार्त्तिकम्।

वोक्तभूतजयसूत्रेऽप्यन्वयाख्यचतुर्थरूपमध्ये महदहंकारयो प्रवेश इत्युह्येयं युक्तिसाम्यादिति, येषामिति, साहंकाराणि सान्त करणानि, पञ्चमं रूपमाह—गुणेष्विति, इन्द्रियप्रकृतिगुणे-ष्वित्यर्थ, सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे—पञ्चस्विति, यथाक्रम ग्रहणादिक्रमेण संयम। कार्य इति शेष, ततश्च वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्य इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेष ॥ ४७ ॥

इन्द्रियजयात्सिद्धीराह—

"ततो मनोजवित्वं विकरणभाव, प्रधानजयश्च" व्याचष्टे—कायस्येति, अनुत्तमो मनोवच्छीघ्रतर कर्मेन्द्रियवृत्तिविजयाद् भवति, विकरणभावस्य स्वरूपमाह-विदेहानामिति, स्थूल-देहसंपर्करहितानामित्यर्थ, इन्द्रियाणामिति करणसामान्योपलक्षणम्, विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह—अभिप्रेतेति, अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षस्तत्परित्यागी यत्रैव देशादिषु वृत्तिलाभ इष्यते तत्रैव भवतीत्यर्थ, तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्वभावो व्यापितेति यावद्, य एवंविधकरणभावोपपन्ना योगिनस्त एव स्थाने स्थाने विदेहा इत्युक्ता, सर्वेति, सर्वासा व्यक्तिभेदेनानन्ताना भूतेन्द्रियप्रकृतीना सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणा-

देशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः, सर्वप्रकृतिविकारवशित्व-मप्रधानजय इति, एतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते, एताश्च करणप-ञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं-सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

भास्वती ।

रणभावः = विदेहानामपीन्द्रियाणां करणभाव इत्यर्थः, "अष्टौ प्रकृतयः, षोडश विकाराः" इत्येतेषां जयः प्रधानजयः, मधुप्रतीकसंज्ञा एतास्तिस्रः सिद्धयः, करणपञ्चकरूपजयात् = पञ्चानां करणानां ग्रहणादिरूपपञ्चकजयादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ज्ञानक्रियारूपा सिद्धीरुक्त्वा सर्वाभिलाषिणीं विवेकजसिद्धिमाह— सत्त्वेति । व्याचष्टे—निर्धूतेति । परे वैशारद्ये = रजस्तमोहीने स्वच्छे स्थितिप्रवाहे जाते, वशीकारवैरा-

तत्त्ववैशारदी ।

णानां किमायातमित्यत आह—"एताश्च" इति, करणानाम् = इन्द्रियाणां पञ्चरूपाणि = ग्रहणादीनि तेषां जयात्, एतदुक्तं भवति—नेन्द्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोऽपि तु पञ्चरूपस्य, तदन्तर्गतं च प्रधानादीति ॥ ४८ ॥

त एते ज्ञानक्रियारूपैश्वर्यहेतवः संयमाः साक्षात्पारम्पर्येण च स्वसिद्ध्युपसंहारसम्पादितश्रद्धाद्वारेण यदर्थास्तस्याः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीर्दर्शयति—"सत्त्व—च"

पातञ्जलरहस्यम् ।

योऽचिराय स्थूलदेहकरणभावः देशान्तरादावपि विषयग्राहकत्वमित्याह—अभिप्रेतेति, यद्यप्य-स्मदादिचक्षुरादीनां देशान्तरस्थसूर्यादिग्राहकत्वं शरीरसंयुक्तानां योगिनां तेषां शरीरवियु-क्तानामपीति विशेषः, सुलभा मल्लवादिनो स्वशरीरं विहाय जनकं प्रविश्य विवादं कृतव-तीति इत्यास, ग्रहणादीनि पूर्वसूत्रोक्तानि पञ्च तदन्तर्गतम् अन्वयगुणानां साम्यावस्था प्रधान-मिति भावः ॥ ४८ ॥

सत्त्वेति सूत्रस्यावतारिकामाह—त एतदिति । स्वसिद्ध्युपसंहार नासिकाया गन्धसंविदि-त्येन संपादिता या योगशास्त्रे श्रद्धा यदर्थं सत्त्वपुरुषान्यत्वख्यात्यर्थात् संयमात्तस्या एव परमपु-

वार्त्तिकम् ।

च सर्वेषां स्वेच्छयाऽनुविधानं प्रधानजय इत्यर्थः, ननु भूतप्रकृतिजयो भूतजयो वा कथ-मिन्द्रियजयादिति चेद् न—भूतजयस्य पूर्वभूमिकायामेव तयोर्जितत्वेनोत्तरभूमिकायामेकी-कृत्य सर्वजयकथनादिति, एत एव च प्रधानजयिनः पूर्वं स्थाने स्थाने प्रकृतिलया इत्युक्ताः प्रकृत्या संकेता गता इति प्रकृतिलयाः प्रकृतिवशिनः, एतास्तिस्र इति, अत्र सिद्धि-विशेषाणामेव मधुप्रतीकसंज्ञाऽवगमाद्योगभूमिचतुष्टयस्य पृथगेव पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च, योग-भूमेर्मधुप्रतीकसंज्ञेति कस्य चिद्व्याख्यानमवोधमूलत्वादुपेक्षणीयम्, तत इति सौत्रं पदं व्याचष्टे—एतदिति, नन्विन्द्रियजये कथं प्रकृतिमहदहंकाराणां जय इति चेन्न—इन्द्रियरूपे-ष्वन्तिमरूपत्रयत्वात्तेषामिति ॥ ४८ ॥

तदेवं ग्राह्यग्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्त्वा ग्रहीतृसंयमस्य सिद्धिमाह—

"सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च" मात्रशब्देन संय-मरूपा ख्यातिर्लब्धा तथा सत्त्वपुरुषान्यतासंयमस्य धर्मधर्म्यभेदात् तद्वतश्चित्तस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेष्वधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया विनियोक्तृत्वं स्वदेह इव भवति, तथा प्रकृतिपुर

निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसञ्ज्ञायां वर्त्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं, सर्वात्मानो गुणा व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपतिष्ठन्त इत्यर्थः, सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं विवेकजं ज्ञानमित्यर्थः.

भास्वती।

श्याद् विषयप्रवृत्तिहीनं चेतो विवेकख्यातिमात्रप्रतिष्ठं भवति तत सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वोपादानभूता ग्रहणग्राह्यरूपाः सत्त्वादिगुणा क्षेत्रज्ञं स्वामिनं प्रत्यशेषदृश्यात्मकत्वेन =सर्वविधग्रहणशक्तिरूपेण तद्ग्राह्यरूपेण चोपतिष्ठन्ते, तदा सर्वभूतस्थमात्मानं योगी प

तत्त्ववैशारदी।

निर्धूतरजस्तमोमलतया वैशारद्यं, तत परा वशीकारसञ्ज्ञा, रजस्तमोभ्यामुपप्लुतं हि चित्तसत्त्वमवश्यमासीत्तदुपशमे तु तद्वश्यं योगिनो वशिन, तस्मिन् वश्ये योगिन सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्, एतदेव विवृणोति—"सर्वात्मान" इति, व्यवसायव्यवसेयात्मान =जडप्रकाशरूपा इत्यर्थः, तदनेन क्रियैश्वर्य्यमुक्तम्, ज्ञानैश्वर्य्यमाह—"सर्वज्ञातृत्वम्" इति, अस्या अपि द्विविधाया सिद्धेर्वैराग्याय योगिजन-

पातञ्जलरहस्यम्।

र्थसाधनत्वादित्यर्थ, सत्त्वेति सूत्रं, वर्तमानस्य पुंसः व्यवसाया करणानि व्यवसेया विषया बुद्धे संवेदो दर्शितविषयत्वादित्यादि स्मारयन्निराह-शेषेति । सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सदर्था एव

वार्त्तिकम्।

पादिसर्वज्ञातृत्वं च भवतीत्यर्थः, अत्रापि संयम साक्षात्कारपर्यन्तो बोध्यः संयमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात्, ननु परार्थात्स्वार्थसंयमादितिसूत्रोक्तसंयमतोऽस्य को भेदो येन तत्र पुरुषज्ञानं सिद्धिरत्रान्या सिद्धिरिति सिद्धिभेद स्यात्, उच्यते—तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तो न त्वपरिच्छिन्ने पुरुषे, अत्र तु तेन संयमेन ज्ञाते परिपूर्णे पुरुषे बुद्धिविवेकसंयम उच्यत इति विशेष इति, ननु सत्त्वेति विशेषवचनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्याद्येव वक्तुमुचितमिति चेन्न—रजस्तमोभ्या पुरुषे साक्षादविवेकाभावाद् बुद्धिसत्त्वाविवेकद्वारेव देहेन्द्रियादिष्वविवेकात् स्वप्नवासियांश्चवस्थासु चेतने देहेन्द्रियादिविवेकस्य योगारम्भकाल एव बालैरप्यवधृतत्वाच्चेति, तदिदं सूत्रं व्याचष्टे—निर्धूतेति, परवैशारद्यं परमस्वच्छता =अतिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बोद्ग्रहणसामर्थ्यमिति यावत्, परमवशीकारसंज्ञा च परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार इत्युक्ता, रूपेण प्रतिबिम्बस्य रूपप्रतिष्ठस्य, सर्वभावाधिष्ठातृत्वं विवृणोति—सर्वात्मान इति, सर्वात्मान इत्यस्य विवरणं व्यवसायव्यवसेयात्मका इति करणतद्विषयात्मका इत्यर्थः, अशेषदृश्येति, सङ्कल्पमात्रेण पुरुषैः संयुक्ता असंयुक्ताश्चाशेषभोग्यवस्त्वाकारेण परिणता भूत्वोपतिष्ठन्ते योगिनं, तत्र हेतुगर्भविशेषणं स्वामिनं क्षेत्रज्ञमिति, यतोऽसौ भोक्तृत्वात्स्वेच्छोपनस्तम् अयस्कान्तलोहवदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः, यद्वा यतोऽसौ स्वामी ईश्वर क्षेत्रज्ञश्च परिणामक्षेत्राणि गुणादीनि प्रवर्त्तयति परिणामनप्रकारैर्जानाति चेत्यर्थः, यद्यपि सर्वे पुरुषा सर्वगुणानामविशेषेण स्वामिनस्तथाऽपि पापादिप्रतिबन्धात्सर्वे गुणा सर्वदा सर्वपुरुषाय भोग्यत्वेनोपतिष्ठन्त इति भाव, तथा च श्रुति—"स यदि पितृलोककाम संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"त्यादिरिति, क्रियैश्वर्यरूपां सिद्धिं व्याख्याय ज्ञानैश्वर्यरूपां व्याचष्टे—सर्वज्ञातृत्वमिति, सर्वात्मनां सर्वपुरुषाणां यद्वसुभेश्वराणां शान्तादिरूपसमष्टिगुणानां-

इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः, यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो वशी विहरति ॥ ४९ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदाऽस्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः, सत्त्वं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्त्वादिति, एवम् अस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति,

भास्वती।

स्यति, सर्वज्ञातृत्वमिति। अक्रमोपारूढं=युगपदुपस्थितम्, विवेकजसंज्ञा सार्वज्ञ्यसिद्धिः, एषा योगप्रसिद्धा विशोकानाम्नी सिद्धिः ॥ ४९ ॥

विवेकस्यावान्तरसिद्धिमुक्त्वा मुख्यां सिद्धिमाह—तदिति। तद्वैराग्ये=विवेकजसार्वज्ञ्ये सर्वाधिष्ठातृत्वे च वैराग्ये जाते, यदेति। यदाऽस्य योगिन एवं विवेकस्यापि हेयताख्यातिर्भवति, क्लेशकर्मक्षये=विवेकज्ञानस्य विद्यारूपस्य प्रतिष्ठाया अविद्याऽऽदिक्लेशानां तन्मूलककर्मणाञ्च दग्धबीजभावत्वं क्षयः, तेषां क्षयाच्चाविप्लवा विवेकख्यातिर्भवति, ततो विवेकोऽपि हेय इति परं वैराग्यमुत्पद्यते, अथ दग्धबीजकल्पा क्लेशा परेण वैराग्येण सह चित्तेन प्रलीना भवन्ति, ततः पुरुषः पुनस्तापत्रयं न भुङ्क्ते=तापा-

तत्त्ववैशारदी।

प्रसिद्धां सञ्ज्ञामाह—"एषा विशोका" इति, क्लेशाश्च बन्धनानि च=कर्माणि तानि क्षीणानि यस्य स तथा ॥ ४९ ॥

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासफलत्वाद् विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थतां दर्शयितुं विवेकख्याते परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह—"तद्वैराग्याद्—ल्यम्"। यदाऽस्य योगि-

पातञ्जलरहस्यम्।

इत्यभिमान इत्यात्मिका मधुप्रतीकामुक्त्वा विशोकामाह—इत्येषेति। फलमाह—यामिति। वशी जीवन्मुक्तः ॥ ४९ ॥

ततः कैवल्यमित्याह—तद्वैराग्यादपीति। विवेकख्यातिरपि सत्त्वपरिणामत्वात् सत्त्व

वार्त्तिकम्।

चैकदैव ज्ञानं सर्वज्ञातृत्वमित्यर्थः, तस्य संज्ञा विवेकजमिति, विवेकेन जायमानं यथार्थसाक्षात्कार इति यावत्, अथ वा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानमित्यर्थः, सान्वयेयं संज्ञेति, विशेषसंज्ञाया अन्वर्थतामाह—यां प्राप्येति, क्षीणक्लेशबन्धनत्वात् शोकशून्येति भावः ॥ ४९ ॥

सर्वसिद्धिमूर्द्धन्य विवेकख्यातिरूपसंयमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षाख्यं सिद्ध्यन्तरमाह—

"तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्" अपिशब्दः कैवल्यमत्यन्तेनान्वेति, तथा च विवेकख्यातिनिष्ठात एव विवेकख्यातौ तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सत्यसम्प्रज्ञातयोगेन दुःखदोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणा चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः, वैराग्यकारणमाह—यदेति। क्लेशकर्मक्षयरूपकर्त्तव्यसमाप्तौ यदा योगिन एवं भवति एवं विचारो भवति, एवं शब्दार्थमाह-सत्त्वस्येत्यादिना-सत्त्वादित्यन्तेन, वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्यं पुरुषार्थं प्रतिपादयति—एवमस्येत्यादिना-न भुङ्क्त इत्यन्तेन, अत्र

तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते, तदैतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यं, तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति॥५०॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥५१॥

चत्वारः खल्वमी योगिनः—प्रथमकल्पिकः, मधुभूमिकः, प्रज्ञाज्योतिः, अतिक्रान्तभावनीयश्चेति, तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः, ऋतम्भर-

---

भास्वती।

त्मकचित्तवृत्तेर्या ग्रहीतृबुद्धिस्तस्या प्रतिसंवेदी न भवतीत्यर्थः, शेषमतिरोहितम्, चितिशक्तिरेवेति। एवशब्देन शाश्वतीं स्वरूपप्रतिष्ठां द्योतयति ॥ ५० ॥

तत्रेति। प्रवृत्तमात्रज्योतिः=संयमजा प्रज्ञा प्रवृत्तैव न वशीभूता यस्य सः, सर्वेष्विति। भूतेन्द्रियजयादिषु भावितेषु कृतरक्षाबन्धः=निष्पादितत्वात् कर्त्तव्यताहीनः,

तत्त्ववैशारदी।

न क्लेशकर्मक्षय एव ज्ञानं भवति, किम्भूतमित्याह—"सत्त्वस्याय विवेकप्रत्ययो धर्मः" इति, शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात्सुगमम् ॥ ५० ॥

सम्प्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणकारणमुपदिशति—"स्थान्युप-गात्" स्थानानि येषां सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयः, तैरुपनिमन्त्रणं तस्मिन् सङ्गश्च स्मयश्च न कर्त्तव्यः पुनरनिष्टप्रसङ्गात्, तत्र ये देवाः स्थानैरुपमन्त्रयन्ते तं योगिनमेकं निर्धारयितुं यावन्तो योगिनस्सम्भवन्ति तावत एवाह—"चत्वारः" इति, तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—"तत्राभ्यासी" इति, प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकृतं ज्योतिः=ज्ञानं परि-

पातञ्जलरहस्यम्।

तुल्येत्याह-सत्त्वस्यायमिति। प्रतिप्रसवे विलयइत्याह-लये सतीति शेषः, द्रष्टुः स्वरूपेनाव स्थानमित्युक्तं स्मारयन्नाह—तदिति ॥ ५० ॥

न विस्मयेत तपसेति मनूक्तेः गर्वासक्ती अनर्थायेति सूत्रारूढं कुर्वन्नाह—स्थानीति।

स्थानममरावत्यादि तद्येषामिन्द्रादीनामस्ति ते स्थानिनो देवाः तैरपि क्षणं स्थान्त

वार्त्तिकम्।

न भुङ्क्ते इति वचनाद् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्मर्तव्यं, दुःखाभावस्तु परम्परया पुरुषार्थ इति भावः, इदानीं सूत्रार्थं व्याचष्टे—तदेतेषामिति, तत् तदा यदेत्युक्तेनान्वयः, तदा परवैराग्यावस्थायां संस्काररूपाणां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणरूपाणां कार्यावस्थमनसि क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावकानां चरितार्थानां समाप्तपुरुषार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्याख्यो भवतीत्यर्थः, मोक्षेण पुरुषस्य परिणामम् प्राप्नोति—तदेति ॥ ५० ॥

कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह—अथ वा सम्प्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणप्रकारमाह—

"स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्" स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः तेषां स्वर्लोके नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्मयाकरणमुपायः, सङ्गे स्मये च का क्षतिस्तत्राह—सङ्गस्मयाभ्यां पुनरपि संसारप्रसङ्गात्, सङ्गः प्रीतिः स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताऽभिमान इत्यर्थः, तत्र यस्यां भूमिकायां स्थान्युपनिमन्त्रणं भवति तां वक्तुं योगिनां भूमिकाचतुष्टयमाह—चत्वार इति, प्रथमकल्पिकस्य

प्रज्ञो द्वितीयः, भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबन्धः कृतकर्तव्यसाधनादिमान्, चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयस्तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः सप्तविधाऽस्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा, तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते भोरिहास्यतामिह रम्यतां, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कन्या, रसायनमिदं जरामृत्यु बाधते, वैहायसमिदं यानम्, अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः, स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता, प्रतिपद्य-

भास्वती ।

भावनीयेषु=विवेकादिषु यत्कर्तव्यमस्ति तत्साधनभावनावान्, चतुर्थ इति । चित्तप्रतिसर्गश्चित्तस्य प्रत्यय एकोऽवशिष्टोऽर्थः=साध्य, तत्रेति । स्थानैः=स्वर्गलोकस्य

तत्त्ववैशारदी ।

चित्तादिविषयं यस्य स तथा, द्वितीयमाह—"ऋतम्भरप्रज्ञ" इति, यत्रेदमुक्तम्-ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा इति, स हि भूतेन्द्रियाणि जिगीषुः, तृतीयमाह—"भूतेन्द्रियजयी" इति, तेन हि स्थूलादिसंयमेन ग्रहणादिसंयमेन च भूतेन्द्रियाणि जितानि, तमेवाह—"सर्वेषु" इति, सर्वेषु भावितेषु निष्पादितेषु भूतेन्द्रियजयात् परचित्तादिज्ञानादिषु कृतरक्षाबन्धः, यतस्तेभ्यो न च्यवते भावनीयेषु=निष्पादनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्य्यन्तेषु कर्त्तव्यसाधनवान् पुरुषप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्यनिष्पादकत्वात्, चतुर्थमाह—"चतुर्थ" इति, तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थ, तदेतेषु योगिषूपनिमन्त्रणविषयं योगिनमवधारयति—"तत्र मधुमतीम्" इति, प्रय-

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्थानादिसमर्पणमात्रमस्येति तस्मिन् कृते सङ्गः मोक्ष्य एतदित्यासक्तिर्न कार्या त एते मामृतभरप्रज्ञयोगिनं स्थानादि समर्पयन्ति, विस्मयो गर्वः सोऽपि न कर्तव्य कुतोऽनि-

वार्त्तिकम् ।

स्वरूपमाह—तत्राभ्यासीति, प्रवृत्तमात्रं न तु निष्पन्नज्योतिर्ज्ञानं यस्य स तथा सवितर्कादिरूपापरप्रत्यक्षवान् न तु ऋतम्भरप्रज्ञ इत्यर्थ, मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह—ऋतम्भरेति, ऋतं सत्यमेव बिभर्त्तीति व्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव ऋतम्भरा प्रज्ञाऽत्र विवक्षिता सा च परिशेषात् निर्वितर्करूपा भूमिकैव तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादावेवान्तर्भावादिति, प्रज्ञाज्योतिष स्वरूपमाह—भूतेति, ऋतम्भरप्रज्ञातोऽस्य विशेषमाह—सर्वेष्विति, सर्वेषु भावितेषूत्पादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृतो रक्षारूपो बन्धो येन स तथा, तथा भावनीयेषूत्पादनीयेषु विशोकादिसिद्ध्यादिष्वसम्प्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनवानित्यर्थ, अतिक्रान्तभावनीयस्य स्वरूपमाह—चतुर्थ इति, चित्तप्रतिसर्गोऽसम्प्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्रं कर्त्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थ, प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह—सप्तविधेति, प्रज्ञा जातेति शेष, युक्तासु योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधारयति—तत्रेति, प्रथमभूमिकायां तावन्महेन्द्रादीनामेतादृशानुग्रह एव न भवति तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय उपेक्षणीया एव भवन्ति अतो मधुभूमिकाया द्वितीयायामेव निमन्त्रणं भवतीत्याशय, साक्षात्कुर्वत स्वस्येयं मधुमती भूमिर्जातेत्यनुभवत, अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता, निष्पन्नमधुभूमिकस्येत्यर्थ, उपनिमन्त्रणप्रकारमाह—भो इत्यादिना-देवानां प्रियमित्यन्तेन, सङ्गस्मयाकरणं व्याचष्टे—एवमभि-

स कालः क्षणः, तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः, क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्त्ताहोरात्रादयः, स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते, क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी, क्रमश्च क्षणानन्त-

---

भास्वती।

विवृणोति—क्षणतत्क्रमयोरिति। वस्तुसमाहारः=यथा घटादिवस्तूनां समाहारे सर्वाणि वस्तूनि वर्त्तमानानीति लभ्यन्ते न तथा क्षणसमाहारे अतीतानागतक्षणानामवर्त्तमानत्वात्, तस्माद् मुहूर्त्ताहोरात्रादयः क्षणसमाहारो बुद्धिनिर्माणः=शब्दज्ञानानुपाती वैकल्पिक एव पदार्थो न वास्तवः, व्युत्थितदर्शिभिर्लौकिकैः स कालो वस्तुस्वरूप इव व्यवह्रियते मन्यते च, क्षणस्तु वस्तुपतितः= वस्तुनोऽधिकरणं न तु किञ्चिद्वस्तु, वस्तुरूपेण कल्पितस्यावस्तुनोऽप्यधिकरणं क्षणः, क्रमावलम्बी=क्रमरूपेणालम्ब्यते गृह्यत इत्यर्थः, यतः क्रमः क्षणानन्तर्यात्मा=निरन्तरक्षणज्ञानरूपः, ततस्तत्क्षणनैरन्तर्यं कालविदो योगिनः काल इति

तत्त्ववैशारदी।

हाररूपस्यायुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचारासहत्वाद् इत्याह—"क्षणतत्क्रमयो" इति, अयुगपद्भाविक्षणधर्मत्वात्क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात् क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य, नैसर्गिकवैतण्डिकबुद्ध्यतिशयरहिता लौकिकाः, प्रतिक्षणमेव व्युत्थित

पातञ्जलरहस्यम्।

तयोरप्रवाहिणोर्युगपदसंबन्धिनोर्मध्यपातो क्रमस्तयोः क्षणरूपपदार्थयोर्धर्मः अत एवाह-

वार्त्तिकम्।

वयवकालपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेश्च, न च प्रकृतेरणुपरिमाणासिद्धिः, परम्परया पृथिव्यादिभावापन्नानां गुणानां परिमाणाकाङ्क्षायां न्यायवैशेषिकसिद्धाणुपरिमाणस्यैव ग्रहणौचित्यात् स्वशास्त्रानुक्ततया परोक्तमविरोधि चेति न्यायेन परोक्तपरिमाणस्यैवादर्त्तव्यत्वात्, न चास्मद्दर्शने गुणाख्यप्रकृतेर्विभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम्, अन्तःकरणाकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन तदुपपत्तेः, सर्वगुणानां विभुत्वे सत्याद्यपरिणामहेतुक्षोभसंयोगाद्यसम्भवादिति, तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि गुणाः सन्तीति, तेषु पृथिवीत्वव्यञ्जकगन्धाद्यनङ्गीकारेणास्मत्सिद्धान्ते पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति, क्षणं व्याख्याय क्रमं व्याचष्टे—तत्प्रवाहेति, तेषां क्षणानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्याविरलता क्रम इत्यर्थः, इदानीं क्षणातिरिक्तकालो नास्ति मुहूर्त्तादिरूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गात्स्वशास्त्रसिद्धान्तमवधारयति-क्षणतत्क्रमयोरिति, क्षणेषु तत्क्रमेषु चाव्यवहितानन्तर्यरूपेषु वस्तुभूतः समाहारो मिलनं नास्ति, अतो मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिकल्पितसमाहारा एवेत्यर्थः, नन्वेवं स्थूलकालाभावे कथं लोकानां तद्यथार्थबुद्धिरिति, तत्र विकल्पतया समाधत्ते—स खल्वयमिति, नन्वेवं क्षणोऽपि विकल्पमात्रो भवतु कालव्यवहाराविशेषात्क्षणव्यवहारस्य च परमाणुक्रियाऽऽदिभ्य एव सम्भवादिति तत्राह—क्षणस्त्विति, क्षणाख्यस्तु कालो वस्तुकोटौ प्रविष्टः यतः क्रमावलम्बी क्रमेण लक्ष्यतआश्रीयते क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः, तत्र हेतुमाह—क्रमश्चेति, क्रमो ह्यानन्तर्यरूप इत्यर्थः, ननु यः क्षणो वस्तुभूतः स किंस्वरूप इत्याकाङ्क्षायामाह—स कालेति, तस्य च कालस्य क्षणद्वयावस्थायिद्रव्यान्तरेभ्यो विभाग इति भावः, कालनित्यत्वश्रुतिस्मृतयश्च प्रवाहरूपकालपराः, स च क्षणाख्यः कालः सत्त्वादीनां द्रव्यरूपः परिणामविशेष इति, बौद्धमताच्चास्माकमयं विशेषो यदस्माभिर्धर्मिग्राहकप्रमाणबलात् क्षण एवास्थिर इष्यते। अ-

र्यात्मा तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः, न च द्वौ क्षणौ सह भवतः, क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोरसम्भवात्, पूर्वस्मादुत्तरभाविनो यदाऽऽनन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः, तस्माद् वर्त्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति, तस्मान्नास्ति तत्समाहारः, ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता-

भास्वती ।

वदन्ति, न चेति । क्षणानां कथं नास्ति वस्तुसमाहारस्तद्दर्शयति—य इति । ये भूत-

तत्त्ववैशारदी ।

दर्शना भ्रान्ता ये कालमीदृशं वास्तवमभिमन्यन्त इति, तत्किं क्षणोऽप्यवास्तव, नेत्याह—"क्षणस्तु" इति, वस्तुपतितः—वास्तव इत्यर्थः, क्रमस्यावलम्बनमवलम्ब. सोऽस्यास्तीति, क्रमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः, क्रमस्य क्षणावलम्बनत्वे हेतुमाह "क्रमश्च" इति, क्रमस्यावास्तवत्वे हेतुमाह-"न च" इति, चो-हेत्वर्थः, यस्तु वैयात्यात्सहभावमुपेयात्तं प्रत्याह-"क्रमश्च न द्वयो" इति, कस्मादसम्भव इत्यत आह—"पूर्वस्माद्" इति, उपसंहरति—"तस्माद्" इति, तत्किमिदानीं शशविषाणायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणा., नेत्याह—"ये तु"

पातञ्जलरहस्यम्

प्रवाहाविच्छेदभूतपूर्वप्रतियोगिकोत्तरानुयोगिकः कालद्वयधर्मः क्रमो न वास्तवः, नित्यं सापेक्ष

वार्त्तिकम्

णान्यैर्यप्रत्यभिज्ञाऽऽद्यभावाद् न क्षणातिरिक्तः क्षणिकः पदार्थः कश्चिदिष्यते, तैस्तु क्षणमात्रस्यायैव पदार्थः सर्व इष्यतइति, तच्च स्थाने स्थाने निराकृतं कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्त्यादिभिरिति,तदस्मिन् शास्त्रे क्षण एव काल इति सिद्धान्तः,कालोऽत्र नाभ्युपगम्यत इति कस्य चित् प्रलापस्तु भाष्यार्थाविवेकमूल इति, यत्तु पूर्वदेशसंयोगाद्यवच्छिन्नः परमाणुक्रियाऽऽदिरेव क्षणः कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहुः, तन्न—विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयोरुभयतः पाशादतिरेके स्वसिद्धान्तविरोधाद् अस्मन्मतप्रवेशाच्च, अस्माभिस्तादृशस्यैव गुणपरिणामस्य क्षणत्ववचनात्, अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारजननाक्षमत्वात् नित्यकालेऽपि च प्रमाणं नास्ति, इदानीमित्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयकत्वात् कार्यकारणभावादीनामपि क्षणघटितत्वादिति, एतेन नित्या दिगप्यप्रामाणिकी व्याख्याता, सामान्यतो दिग्व्यवहाराभावात्, पूर्वादिव्यवहारस्य च पराभ्युपगतदिगुपाधिभिरेव सम्भवात् सामान्यतः कालदिग्व्यवहारसत्त्वेऽप्याकाशादेव तदुपपत्तेश्च, अन्यथा पृथिवीजलतेजआदिभिरुपाधिभिर्दशातिरिक्तपदार्थः स्यादिति, कालाच्च दिशश्च विशेषः यत्कालः क्षणरूप इष्यते दिक् तु सर्वथैव नेष्यत इति, शास्त्रे दिक्सामान्यव्यवहारस्तु पूर्वपश्चिमनियामकोपाध्यवच्छिन्नाकाशेन बोध्य स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहारवदिति, अत एव श्रुत्यादिषु कुत्र चिदाकाशाच्छ्रोत्रं क चिच्च दिशः श्रोत्रमिति वचनमन्योन्यमविरुद्धं ।दिगाकाशयोरेकत्वादिति दिक्, क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्तं तत् प्रपञ्चयति—न चेत्यादिना—नास्ति तत्समाहार इत्यन्तेन, सहभावाभ्युपगमेऽपि क्रमो न सम्भवतीत्याह—क्रमश्चेति, असम्भवे हेतुमाह—पूर्वस्मादिति, तस्मात्सर्वदैव वर्त्तमानलक्षणः स ह्येक एव क्षणस्तिष्ठति न पूर्वोत्तरे क्षणा इत्यतो नास्ति तयो क्षणतत्क्रमयोर्वास्तवं मिलनं मुहूर्त्तादिरूपमित्यर्थ, वक्ष्यमाणोपपादकमादौ वक्ति—ये त्वित्यादिना—सर्वे धर्मा इत्यन्तेन, ये पुनर्भूतभाविनः क्षणास्ते सर्वेऽपि सर्ववस्तुपरिणामाधारा एकदैव दार्धकायदर्शनत क्षणपर्यायकालत्वेनैव परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे क्षणप्रतियोगीत्याद्युत्तरसूत्रे व्याख्येया, तेन हेतुनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परि-

व्याख्येयाः, तेनकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति, तत्क्षणोपा रूढाः खल्वमी धर्माः, तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात् तयोः साक्षात्करणं ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५

भास्वती ।

भाविन क्षणास्ते परिणामान्विता =परिणामे सहान्विता वैकल्पिकपदार्था न च वास्तवपदार्था इति व्याख्येया =मन्तव्या, तस्मादिति । तस्मादेक एव क्षणो वर्त्तमानः=वर्त्तमानाख्यकाल इत्यर्थ, तेनेति । तेनैकेन=वर्त्तमानक्षणेन कृत्स्नो लोको महदादिव्यक्तवस्तु परिणाममनुभवति, तत्क्षणोपारूढा.=वर्त्तमानैकक्षणाधिकरणका खल्वमी धर्मा.=सर्वस्य सर्वेऽतीतानागतवर्त्तमाना धर्मा, अतीतानागतानां धर्माणामपि सूक्ष्मरूपेण वर्त्तमानत्वात्, उपसंहरति—तयोरिति । क्षणतत्क्रमयो =क्षणव्यापिपरिणामस्य साक्षात्कारस्तथा च तत्क्रमसाक्षात्कारः, परिणामस्य किम्प्रकार प्रवाह. क्रमसाक्षात्कारात्तदधिगमो विवेकजं ज्ञानं वक्ष्यमाणलक्षणकम् ॥ ५२ ॥

तस्येति । विवेकजज्ञानस्य विषयविशेष =विषयस्य विशेष उपन्यस्यते, जात्यादीनां तदेकधर्माणां यत्र साम्यं तद्विषयोऽपि विवेकजज्ञानेन विविच्यत इति सूत्रार्थ, तुल्ययोरिति । यत्र गोजातीया गौर्दृष्टाऽधुना तत्र वडवेति जात्या भेद', लक्षणैरन्यता जा-

तत्त्ववैशारदी ।

इति, अन्विता =सामान्येन समन्वागता इत्यर्थः, उपसहरति—"तेन" इति, वर्त्तमानस्यैवार्थक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं नि.शेषभावविषयमित्यग्रे वक्ष्यते तथाऽप्यतिसूक्ष्मत्वात् प्रथमं तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते "जाति—पत्ति." लौकिकानां जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापकहेतु, तुल्या जातिर्गोत्वं, तुल्यश्च देश पूर्वत्वादि, कालाक्षीस्वस्तिमत्योर्लक्षणभेद परमिति, इ-

पातञ्जलरहस्यम् ।

त्वादित्यर्थ, नास्ति समाहार. सह भावितेत्यर्थ, क्षणमपरिणम्य न तिष्ठति भाव इत्याह—एकेनेति । प्रतिक्षण परिणमन्ते भावा अत एव पुराणपुराणतरत्वादीति ॥ ५२ ॥

सर्वज्ञ, सर्वविदिति श्रुते विवेकजज्ञानस्य विशेषविशेषयं सूत्रारूढं कुर्वन्नाह--जातीति ।

वार्त्तिकम् ।

णाममनुभवति प्राप्नोति यतस्तत्क्षणोपारूढा एकैकक्षणोपारूढा धर्मा पदार्था इत्यर्थ, ततः किमित्यत आह-तयो क्षणेति, ततश्चेति, ततश्च क्षणतत्क्रमसाक्षात्कारादखिलपरिणामतत्क्रमसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूनामन्योन्यव्यावृत्ततया स्वरूपावधारण भवतीति सूत्रार्थ उक्त ५२

उत्तरसूत्रमवतारयति—तस्येति, तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पादनाय एकमुदाहरणमुपन्यस्यत इत्यर्थ,

"जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति" जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदाद् भेदावधारणस्यासंभवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतियत्तिर्विवेकेन साक्षात्कार पौरुषेयो भवतीत्यर्थ, तत्रादौ जात्याऽन्यताऽवच्छेदस्यासङ्कीर्णमुदाहरणमाह—तुल्ययोर्देशेति, कालभेदेन समानदेशस्थयोर्हि समानरूपयोर्गोगवययोर्भेदो जातिभेदादेवानुमातु शक्यते

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः गौरियं वडवेयमिति, तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं, कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति, द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद् देशभेदोऽन्यत्वकर इदम्पूर्वमिदमुत्तरमिति, यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः, असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं—ततः प्रतिपत्तिः विवेकजज्ञानाद् इति, कथम्—पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणदेशाद्भिन्नः, ते चाम

भास्वती ।

त्यादिसाम्येऽपि तदुदाहरणं—कालाक्षीति । इद पूर्वं = पूर्वदेशस्थमित्यर्थः, यदेति । उपावर्त्यते = उपस्थाप्यत इत्यर्थः, लौकिकानां प्रविभागानुपपत्तिरविवेकस्तच्च विवेकजज्ञानमसन्दिग्धेन विवेकजतत्त्वज्ञानेन भवितव्यम्, कथमिति । पूर्वामलकसहक्षणो देश = यस्मिन् क्षणे पूर्वामलकं यद्देश आसीत् तद्देशसहितो यश्च क्षण आसीत् तत्क्षणव्यापि

तत्त्ववैशारदी ।

योरामलकयोस्तुल्याऽऽमलकत्वजातिः, वर्त्तुलादिलक्षणं तुल्यं, देशभेदः परमिति, यदा तु योगिज्ञानं जिज्ञासुना केन चित् पूर्वामलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते उत्तरदेशमामलकं ततोऽपसार्य्य पिधाय वा तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्रमाणीनिपुणस्य, असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यं विवेकजज्ञानवतो योगिनः सन्दिग्धत्वानुपपत्तेः, अत उक्तं सूत्रकृता—'ततः प्रतिपत्तिः' इति, तत इति व्याचष्टे "विवेकजज्ञानाद्" इति, क्षणतत्क्रमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तराद्विवेचयतीति पृच्छति—"कथम्" इति, उत्तरमाह—पूर्वामलकसहक्षणो देश = पूर्वामलकेनैकक्षणो देशः, तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावद्, उत्तरामलकसहक्षणाद् देशाद् = उत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद् भिन्न, भवतु देशयोर्भेदः, किमायातमामलकभेदस्येत्यत आह—"ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने" इति, स्वदेशसहितोय क्षण = तस्यामलकस्य कालकला स्वदेशेन सहोत्तराधर्य्यरूपपरिणामलक्षिता सा स्वदे-

पातञ्जलरहस्यम् ।

जात्यादिभिर्येषामन्यताऽवच्छेदो भेदधीर्न स्यात्तेषां ततो विवेकजज्ञानाद्भेदप्रतिपत्तिरिति सूत्रार्थः, तल्लक्षणमपि भेदधीहेतुरित्याह—कालाक्षीति । काली कनीनिका विद्यायापि कृष्ण-

वार्त्तिकम् ।

इति, अत्र वडवाशब्देनातिसारूप्याद्गवयो लक्षित सारूप्याधिका वडवैवेति, लक्षणेनान्यत्वावच्छेदस्यासंकीर्णोदाहरणमाह—तुल्यदेशेति, लक्षणमभिव्यक्तो धर्मभेदः, देशेनान्यत्वावच्छेदस्यासंकीर्णोदाहरणमाह—द्वयोरिति, देशभेदप्रकारमाह—पूर्वमिदमुत्तरमिदमिति, इदानीं जात्यादिभिर्यत्रान्यताऽनुमानं न संभवति तादृशविवेकजज्ञानस्यासंकीर्णमुदाहरणमाह—यदा त्विति, यदा तु पूर्वदेशस्थितमामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेकं परिक्ष्यतो योगिन उत्तरस्मिन् देश उपावर्त्तते संचाल्यते दैवादिना तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमुत्तरदेशोपलक्षितं चेदमिति विवेकानुपपत्तिः, आमलकयोर्जात्यादिभिः साम्यात्, असन्दिग्धतत्त्वज्ञानं चोद्देश्यम् इत्यत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकजज्ञानात्प्रतिपत्तिरितीत्यर्थः, ननु क्षणतत्क्रमयोः संयमात् कथमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति पृच्छति—कथमिति, उत्तरं, पूर्वेति, आमलकस्य क्षणेन सह वर्त्तत इति आमलकसहक्षणः देशः सहोदर इतिवत्, एवंविधः पूर्वो देश आमलकान्तरेण सहक्षणादुत्तरदेशाद्भिन्नोऽस्ति स्वदेशक्षणप्राप्त्या ते चामलके भिन्ने एकस्य एकदा विरुद्धदेशसंबन्धासंभवादिति, एवं तयो-

लके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने, अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति, एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षण-साक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानुभवो-भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति,

अपरे तु वर्णयन्ति—येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति, तत्रा-

भास्वती।

परिणामयुक्तं तदामलकम्, एवमुत्तरामलकम्, ततस्ते स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने, एवं तयोर-न्यत्वमिति। पारमार्थिकमुदाहरणम्—परमाणोरिति। द्वयो. परमाण्वोरपि पूर्वोक्तरीत्या भेदसाक्षात्कारो योगीश्वरस्य भवति, अपर इति। सन्ति के चिदन्त्याः=अगोचरा सूक्ष्मा इत्यर्थ., विशेषा भेदकगुणा ये भेदज्ञानं जनयन्तीति येषा मतं तत्रापि देशलक्षण-भेदस्तथा च मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदोऽन्यत्वहेतु, मूर्त्ति =वस्तूनां प्रातिस्विका गुणा.,

तत्त्ववैशारदी।

क्षण., तस्यानुभव =प्राप्तिर्वा ज्ञा ' वा, तेन भिन्ने आमलके, ययोरामलकयो पूर्वोत्तराभ्यां-देशाभ्यामौत्तराधर्य्यपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरौत्तराधर्य्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन् न्यमी ते भिन्ने एव प्रत्येति, सम्प्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्वपरिणामाद्विशिष्टस्य चैतद्देशप-रिणामक्षणस्य सयमत. साक्षात्करणात्, तदिदमुक्तम्-"अन्यदेशक्षणभिन्नदेशक्षणानुभवस्तु तयो रन्यत्वे हेतु "इति, अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिना परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगी श्वरबुद्धिगम्य. श्रद्धेय इत्याह-"एतेन"इति,'अपरे तु वर्णयन्ति'-वर्णनमुदाहरति "ये"इति, वैशे-षिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इत्याहु', तथा हि—योगिनो मुक्तान् तुल्यजातिदेश-कालान् व्यवधिरहितान् परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते तस्मादस्ति कश्चिदन्त्यो

पातञ्जलरहस्यम्।

वर्णमक्षि यस्या, एव स्वस्तिमती, देशकृतपौर्वापर्यमपि भेदहेतुरित्याह—देशेति। प्रवि-भागानुपपत्तिरयोगिनामिति शेष., तर्हि नित्यद्रव्यभेदधीहेतोर्विशेषस्य भेदकान्तरापेक्षा

वार्त्तिकम्।

भेदं प्रसाध्यैकदेशसंबन्धदशायां विवेकग्रहणोपायमाह—अन्येति, अन्ययोर्भिन्नयो पूर्वोत्तरदे-शसंबन्धक्षणयोरनुभव साक्षात्कारस्त्वामलकयोरन्यत्वे हेतुर्यथोक्तविवेकग्रहे कारणमित्यर्थ.-अत्र चोदाहरणे क्षणसंयमादेव विवेकजं ज्ञानं दर्शितम् एतदनुसारेण क्षणक्रमसंयमादपि विवे-कजज्ञानस्योदाहरणमुन्नेयमिति भाव, तद्यथा द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनिष्ठता-विवेकज्ञान क्षणक्रमसाक्षात्कारं विना न संभवति, अत. क्षणक्रमसयमो मूलकारणमिति, एतेनैव स्थूलदृष्टान्तेन परमसूक्ष्मेष्वपि क्षणतत्क्रमानुभवाद् विवेकजज्ञानमनुमेयमित्याह—एतेनेति, तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्यय पूर्वयो परमाणुदेशसाहित्यक्षणयो साक्षात्करणाद् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणमभीप्सोर्योगिनो भवती त्यन्वय, तत्र हेतुरुक्त उत्तरस्य परमाणोरित्यादिना, यत उत्तरस्य परमाणो पूर्वदेशानुपप-त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्ति पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तितो भिन्ना तयो सहक्षणभेदात्साहित्यक्षणयोर्भि-न्नत्वादित्यर्थ, तदेवं जात्यादिभेदात् देशसंबन्धक्षणभेदाच्च तुल्ययोरन्यताप्रत्यय प्रतिपाद्य पर मतेऽप्येतत्समानमिति प्रतिपादयितु तन्मतमाह—अपरे त्विति, अपरे वैशेषिका वदन्ति नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति, अन्त्या प्रलयकालस्था मुक्तेषु ध्यानमसु सर्वेषु तुल्य-जातिलक्षणदेशेष्वन्योन्यं विभाजकान्तरासमवेन विशेषनामा भेदक कश्चन पदार्थोऽवश्यं वा-च्य, तथा च परमाण्वादिष्वपि स एवान्यताप्रत्यय करोतीति तेषामाशय, तत्रापीति, तन्म-तेऽपि देशादीनां योगबुद्धिगम्यक्षणान्ताना भेदोऽप्यण्वादीनामन्यत्वे हेतुरस्त्येवेति समानमि-त्यर्थ, मूर्त्ति संस्थानं, व्यवधि व्यवहितता, एतद् द्वयमत्रि स्मर्योक्तम्, अत इति, यतो मू

पि देशलक्षणभेदो मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वहेतुः, क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति, अत उक्तं 'मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वम्', इति वार्षगण्यः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

भास्वती ।

व्यवधिः = अवच्छिन्नदेशकालव्यापकता, जातिः = बहुव्यक्तीनां साधारणधर्मवाची वाचकः, यतो जात्यादिभेदो लोकबुद्धिगम्योऽत उक्तं क्षणभेदास्तु योगिबुद्धिगम्या एवेति विकारेष्वेव भेदो न तु सर्वमूले प्रधाने तत्राचार्यो वार्षगण्यो वक्ति मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदानामभावान्नास्ति वस्तूनां मूलावस्थायां प्रधान इत्यर्थ पृथक्त्वम् ॥ ५३ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

विशेष इति, तथा च स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति, तदेतद् दूषयति--"तत्रापि" इति, जातिदेशलक्षणान्युदाहृतानि, मूर्त्तिः = संस्थानं, यथैकं विशुद्धावयवसंस्थानोपपन्नमपनाय्य तस्मिन्नेव देशेऽन्यव्यप्रस्य द्रष्टुः कुत्सितावयवसन्निवेश उपावर्त्त्येते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः, शरीर वा मूर्त्ति, तत्तत्सम्बन्धेनात्मनां संसारिणा मुक्तात्मनां वा भूतचरेण यादृगतादृगेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धिर्नान्त्यविशेषकल्पना, व्यवधिभेदकारण, यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशान्तरुपयोरिति, यतो जातिदेशादिभेदा लोकबुद्धिगम्या अत उक्तं क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति, एवकारः क्षणभेदमवधारयति, न योगिबुद्धिगम्यत्वं, तेन भूतचरेण देहसम्बन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उन्नेयइति, यस्य तूक्ता भेदहेतवो न सन्ति तस्य प्रधानस्य प्रभेदो नास्तीत्याचार्यो मेने, यस्मादुक्तं--"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वाद्" इति, तदाह-"मूर्त्तिव्यवधि" इति, एतभेदहेतूपलक्षणमेतद्, जगन्मूलस्य प्रधानस्य पुरुषस्य भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदेव विषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति—"तारक—ज्ञानम्" विवेकजं ज्ञानमिति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणम्, संसारसागरात्तारयतीति तारकम्,

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्यादिति-तत्राह—तत्रापीति । भवतु वा तथा, तत्र क्षणभेदायां योगिसिद्धिरित्याह—क्षणेति । मूलप्रकृतेरभेदश्चोरपि तज्ज्ञानसाध्येत्याह—मूर्त्तेति । अत एवार्षज्ञं ज्ञानं सार्वदर्शमिति भाव ॥ ५३ ॥

ऊह शब्दोऽध्ययनमिति सांख्ये य ऊहशब्देनोक्तः स स्यात्र तारकमिति यौगिक सर्वस्य-

वार्त्तिकम् ।

सिव्यवधिजात्यादिर्नित्यद्रव्येष्वप्यस्ति भेदकोऽत परैरुक्तं मूलपृथक्त्वं मूलेषु नित्यद्रव्येषु-विशेषपदार्थो नास्ति मूर्त्तिव्यवधिजातिभ्यो भेदैर्नातिरेकेण पृथक्त्वस्याभावात् तदेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेरिति वार्षगण्य आचार्यो मन्यत इत्यर्थः, ननु वार्षगण्यमते मुक्तपुरुषेषु मूर्त्याद्यभावात्कथं विभागव्यवहारः स्यादिति चेत्—बद्धावस्थायां ये मूर्त्यादय स्थितास्त एव मुक्तावस्थायामपि योगिभिर्गृह्यमाणा अन्यान्यभेदव्यवहार जनयन्तीत्यनुगन्तव्यम् भवादन्यदेशादिरूपाणां परमाण्वादीनां प्रलये भेदव्यवहारः स्वगतसूक्ष्मकार्यभेदाद् यथा क्षणभेदादिभ्य इति, अत्र वार्षगण्यमतस्याप्रतिषेधादिदमेव स्वमतमिति मन्तव्यम् ॥ ५३ ॥

विवेकज्ञानस्यैव विषयं प्रदर्शयेशतो सहेतुकां विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह—

"तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम्" इति सूत्रो हेत्वर्थे, यतो विवेकजं ज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् अत सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणात्यवैराग्यद्वारा संसारतारकं

तारकमिति=स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः, सर्वविषय=नास्य किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थः, सर्वथाविषयम्=अतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं सर्वथा जानातीत्यर्थः, अक्रममिति=एकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः, एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम्, अस्यैवांशो योगप्रदीपः, मधुमतीं भूमिमु-

भास्वती ।

तारकमिति । प्रतिभा=ऊहः, स्वबुद्ध्युत्कर्षादूहित्वा सिद्धमित्यर्थः, ततोऽनौपदेशिकम्, पर्यायैः=अवान्तरभेदैः, एकक्षणोपारूढं युगपत् सर्वं सर्वथा गृह्णाति, सर्वमेव वर्त्तमानं नास्त्यस्य किञ्चिदतीतमनागतञ्चेति, तारकाख्यमेतद् विवेकजं ज्ञानम् परिपूर्णं=नातः परं ज्ञानोत्कर्षः साध्य इत्यर्थः, अस्यांशो योगप्रदीपः=ज्ञानदीप्तिमान् सम्प्रज्ञातः, मधुमतीभूमिम्=ऋतम्भरां प्रज्ञामुपादाय ततः प्रभृति यावदस्य परिसमाप्तिः प्रान्तभूमिविवेकरूपा

तत्त्ववैशारदी ।

पूर्वस्मात् प्रातिभाद्विशेषयति—"सर्वथाविषयम्" इति । पर्य्यायाः अवान्तरविशेषाः, अत एव विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णं नास्य क्व चित्किञ्चित्कथञ्चित्कदा चिदगोचर इत्यर्थः, आस्तां तावज्ज्ञानान्तरं, सम्प्रज्ञातोऽपि तावदस्याऽशः, तस्मादतः परं किमपरिपूर्णमित्याह—"अस्यैवांशो योगप्रदीपः" इति । योगप्रदीपः सम्प्रज्ञातः किमुपक्रमः किमवसानश्चासावित्याह—"मधुमतीम्" इति । ऋतम्भरा प्रज्ञैव मधु मोदकारणत्वाद्, यथोक्तं 'प्रज्ञाप्रासादमारुह्य' इति, तद्वती मधुमती तामुपादाय, यावदस्य परिसमाप्तिः सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा, अत एव

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्तारणात्, सम्प्रज्ञातगुरुशास्त्राद्यनपेक्षमित्याह—अनौपदेशिकमिति, प्रातिभज्ञानादस्य सर्व

वार्त्तिकम् ।

भवतीत्यर्थः, एतेन विवेकजज्ञानस्येदं लक्षणं बोध्यम्, अत एवानेन लक्षणेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिजन्यसर्वज्ञताया अपि संग्रहात्तत्र सूत्रे साऽपि विवेकजज्ञानशब्देन भाष्यकारैरुक्तेति तत्र भाष्यकारः प्रत्येकं विशेषणानि व्याचक्षाणः तारकशब्दस्यार्थापत्तिलब्धमर्थमाह—तारकमितीति, लौकिकसामग्रीं विनैव यथाऽर्थज्ञानसामर्थ्यं सत्त्वपुरुषान्यतासंयमक्षणतत्क्रमसंयमाभ्यामुद्बोधितं प्रतिभा तदुत्थं स्वप्रतिभोत्थं तदेव हि संसारतारकं घटते, अतोऽर्थापत्त्या स्वप्रतिभोत्थमेव तारकशब्दार्थः, प्रतिभोत्थत्वे हेतुमाह—अनौपदेशिकमिति, न हि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शाब्दं भवितुं युज्यते शब्दस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति, सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचित इत्याह—सर्वविषयमिति, सर्वविषयकत्ववचनादित्यर्थः, अतीतेति, अतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादोऽन्वयार्थः पर्यायैः स्वगतविशेषैः सर्वथा निःशेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः, नास्ति क्रमः पौर्वापर्यं यत्र ज्ञाने इत्यक्रमम्, अक्रमान्तविशेषणैर्लब्धं वाक्यतात्पर्यार्थमाह—एकक्षणोपारूढमित्यादिना, आरोहोऽत्रार्थाद् बुद्धिवृत्ताविति, विवेकजज्ञानस्याखिलसिद्धान्ते निर्वचनस्य बीजमाह—एतदिति, परिपूर्णशब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे—अस्यैवांश इति, अस्यैव सूर्यतुल्यस्य विवेकजज्ञानस्यांशो योगप्रदीपः, क इत्याकाङ्क्षायामाह—मधुमतीति, स्थान्युपनिमन्त्रणसूत्रे ऋतम्भरप्रज्ञाऽऽख्यद्वितीयभूमौ योगी मधुभूमिक इत्युक्तं सैव च भूमिकाऽत्र मधुमतीति निर्दिष्टा तामादाय सप्तधा प्रान्तभूमिप्रज्ञेति पूर्वोक्तं सम्प्रज्ञातसमाप्तिपर्यन्तभूमिकाजातं योगप्रदीप इत्यर्थः, ते हि भूमिव्यूहा विवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशका अतोऽशा इति भावः, ननु सवितर्कादिरूपास्तथा परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च याः सम्प्रज्ञातयोगभूमयः पूर्वोक्तास्ताः कथं योगप्रदीपतया विवेकजज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेन्न—योगबहिरङ्गत्वेन तेषामत्यल्पत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रकृष्टभूमितया योगप्रदीपानामासामंशत्वेनैव च कणतुल्यभूमीनामंशांशत्वमपि प्राप्तमिति भावः, विष्णुपुराणे

पाटाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति,

---

भास्वती ।

तावद् योगप्रदीप इत्यर्थ ॥ ५४ ॥

सत्त्वेति । बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धौ पुरुषसाम्ये च, तथा पुरुषस्योपचरितभोगाभावरूपशुद्धौ स्वसाम्ये च कैवल्यमिति सूत्रार्थं, यदेति । व्याचष्टे—विवेकेनाधिकृत दग्धक्लेशबीज-बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्य स्वरूपं पुरुषवच्च शुद्धं गुणमलरहितमिव भवतीति सत्त्वस्य शुद्धिसाम्यम् तदा पुरुषस्य शुद्धस्य गौणी शुद्धिरुपचारहीनता वृत्तिसारूप्याप्रतीतिस्तथा स्वेन सह च

तत्त्ववैशारदी ।

विवेकजं ज्ञानं तारकं भवति तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

तदेवम्परम्परया कैवल्यस्य हेतून् सविभूतीन् संयमानुक्त्वा सत्त्वपुरुषान्यताज्ञान साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति—"प्राप्त" इति । विवेकजं ज्ञानं भवतु मा वा भूत्, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यर्थः. "सत्त्व—मिति" इति—सूत्रसमाप्तौ, ईश्वरस्य पूर्वोक्तं. संयमज्ञानक्रियाशक्तिमत, अनीश्वरस्य वा समनन्तरोक्तेन संय

पातञ्जलरहस्यम् ।

विषयमित्यादिविशेषणत्रयेण श्रेष्ठत्वमसूचि ॥ ५४ ॥

तरति शोकमात्मविदिति, तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेतीति श्रुतेः कैवल्यप्रत्यासत्तेः सर्वाभ्यो विभूतिभ्योऽप्यन्तरङ्गं सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानमित्याह-सत्त्वेति । शुद्धिसाम्ये रजस्तमो

वार्त्तिकम् ।

च सर्वेषामेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षया प्रकृतविवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वं प्रोक्तम्,

अन्ध तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे ! विवेकजम् ॥ इति,

इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम् ॥ ५ ॥

तदेव संयमाना सिद्धिरूपा विभूतयोऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकजज्ञानान्ता ज्ञानक्रियैश्वर्यरूपा विस्तरेणोक्ता., तत्रायं संशय -किमेताभ्यो विभूतीनामनन्तरमेव मोक्षो भवति, आहोस्विदेतत्प्राप्तिं विनापीति, तत्र निर्णायकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—प्राप्तविवेकेति, सूत्रेण सहान्वय, विवेकज्ञानाख्योत्तमसिद्धयपेक्षयैव सुतरामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्य इति भाष्याशय,

"सत्त्वपुरुषयो शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्" बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह समाना यदा शुद्धिर्वैयक्षाणरूपा विवेकसाक्षात्कारात्भवति तदैव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः., कश्चिदितिशब्द. सूत्रान्ते तिष्ठति, स च हानोपायव्यूहसमाप्तिसूचनार्थ , शुद्धिसाम्यं हेतुत स्वरूपतश्च व्याचष्टे—यदेति, निर्धूतो रजस्तमोद्रव्यरूपो मलो यस्य तत्तथा, अत एव विवेकख्यातिमात्रेऽधिकार कर्त्तव्यता यस्य न तु सिद्ध्यादौ तत्तथा, ततश्च दग्धान्यनागतक्लेशरूपाणि विनाशाख्यसंस्कारबीजानि यत्र तत्तथा, एवं यदा बुद्धिसत्त्वं भवति तदा शुद्धया पुरुषस्य स्वरूपमिव सद् भवति, अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुरुक्त , बुद्धेर्दुःखाद्यात्मकत्वात्प्रात्यन्त शुद्धिसाम्यं कदाऽपीत्यतत्प्रतिपादनायेवशब्दप्रयोग , यस्मिन्नंशे साम्य तदाह—पुरुषस्येति, बुद्धिधर्मत्वात्पुरुष उपचरितमात्रस्य प्रत्ययविशेषाख्यभोगस्याभाव पुरुषस्य शुद्धि बुद्धेरपि जीवन्मुक्तदशायां-विदेहमिवैव तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्यमित्यर्थ, अत्र साक्षितामात्ररूपभोगव्याव

तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वा, विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वा, न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा का चिदस्ति, सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्य्यं च ज्ञानञ्चोपक्रान्तम्, परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्त्तते, तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः, क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः, चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य पुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते, तत्पुरुषस्य कैवल्यम्, तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यप्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

भास्वती।

साम्यम्, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवति, ईश्वरस्य=लब्धयोगैश्वर्यस्य वाऽनीश्वरस्य वा, सम्यग् विरक्तानां ज्ञानयोगिनामैश्वर्यालिप्सूना विभूत्यप्रकाशेऽपि कैवल्य भवतीत्यर्थ, न हीति। दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने=ज्ञानस्य परिपूर्णतायां न का चिदपेक्षा स्यात्, सत्त्वेति। सत्त्वशुद्धिद्वारेण=सत्त्वशुद्धिलक्षणकमन्यद् यत्फलं ज्ञानैश्वर्यरूपं तदेवोपक्रान्तम्=उक्तमित्यर्थ, परमार्थतस्तु=मोक्षदशा तु विवेकज्ञानादविवेकरूपाऽविद्या निवर्त्तते, तन्निवृत्तौ न सन्ति पुन. क्लेशा =क्लेशसन्ततिश्छिन्ना भवतीत्यर्थ, तदिति। तत् पुरुषस्य कैवल्यं=केवलीभाव, दृश्यानां विलयाद् द्रष्टु केवलावस्थानम्, तदा पुरुष स्वरूपमात्रज्योति =स्वप्रकाशोऽमलः केवलीति वक्तव्यस्तथाभूतोऽपि तदा तथैव वाच्यो भव-

तत्त्ववैशारदी।

मेन विवेकजज्ञानभागिन, इतरस्य वाऽनुत्पन्नज्ञानस्य, न विभूतिषु का चिदपेक्षाऽस्तीत्याह—"न हि" इति। ननु यद्यनपेक्षिता विभूतय कैवल्ये, व्यर्थस्तर्हि तासामुपदेश इत्यत आह—"सत्त्वशुद्धिद्वारेण" इति। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, नात्यन्तमहेतव कैवल्ये विभूतय किन्तु न साक्षादित्यर्थ, ज्ञानं विवेकजमुपक्रान्तं यच्च पारम्पर्य्येण कारण तदौपचारिकं न

पातञ्जलरहस्यम्।

विगमे, कैवल्यमिति सूत्रार्थ, अन्यताप्रत्यय भेदज्ञानं, तत्रैव साधिकारं तज्जननसमर्थम्

वार्त्तिकम्।

त्तेनायोपचरितेत्युक्तं पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपचरितोऽविवेकस्योपाधिधर्मत्वात्, चिदवसानतारूपस्तु सांख्यसूत्रोक्तो भोग स्वत इति, तथा च साक्षी निरभिमान एवं चित्तस्य निरभिमानत्वमेव मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति पर्यवसितोऽर्थ, एतस्यामिति, एतस्यां शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति, ईश्वरानीश्वरादिसाधारण्येनेत्यर्थ, स्वतन्त्रज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वर, ज्ञाने पुनरिति, ज्ञानान्तरे काऽप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थ, ननु विवेकसाक्षात्कारहेतौ तत्संयमे सत्यवश्यमेव सार्वज्ञ्यादिकं भविष्यति तत्कथमनीश्वरस्य वेत्युच्यत इति चेद् न-संयमे सत्यपि कामना विना सिद्ध्यनुत्पत्ते यागे सत्यपि स्वर्गानुत्पत्तिवत्, किं च यमनियमाद्यङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध्यनियम तादृशाङ्गवैगुण्येऽप्यभिमाननिवृत्त्याख्यदृष्टद्वारा कदा चिन्मोक्ष सम्भवत्येवेति, ननु चेत् कैवल्ये सिद्ध्यपेक्षा नास्ति तर्हि किमर्थं मोक्षाख्यशास्त्रस्योपायमध्ये सिद्धीनां कथनमित्याशङ्कायामाह—सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति, सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धिर्वैराग्यादि तद्द्वारेण मोक्षोपयोगितयेति शेष, ऐश्वर्यं क्रियाशक्तिरणिमादि, ज्ञानं विवेकज्ञानान्तमुपक्रान्तं प्रोक्त सूत्रजातेन, परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टद्वारा कैवल्यमित्यर्थ, अत्र चरिताधिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तं, कैवल्ये पुरुषार्थमाह—तदेति, तदा सुखदुःखमोहात्मक-

भास्वती ।

ते वृत्तिसारूप्यप्रतीतेरभावादिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलयोगभाष्यस्य टीकायाम् भास्वत्यां तृतीयः पादः ।

तत्त्ववैशारदी ।

मुख्यं, परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुख्येत्यर्थः, ज्ञानादिति प्रसङ्ख्यानादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अत्रान्तरङ्गाण्यङ्गानि परिणामाः प्रपञ्चिताः ।
संयमाद् भूतिसंयोगस्तासु ज्ञानं विवेकजम् ॥

इति पादार्थसंग्रहः श्लोकः ।

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां विभूतिपादस्तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

ईश्वरस्येवानीश्वरस्यापि योगिन इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आद्ये पादे समाधिर्हि द्वितीये साधनन्तथा ।
तृतीये भूतयो ज्ञाता इति पादार्थवर्णना ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्यराघवानन्दसरस्वतीविरचिते योगतत्त्ववैशारद्याख्याया व्याख्यायाष्टीकारूपे पातञ्जलरहस्ये पञ्चपञ्चाशत्सूत्रात्मकस्तृतीयो विभूतिपादः समाप्तः ॥ ३ ॥

वार्त्तिकम् ।

सत्त्वादिगुणात्मके चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिरतो दुःखादिप्रतिबिम्बरूपमल-रहितः सन् स्वस्थो भवति केवलेषु मुक्तेषु नित्यमुक्त ईश्वरे चाऽविमार्गं गच्छतीत्यर्थः, तथा च दुःखभोगनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति, व्याख्यातानि हानोपायस्य विवेकख्यातेः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि सप्तिद्धीनि ॥ ५४ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

साङ्गे योगदर्शने

चतुर्थः कैवल्यपादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः, ओषधिभिरसुरभवनेषु रसायनेत्येवमादि,

भास्वती ।

पादेऽस्मिन् योगस्य मुख्यं फलं कैवल्यं व्युत्पादितम्, कैवल्यरूपां सिद्धिं व्याचिख्यासुरादौ सिद्धिभेदं दर्शयति—कायचित्तेन्द्रियाणामभीष्ट उत्कर्षः सिद्धिः, सा च सिद्धिर्जन्मजाऽऽदि पञ्चविधा, देहान्तरिता = कर्मविशेषादन्यस्मिञ्जन्मनि प्रादुर्भूता देहवैशिष्ट्यजाता जन्मना सिद्धिः, यथा—केषाञ्चिद् विनाऽपि दृष्टसाधनं शरीरप्रकृतिविशेषात

तत्त्ववैशारदी ।

तदेवं प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधिस्तत्साधनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पादिताः, इतरत्तु प्रासङ्गिकमौपोद्घातिकं चोक्तम्, इदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयं न चैतत् कैवल्यभागीयं चित्तं परलोकं च पारलौकिकं विज्ञानातिरिक्तं चित्तकरणकसुखाद्यात्मकशब्दाद्युपभोक्तारमात्मानं च प्रसंख्यानपरमकाष्ठां च विना व्युत्पाद्य शक्यं वक्तुमिति तदेतत्सर्वमत्र पादे व्युत्पादनीयम्, इतरच्च प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वा, तत्र प्रथमं सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीयं चित्तं निर्धारयितुकामः पञ्चतयीं सिद्धिमाह—"जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः"।

व्याचष्टे—"देहान्तरिता" इति। स्वर्गोपभोगमार्गीयात् कर्मणो मनुष्यजातीयाचरितात्कुतश्चिन्निमित्ताल्लब्धपरिपाकात्क्वचिद् देवनिकाये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिरणिमाद्या भवतीति, ओषधिसिद्धिमाह—"असुरभवनेषु" इति। मनुष्यो हि कुतश्चिन्निमित्तादसुरभवनमुपपन्नः प्राप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्याजरामरणत्वमन्याश्च सिद्धीरासादयति, इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा माण्डव्यो मुनी रसोपयोगाद्विन्ध्यवासीति, मन्त्रसिद्धिमाह—"मन्त्रै" इति। तपःसिद्धिमाह—"तपसा" इति। सङ्कल्पसिद्धिमाह—"कामरूपी" इति। यदेव कामयतेऽणिमादि तदेकपदेऽस्य भवतीति, यत

पातञ्जलरहस्यम् ।

योगार्णवसमुद्भूतैः फलरत्नैर्विविच्यते ।
महेश्वरस्य पादाब्ध्यं चतुर्थे चरणेऽधुना ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—तदेवमित्यादि—व्युत्पादनीयमित्यन्तेन, अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इति श्रुतिमाश्रित्य चित्तातिरिक्तं नित्यमात्मानं वक्तुमाह—न चैतदित्यादि—वक्तुमित्यन्तेन, पारलौकिकं स्वर्गादिसंचारिणं भोक्तारं चित्तगतसुखदुःखसाक्षात्कारवन्तं, प्रसंख्यानपरमकाष्ठा चेति, प्रसंख्यानं ध्यानं तीव्रवैराग्यं वा

वार्त्तिकम् ।

हानोपायान्तं व्यूहत्रयमतिविस्तरतः पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र संक्षेपादुक्तं न तु तस्यादोषविशेषरूपो व्यूह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादारम्भः, तत्रादौ कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह—अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादिसिद्ध्यपेक्षया यथोक्तसमाधिसिद्धेरुत्कर्षोऽपि सेत्स्यति—

"जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" क्रमेण सिद्धीर्व्याचष्टे—देहान्तरितेति, येदिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती, अणिमादिसिद्धिर्जन्मजेत्यर्थः, ओषधि

मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः, तपसा सङ्कल्पसिद्धिः, कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि, समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः ॥ १ ॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद् भ-

भास्वती ।

परचित्तज्ञताऽऽदिर्दूराच्छ्रवणदर्शनादिर्वा प्रादुर्भवति, तथा-ओषधिभिर्मन्त्रैस्तपसा च केषाञ्चित् सिद्धिः, संयमजाः सिद्धयो व्याख्यातास्ताश्च सिद्धिष्वनियता अवन्ध्यवीर्याः ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र=सिद्धौ कायेन्द्रियाणामन्यजातीयः परिणामो दृश्यते, स च जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादेव भवति, प्रकृतिः=कायेन्द्रियाणां प्रत्येकजात्यवच्छिन्नं यद् वैशिष्ट्यं तस्य मूलीभूता शक्तिर्यया तत्तत्कायेन्द्रियाणां स्मृत्यभिव्यक्तिः, ताश्च द्विधा प्रकृतयः कर्माशयरूपतया अनुभूतपूर्वा वासनारूपास्तथाऽननुभूतपूर्वा अव्यपदेश्याश्च, देवादिविपाकानुभवजाता वासनारूपा प्रकृतिरनुभूतपूर्वा, ध्यानजसिद्धप्रकृतिस्तु—अननुभूतपूर्वाऽनुभूयमानस्य विक्षेपस्य प्रहाणरूपान्निमित्तात् साऽभिव्यक्ता भवति, आपूरः=अनुप्रवेशः;

तत्त्ववैशारदी ।

कामयते श्रोतुं वा मन्तुं वा तत्र तदेव शृणोति मनुते चेति, आदिशब्दाद् दर्शनादयः संगृहीता इति, समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे ॥ १ ॥

अथ चतसृषु सिद्धिष्वोषध्यादिसाधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तरपरिणतिरिष्यते, सा पुनर्न तावदुपादानमात्राद्, न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकदिव्यादिव्यभावेऽस्य भवति, नो खल्वविलक्षणं कारणं कार्य्यवैलक्षण्यायालम्, माऽस्याकस्मिकत्व भूदित्याशङ्क्य पूरयित्वा सूत्रं पठति—"तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्" मनुष्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां यो देवतिर्य्यग्जातिपरिणामः स खलु

पातञ्जलरहस्यम् ।

तस्य परमकाष्ठा निरतिशयतेत्यर्थः, जन्मादिसूत्रमवतारयितुमाह—यदेतदिति, पञ्चतयीमिति, जन्म चौषधिश्च मन्त्रश्च तपश्च समाधिश्च तेभ्यो जाता पञ्चतयी, मनुष्याधिकारिकं शास्त्रमिति न्यायेनाह--मनुष्यजातीयाचरितादित्यर्थः, देवनिकाये देवत्वजातौ, अणिमाद्या उक्ता वान्ति प्राप्तो यथा भीम इहैव कल्पलताऽऽद्युपयोगेनेति ॥ १ ॥

तत्र सूत्रान्तरमाह--जातीति । अन्यजातीयपरिणतानां शिलादपुत्रस्य नन्दीश्वरस्य देव-

वार्त्तिकम् ।

सिद्धिमाह—ओषधिभिरिति । असुरभवनेषु रसायनं यदोषधिद्रव्यं तदुपभोगेनेत्येवमादिसिद्धिरोषधिभिरित्यर्थः, असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम्, अत्राप्योषधिभिः सुवर्णादिसिद्धीनां भावात्, शेषं सुगमम्, पञ्चविधसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारितः, सिद्धिप्रकारोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे कियद्भिः सूत्रैः प्रतिपादनीयः, तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वोत्थापयति—तत्र काय इति, निर्माणचित्तोत्पत्तिप्रकारस्य सूत्रान्तरेण वक्ष्यमाणत्वादत्र कायेन्द्रिययोरेव ग्रहणम् ॥ १ ॥

"जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्" मनुष्यादिजातिरूपः परिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः, मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वं परिणम्य स्थितानां कायेन्द्रियाणां यामरूपतादशाया यो देवतिर्यगादिजातिपरिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थ इति व्याख्यान्तरम्, अणिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम्,

वति, कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥३॥

भास्वती।

पूर्वेति। अपूर्वावयवानुप्रवेशात् = यथा मानुषप्रकृतिके चक्षुषि दैवप्रकृतिकचक्षुः संस्काररूपस्यापूर्वावयवस्यानुप्रवेशात् मानुषचक्षुर्दैवं व्यवहितदर्शनप्रकृतिकं भवति, एवं कायेन्द्रियप्रकृतयः स्वं स्वं विकारं स्वाधिष्ठानं कार्यं करणञ्चापूरेणानुगृह्णन्ति = अनुगृह्याभिव्यञ्जयन्ति, धर्मादिनिमित्तमपेक्ष्यैव वक्ष्यमाणरीत्या तत् कुर्वन्ति ॥ २ ॥

तत्त्ववैशारदी।

प्रकृत्यापूरात्, कायस्य हि प्रकृतिः पृथिव्यादीनि भूतानि, इन्द्रियाणां च प्रकृतिरस्मिता, तदवयवानुप्रवेश आपूरस्तस्माद् भवति, तदिदमाह—पूर्वपरिणाम" इति। ननु यथापूरेणानुग्रहः, कस्मात्पुनरसौ न सदातन इत्यत आह—धर्मादि" इति। तदनेन तस्यैव शरीरस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकादीनि च, न्यग्रोधधानाया न्यग्रोधतरुभावश्च, वह्निकणिकायास्तृणराशिनिवेशितायाः प्रोद्भवज्ज्वालासहस्रसमालिङ्गितगगनमण्डलत्वं च व्याख्यातम् ॥ २ ॥

प्रकृत्यापूरादित्युक्तं, तत्रेदं संदिह्यते--किमापूरः प्रकृतीनां स्वाभाविको धर्मादिनिमित्तो वेति, किं प्राप्तं? सतीष्वपि प्रकृतिषु कदाचिदापूराद् धर्मादिनिमित्तश्रवणाच्च तन्निमित्त एवेति प्राप्तम्, एवम्प्राप्त आह—निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्"

पातञ्जलरहस्यम्।

त्वप्राप्तिरित्याह—जात्यन्तरेति, प्रकृतिपदं विवेचयति—कायस्येति, अस्मिता = सात्त्विकाहंकारः ॥ २ ॥

वार्त्तिकम्।

अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरङ्गादिविभवः तथा कायव्यूहादिकमपि ग्राह्यम्, आपूरशब्देनापि प्रकृतीनां संहननमपि ग्राह्यम्, कायव्यूहे च श्रुतिः "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा शतं दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति" रित्यादिरिति, प्रकृत्यापूरे हेतुं वदन् सूत्रं व्याचष्टे—पूर्वपरिणामेति, यतो लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रकृतीनामनुप्रवेशाद्भवतीति दृष्टम्, अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षाः कायेन्द्रियप्रकृतयः स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्ति स्वस्वजातीयाः कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति आपूरेणानुप्रवेशेनेत्यर्थः, तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि, इन्द्रियप्रकृतिश्चास्मितेति, दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनव्यापी परिणामविशेष इति, एतेन वामनाद्यवतारादीनां क्षणादेव त्रिभुवनव्यापित्वविश्वरूपत्वादिकं मार्कण्डेयादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदर्शनं च प्रकृत्यापूरेण तडिन्मालायामिव क्षणभङ्गुरेणेति व्याख्यातम्, अगस्त्यादीनां समुद्रपानादिकं च तोयादिप्रकृत्यपसरणेनेति व्याख्येयम्, एवमेव विश्वं परमेश्वरस्य मायेति गीयते, ऐन्द्रजालिकवत् क्षणेनैव प्रकृत्यापूरापसारणादिभिर्जगदन्यथयितुमुत्पादयितुं विनाशयितुं च परमेश्वरः सङ्कल्पमात्रेण शक्नोति सूक्ष्मदृष्ट्या तु प्रतिक्षणं तथा करोत्येवेति पश्यन्तु योगिनो भगवन्नृत्यमिति दिक् ॥ २ ॥

ननु योगजधर्मबलात् प्रकृतय आकृष्यन्त इति प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिः, तथा स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिरित्याशङ्कायामाह—

"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" व्याचष्टे—न हीति, धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे युक्तिमाह—न कार्येणेति, परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रवर्त्तकमु

न हि धर्मादि निमित्तं प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति, न कार्य्येण कारणं प्रवर्त्त्यते इति, कथन्तर्हि—'वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवद्', यथा क्षेत्रिकः केदारादपाम्पूरणात् केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिनाऽपकर्षति, आवरणं त्वासां भिनत्ति, तस्मिन् भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तरमाप्लावयन्ति, तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति तस्मिन्

भास्वती ।

न हीति । धर्मादि निमित्त न प्रकृति कार्यान्तरजननाय प्रयोजयति विकारस्थत्वात्, स्वोपयोगिनिमित्तात् स्वानुप्रवेशस्यानिमित्तभूता गुणास्तिरोभवन्ति तत प्रकृति स्वयमेवानुप्रविशति, यथा व्यवहितदर्शन दिव्यचक्षु प्रकृतिधर्म, तत्प्रकृतिर्न मानुषचक्षु कार्यादुत्पादनीयम्, मानुषचक्षुःकार्यनिरोधे सा स्वयमेव चक्षु शक्तिमनुप्रविश्य दिव्यदृष्टिमच-

तत्त्ववैशारदी ।

सत्यं, धर्मादयो निमित्त, न तु प्रयोजका, तेषामपि प्रकृतिकार्य्यत्वाद् न च कार्य्यं कारणं प्रयोजयति, तस्य तदधीनोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात्, स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वाद्, न खलु कुलालमन्तरेण मृद्दण्डचक्रसलिलादय उत्पित्सितेनोत्पन्नेन वा घटेन प्रयुज्यन्ते, किन्तु स्वतन्त्रेण कुलालेन, न च पुरुषार्थोऽपि प्रवर्त्तक, किन्तु तदुद्देशेनेश्वर, उद्देशतामात्रेण पुरुषार्थे प्रवर्त्तक इत्युच्यते, उत्पित्सोरसत्त्वस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य स्थितिकारणत्व युक्तम्, न चैतावता धर्मादीनामनिमित्तता, प्रतिबन्धापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्ते, ईश्वरस्यापि

पातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मात् सुख च ज्ञान चेति स्मृतेर्धर्मादे कारणत्वमाशङ्क्य प्रतिबन्धकोत्सारकत्वेन सूत्रमवतारयति-निमित्तमिति, न प्रयोजकं तस्य धर्माधर्मयो तदधीनोत्पत्तिकत्वाद्, एतदेव स्पष्टयति--न खल्विति, पुरुषार्थौ भोगापवर्गावपि तत्प्रयोजकावित्यनन्यार्थे-नाकिञ्चित्करावितिति चेत् तत्राह—न चैतावतेति, ईश्वरस्यापीति, कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहि-

वार्त्तिकम् ।

क्रमित्यर्थ, किं चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाऽप्यनुक्षणमणूनां क्रिया सर्वसम्मता, न च तत्र धर्मोऽधर्मौ वा कारणं कस्यापि भोगाहेतुत्वात्, नापि तत्रेश्वरादिसङ्कल्पादि कारणं गौरवाद्, अतो निरन्तराणुक्रियोपपत्तये लाघवेन गुणत्वेनैव सामान्यत प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्य सिद्धम्, अपि च कदा चिद् दण्डचक्रादिकं विनाऽपि योगिसङ्कल्पादेव घटो जायते, आश्रिताश्च परसङ्कल्पेन बीजान्तराणि विनैव सर्वाणि बीजान्युत्पद्यन्त इति परस्परव्यभिचारान्निमित्तानां न साक्षात्कारणत्वसम्भव, तृणारणिमण्यादिषु चाग्न्यादिकारणत्वेऽन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति, अत सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारण स्वतन्त्रेति सिद्धम्, ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा येन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसङ्कल्पादीनां प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति—कथं तर्हीति, सूत्रावतारणोत्तरमाह—वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवदिति, अपां पूरणादम्भि पूरणात, केदारान्तरस्य विशेषण समनित्यादित्रिकम्, अपकर्षति क्षिपति प्रावरणमावरणम्, स्व स्व विकारमिति, स्वस्वसजातीयं विकार प्राप्नुवन्ति विकारप्रकृतीना परिणामान्तरमित्यर्थ, प्रकृतिकार्येन्द्रियप्रकृत्यनुप्रवेशोक्त गुणाद् गुणान्तरमाप्लावयन्तीत्यपि बोध्यम्, क्रियावारम्भकसंयोगोऽपि प्रकृते स्वत एव भवतीत्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथा चेति, न तु प्रकृतिप्रवृत्ताविति, संयोगविशेषस्वपीति बोध्यम्, तथा चाधर्मादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादि परिणामकारणमिति सिद्धम्, अथ वाद —यथा संस्कार एव स्मृतिहेतु सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगततया संस्कारोद्बोधकमात्रा, उद्बोधश्च निद्राऽऽदिदोषस्यापावरणभङ्ग, तथैव प्रकृतिरेव जगत्कारण का-

भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति, यथा वा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान् भौमान् वा रसान् धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितु किन्तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति, अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य, शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात्, न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति, अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्य्याः, विपर्य्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते, ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति, तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्य्याः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बहून् कायान् निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्यथानेकमनस्का इति,—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

भास्वती ।

ध्नुराविर्भावयति, दृष्टान्तोऽत्र-"वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ततः = निमित्तात् वरणभेदोऽनुप्रवेशस्यान्तरायापनोदनं क्षेत्रिकाणामालिभेदवत्, यथेति । अपाम् पूरणात् = जलपूरणात्, पिप्लावयिषुः = प्लावनेच्छुः, तयेति । धर्मं = स्वप्रवर्त्तनस्य निमित्तभूतो धर्मः, स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

यदेति । अस्मितामात्रात् = अप्रलीनस्य दग्धक्लेशबीजस्य चेतसो विक्षेपसंस्कारप्र-

तत्त्ववैशारदी ।

धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्यः, तदेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यापूरेण सिद्धौ समर्थ्य सिद्धिविनिर्मितनानाकायवर्त्तिचित्तैकत्वनानात्वे विचारयति—"यदा तु" इति । तत्र नानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदात् एकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परं प्रतिसन्धानं च न स्याताम् पुरुषान्तरवत्, तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया बहूनपि निर्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्त आह—"निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्"

पातञ्जलरहस्यम् ।

तत्प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति वैयासिकसूत्रात् अधिष्ठानत्वं चेतनान्तराप्रयुक्तत्वे सति स्वप्रयुक्तत्वं तेन धर्मादीनामकिञ्चित्करत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

योगी यान् देहान् करोति तान् प्रत्येकं चित्तसहितानेव करोत्यन्यथा तत्तद्देहेऽसाधारणभो

वार्त्तिकम् ।

एवं धर्मादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः, तत्र धर्माधर्मौ स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ, ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया, दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्येवं यथायोग्यमूहनीयम्, एतदेव निमित्तकारणतेति गीयते, व्यभिचारात्तु संयोगस्य समवायिकारणत्वमिष्यत एव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति, धर्मस्याधर्मरूपप्रतिबन्धापसारणद्वारा कायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वे उदाहरणमाह-अत्र नन्दीति, नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरो जात इति नन्दीश्वरः, एवं नहुषाजगरोऽपि व्याख्येयः, सिद्धादीनां कायेन्द्रियपरिणामश्चिन्तितः ॥ ३ ॥

इदानीं सिद्धानां चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतारयति—यदेति, एकमनस्का निर्मातृमनोमात्रेणैव व्यवहारभाजः, अनेकमनस्का निर्मातृमनोतिरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजः,

"निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्" स्वसङ्कल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तान्युच्यन्ते

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति, ततः स-चित्तानि भवन्ति ॥ ४ ॥

भास्वती ।

त्वयक्षये चित्तकार्यं न्यग्भूतं भवति, अतश्चास्मितामात्रस्य प्रख्यातत्वाद् अस्मितामात्रेणावस्थानं भवति तदस्मितामात्रात्, अविवेकरूपचित्तकार्यहीनाया एवास्मिताया इत्यर्थः, तदा संस्कारवशान्न चित्तस्येन्द्रियादिप्रवर्त्तनरूपं स्वारम्भिकमुत्थानम्, योगी तु परानुग्रहार्थाय तदस्मितामात्रं दग्धबीजकल्पमुपादाय स्वेच्छयैकमनेकं वा चित्तं कार्यं च निर्मिमीते सुगमं भाष्यं, स्वेच्छयाऽस्योत्थानं निरोधश्च ततो न निर्माणचित्तं बन्धहेतुः ॥ ४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

यद् यावज्जीवच्छरीरं तत्सर्वमेकैकासाधारणचित्तान्वितं दृष्टं, तद्यथा चैत्रमैत्रादिशरीरम्, तथा च निर्माणकाया, इति सिद्धं तेषामपि प्रातिस्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह—“अस्मितामात्रम्” इति ॥ ४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

सिद्धिरित्याह—निर्माणेति, विचारान्तरमाह—प्रकृत्येति, प्रदीपवदावेश इति न्यायेनाह—सयथा वर्तिभेदेनानेकगृहमाविशति, एवं निर्माणकाया तदुद्देश्याकृष्टयावन्ति शरीराणि-एकैकं चित्तमाविशतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वार्त्तिकम् ।

तानि बहूनि निर्माणदेहसमसंख्यानि भवन्ति, तेषां कारणमाह—अस्मितामात्रादिति, अहङ्कारादित्यर्थः, मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिः, सङ्कल्पमात्रेण मनसो निमित्तमात्रत्वादिति, अत्र चित्तशब्दो मनोमात्रवाची, अहङ्कारप्रकृतिकत्ववचनाद् बुद्ध्यहङ्कारा अपि अनेके स्वप्रकृतिप्रधानपूरणापूराद्भवन्तीति प्रत्येतव्यं युक्तिसाम्यादिति, भाष्यं सचित्तानि शरीराणीत्यर्थः, शेषं सुगम एव व्याख्यातम्, ननु निर्माणचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विसारितया कायव्यूहेषु वृत्तिसंभवात् किमर्थं देहभेदेनान्तःकरणभेदोऽभ्युपगम्यते, न हि नैयायिकानामिवास्माकम् अन्तःकरणभेदेनैकदाऽनवच्छिन्ननानाशरीराधिष्ठानं न संभवेदिति, अत्रोच्यते—समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्चैकदैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन चित्तभेदः सिद्ध्यति, अत एव सर्वज्ञस्यापि विष्णोः स्वसंकल्पनिमितचित्तभेदेन रामशरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति, यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहान्निर्मितेषु देहेन्द्रियसंघातेष्वनेकेषु योजयति तदा पुनः सुतरामेवानेकान्तःकरणमपेक्षत इति, कदा चित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुर्मः, स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति, अथैवं सत्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्था चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति, नैवम्—वृत्तितद्विरोधादीनामौपाधिकत्वेनाविरोधेऽपि विषयानुभवाननुभवयोः स्वप्रतिविदितदुःखभोगतदभावयोर्बन्धमोक्षयोश्च साक्षाच्चेतननिष्ठयोर्विरोधेनैवात्मनानात्वसिद्धेरिति दिक्, तदेतच्छरीरभेदेन नानाचित्तविरुद्धनानाकार्यकारित्वं योगिनां स्मर्यते—

> एवस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।
> भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥
> तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।
> एकधा तद् द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ॥
> योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
> प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥
> संहरेच्च पुनस्तान् सूर्यो रश्मिगणानिव । इति ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरस्सरा प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते, ततः प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

भास्वती ।

बहूनामिति । बहुचित्तानां प्रवृत्तिभेदेऽपि सर्वेषां यथा प्रवृत्तिप्रयोजकमेकं प्रधानचित्तं निर्मिमीते तच्चित्तं युगपदिव तदङ्गभूतेष्वप्रधानचित्तेषु सञ्चरत् तानि स्वस्वविषयेषु प्रवर्त्तयति, यथा मनो ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणेषु युगपदिव सञ्चरत् तान् प्रयोजयति तद्वत् ॥५॥

तत्त्ववैशारदी ।

यदुक्तमनेकचित्तत्व एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसन्धानं च न स्यातामिति, तत्रोत्तरं-सूत्रम्—"प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्" भवेदयमेष दोषो यदि चित्तमेकं नानाकायवर्त्तिमनोनायकं न निरमास्यत, तन्निर्माणे त्वदोष, न चैकं गृहीत्वा कृतं प्रातिस्विकैर्मनोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति वाच्यम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्य्यनुयोगानुपपत्तेरिति, अत्र पुराणं भवति—

> "एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वर,
> भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येक पुनस्ततः,
> तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि,
> एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुन,
> योगीश्वर. शरीराणि करोति विकरोति च,
> प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्,
> संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव" इति,

तदेतेनाभिप्रायेणाह—"बहूनां चित्तानाम्" इति ॥ ५ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

एतस्माज्जायते प्राणो मन. सर्वेन्द्रियाणि च, इति श्रुतिमाश्रित्याह—योगिनिर्मितानाम्, आहंकारिकमनोवत्त्वेन मनोवत्त्वमित्याह—प्रवृत्तिभेद इति, तेषां मनसां प्रकृतेर्विभुत्वयोगादेकं मनो नायकमिति भाव, मधुकरराज इव मक्षिकाणामिति भाव,

अस्मिन्नर्थे मानमाह—पुराणमिति । बहुधा कृतौ प्रयोजनमाह—प्राप्नुयादिति, प्रयोजकं भाष्यस्थपदं प्रवर्तकमित्यर्थकम् ॥ ५ ॥

वार्त्तिकम् ।

अनेकचित्तनिर्माणेऽपि विशेषमाह—

"प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्" व्याचष्टे—बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्ति स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवान्तरचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थ, ऐश्वर्यनिर्वाहायमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविद्यया स्थितमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिस्थितिसंहारं करोतीति, अत्र च प्रमाणं पुराणं प्रागेव दर्शित—

'संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव'इति,

एतेन विष्ण्वादीनामंशावतारा अपि व्याख्याता, तेषु ह्यात्मन एकत्वेऽप्यंशांशिव्यवहार उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिको न पुनरितरजीवेष्विव स्वत एवेति ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इति, तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तस्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसंबन्धः, क्षीणक्लेशत्वाद् योगिन इति, इतरेषान्तु विद्यते कर्माशयः ॥६॥

यतः—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिः—कृष्णा, शुक्लकृष्णा, शुक्ला, अशुक्लाकृष्णा।

भास्वती।

पञ्चेति। निर्माणचित्तमत्र सिद्धचित्तम्, ध्यानजं समाधिजं सिद्धचित्तम् अनाशयम्=तस्य नास्त्याशयः, तस्मात्तत्प्रकृतिर्यस्यानुप्रवेशात् समाधिसिद्धेरभिव्यक्तिः, न साऽनुभूतपूर्वा वासनारूपा कैवल्यभागीयसमाधेरननुभूतपूर्वत्वाद् न तन्निवर्त्तनकरी प्रकृतिः संस्काररूपा, अन्यपदेश्यप्रकृतेरनुप्रवेशादेव समाधिसिद्धिर्यमादिभिर्निवृत्तेषु तत्प्रत्यनीकधर्मेषु॥६॥

चतुष्पादिति। चतुष्पदा खल्वियं कर्मणां जातिः, शुक्लकृष्णा जातिर्बहिःसाधनसा

तत्त्ववैशारदी।

तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेष्वपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति—"तत्र ध्यानजमनाशयम्" आशेरत इत्याशयाः=कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च, त एते न विद्यन्ते यस्मिन् तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थः, यतो रागादिनिबन्धना प्रवृत्तिर्नास्त्यतो नास्ति पुण्यपापाभिसम्बन्धः, कस्मात् पुना रागादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह—"क्षीणक्लेशत्वाद्" इति, ध्यानजस्यानाशयस्य मनोऽन्तरेभ्यो विशेषं दर्शयितुमितरेषामाशयवत्तामाह—"इतरेषान्तु" इति ॥ ६ ॥

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति—"यतः" इति। कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्, पदं स्थानं, चतुर्षु समवेता चतुष्पदा, यद् यावद् बहिःसाधनसाध्यं तत्र सर्वत्रास्ति

पातञ्जलरहस्यम्।

तदेवमुपसंहृत्य मोक्षदं विवक्षुराह—तत्रेति ॥ ६ ॥

चतुष्पादित्यस्य भाष्यस्य व्याख्या पदं स्थानमिति, तदेव विवृणोति—यावदिति,

वार्त्तिकम्।

तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्येऽपवर्गयोग्यचित्तमवधारयति—

"तत्र ध्यानजमनाशयम्" ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम् आशया क्लेशकर्मवासना न सन्त्यस्मिन्नित्यनाशयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवानाशयं भवति योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदसंभवाद् न मन्त्रादिभिरित्यर्थः, व्याचष्टे—पञ्चविधमिति, निर्माणचित्तमत्र निर्माणशब्दचित्तं न निर्मीयमाणं किन्तु तस्य सिद्धकार्यत्वेन सिद्धत्वानियमात्, अनाशयमित्यस्यार्थमाह—तस्यैवेति, रागादेः प्रवृत्तिर्यस्मात्तस्मात्कारात्स रागादिप्रवृत्तिराशयस्तस्यैव नास्तीत्यनाशयमित्यर्थः, अनाशयत्वस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह—नात इति, सम्बन्ध उत्पत्तिः, तदभावापुनर्जन्मरूपो मोक्ष इति शेषः, पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतुमाह—क्षीणक्लेशत्वादिति, दग्धक्लेशत्वादिति, दग्धक्लेशवासनत्वादित्यर्थः, अदृष्टोत्पत्तावप्यदृष्टान्तरं कारणमदृष्टस्तस्य कर्माशयस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात्, तत्रेति निर्द्धारणसप्तम्यर्थमाह—इतरेषामिति, मन्त्रादिसिद्धचित्तानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रैव हेतुपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—यत इति।

"कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्" योगिनो निष्पन्नयोगस्य क्षीणक्लेशस्य कर्म

चेति, तत्र कृष्णा दुरात्मनां, शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या तत्र परपीडाऽनुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचयः, शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतां सा हि केवले मनस्यायत्तत्वादबहिःसाधनाधीना न परान् पीडयित्वा भवति, अशुक्ला

भास्वती।

ध्या = सा हि पुण्यापुण्यमिश्रा, बाह्यकर्मणि परपीडाया अवश्यम्भावित्वात्, सन्यासिनां = त्यक्तकामानाम्, क्षीणक्लेशानां = विवेकवताम्, चरमदेहानां = जीवन्मुक्तानाम्, विवेकसंस्कारपूर्वं तेषां कर्माकरणं ततो विवेकमूल एव संस्कारप्रचयो नाविद्यामूल इति, त

तत्त्ववैशारदी।

कस्य चित्पीडा, न हि व्रीह्यादिसाधनेऽपि कर्मणि परपीडा नास्ति, अवघातादिसमये पिपीलिकाऽऽदिवधसम्भवाद्, अन्ततो बीजादिवधेन स्तम्बादिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धाद्, अनुग्रहश्च दक्षिणाऽऽदिना ब्राह्मणादेरिति, शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनाम्, शुक्लत्वमुपपादयति—"सा हि" इति, 'अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां'—संन्यासिनो दर्शयति "क्षीण" इति,

पातञ्जलरहस्यम्।

तस्मात्पश्यन्ति पादपा इति श्रुतिमाश्रित्याह—अन्तत इति।

"यो दत्वा सर्वभूतेभ्य प्रव्रजत्यभय गृहात्।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवेदिन ॥

वार्तिकम्।

कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्ण पुण्यपापाहेतु, इतरेषामयोगिना जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम्, यथायोग्यं कर्म शुक्लकृष्णयो प्रत्येकसमुच्चयाभ्यां त्रिविधमित्यर्थ, तदेतद्व्याचष्टे—चतुष्पादिति। कर्मसामान्यं चतुरंशकमित्यर्थ, क्रमेण निर्दिशति—कृष्णेति। कृष्णा दुःखफलदा तमोवर्धकत्वात्, शुक्लकृष्णा सुखदुःख फलदा रजोवर्धकत्वात्, शुक्ला सुखफलदा सत्त्ववर्द्धकत्वात्, अशुक्लाकृष्णा च सुखदुःखफलशून्या गुणाहेतुत्वादिति, अत्राशुक्लाकृष्णयोः सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वशुद्धि फल न निराक्रियते, न च ज्ञानेनैव सत्त्वशुद्ध्याख्यः पापक्षयो भविष्यतीति वाच्यम्, तथाऽपि कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात्, आत्मक्रीड आत्मरति क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति साहित्यश्रुतं,

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिन कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

इति स्मृतेश्च' अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां कर्मानुपपत्तेश्च, न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव पर्यवसानादिति, चतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरति—दुरात्मनां पापिनां, बहि साधनसाध्येति, देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्यानि साधनानि तत्साध्येत्यर्थ, अज्ञानां सकामानामित्यर्थाल्लभ्यते, ज्ञानिना निष्कामानां कर्म सामान्यमेवाशुक्लाकृष्णमिति वक्ष्यमाणत्वात्, ननु बहिःसाधनसाध्यानामपि वेदोक्ततया कर्मकृष्णसंकरस्तत्राह—तत्र परेति। बहिर्यागोपकरणसंपादने पिपीलिकादीनामप्यन्ततोऽपरिहार्या पीडा भवतीत्यस्ति तत्र पापकर्माशय देवताऽऽदीनामाराधनादिनाऽनुग्रहात् पुण्यकर्माशयस्तु प्रसिद्ध एवेति सांकर्यमित्यर्थ, अन्तर्यागरूपायां शुक्लायां पापासांकर्ये बीजमाह—सा हीति। संन्यासिनामिति, संन्यासस्त्याग, अभिमानफलयोस्त्यागिनामित्यर्थ,

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्याग सात्त्विको मत ॥

इत्यादिस्मृते., ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामविद्याऽऽदिक्लेशसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात् क्लेशक्षये च गृहस्थादिकर्मणामप्यशुक्लाकृष्णत्वाच्चेति संन्यासिकर्मणामशुक्लाकृष्णत्वे हेतु-

कृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति, तत्राशुक्लं योगिन-
'एव फलसंन्यासाद् अकृष्णं चानुपादानाद्, इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव
त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥८॥

तत इति = त्रिविधात्कर्मणः, तद्विपाकानुगुणानामेवेति = यज्जातीय-

भास्वती ।

त्रेति । तत्र कर्मजातिषु योगिनः कर्म—अशुक्लाकृष्णम्, अशुक्लं कर्म फलसंन्यासात् = बाह्य-
सुखकरफलाकाङ्क्षाहीनत्वात् तथा चाकृष्णमनुपादानात् = पापस्याकरणादित्यर्थः, यमनि-
यमशीलत्वेव कृष्णकर्मविरतिः, इतरेषामन्यत् त्रिविधं कर्म ॥ ७ ॥

तत इति । जात्यायुर्भोगानां कर्मविपाकानां संस्कारा वासनाः, यथा—गोशरीरगतानां-
मशेषाणां विशेषाणामनुभूतिजाता संस्कारा असकृद्भूतगोजात्यनुभवनिर्वर्त्तिता गोजातिवास-

तत्त्ववैशारदी ।

कर्मसंन्यासिनो हि न क्वचिद् बहिः साधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता इति न चैषामस्ति कृष्णः
कर्माशयः, योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्पणान्न शुक्लः कर्माशयः, निरत्ययफलो
हि शुक्ल उच्यते यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलत्वमित्यर्थः, तदेवं चतुष्टयीं कर्म-
जातिमुक्त्वा, कतमा कस्येत्यवधारयति—"तत्राशुक्लम्" इति ॥ ७ ॥

कर्माशयं विविच्य क्लेशाशयगतिमाह—"ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्,"
यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा, कर्मणो यो विपाकः दिव्यो वा नारको वा

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्युक्तिमाश्रित्याह—संन्यासिनो हीति, कृष्णं पापं—,

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्,

इति स्मृतेः, फलं दत्त्वा कर्म नश्यतीति चेत्—तत्राह—,योगानुष्ठान इति,

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते—

इत्युक्तिमाश्रित्याह—यस्येति, वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संबन्धं वक्तुं कीर्तयति—तदेवमिति ॥७॥

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति सूत्रारूढं करोति—तत इति, एतदेव

वार्त्तिकम् ।

माह—क्षीणक्लेशानामिति । क्लेशमूलः कर्माशय इत्युक्तत्वादिति भावः, परमदेहानामिति,
स्वरूपाख्यानम्, स्वोच्च संन्यासिनामिति हेतुं विवृण्वन् सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र च
तुर्विधकर्ममध्ये योगिनः एवाशुक्लमकृष्णं च कर्म फलत्यागाद् अहं करोमीत्यस्याकाराच्चे-
त्यर्थः, विहितं हि कामनायां सत्यामेव स्वर्गादिफलं ददाति विहितं निषिद्धं चोभयमप्युपा-
दानादभिमाने सत्येव फलं ददातीति भावः,

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥

इति वाक्यमत्र प्रमाणम् ॥ ७ ॥

ननु त्रिविधत्यागिना कर्म तथाऽपि वासनाऽभिव्यक्त्यादिनाऽपि कश्चिन्मोक्षः स्यादि-
ति विमर्शे नियमेन ध्यानजस्यानाशयचित्तस्यापेक्षेत्यत आह—

"ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्" तत इतिदं व्याख्याय तद्विपा-

स्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः, न हि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाऽभिव्यक्तिनिमित्तं भवति, किन्तु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्यन्ते, नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः, स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियाद्

भास्वती ।

ना, एवं खलु सवासना, आयुर्वासना चेति, वासनया स्वानुरूपा स्मृतिः, वासनाऽभिव्यक्तिस्तु स्वानुगुणेन=स्वानुरूपेण कर्माशयेन भवति, वासनां गृहीत्वा कर्माशयो विपाकारम्भी भवतीति, निगदव्याख्यातं भाष्येण, कर्मविपाकमनुशेरते=कर्मविपाकस्यानुयायिन्यः=कर्मविपाकमपेक्षमाणा वासनास्तिष्ठन्तीत्यर्थ, चर्चः=विचार ॥ ८ ॥

जातीति । न हि दूरदेशे बहुपूर्वकालेऽनुभूतस्य विषयस्य स्मृतिस्तावता कालेनोत्तिष्ठति किन्तु निमित्तयोगे तत्क्षणमेवाविर्भवति देशकालजातिव्यवधानेऽपीति सूत्रार्थं, वृषदंशेति । वृषदंशविपाकोदय =मार्जारजातिरूपस्य विपाकस्योदय, स्वव्यञ्जकेन कर्मा-

तत्त्ववैशारदी ।

जात्यायुर्भोग, तस्य विपाकस्यानुगुणाः, ता एवाह—या वासना कर्मविपाकमनुशेरत इति, अनुशेरते=अनुकुर्वन्ति, दिव्यभोगजनिता हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासना, न हि मनुष्यभोगवासनाऽभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसम्भवः, तस्मात् स्वविपाकानुगुणा एव वासना कर्माभिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थ. ॥ ८ ॥

स्यादेतद्—मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमार्जारभावस्यानन्तरतया मनुष्यवासनाया एवाभिव्यक्त्या भवितव्यम्, न खल्वस्ति सम्भवो यदनन्तरदिवसानुभूत न स्मर्य्यते, व्यवहितदिवसानुभूत च स्मर्य्यत इत्यत आह—"जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्य्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद्" भवतु वृषदंशवासनाया जात्यादिर्व्यवधिस्तथाऽपि तस्या फलत

पातञ्जलरहस्यम् ।

विविच्य दर्शयति भाष्यकारः—न हि दैवमिति । विपच्यमानं=फलमारभमाणं, व्यतिरेकमाह—नारकेति भाष्यं, समानश्चर्चः समानन्याय ॥ ८ ॥

आनन्तर्यमचोदनेति जैमिनिसूत्रमाश्रित्याह—जातीतिसूत्र, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतिमाश्रित्याह—अनुशेरत इति, पूर्वप्रज्ञाऽत्र वासना संस्कार इति पर्य्याया

वार्त्तिकम् ।

कानुगुणानामेवेति गृहीत्वा व्याचष्टे—यज्जातीयस्येति, कर्मविपाकमनुशेरत इति, अनुकुर्वन्ति तन्मुखनिरीक्षका इति यावत्, विपच्यमानं फलोन्मुखं, चर्चो विचार, ॥ ८ ॥

बहुजन्मव्यवहितानामपि वासनानामभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणेन साधयति—"जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्" जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत् कार्यकारि भवति, अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः. स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादित्यर्थ, एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहितत्वमुदाहरन्नेवानन्तर्ये कारणं प्रदर्शयति—वृषेत्यादिना । आरम्भ एवाभ-

द्रागित्येव पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत, कस्मात्-यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जक निमित्तीभूत मित्यानन्तर्य्यमेव, कुतश्च स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्, यथाऽनुभवास्तथा संस्काराः, ते च कर्मवासनाऽनुरूपाः यथा च वासनास्तथा स्मृतिः, इति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः संस्कारा इत्ये-

भास्वती ।

शयेनाभिव्यक्तो भवति, स =विपाकः, पूर्वमार्जारदेहरूपपरिपाकानुभवाज्जातास्तत्संस्कार-रूपा या वासनास्ता उपादाय द्राग् व्यज्यते मार्जारजातिविपाकहेतुः मार्जारकर्माशय, व्यवधानान्न तस्य चिरेणाभिव्यक्ति, वासनाऽभिव्यक्तेः स्मृतिरूपत्वात्, कर्माशयवृत्ति-लाभवशात्=कर्माशयस्य विपाको रूपो वृत्तिलाभस्तद्वशात् तन्निमित्तेनेत्यर्थः नि-मित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदात्=कर्माशयो निमित्तम्, वासनास्मृतिः नैमित्तिकम्,

तत्त्ववैशारदी।

आनन्तर्य्यम्, वृषदंशविपाकेन कर्मणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्म-रणसमुत्पादाद् इत्याह— 'वृषदंशविपाकस्योदय" इति, उदेत्यस्मादित्युदयः कर्माशय,'पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियाद्' अभिव्यज्येत। विपाकारम्भाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थ, अभिसंस्कार क्रिया, उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत, यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थ, आनन्तर्य्यमेव फलतः कारणद्वारकमुपपाद्य कार्यद्वारकमुपपादयति—"कुतश्च स्मृति" इति, एकरूपतया सादृश्यम्, तदेवाह—"यथा" इति,नन्वनुभवस्वरूपाश्चेत्संस्कारा-स्तथा सत्यनुभवा विशरारव इत्येतेऽपि विशरारव कथं चिरभाविनेऽनुभवाय कल्पेरन्नित्यत-आह—ते च कर्मवासनाऽनुरूपा इति, यथा-अपूर्वं स्थायि क्षणिककर्मनिमित्तमपि, एवं क्षणि-

पातञ्जलरहस्यम् ।

यथा हि शालिबीजमङ्कुरपत्रकाण्डपुष्पपरम्परया तद्बीजमारभते, एवं संस्कारो बहुव्यवधानेन स्वानुरूप फलमारभते, वृषदंशो मार्जार, अत्र शङ्कते—स्यादित्यादि-स्मयत इत्यन्तेन, प्रायणानन्तरं मरणानन्तरम्, इष्टापत्ति ब्रूनीते—न स्तत्वस्मोति, जातिदेशेति सूत्रे जातिधर्मं, एतदेव स्पष्टयति-वृष- श इति, फलानुमेया प्रारम्भा इति न्यायेनानन्तर्यस्य प्रयोजक फलभोग एव प्रयोजक इत्याह—वृषदंश इति, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायात्, स्वव्यञ्जकाञ्जन स्वं संस्कार एव व्यञ्जकं कारणं यस्य भोगस्य तेनाभिव्यक्तो भोग इत्यर्थ, एतदेव कार्य-परम्परया स्पष्टयति—यथाऽनुभवा इति, अनुभवजातीयसंस्कारस्तज्जातीयस्मरण, विशरारवो-

वार्त्तिकम्।

स्यापेक्षणाद् इत्यपद तथा च वृषदंशविपाकारम्भ स्वव्यञ्जकेनैवाभिव्यक्तो वर्त्तमानारम्भो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण झटित्येवेति नियमोऽत स यदि जातिदेशादिव्यवधानेन व्यञ्जकं प्राप्यादियात तदा द्रागित्येव शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकेन जनितान् संस्कारान् गृहीत्वैव व्यक्तो भवति व्यवहितानामपि वासनानां सदृशकर्मव्यङ्ग्यत्वादित्यत आनन्तर्यमे-वार्थाद्भवतीत्यर्थ, सादृश्यं चात्रैकजातीयफलकत्वम्, अभिव्यञ्जकमित्यस्य च विवरणं-निमित्तीभूतमिति, प्रवृत्तेरपेक्षोपादानत्वादिति भाव, आनन्तर्यं तत्कारणं च व्याख्याय तत्र प्रमाणं पृच्छति—कुत इति। कुत प्रमाणादित्यर्थ, सूत्रावयवेनोत्तरमाह—स्मृतिसंस्कार-योरिति। ननु मनुष्यजन्मन्येवाव्यवहिते वृषदंशवासनाऽस्तु तत्राह—यथाऽनुभवा इति। नन्वेव सति मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाको भवत्वव्यवहितत्वादिति, तत्राह—ते चेति। ते च संस्काराः कर्माशयानुरूपा एवापेक्षिता इत्यर्थ, नन्वेवमपि मनुष्यसंस्कारादिव वृषदंशविपा-

ते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद् व्यज्यन्ते, अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्य्यमेव सिद्धमिति ॥ ९ ॥

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वादनादित्वं, येयमात्माशीर्मा न भूवं भू-

भास्वती।

यद्वा—वासना निमित्तं तत्स्मृतिः नैमित्तिकं तद्भावस्यानुच्छेदात् = वर्त्तमानत्वात्, आनन्तर्यम् = निरन्तरालता ॥ ९ ॥

तासामिति । मा न भूवम् = अभूवं किन्तु भूयासमित्याशिषो नित्यत्वात् = सर्वत्राव्यभिचारात् सर्वेषु जातेषु जायमानेषु दर्शनाज्जनिष्यमाणेष्वपि सा स्यादेवं सर्वकालेषु

तत्त्ववैशारदी।

कानुभवनिमित्तोऽपि संस्कारः स्यायी, किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं च सारूप्यम्, अन्यथाऽभेदे तत्त्वेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थः, सुगममन्यत् ॥ ९ ॥

स्यादेतत्—व्यज्येरन् पूर्वपूर्वतरजन्माभिसंस्कृता वासना, यदि पूर्वपूर्वतरजन्मसद्भावे प्रमाणं स्यात्, तदेव तु नास्ति, न च जातमात्रस्य जन्तोर्हर्षशोकदर्शनमात्रं प्रमाणं भवितुमर्हति, पद्मादिवत्कोचविकासवत्स्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह—"तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्" तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्य्यमिति चार्थः, आशिषो नित्यत्वात् आत्माशिषो वासनानामनादित्वेन नित्यत्वाव्यभिचारादिति, ननु स्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषो नित्यत्वमित्यत आह—"येयम्" इति, नास्तिकः पृच्छति—"कस्मात्" इति, उत्तरं—"जातमात्रस्य जन्तो" इति, अत एवैतस्मिन् जन्मन्यननुभूतमर-

पातञ्जलरहस्यम्।

विरला विनाशिन इति यावत्, भावार्था यागप्रद्वाघ्श यद्यपि क्षणिकास्तथाऽपि तेभ्य एवापूर्वं स्थायि चिरमावितं फलाय, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति लक्षणं सूचयन्नाह—किञ्चिदिति ॥ ९ ॥

मा न भूवमपि तु भूयासमित्याशीर्जातमात्रस्यादृश्यमानजन्मान्तरसम्बन्धम् आत्मनो नित्यत्वं गमयन्ती तासां वासनानामपि नित्यत्वमाहेति सूत्रार्थः, पद्मादीति यदुक्तं तन्निराकरोति—नेति, अत्र लोकायतिकः शङ्कते—स्यादेतदिति, "एक आत्मनः शरीरे भावादिति बादरायणसूत्रमाश्रित्याह—तदेव तु नास्तीति, एके चार्वाकाः शरीर एवात्मनो भावात् अहत्वाधिकरणत्वात् तद्व्यतिरिक्त आत्मा नास्तीति सूत्रार्थः, किंच—अहं त्वं भौतिको भौतिकमात्रवृत्तिधर्मत्वात् घटादिवत् इत्यनुमानाच्च, स्वाभाविक देहस्य जन्मादीत्याह-पद्मादिवत् भूतधर्मत्वादिति भाव, 'नान्ता न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठेति श्रुतिमाश्रित्यैतन्मतं सूत्रेण दूषयति—तासां स्वाभाविकत्वं नामोष्ण्यप्रकाशवन्निर्निमित्तकत्वेत्याह—जातमात्रस्येति—उपावतत इत्यन्तेन, चित्तमित्यन्वय, तच्चित्तं घटवत् प्रदीपवद्वा संकोच-

वार्त्तिकम्।

कनिर्वाहिका स्मृतिरस्तु तथाऽपि कर्माशयानुरूपस्मृतिहेतुत्वेन कर्मानुरूपोपपत्तिरिति, तत्राह—यथेति। एकरूपत्वं प्रमाण्य सूत्रतात्पर्यार्थं व्याचष्टे—इति जातीति। ननु सजातीयवासनैव चेद्विपाकनिर्वाहिका तह्येकविपाककाल एव स्मृत्युत्पादेन पूर्वसंस्कारनाशात् कथं पुनस्तज्जातीयं विपाकान्तरमित्याशयेनोक्तं, स्मृतेश्च पुन संस्कारा इति। परमार्थतस्तु स्मृतेनैव संस्कारनाशस्त्वम् इत्यपि पूर्वोक्तं स्मर्त्तव्यं, स्मृतिसंस्कारा स्मृतिहेतुसंस्कारा कर्माशयवृत्तिलाभात् कर्माशयोद्बोधादिति ॥ ९ ॥

नन्वेवं सकलजन्मार्थमेव वासनास्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्कामपाकरोति—

"तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्" व्याचष्टे—तासामिति। नित्यत्वात्प्रतिजन्म-

यासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी, कस्माद्-जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेद्, न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते, तस्मादनादिवासनाऽनुविद्ध-

भास्वती ।

सर्वप्राणिनामाशीरुपेयते, सा चाशीर्न स्वाभाविकी मरणदुःखानुस्मृतिनिमित्तत्वात्,

तत्त्ववैशारदी ।

णधर्मकस्य मरणमेव धर्मः सोऽननुभूतो येन स तथोक्तः तस्य मातुरङ्कात्प्रस्खलत कम्पमानस्य मङ्गलयचक्रादिलाञ्छितं तदुरःसूत्रमतिगाढं पाणिग्राहमवलम्बमानस्य बालकस्य कम्पभेदानुमिता द्वेषानुपक्ते दुःखे या स्मृतिस्तन्निमित्तो मरणत्रासः कथं भवेदिति, ननूक्तं स्वभावादित्यत आह-"न च" इति, न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते गृह्णाति स्वोत्पत्तौ, एतदुक्तं भवति—बालकस्येदृशो दृश्यमानः कम्पो भयनिबन्धनः ईदृशकम्पत्वाद् अस्मदादिकम्पवद्, बालकस्य भयं द्वेषदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वादस्मदादिभयवद्, आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षालक्षणं च भयं न तु दुःखस्मृतिमात्राद् भवत्यपि तु यतो बिभेति तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाय सम्प्रत्यपि प्रत्यवायभयं विदध्यादिति, शङ्कते-तस्माद् यज्जातीयादनुभूतचराद् द्वेषानुषक्तं दुःखमुपपादितं तस्य स्मरणात्तज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्वमनुमाय ततो बिभेति, न च बालकेनास्मिन् जन्मनि स्खलनस्यान्यत्र दुःखहेतुत्वमवगतं, न च तादृशं दुःखमुपलब्धम्, तस्मात्प्राग्भवीयोऽनुभव परिशिष्यते, तच्चैतदेवं प्रयोगमारोहति—जातमात्रस्य बालस्य स्मृतिः पूर्वानुभवनिबन्धना, स्मृतित्वादस्मदादिस्मृतिवदिति, न च पद्मसङ्कोचविकाशावपि स्वाभाविकौ, न हि स्वाभाविकं कारणान्तरमपेक्षते, वह्नेरौष्ण्यं प्रत्यपि कारणान्तरापेक्षाप्रसङ्गात्, तस्मादागन्तुकमरुणकरसम्पर्कमात्रमेव कमलिनीविकाशकारणं सङ्कोचकारणं च संस्कारः स्थितिस्थापक इति, एवं स्मिताद्यनुमितहर्षादयोऽपि प्राचि भवे हेतवो वेदितव्याः, तदास्तां तावत्, प्रकृतमुपसंहरति—"तस्माद्" इति, निमित्तं लब्धविपाकमदृष्टम् ।

विकाशशालीति दिगम्बरान्तान् दूषयति,-वृत्तिरेवास्येति, प्रकृतेर्विभुत्वयोगादित्युक्तिमाश्रित्याह—विभुन इति, आहङ्कारिकत्वाज् जगन्मण्डलव्यापिन इत्यर्थः, तपः परमिहोच्यते तपो हि दुरतिक्रममिति मनूक्तिमाश्रित्याह-तपोरिति । तत्रैव कैमुतिकन्यायेनाह-दण्डकारण्यमिति भाष्यं, तदर्थं सूत्रे मातुरङ्कादित्यस्मिन्नर्थेऽनुमानद्वयमाह एतदुक्तमिति आगामिप्रत्यवायं भविष्यदनिष्टं तस्योत्प्रेक्षा, तज्ज्ञानं दुःखस्मरणमात्रं चेद् ज्ञानिनोऽपि स्याद् अत उच यतो बिभेति ग्याघ्रादेः तस्य प्रातिकूल्यं निश्चित्य, ततः किं तत्राह—न च बालेनेति,

वार्त्तिकम् ।

नियतत्वादित्यर्थः, अनादित्वं च प्रवाहरूपेण बोध्यम्, यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्धेतुवासनाया अप्यनादित्वं सिद्ध्यति न तु भोगहेतुवासनानां तथाऽपि तत्रान्वस्याया प्रामाणिकत्वेनादोषस्ते तद्दृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयमित्याशयः, ननु वह्न्यौष्ण्यवदियमाशीरस्य स्वाभाविक्येव भवतु तत्राह-येयमिति । आशीर्नित्यत्वे तद्वासनाऽनादित्वे तथाऽपि स्वाभाविकत्वे का युक्तिः पृच्छति—कस्मादिति । तत्रादावाशीर्नित्यत्वेन वासनाऽनादित्वं यथा सिद्ध्यति तदाह—जातेति । जातमात्रोऽनुमानाद्यसमर्थो बालको यदि म पूर्वजन्मन्यननुभूतमरणधर्मः स्यात्तदा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःखस्मरणात्स्वाभावेनोत्पाद्यो मरणत्रासो यथोक्ताशीरूपः संभवेत्पूर्वपूर्वभवीयमरणदुःखवासनां विनेति शेषः, अस्वाभाविके हेतु युक्तिमाह—न चेति । नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तसापेक्षं भवति भयस्यापि तु यथोक्ताशीः स्वप्रकारकोनादिनिमित्तमपेक्षते, अन्यथाऽनुपपत्तेरतो न स्वाभाविकीति शेषः, सूत्रत्रयार्थं निष्पाद्यधारणापोपसंहरति—तस्मादनादीति । निमित्तं विपाकोन्मुखं कर्म प्रतिलभ्य गृही-

मिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपाव-र्त्तत इति, घटप्रासादप्रदीपकल्पं सङ्कोचविकाशि चित्तं शरीरपरिमाणाकार-मात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः, तथा चान्तरा भावः संसारश्च युक्त इति, वृत्तिरे-

भास्वती।

स्मृतिः संस्काराज्जायते, संस्कारः पुनरनुभवात्, तस्मात् सर्वैः प्राणिभिरनुभूतं मरण-दुःखम्, इदानीमिव सर्वदा चेव सर्वं मरणदुःखमनुभूतं तर्हि सर्वेषामाशिषो मूलभूता वासना-ऽनादिरिति, न चेति। न च स्वाभाविकं किंतु निमित्तमुपादत्ते = निमित्तादुत्पद्यत इत्यर्थ, यथा कायस्य रूप स्वाभाविक काये विद्यमाने न तदुत्पद्यते, अनुत्पन्नः सहोत्पन्नो वा धर्मरूपो भाव एव स्वभावः, घटेति। निर्ग्रन्थमतमुपन्यस्यते, घटप्रासादादिमध्यस्थ प्रदीपो-यथा घटप्रासादपरिमाण. सङ्कोचविकाशी च तथा चित्तमपि गृह्यमाणपुत्तिकाहस्त्यादिश-रीरपरिमाणम्, तथा च सति चित्तस्यान्तराभाव = पूर्वोत्तरशरीरग्रहणयोर्यदन्तरा तत्र भाव आतिवाहिकभाव इत्यर्थ., संसारश्च युक्त = सङ्गच्छत इति निर्ग्रन्थनय, नायं समी-

तत्त्ववैशारदी।

पाककाल कर्म, प्रतिलम्भः अभिव्यक्ति, प्रसङ्गतश्चित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुर्विप्र तिपत्तिमाह—"घटप्रासाद" इति, देहप्रदेशवर्त्तिकार्य्यदर्शनाद् देहाद् बहि सद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति न च तदणुपरिमाणं, दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपर्य्यायेण ज्ञानपञ्चकानुत्पादप्रसङ्गाद्, न चाननुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाणमस्ति, न चैकमणु मनो नानादेशैरिन्द्रियैरपर्य्यायेण सम्ब-न्धुमर्हति, तत्पारिशेष्यात् कायपरिमाणं चित्तं, घटप्रासादवर्त्तिप्रदीपवत् सङ्कोचविकाशौ पु त्तिकाहस्तिदेहयोरस्योत्पत्स्येते, शरीरपरिमाणमेवाकार परिमाणं यस्येत्यपरे प्रतिपन्ना, नन्वेवं कथमस्य क्षेत्रबीजसंयोगः, न खल्वेतदनाश्रयं मृतशरीरान्मातृपितृदेहवर्त्तिनी लोहितरेतसी प्रा-प्नोति, परतन्त्रत्वाद्, न हि स्थाण्वादिष्वगच्छत्सु तच्छाया गच्छति, न चागच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति तथा च न संसार स्यादित्यत आह—"तथा चान्तराभाव संसारश्च युक्त" इति, तथा च शरीरपरिमाणत्वे, देहान्तरप्राप्तये पूर्व्वदेहत्यागश्च देहान्तप्राप्तिश्चान्तरा-ऽस्यातिवाहिकशरीरसंयोगाद् भवत, तेन खल्वयं देहान्तरे सञ्चरेत्, तथा च पुराणम्—

"अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलाद्" इति,

सोऽयमन्तराभाव, अत एव संसारश्च युक्त इति, तदेतदमृष्यमाण स्वमतमाह—"वृत्ति" इति, वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य सङ्कोचविकाशिनीत्याचार्य्यः स्वयम्भू

पातञ्जलरहस्यम्।

अतो वासनेवात्मास्तित्वं नासिद्धमित्याह—तस्मादिति, अस्मिन्नर्थेऽप्यनुमानमाह—तच्चै-तदेवमिति, पद्मादे संकोचविकाशावपि सवितृकिरणान्वयव्यतिरेकौ न स्वाभाविकावित्याह-

वार्त्तिकम्।

त्वा, ननु वासनाया अनादित्वं तदा भवेद् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरं च भिन्नं न स्यात्, तदेव तु न पुम्प्रकृत्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वाभ्युपगमाद्, अणुमहा-शरीरयो परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिणामचित्तस्यापि भेदसिद्धेश्चेति, तदादौ सां-ख्यपरिमाणमाह—घटेति। प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तं तथाऽपि घटप्रासा-दरूपस्वल्पमहाऽऽश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमहाशरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महापरिमाणं भव-ति तथा च नित्यत्वमपि तस्य प्रदीपपरमाणुवदेव द्रष्टव्यम्, तच्च परमाणुतुल्यसूक्ष्मावस्था-यां प्रकृते सत्त्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भाव, एव-मपरे सांख्या आहुरित्यर्थ, ननु विभ्वेव चित्तं कथं नेष्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—तथा चेति। तथा चाणुत्वस्यापि संभवात्, पूर्वापरसर्गयोरन्तरा प्रलयेऽभावो लय संभवति, तथा सं

भास्वती ।

चीन', चित्तं न दिगधिकरणकं वस्तु कालमात्रव्यापिक्रियारूपत्वाद्, न ह्यमूर्त्तं चित्तं हस्तादिभिः परिमेयम्, तस्मात्तस्य दीर्घत्वह्रस्वत्वादीनि न कल्पनीयानि, दिगवयवरहितत्वाच्चित्तं विभु=सर्वभावैः सह सम्बन्धवत्, न च विभुत्वं सर्वदेशव्यापित्वं व्यवसायरूपत्वाच्चेतस', तस्य वृत्तिरेव सङ्कोचविकाशिनीति योगाचार्य्यमतम्, यथा दृष्टिस्तिले न्यस्ता

तत्त्ववैशारदी ।

प्रतिपेदे, इदमत्राकूतम्, यद्यनाश्रयं चित्तं न देहान्तरसञ्चारि कथं तर्ह्यातिवाहिकमाश्रयते, तत्रापि देहान्तरकल्पनायामनवस्था, न चास्य देहान्निष्कर्षः आतिवाहिकस्य सम्भवति, निष्कृष्टस्य चेतसस्तत्सम्बन्धाद्, अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेवासर्गाद् आ च महाप्रलयान्नियतं चित्तानामधिष्ठानं षाट्कौशिकशरीरमध्यवर्त्ति, तेन हि चित्तमासत्यलोकादावीचेस्तत्र तत्र शरीरे सञ्चरति, निष्कर्षश्चास्योपपन्नः षाट्कौशिककायाद्, तत्र हि तदन्तरानावस्तस्य नियतत्वाद्, न चास्यापि सद्भावे प्रमाणमस्ति, न खल्वेतत्प्रत्यक्षगोचरं, न च संसारोऽस्यानुमानम्, आचार्य्यमतेनाप्युपपत्तेः, आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षमाह—न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः, किन्तु चितिशक्तिरप्रतिसंक्रमा, न चास्या निष्कर्षः सम्भवति, इत्यौपचारिको व्याख्येयः, तथा च चितेश्चित्तस्य च तत्र तत्र वृत्त्यभाव एव निष्कर्षार्थः, यच्च स्मृतीतिहासपुराणेषु मरणानन्तरं प्रेतशरीरप्राप्तिस्तद्विमोकश्च सपिण्डीकरणादिभिरित्युक्तं तदनुजानीमः, आतिवाहिकत्वं तस्य न मृष्यामहे, न चात्रास्ति कश्चिदागमः, लब्धशरीर एव

पातञ्जलरहस्यम्

न चेति-स्थितिव्यापक इत्यन्तेन, मनसो स्थितिवहिरस्वातन्त्र्यमित्युक्तिमाश्रित्याह—देहादिति, मनोऽणुस्थिति निराह—न चैतदिति । शतपत्रवेधन्यायेनाह—न चानुभूतेति, गौर-

वार्त्तिकम् ।

सार संसरणम् इहलोकपरलोकसञ्चारश्च सक्रियत्वात्संभवति विभुत्वे चैतदुभयं न घटेतेत्यर्थे, स्वशास्त्रसिद्धान्तमाह—वृत्तिरेवेति । विश्वाकाशवच्चित्तं प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात् पुरुषभेदेनानन्तञ्च,

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ! ॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमात्, अन्यथा परिच्छिन्नत्वे मनीश्वरोपाधेरपि परिच्छिन्नत्वापत्त्येश्वरस्य विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधः स्यात्, यथा तु वैशेषिका नैयायिकाश्चाकाशस्य विभुनित्यस्यापि श्रोत्रादिरूपेण कार्य्यतां देहेन सह गमनादिकं चौपाधिकत्वयाऽभ्युपगच्छन्ति तथैव विभुनित्यानां जीवचित्तानां सवितृदर्पणवद्वियदाकाशवत्तामसप्रकाशाधीनां सत्त्वप्रकाशस्वभावानां वा व्यासकत्वान्तरोपष्टम्भात् ज्ञानादिहेतु परिणामविशेषः सर्गादौ जायते,

'कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति

श्रुतेः स एव परिणामः स्वल्पमहाशरीरभेदेन संकोचविकाशशीलो भवतीत्येवमाचार्य्यैः पतञ्जलिरभ्युपगच्छतीत्यर्थः, अत्र च वृत्तिः प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः परिणाम इति प्रागेवोक्तम्, न हि क्षणद्वयावस्थायी ज्ञानेच्छाऽऽदिगुणः सर्गोत्पन्नचित्तस्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तावस्थानः परलोकपरलोकगमनादेश्च श्रवणादिभिरन्यथा पूर्वेर्घटनाद्याकारवृत्तेश्च ज्ञानसम्बन्धाप्येति, तदेवं वैशेषिकाणामाकाशवद् अस्माकं चित्तमपि नित्यानित्यामयरूपमिति सिद्धं, विशेषस्त्वयं यत्तैराकाशस्य श्रोत्ररूपेण जन्यता कर्णशष्कुल्यौपाधिकीष्यते, अस्माभिस्तु गुणान्तरसम्भेदाद् यथार्थ एव महदादिरूपेण प्रकृत्याख्यसूक्ष्मचित्तस्य परिणाम इष्यत इति, एतेन विभुनित्यत्वेऽप्याकाशस्य कार्य्यत्वमपि व्याख्यातम्, शब्दादिहेतु

वास्य विभुनः सङ्कोचविकाशिनीत्याचार्य्यैः, तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं, निमित्तं च द्विविधं- बाह्यमाध्यात्मिकं च, शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं=स्तुतिदानाभिवादनादि, चित्तमात्राधीनं श्रद्धाऽऽद्याध्यात्मिकम्, तथा चोक्तं-"ये

भास्वती।

तिलं गृह्णाति सा चाकाशे न्यस्ता महान्तमाकाशं गृह्णाति न तेन दृष्टिशक्तेः क्षुद्रं वा महद् वा परिमाणं भवेत्तथा चित्तमपि विवेकजज्ञानप्राप्तं सर्वज्ञं सर्वसम्बन्धि विभु भवति तथापि मलिनं सङ्कुचितवृत्त्यल्पज्ञं भवति, तच्चेति। तच्च चित्तं निमित्तमपेक्ष्य वृत्तिमद् भवति, श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञा इत्याध्यात्मिकं मनोमात्राधीनं निमित्तम् उक्तं सांख्याचार्यैः, ये इति। मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपा ये ध्यायिनां विहाराः=चर्या-

तत्त्ववैशारदी।

च यमपुरुषैरपि पाशबद्धो नीयेत, न त्वातिवाहिकशरीर", तस्मादाहङ्कारिकत्वाच्चैतमोऽहङ्कारस्य गगनमण्डलवत्त्रैलोक्यव्याप्तित्वाद्विभुत्वं मनस, एवञ्चेदस्य वृत्तिरपि, विभ्वीति सर्वज्ञताऽऽपत्तिरित्यत उक्तं—"वृत्तिरेवास्य" इति, स्यादेतत्—चित्तमात्राधीनाया वृत्तेः सङ्कोचविकाशौ कुत कादाचित्कावित्यत आह—"तच्च" इति, तच्च चित्त धर्मापेक्षं वृत्तौ, निमित्तं विभजते—"निमित्तं च" इति, आदिशब्देनेन्द्रियधनादयो गृह्यन्ते, श्रद्धाऽऽदीत्यत्रापि वीर्य स्मृत्यादयो गृह्यन्ते, आन्तरत्वे सम्मतिमाचार्य्याणामाह—"तथा चोक्तम्" इति, विहारो-

पातञ्जलरहस्यम्।

चापत्तेरिति भावः, क्षेत्रबीजसंयोगशोणितशुक्रसंयोगसंसारोऽनुमानप्रमाणक इत्यर्थः, घटाका-

वार्त्तिकम्।

रिणामविशेषरूपेण कार्यत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्ध विरोधाभावादिति दिक्, ये तु वैशेषिकाश्रितम् अण्वेव सर्वदाऽभ्युपगच्छन्ति, तन्मत एकदा पञ्चेन्द्रियैः पञ्चवृत्त्यनुपपत्तिः चक्षुःश्रोत्रादेः विरुद्धदेशतयाऽणोस्तदुभयसंबन्धस्यैकदाऽनौचित्यादित्यादीनि दूषणान्यूह्यानि, 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति न्यायसूत्रे च सदा सर्वज्ञत्वाभाव एव मनआख्यकरणे लिङ्गत्वेनोपन्यस्तो न त्वेकदेन्द्रियद्वयवृत्त्यभावः हेत्वसिद्धिदोषापत्तेरिति, वृत्तौ सङ्कोचविकाशयोः कारणमाह—तच्चेति। तच्च सङ्कोचविकाशनं धर्माधर्मादिरूपनिमित्तापेक्षया भवति, अनादित्वाच्चात्र नान्योन्याश्रय इति, ननु धर्मैरेव चेच्चित्तवृत्तिविकाशस्तर्हि शरीरादिधर्मं स्तुतिदानादिभिरेव ज्ञानादिसंभवे दुष्करयोगापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कायामाह—निमित्तं चेति, अभिवादनादीति। आदिशब्देन निन्दापरस्वादानातिक्रमादीन्यधर्मसाधनान्यपि गृहीतानि श्रद्धाऽऽदीनि च, श्रद्धाऽऽदयः पूर्वं व्याख्याता श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः, तद्विपरीताश्चाश्रद्धाऽऽदय इत्यर्थः, ननु श्रद्धाऽऽदिमात्रस्य धर्मनिर्वर्त्तकत्वे किं प्रमाणं तत्राह-तथा चोक्तमिति। विहारा अयत्नसाध्याः निष्पाद्यधर्मनिर्वृत्तौ हेतुः बाह्यसाधनेति, बाह्यसाधननिरपेक्षस्वभाव इत्यर्थ, तयोरिति। तयोश्च बाह्याध्यात्मिकयोर्मध्ये मानस कर्म बलीय, यतो मानसं कर्म ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशायीत्यर्थ, निरतिशयत्वमुदाहरति—दण्डकारण्यं चेति। दण्डकदेशस्तद्राजे क्रोधान्विते शुक्रः सप्तदिनशिलावृष्ट्या जनशून्यं चकार, अन्यत्सुगमम्, तथा च श्रद्धाऽऽदिसाधनजन्यो योगधर्मो यथा चित्तविकाशसाधनं तथा बाह्यधर्म इति योगधर्मस्यापेक्षेति, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत।
सर्वे धर्मास्सदोषा स्यु पुनरावृत्तिकारका॥ इति,
इज्याऽध्ययनदानानि तप स्वाध्यायकर्म च।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥ इति च,

चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति" तयोर्मानसं बलीयः, कथं ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते, दण्डकारण्यं चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत, समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत् ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

हेतुः=धर्मात्सुखमधर्माद् दुःखं, सुखाद् रागो दुःखाद् द्वेषः, ततश्च

भास्वती।

इत्यर्थः, ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः=बाह्यसाधननिरपेक्षाः, ते च प्रकृष्टं=शुक्लं धर्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति=निष्पादयन्ति, स्मर्यते च—

"सर्वधर्मान् परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत्।
सर्वे धर्माः सदोषाः स्युः पुनरावृत्तिकारकाः" ॥ इति,

दण्डकारण्यं शुक्राचार्यस्याभिसम्पातात् पांशुवर्षेण शून्यमभूत् ॥ १० ॥

हेतुरिति। धर्मादिहेतुभिर्वासना सगृहीता उपचीयमानास्तिष्ठन्ति न विलीयन्ते, सुगमम्, फलं वासनानां स्मृतिः, यं वासनास्मृतिरूपं प्रत्युत्पादकमाश्रित्य यस्य धर्मादि

तत्त्ववैशारदी।

व्यापारः, प्रकृष्टं शुक्लं, तयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये, ज्ञानवैराग्ये तज्जनितौ धर्मौ, केन बाह्यसाधनधर्मेणातिशय्येते अभिभूयेते, ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मौ तमभिभवतः बीजभावादपनयत इत्यर्थः, अत्रैव सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह—"दण्डकारण्यम्" इति ॥ १० ॥

अथैताश्चित्तवृत्तयो वासनाश्चानादयश्चेत्कथमासामुच्छेदो, न खलु चितिशक्तिरनादिरुच्छि-

पातञ्जलरहस्यम्।

द्यते, ... शादिवद् मुक्तिलाभः, तत्रेत्याचार्यमतं, न तु स्थूलशरीरातिरिक्तसूक्ष्मदेहे मानमस्तीत्याह—यथा चितेरिति ॥ १० ॥

चितेरनुच्छेदेऽपि वासनोच्छेदान्मुक्तिरित्याह—हेतुरिति, धर्माधर्मौ रागद्वेषौ सुखदुःखे

वार्त्तिकम्।

गीतायामपि—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ इति,

यतश्च मानसं कर्मैव बलीयोऽत एव जडभरतादेः समाधिनिष्ठतैव श्रूयते—

सर्वविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्।
अपश्यत्स च सर्वेषु आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥
न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम्।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

इत्यादिनेति, तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तत्प्रसङ्गेनेतरचित्तस्य दम्यप्रकारश्च दर्शितः, पुरुषे चित्तद्वारकबन्धस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासम्भवात् कर्मवासनाऽऽदिमूलकत्वे तु तदुच्छेदता मोक्षो घटत इति ॥ १० ॥

इदानीं मोक्षोपपत्तयेऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेदमुपपादयति—

"हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" वासनाहेतु संसारचक्रं न

प्रयत्नः, तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रम्, अस्य च प्रतिक्षणमावर्त्तमानस्याविद्या नेत्री मूलं सर्वक्लेशानाम्, इत्येष हेतुः, फलन्तु=यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः, न ह्यपूर्वोपजनः, मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानाम्, न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते, यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति त

भास्वती।

त्युत्पन्नता वर्त्तमानता स्मृतिरूपं तत्फलं वासनानाम्, स्मृत्युद्भवस्तु सत एव व्यक्तता, नासत उपजनः, एवं स्मृतिरूपफलाद् वासनासंग्रहः, आलम्बनं वासनानां विषयाः, श-

तत्त्ववैशारदी।

यत इत्यत आह-"हेतुफलाश्रयालम्बनैः सगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" इति, अनादेरपि समुच्छेदो दृष्टः, तद् यथाऽनागतत्वस्येति सव्यभिचारत्वादसाधनं, |चितिशक्तिस्तु विनाशकारणाभावान्न विनश्यति,न त्वनादित्वात्, उक्तं च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदः कारणसूत्रेणेति, अनुग्रहोपघातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः, तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवन्ति, नेत्री नायिका, अत्रैव हेतुमाह—"मूलम्" इति, प्रत्युत्पन्नता वर्त्तमानता न तु धर्म-

पातञ्जलरहस्यम्।

इति षडरा अविद्या, तदाह-प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रमिति, हेतुपदं व्याख्याय फलमाचष्टे—फलमिति, पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीति श्रुतिमाश्रित्याह—न हीति, असतस्य शशविषाणादेरिवासतो नोपजनो जन्मेत्यर्थः, हेतुफले व्याख्याय कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिरेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिमाश्रित्याश्रयपदं व्याकरोति—मनस्त्विति, उपप-

वार्त्तिकम्।

स्यापि हेतुरविद्येत्यतोऽविद्यैव हेतुशब्दार्थ इत्याह—हेतुरित्यादिना-इत्येष हेतुरित्यन्तेन, हेतुः संसारचक्रमित्यन्वयः, संसारचक्रस्य ज्ञानकर्मवासनाहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषणं प्रवृत्तमिदं षडरमिति, धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपेणारषट्केणाविद्यादण्डप्रेरितेन भ्रमितं भवतीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः, कुलालचक्रस्य हि दण्डेन शलाकाप्रेरणे कृते वेगाख्यः संस्कारो भवति येन कियत्कालं स्वयमपि भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनाहेतुरिति भावः, चक्रप्रवर्त्तकं दण्डमाह—अस्य चेति। नेत्री भ्रामिका तथा च सर्ववासनोदयेऽविद्यैव मूलकारणम्, अविद्याक्षये च विहितनिषिद्धकर्मणां सत्त्वेऽपि संसारचक्रभ्रमणाभावान्न वासनोदय इत्याशयः, हेतुमुपसंहरति—इत्येष हेतुरिति। अविद्या हेतुर्वासनाया इत्यर्थः, फलं त्विति। यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्माद्युत्पन्नं तदेव वासनानामपि फलं कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वादित्यर्थः, ननु फलेन कथं कारणस्य नियमरूपः संग्रहः कथं वा फलाभावे कारणाभावः फलाभावकालेऽपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्कायामाह—न ह्यपूर्वोपजन इति। अपूर्वस्य असत उपजनो जन्म हि नास्तीत्यर्थः, तथा सत्कार्यस्वीकारेणानागतावस्थफलेन व्याप्तो वर्त्तमानहेतुभवत्येवेति भावः, आश्रयमाह—मनस्त्विति। साधिकारं पुरुषार्थवत्, अत्र प्रलये वासनासत्त्वस्यानुच्छेदेन वासनाऽऽश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम् अन्यथाऽधिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्यर्थमिति, आलम्बनमाह—यदभिमुखमिति। मोक्षकाले कामिनीरूपादीनां रागवासनाव्यञ्जकानां सत्त्वेऽप्यालम्बनाभावोपपादनायाभिमुखमिति विशेषणं तथा च सन्निकृष्टं वासनाव्यञ्जकमत्रालम्बनमित्यर्थः, हेत्वादीन् व्याख्याय सूत्रार्थमाह—एवमिति। संगृहीताः व्याप्ताः, अत एषामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये

स्यास्तदालम्बनम्, एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः सङ्गृहीताः सर्वा वासना, एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभावः ॥ ११ ॥

नास्त्यसतः सम्भवो, न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्यः कथं निवर्त्तिष्यन्ते वासना इति—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् ॥१२॥

भविष्यद्व्यक्तिकमनागतम्, अनुभूतव्यक्तिकमतीतम्, स्वव्यापारोपारू-

भास्वती ।

शब्दादिविषयाभिमुखा एव वासना व्यञ्जन्ति, एवं हेत्वादिभिर्वासनासंग्रहस्तदभावे च वासनानामभाव ॥ ११ ॥

नेति । द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्य सत्यो वासना., निवर्त्तिष्यन्ते=अभावं प्राप्नुयु, अभावोऽवर्त्तमानत्वम्, अतीतानागतत्वेन व्यवहार इति यावद्, अतीतानागतलक्षण

तत्त्ववैशारदी ।

स्वरूपोत्पाद, अत्रैव हेतु —"न हि" इति, यदभिमुखीभूतं वस्तु कामिनीसम्पर्कादि, व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितु शङ्कते—"नास्ति" इति, असत इति सम्पातायातं, निदर्शनाय वा, 'अतीत—धर्माणाम्', नागतामुत्पादो, न सता विनाश, किन्तु सतामेव धर्माणामध्वभेदपरिणाम एवोदयव्ययाविति सूत्रार्थ, अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिस्तत्तथा, सम्प्रति व्यक्तिर्नास्तीति यावद्, इतश्च त्रैकाल्येऽपि धर्म सन्नित्याह—"यदि च" इति, न ह्यसज्ज्ञानविषय सम्भवति निरुपाख्यत्वाद्, विषयावभासं हि विज्ञान नासति विषये भवति, त्रैकाल्यविषयं च विज्ञान योगिना, अस्मदादीनां च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्नं स्याद् उपपद्यते च, तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगते स्त इति, एवमनुभवतो ज्ञान विषयसत्त्वे हेतुरुक्तम्, उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह—"किञ्च भोगभागीयस्य" इति,

पातञ्जलरहस्यम् ।

सिमाह—न हीति, अवसिताधिकारे भोगजनक इत्यर्थ., उपसंहरति—एवमिति, हेत्वादिचतुर्भि सगृहीतो व्यास, एषा चतुर्णां जनकानामभावे तदभावो वासनाऽभाव इति सूत्रार्थ ॥११॥

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया-

मित्युक्ते ज्ञान च निर्विषयं चेति दुर्घटमिति,

तेषां विषयान् सूत्रारूढान् करोति,—अतीतेति, पदकृत्यमाह—भविष्यदिति, ज्ञानज्ञेयवार्त्तिकम् ।

सदाश्रयाणा तन्नियतानां वासनानामत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः तथा च वासनानामनादित्वेऽपि मोक्ष संभवतीत्याशय ॥ ११ ॥

सत्कार्याभ्युपगमाद् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कोत्तरसूत्रमवतारयति—नास्तीति । द्रव्यत्वेन संभवन्त्य वस्तुत्वेन तिष्ठन्त्य,

"अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्" भवेदप्ययं दोषो यदि स्वरूपतया वासनानामस्माभिरुच्छेद कि स्वत्यन्तातीततामात्र यतोऽतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति, नन्वेकदा विरुध्यमानाना धर्माणां कथमेकत्र सत्ता घटेत तत्राह—अध्वभेदाद्धर्माणामिति । भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थ, वर्तमानलक्षणानामेव धर्माणाम् एकदा विरोध इति भाव, अतीतानागतयो स्वरूपानपाये प्रमाण दर्शयति भाष्यकार,—भविष्यदिति । भविष्यन्ती व्यक्तिरभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथा, ध्येयमिति । ध्येयमप्येतद्वस्तु स्वरूपवद् यतो योगिना प्रत्य

दं वर्त्तमानं, अयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयं, यदि चैतत्स्वरूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत, तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति, किञ्च भोगभागीयस्य वाऽपवर्गभागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत, सतश्च फलस्य निमित्तं वर्त्तमानीकरणे समर्थं, नापूर्वोपजनने, सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणं कुरुते, नापूर्वमुत्पादयति, धर्मी चानेकधर्मस्वभावः, तस्य

भास्वती ।

वस्तु स्वरूपतः=स्वविशेषरूपतोऽस्ति, अध्वभेदात् काललक्षणभेदाद् धर्माणां कारणसंसृष्टरूपेण वर्त्तमानानामेव तथा व्यवहार इति सूत्रार्थः, भविष्यदिति । निर्विषयं ज्ञानं न भवेदिति सर्वं ज्ञानस्य विषयः स्यात्, तस्मादतीतानागतसाक्षात्कारस्यास्ति विशेषविषयः, तद्विषयस्यागोचरत्वाल्लौकिकैरध्वभेदेन लक्षित्वा व्यवह्रियते, किञ्चेति कर्मणः उत्पित्सु फलमुत्पत्स्यमानं फलमित्यर्थः, यदि निरुपाख्यमसत् तदा तदुद्देशेन कुशलस्यानुष्ठानं न युक्तियुक्तं भवेत्, सिद्धं=वर्त्तमानं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणम्=अभिव्यक्ति-

तत्त्ववैशारदी ।

कुशलः निपुणः, अनुष्ठेयेऽपि च यद् यन्निमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधत्ते, यथा काण्डलावनेदाध्यायादयः न खल्वेते काण्डलावादयोऽसन्तमुत्पादयन्ति, सत एव तत्प्राप्तिविकारौ कुर्वन्ति, एवं कुलालादयोऽपि सत एव घटस्य वर्त्तमानभावहेतवः इत्याह—"सतश्च" इति, यदि तु वर्त्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वं हन्त भो वर्त्तमानस्याप्यभावा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

योरविनाभावमाह—फलमिति, कार्यं हि कारणाधीनं तन्निरुपाख्यं गगनकमलिनीकल्पं चेदभ्रान्तानामनुष्ठानं क्रिया कुतस्त्येत्यर्थं, निमित्तं यदि धर्मी, नापूर्वमुत्पद्यतेऽसदे-

वार्त्तिकम् ।

क्षज्ञानस्य ज्ञेयं विषयः, अत्र तत्माह—यदि चेति । नेदमिति । शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शनादिति भावः, तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसासूत्रेण 'नाभाव उपलब्धे' रिति, ननु शुक्तिरजतादिवद् बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्मादिजन्योऽतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेन्न-योगिना पूर्वानुभूतातीतादेः कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, बाधकाभावेऽपि वस्तूना बुद्धिमात्रत्वे वर्त्तमानावस्थवस्तूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च, न चानुपलम्भो बाधकः, योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौक्ष्म्येणानुपलम्भोपपत्तेः, तथा च साङ्ख्यसूत्रं सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि' रिति, नन्वतीताद्यवस्थाया नास्तीतिप्रत्ययो बाधक इति, मैवम्-योगिप्रत्यक्षेण लौकिकप्रत्यक्षस्य बाधनाद् इदानीं घटोऽतीत इत्यादिप्रतीतिबलाद् नास्तीतिप्रत्ययस्यातीतताऽऽदिविषयत्वाच्चेति, अतीतानागतसत्त्वस्वीकारे बीजान्तरमाह-किं चेति। भोगभागीयस्य भोगसाधनस्य, निरुपाख्यमसत् तदुद्देशेनेत्यस्य विवरणं तेन निमित्तेनेति कुशलो निपुणः, कुशलो योगी-अनागतं साक्षात्कृत्य तद्वर्त्तमानत्वाय यतते यथाऽर्जुनः कृष्णशरीरे कालात्मके भीष्मादिप्रवेशं भाविनं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्त इति, नन्वेवं कारणव्यापारो विफलः कार्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्कां परिहरन्नेव परमते दूषणान्तरमाह—सतश्चेति । तथा चाव्यक्तावस्थया सतो वर्तमानतायां कारणव्यापारसाफल्यं, दृष्टं च कारणव्यापारेण सत एवाभिव्यज्यत इति यथा पाषाणेषु सतामेव प्रतिमापद्मादीनां लौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रमिति, तदुक्तं वासिष्ठे-

सुपुष्ठावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ इति,

चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः, न च यथा वर्त्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतं वा, कथन्तर्हि-स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति. स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति, वर्त्तमानस्यैवाध्वन., स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवत्यतीतानागतयोरध्वनो', एकस्य चाध्वन समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वा भावस्त्रयाणामध्वनामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

भास्वती ।

रूपविशेषावस्थाप्रापणं कुरुते, धर्मोति । धर्मा प्रत्यवस्थिता =प्रत्येकं धर्मा अवस्थिता', वर्त्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं=धर्मिणो विशिष्टा या व्यक्तिस्तत्सम्पन्नं द्रव्यतः = ग्रहमाणस्वरूपतोऽस्ति तथाऽतीतमनागतं वा द्रव्यं न व्यक्तिविशेषापन्नम्, एकस्य वर्त्तमानाध्वन समये, धर्मिसमन्वागतौ =धर्मिणि संसृष्टौ, नाभूत्वा =सत्त्वादयेत्यर्थ, भावरूपाणामध्वना नामसत्त्वादित्यर्थ ॥ १२ ॥

त इति । सूक्ष्मात्मान =अतीतानागताना षोडशविकारधर्माणां सूक्ष्मस्वरूपाणि

तत्त्ववैशारदी ।

ऽतीतानागतत्वाभावाद्, अध्वधर्म्यविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह—"धर्मा च" इति, प्रत्येकमवस्थान प्रत्यवस्थितिरिति, 'द्रव्यत' इति—द्रव्ये धर्मिणि, सार्वविभक्तिकस्तसिः, यद्यतीतानागतावतीतानागतत्वेन स्तस्तर्हि वर्त्तमानसमये तत्त्वाभावान्न स्यातामित्यत आह-"एकस्य च" इति, ' प्रकृतमुपसंहरति-"नाभूत्वा भाव"इति१२

स्यादेतद्—अयन्तु नानाप्रकारो धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो न प्रधानादेकस्माद् भवितुमर्हति, न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्य्यभेदसम्भव इत्यत आह—"ते व्यक्त-

पातञ्जलरहस्यम् ।

नरविषाणादेरजनप्रसक्ते, एतदेवाह-निमित्तमिति, सति धर्मिणि धर्मचिन्तेति न्यायादाह—धर्मा चेति, यदि क्षणिकं वार्तमानिकं सर्वं तदा तद्भेदाभाव, प्राप्त इत्याह—तस्य चेति, दृष्टार्थं धुनाति—न सेति, इत्युपसंहारे नाभावो विद्यते सत इति स्मृते ॥ १२॥

वार्तिकम्

चैतन्ये च जगदाख्ये प्रकृतिपुरुषयोस्तथाय विरुद्धदृविवेचन प्रकृतिद्वारोपास नार्थो श्रुतिरनूद्यतोरुच्यते सर्वधर्मत्वसत्यसंकल्पत्वादिवद् अथ वा गगने वायोरिवाधारस्य सम्बन्धेऽननुव चैतन्ये जगत उच्यत इति, ननु तथाऽपि कारणनित्यत्वेनातीताद्यवस्थाद्दपि कारणादसदेव कार्याभिव्यक्ति स्यात्, तत्राह—निद्धमिति । सिद्धं वर्त्तमानमेव निमित्तमित्यादिरर्थ', सत कार्यस्योत्पत्तौ कारणव्यापारस्य दृष्टानिरासायोक्तं विशेषानुग्रहणमिति, परमतं निरस्यति—नापूर्वेति, अतो नापूर्वमुत्पाद्यतीत्यर्थ, अपूर्वोत्पादने च शशशृङ्गादावपि कारणव्यापारानुद्भवस्स्यात,उत्पत्ते प्राक् शशशृङ्गादिभ्यो घटादीना वैलक्षण्याभावादिति, अधिकं तु प्राग्गुक्तम्, अध्वभेदादिति सूत्रावयव व्याचष्टे—धर्मा धर्मेति । अतो न विरोध इत्याह—न इति । अभिव्यक्तिरूपण विशेषणेनैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इति वाक्यार्थ, द्रव्यत स्वमिथाकारित्वेन, पृच्छति कथं तर्हीति । उत्तर-स्वेनैवेति। व्यङ्ग्येन भाव्यव्यक्तिकेन वर्तमानस्यवस्था स्वरूपनारित्यन्त उपसंहार, पश्चा चात्र सतमद्यं, ननु तथाऽप्येकाध्वसमयेऽपराध्वाभावादध्वत्रयव स्तकार्यहानिरित्याशङ्कायामाह—एकस्य चाध्वन इति । एतच्च नेन भूतोनुव्यक्तिस्यादिसूत्र सम्यगुपपादितमस्माभिरिति, नाभूत्वा =असत्त्वा, त्रयाणाम ध्वनां लक्षणानामिति ॥ १२ ॥

ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्त्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः स्
क्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाः, सर्वमिदं गुणानां सन्निवेशविशेषमात्रमिति
परमार्थतो गुणात्मानः, तथा च शास्त्रानुशासनं—

भास्वती।

षडविशेषास्तन्मात्रास्मितारूपाः, षष्टितन्त्रानुशासनमत्र गुणानामिति, परमं रूपं मूलक

तत्त्ववैशारदी।

सूक्ष्मा गुणात्मानः" ते—त्र्यध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो, न त्रैगुण्याति
रिक्तमेषामस्ति कारणम्, वैचित्र्यन्तु तदाहितानादिक्लेशवासनाऽनुगताद्वैचित्र्याद्, यथं
ऽऽ वायुपुराणे—

"वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुत" इति,

व्यक्तानां पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणां च वर्त्तमानानामतीतानागतत्वं षडविशेष
यथायोगं भवन्ति, सम्प्रति विषयस्य नित्यानित्यरूपे विभजन् नित्यरूपमाह—"सर्वमिदम
इति। इदं—दृश्यमानं, सन्निवेश—संस्थानभेदवान् परिणाम इत्यर्थः, अत्रैव षष्टितन्
शास्त्रस्यानुशिष्टिः—मायेव तु न माया, सुतुच्छकं—विनाशि, यथा हि मायाऽत्यैव

पातञ्जलरहस्यम्।

यथा वारिदमुक्तमुदकं सहकारिभेदान्नानारसं तथा प्रधानमिति सूत्रारूढं कुर्वन्नाह—ते व्य
क्तेति, गुणानां सन्निवेश साम्यावस्था प्रधान तस्य विशेषो भेदमात्रं बीजस्याङ्कुरादौत्य
सम्मतिमाह—न दृष्टिपथमृच्छति, न साक्षाद्, यदपि तत्कार्यं साक्षात्कृतं तदपि मरीच्यु
दकवदलीकमित्याह—सुतुच्छकमिति, षष्टितन्त्रस्य सांख्यशास्त्रस्य, मायेव न तु मायेत्यने

वार्त्तिकम्।

तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तदन्यचित्तानां बन्धप्रकार उक्तस्तस्य च मोक्षानुपपत्तिः परिहृ
इत परं मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य विषयो लक्षणादिकं चातिविस्तरे
प्रतिपादनीयं विशेषदर्शिन इत्यादिसूत्रत्रयपर्यन्तैः सूत्रैः, तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यक
रणयोर्विवेकं सम्यग् ज्ञानविषयकदेशं दर्शयति—

"ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मान" ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथाऽपि कालभेदेन व्यक्ता सूक्ष्म
वा भवन्तु सर्व एव गुणात्मान सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति सदा वर्त्तमानत्वेन गुण
एव तदपेक्षया सत्या इत्यर्थ, व्याचष्टे—ते खल्विति, अत्र सूक्ष्मात्मान इत्यस्यानन्तरं षः
विशेषा इति पाठ क्वचित्तिष्ठति स तु प्रामादिकत्वादुपेक्षणीय, सर्वविकाराणामेव गुणात्मक
त्वस्य वक्तव्यतया षडविशेषमात्रनिर्देशानौचित्यादिति, अयमर्थ —ते धर्मा व्यक्तस्वरूप
सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ता. परमार्थतो गुणात्मानो गुणरूपेणैव सन्तो न तु स्वरूपे
यत सर्वमिदं धर्मजातं सत्त्वादीनां संनिवेश संयोगस्तद्विशेषमात्रं तद्विलये विलयात्, तद्वर्त
मानतायां वर्त्तमानत्वात्तन्नियतमिति, तदुक्तम्-आद्यन्तयोर्यदसदस्ति तदेव मध्य इति त्रिगु
णात्मकमायैव जगत्परमार्थ इति च, अपारमार्थिकत्वं चानित्यतामात्ररूपासरम्, अन्यथ
सृष्ट्यादिप्रतिपादकसूत्रादिविरोधात्, अत्रावयवसंयोगातिरिक्तो धर्मो नास्तीति न भाष्यार्थं
अवयविद्रव्यस्यातिरिक्तस्य स्थाने स्थाने व्यवस्थापितत्वादिति, उक्तार्थे शास्त्रं प्रमाणयति—
तथा चेति, परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत्, मायेव लौकिकमायावत् क्षणभङ्गुरम् अत
सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छम् अल्पसारं स्थिराशाभावादिति, अत्र सुशब्देन परिणामितया गु
णानामपि तुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छा., गुणकार्यं तु दृ
श्यमानं गुणापेक्षयाऽपि तुच्छम्, अत सुतुच्छमिति, यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तुना कारं
मुख्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुते, 'विश्वस्य बीजं परमास मायेति'स्मृतेश्च, मायात
हि मृषाविकारेण व्यामोहकत्वं तच्च प्रकृतावेव मुख्यं —

"गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति,
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्" इति ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति—

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

भास्वती ।

मव्यक्तावस्था न दृष्टिपथमृच्छति=गच्छति, व्यक्तं दृष्टिपथं प्राप्तं यद् गुणरूपं तद् मायेव सुतुच्छकं मायया प्रदर्शितं प्रपञ्च यथा तुच्छं तथेति ॥ १३ ॥

यदेति । सर्वे = अत्र इत्यर्थः, गुणाः कथं तेषां परिणाम एकत्वव्यवहारः, परस्पराङ्गा-

तत्त्ववैशारदी ।

न्यथा भवति, एवं विकारा अप्याविर्भावतिरोभावधर्माणः प्रतिक्षणमन्यथा प्रकृतिर्नित्यतया-मायाविधर्मेण परमार्थेति ॥ १३ ॥

भवतु त्रैगुण्यस्येत्थं परिणामवैचित्र्यमेकस्तु परिणामः पृथिवीयमिति वा तोयमिति वा कुतः, त्र्यात्मन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति—"यदा तु सर्वे गुणा" इति

पातञ्जलरहस्यम् ।

न लक्षणपरिणामित्वं दर्शितम्, एतदेवाह—यथेति, एवं विषस्यार्थक्रियाकारित्वेन मायातो वैलक्षण्यमाह—मायाविधर्मेणेति ॥ १३ ॥

न हि तृणवृत्रकपालानामेककार्यं दृष्टमपि तु त्रितयं तद्वद् गुणानामेकं कार्यं कथं स्यादि-

वार्त्तिकम् ।

'प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो'रिति,
'जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञक'मिति,

भारतात्, तथाऽपि कार्यकारणाभेदान्मायाशब्दः कार्येऽपि प्रयुक्तः—
'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया'

इत्यादाविवेति मन्तव्यम्, नन्वेवं प्रपञ्चोऽपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव अन्यथा
मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
मूलमायाऽभिधाना तस्या शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥

इति कौर्मादिषु मूलेतिविशेषणवैयर्थ्यात्, तत् कथमिवशब्दः प्रयुक्त इति, मैवम्—लौकिकस्येन्द्रजालादेरेवात्र दृष्टान्तत्वेनैवशब्दौचित्यादिति, प्रपञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे श्रुतिरपि 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यादिरदादर्शन्या, तथा विष्णुपुराणमपि—

शिबिका दारुसंघातो रचना स्थितिसंस्थितिः ।
अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ ! तद्भेदे शिबिका त्वया ॥
एवं छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृश्यताम् ।
क्व जातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

इत्यादि, एवंविधेषु च वाक्येषु विकाराणामनित्यतयैव विवेकवैराग्ययोस्तात्पर्यं न तु कार्यखण्डने कार्यकारणभावप्रतिपादकवाक्यविरोधात्, न च तदनुवादमात्रं महदादिसृष्टेर्लोकिकप्रमाणानधिगततत्त्वेन अनुवादासम्भवात्, प्रमाणान्तरसत्त्वे च तेन सहापि विरोधस्याप्यावश्यकत्वात्, किं च सर्वविकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन श्रुतिप्रमाणादप्येतेऽपि कारणत्वाभिमतमहदादौ पुनः सन्देहः स्यात् प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयादिति-र्निति दिक् ॥ १३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयति—यदेति, यदि सर्वे विकारा अनेकगुणमात्रा तदा कथमेकं इन्द्रिय-

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं, ग्राह्यात्मकानां शब्दभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति, शब्दादीनां मूर्त्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवः, तेषां चैकः परिणामः पृथिवी-"गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादि,

भास्वती।

क्तित्वेन परिणामजननस्वभावात् परिणामभूतानां वस्तूनां तत्त्वमेकमिति व्यवहारः, प्रख्येति। ग्रहणात्मकानां=ग्रहणतत्त्वोपादानभूतानाम्, शब्दादीनामिति शब्दादीनां प्रत्येकं शब्दादितन्मात्राणां तत्र मूर्त्तिसमानजातीयानाम्=पृथिवीत्वसजातीयानाम्, एकपरिणामस्तन्मात्रावयवः=गन्धतन्मात्ररूपो गन्धपरमाणुः, गन्धतन्मात्रमवयवो यस्य

तत्त्ववैशारदी।

"परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम्" बहूनामप्येकः परिणामो दृष्टः, तद् यथा गवाश्वमहिषमातङ्गानां रुमानिक्षिप्तानामेको लवणत्वजातीयलक्षण परिणामः, वर्त्तितैलानलानां च प्रदीप इति, एवं बहुत्वेऽपि गुणानां परिणामैकत्वं, ततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं तत्त्वमेक

पातञ्जलरहस्यम्

त्याशङ्क्य सूत्रेण समाधत्ते-परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वमिति, रुमा लवणभूमिस्तत्र क्षिप्तानां गवादीनां विजातीयानामेकजातीयो लवणरसः, एवं प्रकाशादिगुणत्रयाणां ग्रहणात्मनेन्द्रियेण श्रोत्रं ग्राह्यात्मना विषयरूपेण शब्दः रजोऽत्र प्रवृत्तिहेतुः, एवं गन्धादितन्मात्रपञ्चकस्य भूमिरेकं कार्यम्, एवमन्यत्रोदाहरणीम्,

वार्त्तिकम्।

न्मात्रम् एकं चक्षुरिति लोकशास्त्रयोर्व्यवहार इति शङ्कावाक्यार्थः, तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम्, परिणामस्यैकत्वाद्वस्तूनां गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना परमार्थतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेणानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थः, अत एव श्रुतिर्व्यावहारिकस्याग्न्याद्यवयविनः एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकमुक्तवती 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमि'ति, परिणामस्यैकत्वं भाष्यकारो दर्शयति—प्रख्येति, ग्रहणात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपेण परिणतानां बाह्यकरणभावेन श्रोत्रमित्येकः परिणाम इत्यर्थः, तेन महदहंकाररूपेणापि परिणामैकत्वकथनान्न न्यूनता, अत्र श्रोत्रशब्देनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानि, ग्राह्यात्मकानामिति—तामसान्तःकरणरूपेण परिणतानामित्यर्थः, अत्र शब्द इति, शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं मूर्त्तिसमानजातीयानामित्यागामिभाष्येण द्रव्यत्वलाभात्, एतदपि रसादितन्मात्राणामुपलक्षणम्, एवं कर्मात्मकानां राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां कारणान्तर्भावेनैकः परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम्, अतः परं स्थूलभूतरूपेणैकपरिणामं दर्शयति—शब्दादीनामिति, मूर्त्तिः काठिन्यं पृथिवीत्वमिति यावत्, मूर्त्या सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणाम् एकः परिणामः पृथिवीपरमाणुः स्थूलपृथिव्याः परमसूक्ष्मावस्थेत्यर्थः, इदं चाग्रे प्रतिपादयिष्यामः, अयमेव सूक्ष्मशब्देन सांख्ये प्रोक्तः—

'सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्यु'रित्यत्र,

अयं च परमाणुर्वैशेषिकैस्त्रसरेणुशब्देनोच्यते, अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्याः परमसूक्ष्मत्वात्पृथिवीपरमाणुरिति गुणेषु पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेनाणुत्वेऽपि न पृथिव्यामणुत्वव्यवहार इति तस्य च पार्थिवपरमाणोर्निरवयवत्वभ्रमनिरासाय पञ्चतन्मात्राण्येवावयवा इत्याह—तन्मात्रावयव इति बहुव्रीहिविग्रहः, महाभूतादिरूपपरिणामस्याप्येकत्वं दर्शयति—

भूतान्तरेष्वपि स्नेहाद्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्यमेकवि

भास्वती ।

तादृशावयव पृथिवीपरमाणु=भूतरूपस्य पृथिवीतत्त्वस्य गन्धतन्मात्रजाता अणवो येषां समष्टिः क्षितिभूततत्त्वम्, तात्त्विकक्षितिभूताणूनां तेषां गन्धधर्मकाणामेकः परिणामो-भौतिकी महती पृथिवी तथा गौर्वृक्ष पर्वत इत्येवमादिः, अन्येषामपि भूतानां स्नेहादि-धर्मानुपादाय=गृहीत्वा, अनेकेषां धर्मभूतं सामान्यम्=एकत्वमित्यर्थः, तथा चैकारम्भ एवं समाधेय =उपपादनीयः, यथा रसपरमाणूनामेको विकारो रसलक्षणमद्भूतं तस्य च स्नेह-

तत्त्ववैशारदी।

त्वम् ग्रहणात्मकानां=सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहङ्कारावान्तरकार्य्याणां करणभावे-नैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियम्, तेषामेव गुणानां तमःप्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैक परिणाम शब्दो विषय, शब्द इति=शब्दतन्मात्रं, विषय इति ज्ञत्वमाह-न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वमस्भव इति, शेषं सुगमम्, अथ विज्ञानवादिनं-

पातञ्जलरहस्यम् ।

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो-

रित्युक्तेः—

सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदित्यादितर्कमाशय बौद्धः शङ्कते-नान्यर्थो विज्ञानविग्रहचर विज्ञानातिरिक्तः, अनया दिशा प्रकारेण, क्षणमात्रवर्तिना प्रत्य-यानां परस्य वार्ताऽनभिज्ञत्वेन संवादकाभावात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिरित्या-

वार्त्तिकम् ।

तेषामिति । एवमिति । एवं भूतान्तरेष्वपि जलादिषु स्नेहादिजातीयानि जलत्वतेज-स्त्ववायुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राणि गृहीत्वा सामान्यं सजातीयानामनेकेषां धर्म-भूतं एकविकारारम्भ उपपादनीय इत्यर्थः, तद्यथा गन्धतन्मात्रं वर्जयित्वा चतुस्तन्मात्राणां स्नेहजातीयानाम् एक परिणामो जलपरमाणुस्तेषां च महाजलादिः, एवं गन्धरसौ वर्जयित्वा औष्ण्यजातीयानां त्रितन्मात्राणां तेजोऽणुस्तेभ्यो महातेजआदिः, एवं गन्धरसरूपाणां वर्जनाद् द्वाभ्यां वाय्वणुस्तेभ्यो महावाय्वादिः, एवं शब्दतन्मात्रादहङ्कारांशसहकृतादाका-शाणुस्तेभ्यो महाकाशादिरिति, इदमत्राऽवधेयम्-शब्दादीनां मूर्त्तिसमजातीयानामित्यादिग्रा-वयादत्र दर्शनेऽयं सिद्धान्त-शब्दादितन्मात्रपञ्चके काठिन्यस्नेहादिरूपेण्या पृथिवीत्वा-दिजातयः सन्ति, तत्र पृथिवीजातीयैः शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिवीपरमाणुरारभ्यते पृथिव्या पञ्चगुणोपलम्भात्, एवं जलजातीयैः शब्दादिरसपर्यन्तचतुस्तन्मात्रैर्जलपरमाणुः, एवं तेजोजातीयैः शब्दादिरूपान्तत्रितन्मात्रैस्तेजःपरमाणुः, एवं वायुजातीयाभ्यां शब्द-स्पर्शतन्मात्राभ्यां वायुपरमाणुः, एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहकृतादाकाशा-णुर्जायते, एवं परमाणुगणोत्पत्त्यनन्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते, श्रुतौ चाकाशादिक्रमेण महाभूतोत्पत्तिसिद्धेरिति समानतन्त्रन्यायेन च सांख्येऽपीत्ययमेव सिद्धान्त उन्नीयते, विष्णुपुराणादौ तु शब्दतन्मात्रादाकाशमाकाशात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुरि-क्रमेण सृष्टिः स्मर्यते यथा विष्णुपुराणेऽहङ्कारसृष्ट्यनन्तरम्—

तथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः ।
भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः ॥
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

काराऽऽरम्भः समाधेयः, नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसह-चरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नवते, ज्ञानपरिक-

भास्वती।

घर्मके पानीयं जलमित्यादि, नास्तीति। विज्ञानविसहचरः=विज्ञानविसंयुक्तः, वस्तुस्वरूपमपह्नुवते=अपलपन्ति, ज्ञानेति। वस्तु न परमार्थतोऽस्तीति ते वदन्ति तेषां तद्वचनादेव वस्तु स्वमाहात्म्येन प्रत्युपतिष्ठते, परमार्थस्तु बाह्यवैराग्यात् सिध्यतीति सर्वसम्मतिः, बाह्यवस्तु चेन्नास्ति तर्हि कथं तत्र वैराग्यं कार्यम्, तच्चेत्तद्रूपप्रतिष्ठं तत्राप्यस्ति किञ्चिद्

तत्त्ववैशारदी।

वैनाशिकमुत्थापयति—"नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर" इति, यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद् भिन्नानि भवेयुस्तदुत्पत्तिकारणमीदृशं प्रधानं कल्पेत न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः, तत्कथं प्रधानकल्पनं, कथं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहङ्कारविकाराणां कल्पनेति, तथा हि जडस्यार्थस्य स्वयमप्रकाशत्वान्नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरः=साहचर्य्यं=सम्बन्धः, तदभावो विसहचरः, विरभावार्थः, विज्ञानासम्बन्धी नास्तीति-व्यवहारयोग्य इत्यर्थः, अस्ति तु विज्ञानमर्थविसहचरं, तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वगोचरास्तिताव्यवहारे कर्त्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाऽभावात्, तदनेन वेद्यत्वसहोपलम्भनियमौ सूचितौ विज्ञानवादिना, तौ चैवं प्रयोगमारोहतः—यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानस्यात्मा, वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, निषेध्यभेदविरुद्धेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपतीति, तथा यद्येन नियतसहोपलम्भं तत् ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्राद् द्वितीयश्चन्द्रः, नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेध्यभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमं निवर्त्तयंस्तद्व्याप्तं भेदं प्रतिक्षिपतीति, स्यादेतद्-अर्थश्चेन्न भिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासत इत्यत आह-"कल्पितम्" इति, यथाऽऽहुर्वैनाशिकाः—

> सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
> भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति,

पातञ्जलरहस्यम्।

इ-हन्तेत्यादि-अर्हतीत्यन्तेन, स्थौल्यं नाम बहुदेशव्यापित्वं जलाहरणादिसामर्थ्यं वा तद्ग्राह्यं दुर्घटं बहुदेशग्राहकाणि यानि विज्ञानानि क्षणिकत्वेन तेषामयुगपदनुपस्थितेः, कथ

वार्त्तिकम्।

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता, तस्या अयमर्थः—सोऽहङ्कारो महताऽऽवृत आपूरितः यथा पृथिवी जलेनानुविद्धा भवति तद्वत् ततो महताऽऽपूरणाद् द्वाभ्यां मिलित्वा भूतादिस्तामसाहंकारः तन्मात्रिकं सर्गं तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्ज चकार तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रात्स्वद्वितीयात् शब्दगुणकम् आकाशं ससर्जेत्यनुपज्यते तथा चाहङ्कारशब्दतन्मात्राभ्यां-मिलित्वाऽऽकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरमपेक्ष्यत इति सिद्धम्, तच्च शब्दगुणकमाकाशं-भूतादिनाऽहङ्कारेणापूरितं भूत्वा स्पर्शमात्रं ससर्ज, अत्र चाकाशेऽहङ्कारस्यापि कारणत्ववचनादपरभूतचतुष्केऽपि तत्तन्मात्राणामहङ्कारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते युक्तिसाम्यात्, एतत्सूचनायैव भूतादिशब्देनाहङ्कारोपन्यासः ततश्च स्पर्शतन्मात्राद् बलवान्महावायुरभवदिति,

एवं क्रमेण तत्तन्मात्राधिक्येन तेजआदिभूतत्रयोत्पत्तिवाक्यान्यपि तत्र व्याख्येयानि, कार्यकारणयोर्विवेकप्रकारः प्रदर्शितः, इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सर्वं वस्त्वसत् चित्तकल्पितमात्रं स्वप्नवदिति य आहुस्तन्निषिध्य चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारं दर्शयिष्यन्निति सूत्रकारः तन्मतमवतारयितुमुपक्रमते—नास्त्यर्थ इति, विज्ञानवादिन आहुः—बाह्यवस्तुनः प्रतीतिरेव

ल्पनामात्रं वस्तु स्वप्नविषयोपमं, न परमार्थतोऽस्तीति य आहुः, ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन

भास्वती ।

द्वस्तु यस्य तद् अन्द्रूपम्, एव वस्तु स्वमाहात्म्येन प्रत्युपतिष्ठते, किञ्च न स्वप्नविषयश्चित्तमात्रादेवोत्पद्यते पूर्वानुभूतरूपादिविषया गामेव तदा कल्पनं स्मरणञ्च, शब्दाद्यनुभवश्चित्विन्द्रियद्वारेणोपस्थितबाह्यवस्तुत एव निवर्त्तते, न हि जन्मान्धस्य रूपज्ञानात्मकः स्वप्नो भवति, तस्माद्विषयज्ञानं न चित्तमात्राधीनं किन्तु चित्तव्यतिरिक्तबाह्यवस्तूपरागाच्चेतसि

तत्त्ववैशारदी ।

कल्पितत्वं विशदयति-"ज्ञानपरिकल्पना" इति । निराकरोति-"ते"इति । ते कथं श्रद्धेयवचनाः स्युरितिसम्बन्धः, प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितम्, कथं-"तथा"इति । यथा यथाऽवभासते इदन्द्वारास्पदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थितं, न तु कल्पनोपकल्पितं विज्ञानविषयताऽऽपन्नम्, स्वमाहात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थस्य दर्शयति यस्मादर्थेन स्वकीयया बाह्यतया विज्ञानमजनि तस्मादर्थस्य ग्राहकं, तदेवम्भूतं वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन विकल्पस्याप्रमाणात्मकत्वात्तद्बलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मकत्वम्, तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य = उपप्लुतं कृत्वा उपगृह्णते ति काचित्कः पाठः, तत्रापि स एवार्थः तदेवापलपन्तः श्रद्धातव्यवचनाः स्युरिति, इदमत्राकूतं—सहोपलम्भनियमश्च वेद्यत्वं च हेतू सन्दिग्धव्यतिरेकतयाऽनैकान्तिकौ, तथा हि-ज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्थदेतद् बाह्यत्वं स्थूलत्वं च

पातञ्जलरहस्यम् ।

बहुत्वं नाम सङ्ख्याविशेषः तस्य व्यासज्यवृत्तित्वात् शक्त्यभावः, स्वयमभिन्नत्वात्, कथं बहुदेशव्यापित्वमहः, द्वितीयस्त्वनुपपन्नः-आदौ घट इतिधीस्तत्र तदिष्टसाधनताधी-

वार्त्तिकम् ।

सत्तां परमार्थवस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा अतीतादिकं वा किमपि नास्ति—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
यथा रथादयः स्वप्ने भान्तीव नैव सन्ति ते ।
तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि च न सन्ति वै ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्परयैव बाह्यवस्तुनिराकरणात्, तथा युक्तिरप्यस्ति स्वप्नादौ तावत् विषयं विनाऽपि ज्ञानमुभयवादिसिद्धमनुभवविषयत्वं विना हि विषयः परैरपि न स्वीक्रियते, अत उभयवादिसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्नादिवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति, तामिमां युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति—नास्त्यर्थ इत्यादिना, विज्ञानविसहचरो विज्ञानाभावकालीनोऽर्थ उभयसिद्धो नास्ति ज्ञानं स्वप्नाभावकालीनं स्वप्नादौ कल्पितमुभयवादिसिद्धमित्यनया दिशा = एतद्युक्तिमार्गेण ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमपह्नुवते, य इत्यावपन्हुवतइत्यन्तं विवृणोति-ज्ञानेत्यादिना-आहुरित्यन्तेन, इत्कृद्यसुदिताश्च पराभिप्रेतश्रुत्यादयः पूर्वोक्ता तथा युक्त्यन्तराणि च,

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये—

इत्यादीनि, सन्मत एवयमादौ निराकरोति—ते तथेति, ते विज्ञानवादिन एवासन्त इत्यर्थः, तत्र हेतुमाह—प्रत्युपस्थितमित्यादिना-स्युरित्यन्तेन, अस्यार्थः -इदं सर्वं वस्तु स्वमाहा-

वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः ॥ १४ ॥

भास्वती ।

तदुत्पद्यते, वैनाशिकानामप्रमाणात्मकं वाङ्मात्रसहायं विकल्पज्ञानमेव प्रमाणम्, अत कथं ते श्रद्धेयवचनाः स्युरिति ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

भासेते, न ते ज्ञाने सम्भवतः, तथा हि—नानादेशव्यापिता स्थौल्यं, विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वं, न चैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते तद्देशत्वातद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्रासम्भवात्, सम्भवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गात् अत एवास्तु विज्ञानभेद इति चेत्, हन्त भो परमसूक्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्त्ताऽनभिज्ञानां स्वगोचरमात्रजागरूकाणां कुतस्त्योऽयं स्थूलावभासः, न च विकल्पगोचराभिलापः, संसर्गाभावात्, विशदप्रतिभासत्वाच्च, न च स्थूलमालोचितं यतस्तदुपाधिकस्य विशदता भवेत् तत्पृष्ठभाविनः, न चाविकल्पवत् विकल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचरः, तस्य चास्थूलत्वात् न स्थूलगोचरो भवितुमर्हति तस्मात् बाह्ये च प्रत्यये स्थूलस्य बाह्यस्य चासंभवादलीकमेव तदास्थातव्यम्, न चालीकं विज्ञानादभिन्नं, विज्ञानस्य तद्वत् तुच्छत्वप्रसङ्गात् तथा च बाह्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात् कुतो भेदप्रतिपक्षत्वं, सहोपलम्भनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोः सतोरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित्प्रतिबन्धाद्वोपपत्स्येते, तस्मादनैकान्तिकत्वाद्धेतोः हेत्वाभासाः विकल्पमात्रमेव बाह्याभावे प्रसुवाते न च प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेणापाद्यते तस्मात्साधूक्तं—'कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेनेति, एतेन प्रत्ययत्वमपि स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वसाधनमपास्तम् प्रमेयविकल्पास्त्ववयविव्यवस्थापनेन प्रत्युक्ताः, विस्तरस्तु न्यायकणिकायामनुसरणीय इति तदिह कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्ततो जलाहरणे प्रवृत्तिरिति क्रमवर्तिनामेकस्याप्यभावे कथं सिद्धिरिति, उपसंहरति-तस्मादिति, किंचालीकविषयादभिन्नं ज्ञानं कथमलीकं न स्यादित्याह-न चालीकमिति, पूर्वं येषां वचसेनाऽऽदिदृष्टान्तेन साधितमित्याह-प्रमेयेति, ॥ १४ ॥

वार्त्तिकम् ।

रूपेण सन्निकर्षादिनैवोपस्थितं न तु दोषादिना स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात्, अतः कथं वस्तुस्वरूपं गृहीत्वाऽपि प्रमाणरूपेण स्वप्नज्ञानरूपदृष्टान्तबलेन वस्तुस्वरूपमपलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः, तेषां ज्ञानस्यापि भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथाऽर्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वात् तद्वाक्यार्थस्यापलापाच्च, तद्वाक्यस्याश्रद्धेयत्वादित्यर्थः, न हि जाग्रद्ज्ञानस्य स्वप्नदृष्टान्तेन विषयापलापे क्रियमाणे स्वाभिप्रेतस्य यत्किंचिद्ज्ञानस्य विषयः सन्नित्यप्यभ्युपगन्तुं शक्यते प्रामाणिकैरित्यतस्त एव नास्तिका न पुनरर्थो नास्तीति भावः, एतेनाधुनिकानां दृष्टिसृष्ट्यादिना वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं प्रच्छन्ननास्तिकतयोपेक्षणीयम्, स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रोतव्यानामसत्खण्डनेन च वेदान्तज्ञानतज्जन्यज्ञानयोरपि भ्रमत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्यासिद्धौ तत्प्रतिपाद्यब्रह्मासिद्धिप्रसङ्गादिति, नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वात् न तत्र प्रमाणापेक्षेति चेत् न—तथा सति वेदान्तश्रवणवैयर्थ्यापत्तेः, अथापूर्णत्वसद्वितीयत्वभ्रमनिरासार्थं श्रवणापेक्षेति चेत् न—अप्रमाणीभूतेन वेदान्तेनापूर्णत्वाद्यभावस्यासिद्ध्यापत्तेः, ननु श्रुत्या स्वार्थे बोधिते सति पश्चात्तद्वाक्येऽप्यक्षति श्रुतिप्रवृत्तेः प्राक् अबाधितमेव सर्वमिति, मैवम्—श्रुतिप्रामाण्यप्रदर्शनानुमानादीनामप्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूता बाधिता च श्रुतिः उत्पादितज्ञानामपि प्रामाण्यसंशयाहितं स्वार्थसंशयं कथं नाजागलस्तनवत् विफलीकुर्यादिति दिक् ॥ १४ ॥

कुतश्चैतदन्याय्यम्—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं, तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किन्तु स्वप्रतिष्ठम्, कथं-वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानम्, अविद्याऽपेक्षं तत एव मूढज्ञानं, सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति, कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम् न चान्य

भास्वती ।

कुत इति । वस्तुज्ञानपरिकल्पनामात्रमित्येवंवादी वैनाशिकः प्रष्टव्यः कस्य नु चित्तस्य तत् परिकल्पनं, न कस्यापीति वक्तव्यम्, यतो वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्वस्तुज्ञानयोर्विभक्तोऽत्यन्तभिन्नः पन्थाः=मार्गोऽवस्थितिरित्यर्थः, सुगमं भाष्यम्, सांख्यपक्ष

तत्त्ववैशारदी ।

तदेवमुत्सूत्रं भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयति—"कुतश्चैतद्" इति । "वस्तु—पन्था" यन्नानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः, अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातॄणां परस्परप्रतिसन्धानादवसीयते, अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृश्यते सैव मयाऽपीति, तस्माद् वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्=ज्ञानभेदात्, तयोः=अर्थज्ञानयोः, विभक्तः पन्थाः=स्वरूपभेदोपायः सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य, सपत्नीनां दुःखज्ञानं, चैत्रस्य तु तामविन्दतो मूढज्ञानं विषादः, स्यादेतद्—य एकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थः, तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यत इति नातिप्रसङ्गमुपपद्यत इत्यत आह—"न चान्य" इति । तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति, नन्वर्थे-

पातञ्जलरहस्यम् ।

वस्तुसाम्य इति, वस्तुत्वाधिकरणे स्त्रीपिण्डे स्थायिनि सैव कामिनीति प्रत्यभिज्ञासिद्धे चित्तभेदो ज्ञानभेदो दृश्यते धर्मापेक्षं सुखज्ञानं भर्तुस्तत एवाधर्मापेक्षा दुःखधीः सपत्नीनां तस्मादेव तामलभमानस्य कामुकस्य मोहः सम्यक्ज्ञानापेक्षस्तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति तयोरर्थज्ञानयोः स्थायित्वात् स्थायि[illegible]धर्मिणोर्भेदग्रहणात्मा विभक्तः पन्था इति न ज्ञानान्तरगोचरो नाप्यर्थ

वार्त्तिकम् ।

विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—कुतश्चेति, चशब्दो हेत्वन्तरं कुतोऽनौचित्यमर्थ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः, एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरवियोगे चित्तान्तरानुवृत्तेर्ज्ञानार्थयोर्भिन्नार्थयोर्विभक्तः पृथगेव पन्थाः स्वरूपं भेदनयनत्वे विरुद्धधर्माध्यासस्यैवावेदकरूपमित्यर्थः, क्षणिकविज्ञानमेव परेषां चित्तमित्यतः चित्तभेदेनैव विज्ञानभेदोऽर्थः सिद्ध इति भावः, तत्रादौ भाष्यकारोऽनुभवबलाद् हेतुं साधयति—बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणमिति, प्रत्यभिज्ञासिद्धमिति शेषः, ततोऽनुमानं तर्कमादौ दर्शयति—तद्बहुचित्तादिना-प्रतिष्ठितमित्यन्तेन, भवति, नैकसाक्षीपुरुषचित्तात्मकं तदा नानेकपुरुषीयचित्तात्मकमपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरिक्तेणैव स्वात्मन्येव स्थितमित्यर्थः, सिद्धहेतुं योजयितुं पृच्छति—कथमिति, उत्तरं—वस्त्विति, आदावेकपुरुषीयचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिं हेतुना प्रतिपादयति—धर्मापेक्षमिति, पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मनिमित्तात्सुखज्ञानं सुखवृत्त्याकारवृत्तिर्भवति, अधर्मनिमित्ताच्च दुःखवृत्तिः स्वभावाकारवृत्तिरित्येवमादिसिद्धेः भिन्नभेदोऽस्ति अत एकस्य पुरुषस्य चित्तेन तत् कल्पितं स्यात् न कस्यापीत्यर्थः, नन्वे

चित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः तस्माद् वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्थाः, नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति, सांख्य पक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते, निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

केचिदाहुः—ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति, त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते—

भास्वती।

इति। बाह्यं वस्तु त्रिगुणं गुणवृत्तस्य चलत्वात् स्वपर्यायैस्तेषां परिणामो न कस्य चित् कल्पनया, धर्मादिनिमित्तापेक्षं वस्तु चित्तैरभिसम्बध्यते विषयीक्रियते, उत्पद्यमानस्य सुखादिप्रत्ययस्य धर्मादि निमित्तं तेन तेनात्मना धर्मात् सुखमित्यादिना स्वरूपेण हेतुर्भवति॥१५।

केचिदिति। साधारणत्वं बाधमानाः—वस्तु बहूनां चित्तानां साधारणो विषय इत्येतत् सम्यग्दर्शनं बाधमानाः, ज्ञानसहभूरेव वस्तुरूपोऽर्थस्ततः पूर्वोत्तरक्षणेषु स नास्तीति, तन्न न्याय्यम्, वस्तुन एकचित्ततन्त्रत्वे सति यदा तद्वस्तु न तेन चित्तेन प्रमीयेत तदा तत्

तत्त्ववैशारदी।

वादिनामप्येकोऽर्थः, कथं सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुः, न ह्यविलक्षणात्कारणात् कार्य्यभेदो युक्त इत्यत आह—"सांख्यपक्षे" इति। एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम्, एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह—"धर्मादिनिमित्तापेक्षम्" इति। रजःसहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति, सत्त्वमेव तु विगलितरजस्कं विद्याऽपेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति, ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति, किन्तु कश्चित्क्वचिदित्यभ्युपपन्ना व्यवस्थेति ॥ १५ ॥

अत्र केचिदाहुः प्रवादुकाः—ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवद् इति, एतदुक्त

पातञ्जलरहस्यम्।

स्वरूपं ज्ञानमिति सूत्रार्थः, सांख्यमतेऽपि ग्राह्यग्रहणयोर्भेद इत्याह—सांख्यपक्ष इति, अनुमानेनाभेदं साधयन्तो निरस्या इति, ॥ १५ ॥

वार्त्तिकम्।

वं भवत्वनेकपुरुषचित्तपरिकल्पितमिति द्वितीयः पक्षः—तत्राह—न चान्येति, नाप्यन्यपुरुषचित्तात्मकेन वस्तुनाऽन्यस्य चित्त उपरागः संभवति, परस्वप्नस्य परेणाज्ञानादित्यर्थः, तर्कं प्रदर्श्य सूत्रार्थं व्याचष्टे—तस्मादिति, ग्राह्यग्रहणयोर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोरित्यर्थः, ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनाम् अर्थस्य स्थिरत्वान्निरन्तरमेव कथं ज्ञानं न भवति, कथं वा एकस्मादर्थात् सुखादिभेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात्, न ह्यविलक्षणात् कारणात् कार्यभेदो घटत इत्याशङ्कायामाह—सांख्यपक्ष इति, सांख्यानुसारिमते सुखदुःखमोहात्मकं भवति वस्तु चित्तं चलस्वभावमतो धर्मादिनिमित्तवशात्सुखाद्यर्थमेव चित्तैर्वस्तु संबध्यत इति न सर्वदा ज्ञानं तथा धर्मादिनिमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तु हेतुर्भवतीति कारणताऽवच्छेदकभेदान्न द्वितीयोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ १५ ॥

बौद्धवादान्तरनिरासकसूत्रान्तरमवतारयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदाहुरिति। केचिदाहुः—अस्तु ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थः तथाऽपि ज्ञानसमकालीन एव सोऽस्तु, अन्यदा प्रमाणाभावात्, प्रयोगश्चाय ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति, अनुपदमुपन्यस्तमतेनैव, तन्मतेन सुखस्यापि विषये स्थिरत्वात् रागद्वेषादिश्रोभयसिद्धो दृष्टान्त इति, अर्थस्य ज्ञा-

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्याद् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेत् वस्तु स्यात् तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यास्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केनचिद् तदानीं किन्तत्स्यात्, सम्बध्यमानं च पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत, ये चा-

भास्वती ।

किं स्यात् चैत्रचित्तप्रमितोऽर्थश्चैत्रेण यदा न प्रमीयते तदा मैत्रादिभिरपि तज्ज्ञायतेऽतो न वस्तु कस्य चिच्चित्ततन्त्रमित्यर्थः, एकेति । व्यग्रे=अन्यत्र गते, तेन चित्तेनापरामृष्टम्== अनालोचितमित्यर्थः, ये चेति । ये चास्य वस्तुनोऽनुपस्थिता अगृह्यमाणा भागास्ते न

तत्त्ववैशारदी ।

भवति—भवत्वर्थो ज्ञानाद् व्यतिरिक्तः, तथाऽप्यसौ जडत्वाद् न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुम्, ज्ञानेन तु भासनीयः, तथा च ज्ञानसमय एवास्ति, नान्यदा प्रमाणाभावाद् इति, तदेतदुत्सूत्रं तावद् दूषयति भाष्यकारः—"न एतया द्वारा" इति, वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः, तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेन्नूनमेवंविधम् एव चेदिदमस्योपरि कोऽयमनुरोधो येन सोऽपि नापह्नूयेतेत्यर्थः, मा वा भूदिदमंशस्यापह्नवो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः, तत्राप्याह—"न चैक-किं स्याद्" यदि घटग्राहि चित्तं तदा यदा व्यग्रतया न घटे वर्तते यद्वा विवेकविषयमासीत् तदैव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य वाऽभावाद् विवेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनस्तन्नाशान्नष्ट एव स्यादित्याह—"एकचित्ततन्त्रम्" इति । किन्तत्स्यात्=न स्यादित्यर्थः, सम्बध्यमानं च चित्तेन तद्वस्तुविवेको वा घटो वा कुत उत्पद्येत, नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्य्याणि न स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तराद् भवितुमीशते, मा भूदकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः, न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणमिति युक्तम्, आशामोदकस्य मोदकस्य चोपयुज्यमानस्य रसवीर्य्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात्, तस्मात्साधूक्तं—'सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत' इति । अपि च यो योऽर्वाग्भागः स सर्वः सऽपरभागव्याप्तः ज्ञानाधाने सद्भावे तस्यानुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इति व्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यादित्यर्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूरर्थः इत्याह—"ये चास्य" इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

ननु प्रतियोगित्वानुयोगित्ववत् ज्ञानस्याप्यर्थो नातिरिच्य इत्याशङ्कय सूत्रेण समाधत्ते

वार्त्तिकम् ।

ननु सहभावित्वेन यत् सिध्यति तदाह=न एतयेति, ते च एतेनानुमानेन विषयस्य पुरुषान्तरसाधारण्यं बाधमाना ज्ञानपूर्वोत्तरक्षणेषु विषयमपलपन्तीत्यर्थः, ततश्चाननुभूयमानतया न मोक्षसिद्धिरिति भावः,

तत्र प्रत्युत्तरं सूत्रमिदम्—

"न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात्" वृत्त्यात्मज्ञानातिरिक्तं तथा विषयान्तरेति ज्ञानमेवात्र चित्तं तत्तन्त्रं तन्नियतं तथा च नापि वस्तु एकज्ञाननियतमिति प्रतिज्ञा तत्र हेतुः, तदित्यादि, तदा तर्हि तच्चित्तप्रमाणकं वस्तु किं स्याद् चित्तापाये कुत्र विलीयेत न कुत्रापीत्यतो वस्तु स्थिरमिति शेषः, अयं भावः—यदि चित्तस्य कारणे विलीयत इत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थानां लाघवाच्चित्ताभेदापत्त्या विज्ञानवादिमत एव प्रवेश तच्च दूषितं यदि च मुद्गरादिरूपेण तदा विनाशकारणवाहुल्याय परिशिष्टस्य मुद्गरपातादेरव नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकालं घटादिवस्तुनाशानुपपत्तिरिति, हेतुपदस्यैवमेवार्थं भाष्यकार आह—एकेति । एकचित्तनियतं चेद्वस्तु स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसञ्चारिणि निरुद्धे वा सति अस्वरूपमेव

स्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युः, एवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः, स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते, तयोः संबन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

भास्वती ।

स्युः, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः साधारणः, चित्तानि चार्थेभ्यः पृथक् प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्त इत्येतदत्र सम्यग्दर्शनम्, तयोरिति । तयोः=अर्थचित्तयोः सम्बन्धाद् उपरागाद् योपलब्धिः-विषयज्ञानं स एव पुरुषस्य द्रष्टुर्भोगः=इष्टानिष्टविषयज्ञानम् ॥ १६ ॥

ग्राह्यग्रहणयोः स्वतन्त्रत्वं सम्स्थाप्य तयोः सम्बन्धं विवृणोति—तदिति सूत्रेण,

तत्त्ववैशारदी ।

अनुपस्थिता = अज्ञाता, उपसंहरति—"तस्माद्" इति । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

स्यादेतद्—अथश्चेत्स्वतन्त्रः स च जडस्वभाव इति न कदाचित्प्रकाशेत प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत्, न जातु स्वभावमपहाय भावो वर्त्तितुमर्हति, न चेदिन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाश इति साम्प्रतम्, अर्थधर्मत्वे नीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थज्ञ इति सर्वे विद्वांसः प्रसज्ज्येरन्, न चास्ति कश्चिदस्ति, न चातीतानागतयोर्धर्मः प्रत्युत्पन्नो युक्तः, तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थ उपलम्भविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह—"तदु—ज्ञातम्" इति । जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रनाडिकया

पातञ्जलरहस्यम्

न चेकचित्तेति, एकचित्ततन्त्रमेकस्य ज्ञानस्यांशः तत्प्रमाणकं तदेकग्राह्यं तदा किं स्याद् ज्ञानोत्पत्तिसामर्थ्यभावात् तन्नास्त्येवेति सूत्रार्थः, तथा हि—तच्चित्ते तद्ग्राहिणि व्यग्रे विषयान्तरग्राहके तस्य पूर्वस्यांशस्य सिद्धिः कुतस्त्या ? अन्यज्ञातस्यांशज्ञानात्तस्य व्यग्रत्वान्नापि परकीयात् तेनाविषयीकृतत्वादित्याह—अन्याविषयीभूत इत्यादि-केन चिदित्यन्तेन, एवं तदंशस्योत्पत्तिसामर्थ्याभावाच्च न सिद्धिरित्याह-सम्बध्यमानं चेति, पूर्वोक्तं दूषणं स्मारयति—ये चास्येति, ज्ञानार्थयो विभक्तः पन्था इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥

इतोऽपि ज्ञानार्थयोर्भेद इत्याह—तदुपरागेति, अयस्कान्तमणिकल्पैर्विषयरुपरागात् संयो-

वार्त्तिकम् ।

तद्वस्तु अतस्तदानीं तत्किं स्यात्, शेषमस्वरूपत्वे हेतुः, अप्रमाणकमित्यस्य विवरणं केन चिद्गृहीतस्वभावकमिति, स्वयमधिकं पूरयति—सम्बध्यमानं चेति । चित्तेन समकालं भाविन्वात्कुत उत्पद्येत न कुतोऽपीत्यर्थः, पूर्ववदयं भावः—यदि चित्तस्य कारणादेवोत्पत्तिरुच्यते तदा चित्ताभेद एव स्यात् यदि च बाह्यकारणात् भेदाच्चित्तव्यभिचारोऽपि स्यात् स्वतन्त्रकारणेनोत्पादनात् परिदृष्टानां दण्डचक्रादीनामेव कारणोचित्येन चित्तव्यभिचारसिद्धिश्चेति, वाक्यान्तरमाह—ये चास्येति । अस्यार्थस्य गृह्यमाणस्याप्रतीयमाना ये च पृष्ठाद्यंशास्तेऽप्यप्रमाणिकत्वादसन्तः स्युः, एवं च पृष्ठाद्यभावादुदरं प्रतीयमानमपि न गृह्येत, सत्त्वेनेति शेषः, उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाद्यभावेनोदराभावसिद्धेरिति भावः, परमतमपाकृत्य स्वमतम् उपसंहरति—तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्दोऽन्योन्यनैरपेक्ष्यबोधनाय, भोग इति, वियोगाच्चानुपलब्धिर्मोक्ष इति शेषः ॥ १६ ॥

चित्तार्थयोर्विवेकप्रकारो दर्शितः, इदानीं ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह-सूत्राभ्याम्—अस्येव च मोक्षेऽनुमानविषयस्य विवेकस्योपोद्घातसङ्गत्या कार्यकारणभावञ्चित्तार्थयोश्च विवेकः पूर्वं दर्शितः यावद्धि कार्यभिन्नं कारणं न सिध्यति न तावद् वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं सिध्यति येन ज्ञाताज्ञातविषयत्वं विवेक

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसंबध्योपरञ्जयन्ति, येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः, वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परिणामि चित्तम् ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

भास्वती ।

स्वतन्त्रेण विषयेण चित्तस्योपरागस्ततश्चित्तस्य ज्ञानम्, अनुपरागे त्वज्ञातता, अयस्कान्तेति । इन्द्रियद्वारा चित्ताधिष्ठानगता विषयाश्चित्तमाकृष्योपरञ्जयन्ति=स्वाकारतया परिणमयन्तीत्यर्थ, उपरागापेक्षं चित्तं विषयाकारं भवति न भवति वा, अतो ज्ञानान्यत्वं प्राप्यमाणं चित्तं परिणामीत्यनुभूयते, ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वाद्=ज्ञानान्तरताप्रापणाद्, चेतस इत्यर्थ ॥ १७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

चित्तमुपरञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणमुपसंक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानाऽर्थमनुभवति, न त्वर्थे किञ्चित्प्राकट्यादिकमाधत्ते, नाप्यसम्बद्धा चित्तेन, तत्प्रतिबिम्बसंक्रान्तेरुक्तत्वादिति, यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषयेणास्ति सम्बन्धः तथाऽपि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह सम्बन्धो विषयाणामित्ययस्कान्तमणिकल्पा इत्युक्तम्, अयःसधर्मकं चित्तमिति=इन्द्रियप्रणालिकयाऽभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति, अत एव चित्तं परिणामीत्याह—"वस्तुन" इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तव्यतिरेकिणमर्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तदपरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति,—"यस्य तु तदेव चित्तं विष-

पातञ्जलरहस्यम् ।

गात्सयुक्ततादात्म्याद्वा लोहकल्पस्य चित्तस्य विषयो ज्ञातस्तादृशसम्बन्धाभावादज्ञात इत्यनुभवसिद्धमिति सूत्रार्थः, एतदेवाह—अयस्कान्तेत्यादि—चित्तमित्यन्तेन ॥ १७ ॥

वार्त्तिकम् ।

स्याद् यावद्वा चित्तात्मनोर्भेदोऽपि न सिध्यति न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वं सिध्यति तत कुतो ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेक इति भाव,

"तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्" चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु भवति, कुत, [illegible] इति शेष, अतो ज्ञाताज्ञातविषयतया चित्तं परिणामीति भाव, [illegible] इति चेत्—[illegible] बुद्धिधर्मज्ञातत्वादिति, [illegible] सूत्रव्याचष्टे—अयस्कान्तेति । अयस्कान्तमणिवदमी एव विषया [illegible] चित्तमभिसंयोज्य तदुपरञ्जयन्ति [illegible] इत्यर्थः, [illegible] इत्यर्थ, यद्यपि चित्तस्य [illegible] ज्ञानत्वात् [illegible] तथाऽपि [illegible] सूत्रतात्पर्यविषयं पुरुषादिधर्म्यन्तरं [illegible] विषयस्य च [illegible] दर्शयति—वस्तुत इति अतो ज्ञाताज्ञातवस्तुकत्वाच्चित्तस्य [illegible] परिणामि [illegible] इत्यर्थः ॥ १७ ॥

[illegible] साक्षात्पुरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्याशङ्क्य [illegible] —यस्य त्विति—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्या

भास्वती ।

चित्तस्य परिणामित्वमनुभवगम्यं पुरुषस्य तु येनानुमानप्रमाणेनापरिमाणित्व सिद्ध्येत्तदाह—सदेति । व्याचष्टे—यदीति । यदि चित्तवत् तत्प्रभुः=तद्द्रष्टा पुरुषः परिणमेत कदा चिद् द्रष्टा कदा चिदद्रष्टा वाऽभविष्यत् तदा वृत्तयो ज्ञातवृत्तयोऽज्ञातवृत्तयो वाऽभविष्यन्, न हि ज्ञानं नाम—अद्रष्टृदृष्टोऽज्ञात. पदार्थः कल्पनयोग्य, ज्ञाततेव वृत्तिता द्रष्टृप्रकाश्यता वा, द्रष्टा ज्ञातानां वृत्तीनां ज्ञातत्वस्वभावस्याव्यभिचाराव तासां द्रष्टा सदैव द्रष्टा ततोऽपरिणामी, एतदुक्तं भवति—

तत्त्ववैशारदी ।

यस्तस्य "सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो. पुरुषस्यापरिणामित्वात्" क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रताऽवस्थित चित्तमा निरोधात्सर्वदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत्, तत्कस्य हेतो, यतः पुरुषोऽपरिणामी, परिणामित्वे चित्तवत्पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेद्, ज्ञातविषय एव त्वयं, तस्मादपरिणामी, ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यत इति, तदेतदाह—"यदि चित्तवत्" इति । सदा ज्ञातत्वं तु मनस =सवृत्तिकस्य तस्य य. प्रभु =स्वामी, भोक्तेति यावत्, तस्य प्रभो पुरु-

पातञ्जलरहस्यम् ।

चित्तविषययोरभेदं दूषयित्वा चित्तात्मनोर्भेदमाह—सदा ज्ञाता इति, पुमान् यदा परिणामी स्यात् तदा विषयत्वाद् चित्तमपि ज्ञाताज्ञातं स्याद्—नैवं दृश्यते, इत सततंज्ञान स्यात् तत्र कुत —तस्य चित्तस्य प्रकाशकत्वात् पुरुषस्यापरिणामित्वादिति सूत्रार्थः, एतदेव

वार्त्तिकम् ।

"सदा ज्ञाताश्चितवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामात्" यस्य तु तदेव विषयोपरक्तमेव चित्तं विषयो नान्यत् अतस्तस्य तत्प्रभोश्चित्तसाक्षिण पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तय सदाज्ञाता पुरुषस्यापरिणामादित्यर्थ., परिणामित्वे हि कदा चित्पुरुषस्याज्ञ्यापत्त्या विद्यमानाऽपि चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत, तदा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुखी न वा दुःखी न वेत्यादिसंशय स्याद् एतादृशश्च संशयो न दृश्यते, अतो वृत्तेरज्ञातसत्ता नास्ति ततश्च पुरुषोऽपरिणामीत्यायातम्, ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यवस्थापने किमिति सांख्ययोगयोराग्रह इति चेत शृणु—यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादिलक्षणधर्म कश्चन मोक्षे नश्येत् तदा व्ययदोषेण शरीरवद् मोक्षो न परमपुरुषार्थ स्यादिति अस्मिन् सूत्रे बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लब्धम्, अत एव—

पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं च विषय स्मृत'-

इत्यनुगीतायां नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिवृत्तेरेव पुरुषविषयत्वमुक्तम्, सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह—यदीति । भाष्यं सुगमम्, ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दादिप्रकाश कथं स्यात् चित्तस्याव-नतत्वेन विषयनामात्रेण प्रकाशासम्भवादिति चेत्—चित्तारूढतयैव शब्दादीनां पुरुषे भावादिति, ननु सर्वस्यन्यत्वाविशेषेऽपि चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेच्छृणु—अर्थाकारतैव विषयविषयिभागो न तु संयोगमात्रम् अतीन्द्रियेषु संयोगसत्त्वेऽपि चित्तविषयत्वाभावात् सा चार्थाकारता प्रतिबिम्बरूपत्र पुरुषे

परिणामित्वमनुमापयति ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्का—चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च भविष्यति अग्निवद्,

न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनो-

भास्वती।

पुरुषेण सह योगाद् वृत्तयो ज्ञाता भवन्तीति दृश्यते, पुरुषयोगेऽपि यदि वर्त्तमाना वृ-त्तिरदृष्टाऽभविष्यत् तदा पुरुषः कदा चिद् द्रष्टा कदा चिद्वाऽद्रष्टेति परिणाम्यभविष्यदिति१८

स्यादिति—शङ्कते। यथेति—व्याचष्टे, स्वाभासं=स्वप्रकाशम्, प्रत्येतव्यम्, न चाग्निरिति। स्वप्रकाशवस्तुन उदाहरणं नास्ति दृश्यवर्गे यतो दृश्यत्वमेव जडत्वं परप्रका-

तत्त्ववैशारदी।

पस्यापरिणामित्वमनुमापयति=तथा चापरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्ताद् पुरुषस्य भेद इति भावः ॥ १८ ॥

अत्र वैनाशिकमुत्थापयति—"स्यादाशङ्का" इति। अयमर्थः—स्यादेवं यदि चित्तमा-

पातञ्जलरहस्यम्।

भाष्यकारो द्रढयति—यदीत्यादिना, प्रभुपदं व्याकरोति—भोक्तेति। फलितमाह—तथा चेति १८

यत्तु स्वप्रकाशं चित्तं तद्भासकं च शक्यात्मनेति तद् निराकुर्वन् सूत्रमाह—न तत्स्वाभासं-

वार्त्तिकम्।

स्वीकार्या स्वतोऽपरिणामित्वस्य साधितत्वाद् अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसमर्पणसामर्थ्यं वृत्तिम-त्त्वचित्तस्यैव फलबलात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्थूलद्रव्यस्यैवे-ति, तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधर्मतया चित्तातिरिक्तो मोक्षभागी पुरुषः प्रतिपादितः, आ-भ्यां च सूत्राभ्यामज्ञानमिच्छाऽऽदिविकारजातं च चित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्त-व्यम्, ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो माऽस्तु इच्छासुखादिपरिणामे तु किं-बाधकमिति चेच्छृणु—पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवाच्चित्प्रकाशस्वरूपेणैकमेवा-त्मद्रव्यं सिध्यति ततश्चाज्ञानस्य चित्तधर्मतयाऽज्ञानकार्यं धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छा-सुखादिकमपि चित्तस्यैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तौ लाघवादिति भावः ॥ १८ ॥

चित्तस्यैव स्वग्राहकतया सदाज्ञातविषयकत्वं चित्तभोक्तुरसिद्धमित्याशङ्कानिरासकं सू-त्रान्तरमवतारयति—स्यादाशङ्केति। वैनाशिकानां चित्तात्मवादिनामिति शेषः, चित्तमेव स्वस्य विषयस्य च प्रकाशनसमर्थं भविष्यति कृतमपरिणामिनाऽन्येनेत्याशङ्का वैनाशिकाना-स्यादित्यर्थः, अत्राग्निचित्तयोः साधारणं प्रकाशकत्वम् अरागद्वेषोपाधिः प्रसादः इति व्यवहा-रोऽस्तु, स्वाभासतारूपसाध्ये प्रवेशनीय, तेनाग्निचेतनयोरेकरूपप्रकाशाभावेऽपि न क्षतिः, तथा च श्रुतिस्मृत्योरप्यात्मनि नाग्न्यादिरित्यादिदृष्टान्तानुपपत्तिरिति तामिमामाशङ्कां सूत्रेण परिहरति—

"न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्" व्याचष्टे—यथेतराणीति, अन्तःकरणशब्दैक्याच्चित्तमेव मनः-शब्देनाऽऽत्र प्रयोगः, चित्तं न स्वाभासं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाश्यं दृश्य-त्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति, तथा च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तभानार्थं पुरुषः सिद्ध्य-तीति भावः, वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चानवस्था सूत्रकार एव वक्ष्यति, स्वप्रका-श्यत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम्, पुरुषस्य स्वज्ञेयतायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारः स्यादतः साध्ये काल इत्युक्तम्, अग्न्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति, अतो न तत्रापि व्यभिचा-रः, दृष्टान्ते च सर्वदैव स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽस्तीति, अत्र च कर्मकर्तृविरोधो विपक्षबाधकस्तर्कः। कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगादनुपपत्तिस्तर्कः, तथा च वक्ष्यति—प्रकाशश्चायं प्रकाश्य

ऽपि प्रत्येतव्यं, न चाग्निरत्र दृष्टान्तः, न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति, प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः, न च स्वरूपमात्रेऽस्ति

भास्वती ।

दृश्यत्वं न स्वाभासत्वम्, ततोऽग्निर्नात्र दृष्टान्तः स्वाभासस्योदाहरणम्, शब्दादिवद्ग्ने रूपधर्मोऽग्निनिष्ठो वा घटाद्यापतितो वा चक्षुषैव प्रकाश्यते, न ह्यग्निनिष्ठरूपं तेजोधर्मम्

तत्त्ववैशारदी ।

त्मनो विषयः स्यात्, न त्वेतदस्ति, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाभासं पूर्वचित्त प्रतीत्य समुत्पन्नं, तत्कृतं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं, कुतस्तरां च परिणामित्वशङ्कोच्छेद इति, 'न—त्वाद्' भवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यान्न त्वेतदस्ति तद्धि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यं, यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हति, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, न हि तदेव क्रिया च कर्म च कारकं च, न हि पाकः पच्यते, छिदा वा छिद्यते पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभवकर्मेति नास्मिन् स्वयम्प्रकाशता न युज्यते, अपराधीनप्रकाशतो ह्यस्य स्वयम्प्रकाशता, नानुभवकर्मत तस्माद् दृश्यत्वाद् दर्शनकर्म चित्तं न स्वाभासम्, आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितस्यैव चित्तस्य तद्वृत्तिविषया प्रकाशन्त इति भावः, ननु दृश्योऽग्निः स्वयम्प्रकाशश्च न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरन्यन्तरेणेत्यत आह—"न चाग्निरत्र" इति । कस्माद्—"न ह्यग्निः" इति । मा नामाग्निरन्यन्तरात् प्रकाशि, विज्ञानात्तु प्रकाशत

पातञ्जलरहस्यम् ।

दृश्यत्वात्, तच्चित्तं न स्वाभासं स्वग्राहकं घटादिवद् दृश्यत्वात् जडत्वेन ज्ञेयत्वानुमानादिति

वार्त्तिकम् ।

प्रकाशसंयोगे दृष्टो न स्वरूपेऽस्ति संयोग इति, तथा परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपकर्मत्व न क्रियाऽऽश्रये कर्त्तरि सम्भवतीति, आधुनिकवेदान्तिब्रुवास्तु-चित्तादिकं न दृश्यं दृश्यत्वादि त्येव प्रयुञ्जते, दृश्यस्तु कर्मकर्तृविरोधाद् दृश्य एव न भवति [illegible] व्यवहार [illegible] सतेव पुरुषेण भवति प्रकाशगोचरव्यवहारे प्रकाशान्तरानपेक्षादृश्यं नास्तित्याहु तन्न—चित्तवृत्ता वन्येव परैर्दृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिद्ध्यनुपपत्तेः, वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि [illegible] वक्तुं शक्यत्वात् प्रकाशगोचरव्यवहारमात्रे प्रकाशानपेक्षत्वे [illegible] तत्र चित्तं वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः, अपि च स्वप्रकाशः निरञ्जनमित्यादिश्रुतिसम [illegible] स्वप्रकाशत्वमप्यदृश्यत्वे सति पुरुषस्य [illegible] । नोपपद्येत योगकार्येत्यागात्, कि न [illegible] चित्तवृत्तिः प्रमाणेन न स्यात् [illegible] शिति, [illegible] पुरुषस्य [illegible]ऽपि नास्ति, चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्ति[illegible] [illegible] बुद्धिवृत्त्याकाररूपो दृश्यो दर्पणादृष्टान्त [illegible] काशकत्वस्य [illegible] इति दिक्, कर्मकर्तृविरोधस्तु [illegible] [illegible] चित्तस्य स्वाभासत्वेऽग्निवदिति परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिमाह—न चाग्निरिति, [illegible] [illegible] न दृश्यत्वेति, यथाग्निः [illegible] तमसा पिहितः पश्चादालोकेन प्रकाश्यतीति [illegible] [illegible] स्वप्रकाशत्वं [illegible] सिद्ध्येत तदेव न नास्तीत्यर्थः, ननु पुरुषोऽपि प्रकाश[illegible]-

संयोगः, किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्य चिदिति शब्दार्थः तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः, स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते—क्रुद्धोऽहं भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे

भास्वती ।

स्वात्मस्वरूपप्रकाशं प्रकाशयति, रूपज्ञानात्मकः प्रकाशः प्रकाश्यप्रकाशकयोगादेव प्रकाशते गन्धस्पर्शादिवत्, न चाग्निदृष्टान्तेऽग्नेः स्वरूपेण सह संयोगः=सम्बन्धोऽस्ति, अग्निस्वरूपं स्वप्रकाशं वाऽप्रकाशं वेति नानेन दृष्टान्तेनावद्योत्यते, अग्नेर्जडः प्रकाश्यो धर्म एवात्र लभ्यते न च कश्चित् स्वाभासधर्म इति, किञ्चेति । न कस्य चिद् ग्राह्य इति स्वाभासशब्दस्यार्थः स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यादिवत्, अतश्चित्तं स्वाभासमिति सिद्धान्ते सत्त्वानां=स्वानुभवो बाधते, कथं तदाह—स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात्=स्वचि-

तत्त्ववैशारदी ।

इति न स्वयंप्रकाश इति न व्यभिचार इत्यर्थः, प्रकाशश्चायम्' इति । अयमिति पुरुषस्वभावात्प्रकाशाद् व्यवच्छिनत्ति, क्रियारूपः प्रकाश इति यावत्,

एतदुक्तं भवति—या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा, यथा पाको दृष्टश्चाग्नितण्डुलसम्बन्धेन, तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति, तथाऽपि तथा भवितव्यम्, सम्बन्धश्च भेदाश्रयो नाभेदे सम्भवतीत्यर्थः, 'किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्य चिदिति शब्दार्थः' स्यादेतद्—मा भूद् ग्राह्यं चित्तं, न हि ग्रहणस्याकारणं व्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः, इत्यत आह "स्वबुद्धि" इति । बुद्धिः=चित्तम्, प्रचारः=व्यापारः, सत्त्वाः

पातञ्जलरहस्यम् ।

सूत्रार्थः, अग्नेः प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वव्यवहारः स्यादित्याह—प्रकाशश्चायमिति । किञ्च प्राणिनामेव व्यवहारो दृश्यते क्रुद्धोऽहमिति, क्रोधेन चित्तधर्मेण सह चित्तस्यानुभविनी

वार्त्तिकम् ।

ष्यते तदा दृष्टविरोध इति भावः, अग्नेः स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वत एव प्रकाशरूपत्वं, घटादयस्तु प्रकाशसम्बन्धादेव प्रकाशन्ते, अग्निदृष्टान्तेन चेदनमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य शास्त्रेषूच्यते चित्ताद्विवेकाय चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक एवागमो द [illegible]दिति, यत्तु—अग्न्यादौ स्वप्रकाशस्वनित्यादिगुणि[illegible]दान्तिम्रु [illegible] प्रत्यक्ष तत्प्रागेव निराकृतम् [illegible]—महर्मीमांसायामपीति दिक्, [illegible] ग्राह्यत्वरूपेणैव स्वाभासत्वं चित्तस्यास्माभिरभ्युपेयं तथा चाग्निदृष्टान्तः उपपन्नः स्यात् [illegible] चेति, शब्दार्थे स्वाभासशब्दार्थः सम्भवतीति शेषः, एवं च सतोऽर्थं दूषयतीत्याह— स्वबुद्धिप्रचारस्येति, [illegible] प्रचारो वृत्तिः तस्याः संवेदनात् क्रोधाद्यनुभवात् तज्ज्ञानात् । सत्त्वानां प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते तच्च स्वबुद्ध्यग्रहणे युक्तं न भवतीति बुद्धेर्ग्राह्यत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः, ननु मम [illegible] इत्यादिप्रत्यये पुरुषस्यापि ग्रहणात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेन्न [illegible]त्यम्—[illegible] स्वाभासत्वस्य पुरुषेऽप्यङ्गीकारादिति, यत्त्वादौ क्रोधादीनां [illegible] निर्विकल्पक एव दोषः [illegible] भवति क्रुद्धोऽहमित्यादिस्वर्दहंकारस्यैव व्यक्तिपुरुषस्य [illegible] बुद्धिवृत्त्याकारातिरिक्ताकारालम्बनाच्च, तथाऽपि [illegible] क्रोधादिरूपेण जनिता क्रुद्धोऽहमिति याऽन्तःकरणस्य विशिष्टवृत्तिस्तस्या [illegible] बोधश्च तद्ग्राह्यत्वे[illegible] चित्तस्याग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते क्रोधादीनां पौरुषेयनिर्विकल्पकस्य शब्दागोचरत्वेनोपन्यासानुभवास्यत्वात् पुरुषबाधनं तु चित्तग्रहणं वृत्तिगोचरनिर्विकल्पकस्यानुमानात् [illegible] हि चित्तधर्मत्वं सम्भवति नियमेन तद्वृत्तिगोचराया जन्यनिर्विकल्पकधारायाः स्वीकारेऽनवस्थाऽऽपत्तेः, अज्ञातवृत्तिसद्भावे च क्रुद्धोऽहं न वेत्यादिसंशयापत्तेः, क्रोधादिगोचरनिर्व

क्रोध इति, एतत् स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति ॥ १६ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं, क्षणिकवादिनो यद् भवनं

भास्वती।

तद्व्यापारस्यानुभवादनुव्यवसायादिति यावत्, सत्त्वानां = प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते, क्रुद्धो-ऽहमित्यादि स्वचित्तस्य ग्रहण ततश्चित्तं कस्य चिद् ग्रहीतुर्ग्राह्यमिति सिद्धम्, ग्राह्यं वस्तु जडत्वान्न स्वाभासमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एकेति। स्वाभासे विषयाभासे च सति चित्ते तस्य स्वरूपस्य विषयस्य चावधारणमेकक्षणे स्यात् किन्तु तन्न भवति, येन व्यापारेण चित्तरूपस्यावधारणं न तेन विषयस्याव-धारणम्, शब्दज्ञानं शब्दमाहं जानामीत्यनुभवस्यानुव्यवसायश्च नैकक्षणे सम्भवेत, ततो विषयाभासं चित्तं न स्वाभासम्, नेति। स्वपररूपं = चित्तरूपम् विषयरूपञ्च, न युक्तं स्वानुभवविरुद्धत्वात्, क्षणिकवादिनश्चित्तं क्षणस्थायि, तस्मात्तन्मये कारकक्रिया-भूतिरूपा ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेया एकक्षण भाविनस्ततश्चैकक्षण एव तत्त्रयाणां ज्ञानं भवेदिति, तच्चानुभू

तत्त्ववैशारदी।

प्राणिनः, चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण चित्तेन स्वविषयेण च सह प्रत्या-त्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः, स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदय-ति—"क्रुद्धोऽहम्" इति ॥ १९ ॥

"एकसमये चोभयानवधारणम्" स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न तावदेकेनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति, न ह्यविलक्षणो व्यापारः कार्य्य-भेदाय पर्य्याप्त, तस्माद् व्यापारभेदोऽङ्गीकर्त्तव्य, न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः, न चैकस्या एवोत्पत्तेरविलक्षणायाः कार्य्यवैलक्षण्यसम्भव, तस्याकस्मिक-त्वप्रसङ्गात्, न चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भव, तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारण नैकस्मिन्

पातञ्जलरहस्यम्।

तथाऽपरिणामिनी चितिरित्याह—एतदिति ॥ १९ ॥

अथास्यानुत्थानं चेत्याह सूत्रकृत्—एकसमये चोभयानवधारणं स्वोत्तरक्षणावर्त्तित्वं क्षणि-कस्य तस्मिन्नेव प्रकाशक्रियामेकां प्रति हृदयत्वेन प्रधानं कर्म प्रकाशकश्च कर्ता गुणभूत इति प्रकाशक्रिया च भेदगर्भेति कथमेकस्मिन्क्षणे कर्तृकर्मणोर्भिन्नयोरवधारणमित्याक्षेप इति सू-त्रार्थं, भेदस्वीकारे स्वपसिद्धान्त इत्याह—

'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत इति भेदास्वीकारात्तथा सति स्वस्मिन्

वार्त्तिकम्।

निर्विकल्पकैकज्ञानस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात् संशयाभाव, सम्प्रज्ञातयोगेऽपि वृत्तिः स्वरूपतो भासत एवेत्यभ्युपेयमिति ॥ १९ ॥

चित्तस्य स्वाभासतावादिमते तन्मतमालम्ब्यैवान्यद्दूषणमाह—

"एकसमये चोभयानवधारणम्" सूत्रार्थमाह—न चेत्यादिना-युक्तमित्यन्तेन, न च नाने-कस्मिन्नुत्पत्तिक्षण एव स्वपरावधारण युक्तं पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरतानुभवस्य च प्राग-सत्त्वादित्यर्थः, नन्वेवं स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वग्रहणमस्तु तत्राह—क्षणिकेति, क्षणिकवादिनो य-वस्तु आत्मनि सैव क्रिया तस्य कार्यं सैव च तस्य कर्त्रादिकारकाणि, तन्मते सर्वेषामुत्पत्ति-मात्रकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः, तथा चोक्तम्—

'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत' इति,

सैव क्रिया, तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

स्यान्मतिः—स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यत इति

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥

अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते, साऽप्यन्यया साऽप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः, स्मृतिसङ्करश्च—यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभावास्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति, तत्सङ्कराच्चैकस्मृत्यनवधारणं च स्याद्.

भास्वती ।

तिविरुद्धमित्यनास्थेयं तन्मतम् ॥ २० ॥

स्यादिति । स्यान्मतिः = मतिः = सम्मतिः, मा भूत् चित्तं स्वाभासमित्यर्थः, तथाऽपि स्वरसनिरुद्धं = स्वभावतो निरुद्धं = लीनं चित्तं समनन्तरभूतेन चित्तान्तरेण गृह्यते न चिद्रूपेण द्रष्ट्रेति, पुनः शङ्किको वदेत्, तच्छङ्का चित्तान्तरेतिसूत्रेण निरसिता, अथेति । बुद्धिबुद्धिः = बुद्धेर्ग्राहिका बुद्धिः, अतिप्रसङ्गः = अनवस्था, ततश्च स्मृतिसङ्करः = स्मृतीनां व्यामिश्रीभावः, पूर्वचित्तरूपात् प्रत्ययादुत्तरप्रतीत्यचित्तोत्पाद इत्येषां सिद्धान्तः, चित्तं यदि पूर्वचित्तस्य द्रष्टृ स्यात् तदा तदसङ्ख्यातपूर्वचित्तगतस्मृतीनामपि युगपद् द्रष्टृ

तत्त्ववैशारदी ।

समय इति, तदेतद् भाष्येणोच्यते—"न चैकस्मिन् क्षणे" इति । तथा चोक्तं वैनाशिकैः—

"भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते" इति,

तस्माद् दृश्यत्वमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमपनयद् द्रष्टारं च द्रष्टुरपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम् ॥ २० ॥

पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति—"स्यान्मतिः" इति । मा भूद् दृश्यत्वेन स्वसंवेदनमेवमप्यात्मा

पातञ्जलरहस्यम् ।

वृत्तिविरोध इति भावः ॥ २० ॥

आत्माश्रयादिदोषेण स्वग्राह्यत्वं निराकृत्यान्यग्राह्यत्वं निराह—चित्तान्तरेण स्वग्रा-

वार्त्तिकम् ।

अत्रोत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वग्रहणार्था क्रिया न सम्भवतीत्यर्थः, अस्मन्मतेऽपि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादेकस्या वृत्तेरुभयार्थप्रकाशकत्वं न सम्भवतीति भावः ॥ २० ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—स्यान्मतिरिति । मतिरभ्युपगमः ननु स्वाभासत्वेन स्वग्राह्यत्वं वक्तव्यं तथा च स्वरसेन विनाशस्वभावेन निरुद्धं नष्टमपि चित्तमुत्तरोत्तरमुत्पन्नेन चित्तान्तरेण ग्राह्यमित्यभ्युपगमः स्यादिति क्रमेणर्त्तृ विरोधादिदोष इत्यर्थः, तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

"चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च" वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते दृश्येऽभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धेर्वृत्तिवृत्तेरतिप्रसङ्गोऽनवस्था, एतद्व्याचष्टे—अथेति, बुद्धिबुद्धिश्चित्तगोचरं चित्तं येषां वृत्त्यतिरिक्तचित्ताभावेन वृत्तिचित्तयोः पर्यायत्वात्, ननु नेयमनवस्था सर्वमेव चित्तं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावादिति चेन्न—वृत्तेरज्ञातसत्ताऽङ्गीकारे जानामि न वेत्यादिसंशयापत्तेः, योग्यानुपलब्ध्या ज्ञानाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च, किं च मा भवत्वनवस्था स्मृतिगोचरानन्तवृत्तिकल्पनागौरवं त्वपरिहार्यमेव, अस्माभिस्तु नित्येन सकलवृत्तिगोचरैकविभुज्ञानकल्पनादिति, एतेन चित्तनित्यत्वाभ्युपगमिनामपि न्यायवैशेषिकाणामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता अनवस्थागौरवाभ्यामिति मन्तव्यम्, अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिपदं व्याचष्टे—स्मृतिसङ्करश्चेति, तदित्यादेरिति शेषः, संकरः

इत्येव बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतम्, ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्व चन कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते, केचित्स त्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान् पञ्चस्कन्धान् निःक्षिप्या न्यांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति, तथा स्कन्धानां म

भास्वती।

स्याद्, एवं स्मृतिसङ्करः, इत्येवमिति। एवं द्रष्टृपुरुषमपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वं न्यायदर्शनमित्यर्थः, आकुलीकृत = विपर्यस्तम्, यत्र क्व चन = आलयविज्ञानरूपे विज्ञानस्कन्धे वा नैव संज्ञानस्यायतनरूपे संज्ञास्कन्धे वा संज्ञावेदयिता इत्याख्ये वेदनास्कन्धे वा, केचिदिति। केचिच्छुद्धसन्तानवादिनः सत्त्वमात्रं देहिसत्त्वं परिकल्प्य-

तत्त्ववैशारदी।

न सिद्ध्यति, स्वसन्तानवर्त्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनकचित्तक्षणगतगोचरे, समञ्च तज्ज्ञानत्वेन, अनन्तरं चाव्यवहितत्वेन, समनन्तरं तेन "चित्तान्तर—श्च" बुद्धि— इति—चित्तमित्यर्थः, नागृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्था, न हि बुद्ध्याऽस्मरण

पातञ्जलरहस्यम्।

त्यत्व आत्माश्रयता चित्तान्तरग्राह्यत्वेऽन्योन्याश्रयता तृतीयग्राह्यत्वे चक्रकता चतुर्थाद्यनवस्था स्यादि, अतिप्रसङ्ग इति, किञ्चास्थायिनः स्मर्तुरभावाद् बुद्धीनां परस्परग्राहकत्वे बुद्धिरनुभव तज्जन्मा संस्कारस्तज्जन्मा स्मृतिरिति नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायाद्योऽसमञ्जस

वार्त्तिकम्।

कदार्थमाह—यावन्त इति। विषयानुभवकाले ज्ञानधारा जातेति विषयस्मृतिकालेऽप्यनन्तानां तज्ज्ञानानां स्मृतिरेकदैव भविष्यति, घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्यनन्ताकार स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः, अस्मन्मते न पौरुषेयबोधस्य नित्यतया निर्विकल्पकतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति, नन्वेतादृशसङ्करे को दोष इति, तत्राह—तत्सङ्करेति। सङ्कराभ्युपगमे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यादित्यर्थः, अन्यान्यपि दूषणानि सूचयन्नास्तिकमतं तिरस्करोति—एवं बुद्धीति। सर्वं बन्धमोक्षव्यवस्थादिकम्, तदेवं चित्ताद्विविच्य मोक्षो व्यवस्थापितः चित्तस्य च स्वाभासत्वं निरस्तम्, इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वानिराकरणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनान्याय्यतामाह—ते त्विति। भोक्तृस्वरूपं न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविरुद्धा इत्यर्थः, तेषां विज्ञानवादः शून्यवादश्चेति मुख्यं मतद्वयं तत्रादौ विज्ञानवादिनः क्षणिकताऽऽत्मताभ्युपगमविरोधन्यायविरुद्धतां दर्शयति—केचिदिति। सत्त्वमात्रं क्षणिकविज्ञानरूपं विनाशाय परि— य —स्य तन्यैव मोक्षं वदन्ति, अस्ति स सत्त्वविशेषो य एतान् सांसारिकान् पञ्च स्क

ह्यानिर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्य्यं चरिष्या- मीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते, साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्ति, इति ॥ २१ ॥

भास्वती ।

सत्त्वमभ्युपगम्य वदन्त्यस्ति कश्चित् सत्त्वो य एतान् सांसारिकान् पञ्चस्कन्धान्=विज्ञान- संज्ञा-वेदना-संस्कार-रूप-समूहान्, निक्षिप्य=परित्यज्य, अन्यान्शुद्धस्कन्धान् परिगृ- ह्णाति, शून्यरूपस्याभ्युपगतस्य निर्वाणस्य तद्दृष्ट्याऽप्यन्नतिमुपलभ्य ततस्तु पुनस्त्रस्य- न्ति, तथेति । तथाऽपरे शून्यवादिनः स्कन्धानां शाश्वतोपशमाय गुरोरन्तिके तदर्थं ब्रह्म- चर्यचरणस्य महतीं प्रतिज्ञां कुर्वन्तो यदर्थं सा प्रतिज्ञा कृता तस्य=स्वस्य सत्त्वमप्यपलपन्ति प्रवादाः=प्रकृष्टा वादाः, वादः=स्वपक्षस्थापनात्मको न्यायः ॥ २१ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

पूर्वा बुद्धिर्बुद्धा भवितुम् अर्हति, न ह्यगृहीतदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति, तस्मादनवस्थेति, विज्ञानवेदनासञ्ज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः, साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः'=साङ्ख्याश्च योगाश्च त एवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानां ते साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः सुगममन्यद् ॥ २१ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

सोऽहं स्मरामीति यदेकाश्रयत्वधीः सा न स्यादित्याह—स्मृतिसंकरः स्यादिति, रूपं विज्ञानं सञ्ज्ञा संस्कारो वेदना चेति बौद्धा मन्यन्ते स्कन्धपञ्चकमित्युक्तिस्तेषामित्याह— स्कन्धानिति ॥ २१ ॥

वार्त्तिकम् ।

विरुद्धा मन्तव्या, तेऽपि हि मोक्षाद्यर्थं गुरुमुपागम्य ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं शुक्तिरजतवदत्यन्त तुच्छमिति गुरूपदेशान्मोक्षतत्साधनादिकमेवापलपन्तीति, अपि चोपदेशानन्तरमकृतसा क्षात्कारस्य ।।मननादिसाधनाद्यनुष्ठानाभ्युपगमोऽपि तेषां न स्यात्तोऽपनोपदेशेन फलत त्साधनेषु सत्यत्वेनाविश्वासात्, अश्रद्धया कृतेनापि फलानुदयाच्च, किं पुनः श्रुत्यादिप्रा- माण्यबाधनेन ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्यापादित संशयो योगान्तेऽपि प्रसङ्गि स्याद्, न च स्वप्रका शतया ब्रह्मणि न प्रमाणापेक्षेति वाच्यम्, प्रकाशतत्त्वस्य तत्सिद्धौ व्यवहारविरोधादिति मा- ध्यमुक्तोक्तदोषात् स्वाभ्युपगतश्रवणादिवैयर्थ्यापत्तेश्च मोक्षसाधनविषयस्य विवेकस्यास्वप्र- काशत्वाच्च, यत्तु—अवेद्यत्वेऽपि प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्राहुः तद् दाश श्रद्धावन्मन्तव्यम्, वेदनस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुत्वात् द्रष्टव्यत्वादिश्रुतिवि रोधाच्चेति, रोपाऽस्तिनास्तिवचसा दृश्यतेऽपि बहिर्मुखानां यतिनामिति, आधुनिकानां वेदान्ते विवरणाख्ये यथा यथा विचार्यन्ते तथा तथा न्यायविरोधेन विस्तारेणोप- ह्रियन्ते, स्वमते तु नास्त्येव न्यायविरोधः मोक्षभागिनोऽहंशब्दार्थस्य भोक्तु स्थिरस्य स्वीकारादित्याह—साङ्ख्ययोगादयस्त्विति । आदिशब्देन ब्रह्ममीमांसाऽदयो ग्राह्याः, प्रकृष्टा वादाः प्रवादाः स्वशब्देनात्मवाचिनाऽऽत्मादिशब्दजातेन न स्वम्, कथमन्यथाऽऽत्मा ऽऽहमित्यादिप्रतीतिगोचरः स्यादित्याह—चित्तस्य स्वामिनमिति, स्वामी चात्मा लोके व्यव- ह्रियते सदापेक्षीति यदादत्त इत्यादिपाठे वेति, अपरिणामिनि यद्यप्यनित्यत्वाभावात् स च स्वामित्वं तत्राह—भोक्तारमिति । अत्र च स्वतोऽपि पुरुषस्य भोगोऽस्तीति स्वीकार्य- यम्, प्रकृतापदलये चित्तस्य स्वाभासत्वं निराकृतम् ॥ २१ ॥

कथम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥२२

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसं

भास्वती ।

कथमिति । कथं साङ्ख्या स्वशब्देन भोक्तारं पुरुषमुपयन्ति = उपपादयन्तीति, उक्त चितेरिति सूत्रम् 'अप्रतिसङ्क्रमायाश्चितेः = चैतन्यस्य तदाकारापत्तौ = बुद्ध्याकारापत्तौ तदनुपातित्वान्नतु प्रतिसञ्चारात् स्वबुद्धेः = अस्मीतिबुद्धेः संवेदनम् प्रतिसंवेदनमिति सूत्रार्थे, अपरिणामिनीति प्राग् व्याख्यातम्, तथेति । यस्यां गुहाया गुहा

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतद्, यदि चित्तं न स्वाभासं, नापि चित्तान्तरवेद्यम् आत्मनाऽपि कथं भोक्ष्यते चित्तम्, न खल्वात्मन स्वयम्प्रकाशस्याप्यस्ति का चित्क्रिया, न च तामन्तरेण कर्ता, न चासम्बद्धश्चित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ता, अतिप्रसङ्गाद् इत्याशयवान् पृच्छति—"कथम्" इति सूत्रेणोत्तरमाह—"चितेर—दानम्" यद् तद्वोचद् वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति, तदित, समुन्नीतम्, चिते स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ = चितिप्रतिबिम्बाधारतया तद्रूपता

पातञ्जलरहस्यम्

अतश्चित्तातिरिक्तआत्माऽस्तीति सूत्रारूढं करोति—चितेरिति । व्युत्थानदशाया बुद्धिसारूप्यमुक्तं तदेवाह—स्वबुद्धिसंवेदनमिति । बुद्धेश्चित्तस्य चिति प्रतिबिम्बाधारता स्फटिकस्य जपालौहित्यग्राहितावत् पुरुषाकारापत्तौ स्वार्थक्रिया चितिश्च संक्रमक्रियावतीति

वार्त्तिकम् ।

इदानीं सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामादिति सूत्रस्योपपादकं सूत्रमेतेन प्रसङ्गेनोत्थापयति—कथमिति । नन्वपरिणामित्वे विषये संचाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं चित्तवृत्तिरूप चित्तभोक्तृत्वं पुरुषस्य स्यात्, चित्तस्थले हि घटादिविषयग्रहणे चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः, तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

"चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" अप्रतिसंचाराया अपि चितेः स्वीयबुद्धिवृत्तिदर्शनं वृत्तितुल्याकारताऽऽपत्त्यैव भवतीत्यर्थः, अयं भावः—ज्ञानं संचारेण नाशादेर्न ज्ञाने हेतुः किं त्वर्थाकारता हेतुः सन्निकर्षद्वारा, अन्यथा स्वप्नादौ मनःसञ्चाराभावेनार्थभानायोगात्, अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सन्निहितस्यात्मनः सञ्चारो नापेक्ष्यत इति, अपरिणामित्वं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम्, यथा हि विषयासन्निकर्षकालेऽपि स्वप्नादौ [illegible] चित्तस्य तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेऽपि तज्ज्ञानं भवति येन पुरुषेऽपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत किं तु स्फटिके सन्निहितजपालौहित्यवद्बिम्बरूपे प्रतिबिम्बमेव स्वावच्छिन्ने [illegible]ष्यते, उभयथाकारान्यथापरिणामकल्पने गौरवात् स्फटिकादौ [illegible] स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति, तदिदं वृत्तिबिम्बितत्वे [illegible] वृत्त्याकारतापत्तिरित्युक्तं सूत्रकारेणेति, भाष्यकारः पुरुषस्य बुद्ध्याकारतां प्रतिपादयितुमादौ [illegible]—अपरिणामिनीति । भोक्तृशक्तिः पुरुषाख्याऽपरिणामिनी, अतो नास्य गतिमत्ता ततो न स्वस्थानादर्थं [illegible] पुरुषस्य ज्ञानं सम्भवति किं तु बुद्धिवृत्तिपरिणामि [illegible] चिति प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिबिम्बरूपेण संचरितेव सती तद्वृत्तिमनुपतति [illegible] संवेदनं, अन्यथा हि घटमहं जानामीति बुद्धिवृत्त्यनुपातिनि बुद्धेस्तादात्म्य [illegible] स्फुटरूपे दृश्यन्ते, अयाविवेकादेवैतादृशी बुद्धिर्भवतीति [illegible] प्रतिबिम्बरूपस्य दोषान्तराभावात् तथा चेतनमानाथमपि [illegible] तत्प्रतिबिम्बः [illegible] बुद्ध्या स्वरूपेणैव [illegible]ऽपि भासतीति, इत्येव प्रतिबिम्बं बुद्धिवृत्त्याकारतापत्तिरित्युक्ता

क्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति, तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेर-
नुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते, तथा चोक्तं—
"न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् ।
गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्ते" इति॥२२॥

भास्वती ।

ऽऽहितं गह्वरेष्ठं शाश्वतं ब्रह्म चिद्रूपमाहितं न सा गुहा पातालं गिरिविवरमन्धकारं न चोदधीनां कुक्षयः किन्तु साऽविशिष्टा = चिदिव प्रतीयमाना बुद्धिवृत्तिरेवेति कवयो-वेदयन्ते = सम्पश्यन्तीति ॥ २२ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

पत्तौ मत्स्याम्, यथा हि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि सङ्क्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमचलं चलमिव चन्द्रमसमवभासयत्येवं विनाऽपि चितिव्यापारमुपसंक्रान्तचितिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चितिशक्तिमवभासयद् भोग्यभावमासादयद् भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः, भाष्यमप्येतदर्थमसकृत्तत्र तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र, बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरति—"तथा चोक्तं—न पातालम्" इति । शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छायामापन्नां मनोवृत्तिमेव चितिच्छायाऽऽपन्नत्वाच्चितेरप्यविशिष्टां गुहां वेदयन्ते, तस्यामेव गुहायां तद् गुह्यं ब्रह्म, तदपनये तु स्वयम्प्रकाशमनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते चरमदेहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

सूत्रार्थं, गुहाऽऽहितं गह्वरेष्ठं पुराणमिति श्रुतिमाश्रित्याह—न पातालमित्यादि, पातालादि-चतुर्भिः स्थूलैरविशिष्टा विलक्षणवृत्तिमती बुद्धिरेव गुहेति ॥ २२ ॥

वार्त्तिकम् ।

तथा बुद्धेर्घटाकारतावद् आत्माकारतेत्यप्युच्यत इति मन्तव्यम्, यद्यपि घटाद्याकारपरिणाम-वदात्माकारपरिणाम एव बुद्धेर्भवति तथाऽपि प्रतिबिम्बतुल्यतया स एव प्रतिबिम्बमप्युच्यते, बुद्धेरेवं प्रदर्श्य पुरुषस्य तदाकारताऽऽपत्तिं दर्शयति—तस्याश्चेति । चिशब्दोऽप्यवधारणे, तस्या-अपि चितेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टेत्याख्यायते व्यवह्रियते, तत्र हेतुः प्राप्तेत्यादि, प्राप्तचैतन्योपग्रहश्चैतन्यप्रतिबिम्बं येनैतादृशं रूपं यस्या बुद्धिवृत्तेस्तदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाधारतामात्रेणेत्यर्थः 'द्रष्टा दृशिमात्र' इति सूत्रेऽपीदमेव वाक्यं भाष्यकारैः प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं, वृत्तिसारूप्यमितरत्रेत्यत्राप्येतदुक्तमिति स्मर्तव्यम्, ननु जानाम्यहं घटमहं जानामीत्यादिरूपता वृत्तेरेवेति प्रागेवोक्तं तर्हि चितिप्रतिबिम्बस्य वृत्तिबोधस्य स्वरूपं कीदृशमिति—उच्यते—यादृशं ज्ञानमाधारवृत्तीनां रूपं तादृशमेव बिम्बप्रतिबिम्बाद्भूतत्वात् तदेव वृत्तिबोधस्य रूपं, स च वृत्तिबोधो वृत्त्यविवेकेन जानामीतिवृत्तेराकारविषय एव भवति ज्ञानचितिबोधादिशब्दानां पर्यायत्वादिति, एवमाकारताऽऽपत्त्यादावागमस्यापि प्रमाणशक्ति-रूपा चोक्तमिति, न पातालमित्यादेरयमर्थः, गुहाऽऽहितं गह्वरेष्ठं पुराणमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु यस्यां गुहायां गुह्यं शाश्वतं ब्रह्माख्यमभेदाद् आत्मसामान्यं निहितं संगुप्तम् इति गीयते सा गुहा न पातालादि किं तु ब्रह्मवृत्त्यविशिष्टा बुद्धिवृत्तिरेव स्वस्य पण्डिताः पश्य-न्तीति, अविशिष्टता च परस्परं प्रतिबिम्बनादुभयोरेव विषयाकारत्वं चेतनमात्रविशिष्टमुक्तम्, शक्तो विविच्य ग्रहणायोग्यतयाऽवस्थितिरथात्मनः सगोचरा गुहेति श्लोकस्यार्थः, तदे-तदेवाकारत्वमादित्यपुराणेऽप्युक्तम्—

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमन्वहम् ।
यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति ॥ २२ ॥

अतश्चैतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयं च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याऽभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं=विषयविषयिनि

भास्वती ।

अत इति । अतश्चैतदभ्युपगम्यते=स्वीक्रियते, चित्तं सर्वार्थं द्रष्टृपरक्त=ज्ञाताऽह मित्यात्मिका बुद्धिरेव द्रष्टृपरक्तं चित्तम्, तथा च—दृश्योपरक्तत्वाच्चित्तं सर्वार्थम्, मन इति । मन्तव्येनार्थेन=शब्दाद्यर्थेन, अपि च मनः स्वयं विषयत्वात्=प्रकाश्यत्वाद् विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्या=स्वकीयया चिद्रूपया वृत्त्याऽभिसम्बद्धमेकप्रत्ययगतत्व रूपसान्निध्याद् न हि स्वरूपपुरुषश्चित्तस्य विषयः किन्तु चित्तं स्वस्य हेतुभूतत्वादभि

तत्त्ववैशारदी ।

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः, सम्प्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति-"अतश्चैतद्"इति,-अतश्चैतदित्यर्थः, "द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्" यथा हि नीलाद्यनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति, एवं द्रष्टृच्छाया ऽऽपत्त्या तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति, अस्ति हि द्व्याकारं ज्ञानं नीलमहं सम्प्रत्येमीति, तस्माद् ज्ञेयवद् ज्ञाताऽपि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यावस्थापितो, यथा जल चन्द्रमसो बिम्बं न त्वेतावता तदप्रत्यक्षं, न चास्य जलगतत्वे तत्प्रमाणमिति चन्द्रकोऽ त्रप्रमाणं भवितुमर्हति, तस्माच्चित्तप्रतिबिम्बिततया चैतन्यगोचराऽपि चित्तवृत्तिर्न चैतन्य

पातञ्जलरहस्यम् ।

"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिरेतत्क्षेत्रम् इति भगवद्वाक्यमा श्रित्याह सूत्रकृत्—द्रष्ट्रिति । सर्वार्थमेव सर्वेषां नास्तिकानामात्मभ्रान्तत्वे हेतुरिति तात्पर्यार्थः सूत्रस्येति,

वार्त्तिकम् ।

ननु भवतु चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत् बुद्धिवच्छब्दादीनां [illegible] चितौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदैव सर्वार्थभानप्रसङ्गात्, कथं वा चितेः स्वसंवेद- नम्, [illegible] विशेषात् पुरुषेऽपि समानत्वादाशङ्कां निरासायोत्तरसूत्रं प्रवर्त्तयन् तत्सूत्र [illegible] प्रकारान्तरेणाप्युत्थापयति-अतश्चेति, अतो बुद्धिपुरुषयोर्ग्राह्यग्राहकभावाच्च तदन्य [illegible] थावत्, एतद् आगामिसूत्रप्रतिपाद्यम्, अङ्गीक्रियत इत्यर्थः, चकारोऽस्मदुक्त प्रयोजनसमुच्चयार्थः,

भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते, तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः, अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं, नास्ति खल्वयं ग-

भास्वती ।

सम्बद्धं वृत्तिसरूपं द्रष्टारं ग्रहीतृरूपत्वेनैव विषयीकरोतीत्यसकृद् दर्शितमतश्चित्तं द्रष्टृदृश्यनिर्भासम्, शब्दाद्याकारमचेतनं विषयात्मकं तथा ज्ञाताऽहमित्यविषयात्मकं = विषयिसरूपं चेतनाकारञ्चापीति सर्वार्थम्, तदिति । चित्तसारूप्येण = पुरुषस्य चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः, कस्मादिति । वैनाशिकानां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपख्यापकं चित्तमस्ति, समाधिरपि तेषामस्ति, समाधौ च प्रतिबिम्बीभूत आगन्तुक इत्यर्थः, प्रज्ञेयः = ग्राह्योऽर्थः समा-

तत्त्ववैशारदी ।

गोचरत्ति, तदिदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति, तदेतदाह—"मनो हि" इति । न केवलं तदाकारापत्त्या मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनोऽपि तु स्वयं चेति, चकारो भिन्नक्रमः, पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः. तच्छायाऽऽपत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः, इयं च चैतन्यच्छायाऽऽपत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैर

पातञ्जलरहस्यम् ।

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः,

वार्त्तिकम् ।

ह—यत्स्वयं चेति । तन्मनः स्वयमपि पुरुषस्य विषयत्वात् स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन पुरुषेण विषयिणा सम्बद्धम् आकारितं सन्निकर्षस्य ग्रहणहेतुत्वात्, बुद्धिवृत्तौ च पुरुषस्यास ङ्गस्य प्रतिबिम्बातिरेकेणानित्यसन्निकर्षासम्भवादिति, तस्मादेतच्चित्तमेवोभयोपरक्ततया शब्दादिविषयरूपेण च विषयिपुरुषरूपेण निर्भासते, साक्षिणि प्रतिबिम्बितं सदिति विषयविषयिनिर्भासं, तत्र हेतुः चेतनाचेतनरूपापन्नं तदाकारम्, एतदेव विवृणोति—विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवेति, अचेतनमपि चेतनमिवेति, इवशब्दार्थं दृष्टान्तेनाह—स्फटिकमणिकल्पमिति । यथा एक एव स्फटिकमणिः पार्श्वद्वयस्थयोर्जपेन्द्रनीलयोः प्रतिबिम्बनात्स्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव भवतीति, एवं चित्तमपि विषयात्मनो प्रतिबिम्बनात् ग्रहीतृग्रहणग्राह्यात्मकरूपत्रयवदिव भवति, अतः सर्वार्थमित्युच्यत इत्यर्थः, चित्तमेवेत्येवकारेणान्येषां सन्निकर्षमात्रेणाकारग्रहणसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम्, अत्र च स्फटिकदृष्टान्तो सर्वांशे बुद्धे स्वार्थाकारपरिणामस्य स्य स्वानुरोधेनेष्टत्वात् स्फटिके च प्रतिबिम्बमात्रस्य स्वीकारात्, किं तु तत्तद्रूपत्वेन तत्तद्रूपतया प्रतीयमानतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टान्त इति मन्तव्यम्, एतदुक्तं चित्तस्य द्रष्टृदृश्यसारूप्यम् इदमेव भवबीजाविवेकस्य कारणमिति प्रतिपादयति—तदनेनेति । केचित् साङ्ख्यवादिनः चित्तातिरिक्तचेतनानभ्युपगन्तारो वैनाशिकाः, अपरे विज्ञानवादिनः शाक्याः इति शेषः, तदुक्तं विज्ञानवादिभिः,—

अविभागोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति,

तेषां च वादिनामयं भावः, चित्तस्य चेतनरूपता दर्शनत एव पुरुषेण बाह्यार्थ धाऽनादिवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामसम्भवात्, पुरुषस्य दृष्टिरूपतावदिति, अनुवादप्रसङ्गेन तेषु समाधानमाह—अस्ति हीति—इत्यन्त, दीर्घमित्यर्थः, एतेन पाश्चात्त्यवैदान्तिकबुद्धा आहुः—विषयदोषात् करणदोषाद्वा चैतन्ये भ्रमो न भवति विषयकरणदोषयोर्भ्रममात्रकल्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोरभावात्, अपि स्वनिर्देशसाध्यत्वाभावादिति, तदेवम्—चैतन्येऽपि चित्तवदेव सकलवस्तुप्रतिबिम्बेन सारूप्यमेव विषयगतदोषस्य प्रपञ्चारोपहेतुत्वाभावः सर्ववस्तूनां भ्रमनाशकल्पितत्वं चास्ति इति युक्तिरत

वादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते, कस्माद्—अस्ति हि तेषां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति, समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः, स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्र-

भास्वती।

ज्ञितचित्तस्यालम्बनीभूत स चेदर्थश्चित्तमात्र स्यात्तदा प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत इति किञ्चित स्वाभासं वस्त्वभ्युपगन्तव्यं भवतीत्यर्थः, चित्तन्तु न स्वाभासं ततोऽस्ति स्वाभास पुरुष, येन जडे चेतसि प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थोऽवधार्येत=प्रकाश्येतेत्यर्थः, एवमिति।

तत्त्ववैशारदी।

भ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्तं चैतन्यमेव आरोपयाम्बभूवुरित्याह—"तदनेन" इति। केचित् वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः, अपरे=विज्ञानमात्रवादिनः, ननु यदि चित्तमेव द्रष्ट्राकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टृदृश्यौ, यथाऽऽहुः—

"अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति,

तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह—"समाधिप्रज्ञायाम्" इति। ते खल्वनुकम्पनीयाः चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगमय्याष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामवतार्य बोधयितव्याः, तद्यथा—समाधिप्रज्ञाया प्रज्ञेयोऽर्थ आत्मा प्रतिबिम्बीभूतोऽन्यः कस्मात्—तस्यात्मन आलम्बनीभूतत्वाद्, अथ चित्तादभिन्नमेव कस्मान्नालम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितोऽपि वैयात्याद्वदेत्, तत्र हेतुमाह—"स चेद्" इति। स चेदात्मरूपोऽर्थ

पातञ्जलरहस्यम्।

इति युक्तिमाभिप्रायाः—समाधिप्रज्ञाया प्रज्ञेयोऽर्थ इति॥ २३॥

वार्त्तिकम्।

ज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्यते, तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्य्यते स पुरुष इति, एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात् त्रयमप्येतद् जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनः तैरधिगतः पुरुष इति ॥ २३ ॥

कुतश्चैतद्—

तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वाद् ॥२४॥

तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं=परस्य

भास्वती ।

ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदाद्=ग्रहीतृस्वरूपस्य ग्रहणस्वरूपस्य ग्राह्यस्वरूपस्य चेति चित्तभेदाद्=ज्ञानभेदाद्, एतत् त्रयमपि ये प्रेक्षावन्तो जातितः=वस्तुतः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनः, तैः पुरुषोऽधिगतः सम्यक्श्रवणमननाभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

कुत इति । कुतः पुरुषस्य चित्ताद् पृथक्त्वं सिद्ध्येद्, तद्युक्तिमाह—तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाभिर्विचित्रमपि न तेन स्वार्थेन भवितव्यम्, संहत्यकारित्वात् तत् परार्थं-

तत्त्ववैशारदी ।

श्चित्तमात्रं स्यान्न तु ततो व्यतिरिक्तं, ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्यते, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्, उपसंहरति—"तस्माद्" इति । समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीत्याह—"एवम्" इति । जातितः=स्वभावत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति—"कुतश्चैतद्" इति । "तद—त्वाद्" यद्यप्यसंख्येया कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषं, तथा च वासनाऽधीना-

पातञ्जलरहस्यम् ।

'स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्' 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'तिश्रुतीतश्चित्त्यातिरिक्तमात्मानं सूत्रारूढं करोति—तदिति, सर्वात्मकमपि चित्तं परार्थं न क्वचिदपि स्वार्थं जडत्वेन संहतत्वात् शयनासनादिवदिति सूत्रार्थः, न परं सामासिकम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते,

'अथात आदेशो नेति नेति' 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती'त्यादि, स्मृतिश्च—

अव्यक्ताद्येऽविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्तिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते,

इत्यादि, 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मेदं सर्वं' 'वासुदेवः सर्वमि'त्यादिषु तिस्तु श्रुतिषु तादात्म्यमभेदं गवोपासनार्थं प्रवर्त्तन्त इति न तद्विरोधः, एतेन जीवात्मपरमात्मनोरभेदश्रुतीनाम् ऐश्वर्यलक्षणाभेदेन विवेक एव तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनात् परमात्मप्रकरणे तु जीवादपि विवेकेन परमात्मन एवानन्दात्मकत्वे तात्पर्यमिति मन्तव्यम्, द्वितीयपादे विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इत्येनोक्तम् अत्र तु विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानस्योपपादनेन मोक्षहेतुत्वं प्रभावितं विवेकस्वरूपं च परीक्षितम् इति विवेकः ॥२३॥

चित्तादात्मविवेके हेत्वन्तरप्रदर्शकतया सूत्रमवतारयति—कुतश्चेति । कुतश्च चित्तातिरिक्तः पुरुष इति शेषः,

"तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वाद्" यदुक्तं चित्तस्य सर्वात्मकत्वात् स्वीयेऽसङ्ख्येयवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यापि परिणामोऽस्तु किं पुरुषेणेति, तन्न—यत् स्तत्चित्तमसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रितमपि परार्थं परस्यान्यस्य नानाविधसत्त्व विना तौ न स्वातुं परिणन्तुं वा क्षमते संहत्यकारित्वात् लोके परमात्मार्थं स्वदर्शनादिस्वर्थं, तथा च पुरुषार्थसमाप्तौ चित्तविलयेन मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि सूत्रतात्पर्यम्—एष व्याचष्टे—तदेतदिति,

भोगापवर्गार्थं, न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद् गृहवत् संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं, न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थम् उभयमप्येतत्परार्थम्, यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान् पुरुषः स एव परो

भास्वती।

तस्मादस्ति कश्चित् परो विषयी यस्य तच्चित्तं विषय इति, तदेतदिति परस्य भोगापवर्गार्थं=परस्य चित्तातिरिक्तस्य चेतनस्य द्रष्टुरुपदर्शनेन चित्तस्य भोगापवर्गरूपव्यापारः सिद्ध्यति, संहत्यकारित्वात्=नानाऽङ्गसाध्यत्वाच्चित्तकार्यस्य, यदा बहून्यचेतनानि साधनान्येकप्रयत्नेन मिलित्वा सचेतनवत् कार्यं कुर्वन्ति तदा तद्व्यतिरिक्तस्तत्प्रयोजकः कश्चिच्चेतनः परार्थं स्यात्, कर्माशयवासनाप्रमाणादीनि बहूनि साधनानि मिलित्वा सुखादिप्रत्ययं निर्वर्तयन्ति, कस्य चिदेकस्य चेतनस्य भोक्तुरधिष्ठानादेव तानि तत् कुर्युः, यश्चेति। अर्थवान्=उपदर्शनवान्, परः=अन्यश्चित्तात्, सामान्यमात्रम्=अहंशब्द

तत्त्ववैशारदी।

त्रयाकारचित्तानुभवतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति, भोक्तुरर्थं च भोग्यमिति सर्वं स्वार्थं प्राप्तं, तत्राऽपि तच्चित्तमसंकीर्णस्वात्मना विचित्रमपि परार्थं, कस्मात्—संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः, व्याचष्टे—"तदेतद्" इति। स्यादेतत्—चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थं च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदि कश्चिद् ब्रूयात्तं प्रत्याह—"संहत्यकारिणा", इति। सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति, तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यम्, ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः, एतदुक्तं भवति—सुखदुःखे चित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मके नात्मनि सम्भवतः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्मात् स साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखयोर्व्यापारेण स एताभ्यामनु

पातञ्जलरहस्यम्।

स्वार्थं स्वस्य इत्यर्थः, तथात्वे सुखदुःखयोः [illegible] प्रसङ्गः, न हि सुखितो [illegible] [illegible] [illegible] शक्नोतीति न्यायेन—

[illegible] [illegible] [illegible] प्रकृतिः।

[illegible] स्वार्थं प्रति [illegible]—

वार्त्तिकम्।

न परः सामान्यमात्रं, यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्याद्, यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्ताऽनुमीयते तथा मोक्षमा-

भास्वती ।

वाच्याना क्षणिकप्रत्ययाना साधारणनाममात्र स्वरूपेणोदाहरेत् = भोक्त्रितिनाम्ना प्रदर्शयेद् यस्त्वसौ परो विशेषः = भाव, नामादिवियोगेऽपि यस्य सत्ताऽनुभूयते तादृशश्चित्तातिरिक्तः सत्पदार्थो न स संहत्यकारी स हि पुरुषः, वैनाशिका विज्ञानादिस्कन्धान्तर्गतं सामान्यमात्रं यद् वदेयुस्तत संहत्यकारि स्यात् पञ्चस्कन्धान्तर्गतत्वात् ॥ २४ ॥

चित्तात् पुरुषस्यान्यतां संस्थाप्याधुना कैवल्यभागीयं चित्तं विवृणोति सूत्रकारः — विशेषेति । द्रष्टृदृश्ययोर्भेदरूपो यो विशेषस्तद्दर्शिन आत्मभावभावना वक्ष्यमाणा विनिवर्त्ततेति सूत्रार्थः, यथेति । विशेषदर्शनबीज = विवेकदर्शनबीजम् , पूर्वपूर्वजन्मसु श्रव-

तत्त्ववैशारदी ।

कृत्सनीय प्रतिकूलनीयो वा, न च नित्योदासीनः पुरुषः, एवमपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्रत्वात् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्न ज्ञानार्थत्वम् , न चान्यविषयादस्मादपवर्गसम्भवो, विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासम्भवात्, तस्माज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव, न तत्स्वार्थं, नापि परमात्रार्थम्, संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

तदेवं कैवल्यमूलबीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद् व्यावृत्तमाह—"विशेष—वृत्ति" यस्यात्मभावे भावनाऽस्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशाननुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनाद् आत्मभावभावना

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्युक्तिमाश्रित्याह—सर्वोत्कृष्टस्यापि ज्ञानस्य परार्थत्वं किमन्येषामित्यादि—परार्थसिद्धिरित्यन्तेनोक्तम् ॥ २४ ॥

'देवाऽह राजा चाहं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इति श्रुतिमाश्रित्य पुरुषधौरेयं सूत्रारह यतोति—विशेषदर्शिन इति । आत्मभावे भावना निवर्तत इति सूत्रार्थः,

वार्त्तिकम् ।

प्रविष्टोऽतो न सामान्येन येन येन चित्परेण सिद्धसाधनमथान्तः ? , स्वोत्तरोत्पन्नाशिणिचित्तस्य भोगाधेयतया पराभिमत सिद्धसाधनमपाकरोति—यत्तु किं चिदिति, स्वरूपेण—आत्मस्वरूपेण भोक्तृतयेति यावत्, यस्त्विति, यस्त्वसौ विशेष पुरुषाख्य परः स कूटस्थनित्यत्वात् न संहत्यकारीति न तस्य परार्थत्वापत्त्याऽनवस्थितिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेवं बुद्धिपुरुषविषयाणां विवेकप्रत्ययतज्ज्ञानानां मोक्षमार्गत्वं प्रतिपादयति,—

"विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" नाकृतात्मेदात्मनस्त्वाद्रित्य [illegible] क्षताय विपर्ययदीभावापन्नस्य यथोक्तप्रकारेणास्य विशेषदर्शिनो विवेकसाक्षात्कारिणि आत्मभावभावना स्वचित्ताजिज्ञासा कोऽहमासमित्यादिरूपा सान्ते स्याद्वेना, तस्यानपसोवप्रवृत्तिनिवृत्त्यापनर्यं [illegible] नाशो भवतात्मनः स्वर्गनरकभोगादिभिर्हि विचित्ररूपता चित्तस्यैव, भवति न तु सदैकरूपचिन्मात्रस्य न ममेत्यवधारणे सति स्वात्म नात्वचिन्ता [illegible] भावः, तथा च श्रुतिः, 'एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिती'त्यादि, तदेतदुक्तं—पञ्चशिखाचार्यैः 'तत्र मोक्षो ज्ञानेने'ति, तथादौ

र्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते, यस्याभावादिदमुक्तं "स्वभावं मुक्त्वा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवति, अरुचिश्च निर्णये भवति" तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं—किंस्विद् इदं, कथं स्विदिदं, के भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति, सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते, कुतः, चित्तस्यैष विचित्रः परिणामः, पुरुषस्त्वस

भास्वती।

णमननादिभिरभिसंस्कृतम्, स्वाभाविकी=स्वरसत, दृष्टाभ्यासं विनाऽपीत्यर्थ, आत्मभावभावना प्रवर्त्तते उक्तमाचार्यैः, स्वभावम्=आत्मभावम्, आत्मसाक्षात्कारविषयमिति यावद् मुक्त्वा=त्यक्त्वा, दोषात्=पूर्वसंस्कारदोषाद्, येषां पूर्वपक्षे=संस

तत्त्ववैशारदी।

निवर्त्तते, यस्यात्मभावभावनैव नास्ति नास्तिकस्य तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः, नन्वात्मभावभावनायाश्चित्तवर्त्तिन्याः कुतोऽवगम इत्यत आह—"यथा प्रावृषि" इति। प्रागभवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्त्तितमस्तीत्यनुमीयते, तस्य चात्मभावभावनाऽयत्नमेव स्वाभाविकी जन्मत्वभ्यासं विनाऽपि प्रवर्त्तते, अनधिकारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति—"यस्याभावादिदम्" इति। पूर्वपक्ष=नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावात्, तत्र रुचि, अरुचिश्च निर्णये=पक्षपातअलक्षस्यम्।

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषीत्युक्तं कर्मार्पणं कैवल्यभागीयं कर्म यस्य विशेषदर्शनबीजं तादृशहर्षादिना तामेतस्यानुमापयति. निर्गुणश्च न लिप्यते पापकर्मणा पापकेनेति

वार्त्तिकम्।

भाष्यकार आत्मभावभावनामेव सकारणां प्रतिपादयति,—यथेत्यादिना, तत्रापीति, पुरुष इति शेष, विशेषदर्शनबीजमिति, आत्मभावजिज्ञासाद्वारेति शेष, इत्यनुमीयत इति निविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुते,

पापक्षयाद् शुद्धमतिर्नाश्चेति ज्ञानमुत्तममिति-

स्मृतेश्चेति शेष, तस्य यथोक्तकर्मवत स्वाभाविकी—ऐहिकसाधननिरपेक्षा च, तथा यथोक्त दर्म आत्मभावनाया कारणम्, तत्र च नैहिकत्वनियम इत्यायातम्, ऐहिकसाधनशून्यस्य प्राक्तनतथाविधकर्माभावे च सा भावना नोदेति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेव रुचिर्भवतीति, अत्र पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाणयति—यस्याभावादिति, यस्य कर्मणोऽभावादिदं वक्ष्यमाणफलमुक्तं पूर्वाचार्यैः, तदेवाह,—स्वभावमिति, स्वभावमात्मभावं त्यक्त्वेर्ष्या [illegible] कर्मगुन्यानां पूर्वपक्षे नित्यदेहाद्यात्मतायामेव रुचि श्रद्धाऽऽतिशयो भवति, अरुचिश्च तत्त्वनिर्णय इत्यर्थ, आत्मभावनाया कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—तत्रात्मेति, कोऽहमासं कि नराकार आसं कथमासं दु [illegible] दर्शनयानामं किंस्विदिद वर्त्तमानमपि मम स्वरूप कि देहो वा मनआदिर्वा कथं स्विदिदं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना तिष्ठतीत्यादिरर्थ, के भविष्याम इत्यादौ स्वत्र एव बहुवचन, तथा च यश्चित्ताजीवनयात्रादिनिवृत्तये विशेषदर्शन पुरुष सोपादयति [illegible] आत्मभावनेत्यर्थ, आत्मभावनामसौ पूर्वा व्याख्यास्यामा सूत्रावतारयन्नाह,—सा त्विति। विशेषदर्शिनस्तु तस्यो निवृत्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमाह—चित्तस्येति, एष आत्मनो विचित्रपरिणाम आत्मनो न भवति किं तु चित्तस्यैवाविद्यावत्त्वात्, अविद्याया [illegible] चित्तधर्मत्वात् पुरुषस्त्वविद्याशून्यत्वाच्छुद्ध पापपुण्यविवर्जित, तनश्च चित्तधर्मजन्ममरणगुणसुखादिभि

त्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति, ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तत इति ॥ २५ ॥

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति, कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहिणश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि = अस्मीति वा, ममेति वा जानामीति वा, न जानामीति वा, कुतः—क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

भास्वती ।

तिहेतुभूते कर्मणि रुचिर्भवति, निर्णये = तत्त्वनिर्णये चारुचिर्भवतीति, आत्मभावभावना निवृत्ते स्वरूपमाह—पुरुषस्त्विति ॥ २५ ॥

तदेति । तदा कैवल्यपर्यन्तगामिनि विवेकमार्गे निम्नमार्गगजलवच्चित्तं प्रवहति, विवेकजज्ञाननिम्नं = प्रबलविवेकजज्ञानवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु = विवेकान्तरालेषु, अस्मीति = अहमहमिति, सुगममन्यत् ॥ २७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

विज्ञाततत्त्वविषये, आत्मभावभावना प्राग् व्याख्याता, विशेषदर्शिनः परामर्शमाह—"चित्तस्यैव" इति । तस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनिवर्त्तत इति ॥ २५ ॥

अथ विशेषदर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आह—"तदा चित्तम्" निगदव्याख्यातम् ॥२६॥

स्यादेतद्—विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्याद्, दृश्यते चास्य भिक्षाटनादौ व्युत्थितमित्यत आह—"तच्छि–भ्यः" प्रतीयते येन स प्रत्ययः = चित्तसत्त्वं,-

पातञ्जलरहस्यम् ।

श्रुतिमाश्रित्याह-पुरुषस्त्विति ॥ २५ ॥

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता इति श्रुतिमाश्रित्याह-तदेति । कैवल्यस्य मोक्षस्य प्राग्भारो जनकता यत्र चित्ते विवेकसाक्षात्कारप्रवलेनेति सूत्रार्थः ॥ २६ ॥

वीतरागस्य व्यासादेः विचित्रदोषचेष्टे पुरोरपादनादेः का गतिरित्याह—तच्छिद्रेष्विति,

वार्त्तिकम् ।

रपरामृष्ट पदार्थसंबद्ध इति, तत इति विशेषदर्शनादस्य कुशलस्यात्मभावना निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्फलं स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिः फलमिति, तस्य विशेषदर्शिनो लक्षणं संप्रज्ञातयोग वा गमाणपरंच कारणभूतमाह,—

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" कैवल्ये प्राग्भारो यस्य तत्कैवल्यप्राग्भारम्, कैवल्याभिमुखमिति यावत्, व्याचष्टे,—तदानीमिति, तदानीं विवेकदशायामन्यथा स्वर्गादिवैराग्यवशात् चित्तमन्यथा भवतीत्यनेनान्वयः, विषयप्राग्भारं विषयाभिमुखम् अज्ञाननिम्नमज्ञानमार्गसञ्चारि एवमुत्तरम् ॥ २६ ॥

न चानेन योगारूढस्यापि उत्पद्यमानेन विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता भवति पूर्वसंस्कारवशात् अन्तराऽन्तरा व्युत्थानं भवति सम्प्रज्ञातानुवृत्तेरित्याह—

"तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः" व्याचष्टे-विवेकेति, विवेकप्रत्ययनिम्नस्य चित्तस्य विवरण तदेत्यादि, सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रवहणशीलस्येत्यर्थः, तच्छिद्रेषु व्यवधानेषु

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञानाग्निना द

भास्वती।

एषाम् = अविवेकप्रत्ययानां पूर्ववदभ्यासवैराग्याभ्यामित्यर्थः, हानमित्युक्तम्, न प्रत्ययप्रसूर्भवति = विवेकप्रत्ययेनाधिकृतत्वात् प्रत्ययान्तरस्य नावकाशः, ज्ञानस्य स्काराः = विवेकसंस्काराश्चित्ताधिकारसमाप्तिं = सर्वसंस्कारनाशाज्जनिष्यमाणं चित्तस्य

तत्त्ववैशारदी।

तस्माद्विवेकश्चित्ते, तेन निम्नस्य, जानामीति साक्षान्मोक्षो विविच्य दर्शितः न जानामीति मोहः, तन्मूलावहङ्कारममकारावहमस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति समासः, पूर्वसंस्कारेभ्यः = व्युत्थानसंस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

स्यादेतत्—सत्यपि विवेकज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुवते कस्तर्हि हानहेतुरेतेषां यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसुवीरन्नित्यत आह-"हानमेषां क्लेशवदुक्तम्" अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसुवते, न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि प्रसोतुमर्हन्ति, यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसुवते, तत्कस्य हेतोः तदैते क्लेशा विवेकज्ञानाग्निदग्धबीजभावा इति, एवं व्युत्थानसंस्कारा अपीति,

पातञ्जलरहस्यम्।

संस्कारो नान्यथा भवेदिति न्यायेन यानि प्रत्ययान्तराणि तानि पूर्वव्युत्थानसंस्कारेभ्यो जायन्ते न तु समाधेः परमवैराग्यादिति सूत्रार्थः ॥ २७ ॥

"प्रसरं न लभन्ते स्म यावत् क चन मकटाः।
नाभिद्रवन्ति ते तावत् निरोधा वा स्वगोचर-

इति न्यायेन प्रसरनिरोधार्थमुपायं सूत्रारूढं करोति—हानमेषां क्लेशवदुक्तं, यथा

वार्त्तिकम्।

अविद्यारूपाणां प्रत्ययानामाकारा अस्मिताऽऽद्याश्च प्रदर्शिताः, अस्मीति देवमनुष्यादिष्वेऽ स्मीत्यर्थः, केवलास्मितायाः सम्प्रज्ञातयोगेऽपि सत्त्वात् क्षीयमाणेभ्यो बीजेभ्यः क्षीयमाण [illegible]भ्यः, एतस्य निरोधस्य पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

ननु ज्ञाने जातेऽपि चेत् पूर्वसंस्कारवशाद्व्युत्थानदशायां कदा चिद्विरोधः कथं तर्हि सम्प्रज्ञातप्रवाहेणान्यविद्यानिवृत्तिः स्यादित्यत आह—

"हानमेषां क्लेशवदुक्तम्" एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं क्लेशानामिवोक्तं पूर्वाचार्यैरित्यर्थः, 'ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः' 'ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः' इति सूत्राभ्यां यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ प्रोक्तौ तथा तत्संस्काराणाम [illegible] इति दर्शितार्थं, एतदेव व्याचष्टे-यथेति, यथा सम्प्रज्ञातयोगेन व्युत्थानज्ञानात् पूर्वं [illegible] क्लेशा अविद्याऽस्मितादयो दग्धबीजतुल्या सन्तो न संस्कारं [illegible] तथा पूर्व [illegible] अपि सम्प्रज्ञात[illegible] निष्ठाख्येण ज्ञानाग्निना [illegible]बीजतुल्या सन्तः प्रत्यय न प्रसुवत इत्यर्थः, पूर्वसंस्काराः प्राचीनक्लेशसंस्काराः ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रति[illegible] [illegible] [illegible] पूर्वपक्षम्, अत्र ज्ञाननाशोऽपि क्लेशा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नास्तीति तर्हि कथं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चित्तलयनाया पूर्वं निश्चितत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] भोग [illegible] [illegible] [illegible] मोक्षनिवृत्त्यर्थं यत्नात्, भोगश्च [illegible] [illegible], [illegible]

ग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति, ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न चिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदाऽयं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदः=ततोऽपि न किञ्चित्प्रार्थयते,

भास्वती ।

प्रतिप्रसवमनुशेरते=तावत्कालं स्थास्यन्तश्चित्तेन सह प्रविलीयन्त इत्यर्थः, तस्मात्तेषां नाशो न चिन्तनीयमिति ॥ २८ ॥

प्रसङ्ख्याने=विवेकजसिद्धावप्यकुसीदस्य=कुत्सितेषु सीदतीति कुसीदो रागः, तद्रहितस्य विरक्तस्य, अतो व्युत्थानसंस्कारहीनत्वात् सर्वथा विवेकख्यातिस्तद्रूपो यः समाधिः स धर्ममेघ इत्याख्यायते योगिभिः, कैवल्यधर्मं स वर्षति, वर्षालब्धं वारीव धर्ममेघादप्रयत्नलभ्यं कैवल्यं भवतीति सूत्रार्थः, यदाऽयमिति, सुगमम् भाष्यम्,

श्रूयते च—

'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गोतम ! ॥ इति,

तत्त्ववैशारदी ।

अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरोद्धव्याः, विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारैः निरोधसंस्काराणान्त्वबाह्यविषयत्वं दर्शितं, निरोधोपायः प्रायश्चिन्तनीय इत्यत आह—"ज्ञानसंस्कारास्तु" इति । परवैराग्यसंस्कारा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपायं प्रसङ्ख्यानमुक्त्वा प्रसङ्ख्याननिरोधोपायमाह—"प्रस—समाधिः" ततोऽपि=प्रसङ्ख्यानादपि, न किञ्चित्=सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि,प्रार्थयते,

पातञ्जलरहस्यम् ।

दग्धबीजभावा धाना न रोहन्ति प्रतिपक्षभावनया तथा ज्ञानाग्निदग्धबीजभावाः संस्कारा अपीति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥

दग्धबीजता कुतस्तत्राह—प्रसंख्यान इति, कुसीदं लभ्यमुच्यते प्रसंख्यानं तत्त्वज्ञानाभ्यासः तत्साध्यमधिकफलं न प्रार्थयते यः कुसीदलाभेऽपि विरक्तस्तस्यानवरतज्ञानं ततो-

वार्त्तिकम् ।

स्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा अपि किं संप्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति, नेत्याह—ज्ञानसंस्कारास्त्विति, अविरुद्धत्वादिति शेषः, तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति, तत्राह—इति न चिन्त्यन्त इति, अधिकारसमाप्तौ चित्तेन सहैव तेषां नाशात्तत्साधनचिन्ता नास्तीत्यर्थः, आशु मुमुक्षूणां संप्रज्ञातेनापि सहाशश्चिन्त्वित इति भावः ॥ २८ ॥

इदानीं संस्कारहानस्य प्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

"प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" प्रसंख्यानं विवेकसाक्षात्कारः, तस्मादपि योऽकुसीदः कुसीदफलं सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तस्य वासनापरिपाकेन सर्वथा निरन्तरं विवेकख्यात्युदयाद् धर्ममेघनामा संप्रज्ञातयोगस्य परा काष्ठा भवतीत्यर्थः, तदेतद्व्याचष्टे—यदेति । तत्रापि तत्फलेऽपि, सर्वथाशब्दार्थमाह—संस्का-

तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्ना-स्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते. तदाऽस्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तल्लाभादविद्याऽऽदयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति, कुशलाकुश-लाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति, क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव वि

भास्वती।

अस्यार्थः—यथा दुर्गमे पर्वतशिखरे वृष्टमुदकं पर्वतगात्रेषु विधावति, एवं धर्मान् बु-द्धिधर्मान् पुरुषतः पृथक् पश्यन्, तानेवानु विधावति, बुद्धिशिखरे विवेकाम्बुवृष्टिजातो-विवेकौघो बुद्धिधर्मानाप्लावयतीत्यर्थः, यथा च शुद्धे पयस्युदके वृष्टमुदकं शुद्धोदकतामा पद्यते तथा विज्ञानतो विवेकतो मुनेरात्माऽन्तरात्मा शुद्धो विवेकाख्यायितो भवतीति वि-वेकमात्रसमाधानात् ॥ २९ ॥

तदिति। समूलकाषं कषिताः=समूलोत्पाटिता, जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तः=दु-खत्रयातीतो भवति, विवेकप्रत्ययप्रतिष्ठया दुःखप्रत्यया नोत्पद्येरन्नतो विमुक्तो देहवानपि, न च तस्य विमुक्तेः पुनरावृत्तिः समाने क्षीणविपर्ययस्य विवेकप्रतिष्ठस्य जन्मासम्भवात्, देहेन्द्रियाद्यभिमानवशादेव जातिस्तदभावान्न पुनरावृत्तिः,

तत्त्ववैशारदी।

प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति, परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः, सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति, एतदेव विवृणोति-"तत्रापि" इति। यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः, यतस्तस्य न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति तत सर्वथा विवेकख्यातिरिति, तदा-ऽस्य धर्ममेघः समाधिर्भवति—एतदुक्तं भवति-प्रसङ्ख्याने विरक्तस्तन्निरोधमिच्छन् धर्ममेघं समाधिमुपासीत, तदुपासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति, तथा च तन्निरोधं पारयतीति॥२९॥

तस्य च प्रयोजनमाह—"ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" कस्मात्पुनर्जीवन्नेव मुक्तो भवति, उक्त-म्-'यस्मात्' इति क्लेशकर्मवासनेद्धः किल कर्माशयो जात्यादिनिदानम्, न चासति नि

पातञ्जलरहस्यम्।

धर्ममेघः समाधिः परवैराग्यं स्यात् तथा व्युत्थानसंस्कारक्षयात् प्रत्ययान्तराणि नोत्पद्यन्ते किन्तर्हि ज्ञानमेव सुदृढमिति शेषः ॥ २९ ॥

"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे—

वार्त्तिकम्।

ज्ञान् विमुक्तो भवति, कस्माद्—यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणम्, न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित्केन चित् क्वचिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्या-ज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति, आवरकेण तमसाऽभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं-

भास्वती ।

उक्तञ्च—

"विलिप्तपक्वसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिराद् ॥"

इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापगमात् ज्ञानस्यानन्त्यं भवति ततश्च ज्ञेयमल्पं भवति, सर्वैरिति चित्तसत्त्वं प्रकाशस्वभावकम्, तच्च सर्वं प्रकाशयेदसति बाधके, बाधकश्च चित्ततम आवरणशीलं चित्ततमो यदा रजसा क्रियास्वभावेनापसार्यते तदोद्घाटितं सत्त्वं प्रकाशयति, तदेव ज्ञानम्, अतस्तमसः सत्त्वमलभूतस्यापगमाद्रजसोऽपि कार्याभावे स्वल्पीभावात् सत्त्वं निरावरणं भूत्वा सर्वं सम्यक् प्रकाशयेदिति ज्ञानस्यानन्त्यम्, यत्रेदमिति । अत्र

तत्त्ववैशारदी ।

दाने निदानी भवितुमर्हति, यथाहात्र भगवानक्षपादः—"वीतरागजन्मादर्शनाद्" इति ॥३०॥

अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्यत आह—"तदा-अल्पम्" आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरित्यावरणानि, मलाः—क्लेशकर्माणि, सर्वे च त आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलाः, तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य, ज्ञानस्य—ज्ञायतेऽनेनेत्यनया व्युत्पत्त्या, आनन्त्याद्—अपरिमेयत्वाज्ज्ञेयमल्पम्, यथा हि शरदि घनपटलमुक्तचन्द्रार्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात्प्रकाश्या घटादयोऽल्पाः प्रकाशन्ते, एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाश्यमिति, तदेतदाह—"सर्व" इति, एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति—"आ-

पातञ्जलरहस्यम् ।

इति श्रुतिमाश्रित्याह—तत इति सूत्रं, कुशलाकुशला पुण्यपापा इति ॥ ३० ॥

जीवन्मुक्तस्य चित्तं व्याचिख्यासुः तत् सूत्रार्थं दर्शयति—तदेति, [illegible] जगन्मण्डलव्यापिनः सर्वेऽनन्ता इति प्रकाशावरणे विघटित इव सर्वावभासकस्य ज्ञेयमल्पम्,

वार्त्तिकम् ।

रागक्षयादिति, अथ जीवन्मुक्तस्य सदामनस्कतात्यन्तदाहनिर्णयाद् आधुनिकवेदान्तिनाम् [illegible] अविद्यालेशस्वीकारोऽविद्यामूलक इति स्मर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥

इदानीं मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य परममुक्तिप्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

"तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" तदा तस्यां जीवन्मुक्तावस्थायां क्लेशकर्मणोर्ज्ञानावरकमलयोरपगमेन हेतुना ज्ञानस्य सत्त्वप्रकाशस्यानन्त्यादिति विभुत्वाज्ज्ञेयं प्रकाश्यमल्पं तदपेक्षया भवतीत्यर्थः, यदि हि पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तमन्यदपि वस्तु तिष्ठेत् तदपि प्रकाशयेत ज्ञेयस्यैव स्वल्पतयाऽन्यन्न प्रकाश्यते न तु सत्त्वस्यावरणेनेति भावः, तदेतद्व्याचष्टे—सर्वैरिति, अनन्तं स्वभावतो व्यापकं ज्ञानं सत्त्वमिति भूतनन्त्वया दर्शनाय प्रवर्तितमिति तस्य विवरणम् उद्घाटितमिति, शेषं भाष्यं सुगमम्, अत्र ह-

भवति, तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमल भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं, ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते, यथाऽऽकाशे खद्योत', यत्रेदमुक्तम्—

"अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् ।
अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजि ह्वोऽभ्यपूजयद्" इति ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

भास्वती ।

परमज्ञानलाभात् पुनर्जातेरसम्भवित्वविषये वक्ष्यमाणाया' श्रुतेरर्थ प्रयोज्य, तद् यथा-अन्धो मणिमविध्यद् वेधनं सच्छिद्रं कृतवान्, अनङ्गुलि कश्चित् तान् मणीनावयद्=ग्रथितवान्, अग्रीवस्तं मणिहारं प्रत्यमुञ्चद्=अपिनद्धवान् कण्ठे, अजिह्वस्तमभ्यपूजयत्=स्तुतवान, इमा क्रिया यथाऽसम्भवास्तथा विवेकिनो जातिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

वरकेण तमसाऽभिभूतम्" इति, क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्त्तितमत एवोद्घाटितं=प्रदेशादपनीततम इत्यर्थ, अत एव सर्वान् धर्मान्=ज्ञेयान् मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते, नन्वयमस्तु धर्ममेघ' समाधि सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतु', अथ सत्यस्मिन् कस्मान्न जायते पुनर्जन्तुरित्यत आह—"यत्रेदमुक्तम्" इति कारणसमुच्छेदादपि चेत्कार्यं क्रियते हन्त भो मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयु' प्रत्यक्षा, तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थ स्याद्, अविध्यदन्धो मणिमिति, आवयद्=ग्रथितवान्, प्रत्यमुञ्चत=पिनद्धवान, अभ्यपूजयत्=स्तुतवानिति ॥ ३१ ॥

ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघातमपहन्तु ब्रुत्थानसमाधिसंस्काराण् क्लेशकर्माशयान्, गुणास्तु स्वत एव विकारकरणशीला कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नारभन्त इत्यत आह—"तत' =नाम्" सोऽयमिद गुणाना परमो यं

पातञ्जलरहस्यम् ।

"आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेतमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य—

इति स्मृतिमाश्रित्याह-अन्धो मणिमविध्यदिति, मणि सरन्ध्रं कृतवानित्यर्थ ॥ ३१ ॥

कृतयावत्कर्त्तव्यस्य नावशिष्यत इति न्यायात् तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षोऽथ सं

वार्त्तिकम् ।

तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते, न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामेति—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥३३॥

भास्वती ।

तस्येति । ततः=धर्ममेघोदयाच्चरितार्थानां गुणानां=गुणवृत्तीनां बुद्ध्यादीनां परिणामक्रमः समाप्तो भवति तं कुशलं पुरुषं प्रतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथेति । क्षणप्रतियोगी=क्षणानामनुप्रतिलग्नः क्षणावसरव्यापीत्यर्थः, प्रत्येकं क्षण-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रति कृतार्थांस्तु प्रति न प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ३२ ॥

अत्रान्तरे परिणामक्रमं पृच्छति—"अथ कोऽयम्" इति "क्षण-क्रमः" परिणामक्रमः क्षण-

पातञ्जलरहस्यम् ।

पदस्य इति प्रश्नेऽप्याह—तत इति, ततः सर्वान् धर्मान् मेहति प्रवर्तयत इति कृतकृत्यतया पूर्णतां सम्पादयतीति धर्ममेघः परवैराग्यं तस्योदयात्, गुणानां यावत्कर्तव्यता गुणानां परिणामक्रमः सृष्ट्याद्यारम्भकस्तत्समाप्तिः पुनरप्रवृत्तिरिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

परिणामक्रमेत्युक्तं तत्स्वरूपं वक्तुमाह—क्षणप्रतीति, क्षणे क्षणेऽन्यथा भवतीति क्षणप्र-

वार्त्तिकम् ।

ज्ञानस्यानन्त्यं सति परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्त्या कृतार्थान् पुरुषान् प्रति गुणानां सत्त्वादीनां परिणामक्रमः समाप्यते कृतार्थपुरुषाणां भोगोपयिकः परिणामः पुनर्न भवतीत्यर्थः, क्रमश्चाविरलधारेत्युत्तरसूत्रेण व्याख्यास्यते, तत्र इतिपदं व्याचष्टे—तस्य धर्ममेघस्योदयादिति, कृतार्थानामिति, पुरुषाणामिति शेषः, तथा च कृतार्थपुरुषस्वामिको गुणानां परिणामक्रमः समाप्यत इत्यर्थः, न तु गुणानामखिलस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरप्रोक्ता कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टमित्युक्तसूत्रादिति, समाप्तौ हेतुमाह—न हीति, न हि सत्त्वादयो गुणाः कृतभोगापवर्गा अत एव समाप्तक्रमाः तं पुरुषं प्रति क्षणमप्यवस्थातुं समर्थाः स्थितिहेतुपुरुषार्थाभावादिति, यदि च सूत्रभाष्ययोर्गुणशब्देनात्र बुद्ध्यादय एव पुरुषोपकरणान्युच्यन्ते तदा यथाश्रुतमेव व्याख्येयम्, अत्राचेतनानां चेतनार्थतया चेतनार्थाधीनसत्ता यदागतभिरज्यमानामिदेति स्मर्तव्यम्, इयमपि तृतीया मुक्तिः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ता 'ज्ञानक्षयात् तृतीयं व्याख्यातं मोक्षलक्षणमिति, अत एव तत्त्वसमासेऽप्युक्तं 'त्रिविधो मोक्षः' इति, इदमत्रावधेयम्—पदार्थाभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानस्यानन्त्या-दसार्वज्ञाल्याद् मोक्ष उच्यत इदं मुख्यकल्पाभिप्रायेणापि वैराग्यादेव मुख्ये मोक्षसिद्धेः, न तु सार्वज्ञ्यादिकं विना मोक्षो न भवतीत्याशयेन, यतः सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति सूत्रे भाष्यकृता—ईश्वरस्यानीश्वरस्य प्राप्तविवेकज्ञानस्येतरस्य केवलेनात्मदर्शनस्याप्यभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति, तथा चोक्तं 'विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः' इति, 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' इति च, अनात्मस्वात्मख्यातिरविद्या रागद्वेषधर्माधर्मतद्विपाकादिहेतुत्वात्, सा चेद्विवेकख्यात्या नाशिता तर्हि तत एव संसारोच्छेदः नान्यदपेक्षा नास्तीति, तथा च विष्णुपुराणे—

> अनात्मन्यात्मबुद्धिर्याऽस्वे स्वमिति या मतिः ।
> अविद्यातरुसम्भूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितम् । इति ॥ ३२ ।

ननु परिणामक्रमसमाप्तिरिति यदुक्तं क्रमशब्दः परिणामानां निरन्तरत्वादविनाशयनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः, स चायमथ कः क्रमशब्दार्थस्तदर्थं क्रमशब्दस्य दोषदर्शनमात्रार्थत्वादित्याशयेन क्रमशब्दार्थं पृच्छति—अथेति अथ केनैतत्स्वरूपेण, तत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम्—

क्षणानन्तर्य्यात्मा परिणामस्यापरान्तेन=अवसानेन गृह्यते क्रमः न ह्य-ननुभूतक्रमक्षणा नवस्य पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति, नित्येषु च क्रमो

भास्वती।

प्रतियोगिनः परिणामस्याविरलप्रवाहः क्रम इत्यर्थः, स चापरान्तनिर्ग्राह्यः=अपरान्तेन गृह्यते, नवस्य वस्त्रस्य पुराणताऽपरान्तस्तेन तद्वस्त्रपरिणामक्रमो ग्राह्यः तथा गुणवतोना-बुद्ध्यादीनां परिणामक्रमस्यापरान्तो बुद्धेः प्रतिप्रसवः, अप्रतिप्रसृतानां बुद्ध्यादीनां परिणामक्रमो निर्ग्राह्यस्तिष्ठतीत्यर्थः, क्षणेति। क्षणानन्तर्यात्मा=क्षणव्यापिना परिणामानां नैर-न्तर्यमेव क्रम इत्यर्थः, अननुभूतक्रमक्षणा=अननुभूतः=अलब्धः क्रमो यैः क्षणैस्तादृशाः क्षणा यस्या निर्वर्त्तका साऽननुभूतक्रमक्षणा तादृशी पुराणता नास्ति, क्रमतः परिणा-मानुभवादेव पुराणता भवतीत्यर्थः, अपरान्तस्तु कस्याश्चित् विवक्षितावस्थाया अपरान्तो यथा-नवताया पुराणता, व्यक्तायाश्चाव्यक्तता, इत्याद्या, तत्रानित्यानां भावानां प्रतिप्रस-वरूपोऽपरान्तोऽस्ति यत्र क्रमो लब्धपर्य्यवसानः, न च तथा नित्यानां, नित्यानान्तु भावा-नां काञ्चिदवस्थामपेक्ष्य परिणामापरान्तो वक्तव्यः, नित्यपदार्थानामप्यस्ति परिणामक्रम इत्याह-नित्येष्विति। प्रकृतो वा काल्पनिको वा क्रमोऽस्तीत्यर्थः, कूटस्थनित्यता= निर्विकारनित्यता, परिणामनित्यता=नित्यं विक्रियमाणता, विकारस्वभावानि कारणानां

तत्त्ववैशारदी।

प्रतियोगी=क्षणः प्रतिसंबन्धी यस्य स तथोक्तः, क्षणप्रचयाश्रय इत्यर्थः, न जातु क्रमः क्षणा-नन्तर्यमन्तरेण शक्यो निरूपयितुं, न चैकस्यैव क्षणस्य क्रमः, तस्मात् क्षणप्रचयाश्रयः परिशि-ष्यते, तदिदमाह-"क्षणानन्तर्य्यात्मा" इति, परिणामक्रमे प्रमाणमाह-परिणामस्य" इति, नवस्य हि वस्त्रस्य प्रयत्नेन रक्षितस्यापि चिरेण पुराणता दृश्यते, सोऽयं परिणामस्यापरान्तः =पर्यवसानं, तेन हि परिणामस्य क्रमः, तत्र प्रागपि पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्म-सूक्ष्मतरादीनां पौर्वापर्यमनुमीयते, एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति-"न हि" इति, अननुभूताः=अप्राप्ताः क्रमक्षणाः यया सा तथोक्ता, ननु यः क्रमः परिणामस्य न समस्ति, तत्र नित्यताशङ्कायामाह-"नित्येषु च" इति, वक्ष्यमाणेन सर्वनित्यव्यापिना क्रमस्य प्रति

पातञ्जलरहस्यम्।

प्रतियोगी तथाप्यन्तोऽप्यपरान्तो निर्ग्राह्यः परिणामक्रमस्तेन निर्ग्राह्य परिणाम इति सूत्रार्थः, ...

वार्त्तिकम्।

दृष्टः, द्वयी चेयं नित्यता—कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च, तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य, परिणामिनित्यता गुणानाम्, यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम्, उभयस्य च तत्त्वानभिघातान्नित्यत्वम्, तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्य्यवसानो, नित्येषु धर्मिषु गुणेष्वलब्धपर्य्यवसानः, कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति,

भास्वती।

गुणानां परिणामनित्यता, कूटस्थपदार्थोऽपि तस्थौ तिष्ठति स्थास्यतीति वक्तव्यम्, ततस्तस्यापि परिणामो वाच्यः किन्तु न परिणामो वैकल्पिकः, तस्मात् साधूक्तमिदं नित्यतालक्षणं यद् यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं=स्वभावो न विहन्यतेऽन्यथा भवति तन्नित्यमिति, गुणस्य पुरुषस्य चोभयस्य तत्त्वानभिघातात् तत्त्वाव्यभिचारान्नित्यत्वम्, तत्रेति। क्रमो लब्धपर्यवसानः=प्रतिप्रसव इति शेषः, अलब्धपर्यवसानः=प्रकाशक्रियास्थिति स्वभावानां नित्यत्वात्, कूटस्थनित्येष्विति। अनन्तकालं यावत् स्थास्यतीति वक्तव्य-

तत्त्ववैशारदी।

जानीते, तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्यव्याप्तिं क्रमस्योपपादयति-"द्वयी" इति, ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यं, परिणामि तद्व स्वरूपाच्च्यवमानं कथं नित्यमित्यत आह—"यस्मिन्" इति, धर्मलक्षणावस्थानामुदयव्ययधर्मत्वं, धर्मिणस्तु तत्त्वाद् विघात एवेति, अथ किं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यता सर्वक्रमस्य, नेत्याह—"तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु" इति, यतो लब्धपर्य्यवसानः धर्माणां विनाशात्, प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लब्धपर्य्यवसानः, ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः पुरुषस्य त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह—"कूटस्थनित्येषु" इति, तत्र यद्वानां चित्तव्यतिरे-

पातञ्जलरहस्यम्

श्रुतिमाश्रित्याह—द्वयी चेयं नित्यतेति, तत्र तत्र व्यवहारादाद्यं नन्वं द्वितीयं परिणामिनित्य-

वार्त्तिकम्।

तस्य चरमावस्थाया अभावात्क्रमो गुणानां परिणामक्रमे किं प्रमाणं येन गम्यतामिति पूर्वमुक्तो सा घटेत तत्राह—नित्येषु चेति, नित्येषु स्वतोऽपरान्ताभावेऽपि [illegible] प्रतिक्षणपरिणामो दृष्टोऽनुमित इत्यर्थः, धर्मिनिश्चितवेदा धर्मद्वारा [illegible] भाव, ननु परिणामक्रमाश्रीणां नित्यत्वमिति [illegible]—द्वयी चेति, तत्र च परिणामित्वेन पूर्वं अनित्यत्व दृश्यते न नित्यतासामान्यलक्षणमाह, नित्यस्य सामान्यलक्षणमाह—यस्मिन्निति, तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं नातीत भवति, तत्र यतो [illegible] नित्यस्य सामान्यलक्षणमिति बोध्यम्, तच्चोभयसाधारणमित्याह—उभयस्येति, गुणपुरुषयोरित्यर्थः, एवमुक्ते परिणामशब्देन व्यावर्त्य स्वरूपास्तिताक्रम दर्शयितुं क्रमस्यानन्त्यं विभजते—तत्रेति, बुद्ध्यादिषु महदादिषु लब्धपर्यवसानो विनाशित्वादित्यर्थः, गुणेष्विति, अत्रापि परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इत्यनुषज्यते, परिणामस्य क्रम द्विधा व्याख्याय इदानीं स्वरूपास्तितायाः क्रमस्य गुणोदाहरणेनाह—कूटस्थेति, यद्वानां चित्तादिविवेकेन [illegible] ख्यातोऽपि स्वादित्वादादन स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु तस्यैव स्वरूपावस्थानं मुक्तपुरुषेष्विति, स्वरूपास्तिता च तत्क्षणमात्रं तत्क्रमः पुरुषेष्वप्यस्ति, इदानीं स्थित्वा [illegible] व्यवहारात, अन्यथा सर्वकालस्वरूपनित्यता पुरुषे [illegible] इति, क्रम इति शेषः, मन्दस्यात्मनोऽप्यस्तितामनवधारे [illegible]

तत्राप्यन्तरपर्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति, अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्त्तमानस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न वेति अवचनीयमेतत्, कथम् अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः सर्वो जातो मरिष्यति, ओं भो इति, अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति विभज्य

भास्वती।

स्वादनहङ्कारसंसर्गक्रमेण स्थितिक्रियारूपपरिणामो व्युत्थितदर्शनैर्मन्तव्यो भवति, किञ्च शब्दपृष्ठेन=शब्दानुपातिना विकल्पज्ञानेन, अस्तीतिशब्दानुपातिना विकल्पेनास्ति क्रियामुपादाय तत्क्रियावान् स पुरुष इति तत्र स परिणामो विकल्पित इत्यर्थः, प्र-

तत्त्ववैशारदी।

काभिमानात्तत्परिणामाभ्यास मुक्तानां चास्तिक्रियामुपादायावान्तरोऽपि परिणामो मोहकल्पित, शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्ठो विकल्पोऽस्तिक्रियामुपादत्त इति, गुणेष्वक्रम-पर्यवसान परिणामक्रम इत्युक्तं तदसहमानः पृच्छति—"अथ" इति, स्थित्येति महाप्रलया-वस्थायां, गत्येति सृष्टौ, एतदुक्तं भवति—यथाऽऽनन्त्यान्न परिणामसमाप्तिः संसारस्य, हन्त भो कथं महाप्रलयसमये सर्वेषामात्मनां सहसा समुच्छिद्येत, कथञ्च सृष्ट्यादौ सहसोत्पद्येत संसार, तस्मादेकैकस्यात्मनो मुक्तिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारक्रमेणेति प्रधानपरिणामपरिसमाप्ति, एवञ्च प्रधानस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग, न चापूर्वसत्त्वप्रादुर्भाव इष्यते येनानन्त्यं स्यात् तथा सत्यनादित्वव्याहते सकलशास्त्रार्थभङ्ग इति भाव, उत्तरमाह—"अवचनीयम्" इति, अनुत्तरार्हमेतत्, एकान्तत एव तस्यावचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति—"अस्ति प्रश्न" इति, सर्वो जातो मरिष्यतीति प्रश्न, उत्तरम्—"ओं भो" इति सत्यं भो इत्यर्थ, अविभज्य वचनीयमुक्त्वा प्रविभज्य वचनीयं प्रश्नमाह—"अथ सर्व" इति" विभज्य वचनीयतामाह—"विभज्य" इति, विभज्यवचनीयमेव प्रश्नान्तरं निदर्शयितुमाह—"तथा मनुष्यजाति" इति, अथवा=अयमवचनीय एकान्तत—न हि सामान्येन [illegible]संसारस्यान्तवत्त्वमनन्तत्वं वा शक्यमेकान्ततो वक्तु, यथा प्राणभृन्मा[illegible] थेऽस्तमभ्रेयमस्तीना नेकान्तत शक्योऽवधारयितुम्, यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्त,

पातञ्जलरहस्यम्।

निश्चयाद्—स्थित्येति, "क्षणमपरिणम्य गुणा न तिष्ठन्तीत्युक्ते प्रलयेऽपि समानाकार वार्त्तिकम्।

अवचनीयमेतत्—प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यते, इतरस्तु जनिष्यते, तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे विभज्य वचनीयः प्रश्नः पशूनुद्दिश्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति, अयन्त्ववचनीयः प्रश्नः—संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति, कुशलस्यास्ति संसार

भास्वती।

वाङ्मात्राद् विकल्पितपरिणामाच्च पुरुषस्य कौटस्थ्यहानिरित्यर्थः, अथेति। क्षीयमाणस्योद्भूयमानस्य च संसारस्य गुणेषु तत्तदवस्थाया वर्त्तमानस्य क्रमसमाप्तिर्भवेन्न वेति प्रश्नस्योत्तरमवचनीयमेतत्, सुगमम्, कुशलस्येति। कुशलस्य संसारक्रमसमाप्तिरस्ति नेतरस्येत्येवं व्याकृत्यायं प्रश्नो वचनीयोऽतोऽत्रैकतरस्यावधारणं=कुशलस्य समाप्तिरित्यवधारणमदोषः=न दोषायेत्यर्थः, असङ्ख्यत्वाद् देहिनां संसारस्यान्तवत्ताऽस्तीति वा नास्तीति वा प्रश्नोऽन्याय्यो यथाऽसङ्ख्यक्षणात्मकस्य कालस्य यथा वाऽपरिमेयस्य देशस्यान्तोऽस्ति न वेति प्रश्नोऽन्याय्यत्वादवचनीयस्तथाऽसङ्ख्यानां संसारिणां निःशेषताकल्पनं तद्विषयकश्च प्रश्नोऽन्याय्यः, असङ्ख्येयेभ्यः पदार्थेभ्योऽसङ्ख्यानां वियोगे कृतेऽपि सर्वदैवासङ्ख्याः पदार्थास्तिष्ठेयुः,

उक्तञ्च—

"इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः" इति,

तत्त्ववैशारदी।

विभज्य पुनः शक्यावधारणमित्याह—"कुशलस्य" इति, अयमभिसन्धिः—

क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्संसारोच्छेद इत्यनुमानं, तच्चागमसिद्धमोक्षाश्रयम्, तथा चाभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः कथं तमेवागमं प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणीकुर्यात्, तस्मादागमबाधितविषयम् एतदनुमानं, न प्रमाणम्, श्रूयते हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरम्पराया अनादित्वमनन्तत्वं चेति, अपि च सर्वेषामेवात्मनां संसारस्य न तावद् युगपदुच्छेदः सम्भवी न हि पण्डितरूपाणामप्यनेकजन्मपरम्पराऽभ्यासपरिश्रमसाध्या विवेकख्यातिप्रतिष्ठा किं पुनः प्राणभृन्मात्रस्य, स्थावरजङ्गमादेरकस्मात्

पातञ्जलरहस्यम्।

रिणामस्त्वेषां गुणानामिति भावः, मनुष्याधिकारिकं शास्त्रमित्याह—तथा

वार्त्तिकम्।

दर्शयति—प्रत्युदितेति, विभज्यवचनीयप्रश्नं लौकिकमपि दर्शयति—तथा मनुष्येति, उभयप्रश्नस्तु यथाश्रुत एवान्तत एवावचनीय इत्याह—अयं त्विति, अवचनीयत्वं विविच्याह—संसार इति, अवचनीयत्वमेवोपपादयति—कुशलस्येत्यादिना-दोष इत्यन्तेन, कुशलस्य कुशले गुणकृतस्य संसारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्यतो गुणवृत्तिप्रवाहोच्छेदानुच्छेदान्यतरावधारणे दोषः, आलोचनायाऽस्य कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तिरित्यर्थः, अस्यापि प्रश्नस्य विकल्प्योत्तरं देयमित्याह—तस्मादिति, तस्मादुच्छेदानुच्छेदांशे विकल्पेन व्याख्येयोऽयं प्रश्न इत्यर्थः, तथा,—यदि च गुणानां स्वरूपादुच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्त्येव वक्तव्यम्,

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यते ।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वस्यापि सिद्धेः पुरुषार्थस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा संसारेऽस्मिन्नस्य सर्वस्यैव सादित्वात्संसारस्यानादित्वमपि तर्कविरोधेन

क्रमसमाप्तिर्नेतरस्येति, अन्यतरावधारणेऽदोषः, तस्माद् व्याकरणीय एवा-
य प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्त, तत्स्वरूपमवधार्य्यते—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं-
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

भास्वती।

श्रूयते च—

"पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते" इति,

स्मर्यते च—

"अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु सर्वदा।
ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वादशून्यता" ॥ इति, ॥ ३३ ॥

गुणेति। कृतकृत्यानां गुणानां=गुणकार्याणां प्रतिप्रसवः=स्वकारणे शाश्वत् प्रलय कैवल्यम्, क्रमेति। कार्यकारणात्मना गुणानाम्=महदादिप्रकृतिविकृतीनां त्रिगुणोपादानानाम्, स्वरूपप्रतिष्ठाऽपि चितिशक्तिर्बुद्धिसम्बन्धात् सद्वैता बुद्धिप्रतिष्ठेव प्रतिभासते तु

तत्त्ववैशारदी।

भवितुमर्हति, न च कारणायौगपद्ये कार्य्ययौगपद्यं युज्यते, क्रमेण तु विवेकख्यातावत्सु क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदः, अनन्तत्वाज्जन्तूनामसङ्ख्येयत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥

कैवल्यस्वरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसङ्गतिमाह—"गुणाधिकार" इति, "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः—स्वकारणे प्रधाने लयः तेषां कार्य्यकारणात्मकानां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते, मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लि-

पातञ्जलरहस्यम्।

ङ्ग इति ॥ ३३ ॥

विमुक्तश्च विमुच्यत इति, स आत्मा कस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतिस्मृती आश्रित्य मुक्तस्वरूपं वक्तुं पातनिकामाह—गुणाधिकारेति, अधिकारफलं भोगापवर्गौ तद्गतानां क्रम आरम्भ इति तस्य समाप्तावत्यन्ताभावे कैवल्यमिति,

पुरुषार्थ एव हेतुर्न येन केनचित् कार्यते करणम्,

वार्तिकम्।

कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः=कार्य्यकारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा=पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसंबन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला, तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचने
कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

भास्वती।

द्विप्रतिप्रसवाद् यदाऽद्वैता केवला चेति वाच्या भवति न पुनर्बुद्ध्युत्थानादकेवलेति च वाच्या स्यात्तदा कैवल्यं पुरुषस्येति ॥ ३४ ॥

तत्त्ववैशारदी।

द्वे, लिङ्गमलिङ्गं इति योऽयं गुणानां कार्य्यकारणात्मनां प्रतिसर्गः तत्कैवल्यं=यं कं चिव पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः, स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह—"स्वरूपप्रतिष्ठा" इति, अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह—"पुन" इति, सौत्र इतिशब्द शास्त्रपरिसमाप्तौ ॥ ३४ ॥

मुक्त्यर्थं चित्त परलोकमेय
प्रसिद्धयो धर्मवन. समाधिः ।
द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादिताऽस्मिन्
पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम् ॥

पातञ्जलरहस्यम्।

इत्युक्तिमाश्रित्याह—पुरुषार्थशून्यानामिति, प्रतिप्रसवो वन्ध्यता यस्तदीयात्मादृष्टाकृष्टानां गुणानां स एव कैवल्यं भोगात्यन्ताभावः महत्तत्त्वाद्युपाधिनिवृत्तौ स्फटिकस्येव स्वच्छतेत्याह—स्वरूपप्रतिष्ठेति। अविद्याकृता बुद्ध्यादौ भोगादिहेतुका चितिच्छायापरिलक्षणा तन्निवृत्तौ या चितिरिति सूत्रार्थः, तत्कैवल्यमिति, अविद्योच्छित्तौ पुनर्दुःखात्यन्ताभावः।

वार्त्तिकम्।

स्वरूपप्रतिष्ठावत् सा पुरुषस्य कैवल्यमित्यर्थः, परस्परवियोगो गुणपुरुषयोरुपाधिमनोदर्पणयोः केवलता=एकाकिता भवति ते चोभे एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते तयोश्चाद्यं कैवल्यं पुरुषस्यौपचारिकमित्युक्तं सांख्यकारिकायाम्,—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाऽऽश्रया प्रकृतिः, इति,

ननु स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यं दुःखभोगात्यन्तनिवृत्तिरूपो वा पुरुषार्थः पुरुषस्य कथं निराकृतः, मोक्षस्याप्यगात्रनिष्ठत्वे पुरुषार्थत्वे मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति, इतिशब्दः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्थः, भाष्ये कार्यकारणात्मनामिति कार्यकारणभावापन्नानां महदादिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीरघटकानामित्यर्थः, न तु कार्यमात्र स्थूलशरीरं तस्यसत्त्वेऽपि कैवल्योदयादिति, ननु स्वस्य स्वप्रतिष्ठत्वात्स्वरूपानन्दा कथं स्वप्रतिष्ठत्वं तत्राह—स्वरूपेति, पुरुषस्य पुनर्बुद्धिसत्त्वासंबन्धात् केवला चितिशक्तिरेव स्वरूपप्रतिष्ठेत्यर्थः, तस्या इति, स्वरूपप्रतिष्ठाया सदैवावस्थानं पुनरसम्बन्ध इत्यस्य द्वितीयमिति शेष ॥ ३४ ॥

भास्वती ।

सुप्रसन्नपदा टीकां भास्वतीं श्रद्धयाऽऽप्लुत ।
हरिहरयतिश्चक्रे सांख्यप्रवचनस्य हि ॥

इति वैयासिकपातञ्जलसाङ्ख्यप्रवचनभाष्यस्य टीकायां साङ्ख्ययोगाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दारण्यकृतायाम् भास्वत्यां चतुर्थः पादः समासमगादिति शम् ।

तत्त्ववैशारदी ।

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिता
सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि ॥
कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो-
विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ ॥ २ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां कैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः ॥ ४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

हरिहरपदपङ्कजार्पितेयं सुकृतिः
सुरतरुसुमनोभिर्गुम्फिता मालिकेव ।
तदुभयमकरन्दे पीतपातञ्जलानां
विरमतु पुरुषं पुण्यदा श्रीकृतिर्न ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्यराघवानन्दसरस्वतीविरचिते योगतत्त्ववैशारदीव्याख्यायां व्याख्यायाष्टीकायां पातञ्जलरहस्ये चतुर्थिकाख्यात्मा कैवल्यपादः समाप्तः ॥ ४ ॥

वार्त्तिकम् ।

योगग्रन्थमहार्थानां सर्वोपनिषदां तथा ।
सत्तां च यत्र तात्पर्यं मार्गो व्यासेन भाषितः ॥
व्याख्यानञ्च यथाशक्ति विमलं कारितं मया ।
तेन प्रीयतामीशो य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्त्तिके कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं चेदं दर्शनम् ॥

परिशिष्टम् १

श्रीश्रीकृष्णाय नमः

योगसूत्राणां—

योगकारिका

सरलाटीकासहिता ।

प्रथमः पादः

अथ योगानुशासनम् १ ।

ईशानन्तापनाशं निरतिशयविबोधात्मकोपाधियुक्तं-
नित्यैश्वर्य्यस्य चित्रं भुवनमयमलं यस्य सम्बोधने न ।
कैवल्यस्थानयुक्तं गुणमलरहितं तं कृपाकल्पवृक्षं
श्रद्धावीर्य्यप्रज्ञानस्मृतिमुदितहृदो धीमहि श्रेयसे नः ॥ १ ॥

ईशानमिति । त्रिभुवनात्मकमपि चित्रम् आलेख्यं यस्य नित्यैश्वर्य्यस्य सम्बोधनविषये न अलम् । न हि चित्रं वस्तुस्वरूपं सम्यगवगमयतीति त्रिभुवनमपि महच्चित्रम् ईशस्य नित्यैश्वर्य्यं न सम्यक् बोधयतीति अर्थः । विबोधः त्रिकालविज्ञानम् । स्पष्टमन्यत् ॥१॥

सहस्ररश्मेर्घृणिभिर्यथाऽन्धं यद्वाक्यभाभिर्मनसस्तथाऽन्धम् ।
विलीयते तं तमसः परस्थं पतञ्जलिं प्राज्ञगुरुं नमामि ॥ २ ॥

सहस्ररश्मेरिति । सहस्ररश्मेः सूर्य्यस्य घृणिभिर्यथा अन्धम् अन्धकारं विलीयते तथा यद्वाक्यभाभिर्मनसः अन्धम् अज्ञानं विलीयते तं प्राज्ञगुरुं पतञ्जलिं तमसः परस्थम् अविद्यायाः परस्मिन् वस्तुनि स्थितचित्तमित्यर्थः नमामि ॥ २ ॥

मुमुक्षुसत्त्वान् भवदुःखपङ्कादुद्धर्तुमस्मान् मुनिना सुशास्त्रम् ।
इदं कृतं येन कृपावशेन पतञ्जलिं तं स्वगुरुञ्च नौमि ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

विभान्ति विज्ञानविभानुलिप्ताः सूत्रप्रभास्वन्मणयो नियुक्ताः ।
श्रीभाष्यस्वर्णमयस्वभूषणे हि विवेकमौलेरवतंसभूताः ॥ ४ ॥

विभान्तीति । योगसूत्राणि प्रभास्वन्तो मणयः । किम्भूता नु तेषां प्रभा इत्याह-विज्ञानेति । विज्ञानं विशदेन न्यायेन सङ्गतं ज्ञानं तद्रूपया विभया अनुलिप्तास्ते सूत्रमणयः । मणयः खलु अभिजाता शुद्धधातुषु स्थापनीया इति सूत्रमणयः अपि तु स्थापनीयाः । ते हि भाष्यरूपस्वर्णभूषणे राजमुकुटे इत्यर्थः नियुक्ताः, यस्य राज्ञः शिरः तन्मुकुटं सम्यग्विभूषयतीति विवेकस्य राज्ञ इति, सूत्ररूपाः प्रभास्वन्मणयः विज्ञानविभानुलिप्ताः भाष्यरूपस्वर्णमयमुकुटे नियुक्ताः विवेकराजस्य मौलेरवतंसभूताः सन्तः विभान्ति इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

शिष्टो हिरण्यगर्भेण वर्णितः पारदर्शिभिः ।
यस्तस्याऽत्र समारब्धं योगस्य ह्यनुशासनम् ॥ ५ ॥

भगवता हिरण्यगर्भेण जगतोऽधिष्ठात्रा पारदर्शिभिः कपिलादिभिश्च ऋषिभिर्यो योगः पुरा शिष्टः तस्य योगस्य अनुशासनम् अत्र "अथ योगानुशासनम्" इति सूत्रे समारम्भमिदम्, न हि अनधिगतयोगे शक्यं साक्षात्कार्यार्थविषयकम् उपदेशं कर्तुमिति हेतौ आद्यश्चकार पारदर्शिन इत्यवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः २ ।

अन्तःकरण-धर्मा या प्रख्या-स्थिति-प्रवृत्तयः ।
त्रैगुण्यास्तद्द्वयेनित्थं संस्कार-प्रत्ययात्मकम् ॥ ६ ॥

प्रख्या सात्त्विकी बोधरूपा, प्रवृत्तिः चेष्टारूपा राजसी, स्थितिः संस्काररूपा तामसी, प्रख्यादयः त्रैगुण्या त्रिगुणात्मानं अन्तःकरणवर्गस्य धर्मास्ते चित्तमित्यभिधीयन्ते, चित्तं तु संस्कारप्रत्यय-धर्मं, तत्र संस्कारा अपरिदृष्टाः स्थितिधर्माः, प्रत्ययाश्च परिदृष्टाः प्रख्या-प्रवृत्ति-धर्माः, क्रियाप्रधानाया प्रवृत्तेरपि ज्ञायमानस्वरूपत्वात् ॥ ६ ॥

प्रख्यारूपं चित्तसत्त्वं सर्वविज्ञानलक्षणम् ।
लयोदयशीलावस्था तस्य वृत्तिरितीरिता ॥ ७ ॥

ज्ञानावस्थामात्रं चित्तवृत्तिशब्देन अस्मिन् शास्त्रे परिभाषितम्, वृत्तिर्नाम प्रत्ययो-लयोदयशीला ज्ञानावस्था वेति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

सर्वासां वेष्टवर्जाना वृत्तीनां यन्निरोधनम् ।
स योगो वा समाधिः स्यादत्यन्ततापशातनः ॥ ८ ॥

सर्वासां वृत्तीनां निरोधः असम्प्रज्ञातः योगः, या तु इष्टा अभिमता ध्येय-विषया वृत्तिः तद्वर्जानाम् अन्यासां वृत्तीनां यो निरोधः स सम्प्रज्ञातो योगः, सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च योग इति भावः, योगोऽपरनामसमाधिः अत्यन्ततापशातनः परमार्थस्य साधकः इत्यर्थः, यस्तु चित्तवृत्तिनिरोधः दुःखस्यात्यन्तनिवृत्तये न प्रभवति न स योग इति सिद्धान्तम् ॥ ८ ॥

क्षिप्ता मूढा च विक्षिप्ता एकाग्रा च निरुद्धिका ।
सर्वेषु सहजावस्थाः पञ्चेमाश्चित्तभूमयः ॥ ९ ॥

सर्वेषु प्राणिषु इमा पञ्च सहजाः सांसिद्धिक्यः चित्तावस्थाः क्षिप्ताद्याः चित्तभूमय इत्यभिधीयन्ते ॥ ९ ॥

स च सम्प्रज्ञातं निरोधमभिमुखं करोति, सम्प्रज्ञानस्यापि निरोधे सर्व्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिरसम्प्रज्ञातः, स एव निरोधभूमिः ॥ १२ ॥

सार्व्वभौमः समाधिर्हि धर्म्मश्चित्तस्य कीर्त्तितः ।
तत्र लोभान्मोहाच्चापि आद्यभूम्योः प्रजायते ॥ १३ ॥

सर्व्वभूमिषु समाधिसम्भवात् योगः सार्व्वभौमः चित्तस्य धर्म्मः, आद्यभूम्योः क्षिप्तमूढयोर्लोभात् मोहाद्वा कदाचित् समाधिरुपतिष्ठते, स च समाधिः न परमार्थं साधयति ॥१३॥

विक्षिप्तभूमिजश्चापि समाधिः पूर्व्ववद्यतः ।
उपसर्ज्जनविक्षेपात् कैवल्यं नैव साधयेत् ॥ १४ ॥

विक्षिप्तभूमौ जातः समाधिरपि पूर्व्ववत् क्षिप्तादिभूमिजातवत्, यतः अनष्टेभ्यः उपसर्ज्जनीभूतेभ्यः विक्षेपसंस्कारेभ्यः कदाचित् प्रज्ञा अभिभूयते विक्षिप्तवृत्तयश्च समुदाचरन्ति ततः स समाधिः कैवल्यं योगस्य मुख्यफलं न साधयेत् ॥ १४ ॥

एकाग्रभूमिजे सिद्धे समाधौ च समाधिजम् ।
प्रज्ञानं सद्भूतं सूक्ष्मं कर्म्मक्षयकरं परम् ॥
सदैकार्थप्रसक्तत्व-स्वभावाच्चेतसस्तदा ।
प्रतितिष्ठति चित्ते तद् निरोधञ्चैव भावयेत् ॥ १५ ॥

एकाग्रभूमिजे समाधौ सिद्धे समाधिजं सद्भूतं यथार्थविषयकं सूक्ष्मम् अलौकिकतत्त्वविषयकमित्यर्थः, कर्म्मक्षयकरं—तत्त्वस्मृतेः सदैव चेतसि उपस्थानात् कर्म्मस्मृतेरनवकाशः ततः प्रज्ञानेन कर्म्मक्षयः, परम् उत्तमं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां परम् एवम्भूतं प्रज्ञानं चित्ते प्रतितिष्ठति बद्धमूलं भवतीत्यर्थः, कस्मात् तत्राह सदेति, तदा चेतसः सदा एकार्थप्रसक्तत्वस्वभावात्, तत्स्वभावात् चित्तं यदुपादेयत्वेन मन्येत तत् सदैव चेतसि उपतिष्ठेत यच्च हेयत्वेन मन्येत तन्नोपतिष्ठेतेत्यर्थः, स च सम्प्रज्ञाताख्यः समाधिः निरोधं प्रशान्तचित्ततामित्यर्थः भावयेत् ॥ १५ ॥

सम्प्रज्ञातः स योगः स्याद्-विवेकस्तस्य चावधिः ।
तस्यापि निरोधो योगो ह्यसम्प्रज्ञात ईरितः ॥ १६ ॥

सम्प्रज्ञातयोगस्य विवेकः बुद्धिपुरुषयोरन्यताविज्ञानम् अवधिः सीमा, तद्विवेकस्यापि निरोधः असम्प्रज्ञातः योग इति योगिभिः पारदर्शिभिः ॥ १६ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ३ ।

निरोधे सर्ववृत्तीनां द्रष्टुःस्वात्मरूपिणः ।
तथैवावस्थितिर्ज्ञेया मेघान्मुक्तो यथार्यमा ॥ १७ ॥

मेघाच्छन्नो रविः मेघमुक्तः सन्नुदिति यथा मेघाच्छादननिरासान्निर्मलस्तथा सदा स्वरूपप्रतिष्ठोऽपि पुरुषः बुद्धिनिरोधे स्वरूपप्रतिष्ठ इव पुनः [illegible] भातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ४ ।

वृत्तिषु ह्यनिरुद्धासु द्रष्टुः शुद्धस्य साक्षिणः ।
वृत्तिभिः सह चैकत्वख्यातिः स्यादुपरागतः ॥ १८ ॥

सदा उपरागो दृश्यत्वात् पुरुषेण प्रतिबिम्बितान्ते तस्मात् वृत्तिश्च पुरुषश्च एकत्वेन प्रतीयते, एवं व्युत्थाने बुद्धिपुरुषयो नान्यत्वप्रतीतिः, व्युत्थानस्य द्वेधाऽवस्था अविवेकरूपा विवेकरूपा च, तत्र अविवेके दशा विपर्ययवृत्तिस्वरूपो विवेके च विवेकख्यातिरूप इव प्रतीयते, जपाकुसुमेनोपरक्त स्फटिकमणिरिव शान्त ॥ १८ ॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ५ ।

क्लिष्टाऽक्लिष्टेति वृत्तीनां साधनार्थं विभाजितम् ।
अविद्यापूर्विकाः क्लिष्टा अक्लिष्टाः शान्तिहेतवः ॥ १९ ॥

क्लिष्टा चाक्लिष्टेति च द्विधा वृत्तीनां विभागः परमार्थसाधनापेक्षया कृतः, विपर्ययादि-रूपा ह्यस्मितान्ता अविद्यादयः क्लेशाः, क्लेशमूलाः सर्वविधा वृत्तयः क्लिष्टाः, अविद्यादीनां परिपन्थिन्यो वृत्तयः अक्लिष्टाः मुख्यतः विवेकप्रत्ययरूपा क्लेशनिवृत्तिकारिण्यः ॥ १९ ॥

प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः ६ ।

प्रमाणञ्च विपर्ययो विकल्पसंज्ञकस्तथा ।
निद्रास्मृती च वस्तुतः पञ्चैताश्चित्तवृत्तयः ॥ २० ॥

परमार्थीयः क्लिष्टाक्लिष्टेति विभागो वस्तुतस्तु प्रमाणादिः पञ्चधा विभागः वृत्तीनाम्, विकल्पसंज्ञकः विकल्पशब्देनात्र परिभाषिता वृत्तिरित्यर्थः नान्यस्तु विकल्पपदार्थः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ७ ।

अबाधितो ह्यर्थबोधः प्रमा तत्करणं मतम् ।
सद्भूतार्थं प्रमाणं हि मिथ्याज्ञानस्य बाधकम् ॥ २१ ॥

अबाधितः विपर्ययेण अबाधितः, सद्भूतार्थं यस्य विषयो यथाभूतः तत् ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षमनुमानञ्च आप्तात् श्रुतो य आगमः ।
एतान्येव प्रमाणानि त्रैकालिका विनिश्चयाः ॥ २२ ॥

आप्तात् श्रुतः आप्तपुरुषात् साक्षात् श्रुतः यः आगमः स एव आगमप्रमाणम्, आगमात् ग्रन्थान्तरेभ्यो जातं ज्ञानं वा न आगमप्रमाणमिति निष्कर्षम्, त्रिविधा विज्ञानानि, तत्र प्रत्यक्षनिश्चयस्य वर्तमानकाल अधिकरणम्, अनुमानागमयोश्च अतीतानागतवर्तमानकाला अधिकरणम् ॥ २२ ॥

विपर्यय उच्यते, कस्यचिद्वस्तुनो यत् स्वरूपं तस्मात् स्वरूपात् भिन्नस्य रूपस्य तस्मिन् वस्तुनि या ख्यातिः प्रतिभासः स विपर्ययो नाम मिथ्याज्ञानस्वरूपिणी वृत्तिः, मिथ्याज्ञानं विपरीतज्ञानं न ज्ञानाभाव इति तत्त्वम् ॥ २६ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ९ ।

अवस्तुवाचकाच्छब्दात् प्रत्ययो बुद्धिनिर्मितः ।
यावद्-भाषानुगा चिन्ता व्यवहार्यो विकल्पकः ॥ २७ ॥

अवस्तुवाचकं शब्दं श्रुत्वा यो बुद्धिनिर्मितः, यावद्भाषानुगा चिन्ता तावद्व्यवहार्यः, प्रत्ययो जायते स विकल्पः, अवस्तुवाचकाः शब्दा यथा—अभावः, अनन्तः, राहोः शिरः, चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमित्यादयः, अभाव इति पदस्य यज्ज्ञानं तत् विकल्पस्योदाहरणम्, तस्य वास्तवो विषयः नास्ति, नापि विपर्ययवत् अव्यवहार्यता, यावत् शब्दः किञ्चित् चिन्त्यते तावद्-विकल्पस्योपकारिता, निर्वितर्कनिर्विचारध्याने विकल्पहानिर्भवति, शब्दहीनार्थचिन्तनस्यात्तदा ॥ २७ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा १० ।

कारणं यत्तमोरूपमभावे स्वप्नजाग्रतोः ।
तज्जाड्यालम्बनो निद्रा प्रत्ययस्तामसो मतः ॥ २८ ॥

स्वप्नजाग्रतोरवस्थयोरभावे कारणं यत् तमोरूपं जाड्यरूपं तज्जाड्यविषयः तामसः प्रत्ययः निद्रेति, सुखमहमस्वाप्समित्यादि-स्मृत्यनुभवात् निद्रा प्रत्ययविशेषः, तस्या विषयः चित्तेन्द्रियदेहानां जडावस्थाविशेषः, सा च तमःप्रधाना इतरवृत्तिवत् त्रिगुणा ॥ २८ ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ११ ।

विषयस्यानुभूतस्य या पुनरनुभूतता ।
स्वतः संस्कारभूतेन सा सर्वविषया स्मृतिः ॥ २९ ॥

अनुभूतस्य विषयस्य संस्कारभूतेन स्वतः—संस्कारभूतत्वेति हेतुना इत्यर्थः, या पुनरनुभूतता सा स्मृतिः, स्मृतिश्च सर्वविषया प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिभिः यद्विषयीकृतं तत् सर्वं स्मृतिर्विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिस्थितिधर्माणाम् एषां रोधे निरोधनम् ।
वृत्तिः प्रत्ययरूपेण गृहीता योगिभिस्ततः ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिप्रधानानाम् इच्छावस्थादीनां स्थितिप्रधानानां संस्काराणां च धर्माणाम् एषां पञ्चानां प्रत्ययानां निरोधे निरोधः स्यात्, ततः योगिभिः प्रत्ययरूपा एव वृत्तयः गृहीताः ३०

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः १२ ।

विवेकदर्शनाभ्यासात् वैराग्याच्चार्थगोचरे ।
चित्तवृत्तिनिरोधः स्यादुपायौ तौ ततो मतौ ॥ ३१ ॥

विवेकदर्शनाभ्यासात् विषयरोधिनश्च वैराग्यात् परात् सर्ववृत्तिनिरोधः स्यात्। तत अभ्यासवैराग्ये निरोधोपायौ मतौ। सम्प्रज्ञातयोगाभ्यासः वशीकारादिवैराग्यमपि निरोधस्य हेतुभूतत्वात् निरोधोपाय इति ज्ञातव्यः ॥ ३१ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः १३ ।

अवृत्तिका स्थितिस्तस्याः शान्तावस्था या चेतसः ।
साधनानामनुष्ठानमभ्यासो वीर्यपूर्वकम् ॥ ३२ ॥

या अवृत्तिका चेतसः शान्तावस्था सा स्थितिः । तस्याः स्थित्यै यानि साधनानि

तेषां पुनः पुनरनुष्ठानमभ्यासः, अवशेन यदनुष्ठीयते न स अभ्यासः किन्तु धैर्यपूर्वकम् अनुष्ठानमेवाभ्यासः ॥ ३२ ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः १४ ।

आसेवितः ससत्कारः विद्याश्रद्धादिपूर्वकम् ।
अभ्यासो दृढभूमिः स्याद्दीर्घकालं निरन्तरम् ॥ ३३ ॥

दीर्घकालं निरन्तरं ससत्कारं विद्याश्रद्धादिपूर्वकमित्यर्थः आसेवितः अभ्यासः दृढभूमिः स्यात् ॥ ३३ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् १५ ।

वैराग्यं द्विविधं प्रोक्तमपरं परमेव च ।
यतमानादिभेदेन चतुर्धाऽप्यपरं पुनः ॥ ३४ ॥

यतमान-व्यतिरेक-एकेन्द्रिय-वशीकार-भेदेन अपरं वैराग्यं चतुर्विधम् ॥ ३४ ॥

प्रथमं यतमानञ्च व्यतिरेकं ततः परम् ।
एकेन्द्रियं ततोऽभ्यस्तं वशीकारः प्रसिध्यति ॥ ३५ ॥

स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रियाणि प्रवृत्तानि मा भूवन् विषयेष्विति ।
यतमानः प्रयत्नः स्यादेवमर्थनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

एतेभ्यः शमितो रागः कार्यं एषां शमस्तथा ।
द्वितीयं व्यतिरेकेण यत्राध्यार्यतेऽरतिः ॥ ३७ ॥

[illegible] कतिपय-राग निवृत्तो भाति तदा वैराग्यस्य द्वितीयावस्था [illegible], एतेभ्यो विषयेभ्यो रागः शमितः एष्वपि शमः कार्य इति यस्यां वैराग्यावस्थायाम् [illegible] वैराग्य व्यतिरेकेण अध्यार्यते तद्द्वितीयं व्यतिरेकसंज्ञकं वैराग्यम् ॥ ३७ ॥

अस्पृश्यो जन्ममृत्युभ्यां प्रज्ञयेति विमुच्यते ॥ ४१ ॥

परस्यां वैराग्यावस्थायां प्रवृत्तेः परा शान्तिरुपशमो भवति, ज्ञानस्य च चरमा प्रसन्नता रजस्तमोमलहीनता भवति, तदा प्रापणीयं प्राप्तं क्लेशाश्च मे सम्यक् क्षीणा जन्ममृत्युभ्यामहम् अस्पृश्य इति प्रज्ञाय प्रान्तभूमिं प्रज्ञामनुभवन् इत्यर्थः विद्वान् विमुच्यते कैवल्यपदमश्नुते ॥ ४१ ॥

वितर्कविचारानन्दाऽस्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः १७ ।

वितर्कविचारानन्दाऽस्मितारूपानुगामिनी ।
एकाग्रभूमिजातत्वात् प्रज्ञा चित्ते प्रतिष्ठिता ।
सम्प्रज्ञातो मतो योगः सालम्बनसमाधिजा ॥ ४२ ॥

वितर्कादीना स्वरूपानुगामिन्यः सालम्बनसमाधिजा प्रज्ञाः एकाग्रभूमिजातत्वात् यदा चेतसि प्रतितिष्ठन्ति तदा स योगः सम्प्रज्ञातो मतः, वितर्कः शब्दसहाया चिन्ता, सवितर्क निर्वितर्क इति द्विविधो वितर्कानुगत सम्प्रज्ञातः, येन विचारेण ध्यायिनः सूक्ष्मार्थान् अधिगच्छन्ति स विचार, तदनुगत-सम्प्रज्ञातोऽपि द्विविधः सविचार निर्विचार इति ॥ ४२ ॥

गृहीतृ-ग्रहण-ग्राह्यं स्थूलसूक्ष्मेन्द्रियाऽस्मिताः ।
साक्षात्कारवती तासां प्रज्ञा ध्रुवा स्मृति स वा ॥ ४३ ॥

स्थूलभूतानि सूक्ष्मभूतानि च ग्राह्याणि, ग्रहणानि च बाह्याभ्यन्तरकरणानि गृहीता च अस्मितामात्र, एतानि सम्प्रज्ञातस्य आलम्बनानि, या एषां साक्षात्कारवती प्रज्ञा ध्रुवा स्मृतिर्वा सा, स सम्प्रज्ञातयोग ॥ ४३ ॥

गृहीता पुरुषाकारा बुद्धिर्वा चरमास्मिता ।
ग्राह्याणि स्थूलभूतानि तन्मात्राण्यास्तथाऽणवः ।
बाह्येन्द्रियाणि च प्राणा मनश्च ग्रहणानि हि ॥ ४४ ॥

चरमास्मिता बुद्धिपुरुषयो-रेकात्मक-संविन्मात्रा, अस्मिताया सा अग्र्यावस्था, [illegible] ॥ ४४ ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः १८ ।

सर्ववृत्तिविरामस्य वैराग्यं कारणं परम् ।
तस्याभ्यासादुपायाद्धि निरालम्बां [illegible] ॥
संस्काराख्याङ्गरूपस्तु सर्वप्रत्ययहीनतः ।
निर्बीज-योग-भेदो यः सोऽसम्प्रज्ञात उच्यते ॥ ४५ ॥

परं वैराग्यं सर्ववृत्तिविरामस्य प्रशान्तेरित्यर्थः कारणम्, तस्य निरालम्बस्य अभ्यास पुनः पुनरनुष्ठानम्, यदुपायादुपायात् यो निरालम्बः [illegible] समाधि स असम्प्रज्ञात उच्यते, [illegible] निर्बीज समाधिर्जायते, योगिनां [illegible] निर्बीज जायते सोऽसम्प्रज्ञात इति [illegible] ॥ ४५ ॥

प्रान्तभूमिविवेकाख्या सम्प्रज्ञातस्य वा भवेत् ।
असम्प्रज्ञातनिर्बीज-सन्निरोधात् तु योगिनाम् ॥ ४६ ॥

[illegible] निर्बीजयोगभेदो [illegible],
[illegible] ॥ १९ ॥

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् १९ ।

भवप्रत्ययनिर्बीजो ह्यनिष्पन्नविवेकानाम् ।

विदेहानाञ्च देवानां स्याद्वै प्रकृतिलीनानाम् ॥ ४७ ॥

उपायप्रत्ययं निर्बीजमुक्त्वा भवप्रत्ययं निर्बीजमाह, भवो [illegible] प्रत्यय[illegible] कारणं यस्य सः, स निर्बीजः अनिष्पन्नविवेकानां विदेहलयानां प्रकृतिलयानां च देवानां स्यात् ॥ ४६ ॥

विवेकख्यातिहीनस्य संस्काराच्चेतसो भवः ।

अशरीरि शरीरि वा प्लव जन्म यतो भवेत् ॥ ४८ ॥

विवेकख्यातिहीनस्य अतएव साधिकारस्य चेतसः संस्काराः वासनारूपाशयरूपा भव इत्युच्यते, यतो भवात् लोकनिवासिनां सत्त्वानां शरीरि जन्म स्यात्, विदेहप्रकृतिलयानाम् अशरीरि शरीरविहीनम् अलौकिकं प्लवं क्षणि जन्म भवेत्, जन्म किल मरणान्तं विदेहादीनां समयस्य पुनरुत्थानस्य पुनरावृत्तिदर्शनात् तेषामपि भवप्रत्ययं जन्म इति ॥ ४८ ॥

भूतेन्द्रियेषु वा व्यक्ते वैराग्याद्यः प्रजायते ।

संस्कारस्तेन जातिः स्याद्-भवेनालिङ्गरूपिणी ।

कैवल्यमिव तेषान्तु चावस्था नाऽशाश्वता मता ॥ ४९ ॥

विदेहानाम् भूतेन्द्रियेषु प्रकृतिलयानाम् व्यक्ते निखिलव्यक्तभावेषु इत्यर्थः, वैराग्यात्, तत्तद्वैराग्यजन्यः संस्कारः तत्तन्निरोधात्मकः स तेषां भवः, तेन भवेन तेषाम् अलिङ्गरूपिणी जातिः स्यात्, चित्तस्य साधिकारकाले यावत् अव्यक्तपरिणामः स्यादित्यर्थः, तदा तेषां कैवल्यमिव निर्विषया लीना चित्तावस्था भाति, ननु सा अवस्था कैवल्यमिव आत्यन्तिकी सम्मतेत्यर्थः ॥ ५० ॥

वैराग्यात् कारणाऽकार्ये सकार्यात् कारणे लयः ।

[illegible] प्रावृत्तिः स्यान्निरागता ॥ ५० ॥

ध्रुवा स्मृति-र्मतैकाग्र्यं समाधिश्च ततो भवेत् ।
समाधेः सम्प्रज्ञान स्याद्-विवेकख्यातिरूपि यत् ।
तत संस्कारसङ्क्षयात् कैवल्य चेतसो लय ॥ ५४ ॥

स्मृतिरनुष्ठीयमाना ध्रुवा भवति सैव एकाग्रभूमि, तत स्मृत्यभ्यासदार्ढ्याद् समाधि-जायते, समाधेः सम्प्रज्ञानं नुत्पन्नो यद्विवेकख्यातिरूपि, तथा विवेकख्यात्या वासनाकर्माश-यसंक्षयात् चेतसो लय. प्रतिसर्गः तदेव कैवल्यम् ॥ ५४ ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः २१ ।

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः २२ ।

संवेग पूर्वं वैराग्य-संस्काराद्-वीर्यमीरित' ।
आसन्नः सफलो योग-स्तीव्रसंवेगशालिनाम् ।
मृदुमध्याधिमात्रत्वाद् विशेषोऽस्ति ततोऽपि च ॥ ५५ ॥

पूर्वजन्माभिनिर्वर्तिताद् वैराग्यसंस्काराज्जातं वीर्यं संवेग इत्युच्यते, तीव्रसंवेगशालिनां योगस्तत्फलेन कैवल्येन सह आसन्नो भवति, तीव्रसंवेगेष्वपि मृदुमध्याधिमात्रत्वात् त्रयो भेदाः सन्ति ॥ ५५ ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा २३ ।

ईश्वरप्रणिधानाद्वा तस्याभिध्यानतो भवेत् ।
आसन्नः सफलस्यैव लाभो योगस्य योगिनाम् ॥ ५६ ॥

ईश्वरप्रणिधानादावर्जितस्य ईश्वरस्य अभिध्यानात् इच्छयेत्यर्थः योगलाभो भवति, ईश्व-राभिध्यानाभ्यासैर्जवं प्रशान्तं समाहितम् ईश्वरं विभाव्य चित्तं सुखेन समाधीयते ॥ ५६ ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः २४ ।

क्लेशाः पञ्च च कर्म स्याद्-धर्माधर्मात्म-संस्कृतिः ।
तत्फलं सुखदुःखाद्य फलानुगुण-वासनाः ॥
त्रैकालिको ह्यसम्बन्धो यस्यैभिः सह विद्यते ।
अनादिपुरुषो मुक्त ईश्वरो योगिभिर्मतः ॥ ५७ ॥

ईश्वरलक्षणमाह, क्लेशादिभि सर्वदा असम्बद्ध अतएव अनादिपुरुषः मुक्तः ईश्वरो योगि-भि मत, ईदृश एव ईश्वरो योगिभिरुपासनीय इत्यर्थः, क्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषाभि-निवेशा इति पञ्च, कर्म धर्माधर्मरूपाः कर्माशयाख्याः, कर्मफलानि त्रिविधानि जात्यायुः सुख-दुःखरूपः च भोग इति, कर्मफलानुभूतिजन्या संस्कारा फलानुगुणा वासना, एभि सह यस्य पुरुषस्य सम्बन्धो न भूतत्वेन न भावित्वेन नापि वर्तमानत्वेन स पुरुषवि-शेष ईश्वर इत्यर्थः, क्लेशादिभि सर्वदा असम्बन्धत्वेन मुक्तादीश्वर पुरुषस्य इति चेत्र तस्य भूतानुग्रहार्थं विद्यास्वयोगदर्शनात् स पुरुषविशेष इति ॥ ५७ ॥

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् २५ ।

सातिशयस्य सार्वज्ञ्य बीज यदिह दृश्यते ।
तन्निरतिशय यस्मिन् आक्रमेणानवस्थितम् ।
सात्म्यातिशय निर्मुक्त स सर्वज्ञो महेश्वर ॥ ५८ ॥

ईश्वरसिद्धौ प्रमाणमाह, इह लोके सार्वज्ञ्यबीजम् अल्पत्वेनानल्पत्वेन यत् सातिशयम् सातिशयत्वेन क्रमश उत्कर्षतारतम्यानानात्वं दृश्यते तत् यस्मिन् पुरुषे निरतिशयतां प्राप्त साम्यातिशयनिर्मुक्त स सर्वज्ञ पुरुष महेश्वर ईश्वरशब्दवाच्य इत्यर्थ ॥ ५८ ॥

समानजातिभावानां क्रमशो गुरुता यदि ।
ते सातिशयिनः सन्तु यस्मात् सातिशयोऽस्ति न ॥
स निरतिशयः प्रोक्तः असीमे कारणे सति ।
उपादानस्य चानन्त्यात् असीमा गुरुता मता ॥ ५९ ॥

लोके सन्ति समाना जातियेषां भावानां तेषां यदि क्रमतो गुरुता योगः स्यात्, तदा ते भावाः तारतम्येन सातिशयिनः सन्तु, यथा वितस्तिः हस्तः व्यामः क्रोशः गव्यूतिः योजनानीति क्रमशो गुरुतराणि परिमाणानि, यस्मात् सातिशयो नास्ति स भावः निरतिशय इति, समानेषु भावेषु सर्वे कश्चिन्निरतिशयः स्यात् यदि तेषां कारणमुपादानम् असीमं स्यात्, उपादानस्य चानन्त्यात् गुरोर्गुरुतर इति क्रमो अनन्तः स्यात्, [illegible] कस्मिंश्चिद्वस्तुनि, तदेव वस्तु निरतिशयम् ॥ ५९ ॥

ज्ञानशक्तेरुपादानम् असीमा प्रकृतिर्मतम् ।
सा निरतिशया स्याच्च कुत्रचिद् योहि सैश्वरी ॥ ६० ॥

ज्ञानशक्तेरुपादानम् असीमा प्रकृतिः, ज्ञानशक्तिरपि सातिशयेति दृश्यते, ततः सा कुत्रचिन्निरतिशया स्यात्, यत्र सा निरतिशया सैव ऐश्वरी धीः, ईश्वरस्य निरतिशयज्ञानवत्त्वम् सिद्धम्, एवमनुमानप्रमाणात् सामान्यत ईश्वरसत्ता निर्णीयते, विशेषस्तु आगमतो ज्ञातव्यः ईदृश [illegible] ईश्वर एव योगिभिर्मुमुक्षुभिरुपास्यः ॥ ६० ॥

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् २६ ।

कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः ।
सर्वेषामपि सर्वज्ञः कालावच्छेदवर्जितः ॥ ६१ ॥

अनादिसिद्धत्वादीश्वरः अन्येषां गुरूत्तमानां कपिलादीनां कालावच्छेदयुक्तानामपि गुरुः ।

अकृत्वा शाश्वतीं शान्तिं चेतसः परमेश्वरः ।
कारुण्यात् समभिप्राय निर्माणचित्तगो विभुः ॥
कदाचि[illegible] भूतान् संसारपीडितान् ।
[illegible] तानुगृह्णाति मुक्तये ॥ ६२ ॥

स्मरणेन सह यथा ईश्वरविषयिणी धीरुपतिष्ठेत तथा योगिभिः साधनीयम् ॥ ६३ ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् २८ ।

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च २९ ।

तज्जपस्तस्य चार्थेषु कार्यं चित्तनिवेशनम् ।
अन्तराया विलीयन्ते एवमीश्वरभावनात् ।
चितः स्वात्मभूतस्य च साक्षात्कारः प्रसिद्ध्यति ॥ ६४ ॥

प्रणवाद्-वाचकाद्-वाच्याया ईश्वरविषयधिय उपस्थाने सिद्धे प्रणवजपेन तदर्थभावनेन च चेत ईश्वरे परिणतं स्यात् । ततः समाधेरन्तराया वक्ष्यमाणा विलीयन्ते । स्वात्मभूतस्य चितः प्रत्यक्चेतनस्येत्यर्थः साक्षात्कारः सिध्यति । यथा ईश्वरो मुक्तः स्वरूपस्थस्तथा अयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्यनया दिशा प्रत्यक्चेतनाधिगमो भवति ॥ ६४ ॥

व्याधि-स्त्यान-संशय-प्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वा-
नवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ३० ।

व्याधिश्च संशयः स्त्यानम् आलस्याविरती तथा ।
अलब्धभूमिकत्वञ्च प्रमादो भ्रान्तिदर्शनम् ।
तथानवस्थितत्वञ्च अन्तराया प्रकीर्त्तिताः ॥ ६५ ॥
व्याधी रोगो ह्यकर्मण्यं स्त्यानं श्रान्तस्य चेतसः ।
इदमेव न चैव स्याद्-इति ज्ञानञ्च संशयः ॥ ६६ ॥
अविरागस्तु चित्तस्य विषये भोगलोलता ।
देहगौरव आलस्यं यज्जातं कफादिना ॥ ६७ ॥
भूम्यलाभः समाधेस्तत् साधनानामभावनम् ।
अलब्धभूमिकत्वं च प्रमादश्च यथाकथम् ।
तत्त्वज्ञानं विपर्य्यस्तं भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥ ६८ ॥
मधुमत्यादयस्तु याः समाधेः सन्ति भूमयः ।
अनवस्थितता तेषु या सैवा चाऽप्रतिष्ठिता ॥ ६९ ॥

अन्तराया उच्यन्ते, व्याधिरित्यादिना, प्रथमकल्पिकस्य [illegible] समाधिभूमयः, तासामलाभः अलब्धभूमिकत्वम्, पुरुषादीनां तत्त्वानां यत् स्वरूपं तत्र विपर्य्यस्तं भ्रान्तिदर्शनम्, लब्धायां भूमौ अस्थैर्यमनवस्थितत्वम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्व-श्वास-प्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ३१ ।

दौर्मनस्यं मनःक्षोभस्त्रिविधं दुःखमेव च ।
प्रश्वासश्च तथा श्वासः स्यादङ्गानाञ्च प्रचालनम् ।
एते सर्वेऽपि सम्प्रोक्ताः पूर्वेषां सहभाविनः ॥ ७० ॥

स्पष्टम् ॥ ७० ॥

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ३२ ।

विक्षेपाः सर्व्व चित्तस्य योगस्यैते विरोधिनः ।
प्रतिषेधार्थमेतेषाम् एकतत्त्वे चेतोऽभ्यसेत् । ७१ ॥

एते अन्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः समाधिविरोधिन इत्यर्थः, एषां प्रतिषेधार्थम् एकतत्त्वे चित्तम् ईश्वरादिविषयकैकचित्तता, [illegible] सततम् [illegible]-निरन्तरमित्यर्थः, अभ्यसेत् ॥ ७१ ॥

मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ३३ ।

भाव्या सुखिषु मैत्री हि करुणा दुःखितेषु च ।
अपुण्यकारिषूपेक्षा मुदिता पुण्यकारिषु ॥ ७२ ॥

सुखिषु सत्त्वेषु मैत्रीं भावयेत् यथा मित्रस्य सुखित्वं सुखदर्शनात् सुखं तथा च अमित्रादीनामपि सर्वेषां सुखे जाते मैत्रीं भावयेत्, एवम् अमित्रादीनामपि सर्वेषां दुःखे करुणां भावयेत् न पैशुन्यम्, समानतन्त्राणामसमानतन्त्राणां वा पुण्यकारिणां पुण्यं दृष्ट्वा मुदितां भावयेत् न विद्विषेत्, अपुण्यकारिषूपेक्षेत न विद्विषेत् ॥ ७२ ॥

ईर्ष्याऽसूयादि संक्लेशाद्-अपरिष्कृतचेतसः ।
मैत्र्यादीनां प्रजायेत प्रसादो नित्यभावनात् ॥ ७३ ॥

ईर्ष्याऽसूयादेः संक्लेशात् मलात् अपरिष्कृतस्य चेतसः मैत्र्यादिभावनात् प्रसादः परि[illegible]र्वर्त्यते ॥ ७३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ३४ ।

निःसङ्कल्पेन चित्तेन शनैः प्रवम्य धारयेत् ।
वायुं बहिर्यथाशक्ति धृतचित्तः स्थिरेण हि ।
हृदाकाशात्मिके देहे लीलया पूरयेत्ततः ॥ ७४ ॥
प्रच्छर्दनविधारण-प्रधानात् प्राणसंयमात् ।
कृताभ्यासात्तु [illegible] मनः स्थितिपदं व्रजेत् ॥ ७५ ॥

स्थितेस्साधनान्तरमाह, सङ्कल्पहीनेन चित्तेन प्रयत्नप्रगतेनाभितो भूत्वा प्रच्छर्[illegible]ं प्रच्छर्दनम् । ततः यथाशक्ति बहिरेव वायुं धारयेत्, इदं विधारणं नाम प्राणायाम[illegible] प्रच्छर्दनविधारणकाले सदा हृदाकाशात्मिके देहे धृतचित्तो भवेत्, विधारणानन्तरं [illegible] वायुं पूरयेत् । एवं प्रच्छर्दनविधारणप्रधानात् प्राणसंयमात् [illegible] मनः स्थितिपदं व्रजेत् लीलया पूरणात् [illegible] पूरणे प्राणायाम[illegible] प्राणसंयमः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

प्रविश्य हृदयाकाशे विश्वक् प्रसार्य्य चास्मिताम् ।
अनन्तव्योमवच्चास्मि सिध्येत् सा इति भावनात् ।
प्रवृत्तिः सा विशोकेति चित्तस्थितिनिबन्धनी ॥ ७८ ॥

विशोकाया साधनोपायमाह, हार्दाकाशे चेतसा प्रविश्य, अस्मितां च विषत प्रसार्य्य, अनन्तव्योमवदहमस्मीति भावनात् या सिध्येत्, सा विशोका प्रवृत्तिरपि चित्तस्थितिनिबन्धनी ॥ ७८ ॥

विशोका विषयवती प्रवृत्त्यालोकसंज्ञका ।
स्वस्वरूपस्थितिमती तथाऽपराऽस्मितामात्रा ॥ ७९ ॥

विषयवती चास्मितामात्रा च द्वयी विशोका, तत्र विषयवती विशोका स्वालोकरूपिणी, यदा प्रवृत्त्यालोकाख्यया भुवनज्ञानसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टविषयविज्ञानञ्च। विषयग्रहणनिवृत्तौ अस्मितामात्रे स्वस्वरूपे स्थितिशीला या विशोका सा अस्मितामात्रेति उच्यते ॥ ७९ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ३७ ।

चित्तस्य वीतरागत्वमवधार्य्य च भावयेत् ।
निःसङ्कल्प निरिच्छञ्च स्वचित्त स्थितयेऽथवा ॥ ८० ॥

स्थितेरुपायान्तरमाह, चित्तस्य वीतरागत्वं किम्भूत तदवधार्य स्वचित्तं निःसङ्कल्पं निरिच्छं यथा तथा भावयेत्। ततोऽपि स्थितिर्भवेत् ॥ ८० ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ३८ ।

अन्तःप्रज्ञ बहीरुद्ध स्वप्ने ज्ञानञ्च यद्भवेत् ।
सर्वसरुद्धनिद्राया ज्ञानं यत् स्थितये च वा ।
ध्यायेदालम्बनं कृत्वा केषाञ्चित् सिद्धिदञ्च तत् ॥ ८१ ॥

उपायान्तरमाह—स्वप्ने अन्तःप्रज्ञे बहीरुद्धे विज्ञानं कश्चिद्विषयस्मरणात्मकं भवेत्, अन्तर्यामरुद्धा निद्रा। सदाऽपि अस्फुटं सर्वथैवेन्द्रियविषयकं ज्ञानं भवेत्, तदज्ञानम् आलम्बनं कृत्वा ध्यायेत। एतच्च समाधिरसिकाणां सिद्धिदं स्थितिहेतुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ३९ ।

यद्वाऽभिमतं ध्येयं ध्यायेद्वा स्थितये हि तत् ।
तत्र लब्धस्थितश्चित्त तत्त्वेषु लभतेऽपि च ॥ ८२ ॥

स्पष्टम् ॥ ८२ ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ४० ।

परे सूक्ष्मे महत्त्वे च परमे विनिवेशनात् ।
स्थितिप्राप्तस्य चित्तस्य वशीकारः प्रसिध्यति ॥ ८३ ॥

परे सूक्ष्मे रूपादिपरमाणौ तथा परे महत्त्वे अस्मितामात्रादौ विनिवेशनात् स्थितिप्राप्तस्य चित्तस्य वशीकारः सिध्यति ॥ ८३ ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थ-तदञ्जनता-समापत्तिः ४१ ।

यथोपरक्तवाद्-द्रव्याद् विशुद्धः स्फटिको मणिः ।
तत्तद्रूपोपरक्तः सन् तत्तद्रूपेण भासते ।
तथाऽस्मितेन्द्रियार्थेषु तत्स्थत्वं तत्तदञ्जनता ।
चित्तस्योक्ता समापत्तिः क्षीणवृत्तेः प्रजायते । ८४ ।

क्षीणवृत्तेः चित्तस्य समापत्तिमाह—उपरञ्जकात् जपाकुसुमादिद्रव्यात् यथा विशुद्धः स्फ

सविचारां समापत्तिं व्याकरोति, विचारो ध्यायिनां युक्तिः न्यायानुसारिणी चिन्ता, यया ध्यानानुगतया युक्त्या सूक्ष्मार्थानां तन्मात्रादीनाम् अधिगमो भवेदिति शेषः, ततो विचारात् सूक्ष्मिका सूक्ष्मविषया वाङ्मयी शब्दानुविद्धा प्रज्ञा स्याद्, इदं रूपतन्मात्रमेवम् अधिगन्तव्यम् तस्माद् दुःखदं हेयञ्चेत्यादिरूपा प्रज्ञा सविचारेति ज्ञातव्या ॥ ९० ॥

निर्वितर्केव चाशाब्दा निर्विचारा समीरिता ।
सूक्ष्मार्थमात्रनिर्भासा विकल्पविहीना तथा ॥ ९१ ॥

निर्विचारामाह, निर्वितर्केव अशाब्दा अत एव शब्दादिविकल्पहीना समापत्तिः निर्विचारा, सा तु सूक्ष्मार्थमात्रनिर्भासा, ननु समाधिः ध्येयार्थमात्रनिर्भासः स्वरूपशून्य इव इति चेत्, तदा सवितर्का सविचारा च समापत्तिर्न समाधिः स्यादिति, सत्यम्, समापत्तिर्न समाधिमात्रा सा च समाधिजप्रज्ञाभेदः, समाधिनाऽधिगता प्रज्ञा यदा शब्दादिसहाया चेतस्युपावर्तने प्रतितिष्ठति च तदा सा प्रज्ञा सवितर्का सविचारा, वा भवति, यदा तु सा अर्थमात्रनिर्भासा वाचकहीना तदा निर्वितर्का निर्विचारा वा स्यात्, तद्यथा—रूपं तु खं रूपतन्मात्रं च दुःखम् इत्यत्र तत्त्वसाक्षात्कारपूर्वकं समापन्नं चित्तम् आद्ययोर्वाक्यं भवति, अन्त्ययोश्च रूपं दुःखमात्रमेव संपश्यते वाक्यसहायचिन्ताहीनेन चेतसा इति ॥ ९१ ॥

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ४५ ।

तन्मात्राणि च भूतानां सूक्ष्माणामस्मिता तथा ।
अहङ्कारस्य बुद्धिश्च बुद्धेश्चालिङ्गमेव हि ।
सूक्ष्मो विषय आख्यातः न सूक्ष्मं प्रकृतेः परम् ॥ ९२ ॥

सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा चेति सूक्ष्मविषयत्वमाह, भूतानां तन्मात्राणि तन्मात्राणामस्मिताख्य अहंकारः, तस्य च लिङ्गमात्रं बुद्धितत्त्वं, तस्य पुनः अलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः, प्रकृतेः परं सूक्ष्मं द्रव्यं नास्ति, प्रकृतेः परः सूक्ष्मतरोऽपि पुरुषः न द्रव्यः, किन्तु द्रष्टा विजातीय इति ॥ ९२ ॥

लिङ्गातीते च तत्त्वे [illegible] व्यक्तकारणे ।
समाप्यते समापत्तिः—न च वै भूतसूक्ष्मके ॥ ९३ ॥

विचारानुगते समापत्ती कुत्र पर्यवसीयेते इत्याह, लिङ्गातीते [illegible] व्यक्तकारणे प्रधाने एव सविचारा निर्विचारा च समापत्तिः पर्यवसिता भवति न तु भूतसूक्ष्मे, [illegible] सविचाराया विषयः, न निर्विचाराया अनिर्भास्यत्वात् [illegible] ॥ ९३ ॥

ता एव सबीजः समाधिः ४६ ।

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ४७ ।

सबीजास्ता ध्यानस्य—स्तु—निर्विचारस्य तस्य च ।
स्वच्छस्थितिप्रवाहात् स्यादध्यात्मानां प्रसन्नता ।
यया जायेत सत्यार्था स्फुटा प्रज्ञा तथाऽन्यता ॥ ९४ ॥

साभ्यस्ताः समापत्तयः सबीजा सविकल्पबीजा समाधयः, तत्र निर्विचारस्य समाधेः स्वच्छा व्युत्थानेन असंक्लिष्टा स्थितिप्रवाहात् तस्मादध्यात्मानां करणानां बुद्धेर्निर्मलं, प्रसन्नता भवेत्, यया प्रसन्नतया सत्यविषया असमा स्फुटतरा [illegible] स्फुटा प्रज्ञा जायते ॥ ९४ ॥

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ४८ ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ४९ ।

श्रुतानुमानजातेव सामान्यविषया न सा ।

अथ द्वितीयः पादः ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

अथ योगकारिका ।

उद्दिष्टः प्रथमे योगो यः समाहितचेतसः ।
युज्येत व्युत्थितं चित्तं यथा तस्यात्र साधितम् ॥ १ ॥

अथ सरला ।

प्रथमे पादे समाहितस्य चित्तस्य योगः समाधिभेदादि [illegible] उद्दिष्टः, अत्र अस्मिन् पादे व्युत्थितचित्तो यथा योगयुक् भवेत् तद्विवृतम् ॥ १ ॥

तपः स्वाध्याय ईशे च प्रणिधानं क्रियायोगः ।
भावयेत् स समाधिञ्च तनूकुर्यात्तथा क्लेशान् ॥ २ ॥

क्रियायोगः योगमुद्दिश्य कर्माचरणमित्यर्थः, ये अनुपशान्तचित्ता अपि योगेच्छवः तेषां [illegible]णादीनामन्तरङ्गाणां [illegible] अभ्यासासामर्थ्यात् बाह्यकर्मत्यागासामर्थ्याच्च कर्मरूपः योगः योगयुक्तस्य धर्मः पालनीयम्। तप आदिः त्रिविधः क्रियायोगः, स समाधिं भावयेत् भावयेत क्लेशान् च तनूकुर्यात् नाशयेदित्यर्थः ॥ २ ॥

चित्तप्रसादकारिणः प्राणायामासनादयः ।
तदभ्यासभवस्य च दुःखस्य सहनं तपः ॥ ३ ॥

तप आह—दुःखयोगः [illegible] तपसो [illegible], यदुक्तं "दुःखयोगे तपो योगसंन्यासे समाधयः" इति, न तु योगस्य [illegible] दुःखं [illegible], यानि तु प्राणायामासनादीनि चित्तप्रसादकारीणि कर्माणि तेषामभ्यासजातस्य दुःखस्य सहनमेव योगिनां तपः, यथाह "तपो न प्राणायामात् परं विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्य" इति [illegible] [illegible]देहदमनं न योगाय कल्पते, श्रूयते च "न तस्य [illegible] [illegible]" इति ॥ ३ ॥

प्रणवादिपवित्राणां स्वाध्यायो जप उच्यते ।
अथवा मोक्षशास्त्रस्य सदध्ययनमित्यपि ॥ ४ ॥

प्रणवादि पवित्राणां मन्त्राणां—[illegible] जपः, [illegible] मोक्षशास्त्र[illegible] वा [illegible] स्वाध्याय वाचस्योगः ॥ ४ ॥

ईश्वरेणैव दत्तेन प्रेरितस्य च कर्म मे ।
प्रणिधानं सदा कर्म योगिनामिति भावनम् ॥ ५ ॥

तप शारीरस्य [illegible] कर्मयोगः, स्वाध्यायो वाङ्मयकर्मयोगः, ईश्वरप्रणिधानं [illegible] कर्मयोगः, यद् यद् मनो गच्छति [illegible] तत् तत् [illegible] इति सर्वं कर्म [illegible] भावनास्य तत् प्रणिधानम्।

ईश्वरेण दत्तेन प्रेरितस्य [illegible] वस्तुना प्रेरितस्य [illegible] मे सर्वं कर्म इति भावनं च योगिनां, धर्मं युद्धेऽपि योगयुक्ता, प्रणिधानम् ईश्वरार्पणम्, यदुक्तं "[illegible] [illegible] याति यत् करोषि शुभाशुभम्, तत्सर्वं [illegible] [illegible]" इति ॥ ईश्वरप्रणिधियुक्तेन [illegible] दैवता [illegible] सर्वं [illegible], [illegible] [illegible], अन्तराऽसाधने [illegible] [illegible]

ते अस्मितादयो विपर्ययस्य चत्वार भेदा तस्या अविद्याया. चतुर्षु लक्षणेषु व्युत्क्रमेण विपरीतक्रमेण समन्विता युक्ता, तत्र अस्मितया अनात्मनि आत्मधी, रागेण अशुचौ पुत्र जन्मादौ शुचिधी, द्वेषेण द्वेषजनिते तापे सुखधी, अभिनिवेशेन अनित्ये देहादौ नित्यधी १४

विषयेषु ह्यनित्येषु दुःखप्रदेषु सर्वदा ।

अशुचौ पुत्रदेहादौ स्वशरीरे ह्यनात्मनि ।

ज्ञेया विपर्य्ययं ज्ञानमविद्या वस्तुरूपिणी ॥ १५ ॥

अविद्याया मोदाहरणं विवरण विषयेष्वित्यादौ, अविद्या न अवस्तु ज्ञानत्वात, न हि चित्तवृत्तिरवस्तु, यथोक्त "यथा नामित्रो न मित्राभावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्ध सपत्न इति, एवमविद्या न प्रमाण न प्रमाणाभाव किन्तु विद्याविपरीत ज्ञानान्तरमविद्या" इति ॥१५॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ६ ।

एकस्वरूपतारव्यातिरात्मबुद्ध्योर्मताऽस्मिता ।

करणेष्वात्मताख्यातिर्दृक्श्रोत्रादिकारणम् ॥ १६ ॥

आत्मनो बुद्धेश्च एकतारव्यातिरूप प्रत्यय. अस्मिता, सा च अहं द्रष्टेति अहं श्रोतेत्यादि करणेष्वात्मतारव्यातिरूपस्य विपर्य्यस्तप्रत्ययस्य कारणम्, तादृशा विपर्य्यस्तप्रत्यया एव अस्मिताभेदा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुखानुशयी रागः ७ ।

अनुभूतसुखस्यैव सुखस्मरणपूर्व्विका ।

गर्द्धो लोभश्च तृष्णेति रागोऽवस्था हि चेतस ॥ १७ ॥

सुखानुभवात सुखस्मृति तत्पूर्व्विका चेतस अवस्था राग, स च राग गर्द्ध, लोभ तृष्णा इति त्रिरूप ॥ १७ ॥

गर्द्ध इन्द्रियलौल्य स्यादभावानुभवः सदा ।

तृष्णा च सुखभोग्याना लोभो द्वैधस्तथाऽर्थिना ॥ १८ ॥

गर्द्ध इन्द्रियाणा[illegible] विषयेषु लोलीभाव, तृष्णा च सुखानां भोग्यानां [illegible] अभावानुभव यथा पिपासा[illegible] पानाभावानुभव, लोभश्च [illegible], [illegible] इन्द्रिय [illegible] रागो त्रिप्रकार[illegible] ॥ १८ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ८ ।

दुःखाभिज्ञस्य [illegible] ।

जिघांसा प्रतिघा मन्यु क्रोधो द्वेष इतीरित ॥ १९ ॥

दुःखानुभवात [illegible], तत तदनुस्मृतेर्जाता चित्तावस्था द्वेष, स च जिघांसा प्रति घो मन्यु क्रोधश्चेति चतुर्विध., रागवत् सोऽपि विपर्य्ययभेद स्यात, जिघांसा हन्तुमिच्छा, प्रतिहन्तुमशक्तस्यापीति प्रतिघ, मन्युमानस क्रोध ॥ १९ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ९ ।

आत्मभावप्रणाशस्य शङ्कया जनित भयम् ।

क्लेशो योऽभिनिवेश स्यात् प्रवाहे [illegible]

[illegible] प्रसिद्धोऽभि[illegible] ॥ २० ॥

आत्मभावप्रणाशस्य शङ्कया जनित, सा [illegible], [illegible] प्रवाहि, [illegible], प्राधान्यात [illegible], अभिनिवेश [illegible] । [illegible] सम्प्रज्ञातवत [illegible], तथा [illegible] ॥ २० ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः १० ।

ते दग्धबीजकल्पाः स्युः सूक्ष्माः क्लेशाश्च चित्तस्य ।
विवेकचरितार्थस्य प्रतिसर्गेण हातव्याः ॥ २१ ॥

ते अविद्यादय क्लेशा दग्धबीजकल्पाः सूक्ष्मा इति स्युः, सूक्ष्माः क्लेशाः चित्तस्य प्रतिसर्गेण प्रतिलोमपरिणामेन प्रलयेन इत्यर्थः । हातव्या, विवेकेन चरितो भोगापवर्गरूपोऽर्थो येन चित्तेन तदेव चित्तं प्रलीयते, विवेकेऽपि बुद्धे सद्भावात् तदा क्लेशानां सूक्ष्मावस्था ॥ २१ ॥

ध्यानहेयास्तद्वृत्तय ११ ।

प्रसंख्यानेन हातव्या ध्यानेन वृत्तयः स्थूलाः ।
यावत् सूक्ष्मीकृता दग्ध-बीजकल्पाः प्रजायेरन् ॥ २२ ॥

क्लेशानां स्थूला वृत्तयः या क्लेशमन्तति जनयन्ति ता प्रसंख्यानेन ध्यानेन विवेकख्यात्या, हातव्या, यावत् सूक्ष्मीभूता दग्धबीजकल्पा प्रजायेरन् ॥ २२ ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय १२ ।

सर्वा चेष्टा भवेत् कर्म हृषीकाणाञ्च चित्तस्य ।
कर्माशयस्तु संस्कारो योऽनुभूतेर्भवस्तस्याः ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणां चित्तस्य च स्वेच्छाधीना चेष्टा कर्म पुरुषकाररूपम् । यद् वयं कर्तुं नवाकर्तुं शक्नुमः तत् कर्म पुरुषकाररूपं मुख्यमुत्कर्षापकर्षकरम् । यदा अवशैरस्माभिश्चेष्टते तदा तत् कर्म पूर्वपूर्व-कर्माधीनत्वान्न उत्कर्षापकर्षकरं किन्तु महदाचेष्टासन्तानकमेव । तदेतस्य द्विविधस्य कर्मण अनुभवसञ्जात संस्कार कर्माशय इत्युच्यते ॥ २३ ॥

कर्मणां क्लेशपूर्वाणां दृष्टेऽदृष्टे च वाऽऽशयाः ।
जन्मन्येव विपच्येरन् वेदनीयास्ततस्ततः ॥ २४ ॥

क्लेशपूर्वाणां क्लेशाधिकृतानां न विद्याधिकृतानामित्यर्थः कर्मणाम् आशया दृष्टे जन्मनि अदृष्टे वा जन्मनि विपच्येरन्, तस्मात् ते आशया ततस्तत दृष्टेऽदृष्टे वा जन्मनि वेदनीया भवन्ति, प्रसंख्यानवता कर्माशया नोत्पद्यन्ते तस्मान्नास्ति तेषां कर्मविपाकः ॥ २४ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः १३ ।

देहो जातिस्तथायुश्च भोगो दुःखसुखात्मकः ।
क्लिष्टकर्माशयानाञ्च त्रिविपाका मता अमी ॥ २५ ॥

कर्माशयस्य विपाकानाह—देहरूपा जातिः, तथा च आयुर्देहस्थितिकालः, तथा दुःखसुखसम्भोग इत्यमी क्लेशमूलानां कर्माशयानां त्रयो विपाकाः ॥ २५ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् १४ ।

पुण्यकर्माशयात् सौख्यमपुण्याद् दुःखवेदना ।
पुण्यं धृतिः क्षमाद्यञ्च तस्यापुण्यं विरुद्धकम् ॥ २६ ॥

कर्मसु यत् पुण्यं कर्म तस्याशयात् सुखं तथा अपुण्यकर्माशयाद् दुःखवेदनम्, धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमहिंसा इत्याद्यं कर्म पुण्यं, तद्विपरीतमपुण्यम् ॥ २६ ॥

परिणामताप-संस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः १५ ।

हेयञ्च हेयहेतुश्च हानञ्च पारमार्थिकम् ।
हानोपाय इति व्यूहाः सम्यक् स्यात् तत्त्वदर्शनम् ॥ २७ ॥

हेयान् व्याख्यस्य क्लेशप्रहाणोपाय व्याख्यायाः पारमार्थिकं चतुर्व्यूहं व्याचष्टे, इह हेयहेतुः पारमार्थिकं हानम् प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्वं दुःखहानमित्यर्थः, तथा हानोपाय इति

चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य, रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति चत्वारो यथा चिकित्साशास्त्रस्य व्यूहास्तद्वत्, तेषाञ्च विज्ञानं सम्यक् तत्त्वदर्शनम् ॥ २७ ॥

रागे दुःखं परिणामाद् द्वेषे तापोऽनुभूयते ।
संस्कारे भाविदुःखञ्च जननाद् द्वेषरागयोः ॥
सुखादिगुणवृत्तीनां च विरुद्धस्वभावतः ।
अवश्यभावि दुःखन्तत् दुःखं सर्वं विवेकिनाम् ॥ २८ ॥

तत्र हेयं तावच्चिन्तयितुमारभते, रागे सति स्वचित्तस्य विषयस्य च परिणामाद् दुःखमुपतिष्ठते, प्रियस्याप्राप्तिरप्रियस्य च प्राप्तिरेव दुःखकारणम्, स्वचित्तस्य परिणामाद् अप्रियो भवति सुखदोऽपि विषयः, विषयस्य च परिणामात् प्रियवियोगजं दुःखम्, अतः सुखानुशयी अपि रागो दुःखाय भवेत्, द्वेषे तापदुःखम् अनुभूयमानं भवति, रागद्वेषयोः संस्काराच्च पुनः रागद्वेषोत्पत्तिस्ततो भाविदुःखं दुःखसन्ततिरित्यर्थः, एवं विषयस्य परिणामतापसंस्कारैः दुःखम्, इदमन्यदप्यवश्यमेव दुःखं यतः सुखदुःखमोहरूपाणां गुणवृत्तीनाम् अभिमान्याभिमानकत्वाभावाद् दुःखमवश्यम्भावि, तत् तस्माद् विवेकिनां सर्वमेव दुःखम्, भोगसुखमपि तान् दुःखयति ॥ २८ ॥

हेयं दुःखमनागतम् १६ ।

अक्षिपात्रमिव स्वान्तं प्रज्ञया कोमलं यतः ।
योगिनस्त्वं ततस्तेषां हेयं दुःखमनागतम् ॥ २९ ॥

योगिनां विवेकिनां स्वान्तम् अक्षिपात्रमिव प्रज्ञया कोमलं तत् अनागतमपि दुःखं तान् क्लिश्नाति यथा ऊर्णातन्तुः सूक्ष्मोऽपि अक्षिपात्रं क्लिश्नाति तद्वत्, अत एव हेयं दुःखमनागतम् इति निरूपितं हेयम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः १७ ।

दुःखस्यागमनं दृश्यस्य द्रष्ट्रा संयोगेन भवेत् ।
दुःखस्य कारणं तस्मात् संयोगो द्रष्टृदृश्ययोः ॥ ३० ॥

दृश्यं चित्तं [illegible] द्रष्टा [illegible] द्रष्टृदृश्ययोः [illegible] दुःखमुत्पद्यते [illegible], तस्माद् द्रष्टृदृश्ययोः संयोग [illegible] इति निरूपितं हेयहेतुः ॥ ३० ॥

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् १८ ।

रजः सत्त्वतमोरूपं भूत-प्राणात्मकम् [illegible] ।
भोगापवर्गार्थं च तद् दृश्यं [illegible] ॥ ३१ ॥

दृश्यं निरूपयति । रजःसत्त्वतमोरूपं यद् विषयरूपं भूतेन्द्रियात्मकम् [illegible] । भोगापवर्गसाधनं तद् दृश्यम् ॥ ३१ ॥

[illegible] प्रकाशः [illegible] क्रिया ।
[illegible] स्थितिः [illegible] सत्त्वादीनां [illegible] ॥ ३२ ॥

सत्त्वाद् यो बोधः स प्रकाशः [illegible], [illegible] क्रिया, [illegible] क्रियाया [illegible] स्थितिः, [illegible] प्रकाशादि [illegible] सत्त्वं [illegible] एवं प्रकाशादि सत्त्वं क्रियादि रजः स्थितिरादि तम इति ॥ ३२ ॥

[illegible] क्रिया ततो बोध [illegible] ।
[illegible] दृश्ये दृश्य [illegible] ॥ ३३ ॥

त्ति', ग्राह्यग्रहणात्मकेषु सर्वेषु दृश्येषु एतावन्मात्रलाभाद् दृश्यं सत्त्वरजस्तमःस्वरूपमित्य वधारितं दृश्यस्वरूपम् ॥ ३३ ॥

अविवेकान्-मतो भोग इष्टानिष्टावधारणम् ।
द्रष्टृदृश्यविवेकस्य ह्यपवर्गोऽवधारणम् ।
दृश्यस्य चेष्टित सर्वमर्थौ तावेव साधयेत् ॥ ३४ ॥

दृश्यकार्य्यमाह, बुद्धिपुंसोरविवेकाद् यद् इष्टानिष्टत्वेन गुणस्वरूपावधारणं स भोग, पुंबुद्ध्योरन्यतावधारणमपवर्गः, सर्वं दृश्यस्य चेष्टितं तावेव द्वौ अर्थौ साधयेद् नान्यत् ॥ ३४ ॥

विशेषाविशेष-लिङ्गमात्रालिङ्गानि, गुणपर्वाणि १९ ।

तन्मात्राण्यस्मिता षट् चाविशेषाः प्रकृतेर्गणाः ।
तेषां भूतेन्द्रियाण्येव विशेषाः षोडश्यूलाःश ह ।
एतानि बुद्ध्यलिङ्गं च विद्यात् त्रिगुणपर्वाणि ॥ ३५ ॥

दृश्यस्य व्यवस्थितिमवधारयति, पञ्च तन्मात्राणि च अस्मिता चेति षट् प्रकृतयः अवि शेषाः, तेषां पञ्चभूतानि चैकादशेन्द्रियाणीति षोडश स्थूला विशेषाः, एतानि च बुद्धिश्च अ- लिङ्गश्चेति त्रिगुणपर्वाणि विद्यात् ॥ ३५ ॥

षड्जर्षभ-हरिद्रिक्ता इत्यादि गुणभेदाश्च ।
शब्दादीनां विशेषाः स्युस्तेषाञ्चैव विशेषाणाम् ।
आश्रया बाह्यभावा ये तत्त्वतस्तानि भूतानि ॥ ३६ ॥

भूतानि लक्षयति, षड्जर्षभादयः शीतोष्णादय हरिद्रिक्तादय मधुराम्लादयः सुगन्धदु र्गन्धादयश्च शब्दादीनां गुणाना भेदा विशेषाः स्यु, तेषाञ्च विशेषाणां गुणानामाश्रया ये बा- ह्यभावा बाह्यवस्तूनि तानि भूततत्त्वानि, तत्र षड्जर्षभादिविशेषगुणवद्वस्तु आकाशतत्त्व म्, शीतोष्णादिगुणवद् वायुतत्त्वमित्यादीनि भूततत्त्वलक्षणानि तत्त्वदृशि ग्राह्याणि, यथोक्तं "शब्दलक्षणमाकाश वायुस्तु स्पर्शलक्षण., तेजसो लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणा, धारिणी सर्व भूताना पृथिवी गन्धलक्षणा" इति ॥ ३६ ॥

या च सूक्ष्मतमावस्था शब्दस्पर्शादिधर्म्माणाम् ।
षड्जादय सुखादीनि चास्तं यायु-र्यत भेदाः ॥
तन्मात्राणि च तान्याहु-रणुशब्दादिरूपाणि ।
कारणानि च भूतानां शब्दस्पर्शादिसंज्ञाश्च ॥ ३७ ॥

भूतकारणं तन्मात्रं निरूपयति, शब्दस्पर्शादिभूतगुणानां या सूक्ष्मतमा अवस्था यत्र षड्- जादय सुखदु समोहाश्च विशेषगुणभेदा अस्तं यायुः अविशेषा भूयु इत्यथ, विभिन्ना शब्द- गुणा यत्र एकाकार सूक्ष्मो भवति तथा स्पर्शादयश्च भवति यत्र च सुखदुःखमोहजनकगुणो नास्ति इत्यर्थ । तादृशय पञ्च भूतावस्था तन्मात्राणि च शब्दादिगुणानाम् अणव परमसू क्ष्मा भावा, भूतानां च कारणानि प्रकृतय, तानि शब्दस्पर्शादिसंज्ञा चेति, तद् यथा शब्दत- न्मात्रं स्पर्श तन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्र गन्धतन्मात्रमिति ॥ ३७ ॥

सर्वेन्द्रियगतश्चात्ममात्रश्चाख्यते यो हि ।
अहङ्कारोऽस्मिता वा स इन्द्रियाणामुपादानम् ॥ ३८ ॥

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चान्तरिन्द्रियभूत सर्वसाधारणे प्राणे गतु ए- तानि एकादश इन्द्रियाणि । तेषु य आत्ममात्र येन मम इन्द्रियाणीति अहमिन्द्रियवानिति वा प्रत्यय सम्भवेत् यश्चात्ममात्र चाख्यते सर्वत्र सर्वव्यापकतया प्राप्नोति क्रियाशीलत्वात् स अहङ्कार अस्मिता येति आख्यायते, स चाहङ्कार इन्द्रियाणामुपादानम् इन्द्रियाणि

तस्य व्यूहभेदा इत्यर्थः, तस्य षट्स्वविशेषस्य इन्द्रियाणि विशेषाः ॥ ३९ ॥

सत्तामात्रात्मभावो यश्चाहमस्मीतिलक्षणः ।
आत्मनिश्चयबुद्धिर्वा लिङ्गमात्रं महानिति ।
बुद्धितत्त्वं तथाऽऽख्यातं तत् षट्प्रकृतिकारणम् ॥ ३८ ॥

अहमस्मीतिलक्षणो यः सत्तामात्रात्मभावः आत्मनिश्चयबुद्धिर्वा तद् बुद्धितत्त्वं तथा महानिति लिङ्गमात्रञ्चेति आख्यातम्, तच्च षण्णामविशेषाणामस्मितादीनामुपादानम् ॥ ३९ ॥

पुरुषार्थक्रियाशून्या तत्क्रियाशक्तिरूपिणी ।
अमूलां प्रकृतिं सूक्ष्मां विद्यादलिङ्गसंज्ञकाम् ॥ ४० ॥

या पुरुषार्थक्रियाहीना, किन्तु तत्क्रियायाः शक्तिरूपिणी तामखिलोपादानत्वाद् अमूलां प्रकृतिं सूक्ष्मतमाम् अलिङ्गसंज्ञकां विद्यात् ॥ ४० ॥

अनुभूतं क्रियाभिः सत् सत्ता स्यादनुभूतता ।
तथा चागृह्यमाणाऽपि शक्तिर्वाच्या सतीति हि ॥
ततो निःसदसद्-वाच्यं नि सत्तासत्त्वमेव च ।
शक्तिश्चालिङ्गरूपेति प्रधानं सर्वकारणम् ॥ ४१ ॥

क्रियाभिरनुभूतः पदार्थः सन्, सत्ता हि अनुभूतता, शक्तिस्तदा [illegible] अविज्ञायमानोऽपि स्थितिः वाच्यः क्रियारूपेण लिङ्गेन तस्य सत्तानिश्चयात्, तस्मात् सर्वकारणं प्रधानं निःसदसद् निःसत्तासत्त्वम् अलिङ्गरूपा शक्तिरिति च वाच्यम् यत शक्तिरूपेण सत् पुरुषार्थक्रियाशून्यत्वादसत्, तन्निःसदसत्, यस्य गृह्यमाणतारूपा सत्ता नास्ति शक्तिरूपा सत्ता चास्ति तन्निःसत्तासत्त्वम्, न तु कस्यचित् सत्कारणस्य लिङ्गं न भवति निष्कारणत्वात् तदलिङ्गम्, अलिङ्गरूपा मूला शक्तिः प्रधानम् ॥ ४१ ॥

व्यक्तं तु स्याच्चलं नित्यसंचरनं त्रिगुणं जडम् ।
पुमर्थेऽनुरक्तं व्यक्तं प्रतिसंवेदितज्ञ सत् ।
व्यक्तिं पुरुषार्थं तु [illegible] ॥ ४२ ॥

[illegible] धर्मि, परिणामशीलम्, नित्यम्, [illegible] "[illegible] न [illegible] नित्यम्" इति नित्यम्, त्रिगुणं, [illegible], [illegible] च [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] शब्दादिगुणाः प्रतिसंवेदकाः [illegible], [illegible] पुरुषार्थे [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४२ ॥

द्रष्टुरर्थः एव दृश्यस्यात्मा, कथं तद्दर्शयति, सुखादियुक्तं शब्दादिज्ञानं दृश्यम्, तत्तु भी ग्यत्वात्, पुरुषचेयत्वात् पुरुषस्यार्थं, सोऽर्थस्तस्माद् दृश्यस्यात्मा स्वरूपम्, यत. अर्थे समाप्ते दृश्यतायाः नाशस्ततोऽपि पुरुषार्थ एव दृश्यस्यात्मा, भोगापवर्गावन्तरेण नास्ति दृश्यस्य दृश्यता, चरितेऽर्थे दृश्यं न पुरुषेण दृश्यत इति ॥ ४४ ॥

कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् २२ ।

कृतार्थं प्रतिनष्टञ्च नापि दृश्यं विनश्यति ।
अन्येषामकृतार्थानां पुंसां दृश्यत्वदर्शनात् ॥ ४५ ॥

कृतार्थं पुरुषं प्रति अदृश्यं नाशप्राप्तमपि दृश्यं न विनश्यति अन्येषामकृतार्थानां पुरुषाणां दृश्यत्वेन वर्त्तमानत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः २३ ।

द्रष्टुश्च स्वामिशक्तेश्च दृश्यशक्तेः स्वभूतायाः ।
मोक्षभोगार्थसंवित्तिर्यावत्तावच्च संयोगः ॥ ४६ ॥

दृश्यं द्रष्टारञ्च विवृत्य संयोगपदार्थं विवृणोति, द्रष्टा स्वामिशक्तिः दृश्यं स्वशक्तिः तयोः संवित्तिरुपलब्धिर्यावत् तावदेव तयोः संयोगः, तत्र दृश्यस्य स्वरूपोपलब्धिर्भोगः द्रष्टुश्च स्व रूपोपलब्धिर्मोक्षः, भोगापवर्गरूपस्य अर्थद्वयस्य उपलब्धेर्हेतुः संयोग इत्यर्थः। संयोगमन्तरेण न तौ विद्येताम् ॥ ४६ ॥

तस्य हेतुरविद्या २४ ।

प्रत्ययो योऽविविक्तः स्याद् बुद्धिपुंसोः स संयोगः ।
विद्यया तद्धि योगात्तु कारणं तस्य चाऽविद्या ॥ ४७ ॥

तदेव स्पष्टयति, बुद्धिपुरुषयोर्यो-विविक्तः प्रत्ययः एकताख्यातिः स संयोगः, स संयोगो विद्यया विवेकख्यात्या विनश्यति ततः विद्याविपरीता अविद्यैव संयोगस्य हेतुः ॥४७॥

तदभावे संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् २५ ।

अविद्याया अभावाद्धि संयोगस्यापि चाभावः ।
हानं दृश्यस्य तत्सम्यग् दृशेरुक्तञ्च कैवल्यम् ॥ ४८ ॥

हानमाह, अविद्याभावे संयोगाभावः तद्दृश्यस्य हानं सम्यक् त्यागः । द्रष्टुश्च तदेव तस्य दृश्यसङ्गहीनतेति वक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः २६ ।

बुद्धिपुंसोर्यदन्यत्वं तन्मयः प्रत्ययो मुख्यः ।
विवेकख्यातिरेव स्यात् प्लवस्तस्या विपर्य्ययात् ॥ ४९ ॥

हानोपायं निरूपयति, बुद्धिपुरुषयोर्यत् परस्परवैलक्षण्यं तन्मयो मुख्यः प्रशान्तः प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिः विवेकख्यातिः स्यात् सा च ख्यातिर्विपर्ययेण विप्लुता भाति ॥ ४९ ॥

वशीकारविरागेण सत्त्वेन च विशुद्धेन ।
ख्यातिर्निर्मलाऽव्या ख्याति-र्हानोपायो मतः सा हि ॥ ५० ॥

वशीकारवैराग्येण विशुद्धेन रजस्तमोमलहीनेन प्रज्ञासंस्कृतेन [illegible] सत्त्वेन विवेकख्यातिर्निर्मला [illegible] अमला स्यात्, सा हि अविप्लवा [illegible] हानोपाय ॥ ५० ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा २७ ।

प्रज्ञा सप्तविधा प्रोक्ता योगिनां प्रविवेकिनाम् ।
स्वार्थस्य चरमख्याने प्रान्तभूमिरिति स्मृता ॥ ५१ ॥

विवेकख्यातियुक्तानां सप्तविधाः प्रज्ञाः जायन्ते, स्वार्थस्य स्वस्वविषयस्य चरमपर्यन्तेः ज्ञातव्यस्य चरमज्ञाननिष्पादनात् सा प्रान्तभूमिरुच्यते, प्रान्तभूमिं प्राप्य प्रज्ञा पर्यवसीयते, ततः प्रज्ञानिरोधः ततश्च कैवल्यम्, अतो विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ ५१ ॥

ज्ञातं मयाऽखिलं हेयं ज्ञेयमन्यन्न विद्यते ।
हेयस्य हेतवः क्षीणाः क्षेतव्यं नास्ति मे पुनः ॥ ५२ ॥

सप्त प्रान्तभूमीः प्रज्ञाया विवृणोति, ज्ञातं मयाऽखिलं हेयं ज्ञेयमन्यन्न विद्यते इति प्रथमा प्रान्तभूमिः, अनया ज्ञातव्यता निवर्तते, हेयस्येति द्वितीया प्रान्तभूमिरनया क्षेतव्यता निवर्तते ॥ ५२ ॥

साक्षात्कृतं परं हानं साक्षात्कार्यं न विद्यते ।
हानस्य भाविता हेतुर्भावनीयं न विद्यते ॥ ५३ ॥

साक्षात्कृतमिति तृतीया, निरोधसमाधिना साक्षात्कृतमित्यर्थः, अनया परां गतिं दृष्ट्वा गतिविषया जिज्ञासा गन्तव्यता वा निवर्तते, हानस्येति चतुर्थी, विवेकख्यातिरेव हानोपायः, अनया उपायभावनानिवृत्तिः ॥ ५३ ॥

एताः कार्यविमुक्त्याख्याश्चतुःप्रज्ञासमाप्तयः ।
वक्ष्यमाणा मताः प्रज्ञास्तिस्रश्चित्तविमुक्तयः ॥ ५४ ॥

एताः कार्यविमुक्तयो नाम चतस्रः प्रज्ञायाः परिसमाप्तयः, आभिः चित्तं कर्तव्यात् विमुच्यते, वक्ष्यमाणास्तिस्रः चित्तविमुक्तयः, ताभिः चित्तस्य प्रतिसर्गः स्वरूपनिरोधो वेति ॥ ५४ ॥

चरितार्था च मे बुद्धिर्गुणाधिकृतिताऽस्ति न ॥ ५५ ॥

चरितार्थेति पञ्चमी प्रान्तभूमिः, अनया अधिकारसमाप्तिः ॥ ५५ ॥

आगच्छेयुः स्वभूमिं न कूटभ्रष्टोपला यथा ।
तथा प्रच्युता गुणास्तद्वद् न पुनर्दृश्यतामियुः ॥ ५६ ॥

गिरिपृष्ठविच्युताः पाषाणाः यथा पुनर्न स्वभूमिम् आगच्छेयुः तथा गुणा मम च्युताः पुनर्न दृश्यतामियुः, अनया षष्ठ्या प्रान्तभूम्या गुणसंयोगो निवर्तते ॥ ५६ ॥

सप्तम्यां प्रान्तभूमौ च प्रज्ञाया विषयः पुमान् ।
स्वरूपस्थो गुणातीतो विमलः केवलीव च ॥ ५७ ॥

केवलीव इत्यत्र इवशब्दः प्रज्ञाविषयस्य पौरुषप्रत्ययस्य अविवेकं च पुरुषस्य भेदं द्योतयति, पुरुषः स्वरूपस्थो गुणातीतो विमलः, केवली इति पुरुषस्वरूपं सप्तम्यां प्रान्तभूमौ प्रज्ञया विजानाति, नान्यत्किञ्चित्, अनया सप्तमी चित्तनिवृत्तिः ॥ ५७ ॥

जीवन्मुक्तश्च ताः पश्यन् प्रज्ञाः कुशल उच्यते ।
ताभिश्चित्ते विलीने तु मुक्तः कुशल उच्यते ॥ ५८ ॥

ताः प्रज्ञाः पश्यन् जीवन्नेव विद्वान् मुक्तः कुशल इत्युच्यते, ताभिश्च चित्ते प्रलीने मुक्तः कुशल इत्युच्यते ॥ ५८ ॥

उपादानं तयोरेतत् उपादानफलं यथाक्रमम् ।
साधनं कथ्यते यस्मात् सिद्धिः साधनविग्रहा ॥ ५९ ॥

स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि २९ ।

यमो नियम आसनं प्राणायामस्तथैव च ।
प्रत्याहारश्च धारणा ध्यानञ्चेति समाधिक ॥ ६१ ॥
अष्टावङ्गानि योगस्य तदनुष्ठानमीरितम् ।
क्लेशाशुद्धेर्वियोगे च ख्याते प्राप्तौ च कारणम् ॥ ६२ ॥

यमादीनि अष्टौ योगाङ्गानि, स्मर्यते च "वेदेषु चाष्टगुणिनं योगमाहुर्मनीषिण" इति मोक्षधर्मे, योगानुष्ठानं क्लेशरूपाया अशुद्धेर्वियोगकारणम् यथा परशुश्छेद्यस्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणम् यथा धर्मः सुखस्य ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा ३० ।

जाति-देश-काल-समयानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम् ३१ ।

अहिंसा सत्यमस्तेयो ब्रह्मचर्य्याऽपरिग्रहौ ।
एते यमाः समीर्य्यन्ते ते देशकालजातिभि ।
समयेनानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ६३ ॥

अहिंसाऽऽदयो यमा, ते देशादिभिरनवच्छिन्ना सार्वभौमा भूता महाव्रतम् इत्याख्याते. तत्र देशावच्छिन्ना अहिंसा यथा तीर्थे न हनिष्यामि, कुत्रापि न हनिष्यामीति देशानवच्छिन्ना अहिंसा, कदापि न हनिष्यामीति कालेनानवच्छिन्ना अहिंसा. केषु चिदेव जातिषु कश्चिदेव प्राणिनं न हनिष्यामीति जात्यनवच्छिन्ना अहिंसा, कस्मिंश्चिदेवार्थे न हनिष्यामीति समयानवच्छिन्ना अहिंसा, तथा सत्यादयो वेदितव्या ॥ ६३ ॥

कायेन मनसा वाचा प्राणिपीडनवर्जनम् ।
मूलं यत् सर्वधर्माणां साऽहिंसा योगिभिर्मता ॥ ६४ ॥

कायेन हस्तादिना, मनसा सङ्कल्पेन, परुषया मर्म्मच्छिदा वाचा ॥ ६४ ॥

तत्त्वानुशीलन नित्य यथार्थहितभाषणम् ।
एव सत्य यथार्थे च वाक्चित्ते करण भवेत् ॥ ६५ ॥

तत्त्वानुशीलनेन चित्तं यथार्थविषय भवति, यथार्थहितभाषणेन वाग् यथार्थविषया भवति, एवं वाङ्मनसो यथार्थ करणं सत्यमाख्यातम्, आकारैरिङ्गितैरपि न अनृताभिनय कार्य्य नापि द्व्यर्थवाक्यप्रयोग ॥ ६५ ॥

अस्तेयो ह्यस्पृहारूपः स्तेयस्यापि प्रवर्जनात् ॥ ६६ ॥

अस्पृहारूपो मानस अस्तेय, स्तेयवर्जनं कायिकम् ॥ ६६ ॥

सर्वेन्द्रियेषु गुप्तेषु चोपस्थेन्द्रियसंयमः ।
ब्रह्मचर्य्यं समाख्यातमष्टाङ्गमपि तद्भवेत् ॥ ६७ ॥

श्रोत्रादिषु सर्वेन्द्रियेषु गुप्तेषु रक्षितेषु स उपस्थस्य संयम तद् ब्रह्मचर्य्यम् । तदष्टाङ्गं स्मृतम् । यथाह "स्मरणं कीर्त्तनं केलि प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिण । विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभि" इति ॥ ६७ ॥

देहरक्षाऽतिरिक्तानां पञ्चधा दोषदर्शनात् ।
अस्वीकारश्च भोग्यानामपरिग्रह उच्यते ॥ ६८ ॥

अर्जन रक्षण क्षय सङ्ग हिंसा इति पञ्चधा दोषदर्शनात् देहरक्षातिरिक्तानां भोग्यानां विषयाणाम् अस्वीकार अपरिग्रह ॥ ६८ ॥

किञ्चित् क्वचित् कदाचिद्वा चाथ कस्मिंश्चिदेव वा ।
सिध्येदकरणादेव हिंसाऽऽदीनां महाव्रतम् ॥ ६९ ॥

किञ्चिदकरणं जात्याऽनवच्छिन्नता, क्वचिदिति देशानवच्छिन्नता, कदाचिदकरणं कालानवच्छिन्नता, कस्मिंश्चिदर्थे अकरणं समयानवच्छिन्नता । एवमनुष्ठिता सर्वथा यदा हिंसा-[illegible] हिंसाऽनृत स्तेयम् अब्रह्मचर्यं परिग्रहश्चेति पञ्च तदा यमा महाव्रतमित्युच्यन्ते ॥ ६९ ॥

शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ३२ ।

बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं तथार्थेष्वधिस्पृहस्य सः ।
सन्तोषो वाऽनुपादित्सा तपः स्वाध्याय एव च ।
ईश्वरप्रणिधानञ्च नियमा इति पञ्चधा ॥ ७० ॥

शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानानि नियमाः, तत्र शौचं द्विधा बाह्यमाभ्यन्तरञ्च, मृज्जलादिभिः देहस्य क्षालनाच्च शुद्धिः पूतिगन्ध-निरसनेन तथा मेध्याहारेण च बाह्यं शौचम्, सत्त्वशुद्धिराभ्यन्तरं शौचम्, प्राप्तार्थादधिकस्य या अनुपादित्सा स सन्तोषः, तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि प्रागुपव्याख्यातानि ॥ ७० ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ३३ ।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ३४ ।

हिंसाद्यो वितर्काः स्युस्ते कृताः कारिताश्च वा ।
तथाऽनुमोदिता वाऽपि क्रोधात् क्रोधेन ते पुनः
अथवा लोभमोहाभ्यां ते पुनर्मृदुमध्यमाः ।
अधिमात्रास्तथा सन्तः कीर्तिताः सप्तविंशतिः ॥ ७१ ॥

हिंसाद्यः यमनियमप्रतियोगिनः वितर्काः, ते कृताः स्वयं [illegible], कारिताः यथा स्वामि-प्रेरणया कारिता पशुहिंसा, अनुमोदिता यथा [illegible] अनुमोदनम्, ते एव वितर्काः क्रोधेन लोभेन मोहेन वा [illegible] भवन्ति, [illegible] हिंसा यथा [illegible] लोभपूर्वा [illegible] हिंसा, मोहपूर्वा यथा [illegible] एव [illegible] मृदु-मध्याधिमात्राः, मृदुहिंसा यथा पतङ्गानां पातनम्, [illegible] हिंसा यथा पशुवधे [illegible], अधिमात्रा हिंसा [illegible] इत्यादि, एवं सर्वे वितर्का प्रत्येकं सप्तविंशतिविधाः ॥ ७१ ॥

अहिंसाप्रतिष्ठायां सति योगिन सन्निधौ तत्प्रभावादभिभूतहिंसाबुद्धय' जन्तवः शाश्वतं वैरं त्यजन्ति ॥ ७४ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ३६ ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ३७ ।

क्रियाफलप्रदाऽमोघा सत्यस्थैर्ये च वाग् भवेत् ।
रत्नानि चोपतिष्ठन्तेऽस्तेयस्थैर्येऽप्ययाचिते ॥ ७५ ॥

क्रियया धर्म्माद्याचरणेन यत् सुखादि फलमाप्यते सत्यप्रतिष्ठस्य योगिनो वाचा एव त त्फलाप्तिर्भवति, सुखी भव अज्ञातहीनो भव इत्याद्यया योगिनां वाचा श्रोतॄणाम् अहं सुखी स्यादि बुद्धिः प्रादुर्भवतीत्येवं सत्यप्रतिष्ठायां वाच क्रियाफलाश्रयत्वम्, अस्तेयस्थैर्ये सिद्धे। अयाचितेऽपि रत्नानि उत्कृष्टद्रव्याणि सत्त्वैराकृष्टबुद्धिभि' योगिन' सन्निधौ उपस्थाप्यन्ते ॥७५॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभ ३८ ।

ब्रह्मचर्य-प्रतिष्ठायां वीर्यलाभस्ततस्तु च ।
शिष्येषु ज्ञानमाधातुं क्षमो सिद्धीश्च विन्दति ॥ ७६ ॥

वीर्यलाभात् शिष्येषु ज्ञानमाधातुं क्षमो भवति योगी, सिद्धी' अणिमादींश्च लभते ॥७६॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोध' ३९ ।

कोऽहमास कथं वापि शरीरं किमिदं कथम् ।
काहं कथं भविष्यामि चेति सर्वं विबुध्यते ।
विषयाकृष्टिशून्यत्वात् स्थिरे जातेऽपरिग्रहे ॥ ७७ ॥

अपरिग्रहप्रतिष्ठायां विषयाकृष्टिशून्यता, तत' पाशमुक्त इव शकुन स्वाधीना बुद्धि' कोऽहमित्यादि जन्मकथन्तां विजानाति ॥ ७७ ॥

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्ग ४० ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ४१ ।

देहे बाह्याद् जुगुप्सा स्यादसंसर्गः परैः सह ।
आभ्यन्तरात् तथा शौचाद्- बुद्धिर्भवति निर्मला ॥ ७८ ॥
ततश्च मानसं सौख्य परमेकाग्रता तथा ।
इन्द्रियाणां जयश्च स्याद्-योग्यता चात्मदर्शने ॥ ७९ ॥

बाह्यशौचात् स्वदेहे जुगुप्सा जुगुप्सिततमे परदेहे सह च संसर्गालिप्सा, आभ्यन्तरात् शौचाच्च सत्त्वशुद्धि', तत' सौमनस्यरूपं परं मानसं सौख्यम्, ऐकाग्र्यम्, इन्द्रियजय आत्मदर्शनयोग्यता च प्रजायते ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

सन्तोषादनुत्तम सुखलाभ ४२ ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्य महत्सुखम् ।
सन्तोषजसुखस्यैते नार्हत' षोडशीं कलाम् ॥ ८० ॥

सन्तोषस्थैर्ये अनुत्तम सुखलाभ, यतोऽति स्पष्टम् ॥ ८० ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपस ४३ ।

शरीरेन्द्रियसिद्धयो येऽणिमाप्रातिभादय' ।
प्रादुर्भूयु' तप स्थैर्य हि योगिनि मलनाशात् ॥ ८१ ॥

अणिमाद्य शरीरसिद्धय प्रातिभाद्य आलोकादयश्च इन्द्रियसिद्धय । तपस अशुद्धिक्षयात् ता: सिद्धय प्रादुर्भवन्ति ॥ ८१ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ४४ ।

अमरा ऋषयः सिद्धाः स्वाध्यायस्थितयोगिनः ।
दर्शनं ह्यधिगच्छन्ति वर्तन्ते चास्य कर्मणि ॥ ८२ ॥

देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायप्रतिष्ठस्य योगिनो दर्शनमधिगच्छन्ति । कर्मणि चास्य वर्तन्ते कार्याणि साधयेयुरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ४५ ।

ईश्वरप्रणिधानस्य प्रकर्षेण हि योगिनः ।
ईश्वरार्पितचित्तस्य समाधिः सम्प्रसिध्यति ॥ ८३ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति सूत्रम् ॥ ८३ ॥

स्थिरसुखमासनम् ४६ ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ४७ ।

ततो द्वन्द्वानभिघातः ४८ ।

पद्मासनादयः स्युश्चेत् सुनिश्चलसुखावहाः ।
तदा भवन्ति योगाङ्गं द्वन्द्वजातविनाशनम् ॥ ८४ ॥

सिद्धिभिः सह यमनियमा विवृताः । आसनमुच्यते । पद्मसिद्धस्वस्तिकादीनि आसनानि चेत् सुनिश्चलानि सुखावहानि स्युः तदा योगाङ्गभूतानि आसनानि स्युः । नान्यथा । चित्तविक्षेपकत्वात् । आसनस्य सुसिद्धौ शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वजातम् अघातम् अमुष्य न अभिघातमित्यर्थं साधयत् ॥ ८४ ॥

अनन्ताकाशमस्मीति भावनात् मृतवत्तथा ।
देहप्रयत्नशैथिल्यादासनं याति सिद्धताम् ॥ ८५ ॥

अनन्ताकाशमहमस्मीति अनन्तसमापत्त्या च मृतवच्छरीरप्रयत्नशैथिल्याच्च आसनं सिद्धतामेति । ततः प्रयत्नेन शिरो निश्चेष्टं शून्यत्वेन भावयित्वा आसनं साधनीयम् ॥ ८५ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ४९ ।

सत्यासने सुसिद्धे च प्रश्वासश्वासयोरन्तरा ।
योऽन्तर्गतिर्विच्छेदः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८६ ॥

आसने सुसिद्धे सति । श्वासः बाह्यवायोः पूरणं, प्रश्वासः कोष्ठ्यस्य रेचनं तयोर्यो गतिविच्छेदः स प्राणायामः । श्वासस्य अन्तर्गतिविच्छेदः प्रश्वासस्य बहिर्गतिविच्छेदः । विच्छेदेन धारणं श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपमेव प्राणायाम इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ५० ।

रेचकान्ते गतिच्छेदः पूरकान्ते तथैव च ।
बाह्याभ्यन्तरवृत्ती तौ रेचपूरौ विना तथा ।
विधारकप्रयत्नेन श्वासप्रश्वासयोः सकृत् ।
गत्यभावे सुनैश्चल्यं स्तम्भवृत्तिर्निगद्यते ॥ ८७ ॥

प्राणायामस्य तिस्रो वृत्तयः बाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिः स्तम्भवृत्तिश्चेति । कोष्ठ्यं वायुं रेचयित्वा बहिरेव धारणं बाह्यवृत्तिः प्राणायामः । बाह्यं वायुं पूरयित्वा अन्तर्गतस्य गतिविच्छेदः आभ्यन्तरवृत्तिः । श्वासमपि धारणे कृत्वा सकृत् विधारकप्रयत्नेन यत् श्वासप्रश्वासयोर्गत्यभावं कृत्वा सुनिश्चलेन शरीरेण देवताध्यानं क्रियते तावत् स्तम्भवृत्तिः प्राणायामः । श्वासप्रश्वासयोर्गत्यभावः प्राणायामः । स च बाह्यवृत्त्यादिक- [illegible]

पूर्व्वकस्तथा प्रयत्नविशेषेण स्तम्भेनेति च एष त्रिविध श्वासप्रश्वासयोर्गत्यभाव स त्रिविध प्राणायाम । तत्र बाह्याभ्यन्तरवृत्त्योर्यो नि सारणपूरणप्रयत्नमकृत्वा सकृद्विधारण स्तम्भवृत्तौ कार्य्यम् । त्रीनेव प्राणायामान् निश्चलेन मनसा आध्यात्मिके देशे निष्ठेन शून्यवत शरीरमनोभावेन च गुरुः नमस्कुर्यात् । तत एव प्राणायाम चित्तस्थैर्य्यकर योगाङ्ग भवति नान्यथा ॥ ८७ ॥

स देश काल संख्यानां परिदृष्ट्या प्रसाधित ।
त्रिविध प्राणरोधः स्याद् दीर्घो वा सूक्ष्म एव च ॥ ८८ ॥

देशपरिदृष्टि कालपरिदृष्टि संख्यापरिदृष्टिश्चेति त्रिभि परिदर्शनै साधित प्राणायामो दीर्घ सूक्ष्मश्च भवति । देश हृदादि आध्यात्मिक प्रदेश, तत्र धृतचित्तता देशपरिदर्शनम् । इयत्कालावच्छिन्नप्राणायाम कार्य्य इति कालपरिदर्शनम् । स्वस्थस्य पुरुषस्य सुप्तस्य श्वासप्रश्वासकाल मात्रा । द्वादशमात्राभि प्रथम उद्घात चतुर्विंशतिमात्राभिर्द्वितीय उद्घात षट्त्रिंशन्मात्राभिस्तृतीय उद्घात । उद्घात प्राणरोधकालविशेष । यावत्कालं रुद्धा प्राणा उद्वेगं जनयन्ति तावदेव काल उद्घात । श्वासप्रश्वाससंख्याभि उद्घातकालस्य निश्चेयत्वाद् उद्घात संख्यापरिदर्शनम् । संख्यापरिदर्शन कालपरिदर्शनभेद एव । एवं देशकालसंख्याभि परिदृष्टा प्राणायामा अभ्यस्ता दीर्घा सूक्ष्माश्च भवन्ति ॥ ८८ ॥

देशेनालोचिताः सर्वे लोचिताः कालसंख्ययो ।
आधिक्येन मता दीर्घा सूक्ष्मा नैपुण्यसाधिता ॥ ८९ ॥

सर्वे प्राणायामा देशेन आलोचनीया । ते कालस्य संख्यायाश्च आधिक्येन परिदृष्टा दीर्घा भवन्ति । षट्त्रिंशन्मात्रावच्छिन्नकालव्यापी दीर्घ इत्यर्थ । तत्र प्राणाश्च सूक्ष्मा [illegible]प्रवाहिन्य भवन्ति ॥ ८९ ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ ५१ ।

देशादिविषयाणाञ्च परिदृष्ट्या प्रसाधनात् ।
बाह्ये चाभ्यन्तरे जाते दीर्घे सूक्ष्मे तत पुन ।
स्तम्भवृत्तिरतिक्रम्य परिदृष्टिं हि तुर्य्यक ॥ ९० ॥

बाह्याभ्यन्तरवृत्तिप्राणायामयो देशकालादिविषयाणां परिदर्शनपूर्वक तृतीय स्तम्भवृत्ति प्राणायाम सकृत्प्रयत्नेन साधनीय । तथा साधनात् बाह्ये चाभ्यन्तरे प्राणायामे दीर्घे सूक्ष्मे च जाते ततश्च विषयपरिदर्शनमतिक्रम्य आक्षिप्य [illegible], स स्तम्भवृत्ति प्राणायाम स तुर्य्यक चतुर्थ[illegible] तृतीया स्तम्भवृत्ति [illegible] विधारण च ॥ [illegible] अभ्यासवशात् [illegible] अतिक्रम्य सूक्ष्मीभूतानां प्राणा[illegible] विधारणमिति भेद [illegible] ॥ ९० ॥

तत क्षीयते प्रकाशावरणम् ५२ ।
धारणासु च योग्यता मनस ५३ ।

सत्त्वस्यावरणं तस्मात् क्षीयते च प्रतिक्षणम् ।
स्याद् धारणासु योग्यत्वमात्मनो चित्तनिश्चलात् ॥ ९१ ॥

प्राणायामफलमाह, प्राणायामाद् बुद्धिसत्त्वस्यावरणं प्रतिक्षणं क्षीयते । [illegible] चित्तस्य [illegible] धारणासु योग्यता भवति ॥ ९१ ॥

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार ५४ ।

सन्त्यज्य विषयं स्वं स्वं यदा सर्वेन्द्रियाणि हि ।
[illegible] चित्तस्य प्रत्याहारस्तदा भवेत् ॥ ९२ ॥

प्रत्याहारस्माह, वश्यानि इन्द्रियाणि यदा स्वं स्वं विषयं सन्त्यज्य चित्तमनुकुर्वन्ति यत्र चित्तं तत्रैव तिष्ठन्तीत्यर्थः तदा इन्द्रियाणां प्रत्याहारो भवति ॥ ६२ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ५५ ।

विषयाप्रतिपत्तौ वै ऐकाग्र्यादिन्द्रियाणि हि ।

वश्यतां परमां येयुः प्रत्याहारेण योगिनाम् ॥ ६३ ॥

इति सांख्ययोगाचार्यश्रीहरिहरानन्द-आरण्यविरचितायां

योगकारिकायां द्वितीयः पादः ।

प्रत्याहारफलमाह, येन ऐकाग्र्यात् प्रत्याहारेण चित्तानुकारिणा विषयाप्रतिपत्तौ सम्प्रयोगाभावे विषयज्ञानराहित्यादित्यर्थः, इन्द्रियाणि परमां वश्यतामियुः, सर्वेषु इन्द्रियविजयेषु श्रेष्ठः प्रत्याहारेण यो विजय इति ॥ ६३ ॥

इति योगकारिकाटीकायां [illegible] द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा १ ।

अथ कारिका ।

उक्तानि बहिरङ्गानि त्रयमत्रान्तरङ्गकम् ।

योगस्य सहभाविन्यः कथ्यन्तेऽपि विभूतयः ॥ १ ॥

धारणाध्यानसमाधय इत्येतत्त्रयमन्तरङ्गं सिद्धयश्च तत्सहभाविन्योऽत्र पादे कथिताः ॥ १ ॥

आध्यात्मिकादौ रूपादौ देशे प्रत्याहृतेन्द्रिये ।

बाह्ये वा वृत्तिमात्रेण चित्तबन्धस्तु धारणा ॥ २ ॥

प्रत्याहृतेन्द्रियचित्ते सति रूपादौ आध्यात्मिके देशे, तथा वृत्तिमात्रेण वा बाह्ये देशे यश्चित्तबन्धः सा धारणा, न तु रूपादौ [illegible] धारणा, [illegible] तिष्ठति न विषयान्तरं [illegible] प्रत्याहारादिन्द्रियाणाम् न [illegible] भवति तत्र धारणाख्ययोगाङ्गमिति [illegible], अप्रत्याहारस्य योगाङ्गधारणा न [illegible] ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् २ ।

देशे च धारणाऽऽश्रये ज्ञानवृत्तेस्तता [illegible] ।

तैलधारावदच्छिन्ना ध्यानं कथ्यते हि तत् ॥ ३ ॥

विषयान्तराप्रतिपत्त्या सत्या धारणाश्रिते देशे [illegible] न भवति किन्तु तैलधारावत् सतता भवति, [illegible] यथा धारणायां, किन्तु [illegible] ध्यानम् ॥ ३ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ३ ।

ध्येयार्थमात्रनिर्भासं ध्यातृध्यानविहीनवत् ।

यदा भवति तद्ध्यानं समाधिस्तु तदा भवेत् ॥ ४ ॥

यदा ध्यानं ध्येयार्थमात्रनिर्भासं [illegible], [illegible] विस्मरणम् [illegible] भवति, तदा [illegible], [illegible] ॥ ४ ॥

त्रयमेकत्र संयमः ४।

तज्जयात् प्रज्ञाऽऽलोक ५।

एकालम्बानि च त्रीणि साधनानि हि संयमः।
प्रज्ञायास्तज्जयादेव वैशारद्यं परं भवेत् ॥ ५ ॥

एकस्य विषयस्य सर्वतः धारणादीनि साधनानि पुन पुन. क्रियमाणानि संयम इति परिभाष्यते, संयमजयात् प्रज्ञाया आलोकः जायते ॥ ५ ॥

ज्ञानशक्तेर्मलं विद्यादस्थैर्यं तेन चाज्ञता।
शरीरनिरपेक्ष स्यात् स्थेष्ठ सम्यक् समाधिना।
तथा ध्येयगतं ज्ञानं तस्मात् प्रज्ञा हि संयमात् ॥ ६ ॥

कथं प्रज्ञाऽऽलोकः तदाह, ज्ञानशक्तेरस्थैर्यं मल, तेन मलेन च अज्ञता, अस्थिरा ज्ञानशक्ति. ज्ञेयविषये स्थितिमलभमाना न तं विषयं सम्यक् प्रद्योतयति, समाधिना ज्ञानं शरीरनिराश शारीराभिमानेनासंकीर्णं सम्यक् स्थेष्ठ स्थिरतमं तथा ध्येयविषयगतं तत्रैव पर्यवसितमित्यर्थः स्यात्, तस्मात् संयमात् प्रकृष्टं ज्ञानं जायते, देहाभिमानेनाऽनियमिता स्थिरतमा ध्येयविषयपर्यवसिता ज्ञानशक्तिर्विषयं सम्यग्विजानीयात् ॥ ६ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ६।

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ७।

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ८।

संयमो विनियोक्तव्य पौर्वापर्येण भूमिषु।
जित्वा पूर्वेऽधरां भूमिं जिगीषेदुत्तरां ततः ॥ ७ ॥
सम्प्रज्ञातस्य पञ्चभ्यो ह्यन्तरङ्गमिदं त्रयम्।
निर्बीजस्य च तत् त्रयं बहिरङ्ग समीरितम् ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ९।

गुणवृत्तं चलं नित्यं तस्मात् व्युत्थानवद्भवेत्।
परिणामी निरोधो हि तस्यापि क्षयदर्शनात् ॥ ९ ॥

चित्तेन्द्रियभूताना परिणामत्रयं व्याख्यातुमुपक्रमते, गुणेत्यादिना, चलवृत्ता गुणवृत्ताः सर्वे प्राकृता भावाः परिणामशीलाः, अत अलक्ष्योऽपि निरोधास्तथा परिणामिनो व्युत्थानवत्, निरोधस्य भङ्गदर्शनात् तदनुमीयते ॥ ९ ॥

संस्कारा अवतिष्ठन्ते निरुद्धे प्रत्यये चापि।
व्युत्थानसंस्कृतेस्तत्र निरोधः स्यात्र निर्बीजः ॥ १० ॥

सर्वप्रत्यये निरुद्धेऽपि, संस्कारा अवतिष्ठन्ते, तेन निरोधस्य भङ्ग स्यात्, [illegible] संस्कारसत्ताऽनुमीयते, तत्र संस्कारेषु मध्ये व्युत्थानसंस्काराणां निरोधसंस्काराभिभव व्युत्थानसंस्कारनाशनमेव निर्बीजसमाधिरिति वक्तव्यम् ॥ १० ॥

सञ्जये तु निरोधाख्ये समाधौ तस्य संस्काराः।
आधीयन्ते च संस्कारा व्युत्थानस्य प्रलीयन्ते ॥ ११ ॥
संस्कारस्यान्यथाभाव एवं निरोधस्य धार्मिणः।
निरोधक्षणयुक्तस्य निरोधपरिणामकः ॥ १२ ॥

कथं-दर्शयति, मन्ये व्युत्थाने निरोधसमाधौ तु निरोधस्य संस्कारा आधीयन्ते, व्युत्थानस्य सम्प्रज्ञातस्येत्यर्थः। च संस्कारा प्रहीयन्ते क्षीयन्त इत्यर्थः, सम्प्रज्ञातोऽपि निरोधापेक्षया व्युत्थानम्। निरोधाभ्यासकाले एव संस्काराणाम् अभिभवप्रादुर्भावौ भवतः, तत एव निरोधकालवृद्धिर्व्युत्थानकालहानिः, एवं निरोधरूपप्रत्ययावकाशयुक्तस्य धर्मिणश्चित्तस्य यः संस्काराणां चित्तधर्माणाम् अन्वयभाव स निरोधपरिणामः, चित्तस्य धर्मपरिणामत्वेनापि उक्त ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् १० ।

प्रशान्तिर्निरोधः सम्यक् प्रशान्तेश्च प्रवाहिता ।
निरोधाभ्यासनैपुण्यजातसंस्कारतो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रशान्तभावस्य प्रवाहो निरोधसंस्काराद् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयो क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ११ ।

सर्वार्थताख्यधर्मस्य चैकाग्र्यस्य क्षयोदयौ ।
समाधिपरिणामः स्याच्चित्तस्य यत्तु वैकृतम् ॥ १४ ॥

चित्तस्य समाधिपरिणाम उच्यते, सर्वार्थता चित्तधर्मः, सा च चित्तस्य अलातचक्रवत् सर्वेन्द्रियेषु युगपदिव सञ्चरणशीलता, ऐकाग्र्यमपि चित्तधर्मः, तच्च एकस्मिन्नेव विषये स्थितिशीलता, तयो चित्तधर्मयो क्षयोदयौ सर्वार्थतायाः क्षय एकाग्रताया उदय इत्यर्थः, तद्रूपं यत् चित्तस्य वैकृतं परिणाम स एव समाधिपरिणाम ॥ १४ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः १२ ।

यः पुनश्च समाधौ हि वृत्त्योरुत्तरपूर्वयो ।
ऐकाग्र्यपरिणामः स सर्वतस्तुल्यता द्वयोः ॥ १५ ॥

एकाग्रतापरिणाम उच्यते, समाधिकाले चित्तस्य यः परिणामः स ऐकाग्र्यपरिणाम, तत्र पूर्वाया शान्ताया उत्तराया उदितायाश्चेति द्वयोर्वृत्त्यो सर्वतस्तुल्यता, सदृशीनां वृत्तीनां प्रवाह एकाग्रतापरिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥

यो धर्माश्रयभावस्य धर्माणां हि क्षयोदयौ ।
पूर्वोत्तरक्रमेण स्त परिणामः स ईरित ॥ १६ ॥

परिणामपदार्थं दर्शयति, धर्माश्रयभावस्य धर्मिण धर्माणां पूर्वोत्तरक्रमेण यौ क्षयोदयौ पूर्वस्य क्षय उत्तरस्य चोदय इत्यर्थः, स परिणाम ईरित ॥ १६ ॥

विक्षेपे प्रत्ययानाञ्च ह्यतुल्यानां क्षयोदयौ ।
समाधौ प्रत्ययानां हि तुल्यानां क्षयोदयौ ॥ १७ ॥

निरोधादिषु त्रयं परिणाम स्पष्टयति, विक्षेपावस्थायाम् अतुल्यानां प्रत्ययानां क्षयोदयप्रवाह, समाधौ च तुल्यानां प्रत्ययानां क्षयोदयौ, स हि एकाग्रतापरिणाम ॥ १७ ॥

संस्काराणाञ्च वृत्तीनां सम्प्रज्ञाते क्षयोदयौ ।
सार्वार्थ्यैकाग्र्यरूपाणां योगे चैव प्रभूमिके ॥ १८ ॥

ऐकाग्र्यभूमिके सम्प्रज्ञाते योगे संस्काराणां वृत्तीनाञ्च क्षयोदयौ, तत्र व्युत्थानसंस्काराणां व्युत्थानप्रत्ययानाञ्च क्षय प्रज्ञासंस्काराणां प्रज्ञाप्रत्ययानाञ्च उदय, अयं समाधिपरिणाम ॥ १८ ॥

तथा संस्कारमात्राणां व्युत्थाननिरोधयोस्तथा ।
स्यातां क्षयोदयौ योगेऽसम्प्रज्ञात इतीर्यते ॥ १९ ॥

असम्प्रज्ञाते योगे संस्कारमात्राणां क्षयोदयौ, तत्र व्युत्थानस्य क्षयः निरोधस्य उदय इत्यर्थः, सं-

स्काराणा [illegible] रोधनस्य निरोधस्य संस्काराणामुदय, व्युत्थाननिरोधात्मके निरोधे एव संस्कारमात्राणां नोदयौ स्याताम्, अयं निरोधपरिणाम ॥ १९ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामा व्याख्याता· १३ ।

भूतेन्द्रियेषु चैतेनोक्ताश्चित्तपरिणामेन ।
धर्मश्च लक्षणावस्थे इत्याख्याः परिणामा हि ॥ २० ॥

एतेन चित्तपरिणामेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा उक्ता· ॥ २० ॥

सदृशा वाऽसदृक्षाणां धर्माणा विलयोदयौ ।
स धर्मपरिणामो यौ अक्षभूतेषु वर्ततः ॥ २१ ॥

सदृशानाम् असदृशाना वा धर्माणां लयोदयौ यौ भूतेन्द्रियेषु वर्तते स धर्मपरिणाम, यथा निश्चलदीपशिखायां तैलस्य धर्मिण प्रतिक्षणं सदृशधर्माणां लयोदयौ ॥ २१ ॥

पिण्डत्व-परिहारेण मृद्रूपस्य च धर्मिणः ।
घटत्वपरिणाम· स्याद् धर्माख्यपरिणामकः ॥ २२ ॥

इदम् असदृशधर्मपरिणामस्योदाहरणम्, मृद्धर्मिणो धर्मपरिणाम, इत्यर्थ ॥ २२ ॥

भविष्य उदितः शान्त· कालभेदो हि लक्षणम् ।
लक्षणैः परिणामः स भेदो य· काललक्षित· ॥ २३ ॥
हित्वाऽनागतमध्वानमुदितश्च तत· परम् ।
तत्रैव भिन्नता बुद्धि-रतीताध्वपरिग्रहः ॥ २४ ॥

अतीतानागतोदिता इति त्रिविध कालभेदो लक्षणम्, काललक्षितो यो भेद स लक्षणपरिणाम, तद्यथा अतीतो घट वर्तमानो घट·, भविष्यो घट·, एवं काललक्षित भेदबुद्धि लक्षणपरिणाम· ॥ २३ ॥ २४ ॥

धर्मलक्षणभिन्नत्वबुद्धौ कुत्रापि चासत्याम् ।
पुराणनवताद्यापि भेदबुद्धिर्भवेत्तत्र ।
सोऽवस्थापरिणामो यदेवं कल्पितभिन्नत्वम् ॥ २५ ॥

धर्मलक्षणरूपाया भिन्नत्वबुद्धी कुत्रचिद् असत्यां तत्रापि अयं नवः पुराणीभूत इत्यादि भेदबुद्धिर्दृश्यते । आदिशब्देन देशावस्थानभेदोऽपि ग्राह्य । एव कल्पितभेद अवस्थापरिणाम । तत्र वास्तवभिन्नता न गृह्यते किन्तु अवस्थाभिरारोपितवस्तुभेद कल्पित इति । यत्र पुराणताया जीर्णताऽऽदिधर्मपरिणामो गृह्यते न स, अवस्थापरिणाम इति विवेकम् ॥ २५ ॥

धर्माणा विकारस्तत्र परिणामो हि वास्तव ।
लक्षणादिविकारौ च व्यवहारार्थकल्पितौ ॥ २६ ॥

[illegible] लक्षणावस्थापरिणामयोर्या भिन्नता न सा वास्तवी ॥ २६ ॥

विकारा धर्मिणा धर्मधर्माणां लक्षणैस्तथा ।
लक्षणानामवस्थाभि· सत्या स्याद् धर्मि[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] धर्मविकार यथा मृद्रूपस्य धर्मिण पिण्ड[illegible]धर्मविकार । [illegible] लक्षण परिणाम यथा यथा मृद्धर्म अतीत [illegible] [illegible] इत्यादि । [illegible] [illegible] परिणाम यथा [illegible] पुराण [illegible] इति [illegible] [illegible] । परिणामस्तु धर्मपरिणाम एव सत्य [illegible] इति ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ।

[illegible] ।

ज्ञातशक्तिर्भवेद्धर्मो धर्मी धर्मान्वयी मतः ॥ २८ ॥

अतीतानागतं ज्ञानं व्याचिख्यासुरुपक्रमते शान्तेत्यादिना । धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्च त्रिविधा भवन्ति । [illegible] या शक्तिर्ज्ञाता, प्रमाणैरनुगता इत्यर्थः, स धर्मः । धर्मैरेव धर्मी विज्ञायत इत्यतो धर्मो ज्ञातशक्तिः । धर्मीति पदार्थः त्रिविधधर्मान्वयी सूक्ष्माणामव्यक्तानामतीतानागतानां तथा च व्यक्तानाम् उदितानाम् धर्माणां समाहार धर्मीत्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यापारोपरतः शान्तः सव्यापारस्तथोदितः ।
सर्वप्रजननी शक्तिर्या च धर्मिण्यनागता ।
विद्यते सूक्ष्मरूपेण सा स्यादव्यपदेश्यकः ॥ २९ ॥

कृतव्यापारः शान्तो, व्यापारयुक्त उदितः । सर्वं सर्वात् सर्वं प्रजायत इत्यनया दिशा सामान्यतः प्रथिता शक्तिर्या धर्मिणि सूक्ष्मरूपेण विद्यमाना च अव्यपदेश्यसंज्ञकः धर्मः ॥ २९ ॥

सर्वभौतिकरूपेषु भौतिकत्वाद्धि धर्मिणाम् ।
सम्भूतियोग्यता चास्ति सर्वं सर्वात्मकं ततः ॥ ३० ॥
असंख्यानागता धर्माः सिद्ध्येयुरिति धर्मिणि ।
तत्र कश्चिद् यथायोग्यनिमित्तेनोदितो भवेत् ॥ ३१ ॥

भौतिकानां धर्मिणां सर्वेषु भौतिकरूपेषु, स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु चेत्यर्थः, सम्भूतियोग्यता अस्ति । [illegible] तस्मात् सर्वं सर्वात्मकं सर्वकारणं भवेदित्यर्थः । इति हेतोः असंख्याता अनागता धर्मा धर्मिणि सिध्येयु वर्तन्त इत्यर्थः । तेषु मध्ये कश्चित् यःकश्चिदपि धर्मः यथा योग्येन निमित्तेन उदितः अभिव्यक्तो भवेत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः १५ ।

पूर्वस्यानन्तरो धर्मो धर्मस्य क्रम उच्यते ।
सूक्ष्मक्रमेण यै भावाः सदा परिणमन्ति हि ।
परिणामान्यताहेतुः क्रमाणां भिन्नता तत ॥ ३२ ॥

एकस्मात् धर्मात् [illegible] धर्मस्तत्पूर्वस्य क्रम इत्युच्यते, [illegible] क्रमेण सर्वे भावाः परिणमन्ति, तस्मात् क्रमाणां भिन्नता [illegible] हेतुः, यथा शरीरस्य जरारूपः परिणामः स च सूक्ष्मेण प्रतिक्षणं [illegible] ॥ ३२ ॥

[illegible] धर्मा सदा [illegible] ।
[illegible] क्रमेण सूक्ष्मेण [illegible] ॥ ३३ ॥

अत एव धर्मिषु [illegible] सदा स्वरूपतः [illegible] धर्मः [illegible] [illegible], [illegible] घटत्वादिधर्मा [illegible] कुलालादिनिमित्ता [illegible], [illegible] [illegible] धर्मादेशादिनिमित्तापेक्षया च [illegible] ॥ ३३ ॥

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् १६ ।

भेदमसन्निमित्तानां साक्षात्कारेण संयमात् ।
अतीतानागतं ज्ञानं परिणामत्रये भवेत् ॥ ३४ ॥

परिणामत्रये संयमात् परिणामत्रयाणां [illegible] [illegible] अतीतानागतं ज्ञानं भवेत्, सर्वे [illegible] निमित्तानां सदा च [illegible] [illegible] अतीतानागतं ज्ञानमित्यर्थः । ३४ ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
अतीतानागतं वस्तु तस्मादेवावतिष्ठते ॥ ३५ ॥

अतीतानागतं वस्तु कथं मत् तद्दर्शयति । स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

अतीतानागतं ज्ञानं स्वप्नादौ सम्भवेत्ततः ।
सत्त्वं तज्ज्ञेयवस्तूनां लोकदृष्ट्याऽपि गम्यते ॥ ३६ ॥

यतः निर्विषयं ज्ञानं न सम्भवेत् ततः अतीतानागतज्ञानस्य विषयः सत्, लौकैरपि स्वप्नादौ अतीतोऽनागतश्च विषयः कदाचिद् विज्ञायते ॥ ३६ ॥

अतीतानागते ज्ञाने ज्ञायन्ते विषयाः सन्तः ।
ज्ञेयस्याप्यतिवैचित्र्ये सत्त्वशुद्ध्या प्रसिध्येत्तत् ॥ ३७ ॥

यतः अतीतानागतं वस्तु सत् ततः सतामेव विषयाणां विज्ञानम् अतीतानागतं ज्ञानम् तत्र ज्ञेयस्य अतिवैचित्र्येऽपि सत्त्वशुद्धौ तज्ज्ञानं सिध्येत्, उक्तञ्च भगवता सूत्रकृता "तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" इति ॥ ३७ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् १७

अर्थाश्चाप्रत्ययाः शब्दा असंकीर्णाः स्वभावतः ।
व्यवहारात्तु सांकर्यं तेषां सङ्केतपूर्वकात् ॥ ३८ ॥

सर्वभूतरुतार्थज्ञानं व्याख्यातुमुपक्रमते, शब्दाः पदानि अर्था गवादयः, प्रत्ययाः मनोगताः, एते स्वभावतः असंकीर्णाः पृथग्भूताः, सङ्केतपूर्वकात् व्यवहारात् अयं प्राणी गौरिति गोशब्देन सङ्केतीकृतं गोपदं व्यवह्रियते, एवम् अभेदेन व्यवहारात् शब्दार्थप्रत्ययानां परस्परं साङ्कर्यम् ॥ ३८ ॥

प्रयुक्ताः कैश्चिदेवार्थैः सर्वे शब्दा हि वाग्भवाः ।
असङ्कीर्णान् समालम्ब्य शब्दान् संवेत्ति संयमात् ॥
यदर्थ्यः प्रयुक्तास्तेऽर्थान् तान् वक्तुर्मनोगतान् ।
सर्वभूतरुतार्थानां ज्ञानमेवं प्रसिध्यति ॥ ३९ ॥

सर्वे वाग्भवा उच्चारिताः शब्दाः कैश्चिदेवार्थैरुच्चारिता भवेयुः, शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागतः असंकीर्णान् शब्दान् आलम्बनीकृत्य संयमात् यदर्थं तु ते शब्दाः प्रयुक्ता तान् वक्तुर्मनोगतान् अर्थान् संवेत्ति, एवं सर्वभूतरुतार्थज्ञानं प्रसिध्यति ॥ ३९ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् १८ ।

कर्माशया वासनाश्च संस्कारा द्विविधा मताः ।
विपाकहेतवश्चाद्याः स्मृतिमात्रफलाऽपराः ॥ ४० ॥

वासना स्मृतिफला यतः सा जात्यायुर्भोगानामनुभवात् जाता, सा चैव तान् स्मारयति ॥ ४० ॥

साक्षात्कारेण तेषां हि संस्काराणाञ्च संयमात्
विज्ञानं पूर्वजातीनां संस्कारा यत्र सञ्चिताः ॥ ४१ ॥

यासु जातिषु संस्काराः सञ्चितास्ताः जातीः विजानाति ॥ ४१ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् १९ ।

न च तत् सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् २० ।

रागादिभिश्च स्वकान् साक्षात्कृत्वा पुरुषमात्रकात् ।

परचित्तं विजानीयात् पश्चात्तत् सावलम्बनम् ॥ ४२ ॥

प्रत्ययमात्रान् चित्तावस्थारूपान् स्वकान्, रागादीन् साक्षात्कृत्य परचित्तस्थरागादीन-पि विजानाति, एवं प्रत्ययमात्रं जानाति न तेषामालम्बनम्, यतो रागादयो वासनानुशयाः सुखादिस्मरणरूपा तत्र स्वरूपतस्ते आलम्बनभूतविषयैरननुविद्धा, अतस्तेषां विज्ञानेऽपि यदालम्ब्य ते जाता तन्न जानाति, आलम्बनाऽवर्जनाच्च तद्विजानाति ॥ ४२ ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् २१ ।

रूपे कायस्य संयमात् स्तम्भाति ग्राह्ययोग्यता ।
अग्राह्यत्वे ततश्चाक्ष्णो रूपान्तर्द्धानमीरितम् ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा २२ ।

फलोपक्रमयुक्तञ्च तथा च निरुपक्रमम् ।
आयुष्करं भवेद् द्वेधा कर्म्म तत्र च संयमात् ।
वेत्ति कालं प्रायणस्य चाऽरिष्टेभ्यो हि वेत्ति तत् ॥ ४४ ॥

आयुर्विपाकः कर्मसंस्कारः द्विविधः फलोपक्रमयुक्तः निरुपक्रमश्च । यद् फलोन्मुखं कर्म्म तत् सोपक्रमं, यत् चिरेण फलिष्यति तन्निरुपक्रमम् । तत्र संयमात् प्रायणकालं विजानाति । अरिष्टेभ्यो वा तद्विजानीयात् । अरिष्टानि मृत्युचिह्नानि । दैहिकक्रियाणाम् व्यवहितो भूत्वा तत्कृतभूत संस्कारः साक्षाद्भवेत् ॥ ४४ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि २३ ।

बलेषु हस्तिबलादीनि २४ ।

करुणा मुदिता मैत्री विभाव्याथ च संयमात् ।
बलं मैत्र्यादि चाप्नुयाद्-बलेष्विभबलादीनि ॥ ४५ ॥

करुणादिभावना प्राग्व्याख्याता, ताः विभाव्य अथ तत्त्वार्थं तस्यां भावनायां संयमात् मैत्र्यादिबलानि लभते, हस्त्यादीनां बलेषु संयमात् हस्त्यादिबलानि लभते ॥ ४५ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् २५ ।

ज्योतिष्मत्याः प्रवृत्तेश्च विन्यस्यालोकमुत्तमे ।
सूक्ष्मं व्यवहितं दूरं तत्सर्वमधिगच्छति ॥ ४६ ॥

ज्योतिष्मत्या प्रवृत्त्या य आलोकः प्रकाशो वा आलोक इव दीप्तिः [illegible] विषये । तम् आलोकं सूक्ष्मे परमाणुः पर्वतादिव्यवहिते दूरे च विदेशे विन्यस्य सर्वं विजानाति ॥ ४६ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् २६ ।

ज्योतिष्मत्या दृष्टो यो दे सूर्यद्वारोपलक्षितः ।
सूर्यद्वारं स सौषुम्णः तत्र संयमतो भवेत् ।
भुवनानां हि विज्ञानं स्वालोकेन निराकुलम् ॥ ४७ ॥

ज्योतिष्मत्या प्रवृत्त्या य आलोकः दृष्टः सूर्यद्वारं स सौषुम्णं सूर्यद्वारम्, यतो [illegible] "अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद् यः स्थितो हृदि । [illegible] स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्, ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम्" इति, तत्र सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा [illegible] विज्ञानं स्वालोकेन [illegible], न हि किञ्चिद् [illegible] सूर्यद्वारेऽस्तीति भावः, तत्र [illegible] सर्वं [illegible] प्रकाशयतीति ॥ ४७ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् २७ ।

अर्थवत्याः प्रवृत्त्या यद्-द्योतकेन हि दर्शनम् ।
इन्द्रियोत्कर्षरूपं तच्चन्द्रद्वारं समीरितम् ।
ताराणां व्यूहविज्ञानं चन्द्रद्वारे हि संयमात् ॥ ४८ ॥

अर्थवत्याश्च प्रवृत्त्या यद् दर्शनम् तद् द्योतकेन दर्शनं विज्ञानम्, तस्मिन् ज्ञाने विषया इन्द्रियप्रणालिकया चित्तमुपरञ्जयन्ति चित्तस्य विभुतया अनधिगतत्वात्, द्योतकेन विज्ञानं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च, तत्र अर्थवत्या प्रवृत्त्या इन्द्रियोत्कर्षजातं प्रत्यक्षविज्ञानमलौकिकम्, सूर्यद्वारं सुषुम्णा चन्द्रद्वारञ्च विज्ञानं द्वारमिन्द्रियरूपं, तत्र संयमं कृत्वा इन्द्रियोत्कर्षं सम्पाद्य ताराणां व्यूहान् विजानाति योगी ॥ ४८ ॥

ध्रुवे तारागतिज्ञानम् २८ ।

ध्रुवे चोद्र्ध्वविमानेषु कृत्वा निश्चलसंयमम् ।
तारागतिं विजानीयात् स्वस्थैर्य्यस्य ह्यपेक्षया ॥ ४९ ॥

ध्रुवे निश्चलतारके ऊर्द्ध्वविमानेषु च निश्चलं यथा तथा संयमं कृत्वा स्वस्थैर्य्यस्य अपेक्षया तारागतिं विजानीयात् ॥ ४९ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् २९ ।

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ३० ।

कायस्य व्यूहविज्ञान नाभिचक्रे हि संयमात् ।
क्षुत्पिपासानिवृत्तिः स्यात् कण्ठकूपे च संयमात् ॥ ५० ॥

कण्ठगता नाडी या वाग्यन्त्रीयतन्तूनामधस्तात् यथा च पुष्कुसः वायुना आपूर्यते स कण्ठकूपः, तत्र संयमेन नैश्चल्यात् क्षुधादिबोधयोः पीडाकरं चाञ्चल्यं निवर्तते ॥ ५० ॥

कूर्मनाड्या स्थैर्यम् ३१ ।

क्लोममध्यगता नाडी कूर्माख्या तत्र संयमात् ।
चित्तस्थैर्यं भवेदेष शारीरस्थैर्य्यपूर्वकम् ॥ ५१ ॥

कूर्माख्या उरसि क्लोमस्य पुष्कुसस्य मध्यगता नाडी कूर्माख्या, कूर्मनाड्यां स्थैर्यमिति सूत्रम्, स्थैर्यमत्र चित्तस्थैर्यम्, ज्ञानरूपाभिः सिद्धिभिः सह उक्तत्वात् ॥ ५१ ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ३२ ।

ज्योतिः शिरःकपालेऽन्तः-भास्वरं तत्र संयमात् ।
दर्शनं स्याच्च सिद्धानामन्तरीक्षविचारिणाम् ॥ ५२ ॥

स्पष्टम् ॥ ५२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ३३ ।

प्रातिभं नाम तारकं सर्वं जानाति तेन तत् ।
पूर्वरूपं विवेकज ज्ञानस्योषा यथा रवेः ॥ ५३ ॥

यथा रवेः उषा पूर्वरूपं तथा विवेकजज्ञानस्य पूर्वरूपं प्रातिभं [illegible] ज्ञानम्, तच्च तारकं नाम, प्रातिभात् सर्वविज्ञानम् ॥ ५३ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ३५ ।

द्रष्टाऽत्यन्तविधर्मा स्याद् दृश्यात् सत्त्वाच्च पुरुषः ।
एकत्वप्रत्ययस्तयोर्ज्ञाताऽहमितिरूपकः ।
स भोगः स्यात् परार्थश्च सोऽर्थस्तु ग्रहीतुर्भवेत् ॥ ५५ ॥
प्रत्ययः पुरुषाकारो ग्रहीता स्वार्थ एव सः ।
पुरुषाकारसम्प्रज्ञा जायते तत्र संयमात् ॥ ५६ ॥

द्रष्टा पुरुषः दृश्याद् बुद्धिसत्त्वाद् अत्यन्तविधर्मा, तयोर्द्रष्टृदृश्ययोः, ज्ञाताऽहमित्याकारः य एकत्वप्रत्ययः स भोगः, भोगप्रत्ययः परार्थः परस्य ग्रहीतुरर्थः, अतः ग्रहीता स्वार्थः, स च ग्रहीता पुरुषाकारः प्रत्ययः, तत्र ग्रहीतृध्याने संयमात् पुरुषविषया पुरुषसम्बन्धिनी प्रज्ञा प्रजायते, स च पुरुषः प्रज्ञायाः साक्षाद् विषयो भवति किन्तु चित्तं साक्षात्कृत्य चित्तान्तरः चित्तप्रतिसंवेदी पुरुषः इत्यादि पुरुषसम्बन्धिनी प्रज्ञा बुद्धिरवतिष्ठते, तस्मात्‌स्थितिरिह पुरुषज्ञानम्, तस्यापि निरोधे द्रष्टुः स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यम् ॥ ५६ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ३६ ।

ततश्च प्रातिभं ज्ञानं ततः श्रावणवेदने ।
आदर्शाऽऽस्वादवार्ताश्च पञ्च दिव्यार्थसंविदः ॥ ५७ ॥

पुरुषदर्शनाय सिद्धयः प्रातिभाद्याः स्वत एव प्रवर्तन्ते, प्रातिभं प्राग् व्याख्यातं श्रावण-वेदनादर्शाऽऽस्वादवार्ताः यथाक्रमं दिव्यशब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषया एव संविदः ॥ ५७ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ३७ ।

उपसर्गाः समाधौ हि ते सर्वे प्रातिभादयः ।
व्युत्थितेनैव चित्तेन मन्यन्ते ननु सिद्धयः ॥ ५८ ॥
ज्ञानरूपा विभूतिश्च व्याख्यातेयं समासतः ।
क्रियारूपं तथैश्वर्यं समाख्यानमतः परम् ॥ ५९ ॥

स्पष्टम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ३८ ।

धर्माधर्मवशाद् बन्धः शरीरे [illegible] ।
समाधिशिथिले बन्धे नाडीषु [illegible] ।
[illegible] परदेहेषु [illegible] ॥ ६० ॥

[illegible] न कुत्रचित् [illegible], [illegible] धर्माधर्मयोः विपर्यासात् [illegible], [illegible] ज्ञात्वा देहान्तरे [illegible] ।

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ३९ ।

ऊर्ध्वं नीत उदानः स्यात् तत्र देहात् [illegible] ।
उदाने वेदनारूपे संयमाल्लघुता भवेत् ।
तस्मात् स्वेच्छया योगी मार्गेण [illegible] ।
[illegible] पङ्कादिषु [illegible] । ६१ ।

उदान ऊर्ध्वनेता प्राणभेदः, तस्माज्जाता [illegible], [illegible], [illegible] योगी [illegible] मार्गेण उत्क्रमणं [illegible] न भवति ॥ ६१ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ४० ।

अन्नादीन् सर्वगात्रेषु समानो हि नयेत् समम् ।
संयमात् समानं जित्वा प्रज्वलन्निव लक्ष्यते ॥ ६२ ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ४१ ।

अभिमानो य आकाशप्रतिष्ठः कर्ण एव सः ।
दिव्य स्व श्रुति-सम्बन्ध जयाच्छ्रोत्रं प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥

आकाशभूतप्रतिष्ठोऽभिमानः कर्णेन्द्रियम्, आकाशकर्णयोस्तादृशे सम्बन्धे संयमात् दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ४२ ।

आधाराधेयसम्बन्धं जित्वा चाकाशदेहयोः ।
लघुतूलसमापत्त्या सम्पद्याव्याहतां गतिम् ।
रश्म्यादीनपि चालम्ब्य गतिर्नभसि सिध्यति ॥ ६४ ॥

आकाशदेहयोराधाराधेयसम्बन्धं जित्वा संयमेन, ततः अव्याहतां गतिं सम्पाद्य तथा च लघुतूलादौ समापन्नो लघुर्भूत्वा रश्म्यादीनपि आलम्ब्य नभसि गतिः सिध्यति ॥ ६४ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ४३ ।

शरीराद् बहिरस्मीति या देहापेक्षधारणा ।
सा कल्पिता तथा देह-निरपेक्षा ह्यकल्पिता ॥ ६५ ॥
वृत्ति र्महाविदेहाख्या तत्र याऽकल्पिता ततः ।
क्लेशकर्मविपाकाख्यं सत्त्वस्य क्षीयते मलम् ॥ ६६ ॥

देहापेक्षा देहधर्मैरभिजातयोग्या विदेहधारणा कल्पिता, देहनिरपेक्षा धारणा अकल्पिता, सा हि महाविदेहा वृत्तिः शरीराद्बहिरस्मीति भावे संयमात् भाति, ततः बुद्धिसत्त्वस्य क्लेशादिमलं क्षीयते ॥ ६६ ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्-भूतजयः ४४ ।

स्थूल-स्वरूप-सूक्ष्मेषु चान्वयित्वार्थवत्त्वयोः ।
पञ्चरूपेषु भूतानां संयमादेव तज्जयः ॥ ६७ ॥

वक्ष्यमाणपञ्चरूपेषु स्थूलादिभूतरूपेषु संयमाद् भूतजयः ॥ ६७ ॥

षड्जादिभिर्विशेषैश्च तथाऽऽकारादिभिर्युता ।
शब्दस्पर्शादयः स्थूलशब्देन परिभाषिता ॥ ६८ ॥

षड्जर्षभ-शीतोष्ण-नीलपीत-मधुराम्लादयः शब्दादिगुणानां भेदाः । तत्संयुक्तं तथा आकार-स्थूलत्व-अणुत्वादिसंयुक्तं भूतस्थं स्थूलशब्देन परिभाषितम् ॥ ६८ ॥

भूतानाञ्च स्वरूपं स्यात् काठिन्यं स्नेह उष्णता ।
नोदना सर्वगामित्वं क्षित्यादीनां यथाक्रमम् ॥ ६९ ॥

येन येन धर्मेण ग्राह्यत्वादिन्द्रियैः भूतानि गृह्यन्ते स तेषां धर्मो [illegible] । [illegible] स्वरूपं सूक्ष्मतूर्णत्वादिना [illegible] । [illegible] तेषां [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ६९ ॥

सूक्ष्मरूपाणि पञ्च स्युस्तन्मात्राण्यथवाऽणवः ॥ ७० ॥

तन्मात्राणि अथवा शब्दादीनाम् अणव भूतानां सूक्ष्म रूपम् ॥ ७० ॥

क्रिया-स्थिति-प्रकाशात्म-गुणधर्मानुसारिणी ।
त्रेधाऽवस्था हि भूतानामन्वयित्वमितीरितम् ॥ ७१ ॥

क्रियादय स्त्वादिगुणधर्मा तदनुसारिणी या त्रेधा भूतानाम् अवस्थितिः सा अन्वयित्व नाम चतुर्थं भूतरूपम्, यथा ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानरूपा भूतानां सात्त्विकी अवस्था कर्मेन्द्रियाधिष्ठानरूपा राजसी अवस्था, प्राणाधिष्ठानरूपा तामसी अवस्था, यद्वा वा प्रकाश्यता सात्त्विकी, कार्यता राजसी, धार्यता तामसी चावस्थितिर्भूतानामिति ॥ ७१ ॥

भोगापवर्गयोग्यत्वमर्थवत्त्वं तथारूपम् ॥ ७२ ॥

सर्वाणि भूतानि भोगार्थानि तथा च अपवर्गार्थानि इत्येवं मत्वा परमार्थहानि अवधारणं तेषाम् अर्थवत्त्वं नाम पञ्चमं रूपम् ॥ ७२ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत् तद्धर्मानभिघातश्च ४५ ।

गावो वत्सानुसारिण्य इव भूतान्यनेन च ।
सङ्कल्पानुविधायीनि स्युस्तन्मात्राणि योगिनाम् ॥ ७३ ॥

पञ्चसु भूतरूपेषु संयमात् तज्जयेन भूतानि च भूतप्रकृतितन्मात्राणि च योगिनः सङ्कल्पानुविधायीनि स्युः, यथा सङ्कल्पयति तथा भूत-तत्प्रकृतयो व्यवतिष्ठन्ते इत्यर्थः, यथा वत्सानुसारिण्य गावः तथा योगिसङ्कल्पानुसारिण्य भूत-तत्प्रकृतय ॥ ७३ ॥

अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
स्थूलादेता: स्वरूपाच्च प्राकाम्यं चाऽऽहतेच्छता ॥ ७४ ॥
सूक्ष्मं जित्वा वशित्वञ्च येनावश्यो वशी भवेत् ।
अन्वयादीनि [illegible] येनेष्टे प्रभवाप्ययौ ॥ ७५ ॥

तज्जयाच्च अणिमादय प्रादुर्भवन्ति, अणिमादय अष्टौ सिद्धय, तत्र "अणिमा अणुत्वम्, लघिमा लघुर्भवति, महिमा महान् भवति, प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्" इति, [illegible] प्राकाम्यम्, [illegible] वशित्वं, यत्र वशी योगी [illegible] भवति, [illegible] ईशितृत्वं तत्र भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यत्र कामावसायित्व[illegible] ।
भूत-तत्प्रकृतीनां स्यात् सङ्कल्पानुगता स्थितिः ॥ ७६ ॥

यत्र कामावसायित्व सत्यसङ्कल्पता, अस्या अष्टम्या [illegible] भूत-तन्मात्राणां योगिसङ्कल्पानुगामिनी व्यवस्थितिः ॥ ७६ ॥

एता अष्टौ भवेयुश्च कायसम्पत्तथा भवेत् ।
भूतैश्च कायधर्माणां भवेदनभिघातता ॥ ७७ ॥

भूतजयादेता अष्टौ सिद्धय प्रादुर्भवेयुस्तथा च [illegible] तथा च कायधर्मानभिघातो भवेत् ॥ ७७ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ४६ ।

सुरूपता च लावण्यं बलं वज्रदृढाङ्गता ।
शरीरावयवानाञ्च कायसम्पत् तथा स्मृता ॥ ७८ ॥

कायसम्पद्[illegible], स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ४७ ।

ग्रहणे च स्वरूपे च ह्यस्मितायां तथाऽन्वये ।
चार्थवत्त्वे हृषीकाणां जयो रूपेषु संयमात् ॥ ७९ ॥

इन्द्रियजय उच्यते, ग्रहणादिषु इन्द्रियाणां रूपेषु संयमात्तज्जयः ॥ ७९ ॥

ग्रहणं चेन्द्रियाणां स्यात् शब्दस्पर्शादिवृत्तिर्या ।
स्वरूपं शब्दस्पर्शादिः प्रत्येकं सात्त्विकी ख्यातिः ॥ ८० ॥

तत्र ग्रहणं शब्दादिषु पञ्चसु विषयेषु वृत्तिः ज्ञायमानतेत्यर्थः, विषयग्रहणव्यापार इन्द्रियाणामाद्यं रूपं ग्रहणम्, स्वरूपं कर्णस्य शब्दरूपा सात्त्विकी ख्यातिः त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शरूपेत्यादिः प्रकाशभावः प्रातिस्विकः इन्द्रियाणां प्रत्येकं स्वरूपम् ॥ ८० ॥

अस्मिता तदुपादानं तानि तद्व्यूहभेदाः स्युः ।
अन्वयित्वार्थवत्त्वे च विज्ञेये भूतवद्रूपे ॥ ८१ ॥

अस्मिताख्यमिन्द्रियरूपम् इन्द्रियाणामुपादानम्, इन्द्रियाणि अस्मितायाः व्यूहभेदाः, इन्द्रियगततदभिमानसाम्यस्य संयमः प्रवर्तनीयः, भूतवत् प्रकाश-क्रिया-स्थिति-धर्मानुपातित्वमन्वयः, भूतानि व्यवसेयात्मकानि इन्द्रियाणि तु व्यवसायात्मकानि, भोगापवर्गार्थस्य करणता तेषाम् अर्थवत्त्वं रूपम् । ॥ ८१ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ४८ ।

अनुत्तमो मनस्तुल्यो गतिलाभश्च खानि च ।
स्युर्देहनिरपेक्षाणि दूरार्थे वृत्तिमन्त्यपि ॥
सर्वासां प्रकृतीनाञ्च विकृतीनां जयस्ततः ।
मधुप्रतीकसंज्ञाः स्युरेतास्तिस्रो हि सिद्धयः ॥ ८२ ॥

इन्द्रियरूपजयात् मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ८२ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च ४९ ।

बुद्धिपुंसोरन्यताख्यातौ प्रतिष्ठस्य च चेतसः ।
सर्वाधिष्ठातृता सिध्येत् सर्वज्ञातृत्वमेव च ॥ ८३ ॥
सर्वे भावा गुणात्मानो दृश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते ।
त्रैकालभावविज्ञानं ज्ञाने तत्र विवेकजे ॥ ८४

यत्र शक्तिज्ञानयो परा काष्ठा तदुच्यते, बुद्धिपुरुषयोर्विवेकख्याते [illegible] सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च, सर्वे गुणात्मानः भावाः [illegible] गुणाः [illegible] तत्र सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्, भूतभविष्यद्वर्तमानानां सर्वेषां [illegible] ज्ञातृत्वम् ॥ ८३ ॥८४॥

ऋतम्भरा यस्य प्रज्ञा स योगी मधुभूमिकः ॥ ८६ ॥

[illegible] सर्वविषयं ज्ञानम्, स्पष्टमन्यत् ॥ ८६ ॥

प्रज्ञाज्योतिस्तृतीयः स्याद् भूतेन्द्रियवशी योगी ।

चित्तहानिरतिक्रान्तभावनीयस्य कार्यन्तु ॥ ८७ ॥

भूतेन्द्रियजयी तृतीययोगभूमौ स्थित योगी प्रज्ञाज्योति संज्ञकः, चतुर्थयोगभूमौ स्थित अतिक्रान्तभावनीयसंज्ञक तस्य चित्तहानि चित्तस्य प्रविलय एव एकं कार्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

स्थानिभिर्दिव्यभोगार्थं देवैरुपनिमन्त्रितः ।

योगी कुर्वीत कैवल्यं लिप्सुः सङ्गस्मयौ हि न ॥ ८८ ॥

तत्र स्थानिनो देवा मधुभूमिकान् उपनिमन्त्रयन्ते, तदा कैवल्यं लिप्सु योगी दिव्यभोगस्य सङ्गं न कुर्वीत, सङ्गमकृत्वा स्मयमपि न कुर्वीत, अहो अहं देवानामपि प्रार्थनीय इत्यादि स्मय. ॥८८॥

संसाराग्नौ मयाऽहो विपचनमनिशं वेद्यमानेन घोरे

जन्मापायान्धकारे महति विपरिवर्त्ते मयाऽऽप्तेन दिष्ट्या ।

प्राप्ता क्षेमा महाक्लेशतिमिरहरणा योगदीपस्य दीप्ति-

र्लब्धालोकः पतेयं न विषयमृगतृष्णाद्रुणा वञ्चितोऽहम् ॥८९॥

एवं मत्वा न कुर्वीत स्मयं सङ्गञ्च योगवित् ।

यतोऽनिष्टप्रसङ्गः स्यात् तृट्प्रमादादिभिः पुनः ॥९०॥

संसाराग्नावित्यादि । सङ्गस्मययोः प्रतिपक्षभावनम्, अहो घोरे संसाराग्नौ अनिशं निरन्तरं विपचनं वेद्यमानेन तथा महति मृत्युजन्मान्धकारे विपरिवर्त्तमानेन मया दिष्ट्या क्षेमा महाक्लेशतिमिरहरणा योगप्रदीपदीप्तिः प्राप्ता, लब्धालोकः सोऽहं विषयमृगतृष्णिकया वञ्चितो न पुनस्तत्र पतेयम्, एवं मत्वा दिव्यविषयेषु स्मयं न कुर्वीत, यतः तृष्णाप्रमादादिभिः पुनरनिष्टप्रसङ्गः स्यात ॥ ८९ ॥ ९० ॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद् विवेकजं ज्ञानम् ९१ ।

क्षणतत्क्रमयोर्ज्ञानं नाम्नास्य विवेकजम् ।

विवेकख्यातिहीनस्य योगिनः संयमादपि ॥ ९१ ॥

नाम्नास्य विवेकजं ज्ञानं विवेकख्यातिहीनस्यापि [illegible] [illegible] [illegible] संयमात ॥ ९१ ॥

परमाणुर्हि कालस्य क्षणो देशस्य [illegible] ।

[illegible] क्षणः [illegible] [illegible] पूर्वस्य [illegible] ॥ ९२ ॥

क्षण कालस्य परमाणु परमापकर्षपर्यन्तः [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], उत्तरक्षण पूर्वक्षणस्य क्रम, [illegible] [illegible] [illegible] परिणामान् विजानाति योगी तत [illegible] विवेकजं ज्ञानम् ॥ ९२ ॥

क्षणाश्च भाविनो भूता न वर्त्तन्ते हि वस्तुतः ।

तस्मादविद्यमानास्ते पदार्था बुद्धिनिर्मिता ॥ ९३ ॥

क्षण, समासतः विवृणोति, [illegible] [illegible] [illegible] क्षणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible], [illegible] भूतभाविन क्षणा बुद्धिनिर्मिता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ९३ ॥

अतीतानागत [illegible] [illegible] [illegible] ।

वर्त्तमान क्षणस्तस्मात् सत्ताधिकरणं [illegible] ।

विवेकजेऽक्रमे ज्ञाने स क्षणो ह्यनुभूयते ॥ ६४ ॥

अतीतानागतं वस्तु यस्मात् स्वरूपतः साकारे अविभागावस्थमस्ति, तस्माद् अतीतानागतान्यपि वस्तूनि वर्त्तमानलक्षणोपेतान्यदित्यर्थः, वर्त्तमान एक एव क्षणः सन्तानान् त्रिलक्षणं वस्तु भवतीत्युक्तं, विवेकजे अक्रमे ज्ञाने यत्र अतीतानागतान्यपि वस्तूनि वर्त्तमानत्वेन विज्ञायन्ते तत्र स एक एव वर्त्तमानः क्षणः अनुभूयते योगिभिः, तदा सर्वमेव वर्त्तमानं नास्ति किञ्चिदतीतमनागतं वा, तदा च कालगतविकल्पज्ञाननिवृत्तिः ॥ ९४ ॥

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५३ ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमञ्चेति विवेकजं ज्ञानम् ५४ ।

जातिलक्षणसाम्याच्च तुल्ये देशे च संस्थितेः ।
द्रव्ययोर्भेदविज्ञानं तुल्यं विज्ञायमानयोः ॥ ६५ ॥
ज्ञानं स्वप्रतिभोत्थं तत् तारकं यद्विवेकजम् ।
युगपत् सर्वथा सर्वं व्याप्नोत्येतदनुत्तमम् ॥ ९६ ॥

विवेकजज्ञानस्य स्वरूपमुच्यते, यद्विवेकजं ज्ञानं तत् तारकं स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकं, सर्वविषयं सर्वथाविषयम् अक्रमम्, तेन च जातिदेशलक्षणसाम्यात् तुल्ययोः प्रतीयमानयोरन्योन्यभेदविज्ञानम्, द्वौ सर्वथा तुल्यौ सुवर्णगोलौ जात्या लक्षणैश्च तुल्यौ, तयोरेको पूर्वो अन्यस्तूत्तरो यस्मिन् देशे अवस्थाप्यते तदा न शक्यः नूतनो वा पूर्वो वेति अवधारयितुम् योगिभिस्तु विवेकज्ञानवद्भिः शक्यं जातिदेशलक्षणसाम्यात्, तुल्ययोः प्रतीयमानयोरन्योन्यभेदमवधारयितुम्, एवं सूक्ष्मं तत्त्वविज्ञानम् ॥ ९० ॥ ९६ ॥

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ५५ ।

सत्त्वे चालीनता चेत्त पौरुषप्रत्यये स्थितिः ।
तदा शुद्धिस्तथा साम्यं पुरुषेण समीरितम् ॥ ६७ ॥
औपचारिकभोगस्य ह्यभावः शुद्धिरुच्यते ।
सत्त्वसाम्ये तथा पुंसः स्वरूपस्थानतिर्यतो ।
शुद्धिसाम्ये च पुंबुद्ध्योः कैवल्यमथ सिध्यति ॥ ६८ ॥

इति साङ्ख्ययोगाचार्य श्रीहरिहरानन्दारण्यविरचितायां
योगकारिकायां तृतीयः पादः ।

जन्मौषधि-तपोजाश्च मन्त्रजाश्चैव सिद्धयः ।
व्यञ्जिता व्यञ्जकैस्तैस्तैः पञ्चेति च समाधिजाः ॥ २ ॥

जन्मजा औषधिजा मन्त्रजास्तपोजाश्चेति सिद्धयः जन्मादिभिर्व्यञ्जकैर्व्यञ्जिताः, एता-स्तुविधास्तथा च समाधिजा इति पञ्चविधा सिद्धयः, तत्र जन्मजादिचतस्रः सिद्धयः वा-सनान्वितानां सिद्धप्रकृतीनां पूर्वानुभूतानां प्रकृतीनां जन्मादिनिमित्तैरभिव्यक्ताः प्रवर्तन्ते ॥२॥

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् २ ।

सिद्ध्या देहेन्द्रियाणाञ्च परिणामोऽन्यजातिषु ।
प्रकृत्यनुप्रवेशात् स्यादिन्धनेऽग्निप्रवेशवत् ॥ ३ ॥

जन्मनाऽऽदिषु पञ्चसु सिद्धिषु देहेन्द्रियाणां जात्यन्तरपरिणामः सिद्धप्रकृतीनामापूरणा-देव भवति । यथा इन्धने अनुप्रविष्टः अग्निः इन्धनमभिन्वेन परिणामयति तद्वत् । प्रकृतयस्तु वरणापगमभूतायामग्निमनाया निहितास्तिष्ठन्ति । तासु समाधिजसिद्धप्रकृतिव्यतिरिक्ता-स्ता अन्या देवादिजातौ प्रागनुभूता । समाधिजा सिद्धप्रकृतिस्तु अननुभूतपूर्वा । विनि-ष्पन्नसमाधेः पुनर्मनुष्यजन्माभावात् ॥ ३ ॥

सन्ति प्रकृतयोऽसंख्या अन्तर्निष्ठा उदित्वराः ।
निमित्तैस्तास्त्वभिव्यक्ता काचिदापूर्य्यते च तत् ॥ ४ ॥

अन्तःकरणे स्थिता उदित्वरा उद्गमशीला असंख्या प्रकृतयः सन्ति तासु प्रकृतिषु का-चित् प्रकृतिः निमित्तैरभिव्यक्ता तद् देहेन्द्रियम् आपूर्य्यते । प्रकृत्यापूरणाद्देहेन्द्रियाणां जा-त्यन्तरपरिणतिः ॥ ४ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ३ ।

कर्माण्येव निमित्तं स्यात् प्रकृतेर्व्यञ्जकं च तत् ।
न तत् प्रकृतिकार्य्यत्वात् प्रकृतीनां प्रयोजकम् ॥ ५ ॥
यथाऽयत्यालिभेदाच्च निम्नं क्षेत्रं यथा जलम् ।
स्वयमेव प्रवर्त्तन्ते तथा प्रकृतयः क्वचे ।
स्वव्यञ्जनिमित्तसाधानां यथायोग्येन हेतुना ॥ ६ ॥

कर्माणि शुभाशुभरूपाणि धर्माधर्मरूपाणि [illegible] निमित्तम् । निमित्तं प्रकृतीनां व्यञ्जकमपि न तत् तासां प्रयोजकं [illegible] , [illegible] न तत् [illegible] प्रयोजयति । प्रकृतयस्तु [illegible] । [illegible] प्रवर्तितं जलं [illegible] तथा [illegible] प्रकृतयः [illegible] देहेन्द्रियमनुप्रविशन्ति । [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] विगते [illegible] ऽनुप्रविशेद् यथा ।
विधर्मविगते तद्वत् प्रकृतिः सम्प्रवर्तते ॥ ७ ॥

[illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] विशेषोऽप्यवदातं हि ।
यथाऽभिव्यज्यते काचित् तथा स्यात् प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ४ ।

कारणं ह्यस्मितामात्रं तदुपादाय चेतसः ।
तिष्ठेदाप्रतिसर्गाद् यद् योगी निर्माणचेतसम् ।
हेतौ भूतानुकम्पादेः करोति स्वेच्छया वशी ॥ ६ ॥

अस्मितामात्रं चित्तस्य कारणमुपादानम् । तत् कारणमुपादाय वशी योगी भूतानुकम्पा दे हेतौ स्वेच्छया न तु परवशेन आप्रतिसर्गात् स्थायीनि निर्माणचित्तानि करोति । यावत्र योगी निर्माणचित्तस्य प्रतिप्रसवमिच्छति तावत् तत् तिष्ठति । तत्प्रतिसर्गस्य स्वेच्छाधीन त्वात्र निर्माणचित्त बन्धहेतुर्भवति ॥ ९ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ५ ।

योगी निर्माणचित्तानां बहूनाञ्च प्रयोजकम् ।
निर्मिमीते मनश्चैकं ततो भिन्नाः प्रवृत्तयः ॥ १० ॥

यदा योगी बहूनि चित्तानि निर्मिमीते तदा तत्सर्वेषां प्रयोजकमेकं चित्तं निर्मिमीते तत बहूनां चित्तानां विभिन्नाः प्रवृत्तयः इति सङ्गच्छते ॥ १० ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ६ ।

संस्कारसहिताद्यानि सिद्धचित्तेषु पञ्चसु ।
ध्यानजं योगिचित्तञ्च न स्यादाशयमूलकम् ॥ ११ ॥

पञ्चसु जन्मजादिषु सिद्धेषु साधनजातेष्वित्यर्थः, चित्तेषु मध्ये आद्यानि चत्वारि संस्कारसहितानि, वासनाकर्माशयौ तेषां मूलं सम्बेयो च भवत इत्यर्थं, ध्यानजं योगिचित्तञ्च वासनारहितं न हि तद् वासनाभावं समाधेरननुभूतपूर्वत्वात्, नापि च तद् वासनाकर्माशयो सञ्चिनुते ॥ ११ ॥

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनां त्रिविधमितरेषाम् ७ ।

अशुक्लाकृष्णकर्म स्यान्मुमुक्षोर्योगिनो यतः ।
कृष्णं शुक्लं तथा मिश्रं कर्मान्येषां त्रिधा भवेत् ॥ १२ ॥

यथा ध्यानजमनाशयं सिद्धचित्तं तदुच्यते, यतः यस्मात् मुमुक्षोः कैवल्यमिच्छोर्योगिनः कर्म अशुक्लाकृष्णं तस्मात् न तत् कर्माशयं जनयेत्, इतरेषान्तु अयोगिनां कर्म त्रिविधं कृष्णं शुक्लं कृष्णशुक्लञ्चेति ॥ १२ ॥

कृष्णं तु पापफलं कर्म शुक्लं ध्यानादिशालिनाम् ।
परानुग्रहपीडे स्तः कृष्णशुक्लमुभे यतः ॥ १३ ॥

तत्र पापफलात् दुःखफलं कृष्णं कर्म, ततो ध्यानादिपुण्यकृतां शुक्लं सुखफलं कर्म, यत्र कर्मणि परानुग्रहपीडे उभे स्तः तत् कर्म कृष्णशुक्लं मिश्रफलम् ॥ १३ ॥

पुण्यपापविनाशि स्यादशुक्लाकृष्णकर्म च ।
यद्दग्धक्लेशबीजेन क्रियते योगिनेतरा ॥ १४ ॥

यत् कर्म [illegible] दग्धक्लेशबीजेन योगिना क्रियते तद् अशुक्लाकृष्णं पुण्यपापविनाशि कर्म, तथा सर्वसंस्कारनाशित्वात् ॥ १४ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ८ ।

जन्मादीनां विपाकानां संस्कारा वासना मता ।

दिदेहम पुनस्त चिरायुश्चेति स्वीयं विपाकं प्राप्नुयात् ॥ १८ ॥

जाति-देश-काल-व्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ९ ।

जन्मयोजनकल्पानां शतैर्व्यवहिता अपि ।
निरन्तरा अभिव्यञ्ज्युर्वासना व्यञ्जकाञ्जना ॥ १६ ॥

जाति-देश-काल-व्यवहितानामप्यानन्तर्यं वासनानाम्, यत्र देहे यत्र देशे यस्मिन् च काले वासना सञ्चिता यत्र च देहादौ तस्याः अभिव्यक्तिः तत् सदृशाभिव्यक्त्यो जात्यादीनां शतैर्व्यवधानेऽपि आनन्तर्यम्, स्वव्यञ्जकाञ्जना वासना अव्यवहिता एव अभिव्यज्यन्तु ॥१६॥

यतः परस्परं जन्यजनकत्व हि विद्यते ।
स्मृतिसंस्कारयोस्तस्माद्-वासनास्मरणे खलु ।
वासना-तदभिव्यक्तिरिति स्याच्च निरन्तरम् ॥ १७ ॥

संस्काराद् स्मृतिः स्मृतेः पुनः संस्कार इत्यस्ति स्मृतिसंस्कारयोः परस्परं जन्यजनकत्वम्, तस्माद् वासनास्मरणस्य वासनाभिव्यक्तौ वासना तदभिव्यक्तिश्चेति यत निरन्तरं सदा स्यात्, अपरिदृष्टाया एव वासनाया अनुभूतिः स्मृतिः, तस्माद् वासनायाः स्मृतेर्जातिदेशान्तरे कालान्तरे च सम्भवत्यपि न तत्सादृश्यवाधे व्यवधानं इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् १० ।

न सा भूयं हि भूयासमित्याशीर्न स्वाभाविकी ।
अनुभूतिनिमित्तेन भयस्योत्पत्तिदर्शनात् ॥ १८ ॥
जातेषु जायमानेषु चासामाशीः सर्वदेहिषु ।
दर्शनात् सा च नित्येति सामान्येनानुमीयते ।
नित्यत्वादाशिषः सिद्धा वासनानामनादिता ॥ १९ ॥

सा न भूय भूयासमित्याशीर्मरणत्रासमृता न स्वाभाविकी, यत न स्वाभाविक वस्तु निमित्तापेक्षम्, भयन्तु अनुभवादागतं, तस्मात् भयम्य न स्वाभाविकं किन्तु पूर्वमरणानुभवनिमित्तम्, आशिषो [illegible] स्वाभाविकी, किन्तु सा नित्या सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात्, यथा [illegible] तथा आशिषो नित्यत्वमपि सामान्यतोऽनुमीयते । [illegible] यत आशीर्नित्या तत तत्तत्भृमरणभयमपि नित्यम्, [illegible] न भवद् मरणभयम्, तस्माद्-वासना अनादि ॥ १८ । १९ ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ११ ।

हेतुश्च फलैश्च सा आश्रयेण आलम्बनैः ।
सङ्गृहीता हि वासना अभावे तदभावता ॥ २० ॥

हेत्वादिभिः सर्वा वासना सङ्गृहीता सम्बद्धा, [illegible] ॥ २० ॥

[illegible] हि हेतु च [illegible] ।
[illegible] ।
रागद्वेषौ पुनस्तु धर्माधर्मस्य कारणम् ।
हेतुनिर्वासना एवं सङ्गृहीता [illegible] हि ॥ २१ ॥

[illegible]
[illegible]

[illegible] स्मृति [illegible] वासना पुन ।

साधिकारं तथाऽऽश्रयो वासनानां मतं मनः ।
चरितार्थे हि चेतसि वासनाऽवस्थितिः कुतः ॥ २२ ॥
आलम्बनानि तासां स्युर्विषया वस्तुरूपकाः ।
फलादिभिर्भवन्त्येव संगृहीता हि वासनाः ॥ २३ ॥

वासनानां फलं सुखादिस्मृतिः स्मृते पुनर्वासना एवं फलेन वासनासंग्रहः, साधिकारं मनः वासनानामाश्रयः, यतः चरितार्थेऽधिकारशून्ये चित्ते वासना न स्यात् ... श्रयेण वासनासंग्रहः, वासनानामालम्बनं ग्राह्यो वस्तुरूपो विषयः, विषयेणोपलक्षणेन रागादीनां स्मरति चित्तम्, एवमालम्बनेन वासनासंग्रहः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अविद्या कारणं भावे हेत्वादीनाञ्च विद्यया ।
तत्प्रणाशे तथा तासामव्यक्ते प्रलयो भवेत् ॥ २४ ॥

हेत्वादीनां मूलकारणमविद्या तस्याः अभावे निराश्रयाः वासनाः प्रलीयन्ते ॥ २४ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् १२ ।

अतीतानागतं वस्तु विद्यते च स्वरूपतः ।
धर्माणामध्वभेदाच्च व्यवहारस्तथा तथा ॥ २५ ॥

सतीनां वासनानां नास्त्यभावः किन्तु शाश्वत अतीताद्यपरिग्रह एव तासां ... अतीतानागतं वस्तु विवृणोति, अतीतानागतं वस्तु स्वरूपतः स्वकारणे संवृतं विद्यते, धर्माणाम् अध्वभेदात् कालभेदात् इदमतीतमिदमनागतमिति व्यवहारः वैकल्पिककालकल्पित २०

उदितानागतातीता अध्वानस्तेषु हि त्रयः ।
एकस्य बहवो धर्मा धर्मिणः प्रत्यनस्थिताः ॥ २६ ॥

उदितः अनागतः अतीतश्चेति त्रयः अध्वानः तेषु अध्वसु एकस्य धर्मिणो बहवो धर्माः प्रत्यवस्थिताः ॥ २६ ॥

तत्र चोदितधर्माणां स्वरूपमनुभूयते ।
व्यक्ता व्यङ्ग्याऽनुभूतिश्च द्वयोरपि मतोर्मता ॥ २७ ॥

तत्र ... तानां धर्माणां स्वरूपं गृह्यते, अतीतानागतधर्मस्य अनागतातीत... धर्मस्य चेति द्वयोः मतोरनुभूतिर्व्यक्ता वा व्यङ्ग्या वा भवति, अनुभूतिर्व्यक्ता अतीत व्यङ्ग्यानुभूतिः अनागत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः १३ ।

ते धर्मा उदिता व्यक्ता अतीतानागतास्तथा ।
अविशेषात्मकाः सूक्ष्मा गुणात्मानः प्रकीर्तिताः ॥ २८ ॥

उदिता गृह्यमाणा धर्मा व्यक्ता इत्युच्यन्ते, अतीतानागताश्च धर्माः सूक्ष्मा, ... धर्मा गुणात्मानः ॥ २८ ॥

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् १४ ।

कारणानां गुणानां हि त्रित्वेऽपि ... ।
संहत्य परिणामि ... ।
वस्तुतत्त्वं ... ॥ २९ ॥

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः १९ ।

शब्दादिविषयाणाञ्च वस्तु मूलमितीष्यते ।
वस्तु चित्तनिरपेक्षं स्वतन्त्रं चित्ततः पृथक् ।
वस्तुसाम्येऽपि चित्तानां भेदाद् बोधः पृथग् यतः ।
धर्मादेः सुखं दुःखं वस्तुनैकेन वै यथा ॥ ३० ॥

[illegible] शब्दादिविषयाणां वस्तु [illegible] । तस्मात् [illegible] वस्तु तत् [illegible] । वस्तु चित्तनिरपेक्षं स्वतन्त्रं चित्तात् पृथक् । [illegible] उदाहरण [illegible] वस्तु । वस्तु चित्तनिरपेक्षं पृथक्त्वम् । चित्तभेदात् बोधस्य पृथक्त्वे [illegible] भवति । यत वस्तुसाम्येऽपि चित्तभेदात् बोधस्य [illegible] भवति [illegible] वस्तु [illegible] यथा [illegible] वस्तुना [illegible] यत [illegible] वस्तुना चित्तभेदात् पृथक् [illegible] इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

ज्ञानाभ्यग्रहणस्यैवं तथा च ग्राह्यवस्तुनः ।
स्वतन्त्रा हि पृथक् सत्ता निरपेक्षा परस्परम् ॥ ३१ ॥ [illegible]

[illegible] ज्ञानात्मकस्य ग्रहणस्य तथा च ग्राह्यस्य वस्तुनः स्वतन्त्र [illegible] परस्परनिरपेक्ष [illegible] ॥ ३१ ॥

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् २१ ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु [illegible] तत् ।
ग्राह्यं [illegible] सर्वं [illegible] भवेत् ।
तेनाग्रह्यमाणञ्च [illegible] प्रतिकूलकम् ॥ ३२ ॥
[illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] वस्तु न [illegible] । [illegible] प्रतिकूलं [illegible] । [illegible] ॥ २१ ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

ताः अभविष्यन् । वृत्तीनां सदाज्ञाततया जातु अपरिणामित्वमनुमापयति । ज्ञाता चेत् परिणामगोचरा अभविष्यन् तदा स कदाचित् ज्ञाता कदाचिदज्ञाता इत्यात्मकः अभविष्यत् । तदा तद्विषयाश्चित्तवृत्तयोऽपि ज्ञाताऽज्ञाता अभविष्यन् ॥ ३५ ॥

न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् १९ ।

क्रुद्धोऽहं मेऽमुतः क्रोध इत्यादेर्बुद्धिवेदनात् ।
चित्तं दृश्यं जडञ्च स्यात् स्वाभासं न च तद्भवेत् ॥ ३६ ॥

क्रुद्धोऽहममुतः मे क्रोध इत्यादि-बुद्धीनां प्रतिवेदनात् दृश्यमुना क्रोधादिबुद्धयो, न [illegible] । अत एव चित्तं दृश्यम् । दृश्यत्वाच्च न स्वाभासं किन्तु जडम् ॥ ३६ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् २० ।

स्वाभासं विषयाभासं न चित्तं स्याद् यतः क्षणे ।
अवधारणमेकस्मिन् न स्यात् स्वपररूपयोः ॥ ३७ ॥
व्यापारेण मनो येन स्वरूपमवधारयेत्
अन्येन विषयं चापि व्यापारेणावधारयेत् ॥ ३८ ॥
स्वाभासं विषयाभासञ्चाभविष्यन्-मनो यदि ।
एकक्षणेऽभविष्यच्च द्वि-रूपयोरवधारणम् ॥ ३९ ॥

चित्तस्य अस्वाभासत्वे युक्त्यन्तरमुच्यते । विषयाभासं चित्तं यदि स्वाभासमपि अभविष्यत् तदा एकस्मिन् एव क्षणे स्वरूपविषयरूपयोरवधारणमभविष्यत् । न तद्भवति । यतो येन व्यापारेण चित्तं स्वरूपम् [illegible] इत्यादिकम् अवधारयेत् तद्भिन्नेनान्येन व्यापारेण विषयमवधारयेत् । चित्तं तु स्वाभासं विषयाभासञ्च यद्यभविष्यत् तदा स्वरूपपररूपयोरवधारणम् एकस्मिन् क्षणे युगपदभविष्यत् । यतः तन्न भवति ततः चित्तं विषयाभासमेव न स्वाभासमिति ॥ ३७ । ३८ ॥ ३९ ॥

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च २१ ।

चित्तान्तरं तु चित्तस्य द्रष्टृ यदि तदा च स्यात् ।
अशेषबुद्धिबुद्धीनां कल्पना चानवस्था च ॥ ४० ॥

मा भूत् चित्तं स्वाभासं तदेव चित्तान्तरस्य दृश्यमिति प्राप्ते तत्समाधानमपि [illegible] । चित्तान्तरस्य चेत् चित्तं दृश्यं तदा तदपि अन्यचित्तस्य दृश्यं [illegible] बुद्धिबुद्धीनां बुद्धेर्बुद्धीनामित्यथ, कल्पना प्रसजेत्, ततश्च अनवस्था दोषः ॥ ४० ॥

तथापि बुद्धिबुद्धीनाम् अनुभूतेरसंख्यता ।
जायेरन् स्मृतयस्तस्मात् न च [illegible] ।
स्मृतिसाङ्कर्यतो नानेऽस्ति चित्तचित्तं हि ॥ ४१ ॥

तथापि [illegible], तत्र असंख्यानां बुद्धिबुद्धीनाम् अनुभवात् [illegible] स्मृतयो जायेरन्, [illegible] स्मृतीनां [illegible], अतो [illegible] चित्तं [illegible] ॥ ४१ ॥

द्रष्टृपरागाद्वा ग्रहीता इति प्रत्ययस्तथा दृश्योपरागात् शब्दादिप्रत्ययः, अत चित्त सर्वार्थम् [illegible] निखिलप्रत्यया जायन्त इति भाव ॥ ४२ ॥

ग्रहीतृप्रत्ययं तत्र चितिरप्रतिसंक्रमा ।
बुद्ध्याकारमिवाप्नोति स्वबुद्धिवेदन तत ॥ ४३ ॥
संवेदन स्वबुद्धेस्तु ज्ञातुमे प्रत्यया सर्व ।
विज्ञान-ज्ञेय-रूपाश्च इति भानमुदाहार्यम् ॥ ४४ ॥

तत [illegible] सत्य ग्रहीतृप्रत्यय अप्रतिसंक्रमा प्रति[illegible] चितिशक्ति बुद्ध्याकारतामिव प्राप्नोति, तत स्वबुद्धिवेदनं [illegible] बुद्धे [illegible], मम ज्ञातुर्[illegible] [illegible] सर्व प्रत्यया इति स्वबुद्धिसंवेदनस्यो[illegible], अत शुद्धो [illegible] ज्ञाता [illegible] बुद्ध्याकार इव भाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् २४ ।

संहत्यकारिण सर्वे परार्था हि गृहादिवत् ।
परार्थञ्च तच्चित्तमसंख्येयवासनात्मकम् ।
नानाशक्तेश्च [illegible] कर्मभोगादि यस्य तु ॥ ४५ ॥

[illegible] भोगादिकर्म नानाशक्तिभिरिन्द्रियादिभिः संघातात् सिद्ध्यति तद् चित्तं संहत्यकारि [illegible] सर्व परार्थं यथा गृहादय, तस्मात चित्त परार्थम्, न तेन स्वार्थत भवित[illegible] यथा नाना[illegible] संघातस्य गृह न [illegible] भवति किन्तु [illegible] [illegible] तथा [illegible] न [illegible] भोग किन्तु भोक्तु [illegible] भोगार्थं तद् [illegible] परा[illegible] [illegible] चित्त न पुरुष इति चित्तस्य [illegible] सिद्ध पर पुरुष इति । ४५ ॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः २५ ।

विविदिषा [illegible] कोऽहमास्म कथञ्च वा ।
[illegible] का वा भविष्यामी[illegible] भावना । ४६ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] चित्त [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ॥ [illegible] ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः २९ ।

व्युत्थानस्य प्रसंख्यानं हानोपायो विवेकजः ।
किञ्चित्ततोऽपि सिद्ध्यादि योगी प्रार्थयते नो हि ॥
तदा स्याद्-धर्ममेघाख्यः समाधिर्यत्र सर्वथा ।
विवेकख्यातिरातिष्ठेद्-धर्मान् वर्षेत् परांश्च यः ॥ ५० ॥

प्रसंख्यानं नाम व्युत्थानस्य विवेकाख्यः हानोपायः, तस्मात् प्रसंख्यानादपि यदा योगी किञ्चित् सिद्ध्यादि न प्रार्थयते तदा धर्ममेघाख्यः समाधिर्भवति, यत्र समाधौ सर्वथा विवेकख्यातिरवतिष्ठेद् यश्च धर्ममेघः परान् धर्मान् सार्वज्ञ्यमात्मदर्शनं चैतन्यं वर्षेत्, आत्मदर्शनरूपधर्मसेचनाद् धर्ममेघ इत्याख्यायते ॥ ५१ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ३० ।

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ३१ ।

क्लेशकर्मनिवृत्तिः स्यात् ततस्तन्मलहीनस्य ।
ज्ञानस्यानन्त्यतो ज्ञेयमल्पं स इव राजते ॥ ५१ ॥

स च धर्ममेघः क्लेशकर्म समूलान् हन्ति, ततश्च क्लेशकर्ममलहीनस्य ज्ञानस्यानन्त्याद् ज्ञेयमल्पं भवति यथा खे खद्योत ॥ ५१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ३२ ।

ततः स्वबुद्धिरूपाश्च परिणामक्रमान् गुणाः ।
कृतभोगापवर्गा हि जह्युस्तं पुरुषं प्रति ॥ ५२ ॥

ततः निष्पादितभोगापवर्गा गुणाः स्वबुद्धिरूपान् परिणामक्रमान् जह्युः तं पुरुषं प्रति न [illegible] प्रति ॥ ५२ ॥

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ३३ ।

[illegible] क्षणस्यापि परिणामोऽस्य च क्रमः ।
[illegible] निर्ग्राह्यः अनेकाप्रलयाद् सदा ॥ ५३ ॥

[illegible] परिणामक्रमः [illegible] । क्षणस्यापि [illegible] परिणामः । [illegible] आप्रलयाद् [illegible] परिणामक्रमसमाप्तिः [illegible] परिणामक्रमसमाप्तिः ॥ ५३ ॥

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ३४ ।

प्रलयो गुणकार्याणां कृतार्थानां स्वकारणे ।
पुरुषार्थशून्यानां वा कैवल्यं स्वरूपता चितेः ॥ ५४ ॥

इति सांख्ययोगाचार्यश्रीहरिहरानन्दारण्यविरचितायां
योगकारिकायां कैवल्यपादश्चतुर्थः ।

परिशिष्टम् २

श्रीगणेशाय नमः ।

पूज्यपादभगवत्पतञ्जलिमहामुनिकृत—

योगसूत्रम् ।

समाधिपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-
लब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥
दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य-
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥
विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥
विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥
वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥
यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥
परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥
ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥
ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥
तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥
इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे समाधिपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ साधनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥
अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः १५

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २६ ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २७ ॥

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥२९॥

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका
मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

तत्र स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ विभूतिपादः तृतीयः ॥ ३ ॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

तज्जयात् प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्ष
णचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्र
विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

न च तत् सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रका

...नसम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो-
भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

अथ कैवल्यपादः चतुर्थः ॥ ४ ॥

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥
जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥
निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥
तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥९॥
तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥
हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ ११ ॥
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥
परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥
वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥
न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥
सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥
न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥
एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥
चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥
चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥
तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥
विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥
तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥
प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्य-
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे कैवल्यपादश्चतुर्थः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

समाप्तञ्च योगसूत्रम् ।

परिशिष्टम् २

॥ श्री ॥

वर्णानुक्रमसूत्रसूची ।

अ

पृ०		पा०	सू०
११	अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्	४	१२
२	अथ योगानुशासनम्	१	१
१४८	अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या	२	५
४१	अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः	१	११
२६१	अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः	२	३९
३८	अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा	१	१०
४४	अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः	१	१२
१४२	अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः	२	३
१४८	अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्	२	४
२६०	अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्	२	३७
२५८	अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः	२	३५
४८	अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः	२	३०

ई

६३	ईश्वरप्रणिधानाद्वा	१	२३

उ

५६	उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च	३	३९

ऋ

१०६	ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा	१	४८

ए

परिशिष्टम् ४

अथ पाश्चात्यसूत्रपाठः ।

[illegible]

पा० यो०सू०

१ २५ [illegible] ॥ १ ॥

२ १८ [illegible] ॥ २ ॥

३ ४ एकमेव दर्शनं [illegible] ॥ ३ ॥

३ ६ [illegible] ॥ ४ ॥

४ ६ [illegible] ॥ ५ ॥

२ ६ { महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं [illegible] ॥ ६ ॥
२ ५२ {

२ २० अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव [illegible] ॥ ७ ॥

२ २२ [illegible] ॥ ८ ॥

२ १५ [illegible] ॥ ९ ॥

२ २३ [illegible] ॥ १० ॥

२ १४ [illegible] ॥ ११ ॥

४ ५३ [illegible] ॥ १२ ॥

४ ३ [illegible] ॥ १३ ॥

४ २१ [illegible] ॥ १४ ॥

४ ७४ [illegible] ॥ १५ ॥

४ १४ [illegible] ॥ १६ ॥

४ १६ [illegible] ॥ १७ ॥

४ १५ } [illegible]
१६ } [illegible] ॥ १८ ॥

४ १६ [illegible] ॥ १९ ॥

४ १८ [illegible] ॥ २० ॥

४ १८ [illegible] ॥ २१ ॥

इति पाश्चात्य सूत्र ।

परिशिष्टम् ५

वर्णानुक्रमेण पञ्चशिखसूत्रसूची ।

अ—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ ७ ॥

अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन् न दर्शनमन्यच्छङ्कते ॥ २ ॥

आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच ॥ १ ॥

ए—एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिः ॥ १६ ॥

एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् ॥ ३ ॥

ज—जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु ॥ ११ ॥

त—तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः ॥ ९ ॥

तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत् सम्प्रजानीते ॥ १४ ॥

तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति ॥ १९ ॥

ध—धर्मिणामनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणामप्यनादिसंयोगः ॥ ८ ॥

प—प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात् तथा गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात् उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेष समानश्चर्चः ॥ १० ॥

प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

ब—बुद्धितः परमपुरुषमाकारशीलविद्याऽऽदिभिर्विभक्तमपश्यन् कुर्यात् तत्रात्मबुद्धिं मोहेन ॥ ४ ॥

म—महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्ते ॥ ६ ॥

मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्यः ॥ १२ ॥

य—ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयन्ति ॥ २० ॥

र—रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते ॥ १८ ॥

व—व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्यमानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धः ॥ ५ ॥

स—स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति ॥ १७ ॥

स्यात् स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम् । कस्मात् । कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यति ॥ [illegible] ॥

[illegible] दोषान् येषां पूर्वां [illegible] निवृत्तिमार्ग ॥ [illegible] ॥

परिशिष्ट ६

पातञ्जलदर्शनभाष्यादिष्वागतानां विशिष्ट

पदादीनामकाराद्यनुक्रमः—

॥ इति ॥

परिशिष्टम् ७

श्री

भाष्यशुद्धिपत्रम्

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
दृति	वृत्ति	१७	२	प्रयो	प्रयो	३८६	४
स्वप	स्वप	६५	३	चित्त	चित्त तदेव०		
स्वात्र	स्वात्मानु	[illegible]५	१		नागर	३९९	३
भूपि	भूयमपि	२३१	१	कृष्ण।	कृष्णा	,,	७
नामि	नामि	२६८	१	स्वाद	स्वद्	४००	३
सयमा	सयमो	२८६	४	नमिनि	नैमिति	४०४	२
अर्यापिका	अर्यापिको	२९८	४	[illegible]	[illegible]	४२७	४
तया	तर्यो	३६९	१	नमूत	नदुमूत	४५०	२
निद्राल	निद्रालु	३८५	३				

परिशिष्टम् ८

भामत्याः शुद्धिपत्रम्

अशु०	शु०	पृ०	पं०
स्थूल	स्थूल स्थूलभूतेन्द्रि० गङ्गाद्यध्येयाविषय इत्यर्थः	५१	५
स वितर्क	स सवितर्कः	५१	५
वितर्कविचारा	वितर्कविचारशून्या	५४	३
वाच	जात्यनुभोगरूपा कर्मविपाकास्तदनु० गुणा विपाकानुगु णा वास—	६५	१
तत्र	ते न	६५	२
धर्मिणो	मूलधर्मिणो	६६	८
ऐश्वर्येऽविद्यमाने	ऐश्वर्ये विद्यमाने	७२	४
पतत्स्वेण	प्रवाहरूपेण	८२	५
तथाऽऽत्मप्यात्मा बुद्धे	तथाऽऽत्मप्यात्म बुद्धेः	८७	२
मधुमती मधु प्रतीका	प्रथमकल्पिको मधुमती	८९	३
न हि	न हि अप्रमाणको	९६	८
तदुपारोप्त	तदुपारोपेत्	९७	७
[illegible]	[illegible]	९७	८
[illegible]	[illegible] निर्गुण	९८	१
[illegible]	समानतन्त्रान्न स समानतन्त्रात्	९८	१
[illegible]	म[illegible]—	१०३	१
[illegible]	[illegible]	१०७	[illegible]
न [illegible]न्द्रिय	न [illegible]न्द्रिय	१०९	६
[illegible]	[illegible]	११२	५
[illegible]	[illegible]	११६	१
[illegible]	[illegible]	११	३
[illegible]	[illegible]	११६	३
[illegible]	[illegible]	११[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	११[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०
महा	महद्	१२१	५
भिद्यते	भिद्यते	१२४	७
जागेत,	जागेत, तथा नि रोधभङ्गस्य प्रत्ययस्य सहका रो जागेत	१३४	१
तथा=	तथा	१४१	१
अनुभूयमाने विषयाभावे	अनुभूयमाना ईश्वरादया	१४५	२
सम्यग्	सम्य	१५८	२
क्लेशा एव	क्लेशाश्चैव	१५८	६
ततस्तु	ततस्तो	१६०	१०
परपीडाऽऽदिकम	धर्मं परपीडादि कमधर्मं	१६१	४
कर्मण	कर्मणः	१६१	६
नास्ति	नास्ति पौरुष	१६२	६
नापि	नापि तादृश	१६८	१०
गुण्य	गुणाक	१७२	१
परिणाम०	परिणाम	१८३	२
कारणादि	करणादि	१८८	६
द्विरूप	त्रिरूप	१९३	५
द्विरूपय	त्रैरूप्य	१९३	६
तद्युक्त	एतदुक्त	१९६	४
नैतन्मे	नैते	२०३	११
याऽऽयोगिनः	याऽऽगिनः	२०[illegible]	२
पुरुषार्थगता	पुरुषागता	२०[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	[illegible]	६
इति	प्रति	२१८	[illegible]
तस्मात्	तस्मा[illegible]	२१४	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२[illegible]	१
[illegible]	[illegible]	२१[illegible]	[illegible]
ज्ञानपूर्ण [illegible]	ज्ञान[illegible]	२१[illegible]	४

अशु०	शु०	पृ०	पं०
चिद्रूतिरिति	(अपपाठोऽयमिद)	२१९	५
साक्षाद्‌ग्यमान	साक्षाद् गम्यमानं	,,	७
[illegible]	[illegible]	२२२	१
यदा	यदा	२२५	५
[illegible]	[illegible]	२२६	९
[illegible]	तथा दर्शन	२२६	११
[illegible]	[illegible]	२२८	३
[illegible]	[illegible]	२२९	३
[illegible]	[illegible]	२३०	१
[illegible]	[illegible]	२३०	३
[illegible]	[illegible]	२३१	३
[illegible]	[illegible]	२३२	५
[illegible]	[illegible]	२३३	२
[illegible]	[illegible]	२४३	१
[illegible]	[illegible]	२५४	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२५८	२-४

अशुद्धं	शुद्ध	पृ०	प०
एष	एषु	२९४	३
दर्धमानस्य	[illegible]	२९६	१
अपेत —लीन	अपेतं— लीनम्	२९९	८-९
ते	ते	३०४	२
एवं	एव	३०७	८
[illegible]	विशिष्टाकाशि	३०८	३
[illegible]	[illegible]	३०९	३
[illegible]	[illegible]	३१०	१
[illegible]	[illegible]	३१०	३
[illegible]	[illegible]	३११	२
[illegible]	[illegible]	३११	४
[illegible]	[illegible]	३१२	८
[illegible]	[illegible]	३१५	३
[illegible]	[illegible]	३१६	२
[illegible]	[illegible]	३१७	१

अशु०	शु०	पृ०	पं०
प्रतिकाद	प्रतिकार्य	३८०	३
तदर्यंनि	तदर्शयति	३८३	१
तदेकधर्म्मीणां	भेदकधर्म्माणां		
गत्र साग्य	गत्र साम्य	३८४	१०
इर्ये	इत्यर्थ	३८६	४
स्वरूप	मरूप	३८९	४
जान्ना	जाता	३९२	४
पूर्वेति	अपूर्वेति	३९४	१
हीनार्या	हीनाया	३९७	[illegible]
गुणादि	गुणादि	३९८	३
भागीरथमा	भागीरथमा	३९९	३
कर्म्माकरणं	कर्म्मान्तरणं	४००	३
परिपाकानु	विपाकानु	४०१	१
विपाकोत्पत्तो	विपाकरूपा	४०३	४
सर्वेषां	सर्वेषां सर्वेषां	४०४	३
बिन्दु	बन्धु	४०६	७
महो-	महोत्पन्न		
त्पन्नो	सद्भावी	४०६	४
[illegible]	परगुणप	४१०	१
[illegible]	[illegible]		
[illegible]	मान [illegible]	४१२	५
[illegible]	[illegible]	४१२	५
[illegible]	नैकविपाकारम्भ	४१०	४
[illegible]	अतद्गु	४१९	१
[illegible]	जनुगमन	,,	३
[illegible]	[illegible]	,,	३
[illegible]	[illegible]	४२५	१
[illegible]	परिणामित	४२९	१
[illegible]	[illegible]	४२९	३
[illegible]	[illegible]	,,	५
[illegible]	[illegible]	४२०	३
[illegible]	[illegible]	४२८	२
[illegible]	[illegible]	४२९	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
वेन्	अनामीरगनुम- बहग ज्ञातृ विष- यकत्यानुगत सागातमकत्व न् नैकक्षणे गम्मा	४३०	६
एकेति। स्वाभावे एकेति। किम	नित स्वाभावमि- लुके तदभावाभावं स्यात् स्वाभावे	४३०	८
अयेति।	अयेति। न हि स लिगानिरोनव- समानतिनरस्य साक्षाद् आभा सन लुके त- स्मात् निरास्य नितान्तर स्वगरे वर्तमानस्यैवास मन्यातिरास्य सत्ताकरानीया स्यात्।	४३१	४
नेग सज्ञान	नैगमज्ञानाऽस्य ज्ञान	४३२	३
तक	तक	४३४	[illegible]
प्रदह	प्रदह	४३०	१
सिद्धेत्	[illegible] (एव- मन्यत्र)	४३९	[illegible]
परार्थ	पदार्थ	४४०	५
[illegible]	[illegible]	४४३	३–४
[illegible]	[illegible]	४४५	११
[illegible]	[illegible] कनो	[illegible] मनो	४४६	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	८
[illegible]	[illegible]	४४८	१
शुद्धता	शुद्धता	४४९	[illegible]
[illegible]	[illegible]	४५०	१

॥ श्री ॥

परिशिष्टम् ९ ।

तत्त्ववैशारद्याः शुद्धिपत्रम् ।

अशु०	शु०	पृ०	प०	अशु०	शु०	पृ०	प०
शावद	शब्द	७	९	जन्म=	जन्म् सञ्जन्म=	४२	३
र्काग	गनि	११	[illegible]	न्तरानु	न्तरानुभूतस्यानु	”	११
वंहनि	धंचिन्द्रति	”	४	चितध्ये	चिन्ध्ये	४४	४
निमिन	निर्मिन	१२	६	विमल	विमलता	४५	३
रजो	रजो	१४	६	निमा	निदमा	४६	४
नतमो	तमो	”	७	दिपदेषु	भिपदेषु	४८	६
शनि	शक्ति	१५	४	पद्दन्ते	पद्यन्ते पद्दन्ते	”	८
कयन्य	कपन्द	१८	११	नन्यापेक्षे	नन्य ज्ञ	५१	४
दर्शित	दर्शित	१९	५	हिरदं	विपद	५२	४
घर्ण	र्णत	”	१०	छहद	छहर	”	५
देयो	दोषो	२०	४	दीचूल	[illegible]	”	”
गिन	मिन	२१	१	हद	हर	”	६
शोगो	शोणो	२३	५	त्रिष्ठ	त्रिष्ठं	५४	३
डिति	ढिरिनि	”	”	हिदृशानां	विदृशानां देवानां	५७	”
स्वदर	स्थाप	२४	३	[illegible]	[illegible]	६०	१
गिना	शिनाऽशिना	”	४	[illegible]	[illegible]	”	४
गिणा	शिणा	”	८	[illegible]	[illegible]	६१	४
इति ।	[illegible]			[illegible]	[illegible]	६३	१
				[illegible]	[illegible]	”	३
				[illegible]	[illegible]	”	”

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
मान्नो	मान्नो	”	”	मिमत	मिमतं	१०२	७
पुरुष	पुरुष	”	१४	परम	परम	१०६	१
दाना	दाना	७०	६	नये	नये	१०७	२
योवि	योर्वि	”	९	भिषेतु	भिषेतु	१०९	७
हरा	हरा	”	११	मूर्त्तं	मूर्तं	११०	३
निर्मुक्ति	निर्मुक्ति	७१	९	जगितुं	जगितु	१११	२
क्रिति	क्रिति	७४	४	तत्पूर्णो	तत्पूर्णो	”	४
कश्चिद्	कश्चिद्	”	५	ज्ञातो	ज्ञाथो	”	७
विरत	विरत	७६	१	नतत्	नैतत्	११२	२
भोगाय	भोगाय	७७	२	तर्हि	तर्हि	११३	६
नते	नते	८०	१	घटा	घटा	११४	३
दर्शन	दर्शन	”	२	तन्वत	तन्वैत	”	”
मनमन	मनमन	८१	८	नगार	नगार	११६	६
ममने	ममने	८२	३	व्यापक	व्यापक	”	”
नन्ते	नन्ते	८३	२	स्पूरत्व	स्पूरत्व	११७	३
रागा	रागा	८९	९	रन्न	रन्न	”	५
कोतन	कोतन	९०	५	चतुर्थि	चतुर्थि	१२०	१
तदुपाने	तदुपाने	९१	६	नुमानान	नुमान	”	३
[illegible]	कश्मिात्	”	८	नामान्न	नमान न	१२२	३
[illegible]	[illegible]	९२	३	पुरुषो	पुरुषो	”	८
[illegible]	[illegible]	९३	२	लिङ्गस्य	लिङ्गस्यै	”	”
[illegible]	प्रगति	”	३	द्वानर	द्वानर	१२९	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	४	क्रिमि	क्रिमि	१३२	४
[illegible]	[illegible]	”	८	प्राप्त	प्राप्त	१३३	५
[illegible]	[illegible]	”	१२	भूमा	भूमा	१४२	५
[illegible]	[illegible]	[illegible]	६	मूतन	मूतमान	”	६
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	सांश	सांश	१४२	८
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१४३	४
[illegible]	[illegible]	”	१०	पुरु	पुरु	१४६	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	१४६	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	४	[illegible]	[illegible]	”	६
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	१४७	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	११	[illegible]	[illegible]	”	३
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	१०२	२	[illegible]	[illegible]	”	१०

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
प्रधानो	प्रधानो	१५०	५	स्वरूपं	स्वरूप	२०९	३
हि	हि	१५१	४	सुखजन्ना	सुखजन्य	२१०	२
दार्थ	दार्थं	”	५	[illegible]	[illegible]	”	३
पदार्थ	पदार्थं	”	११	चैतन्य	चैतन्य	२१४	७
दार्ढ्यां	दार्ढ्यं	१५२	४	तेऽस्मद्या	तोऽस्मद्या	२१५	४
पुष्प	पुरुष	१५३	३	उक्ते	उक्त	२१६	२
[illegible]	[illegible]	१५७	८	क्लेश	क्लेश	”	७
तुर्यो	तुभ्यं	१६१	४	[illegible]	[illegible]	२१७	१
घ्रदन्न	घ्रदन्य	१६१	८	पीना	परिणा	२१८	३
द्वादश	द्वादश	”	१०	कर्म	कर्य	२२०	०
स्वपरा	स्वपरा	१६३	४	त्रिगुणी	त्रिगुणी		४
ध्यानतो	ध्यानतो	१६५	३	मध्या	मध्य	२२१	४
[illegible]	[illegible]	”	४	मुक्त	मुक्त	२२३	५
[illegible]	[illegible]	१६६	४	[illegible]	[illegible]	”	११
साक्षाद्	साक्षात्	१६७	२	इति	इति	२२७	१
[illegible]	[illegible]	१६८	०	[illegible]	[illegible]	२२७	२
[illegible]	[illegible]	१६९	३	[illegible]	[illegible]	२२९	१
[illegible]	[illegible]	१७१	५	[illegible]	[illegible]		४
[illegible]	[illegible]	१७३	६	[illegible]	[illegible]		८
पुण्य	पुण्य	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२३०	४
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”	”
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	८
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२३६	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२३८	१
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	८
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
दव	देव	२४६	३	केनूर	केयूर	"	१९
तन्मना	तन्मूभा	२४७	५	सद्गुग	सद्गुग	"	२०
नर्तन्या	नर्तन्या	२४९	१	प्रतम	प्रथम	२८३	५
विरर	विहिर	"	५	दव.	दय	२८५	५
स्रो	स्त्री	२५०	५	भिनु	भिनु	२८६	१
[illegible]	श्रणस्य	"	८	गागि	योग	२८६	४
शाली	शाल्वी	"	९	निर्वि	निर्वि	"	"
विकल्प	विस्कप	२५९	१	सद्म	सद्म	"	५
एव	ते एवाप	२६०	५	मुगते	भूयते	२९१	५
डिन्द्रिया	इन्द्रिया	२६१	५	साध्य	साम्य	२९२	३
[illegible]	किम्प	"	६	माणी	माणी	२९३	३
दिवत्तु	वित्तु	"	१०	गनय	वचन.	२९४	७
भाग.	भाग	२६२	२	स्याह	स्याह	"	८
परेन	परेरमं	"	४	मस्ना	मम्ना	२९५	७
रद्	तद्	२६४	३	निदिष्ट	निर्दिष्ट	२९६	६
गार्न	शार्न	२६६	१०	मुते	भुते	२९७	६
पर्गाद.	पर्याद्ध	"	"	भामि	भर्मि	"	"
कैम	कोग	"	"	गिक	गिक	"	८
[illegible]	लिग	२६७	९	नस	नर्ती	२९९	१
[illegible]	पूरके	२६८	७	वसते	वर्तेते	"	३
गव	गाव	२७०	१	तुन्त	न्तत्तु	३००	३
[illegible]	शाग	२७१	१	भुगने	भुगते	३०२	३
[illegible]	तदा	"	९	गम्म	गम्भ	३०३	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	प्राम	[illegible]	"	३
[illegible]	गान	"	८	क्षिना	क्षिना	३०४	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	८	[illegible]	[illegible]	"	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	८
[illegible]	[illegible]	"	[illegible]	[illegible]	भाग	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	"	८	[illegible]	[illegible]	३११	[illegible]
[illegible]	[illegible]	"	[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	६		[illegible]	"	"
[illegible]	[illegible]	"	[illegible]	[illegible]	[illegible]	"	८
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	१०	[illegible]	[illegible]	"	१०

अशु०	शु०	पृ०	प०	अशु०	शु०	पृ०	प०
अंह	मंहं	३१५	४	स्वचक्षु	चक्षु	३५४	४
परोक्षा,	अपरोक्षा,	३१७	२	मानी	मानी	”	५
गृहा	गुहा	३१८	३	सूत्र	सूत्र	३५५	५
क्रिनया	क्रिया	”	८	स्थित	स्थित	३५७	१
तथा तथा	यथा यथा	”	”	काम	काम	३५९	८
दत्त	दक्ष	३१९	९	टङ्का	टङ्का	”	११
पुनर्दं	पुनार्दं	३२०	९	विद्या	विद्या	३६०	१
देभ्यो	देभ्यो	”	११	दृष्टा	दृष्टा	३६१	१
शुभ	शुभा	३२१	१०	सयमा	संयमा	”	६
मर्द	मर्द	३२२	९	मीया	मीया	३६३	६
पश्य	पश्य	३२३	७	स्वर्ग	स्वर्ग	”	”
कम	कम्	”	१४	वर्ज	वर्ज	३६३	९
स्यक	स्यक	३२४	३	मर्दे	धर्मे	३६४	१
माध	मार्ध	”	९	माछ	[illegible]	”	”
नय	नय०	३२७	११	पूर्वेभ्यो	पूर्वेभ्यो	”	९
स्मागो	स्मानो	”	”	मर्थं	[illegible]	३६५	२
[illegible]	[illegible]	”	१०	माह	[illegible]	३६६	१६
माया	मायया	३२९	७	[illegible]	[illegible]	”	१०
स्थपि	स्यपि	३३२	४	[illegible]	[illegible]	३६७	१
पूर्वपु	पूर्वेपु	”	७	[illegible]	[illegible]	३६९	७
र्दाग	र्दागम्	[illegible]	६	[illegible]	[illegible]	३७०	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”
[illegible]	[illegible]	”	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	६
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	देव	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
तीति	तीति	३८५	७	वेगत्व	वेगत्व	"	७
ज्ञा०	ज्ञान	३८६	१	नत्र	नैत्र	"	८
पूर्व	पूर्वं भिन्नदेशपरि	"	३	ग्यित	नियत	"	११
मन्नदेशप्रानि				नोप	नोप	४१९	३
देशस्था	मन्नदेशस्था	"	४	मात्र	मात्र	"	५
[illegible]	मांश	३८८	२	कानि	कानि	"	७
भूमि	भूमिः	"	६	माति	मीति	"	९
कैवल्य	कवल्य	३८९	२	तद्देश	तद्देश	४२०	२
[illegible]	मर्नमे	"	५	पाणा	पमाणा	"	१३
ता	तत्र	३९१	५	भनु	भनु	"	१५
[illegible]	क्षमी	३९२	२	रथण	रण	४२१	९
[illegible]	भिज्ञा	"	६	पहनू	पहनू	४२२	५
[illegible]	पुरस्ता	३९४	१०	प्राहि	प्राहि	"	६
[illegible]	मध	३९९	४	नितेन	नितेन	"	१०
[illegible]	ष्मा	४००	४	तेर्णा	तेणा	"	१२
[illegible]	पादादेर"	४०३	२	[illegible]	प्रज्ञा	"	१३
[illegible]	स्वर्ण	"	३	मोभार	सामार	४२४	५
[illegible]	[illegible]	४०४	२	पक्षो	पुक्षो	४२६	२
[illegible]	[illegible]	४०५	१	ज्ञात	ज्ञात	"	३
[illegible]	पारा	"	११	स्वर्ण	स्वर्ग	"	"
[illegible]	[illegible]	४०६	३	मर्ग	मर्ग	४२७	१
[illegible]	[illegible]	"	१०	पीणा	परिणा	४२	[illegible]
[illegible]	[illegible]	४०७	१	मार्ग	भाग	"	[illegible]
[illegible]	निरपर्य	"	[illegible]	शुद्ध	शुद्धि	४३२	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३
[illegible]	[illegible]	४१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	"	"	[illegible]	[illegible]	"	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	"	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	"	"	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	"	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
मिशा	मिक्षा	४४३	५	मस्यो	मस्थो	"	"
हद्र	हद्रा	४४४	२	पस्य	पस्य	"	६
दामि	दाम्नि	४४५	२	शाखा	शाखा	४५२	८
शद्रु	शंद्रु	४४६	५	नि	हनि	"	११
पुन	पुन	"	६	सुव	सुवं	"	"
एदो	एदो	४४८	१	अनन्त	अनन्तु	"	१०
मस्तु	मस्तु	"	३	मान	मान	४५३	४
ध्यामि	ध्यामि	"	"	ऊरू	ऊरू	"	८
रहस्या	रहस्या	"	८	घाय	घर्यं	४५४	६
आरह	जामन	"	९	कस्मू	कस्मू ॥१॥	४५०	८
नित्य	नित्य	४५१	१				

इति ।

परिशिष्टम् १०

पातञ्जलरहस्यशुद्धिपत्रम् ।

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
स्तमिसो	स्तमितो	२४	१	यम	[illegible]	१४०	१
ईश्वरं	ईश्वरं	३५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१४१	८
[illegible]	[illegible]	६६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१
रजतस्तया	[illegible]	७०	१६	[illegible]	[illegible]	१४१	१
समासे	समासे	७७	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	८
सगानि	सगानि	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१
गोविस्तरिश	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	११३	१	[illegible]	[illegible]	१८६	१
[illegible]	[illegible]	११८	१	[illegible]	[illegible]	१८८	२
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१९३	३
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०
[illegible]	वियोति	२१७	१
[illegible]	रेखा	२२१	१
[illegible]	भौतन्या	२२४	५
[illegible]	नैमान्तिक	२२८	३
[illegible]	मिलात्	२३०	४
[illegible]	तत् पु	२३१	२
[illegible]	दर्शन	२३४	१
[illegible]	नर्मन	२४१	५
[illegible]	शोभा	२४३	२
[illegible]	[illegible]हेतुरे।	२४४	२
[illegible]	[illegible]	२४५	३
[illegible]	स्रांग	२४६	१
[illegible]	तानं	२४६	२
ननुवर	तनुवर	३३४	२
[illegible]	[illegible]	३३६	[illegible]
पारिम विकी	पारिमाविकी	३५४	१
[illegible]	अर्णवतर	३६३	१
[illegible]	[illegible]	३६५	२
मागा	मागा	३६७	२
जलस्या	जलस्या	३७१	१
पममता	पमता	३७१	३
[illegible]	[illegible]	३७६	१
[illegible]	[illegible]	३७६	१
[illegible]	[illegible]	३७७	१
[illegible]	[illegible]	३७८	३
पाये	पायो	[illegible]	[illegible]

परिशिष्टम् ११

वार्त्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशु०	शु०	पृ०	प०
अगो	अतो	५	६
मिथ्याद्यधानार्यं घच	मिथ्यादधानार्थंकच	७	१
आप्ययो	आप्ययो	”	”
मार्दमांघ	मार्दमौम	”	४
तमोधर्मो	तमाधर्मो	८	९
मृदमृम्मो	मृदमृम्यो	८	१३
पिनर्दकानुगत	पिनर्कानुगत	१०	१
एव	एव	”	३
रूपत्वाद्	रूपत्वाद्	”	६
परिमाणस्य	परिणामस्य	”	७
तत्त्वाद्यो	तत्त्वाद्यो	”	११
गृहेण	सूत्रेण	”	१६
प्राप्तात्	प्राप्तात्	”	१९
तावदेव	तावदेव	”	२१
दृतिभि	दृतिभि	”	२४
ऽवस्थानमिति	ऽवस्थानमिति	१३	९
मलधर्मिचम	मलधर्मिचार	१४	५
[illegible]	[illegible]	१५	८
ऽपरिणामिना	ऽपरिणामिनी	१६	७
[illegible]	[illegible]	१६	११
[illegible]	[illegible]	१८	७
धर्मादि	धर्मादि	”	८
[illegible]	[illegible]	”	१०
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	६
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	प्रतिबिम्ब	२१	२०
[illegible]	[illegible]	२२	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२२	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
प्रतिबिम्ब	प्रतिबिम्ब	२२	३०
कर्तृत्वे	कर्तृत्वे	”	३३
तुल्या	तुल्या	”	३४
पृथगकरो	पृथगाकारो	”	३६
चित्ते	चित्ते	”	३७
स्वामिन	स्वामिन	२३	५
किमिदयत	किमित्यत	”	७
महतत्व	महत्तत्व	”	१६
ग्रहुभिच्छा	ग्रहुभिच्छा	२४	१
[illegible]	[illegible]	”	१२
[illegible]	[illegible]	”	”
[illegible]	[illegible]	२५	१
......	[illegible]	”	१३
[illegible]	[illegible]	२९	६
[illegible]	[illegible]	३०	६
[illegible]	[illegible]	३१	३
[illegible]	[illegible]	३१	१८
[illegible]	[illegible]	”	१९
[illegible]	[illegible]	[illegible]	१८
[illegible]	[illegible]	४०	३
[illegible]	[illegible]	४०	१
[illegible]	[illegible]	”	१२
[illegible]	[illegible]	[illegible]	१
[illegible]	[illegible]	”	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	”	६
[illegible]	[illegible]	”	६
[illegible]	[illegible]	[illegible]	८
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	६
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०
कजाज्जायत	क्रमाज्जायत	५३	१०
व्याचष्ट	व्याचष्टे	५५	५
पयन्त	पर्यन्तं	,,	७
लम्वने	लम्वने	,,	८
मुलङ्घ्य	मुलङ्घ्य	५७	५
विदेह	विदेह	५८	१
तयाप्रकृति	तथा च प्रकृति	,,	८
सूत्र	सुत्र	,,	१२
परवैराग्य	परवैराग्य	,,	१३
व्याचष्ट	व्याचष्टे	६०	२
यवेग	सवेग	६३	१
समाधिर्भाव	समाधिर्भाव	,,	५
सप्नज्ञातो	सम्प्रज्ञातो	,,	८
त्वधिमात्र	त्वधिमात्र	,,	,,
याभिमान	याभिमान	,,	१०
ब्रह्मात्मना	ब्रह्मात्मना	६४	१
भोक्त्रयेनेन	भोक्तृत्वयनेन	६५	८
पुरुषे	पुरुषे	,,	१३
तदा	तथा	६६	१
वदेव	वदेव	,,	,,
मुख्यमेव	मुख्यमेव	,,	१०
द्विलग	द्विलक्षण	६६	१४
केवल	केवल	६७	४
वन्धन	वन्धन	,,	७
जीवयो	जीवयो	,,	१३
स्वभिमान	स्वभिमान	,,	१५
दुःख	दुःख	,,	२१
मभ्युगन्तु	मभ्युपगन्तु	६८	१
विनवेश	विनिवेश	,,	८
विरोधाच्च	विरोधाच्च	,,	९
सत्त्व	मत्त्व	६९	१
सनिमित्तक	सनिमित्तक	७०	२
चश्च	चेश्च	७२	१
विषयत्वेन	विषयत्वेन	,,	४
सर्वैश्वर्यं	सर्वैश्वर्यं	,,	१०
विधाता	विधाता	७२	४
चाभेदवाक्यानि	चाभेदवाक्यान्येव स्वार्थपराणि भेदवाक्यानि	,,	१५
ब्रह्माण्डा	ब्रह्माण्डा	७३	१
चैतन्यस्यै	चैतन्यस्यै	,,	३
जीव	जीव	,,	,,
सत्वादि	सत्त्वादि	,,	५
देशसम्बन्ध	देहसम्बन्ध	,,	८
वृश्चिक	वृश्चिक	७३	१२
विम्बस्य	विम्वस्य	,,	१९
लिङ्गादिभि	लिङ्गादिभिः	,,	२३
कालस्यापि तथा	कालस्थायितया	,,	२५
धर्म्मादि	धर्म्यादि	,,	२७
तथैव	तथैव	,,	३८
बीज	बीज	७४	८
यदित्यर्थ	वदित्यर्थः	,,	१०
ब्रह्मान्तर्यामि	ब्रह्मान्तर्यामि	७६	१
पर	पर	,,	७
भाव्यवत्	भाव्यवत्	७७	१७
स्वभाव	स्वभाव	,,	,,
वैषम्य	वैषम्यं	,,	,,
रागद्वेषाभ्यां	रागद्वेषाभ्यां	,,	१८
विद्यमान	विद्यमाना	७८	२
महेश्वरा	महेश्वरा	७९	५
सवजीव	सर्वजीव	८०	२
दिव्ययनेभ्य	दिभ्य	८१	१
विमृष्य	विमृश्य	,,	७
नन्दति	नन्दन्ति	८४	११
स्यानयो	आनयोः	,,	१४
यच्छेद	यच्छेद	८५	१५
क्रियाणां	क्रियाणां	,,	१८
शब्दानां	शब्दानां	,,	१९
अन्यच्चा	अन्यच्चा	८६	५
भावार्थ	भावार्थ	,,	६

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
चेतन	चेतने	८६	१२	विषयान्तर	विषयान्तर	१०७	९
सर्व	सर्वं	,,	१३	चार्जव	चार्जव	१०८	११
प्रतिदेव	प्रतिदेव	,,	१४	एवमथ	एवमर्थं	११०	४
व्याचष्ट	व्याचष्टे	,,	१५	कथेयते	कथ्यन्तो	,,	६
सामर्थ	सामर्थ्यं	८७	७	[illegible]	[illegible]	१११	६
व्याविष्यात	व्याविष्यात	८८	११	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते	,,	१२
केवल	केवल	९१	४	मर्दस्तक	मर्दस्तक	,,	१४
सामान्ये	सामान्यो	,,	५	[illegible]	[illegible]	११२	४
भाष्यानु	भाष्यानु	,,	६	[illegible]	[illegible]	,	५
दुर्बल	दुर्बल	९६	११	निर्हेतु	निर्हेतु	,,	९
तर्कना	तर्कना	९७	९	[illegible]	[illegible]		
सुनिता	सुनिता	,,	११	न हि	नहि	,,	११
[illegible]	[illegible]	,,	१२	[illegible]	[illegible]	,,	१५
[illegible]	[illegible]	९८	४	[illegible]	[illegible]	,,	१
[illegible]	[illegible]	,,	६	[illegible]	[illegible]	११३	४
[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	,	८
	[illegible]	,,	९	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	९९	१		[illegible]	,	८
[illegible]	व्याचष्टे	१००	२	[illegible]	[illegible]	,,	९
निर्गीत	निर्गीत	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	११४	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	१४	[illegible]	[illegible]	११५	[illegible]
[illegible]	[illegible]	१०१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,	१०
[illegible]	[illegible]	१०२	१०	[illegible]	[illegible]	,	११
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	११६	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	११७	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१०

अशु०	शु०	पृ०	पं०
दानवत्	दानत्ववत्	१२३	११
सयोग	संयोग	,,	१३
विशिष्ठ	विशिष्ट	,,	२१
स्थूलेऽर्थ	स्थूलार्थ	१२४	१५
रूपाम्र	रूपाश्च	,,	१८
महीत्रादि	महीत्रादि	,,	१९
४ल्हादमात्रो	ह्लादमात्रो	१२५	२
ल्हादवतो	ह्लादवतो	,,	४
ल्हादशून्य	ह्लादशून्य	,,	५
तस्मादवा	तस्मादवा	,,	६
सर्वोर्थग्राही	सर्वार्थताग्राही	,,	१४
वान्तभेदेन	वान्तरभेदेन	,,	७
भूतायति	भूतार्थेति	,,	१४
स्फुट प्रत्यक्ष	स्फुट प्रत्यक्ष	,,	१५
दित्यर्थः तथाच	दित्यर्थं, लोकान्तर- मिति शब्द पूर णीय	१२६	१
निर्विचारासा	निर्विचाराम	,,	३
चितस्येति	चित्तस्येति	,,	६
तत्रेस्यनेन परा	तत्रेत्यनेन न परा	,,	७
तस्याव्याप्तिः	तस्मायव्याप्ति	,,	११
ऋतम्भरो	ऋतम्भरो	,,	१०
प्रज्ञाभ्यामन्य	प्रज्ञाभ्यां श्रवणम ननाभ्यामन्य	१२७	६
वच्देदकेन	वच्छेदकेन	१२८	५
विशेषरूपे	विशेषरूपे	,,	६
विशेष स्येति	विशेषस्येति	,,	८
द्रव्यादिपर	द्रव्यत्वादिपरः	१२९	४
सथ वा	अथ वा	,,	५
वतमाना	वर्तमाना	,,	,,
खिल्पुरुषे	खिलपुरुषे	,,	६
धमस्यापि	धर्मस्यापि	,,	७
विमुक्ते	विमुक्ते	,,	९
प्रपचिनम्	प्रपञ्चिनम्	,,	११
तस्माच्छुनेति	तस्माच्छुतेति	,,	१२
निर्विशेष	निर्विशेष	१२९	१३
समार्थीति	समार्थीति	१३०	१
पर्यन्तं	पर्यन्त	,,	२
सर्वेषां	सर्वेषा	,,	५
संस्काराणां	सस्काराणां	,,	,,
उदुद्ध	उद्बुद्ध	,,	७
सकारा	संस्कारा	,,	८
त्वावच्छिन्ना	त्वावच्छिन्ना	,,	१०
व्यक्त्या	व्यक्त्या	,,	१३
अय भाव·	अयं भाव	१३१	१
वैजात्य	वैजात्य	,,	६
मध्ये वा	मध्ये च	,,	७
इत्याद्यागामि	इत्यागामि	,,	९
तावदेव	तावदेव	,,	१२
कार्यादेव	कार्यादेव	१३२	१
सकारयो	संस्कारयो	,,	७
सकारस्य	सस्कारस्य	,,	१२
परपरया	परंपराया	,,	१६
संकराणामपि	सस्काराणामपि	१३३	२
स्वरूपेत्यादीनि	स्वरूपेत्यादीनि	१३५	१
मित्याशय·	मित्याशय	,,	५
शास्त्रेषु	शास्त्रेषु	,,	७
दुःख भुञ्जीयेति	दुःखमाभुञ्जीयेति	१३६	२
सांख्यस्यैव	सांख्यशास्त्रस्यैव	,,	३
प्राक्त	प्रोक्त	१३७	१
नव	नैव	,,	३
ग्रहणमित्यर्थ	ग्रहणमित्यर्थं	१३९	३
मदर्पणम्	मदर्पणम्	,,	८
मित्यर्पण	मिन्यर्पण	,,	६
अर्पण	अर्पण	,,	९
गौणी	गौणी	१४०	१५
इकारेणव	इकारेणैव	,,	१६
पादोक्त	पादोक्त	,,	१७
मानतया	मानतया	१४१	५
काङ्क्षाया	काङ्क्षाया	,,	६

शुद्धिपत्रम् ।

अशु०	शु०	पृ०	पं०
कर्तव्या चरमा	कर्तव्या चरमो न रमा	१४२	२
दद्वारा	दृढ्द्वारा	१४३	१
स्यायुर्मांसं	स्यायुर्मांस	,,	४
सर्वदामेव	सर्वदामेव	,,	५
भूमिव	भूमिव	,,	९
पञ्चमदध्याया	पञ्चमदध्याया	,,	११
स्यायमार्ग	स्याव्यमार्ग	१४४	१०
विवदेऽर्मा	विवेकेऽर्मा	,,	,,
रोगयत्या	रोगयत्या	,,	१२
चरमानुपति	चरमानुपपत्ति	,,	१४
कद	कप	,,	१५
रामा	राम्या	,,	१८
प्रवृ	प्रवृ	,,	,,
दिवेके	विवेके	१४५	२
सामर्थ्य	सामर्थ्यं	,,	३
तत्व	तत्त्व	,,	४
गुणे	गुणे	,,	६
पाते	पाते	,,	,,
विपरीत	विपरीत	१४६	९
मध्यदा	मध्यदा	,,	१०
नदीति	नदीति	,,	,,
यथपरागद	यथपरगिह	१४७	४
शिथिलेत्	शिथिलत	,,	८
चतुष्य	चतुष्य	,,	११
[illegible]	[illegible]	१४८	२
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
कुस्यो	कुस्योन्नु	१५३	१५
राकारार	राकार	१५४	५
नियमस्यात	नियमनस्यात	१५६	१
क्रियत	क्रियत	,,	१४
द्वेषम्यस्यापि	द्वेषस्यस्यापि	१५७	४
सुत्रवाक्यार्थे	सुत्रवाक्यार्थे	,,	५
मध्य	मध्य	,,	८
प्राप्ति	प्राप्ति	,,	११
सुख्याप्यतु	सुख्यप्यतु	,,	१२
जन्यादेन	जन्यादेन	१५८	१
इप	इय	,,	२
न दद्यत	न दद्यत	,,	३
निरवनी	निरवानी	,,	८
दर्कस्तथा	दर्कैस्तथा	१५९	६
प्रामाण्येन	प्रमाण्येन	,,	,,
दाहेन च	दाहेनैव	,,	९
कदा चलित	कदाचलित	१६०	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०
दु खवत्	दु खवत	१७२	,,
दु खयोश्च	दु खयोश्च	१७५	४
दपवग	दपवर्ग	,,	७
रूपेण	रूपेण	१७६	४
दृष्टया	दृष्टया	,,	१
दु खमिति	दु खमिति	१७८	३
शारीरकर्मा	शारीरकर्मा	,,	९
शापाशीर्वादज	शापाशीर्वादज	,,	११
सुखदु खे	सु खदु खे	१७९	३
निरुपधि	निरुपाधि	,,	५
दर्शिनमपि	दर्शिनामपि	,,	७
निरुपधि	निरुपाधि	,,	,,
विषय	विषय	१७९	११
ल्हादो	ह्लादो	,,	,,
पुत्रादिमय	पुत्रादिमय	,,	४
परिणामादेदु ख-मिति	परिणामादुदु खप-रिणामदु खमिति	,,	५
योध्यम्	बोध्यम्	१८१	५
स्याभिप्राय	स्याभिप्राय	,,	१२
मिवेश्वर्यं	मिवैश्वर्यं	१८२	८
जडयस्तु	जडवस्तु	१८४	१
द्रव्यरूपा	द्रव्यरूपा	,,	५
रूपादिवतिष्व	रूपादिवत्त्वि	,,	१४
मात्रस्यैव	मात्रस्यैव	,,	१५
प्रतिपादकमेव	प्रतिपादकमेव	१८५	९
स्याप्याना	स्याप्मना	१८७	११
पुरुपे	पुरुषे	,,	१६
दुख हेतु	दु खहेतु	१८९	६
स्वतन्त्र	स्वतन्त्र	१९१	४
सयोगश्च	संयोगश्च	,,	१८
सृष्टि	सृष्टि	,,	२०
दृष्टान्ते	दृष्टान्ते	१९२	१
तार्त्तकण	तार्त्तिकेण	,,	७
हृदिमस्व	बुद्धिमत्त्व	१९३	१२
प्रमाण त्रिगुणा	प्रमाणं रूपाणां चेन्द्रियाणां त्रिगुणा	१९४	७
त्मकानां	त्मकानां	,,	,,
विशेषणरूप	विशेषणैरूप	१९५	४
द्रव्यत्व	द्रव्यत्वं	,,	७
सवगुणा	सर्वगुणा	,,	८
एत एव	अत एव	१९७	५
साम्यावस्था	साम्यावस्था	१९८	३२
साम्यावस्था	साम्यावस्था	,,	३९
वर्गाय	वर्गार्थं	१९९	६
शब्दादय	शब्दादय	,,	७
वृत्यर्थ	वृत्यर्थे	,,	११
शब्दादि	शब्दादि	,,	१३
जडत्व	जडत्व	२००	८
तावेतावति	तावेतावेति	,,	१५
कृतावअन्वय	कृतावन्वय	,,	,,
चतुष्टय	चतुष्टय	२०२	७
सूक्ष्मेऽपि	सूक्ष्मेऽपि	२०४	४
शब्दादि	जन्मादि	,,	१०
स्वरूपस्य	स्वरूपस्य	,,	१२
तथाप्यस्ति विशेष	तथाप्यविशेष	,,	१४
व्यञ्जक	व्यञ्जकं	,,	१८
देहस्य	देहस्य	,,	२३
सत्त्वलोप	लिङ्गलोप	२०५	६
शरीरादिभ्यश्च	शरीरशरीरादिभ्यश्च	,,	८
विग्रह	निग्रह	,,	९
सत्ताप्रामान्या	अप्रत्तामामान्या	,,	१३
परमार्थिकासत्ता	पारमार्थिकसत्ता	,,	,,
प्रलयेष्वसत्त्वात्	प्रलयेष्वसत्त्वात्	,,	१४
स्वाप	स्वाप	२०६	१४
स्थिरतत्त्व	स्थिरतत्त्वेन	२०७	९
व्यक्तरूपा	व्यक्ताव्यक्तरूपा	,,	२०
श्रोया	श्रोता	,,	३४

अशु०	शु०	पृ०	प०
कपात्र	कपाल	२०८	१
मग्न	मग्न	,,	२
मध्ये	मध्ये	,,	६
स्पर्धाश्र	स्पर्धोश्र	,,	,,
पुरुषात्मा	पुरुषात्मा	,,	११
[illegible]	[illegible]	,,	१३
पुरुषा	पुरुषार्थे	,,	१६
मत इत्यादि	मध्य मात्र		
	इत्यादि	२०९	९
तनु	ननु	,,	१५
यथार्थ	यथार्थं	,,	२१
ध्येयश्च	ध्येयार्थं	,,	२२
ध्यर्था	ध्यर्था	,,	२६
रेवेति	रेवेति	२१०	९
[illegible]	[illegible]		१०
विधिरोधि	विधिरोधि	,,	१३
भाष्येण	भाष्येण	,,	८
[illegible]	[illegible]	,,	६
भाव,	भाव,	,,	१४
नाथा	[illegible]	,,	१९
	"प्रयाति एतद्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]	[illegible]	७
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	७
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३

अशु०	शु०	पृ०	प०
एनेन	एतेन	२१४	७
हृष्वा	हृष्वा	२१५	४
भाव –बुद्धि०	भाव –परबुद्धि	,,	९
तथव	ततश्च	,,	११
तस्मात्	तस्मात्	,,	१४
अथ वा	अथ च	२१६	६
प्रतिबिम्बा	प्रतिबिम्बा	,,	८
[illegible]	[illegible]		
	यदा	२१७	३
[illegible]	[illegible]	,	५
[illegible]	[illegible]	२१८	२
एकैक	एकैके	,,	३
[illegible]	[illegible]	,,	६
[illegible]	[illegible]	२१९	१
[illegible]	[illegible]	,	३
[illegible]	[illegible]	,,	५
[illegible]	[illegible]	,	६
[illegible]	[illegible]	,,	९
[illegible]	[illegible]	२२०	६
[illegible]	[illegible]	२२१	३
[illegible]	[illegible]	२२२	६
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	११
[illegible]	[illegible]	,	१४
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	१८
[illegible]	[illegible]	,,	२०
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२२३	१
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२२४	१
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	११
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०
रण्येन	रण्येन	२२५	२
अन्यथा प्रति	अन्यया च प्रति	,,	६
भविष्पति	भविष्यति	२२३	५
निमितिक	निमित्तक	,,	८
रोधश्च	रोधश्च	,,	१०
कि चेद	किं चेद	,,	१२
सूत्रणा	सूत्रेणा	,,	१३
शक	शब्द	२२७	२
तृदीया	तृतीया	२२८	६
प्रकृतवदेव	प्रकृतिवदेव	,,	८
भेदेषु महदादि	भेदेषु अपि मह		
एवेव	दादिष्वेव	,,	११
मद्रट	मुद्रट	२२९	२
उभयस्यप्पदर्श	उभयस्याप्यदर्श-		
	नम्	२३०	३
सुव	सैव	२३२	७
साक्षादक्ग	साक्षादेव	२३३	३
तस्य बुद्धि	तस्यन बुद्धि	,,	४
ख्याति	ख्याति	,,	,,
आनायद्य	आनायद्य	२३४	५
तत्काय	तत्कार्य	,,	९
देशीव	दशीय	,,	१०
बुद्धिव्यामोहो	बुद्धिर्व्यामोहो	२३५	२
द्रष्टस्य	द्रष्टव्य	,,	७
पुरुषाथत्वा	पुरुषार्थत्वा	,,	८
कैवल्य	कैवल्य	२३६	३
प्रतिविम्य	प्रतिविम्ब	,,	४
अन्तराऽभिभूयत	अन्तराऽन्तराभि		
	भूयत	२३७	४
अस्यैव	तस्यैव	,,	६
कपाश्रित	कपाश्रित	,,	११
विवेकख्याति	विवेकख्याति	,,	१६
प्रत्युदितख्याते	प्रत्युदितख्याते	२३८	२
मुख्यान काले	मुख्यानकाले	,,	१२
प्रकारस्य	प्रकारस्य	२३९	७
चरिताधिकारा	चरिताधिकारा	२३९	१२
योमाज्ञा	योगाज्ञा	२४१	९
आगामिसूत्रे	आगामिसूत्रे	२४२	१
साधनान्येतत्	साधनाएतत्	,,	५
शास्त्रे	शास्त्रे	,,	७
निमित्तकारणानां	निमित्तकारणानां	२४३	७
धरणभेदस्तु	धरणभेदस्तु	,,	४
बुद्धिवृत्तवालोक	बुद्धिवृत्तावालोकः	२४४	०५
अन्यत्व	अशून्यत्व	,,	१२
भेदेनकस्यैव	भेदैनकस्यैव	२४५	३
नाधरभूमिषु	नाधरभूमिषु	२४७	८
भाष्ये	भाष्ये	,,	,,
सर्वयेति	सर्वयेति	,,	१२
प्रतिपादनाय	प्रतिपादनाय	,,	१५
मोक्षधमऽप्युक्तम्	मोक्षधर्मेऽप्यु-		
	क्तम्	२४८	५
प्रमामपि	प्रमात्वमपि	,,	१०
बोधसंक्रान्तय	बोधसंक्रान्तय	२४९	६
प्रतिपत्तिवन्न्या	प्रतिपत्तिरन्यथा	,,	७
यथोक्तस्य	यथोक्तस्य	,,	८
दृष्टस्य	दृष्टस्य	,,	१०
तदसम्भवात्	तदवसम्भवात्	२५०	१
अन्यथा	अन्यथा	,,	,,
गुणभावणम्	गुणभावगम्	,,	९
यथाचेत्यर्थ	यथानेत्यर्थ	२५१	११
मित्याशय	मित्याशय-	,,	११
मेवम्	मेवम्	,,	१५
बाह्यकर्मत्या	बाह्यकर्मत्या	,,	१८
बाह्यकर्मीकरणे	बाह्यकर्मीकरणे	,,	१९
बाह्याभ्यन्तर	बाह्याभ्यन्तर	२५२	१
बाह्यमाभ्यन्तर	बाह्यमाभ्यन्तर	,,	७
आभ्यान्तर	आभ्यन्तर	,,	१२
मिथुनवदेव	मिथुनादेव	२५३	२
अन्तरङ्गमेवत्रयमन्तर	अन्तरङ्गमेवा-		
	ङ्गमितित्रयमन्तर	,,	८

अशु०	शु०	पृ०	पं०
पूर्वस्या इति	पूर्वस्याः तत इति	२५३	८
कर्णान्तरेण	कर्णान्तरेण	,,	१२
गोवक्ष्यमाण	योवक्ष्यमाण सवक्ष्यमाण	२५४	१
नियमुक्त	नियमुक्त	,,	४
पूर्वदादिनाजीव	पूर्वदादिनाजीव [illegible]	,,	५
[illegible]	न्तु	,,	११
नृत्रिज्यापि	नृत्रज्यापि	२५५	१३
सर्वदैव	सर्वदैव	२५६	४
सांप्रदेवेन्यायनयेन	सांप्रदायिन्यायेन	,,	१३
पाऽन्यार	पाऽन्यार	,,	१८
नगाधनात्	नगाधमात्	२५८	११
एवमिति	एवमिति	२५९	१३
योज्यमित्यथ	योज्यमित्यर्थ	,,	,,
वितर्का	वितर्का	,,	१७
[illegible]	[illegible]	२६०	१
[illegible]	[illegible]	२६१	७
प्रणिधाना	प्रणिधान	२६२	८
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	४
[illegible]	[illegible]	,,	५
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	७
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	७
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,

अशु०	शु०	पृ०	पं०
शैथिल्यस्य	शैथिल्यस्य	२६७	१२
नष्पादयन्त्यर्थं	निष्पादयतीत्यर्थ	,,	१५
द्विशेषण	द्विषण	२६९	३
कचित्प्रमाणो	कचित्प्रकाशो	,,	६
सत्र च	सत्र	,,	१६
नाप्यर्थे	नाप्यर्थे	२७०	२
चक्रस्वात्वेन	चक्रस्वात्वेन	,,	४
प्रजान	प्रज्ञान	,,	८
प्राचितिलने	प्रादितावने	,,	९
समयाभिन्नो	समयाभिन्नो	,,	१०
चक्षुर्निमेषा	चक्षुर्निमेषा	,,	१६
इत्यय	इत्यर्थं	,,	१७
मात्रांणां	मात्राणां	२७१	२
[illegible]	[illegible]	,,	८
विज्ञाने	विज्ञाने च	,,	११
मूर्ति	मूर्ति	,,	१५
[illegible]	[illegible]	२७२	११
[illegible]	[illegible]	,,	१३
[illegible]	[illegible]	,,	२१
[illegible]	[illegible]	,,	२३
[illegible]	[illegible]	,,	,,
[illegible]	[illegible]	,,	२५
[illegible]	[illegible]	२७३	२
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	,,
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अशु०	शु०	पृ०	पं०
प्रकृष्ठ	प्रकृष्ट	३५१	१
सूत्रार्थं	सूत्रार्थ	”	३
व्याचष्ठे	व्याचष्टे	”	४
मर्षीमिव” ॥	मर्षीमिव” ॥इति॥	,,	१३
भोगोऽविकि	भोगोऽविवि	३५२	३
विज्ञानीया	निजानीया	३५३	११
साम्खलदु ख	अखिलदु ख	,,	१३
प्रातिभाऽऽख्याः	प्रतिभाऽऽख्याः	३५४	३
सूत्रभाष्ये	सूत्रभाष्ये	,,	८
तद्दर्शनम्	यद्दर्शनम्	३५५	५
चत्त	चित्त	३५६	३
कण्टकादिष्व	कण्टकादिष्व	,,	७
ग्राह्म	ग्राह्य	३५७	४
तिष्ठेयु-	तिष्ठेरन्	,,	९
सर्वश्रीत्राणामिति	सर्व श्रोत्राणामि ति	३५९	२
इन्द्रियाणां	इन्द्रियाणां	,,	४
पृथिवी	पृथिवी	,,	६
कर्णसष्कुली	कर्णशष्कुली	,,	११
व्यापाराप्रच्यवे	व्यापारप्रच्यवे	३६०	१०
स्यात्यादि	स्यात्यादि	,,	१५
गुणान्तरोऽग	गुणान्तरोपसृष्ट		
गृह्यम्	दृम्	३६१	६
चक्षुरादिष्वप्य	चक्षुरादिष्वप्य-		
न्वय	द्वय	३६१	११
संयमादित्य	मयमादित्य	३६१	१४
नितमबध्न	नितम्बघ्न	३६२	४
पृथिव्यामिव	पृथिव्यामिव	,,	६
व्याचष्ठे—	व्याचष्टे--	३६३	२
भवन्तीत्यर्थ ,	भवतीत्यर्थ.	”	३
स्थर्यं	स्थैर्यं	३६४	६
पूर्वेभ्यो	पूर्वाभ्यो	,,	११
भेद्रोविदारणं,	भेदा निदारणम्	”	१६
व्याचष्ठे—	व्याचष्टे--	”	१८
स्वम्वस सान्य	स्वसामान्य		
[illegible]	[illegible]	३६५	१

अशु०	शु०	पृ०	पं०
मूलता	स्थूलता	३६५	४
तयो भेदमपि	तयोरभेदमपि	”	८
स्वसिद्धान्त	स्वसिद्धान्त	”	८
घनस्याप्येक	घनस्याप्येक	३६६	१
समूह	समूह	”	५
हलकादि	हालकादि	३६७	४
रूषविशेषा	रूपविशेषा	३६८	३
वृतायम्	तृतीयम्	”	५
मित्यथ ,	मित्यर्थं ,	”	”
त्रिविधागुणा	त्रिविधगुण	३६८	६
सोम्य	सौम्य	”	८
स्थलभूते	स्थूलभूते	”	१७
गौणो	गौणी	३६९	१
कायसपत्	कार्यसपत्	”	५
दमस्याति	दवस्यति	”	११
पुराणेष्वप्येव	पुराणेष्वप्येव	३७०	९
सम्बन्धो	सम्बन्धो	”	१०
मकल्पयति	सङ्कल्पयति	”	११
इत्यव्यवस्थैव	इत्यव्यवस्थैव	”	१२
व्यवहारा	व्यवहारा	३७१	१
सुगम्	सुगम	”	७
निविडो	निविडो	३७२	२
भवतीत्यर्थं ,	भवतीत्यर्थ.,	,,	५
अत्यन्तभेदप्रति	अत्यन्तानिषेधप्रति	३७३	५
शब्देनो	शब्देनो	”	८
स्थाने	स्वस्थाने	३७४	१२
एत	अत	३७५	३
ग्राह्म	ग्राह्य	”	९
भेदीयेन	भेदेयेन	३७६	२
द्वारव	द्वारेन	”	७
वैशारद्य	वैशारद्य	”	९
वध्नातगर्भे	यत्नगर्भे	”	१०
धमाविशिष्ट	धर्मावशिष्ट	”	२०
त्यामत्य	त्यमित्य	३७७	६
क्षणत्क्रमयो	क्षणक्रमयो	३८१	१७

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
विशेष	विशेष	३८१	८	अन्यथानुपपतेः	अन्यथानुपपत्ते	४०५	,,
परमाण	परमाणु	,,	१६	दिक्काकाश	दिक्काकाश	४०७	२
स्वेषु	स्वेषु	३८२	१८	धर्मावर्मादि	धर्माधर्मादि	४०८	६
कार्यकारण	कार्यकारण	३८३	२	धर्मादि	धर्मादे	,,	७
उपाधिभिरदग्ना	उपाधिभिर्दग्ना	,,	१२	विपरीतो	विपरीता	,,	१०
[illegible]	[illegible]	३८४	४	बाह्य	[illegible]	,,	१२
समवति	समवति	३८६	५	बाह्या	बाह्या	,,	१३
विवेक ज्ञान	विवेकज्ञान	,,	६	सहदीत	सहृद्दीत	४०९	१३
[illegible]	[illegible]	,,	१३	स्नेव	स्नेव	४१०	१
ऽभ्युपगम	ऽभ्युपगम	३८७	५	एवेदु	एवेदु	,,	८
क्षणभादि	क्षणभेदादि	,,	६	अपूर्वस्य	अपूर्वस्य	,,	११
मंशोक	मशोक	३८८	२०	भद्र देवेति	भद्रदेवेति	,,	१२
विवेकज्ञानस्य	विवेकज्ञानस्य	३८९	१	भाष्यकार	भाष्यकार	४११	९
तारयति	तारयति	,,	७	भविष्यन्ति	भविष्यन्ति	११	,,
पे ऽर्थ	पेक्षायथं	,,	१०	तन्मात्रता	तन्मात्रता	४१२	१४
प्रोष	प्रोष	३९०	१२	[illegible]	[illegible]	,,	१५
विशेष	विशेष	३९२	२	इत्यते	इत्यते	४१३	२
आगमादीनां	आगमादीनां	३९४	११	निवेशते	निवेशति	,,	६
बिं नाकाशे	विं चाकाशे	३९५	१	[illegible]	[illegible]	,,	९
नारायणः	नारायणः	,,	,,	[illegible]	[illegible]	४१४	४
व्यभिचारो	व्यभिचारो	,,	७	[illegible]	[illegible]	,,	६
बार्गेन्द्रिय	बागेन्द्रिय	३९६	६	[illegible]	[illegible]	,,	८
निमित्त	निमित्त	,,	,,	[illegible]	[illegible]	,,	,,
विमर्श	विमर्श	[illegible]	६	[illegible]	[illegible]	,,	१५
निमित्तान्त	निमित्तान्त	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	१६
तद्भावयो	तद्भावयो	,,	१२	[illegible]	[illegible]	,,	१७
निमित्ता	निमित्ता	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	२०

अशु०	शु०	पृ०	पं०
त्यनुपज्यते	त्यनुपद्यते	४१८	४
भान्तीव	भान्त्येव	४१९	४
इत्यादियुति	इत्यादिश्रुति	"	६
गारवमिति	गौरवमिति	"	९
मपन्हुवत	मपन्हुवत	"	"
इत्याद्यपन्हुवत	इत्याद्यपन्हुवत	"	१२
श्रद्धेत्वादित्यर्थ	श्रद्धेयत्वादित्यर्थः	४२०	४
मावः	भावः	"	६
वैपर्थ्यापत्ते	वैयर्थ्यापत्ते	"	१०
व्याचष्टे	व्याचष्टे	४२१	३
प्रात्यग्रहणयो	प्राप्यग्रहणयो	"	"
वधर्म्येण	वैधर्म्येण	"	"
ग्हाविलक्षात	ग्रविलक्षणात	"	५
चित्त	चल	"	६
मुख्याद्यर्थमेव	मुख्यार्थमेव	"	७
अन्यदा	अन्यथा	"	८
भूरेवार्या	भूरेवार्थो	"	९
ज्ञानपूर्वोत्तर	ज्ञानपूर्वोत्तर	४२३	[illegible]
परिदृष्टस्य	परिदृष्टस्य	"	१०
तार्क	तार्कि	४२४	१
पक्षनतयो	पक्षमतयो	"	९
स्वतन्त्रशब्दो	स्वतन्त्रशब्दो	"	"
ज्ञातमगत्या	ज्ञातमगत्या	"	१३
अनोपेन	आरोपेन	४२५	१०
वचिचनं	यचिन	"	"
विषयस्तस्य	विषयस्तस्य	"	"
ज्ञानाश्रित	ज्ञानाश्रित	४२६	१
परिणामान्	परिणामित्वात	"	"
सम्भवादिति	सम्भवादिति	"	१४
मानादिति	मानादिति	"	१५
नेत्युण	नेत्युण	"	१६
प्रतिविम्बस्यैव	प्रतिविम्बस्यैव	"	१७
स्यां च	स्यां च	४२७	४
स्वामें त्केमेव	स्वामैक	"	६
स्वाभावस्यापत्ते	स्वाभावत्वापत्ते	"	१२
नुपपनिरिति	नुपपत्तिरिति	४२७	१४
दृष्टान्ते	दृष्टान्ते	"	२२
कर्मकर्तविरोधे	कर्मकर्तृविरोधे	"	२३
दृष्ट	द्रष्टृ	४२८	२
प्रयुज्जते	प्रयुञ्जते	"	३
सतेव	सत्तैव	"	४
मिथ्यनुपपते:	मिथ्यनुपपत्तेः	"	५
कवलस्य	केवलस्तु	"	११
विम्बादे	विम्बादे	"	१३
सयोगे	संयोग	"	२०
चेदृशमेव	चेदृशमेव	४२९	२
माभिरस्युपेय	स्माभिरभ्युपेय	"	६
इत्यादिप्रत्यये	इत्यादिप्रत्यये	"	१०
कोधविकल्पेन	कोधनिर्विकल्पेन	"	१३
पुरुषसाधक	पुरुषसाधक	"	१५
सवगृत्तिगोनरा	सर्वगृत्तिगोचरतया	"	१७
सामग्रया	सामग्र्याया	४३०	१
तन्मतमाल	तन्मतमाल	"	३
मृतिर्येषा	मृतिर्येषां	"	४
जानामि३	जानामि	४३१	४
विभुज्ञान	विभुज्ञान	"	७
न्यायवपेशिकाणां	न्यायवैशेषिकाणां	"	११
स्मृत्युनुभवयो	स्मृत्यनुभवो	४३२	५
स्वत्व	स्वत्वो	"	९
तेषा	तेषां	"	"
तत्र	तत्र	"	१५
वक्षचर्य	ब्रह्मचर्य	"	१८
कर्थ	कथं	"	२२
तेषां	तेषां	४३३	२
गापनेषु	गोपनेषु	"	४
विनियोगेट	विनियोगेषु	"	१५
दृश्यते	दृश्यते	४३४	१०
दृश्यते	दृश्यते	"	११
अपारणानिनोति	आपाणिनिनोति	"	१५
दृष्टा	दृष्टा	४३५	२

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
िस्माचार	विस्माचार	४३५	११	विहत्य	विहत्य	४४४	८
तद्वदेद्यते	तद्वदिदंद्यते	”	१९	प्रतुवत	प्रवत्त	”	१२
द्रष्टृ्यो	द्रष्टृ्यो	४३६	१०	प्रचन	प्र[illegible]	”	”
त्मणनिर्मायते	त्मेणचन्निर्मायते	४३७	४	दुम्भोग	दुम्भोग	”	१६
त्मादयव	त्मावपद्य	”	८	तदा	तेदा	४४५	३
येनानिंतुबा	येदान्तितुबा	”	२१	तयद्वयेन	मुयद्वयेन	”	५
चनन्ये	चैतन्ये	”	”	तत्रापि	तत्रापि	”	
आत्मानिरप्यु	अस्मानिरप्यभ्यु			परवाङ्ग	पराङ्ग	”	८
भ्युपगमात	पगमात	”	३	चट	चट	”	०
प्रमेन	यद्वेन	४३८	१	वपर्णा	वर्णा	४४६	३
प्रतिविम्ब्यते	प्रतिविम्ब्यते	”	२	मह	मह	”	६
च स्मार्यवादिनः	वाद्यार्यवादिनः	”	८	रुद्धदस्य	रुद्धदस्य	”	१०
प्रप्राप्ता	प्रप्राप्ता	४३८	९	[illegible]	[illegible]	”	
प्र[illegible]	प्र[illegible]	”	१०	[illegible]	[illegible]		११
पादवदिति	पादवदिति	”	११	[illegible]	[illegible]	४४७	३
त्मादिवदमि	त्मादिवदर्मि	”	१२	[illegible]	[illegible]	”	६
यथोपाप्रवर्ति	यथोपाप्रवर्ति	”	१७	[illegible]	[illegible]	”	८
येनाहृमनामत	येनाहृमंगोमत	”	१९	[illegible]	[illegible]	४४८	३
नादेयतत्मादि	नादेयतत्मादि	४३९	२	[illegible]	[illegible]	”	०
नित्य दत्वरमति	नित्य दत्वरमति	”	”	[illegible]	[illegible]	४४९	१
त्मा मपव	त्मार्मपव	”	६	[illegible]	[illegible]	”	२
[illegible]	[illegible]	”	१०	[illegible]	[illegible]	”	६
हतम	हतम	”	१६	[illegible]	[illegible]		११
द्रुतम	हतम	”		[illegible]	[illegible]	”	१०
भोगापवर्गाय	भोगापवर्गाय	”	१७	[illegible]	[illegible]	”	
[illegible]	[illegible]	४४०		[illegible]	[illegible]	[illegible]	३
[illegible]	[illegible]	”	२	[illegible]	[illegible]	”	४
		”	६	[illegible]	[illegible]		